A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE

ANNUAL OF THE WOSINSKY MÓR MUSEUM, SZEKSZÁRD (HUNGARY)

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE

47.

WOSINSKY MÓR MÚZEUM
SZEKSZÁRD, 2025

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNUAL OF THE WOSINSKY MÓR MUSEUM, SZEKSZÁRD (HUNGARY)

SZERKESZTETTE
K. Németh András

ANGOL FORDÍTÁS
Szilágyi Magdolna

BORÍTÓ- ÉS KÖNYVTERV
Erky-Nagy Tibor

AZ ÉVKÖNYV MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA
Nemzeti Kulturális Alap

© Wosinsky Mór Múzeum, 2026

KIADJA
Wosinsky Mór Múzeum

ISSN 0865-5464

FELELŐS KIADÓ
Ódor János Gábor

NYOMDA
Kerényi Nyomdaipari Kiadó és Kereskedelmi Kft.

FELELŐS VEZETŐ
Kerényi Zoltán

TARTALOMJEGYZÉK

K. Németh András – Rácz Miklós – Szőts Gellért
A Wosinsky Mór Múzeum régészeti kutatásai 2025-ben 7
Archaeological Investigations by the Wosinsky Mór Museum in 2025
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.1

Lóki Róbert – †Solt Péter
Iovia római település kőzethasználata, dekoratív nemes kőanyaga és a császári bíbor porfír újabb hazai előfordulása 13
The Use of Stone at the Roman Settlement of Iovia, its Decorative Fine Stone Materials, and the Latest Domestic Occurrence of Imperial Purple Porphyry
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.2

Fazekas Ferenc
Római védőfegyverek *Lussonium*ból (Paks-Dunakömlőd-Bottyánsánc) 33
Roman Armour from Lussonium (Paks-Dunakömlőd-Bottyánsánc)
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.3

Fazekas Ferenc
Csuklós szárnyas fibula (Riha 5.7.3. variáns) *Lussonium* római segédcsapattáborából 55
Roman Brooch with Side Lugs (Riha 5.7.3. Variant) from the Auxiliary Fort of Lussonium
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.4

K. Tóth Gábor – Szabó Máté – Szőts Gellért
Római kori objektum és leletei Váralja-Lapát-váron 89
A Roman-Period Feature and its Finds at Váralja-Lapát Castle
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.5

Sümegi József
A bátai apátság a török veszély árnyékában 121
The Abbey of Báta in the Shadow of Ottoman Threat
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.6

Vindus Melinda
Kora újkori temető részlete Dunaföldvár-Kisegítő iskola területéről 147
An Early Modern Cemetery Section at Dunaföldvár-Kisegítő Iskola
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.7

Lénárd Tibor
Adalékok Kölesd benépesüléséhez a 18. század első felében 165
Contributions to the Inhabitation of Kölesd in the First Half of the 18th Century
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.8

Sárossy Péter
A tamási Szent Rozália-kápolna kutatásának újabb eredményei 195
The Latest Results of Research into the Chapel of Saint Rosalia in Tamási
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.9

Takács Melinda
Néhány úrasztali edény a lápafői református egyházközség tulajdonából 243
A Few Communion Table Vessels Belonging to the Calvinist Parish of Lápafő
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.10

Balázs Kovács Sándor – B. Kovács Péter
Csapó Dániel rokoni, baráti, társadalmi kapcsolatrendszere 255
Dániel Csapó's Social and Personal Network
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.11

Gere László – Vizi Márta
Az Augusz-ház építéstörténete 297
The History of the Augusz House
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.12

T. Konkoly Lilla
„Valamikor országszerte híres volt…" Adalékok a Szegzárdi Dalárda 339
történetéhez (19–20. század)
"Once known throughout the country…". Contributions to the History
of the Szekszárd Choral Society (19th–20th Centuries)
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.13

Csapai János
Babus Jolán mesterségekkel kapcsolatos gyűjtései 365
Data on Crafts Gathered by Jolán Babus
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.14

Juhász Bálint
Egy megalkuvást nem tűrő művésznő. Mattioni Eszter szakmai 381
kiteljesedése (1928–1943)
A Woman Artist Who Refused to Compromise. Eszter Mattioni's Professional Fulfilment
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.15

Runda Margit
„Szeretnénk már rácegresiek lenni." Befejezetlen kísérlet Illyés pusztájának 405
faluvá válására
"We wish so much to be residents of Rácegres." An Incomplete Attempt
to Transform Illyés's Puszta into a Village
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.16

Mácsainé Iván Éva
Szekszárd sportja a Kádár-korszakban 423
Sports in Szekszárd during the Kádár Era
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.17

Szerzőink 450

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 7–12.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.1

K. NÉMETH ANDRÁS – RÁCZ MIKLÓS – SZŐTS GELLÉRT

A Wosinsky Mór Múzeum régészeti kutatásai 2025-ben

Összeállította: K. Németh András

TERVEZETT FELTÁRÁSOK

Nagyszékely, Református templom környéke (63124) Kö

A település központjában álló középkori templom toronyaljában 2025. június 12–17. között kis felületű feltárást végeztünk a középkori templomhajó, szentély és torony csatlakozásának vizsgálatára.

1,1 méter szélességű és 1,66 méter hosszúságú, a toronyalj egész szélességét elfoglaló feltárásunk a toronyalj északi felében helyezkedett el. A cementsimítás alatt újkori téglapadló került elő, ez alatt az északi ajtóhoz közelebb keskeny, három tégla mélységű alapozás. Ez az újkori téglapadlóhoz, annak egy korábbi fázisához köthető lépcsőalapozásként határozható meg, mert helye a padló téglakiosztásban is mutatkozott, a lépcsőt utóbb megszüntették.

A téglapadló és az ágyazó közréteg alatt legalább1,5 méter mélységig a teljes feltárt területen az alapfalak között egységes, laza, kevert, habarcs- és téglatöredékes betöltés feküdt. A torony és egykori szentély közös fala alatti alapfal a déli oldala felől szabálytalan, gödörszerű alakban, erőteljesen megvésett állapotban került elő. A bolygatatlan, tömör altalaj a feltárásunk déli széle mentén 1,5 méter mélységben bukkant elő a kevert betöltés alatt. A betöltés lentebbi szakaszán jelentős számú nagyobb tégladarab, fél és egész téglák is feküdtek a betöltésben.

Az alapfalak között az altalajt a betöltés alatt egy kerekded beásás aljaként találtuk meg. A beásás minden oldalon az alapfalak aljánál mélyebbre, részben azok alá is terjedt, alján kb. 10 cm vastagságban habarcstörmelék feküdt, tégladarabokkal. A körülmények, megfigyelések alapján a beásás a feltárt betöltéshez köthető, azt közvetlenül megelőzte, és a beásás és a visszatöltés között a gödör nyitott állapotában kerülhetett sor az alapfalszakaszba való erőteljes belebontásra, a törmelék abból származhat. A környező, feltárt alapfalakat megtisztítottuk, megvizsgáltuk. A feltárt nyugati falban, amely a hajó délkeleti sarka alapfalának felel meg, a hajósarok elválása az alapozásban is mutatkozott. Ettől északra, a felmenő falban is megtalált következő függőleges falelválás alatt, kissé délebbre egy egyenes, függőleges, hasonló falelválást találtunk. Az ettől északra levő alapfalazat kötésben

1. kép. Nagyszékely, Régi református templom. Falelválás – elköpenyezett falcsatlakozási hely széle – a toronyaljban, a középkori hajó alapozásának keleti külső oldalán (fotó: Rácz Miklós)

van a torony/egykori szentély közötti fal alatti alapfallal, és ez pedig szintén együtt épült a torony keleti falának alapfalával.

A falelválás arra utal, hogy ezek a hajó délkeleti sarkához képest másodlagosak. A felmenő falban és az alapozásban is mutatkozó falelválás egy korábbi fázist jelez, amelyet visszabontottak és köpenyezésként fedtek el ezen a szakaszon (1. kép). A 2019-es falkutatás során a köpenyezés mögött feltárt vésett, csorba falazat az elvésett falcsatlakozásra utal a felmenő falban, ennek megfelelőjét az alapfalban is megtaláltuk: a megfigyelés érdekében három falazóelemet kiemeltünk a falelválás északi oldalánál az alapfal felületéből, és a fél tégla vastag falazat (köpenyezés) mögött itt is vésett, csorba téglákból álló falazat részletét figyelhettük meg, amely elbontott falcsatlakozásra utalhat. Az ásatási megfigyelés megerősíti a falkutatás eredményein alapuló feltételezést, hogy a hajóhoz egy korábbi, vele együtt épült szentély csatlakozott, és annak elbontása után másodlagosan épült fel a mai szentély és torony. A korábbi szentély alapfalát ezen a részen teljesen elbontották, így abból semmilyen részlet nem ismert, és alapozási árka sem volt megfogható a feltárt részen. A torony alapfalai közé mélyedő gödör, amelynek kiásása során erősen belebontottak a torony-szentély közötti alapfalba is, az újkorra tehető, és kincskereső beásásnak tartható. A beásás itt elpusztította, megbolygatta az elbontott korábbi szentély esetlegesen megmaradt alapárkát is, így annak részlete nem volt megfigyelhető.

Munkatárs: Arany Beáta Virág, K. Németh Mihály Aba.

Rácz Miklós – K. Németh András

RÉGÉSZETI MEGFIGYELÉSEK

Dalmand határa I (R?), B, Ró

A Nagykonda-öntözésfejlesztés nevű projekt keretében január 9. és június 11. között végeztem megfigyelést.

Alsóleperd (23557): a vezeték nyomvonalában az ismert lelőhelyen egyetlen objektum foltja mutatkozott, amely egy 60 cm széles, 15 cm mély ároknak bizonyult. Kora ismeretlen, egy apró paticsdarab került csak elő belőle.

Alsóleperdi alsó tó (új lelőhely): a legdélebbi alsóleperdi tó medrének kotrása során a meder délnyugati részében kb. 70 méter hosszan és 10 méter szélességben egy helyütt nagyobb mennyiségű késő bronzkori kerámiát találtam, de objektum nem került elő.

Alsóleperdi felső tó 1. (új lelőhely): az Alsóleperddel egy vonalban lévő halastó medrének kotrása során a meder középső részének keleti szélén egy bolygatott sütőkemencét dokumentáltam, a körülötte talált néhány római kori tegula töredéke valószínűleg belőle került ki.

K. Németh András

Dombóvár határa Ő

A Nagykonda-öntözésfejlesztés nevű projekt keretében január 9. és április 24. között végeztem megfigyelést.

Nagykonda-puszta 2. (új lelőhely): a puszta egykori épületeitől délre kb. 400 méterre, a Nagykonda-puszta 1. lelőhellyel szemben, a patak keleti felén a visszatemetett nyomvonalban egy őskori cserepet találtam, környékén a simított felszínen pedig további néhány jellegtelen őskori cserepet kb. 50 méter hosszan.

Szarvasdi vasúti átkelő (új lelőhely): A Kapostól Szarvasdig a dűlőút mentén ásott árok falában február 18-án közvetlenül a vasút északi oldalán két gödröt figyeltem meg, az egyikben egyetlen őskori cserép volt.

K. Németh András

Felsőnyék, Templomdomb (66890) Á

Az iskola udvarán létező alacsony betontámfal fölé gabion támfalat építettek a több méter magas löszfal elé, amelynek tetején a település máig használt, középkori eredetű temető található. Szeptember 3. és 12. felügyeltem a munkákat. A löszfal felső részén már egy 2020-as szemle során már megfigyeltem 11 újkori, többnyire modern sír keresztmetszetét, amelyek egy részét a gépi földmunka során most helyenként kissé megbolygattak, még a felügyelet megkezdése előtt. Régészeti korú jelenséget egyet találtam (amelynek felső részébe beleástak egy sekélyebb újkori sírt): egy 240 cm mély, 140 cm széles, méhkas alakú, erősen paticsos betöltésű vermet, amelyből néhány Árpád-kori cserép került elő. A verem maradványát feltártuk.

Munkatárs: K. Tóth Gábor, Szőts Gellért (WMM).

K. Németh András

Kapospula, Temetőtől Ny-ra (89957) B

Attala és Kapospula között, a 61-es számú út mellett, az ismert lelőhely közelében optikai kábel felhordó és lefedő hálózatának kiépítése kapcsán folytattam megfigyelést augusztus 8–25. között. A gépi földmunka 1 méter mélységben zajlott, melynek során szórványosan, egy kb. 150 méter hosszú sávban bronzkori kerámiadarabokat gyűjtöttem, objektumra utaló folt azonban nem volt megfigyelhető.

Munkatárs: K. Tóth Gábor (WMM).

Szőts Gellért

Nagykónyi határa Ő, Kö

A település szennyvízcsatorna-hálózata kiépítésének régészeti felügyeletét végeztem február 3. és augusztus 13. között. Összesen négy régészeti objektumot dokumentáltam, amelyek három lelőhelyen kerültek elő.

Cseréngát (100163): a Vasút utca 2. számú ház előtt őskori gödröt, a 3., 4. és 7. számú házak előtt szórvány őskori kerámiát gyűjtöttem. Az objektum kb. 170 méterre keletre került elő a nyilvántartott lelőhelytől, de valószínűleg ahhoz tartozik.

R. k. templom (51526): a középkori Kónyi falu helye már a tavalyi megfigyelés révén kirajzolódott a mai településen belül. Ebben az évben mindössze a Kis utca északi szakaszán, a 361. és az 503. számú házak előtt került elő két középkori jelenség.

Nagy utca déli vége (új lelőhely): a Nagy utca 50. számú ház előtt egy gödröt figyeltem meg, amely egyetlen, rossz megtartású, valószínűleg őskori cserepet tartalmazott.

K. Németh András

Regöly, Somoly (22981) Kö

A Market Építő Zrt. a ROM Vándor társadalmi felelősségvállalási (CSR) programjának keretében elvégezte a gótikus templomtorony állagvédelmi munkáit és környezetét is rendezte. Az állagmegóváshoz kapcsolódó földmunkákat régészeti megfigyeléssel kísértük május 29. és július 14. között. A kertészeti munkák elvégzéséhez a hajó és szentély területét munkagéppel síkra alakították, betöltve a mélyedéseket. Ennek során épített örökségi elem nem került elő, csupán kevés, másodlagos helyzetű embercsontot gyűjtöttünk be. Mélyebb földmunkára csak egy helyen került sor: a toronyra újonnan szerelt villámhárító földelése miatt kb. 70 cm mélyen körbeásták a maradványt, amelynek során kb. 30 cm mélyen elérték a hajó északi felmenő falát, a délinek pedig hasonló mélységben a sűrű törmelékét (ezeken a helyeken a villámhárító sekélyebben került elhelyezésre). A templomdomb területén a tereprendezés részeként eltávolították a gazos gyökérzónát, amelyet folyamatos fémkeresőzéssel kísértünk. A kevés lelet közül említésre méltó néhány alaktalanra égett kisebb bronzdarab a torony déli oldalán. A megfigyelés alatt Lóki Róbert a Wosinsky Mór Múzeum felkérésére talajradaros felmérést végzett a templom elegyengetett területén, amelyen kirajzolódott a kb. 4×3 méter nagyságú sekrestye. Grynaeus András fúrómagos mintát vett a torony harmadik szintjének nyugati résablaka belső oldalán található fa áthidalókból, de ezek korhatározásra nem bizonyultak alkalmasnak.[1]

Munkatárs: K. Tóth Gábor, Szőts Gellért (WMM).

K. Németh András

Szekszárd, Alsóvárosi temető (51562)

A Mentavill Kft. Szekszárd belterületén az ismert több korszakú lelőhely közvetlen szomszédságában villamosági szaküzlet építését kezdte meg, amelyhez kapcsolódóan szeptember 23–29. között végeztem megfigyelést. A földmunka során a pontalapok (2×2 méteres gödrök) kiásása zajlott 4 méter mélységben. Az egyik gödörben a metszetfalban, egy 100 centiméter széles, 50 cm mély méhkas alakú gödör foltja rajzolódott ki, továbbá a meddőből jellegtelen őskori kerámiadarabot gyűjtöttem. Egy másik pontalap gödrében egy 150 cm hosszú, 50 cm széles, 34 cm mély árok részletét tártuk fel, melyből néhány darab állatcsontot leszámítva más régészeti korú leletanyag nem került elő, így kora ismeretlen.

Munkatárs: K. Tóth Gábor

Szőts Gellért

Tamási határa I, Ő, B, Á

A város szennyvízcsatorna-hálózata kiépítésének régészeti felügyeletét végeztem január 7. és október 14. között. Tizenkét lelőhelyen összesen 26 objektumot rögzítettem, valamint további kettőről gyűjtöttem adatokat.

Erdőrész (76377): az ismert őskori és késő vaskori lelőhely közvetlen közelében ásott árok nyomvonalában egy ismeretlen korú gödör került elő.

Fornádpuszta (új lelőhely): a puszta nyugati szélén fekvő Százszorszép utcában két ismeretlen

[1] Részletesen: K. Németh András – Rácz Miklós: A Regöly-somolyi templomrom és 2025. évi állagmegóvási munkálatai. *Magyar Régészet* 14/3 (2025) 25–32.

korú gödröt, ettől délre kb. 300 méterre pedig, a pusztától közvetlenül délnyugatra húzódó dúlőút nyomvonalában két ismeretlen korú gödröt és egy kemencét, valamint egy ismeretlen funkciójú, nagy kiterjedésű Árpád-kori objektumot dokumentáltam.

Fornád, Halom-telek (23783): az ismert lelőhelyet kb. 300 méter hosszan keresztülszelte a nyomvonal. Objektum nem került elő, csak a poligontól délre, 25 méteren belül három szórvány Árpád-kori cseréptöredék.

Fornád, Szentmárton I. (új lelőhely): a Fornádpusztától délre fekvő második és harmadik halastó közti gát vonalában, a Szentmártoni-patak keleti oldalán kb. 60 méter hosszan két ismeretlen korú gödröt és egy Árpád-kori kemencét figyeltem meg.

Fornád, Szentmárton II. (új lelőhely): a fornádi bekötőút északi oldalán fekvő halastó közepe táján, a Szentmártoni-patak keleti oldalán, az előző lelőhelytől délre kb. 160 méterre egymástól 20 méterre egy-egy ismeretlen korú gödröt és kemencét dokumentáltam.

Hóvirág utca 15. előtt (új lelőhely): az utca két oldalán, kb. 15 méteren belül három lelet nélküli gödör került elő.

Kishenyei iskola (92381): az ismert vonaldíszes és késő bronzkori lelőhelyen keresztülvezető árok nyomvonalában egy-egy őskori gödröt, házomladékot és kerámiás réteget figyeltem meg, a lelőhely nyugati szélétől 40 méterre pedig egy Árpád-kori kemencét.

Miklósvár (87615): az ismert nagy kiterjedésű rézkori, késő bronzkori és Árpád-kori lelőhelyen három utcában hat objektumot rögzítettem. A Dám u. 3–7. számú házak közti szakaszon két késő bronzkori objektum és egy lelet nélküli kemence, a Gím utca 9. és 13. számú házak bekötésében egy-egy őskori és római kori gödör, a Termál u. 48. bekötésében szintén egy őskori gödör került elő.

Miklósvári temető (23595): az ismert Baden- és urnasíros kultúrás lelőhely közvetlen közelében két ismeretlen korú kemencét figyeltem meg.

Rácvölgy 7. előtt (új lelőhely): a munkások több, valószínűleg objektumból származó kerámia-töredéket adtak át, amelyeket a 65-ös út keleti oldalán korábban lefektetett gerincvezeték mellett, az egykori rácvölgyi iskola udvari bejáratánál utólag ásott akna helyén gyűjtöttek.

Tölgyfa utca 19. előtt (új lelőhely): a Tölgyfa utca 19. számú ház előtt, egymástól kb. 5 méterre két lelet nélküli sütőkemence került elő. Az új objektumok kb. 30 méterre vannak a nyilvántartott Miklósvári temető nevű lelőhelytől, így elképzelhető, hogy annak részét képezik.

Völgy utca (nem régészeti korú, új lelőhely): a 22. számú ház előtt a visszatöltött árok tetején néhány apró újkori téglatöredéket találtam. A munkások elmondása szerint itt masszív téglás réteget vágtak át, amely egy 1798-as kéziratos térképen ábrázolt téglavető helyével lehet azonos.

K. Németh András

Tamási, R. k. templom (22998) Kö, Ú

A műemlék templom kertje körül húzódó, helyenként magas támfalként megjelenő 18. századi téglakerítést statikai okokból újraépítették. Ehhez a belső oldalon kb. 40 cm széles, változó mélységű árkot ástak. Ebből a szeptember 2. és december 12. között folytatott megfigyelés során régészeti korú, középkori lelet (kerámia, embercsont) csak minimális mértékben, szórványosan került elő, viszont a földből napvilágra jött egy nagyméretű, finoman megmunkált, de erősen lekopott, valószínűleg 18. századi funerális kőemlék (2. kép), amelynek funkciója, eredeti felállítási helye ismeretlen.

A déli és keleti oldalon a támfalként funkcionáló, lebontott, majd visszaépített téglafal mögött láthatóvá vált a templomdomb dél felé eredetileg erősen lejtő metszete, amelyet az újkori templom- és kerítésépítés miatt erősen feltöltöttek, részben a barokk templom építésekor keletkező építési törmelékkel.

A hajó délkeleti sarka közelében, attól 2 méterre ásott sekély csapadékelvezető árokban egymás-

2. kép. Tamási, R. k. templom. Faragott újkori kő a templomkerítés mellett árokból (fotó: K. Németh András)

tól kb. 5 méterre, egy 160, illetve 180 cm széles, talán kiszedett falra utaló törmelékes sávot dokumentáltam. Korábban a mai templom területén kívül nem volt adatunk épített örökségi elemekre.

K. Németh András

Udvari, Bikádi-völgy (23314) Ró

Udvari központjától a gyönki elágazásig optikai kábel számára keskeny árkot hasítottak a Péli-vízzel párhuzamosan futó bekötőút mentén. A falutól kb. 500 méterre, a bekötőút déli oldalán fekvő római kori kőépületnek[2] helyet adó domb északi lábánál (amelyet az út építésekor lefaragtak) április 4–9. között kb. 150 méter hosszan apró téglatörmeléket figyeltem meg, egy helyen pedig 70 cm mélyen kb. 30 cm széles, kétoldalt és felül római tegulákból rakott, belül üreges objektumot (talán csatornát).

K. Németh András

[2] K. Németh András: Udvari határa. Régészeti kutatások Magyarországon 2008 (2009) 308. A lelőhely a nyilvántartásban téves helyen, a patak északi oldalán szerepel.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 13–31.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.2

LÓKI RÓBERT – †SOLT PÉTER

Iovia római település kőzethasználata, dekoratív nemes kőanyaga és a császári porfír újabb hazai előfordulása

1. *IOVIA* ROMJAINAK LOKALIZÁLÁSA

Az *Itinerarium Antonini Pannonia Inferior*ban *Sopianae* és *Brigetio* közt említi *Iovia* települést, melynek pontos lokalizálása régóta foglalkoztatja a kutatókat. Az alsóhetényi erődtől légvonalban mindössze 8 kilométerre fekvő rommező, mely Szakcs déli határában, a Falukúti-árok és a Leperdi-árok vízfolyásai által határolt észak–déli irányban elnyúló lapos dombháton és annak keleti lejtőjén fekszik. A lelőhely régóta ismert,[1] azonosítását a *Iovia* helynévvel többen is felvetették,[2] meggyőző bizonyítékkal azonban csak a 90-es évek második felében készült légifotók szolgáltattak. Ezek alapján sikerült a szakcsi rommezőt lehatárolni, alaprajzi struktúráit megfigyelni. A hozzávetőlegesen 400×500 méteres romterületen a légifelvételeken és geofizikai méréseken tekintélyes méretű épületek, több oszlopsor, valamint az őket övező falak rajzolódtak ki, határozottan városias jellegű szerkezetben.[3]

2. AZ ELSŐ ÁSATÁSOK

A lelőhelyen a PPKE Régészeti Intézete 2016 és 2017 között Bertók Gábor vezetésével folytatott ásatásokat. A lelőhely feltárását a légifotón látszódó körülbelül 55×55 méter kiterjedésű belső udvarral rendelkező épületkomplexum déli részénél, a *perystilium* folyosójának egy szakaszát metszve kezdtük meg. A 15×5 méteres szelvényben középkori sírok jelzik a római romokra települt középkori falu közelségét, melynek templomát a talajradaros felmérés nyomán ismerjük.[4] A terület korábbi megtelepedéséről két feltárt középső bronzkori tárológödör tanúskodik (1. kép).

[1] A lelőhely első leírója, Fröhlich Róbert római tábornak véli, a *Iovia* helynévvel való azonosítás nála még nem merül fel. FRÖHLICH 1890, 235.
[2] GRAF 1936, 120; TÓTH 1987–1988, 56.
[3] BERTÓK 2000
[4] LÓKI 2025, 212–214.

1. kép. A nagyméretű épületkomplexum déli részére nyitott szelvény 2016 őszén (fotó: Bertók Gábor)

2. kép. A késő római épületek maradványai feltárás közben 2017 tavaszán (fotó: Győrffy-Villám Zsombor)

3. kép. Solt Péter terepbejárás közben 2017-ben (fotó: Lóki Róbert)

4. kép. A 2017-es terepbejárás felszíni leleteinek egy része (fotó: Bertók Gábor)

A szelvényben az 55×55 méteres udvart övező folyosó belső falán *in situ* helyzetben és a fal tövében lehullva falfestmény-töredékek maradtak meg.[5] A szelvény betöltésből pár apró márványszilánk is előkerült.[6] Az épületkomplexumtól nyugatra, a légifotón rajzolódó nagyméretű épületpár déli tagjánál nyitott szelvényünkben (3. szelvény) a nagyméretű, belső pilléres épület (*horreum*?, raktár?) keleti záródását bontottuk ki (2. kép). Ezt az épületet egy korábbi, kisebb épületre részben ráépítették. A szelvény északkeleti sarkában, egy újkori rablógödörnél megfigyelhető rétegsorban a 20–30 cm vastag barna feltalaj alatt 70 cm kevert kultúrréteg van az óholocén löszön, majd két vékonyabb, barnás talajréteg alatt pleisztocén korú, sötétsárga lösz (Paksi Lösz Formáció) települ a 240 cm mély szelvény aljáig. A löszben 190 és 200 cm közt nedvesebb időszakot jelző, 2–5 cm vékony, mészkonkréciós kiválási szint húzódik. Az agyagos löszt használták téglák, tetőcserepek kiégetéséhez. Terepbejárás során a szelvények közvetlen közelében szép számmal találtunk különféle idomokra (négyzet, háromszög, rombusz, körcikkely stb.) metszett és csiszolt márvány-, aragonit- és – igazi meglepetésként – vörös- és bíborporfír-lapokat (3–4. kép). A szelvényekben feltárt falakból jobbára az alapozások maradtak meg, egy-egy kősornyi felmenő fal alig néhány helyen maradt, mivel a lelőhely épületeit a későbbi korokban, feltehetőleg már a 4. század utolsó harmadától kezdve a másodlagosan felhasználható köveikért bontani kezdték.

3. AZ EDDIG FÖLTÁRT FALAK KŐZETANYAGA

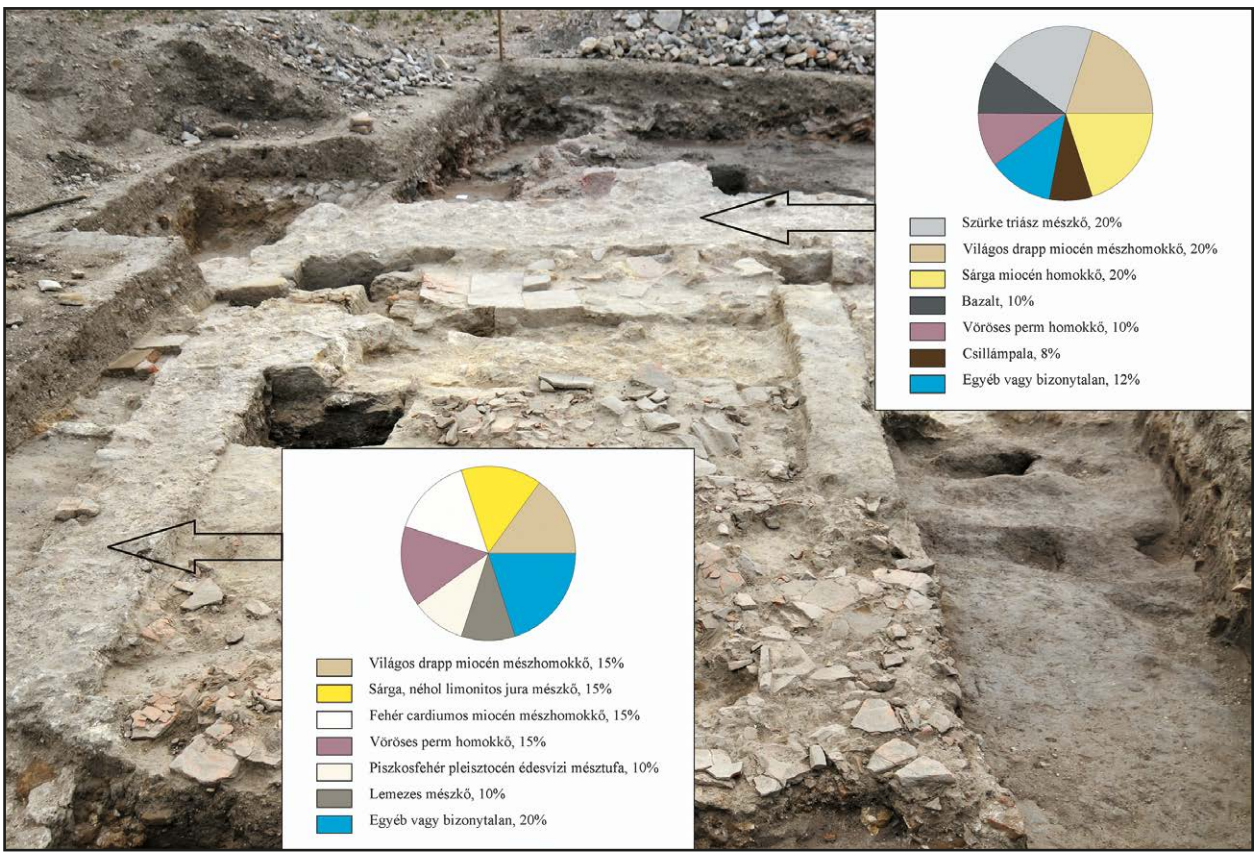
A felszínen 40 km sugarú körben sehol nincs kemény kőzet. Az eddig föltárt falmaradványok kőzetanyagának többsége a Mecsekből,[7] kisebb része a Villányi-hegységből származik, kvarter bazalt Bár községnél a Duna-parton fordul elő kis foltban.[8] A falak köpenyezéséhez, kváderekhez és ütődéseknek kitett faragott épületelemekhez (ajtó- és kapubéllet, küszöbkő, sarokkő stb.) elsősorban

[5] BERTÓK – HARSÁNYI 2024.
[6] SOLT 2016.
[7] CHIKÁN 1983.
[8] VICZIÁN 1965.

5. kép. Perm homokkő (fotó: Solt Péter)

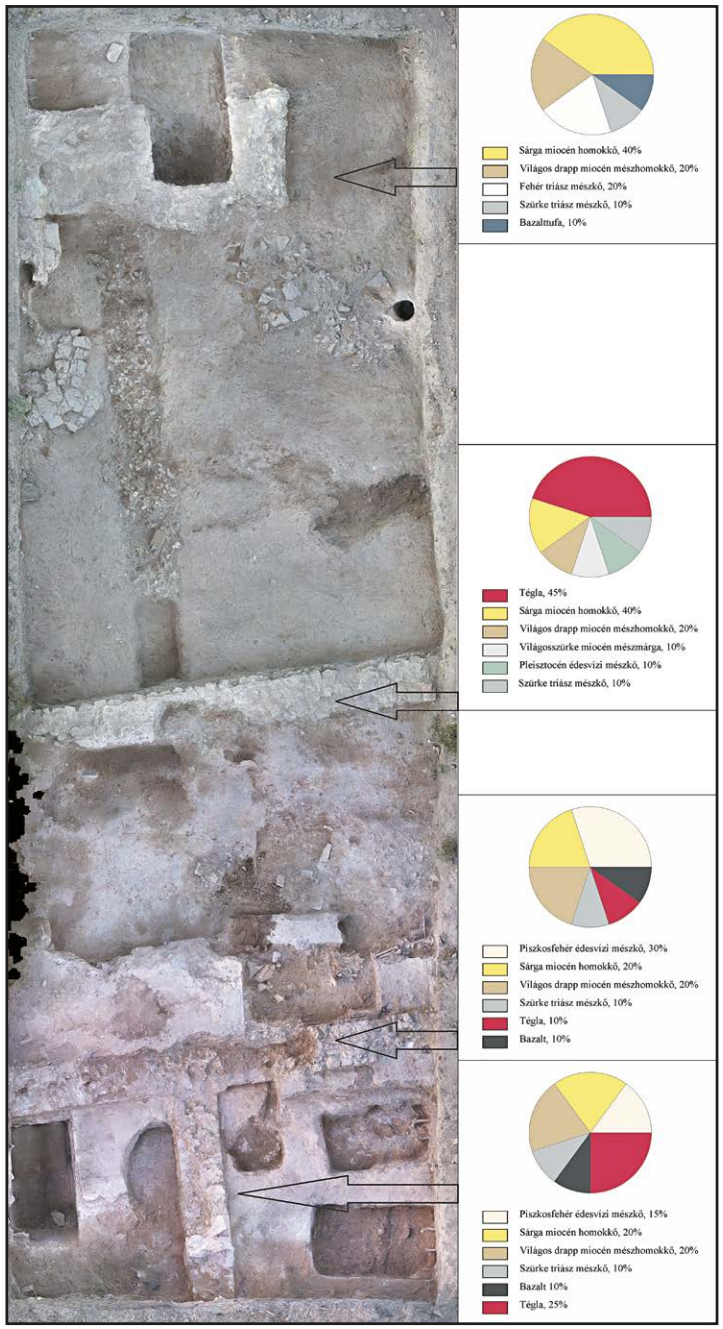
a pécsi Jakab-hegyen és Kővágószőlősnél előforduló perm és triász korú szürkés, lilásvörös, kemény, kovás kötésű, jól formálható homokköveket (Jakabhegyi Homokkő Formáció, Kővágószőlősi Homokkő Formáció) használták (5. kép). A köpenyfalak közé szórt töltelékkövek közt nehezen formázható, kemény, jura korú, világosszürke, fehér mészkő (Szársomlyói Mészkő Formáció), kréta korú mészkő (Nagyharsányi Mészkő Formáció) és triász korú szürkés mészkő (Zuhányai Mészkő Formáció) van. A vulkanitok közül a Komló környékén előforduló kréta korú barnásszürke bazaltot (Mecsekjánosi Bazalt Formáció), miocén korú szürke andezitet (Mecseki Andezit Formáció), és a Duna-parti Bár közeléből pleisztocén korú fekete bazaltot (Bári Bazalt Formáció) is használtak. A kőzetek keménysége lehetett az elsődleges szempont, így még a Mórágyi-hegység paleozós gránitjából (Mórágyi Gránit Formáció) is látni pár darabot. A jól faragható kőzetek közül a sárgásfehér, miocén mészhomokkő (Budafai Formáció), szürkés, olajzöld mészkő (Pécsszabolcsi Mészkő Formáció), fölső miocén, világosszürke riolittufa (Galgavölgyi Riolittufa Formáció), valamint a Pécs fölötti Tettyéről származó, pleisztocén, fehér, piszkosfehér, sárgásfehér édesvízi mészkő és mésztufa (Vértesszőlősi

6. kép. A 2017-ben feltárt 4. századi épületek kőanyagának megoszlása (fotó: Bertók Gábor, grafika: Lóki Róbert)

Travertínó Formáció Tettyei Tagozata) is megtalálható. Ritkábban egy-egy csillámpala, zöldpala és gnejsz is előfordul.[9] További feltárásokkal a változatos kőzetanyag még bővülhet.

A 2017-ben feltárt épületek kőanyagának megoszlása a falak látható részeinek vizsgálata alapján a következő: a nagyméretű épület 130 cm széles falában: 20% szürke triász mészkő, 20% világosdrapp miocén mészhomokkő, 20% sárga miocén homokkő, 10% bazalt, 10% vöröses, szürkés perm homokkő és konglomerátum, 8% csillámpala. A kváderekét vöröses perm homokkőből faragták, a fal belső oldalához csatlakozó pillér is vörös perm homokkő kváderekből áll. A kelet–nyugati irányú 55 cm széles (korábbi) fal anyaga: 15% drapp miocén mészhomokkő, 15% fehér cardiumos miocén mészhomokkő, 15% vöröses perm homokkő, 15% sárga, néhol limonitos jura mészkő, 10% piszkosfehér pleisztocén édesvízi mésztufa, 10% lemezes mészkő (6. kép). A 2. szelvényben a 120 cm vastag kelet–nyugati irányú fal és az északra befordúló 50–65 cm széles falsarok (ennek meghatározása jelenleg még kérdéses) kőanyaga 40% sárga miocén homokkő, 20% világosdrapp miocén mészhomokkő, 20% fehér triász mészkő, 10% szürke triász mészkő, 10% bazalttufa. A szelvény közepén húzódó kelet–nyugati irányú fal (az udvart szegélyező oszlopsor alapozása): 45% tégla, 15% sárga miocén homokkő, 10% világosdrapp miocén mészhomokkő, 10% pleisztocén édesvízi mészkő, 10% világosszürke miocén mészmárga, 10% szürke triász mészkő. A szelvény déli részén a kelet–nyugati irányú 50 cm széles fal (ez a déli folyósó mentén húzódó helyiségsor északi zárófala): 30% piszkosfehér édesvízi mészkő, 20% sárga miocén homokkő, 20% drapp miocén mészhomokkő, 10% szürke triász mészkő, 10% tégla, 10% bazalt. Az ehhez a falhoz déli irányban csatlakozó 50 cm széles fal (ami a déli helyiségsor egyik osztófala): 25% tégla, 20% sárgás miocén homokkő, 20% drapp miocén mészhomokkő, 15% édesvízi mészkő, 10% szürke triász mészkő, 10% bazalt (7. kép). A falak kőanyagának egy része le van gömbölyödve, tehát nemcsak kőbányákból fejtették a szükséges kőzetanyagot, hanem lejtő-

7. kép. A kőanyag megoszlása a belsőudvaros épületkomplexum 2016-ban feltárt részén (ortomozaik: Bertók Gábor, grafika: Lóki Róbert)

[9] A felsorolt kőzettípusokról ld. CSÁSZÁR 1997.

8. kép. Aragonit (fotó: Solt Péter)

9. kép. Csiszolt aragonit (fotó: Lóki Róbert)

törmelékből és patakhordalékból is gyűjtötték. *Iovi*ába a mecseki kőanyagok a *Sopianae–Gorsium* főúton, a Villányi-hegység kövei az *Altinum*ból (Kölked) *Ad Statuas*on (Várdomb) át vezető úton érkezhettek.

4. ARAGONITOK

*Iovi*ából eddig 14 csiszolt, áttetsző, fehér, halvány sárgásfehér aragonitlap (8–9. kép) került elő, melyekben néha nagyobb kalcitkristályok ülnek a felnyíló geodákban. Az aragonitos, cseppköves kőanyagot a rómaiak által művelt mészkőbányákban gyűjthették, ahol a sziklafalban karsztüregek, hasadékok, barlangok nyíltak meg. A díszítőkövekhez is értő római kőfaragómestereknek fölkelthette érdeklődését a hasadékok szép, könnyen csiszolható cseppköve, aragonitja. A Villányi-hegységben Beremend és Nagyharsány kréta korú, Csarnóta és Villány triász korú, Siklós jura korú mészkövének karsztos hasadékai, kisebb barlangjai tömegével rejtik az alsó pleisztocén korú ősgerincesek maradványait.[10] A Polgárdi (*Gorsium*) közeli Kőszárhegy a karsztos hasadékaiban földúsult késő miocén korú ősgerinces faunáról is híres.[11]

5. MÁRVÁNYOK

A szelvényekből szórványosan, a felszínről számosabban gyűjtöttünk be márványdarabokat. Színük (fehér, fehér szürke erekkel, halványszürkében vékony vöröses felhők, sávok, világossárga, sötétsárga, okkersárga, narancssárga, narancssárga bordó és szürke erekkel, narancs klasztok bordó és szürke mátrixban, sárga klasztok lilásszürke mátrixban, sötét barnásvörös), szöveti megjelenésük (homogén, szemcsés, breccsás, kihengerelt stb.) és szemcseméretük (finom, közepes, durva) szerint is rendkívül változatosak (1–2. tábla). A formák is sokfélék. Keskeny téglalapok: 16×6,5 cm, 13×6 cm, 12×5 cm, 8,5×3,3 cm, és egy nagyobb, 22 ×15 cm méretű. Négyzetek: 14,5 cm, 16 cm, 18,5 cm, 20 cm oldalhosszal. Egyenlő szárú háromszögek (17 cm alaphoz 24 cm oldalak, 10 cm alaphoz 12 cm oldalak), laposabbak (14 cm alaphoz 9 cm oldalak, 16 cm alaphoz 12 cm oldalak, 13 cm alaphoz 12 cm oldalak) és egyenlő oldalúak, 9 cm és 15 cm oldalhosszal. A rombusz alakúak oldalai 4, 5, 9, 10 és 14 cm hosszúak, vannak íveltek is. A lapok vastagsága 0,7 cm-től 2,7 cm-ig terjed. Néhány

[10] KRETZOI 1956; JÁNOSSY 1990; HÍR 1998.
[11] JÁNOSSY 1991; FREUDENTHAL – KORDOS 1989.

márványon peremet képeztek ki, másokon V vagy U alakban bevésett sáv húzódik. A lapok csiszoltak, sokuknak az oldala is, néhány ép, a töredékek eredeti formája rekonstruálható. A nagyobb négyzetesek *pavimentum tessalatum* darabjai, a háromszögletű, rombusz, körcikkely, piskóta formára metszettek egy pompás *opus sectile* kőintarzia részei lehettek.

Pannóniában csak Polgárdi fölött a Kőszárhegyen volt márvány, melyet a rómaiak kezdtek fejteni. A devon korú, fehér, halványsárga, rózsaszínes Polgárdi Mészkő Formáció a miocén korú andezit-szkarn benyomulástól enyhe metamorfózist szenvedett, így az átkristályosodott mészkő jól csiszolható márvánnyá alakult át.[12] Az antik *Noricum* területén, a Dráva mentén a Keleti-Alpok paleozoós–mezozoós metamorf márvány[13] előfordulásait a rómaiak folyamatosan művelték.[14] A Déli-Kárpátokban, a Bánáti Kontakt Övben, Bukova körül található fehér, szürke, rózsaszínes márványt a rómaiak *Dacia* meghódítását követően kezdték fejteni.[15] Az alsóhetényi római erőd feltárása során az újrafelhasznált kőanyagban több mint nyolcszáz (!) márványtöredéket találtak.[16] Szövettani és izotópgeokémiai vizsgálatokkal a kőszárhegyieken túl elsősorban *noricum*i (Gummern és Treffen), szlovéniai (Sekul, Slovenia Bistrica, Töschling) és macedóniai márványokat határoztak meg.[17] Savaria helytartói palotájában a négyzet és téglalap formájú márványok *pavimentum tessalatum*, a lencse formájúra metszettek *opus sectile* részei. Az Isis-szentély két vizsgált márványa a karinthiai Gummernből származik.[18] *Aquincum* márványai közt karinthiai (Gummern) és görög (Thassos) márvány is előfordul,[19] a Fórumnál 2009-ben föltárt 3. századi gazdagon díszített épület mozaikkal kombinált márványpadlójának fehér márvány lapjait carrarai márványból csiszolták.[20]

Örvényes-Hosszúrétek római villában különféle márványokból *pavimentum tessalatum*ot tártak föl.[21] Az antik *Sirmium* (Szávaszentdemeter, Sremska Mitrovica, Szerbia) régészeti föltárása során is találtak az ausztriai Gummern római bányáiból származó fehér márványokat.[22] A szakcsi márványok eredetének meghatározására a márvány adatbázist fölépítő Zöldföldi Juditot (Materials Testing Institute, University of Stuttgart) kértük föl, aki 2018. májusban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Intézetének esztergomi raktárában őrzött *iovia*i leletanyag márványai közül nyolcvan darabból mintát vett az összetett műszeres vizsgálatokra. Előzetes megfigyelései alapján a márványok egyrészét a Dráva menti bányákból valóknak tartja, de carrarai, görög, macedón és líbiai eredetűeket is fölismert.

6. A MÁRVÁNYOK SZÁLLÍTÁSÁNAK ÚTVONALAI

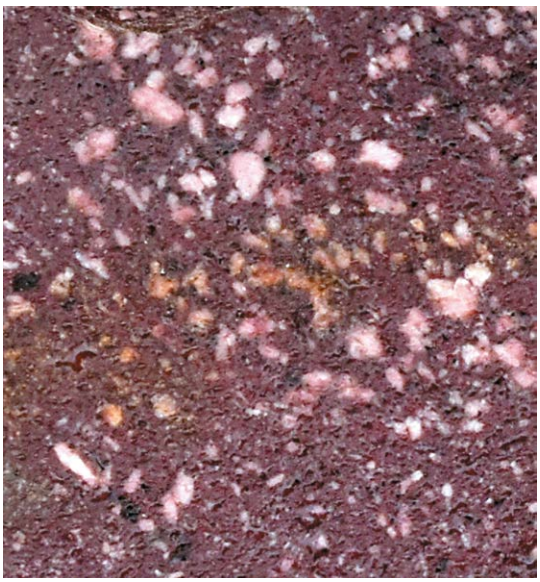
Bukova márványai[23] *Apulum*ig (Gyulafehérvár) és *Tibiscum*ig (Karánsebes-Jupa) is eljutottak, *Pannonia* felé a szállítás nehézkes és az útvonalak sem voltak biztonságosak. Szekereken a Temes folyóig (40 km), hajózás a Temesen (100 km), szekéren a Marosig (50 km), hajózás a Tiszáig (90 km), átkelés a Tiszán, szekerekkel a Dunáig (100 km), átkelés után *Iovia*ig (100 km), azaz közel 200 km hajózás és 300 km szekéren, átkelésekkel minimum 14 nap. A bukovai márványt a rómaiak inkább az erdélyi só- és aranyszállításra kiépített hadi és kereskedelmi utakon főként a *dacia*i nagy építkezésekhez (*Ulpia Traiana*, *Napoca* stb.) szállították.[24]

[12] HORVÁTH – ÓDOR 1989.
[13] KIESLINGER 1956.
[14] MÜLLER – SCHWEIGHOFER 1999.
[15] SCHAFARZIK 1904, 221.
[16] ZÖLDFÖLDI et al. 2004, 40; MRÁV 2009.
[17] ZÖLDFÖLDI et al. 2004.
[18] PINTÉR – ZÖLDFÖLDI 2005, 58.
[19] MÜLLER 1999.
[20] LÁNG 2009, 22.
[21] SZENTLÉLEKY 1965.
[22] ĐURIĆ et al. 2006, 103–108.
[23] TÉGLÁS 1886.
[24] MÜLLER et al. 1999.

*Noricum*ból *Pannonia* felé az úthálózat és a Dráván vízi szállítás is adva volt. Gummerntől a Dráván hajózva 100 km *Poetovio* (Pettau, Ptuj, Szlovénia), tovább 130 km Mursa (Eszék, Osijek, Horvátország), átrakodás szekerekre, országúton 90 km *Ad Novas* (Vörösmart, Horvátország) át *Sopianae*ig, további 65 km *Iovia*. A folyón napi 50 km, szárazföldön napi 40 km Gummernből nyolc napon belül eljuthatott a márvány *Iovia*ba. Gummernt római út kötötte össze *Sirmium*mal. *Noricum* márvány lelőhelyeitől a félkész márványok szállítását *Pannoniá*ba a *Celeia* és *Poetovio* közti *via public*án a drága, lassú és nehézkes ökrösszekerek helyett észszerűbb volt dereglyékkel, bárkákkal a Dráván és a Murán megoldani.[25]

7. PORFÍROK: BÍBOR PORFÍR (CSÁSZÁRI PORFÍR) ÉS ZÖLD PORFÍR (*PORFIRO VERDE*)

A 2017-ben, a szelvények közelében a felszínen találtuk az első pompás vörös és bíbor porfírokat. Magyarország római kori lelőhelyeiről nagyon kis számban ismertek bíbor porfírok.[26] A jellegzetes bordó-vörös és bíborlila színű, porfíros szövetű, csiszolt császári porfírok (*porfido rosso antico*) közt 17 darab négyzet, téglalap, háromszög, rombusz, körcikkely és kereszt alakú formára vésett van (3–4. tábla). A négyzet oldalai 6 cm hosszúak, a kis téglalap 6×2,5cm. Az egyenlő szárú háromszög formából egy ép (17 cm alap, 24 cm-es oldalak) és egy kisebb (7,5 cm alap, 6,5 cm oldalak) került elő. A rombusz oldalai 9 cm hosszúak, a körcikkely oldala 18 cm, a kereszt alakú 10×9,5 cm. Az ókorban a bíbor színű császári porfír (*porfido rosso antico*) egyetlen természetes előfordulása ismert, az egyiptomi Gebel Dokhan („Füst hegy") északi lejtőjén. A 700 méter magas Mons Porphyrites Hurghada és a Nílus-völgyi *Caene* (Qena) közt emelkedik. Prekambriumi magmatitos vulkanizmus hozta létre a kemény dácitporfírt,[27] melyben egyenletes eloszlásban 0,5–5 mm-es, fehér-rózsaszínű földpátok (10. kép) ülnek. A 66% SiO2, 16% AlO, 4,5% CaO, 4% NaO, 2,5% FeO, 2% MnO tartalmú kőzet bíborvörös-violaszín (császári porfír) és zöldes, valamint fekete változatban fordul elő. A megcsiszolva rendkívül tetszetős megjelenésű porfír kisebb tömbjeiből a Ptolemaidák alatt szobrokat, dísztárgyakat faragtak,[28] ekkor már az uralkodók színe a vörös porfír. A Római Birodalom számra Tiberius császár uralkodása alatt Caius Cominus Leugas római polgár Kr. u. 18-ban fedezte föl újra a lelőhelyet,[29] ezzel kezdetét vette a nemes kőzet rendszeres bányászata, mely váltakozó intenzitással az 5. század közepéig zajlott.[30] A császári és luxus igényeket kielégítő porfír kiemelt érték, használata császári privilégium, így a lelőhelyet katonai erődítmény őrizte, a bányásztelepülésen forrás, fürdők, Serapis-templom, temető is volt.[31] A forró sivatagi klímában a rendkívül

10. kép. Bíbor porfír csiszolt felülete (fotó: Solt Péter)

[25] POCHMARSKI 2012.
[26] LŐVEI 2021, 59.
[27] EL RAMLY 1972, 10–12; MAXFIELD 2001; PEACOCK – MAXFIELD 2001.
[28] KLEM – KLEM 2001.
[29] VAN RENGEN 1995; PEACOCK – MAXFIELD 2001, 58–60.
[30] MAXFIELD 2001, 242–243.
[31] MAXFIELD – PEACOCK 2001

megerőltető munkát végző kőfejtőknek, kőfaragóknak kiemelt minőségű élelmezést biztosítottak.[32] A kifejtett porfírtömböket a Wadi el Akrash-on keresztül szállították a *Caene* nílusi kikötőjébe vezető karavánútig, majd a folyón bárkákon *Alexandriá*ig és onnan hajóval *Ostiá*ig, végül a *Tiberis*en föl Rómába.[33] A császári porfír a tetrarchia alatt kiemelt díszítőkő, a Római Birodalom területén számos helyen maradtak a belőle faragott, csiszolt építészeti, szobrászati emlékek. A vörös és bíbor porfírokat különösen kedvelő Diocletianus többször járt Egyiptomban,[34] vörös porfír szarkofágjának kisebb töredéke Splitben a régészeti múzeum lapidáriumában látható. A Bizánci Birodalomban a porfír bányászatával felhagytak, majd a 7. századi arab benyomulással és Egyiptom elszakadásával a lelőhelyek is feledésbe merültek. A bizánciak a korábbi, antik porfír darabok szakszerű kibontását, újra felhasználását szinte művészi szintre emelték (*spolia*). Ravennában Nagy Theodorikot római csiszolt bíbor porfír fürdőkádba temették. Splitben a Diocletianus-mauzóleumra épült Szent Damján-templom románkori szószékének karcsú márvány- és gránitoszlopai közt bíborporfír-oszlopok is állnak, melyek újra fölhasznált római oszlopok, a velencei Signoria porfír *spolium*okra vésette a határozatait.[35] A szakcsi lelőhelyhez legközelebb római korú lelőhelyen vörös porfírból oszlop, csiszolt lap, és zöld egyiptomi breccsából csiszolt padlólap *Sirmium* ásatásáról ismert, ahol *opus sectile* is megmaradt.[36] *Felix Romuliana* (Gamzigrad, Szerbia) feltárásán Galerius császár vörös porfírból csiszolt feje került elő.[37]

A lelőhelyünkön előkerült bíbor és vörös porfírok egy pompás *opus sectile* részei is lehettek. A közelben, a heténypusztai 4. századi temető mauzóleumában is került elő csiszolt zöld porfír laptöredék (10×8,5×1,5 cm). A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításán Zalavár (*Mosaburg*) ásatásáról spártai zöld porfír csiszolt lap töredéke látható,[38] melynek színe, szöveti szerkezete és zárványai megegyeznek az alsóhetényivel. *Felix Romulianá*ban a peloponnészoszi (spártai) zöld porfír (*porfiro verde antico*) falburkolat egy része is megmaradt. Szépfalu (Bizere, Frumuşeni) bencés monostorában az *opus sectil*ében a márványokon túl rombusz alakú vörös és zöld porfír lapokat találtak, melyek római kőintarzia újrafelhasznált darabjai.[39] A porfírok jelenléte, a régészeti megfigyelések valószínűsítik a szakcsi lelőhely azonosítását az *Intinerarium Antonini*ben szereplő, a heténypusztai településnél és erődnél korábbi *Iovi*ával. A Szakcson előkerült porfírok, impozáns márványdarabok, a gazdag, figurális freskók arra utalnak, hogy a lelőhely központi elhelyezkedésű épületegyüttese császári rezidenciaként épülhetett. Kizárólag a név alapján a tetrarchiakori keltezést azonban nem vehetjük teljesen biztosra.[40]

8. PALOTÁKBÓL KŐBÁNYA (*IOVIA* SORSA A PUSZTULÁS UTÁN)

Az ásatások tanulsága szerint a területet a 350-es évekig biztosan használták, egyes épületeit elbontva, újakat emelve a helyükre. A lelőhely eddig feltárt kisebb felületei alapján nehéz meghatározni a lelőhely végső pusztulásának, felhagyásának idejét. A legkésőbbi, nagyméretű épület pusztulása esetleg a 374. évi szarmata betöréshez köthető. A szakcsi lelőhely a 4. század utolsó évtizedeire a közeli Alsóhetényben emelt késő római erőd elsődleges építészeti nyersanyagforrása lett. Mivel használható kő legalább 40 km-re van csak, a terjedelmes *iovia*i rommező 1700 éven át kőbányaként szolgált a környék építkezéseihez. A római romokra ráépülő, a török korban elpusztult középkori templom temetőjének sírbetöltéseiből számos római korú kerámiatöredék és már-

[32] VAN DER VEEN 1998.
[33] MAXFIELD – PEACOCK 2001, 131–190.
[34] UNKOVIĆ 2016, 100–101.
[35] DEL BUFALO 2012; MARASOVIĆ – MATETIĆ POLJAK 2010.
[36] ĐURIĆ et al. 2006, 111–112.
[37] POPOVIĆ 2016.
[38] LŐVEI 2021, 27.
[39] BURNICHIOIU – RUSU 2011.
[40] TÓTH 1982.

ványszilánk került elő. A környék középkori templomaiban megfigyelt római építőanyag jó eséllyel másod- vagy harmadlagos felhasználásúként származhatott a szakcsi Gölösi-dűlőből.[41] A rommező kőanyagát Dombóvár és Simontornya váraihoz is fölhasználhatták. A simontornyai vár kőanyagában perm korú vöröshomokkő, különféle mezozoós durva mészkövek, oligocén budai márga, miocén pécsszabolcsi mészkő, miocén budafai homokkő, fölső miocén szarmata sóskúti mészkő, pannon sárszentmiklósi riolittufa, pannon homokkő és pleisztocén forrásvízi mészkő fordul elő.[42] *Iovia* terjedelmes falainak maradékából a 19. század szekérszám hordtak el építőkövet.[43] Az ásatásra kilátogató egyik helybéli férfi mondta el, hogy még 1989-ben is munkagéppel termeltek ki földet a lelőhelyen a Faluberki-patak vizéből Szakcson földuzzasztott kis tónál épülő gáthoz. Az akkori bolygatás visszadózerolt helye ma is látszik egy kisebb horpadásként a felszínen. A 2017-es ásatás 3. szelvényének északkeleti sarkában a római épület sarkát is roncsoló beásást fel is tártuk.

9. EREDMÉNYEK ÉS KÉRDÉSEK

Iovia tekintélyes romterületének föltárása még az elején tart, de már eddig is rendkívül változatos a számos helyről (Mecsek, Villányi-hegység, Kőszárhegy, Bár) származó falazókő anyag. A díszítőkövek közt az aragonitokon túl kiemelkedő jelentőségű a nagy távolságokról (*Noricum*, Itália, Görögország, Macedónia, Líbia stb.) hozott, finoman megcsiszolt és különféle idomokra metszett, sokféle márvány és különösen az Egyiptomból származó bíbor porfír. Mindezek az egykori reprezentatív épületeket díszítő szabályos kőlapokból álló *pavimentum tessalatum* és változatos mértani idomokból álló *opus sectile* tanúi. A műszeres vizsgálatokkal fölmért épületek méreteit összevetve a már eddig ismert, kiemelkedően dekoratív kőanyaggal, hazai és nemzetközi összehasonlításban is jelentős lelőhely lehetett. A római korú, megcsiszolt, jellegzetes formákra metszett nemes kőanyagot érdemes lesz összehasonlítani a térben és időben távolabbi díszpadlók (Kutaspuszta, Szépfalu, Zalavár stb.) kőzetanyagával, hogy választ kapjunk az újrafelhasználás izgalmas kérdéseire.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozunk Bertók Gábor ásatásvezető régésznek, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem ásatáson részt vevő hallgatóinak, oktatóinak. Köszönet illeti Tóth Endrét és Mráv Zsoltot (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár), hogy a Nemzeti Múzeum raktárában őrzött heténypusztai márványokat megtekinthettük, valamint Takácsné Bíró Katalint (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár), hogy a Litotéka gyűjteményben áttekinthettük az összehasonlító márvány anyagokat. Előre is köszönjük Zöldföldi Juditnak (Universität Tübingen), hogy megkezdte *Iovia* márványainak részletes vizsgálatát a természetes lelőhelyek pontosabb kiderítése érdekében.

[41] K. NÉMETH 2015, 211.
[42] KERTÉSZ 1983.
[43] FRÖHLICH 1890, 235.

IRODALOMJEGYZÉK

BERTÓK 2000 — BERTÓK Gábor: „Item a Sopianes Brigetione m.p. CX: Iovia XXXII. m.p." Adalékok a Dél-Dunántúl római kori településtörténetéhez: Iovia lokalizációja. *WMMÉ* XXII (2000) 101–112.

BERTÓK – HARSÁNYI 2024 — BERTÓK, Gábor – HARSÁNYI, Eszter: Iovia (Pannonia): Wall Paintings of a Late Roman Palace Complex: Preliminary report. In: *Pareti dipinte. Dallo scavo alla valorizzazione. Atti del XIV Congresso internazionale dell'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA). Napoli-Ercolano, 9–13 settembre 2019.* Eds. Coralini, Antonella – Giulierini, Paolo – Sampaolo, Valeria – Sirano, Francesco. Roma [2024], 1089–1096.

BURNICHIOIU – RUSU 2011 — BURNICHIOIU, Ileana – RUSU, Adrian Andrei: Medieval Floor Mosaics at Bizere Monastery. A Brief Survey. *Transylvania Review* XX/2 (2011) 3–13.

CHIKÁN 1983 — CHIKÁN Géza: Középső miocén regresszív szelvény a nyugati Mecsekből. In: *A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése 1981-ről.* [Budapest 1983,] 239–248.

CSÁSZÁR 1997 — CSÁSZÁR Géza: *Magyarország litosztratigráfiai alapegységei.* Budapest 1997.

DEL BUFALO 2012 — DEL BUFALO, Dario: *Porphyry. Red Imperial Porphyry. Power and Religion.* Torino 2012.

ĐURIĆ et al. 2006 — ĐURIĆ, Bojan – DAVIDOVIĆ, Jasmina – MAVER, Andreja – MÜLLER, Harald: Stone use in Roman towns. Resources, transport, products and clients. Case Study Sirmium. First report. *Starinar* LXVI (2006) 103–137. DOI: 10.2298/STA0656103D

EL RAMLY1972 — EL RAMLY, Mahmoud Fawzy: A new geological map of the Eastern Desert and South Western Deserts of Egypt. Scale 1:1 000 000. *Annals of the Geological Survey of Egypt* 12 (1972) 1–18.

FREUDENTHAL – KORDOS 1989 — FREUDENTHAL, Matthijs – KORDOS, László: Cricetus polgardiensis sp. nov. and Cricetus kormosi Schaub, 1930 from the Late Miocene Polgárdi localities (Hungary). *Scripta Geologica* 89 (1989) 71–100.

FRÖHLICH 1890 — FRÖHLICH Róbert: Római feliratok Alsó- és Felső-Pannoniából. *ArchÉrt* Új folyam X/3 (1890) 224–238.

GRAF 1936 — GRAF, Andreas: *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*. Budapest 1936. (Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes Ser. I. Fasc. 5.)

HÍR 1998 — HÍR János: Cricetids (Rodentia, Mammalia) of the Early–Pleistocene vertebrate fauna of Somsich-hegy 2. (Southern Hungary, Villány Mountains). *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 90 (1998) 57–89.

HORVÁTH – ÓDOR 1989 HORVÁTH István – ÓDOR László: A Polgárdi Mészkő Formáció kontakt metamorf és metaszomatikus jelenségei (Contact metamorphic and metasomatic phenomena in the Polgárdi Limestone Formation, Transdanubia, Hungary). In: *A Magyar Állami Földtani Intézet évi jelentése 1987-ről*. [Budapest 1989], 137–143.

JÁNOSSY 1990 JÁNOSSY, Dénes: Arvicolids from the Lower Pleistocene sites at Beremend 15. and Somsich-hegy 2. Hungary. In: *International Symposium of Evolution, Phylogeny and Biostratigraphy of Arvicolids, Praha 1987.* Eds. Fejfar, Oldrich – Heinrich, Wolf-Dieter. Prague 1990, 223–230.

JÁNOSSY 1991 JÁNOSSY, Dénes: Late miocene bird remains of Polgárdi (West Hungary) *Aquila. A Magyar Madártani Intézet Évkönyve* 98 (1991) 13–35.

K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai.* Szekszárd 2015.

KERTÉSZ 1983 KERTÉSZ Pál: A műemléki kőanyagok azonosításának eddigi tapasztalatai. *Földtani Kutatás* XXVI/4 (1983) 5–14.

KIESLINGER 1956 KIESLINGER, Alois: *Die nutzbaren Gesteine Karntens.* Klagenfurt 1956. (Carinthia II. Sonderheft 17.)

KLEM – KLEM 2001 KLEM, Dietrich – KLEM, Rosemarie: The building stones of Ancient Egypt. *Journal of African Earth Sciences* 33/3–4 (2001) 631–642.

KRETZOI 1956 KRETZOI Miklós: A Villányi-hegység alsó pleisztocén gerinces faunái. *Geologica Hungarica. Series Palaeontologica* 27 (1956) 5–123.

LÁNG 2009 LÁNG Orsolya: Gazdagon díszített épület az aquincumi polgárváros nyugati részén. *Aquincumi Füzetek* 15 (2009) 18–29.

LÓKI 2025 LÓKI Róbert: Talajradaros felmérések Tolna vármegye középkori templomos helyein (2017–2024). *WMMÉ* 46 (2024) [2025] 207–229. DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2024.5

LŐVEI 2021 LŐVEI Pál: *Porfír, kő, márvány. Kőanyagok, kőfaragók, kőberakások a középkori Magyarországon.* Budapest 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes)

MARASOVIĆ – MATETIĆ POLJAK 2010 MARASOVIĆ, Katja – MATETIĆ Poljak, Daniela: Upotreba dekorativnog kamena u dioklecijanovoj palači u Splitu. *HistAnt* 19 (2010) 89–100.

MAXFIELD 2001 MAXFIELD, Valerie: Stone Quarrying in the Eastern Desert with particular reference to Mons Claudianus and Mons Porpyrites. In: *Economies Beyond Agriculture in the Classical World.* Eds. Mattigny, David J.– Salmon, John. London 2001, 143–170.

MAXFIELD – PEACOCK 2001 MAXFIELD, Valerie – PEACOCK, David: *Survey and Excavation: Mons Claudianus 1987–1993. Volume II: Excavations. Part 1.* Cairo 2001.

MRÁV 2009 — MRÁV Zsolt: Másodlagosan beépített római mészkő és márvány kőemlékek az alsóhetényi belső erődből. In: *Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári* késő *római erődök kutatásának eredményei.* Szerk. Tóth Endre. Dombóvár 2009, 243–281. (Helytörténeti Sorozat 8.)

MÜLLER 1999 — MÜLLER, Harald: Die Herkunft der marmore von Aquincum. *Budapest Régiségei* 33 (1999) 265–267.

MÜLLER et al. 1999 — MÜLLER, Harald – SCHWEIGHOFER, Bernd – BENEA, Marcel – PISO, Ioan – DIACONESCU, Alexandru: Marbles in the Roman Province of Dacia. In: *Actes de la Conférence internationale ASMOSIA IV, 9-13. octobre 1995, Archéomatériaux. Marbres et autres roches.* Ed. Schvoerer, Max. Bordeaux 1999, 131–140.

MÜLLER – SCHWEIGHOFER 1999 — MÜLLER, Harald – SCHWEIGHOFER, Bernd: Die römischen Marmorsteinbrüche in Karnten. *Carinthia II.* 189/109 (1999) 549–572.

PINTÉR – ZÖLDFÖLDI 2005 — PINTÉR Farkas – ZÖLDFÖLDI Judit: A szombathelyi Isis szentélyből származó két márványminta eredethatározása stabilizotóp-geokémiai és petrográfiai módszerekkel. *Archeometriai Műhely* II/1 (2005) 57–59.

PEACOCK – MAXFIELD 2001 — PEACOCK, David – MAXFIELD, Valerie: *The Roman Imperial Quarries: Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994–1998. Volume 1: Topography and Quarries.* London 2001

POCHMARSKI 2012 — POCHMARSKI, Erwin: Transport of marble on land and by river in SE-Noricum and Western Pannonia. *HistAnt* 21 (2012) 29–36.

POPOVIĆ 2016 — POPOVIĆ, Ivana: Porphyr sculptures from Sirmium. *Antiquité Tardive* 24 (2016) 371–390.

SCHAFARZIK 1904 — SCHAFARZIK Ferenc: *A Magyar Korona Országai területén található kőbányák részletes ismertetése.* Budapest 1904.

SOLT 2016 — SOLT Péter: *Archeogeológiai megfigyelések Iovia 2016. évi régészeti ásatásán.* Kézirat, 2016.

SZENTLÉLEKY 1965 — SZENTLÉLEKY Tihamér: Örvényes. *ArchÉrt* 89 (1965) 262.

TÉGLÁS 1886 — TÉGLÁS Gábor: Római márványbányák a Bisztravölgyben, Bukova Hunyadmegyei falu határán. *Archaeologiai Közlemények* XIV (1886) 123–132.

TÓTH 1982 — TÓTH Endre: Tetrachia-kori Iovia–Herculia névadás Pannóniában? *ArchÉrt* 109 (1982) 55–73.

TÓTH 1987–1988 — TÓTH Endre: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988) 22–61.

UNKOVIĆ 2016 — UNKOVIĆ, Ivana: History and Conservation of Sphinxes in Diocletian's Palace in Split. In: *„Conservation of Architectural Heritage, CAH" 23–27 november 2015, Luxor.* Ed. Comer, Douglas C. – Versaci, Antonella – Amer, Mourad S. Amsterdam 2016, 96–106. (Procedia Social and Behavioral Sciences 225.)

VAN DER VEEN 1998 — VAN DER VEEN, Markije: A life of luxury in the Desert? The food and fodder suply to Mons Claudianus. *Journal of Roman Archaeology* 11 (1998) 101–116.

VAN RENGEN 1995 — VAN RENGEN, Wilfried: A New Paneion at Mons Porphyrites. *Chronique d'Égypte* 70/139–140 (1995) 240–245. DOI: https://doi.org/10.1484/J.CDE.2.308994.

VICZIÁN 1965 — VICZIÁN István: A baranyai bazalt. *Földtani Közlöny* XCV/4 (1965) 448–452.

ZÖLDFÖLDI et al. 2004 — ZÖLDFÖLDI Judit – PINTÉR Farkas – SZÉKELY Balázs – THAUBALD, Heinrich – T. BÍRÓ Katalin – MRÁV Zsolt – TÓTH Endre – SATÍR, Muharren – KVASZTOVSZKY Zsolt – SZAKMÁNY György: Római márványtöredékek vizsgálata a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. *AM* I/1 (2004) 40–46.

RÖVIDÍTÉSEK

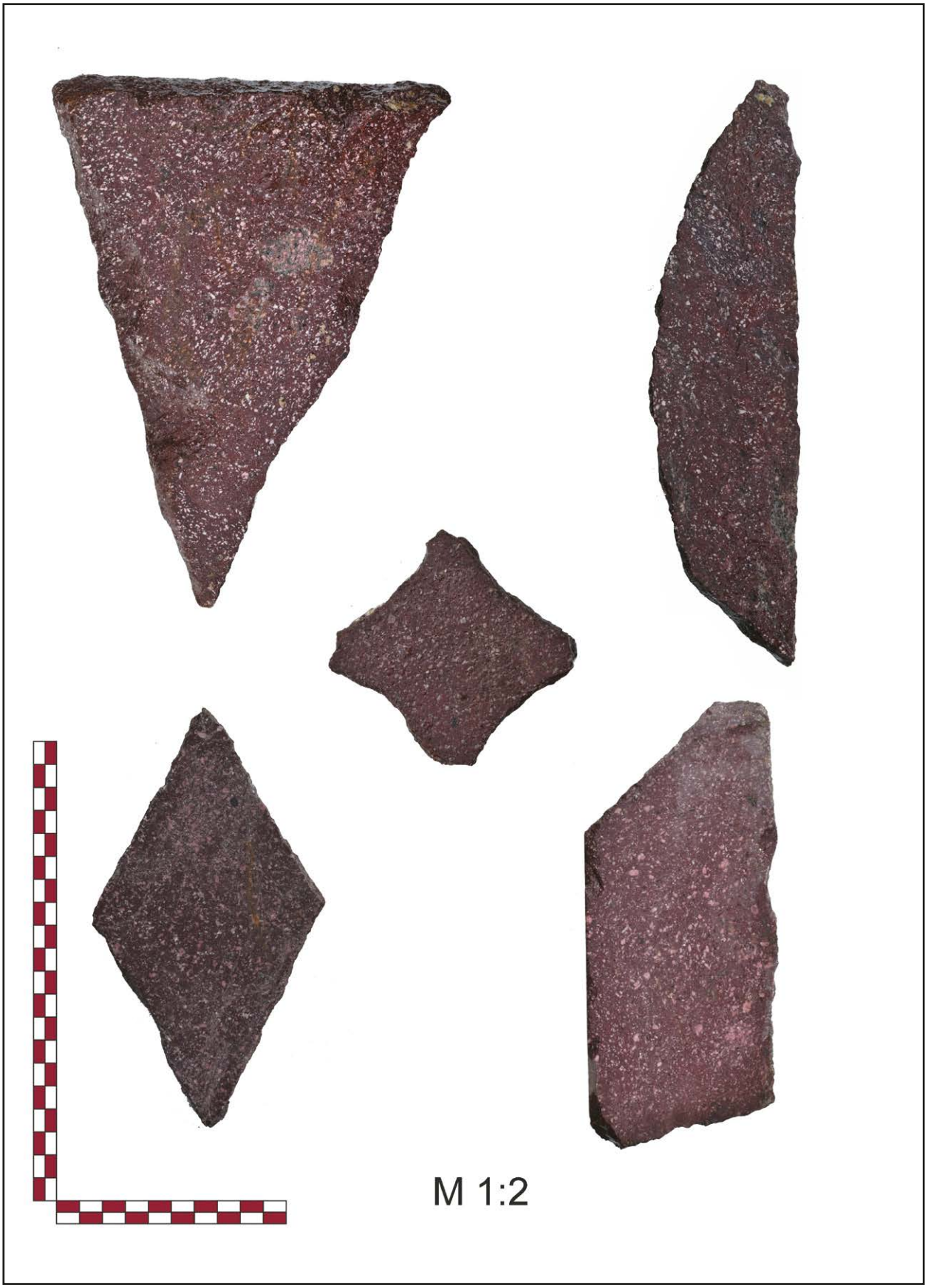
AM	Archeometriai Műhely, Budapest
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Carinthia II.	Carinthia II. Mitteilungen del Naturwissenschaftlichen Vereines für Kärnten, Klagenfurt
HistAnt	Historia Antiqua, Pula
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

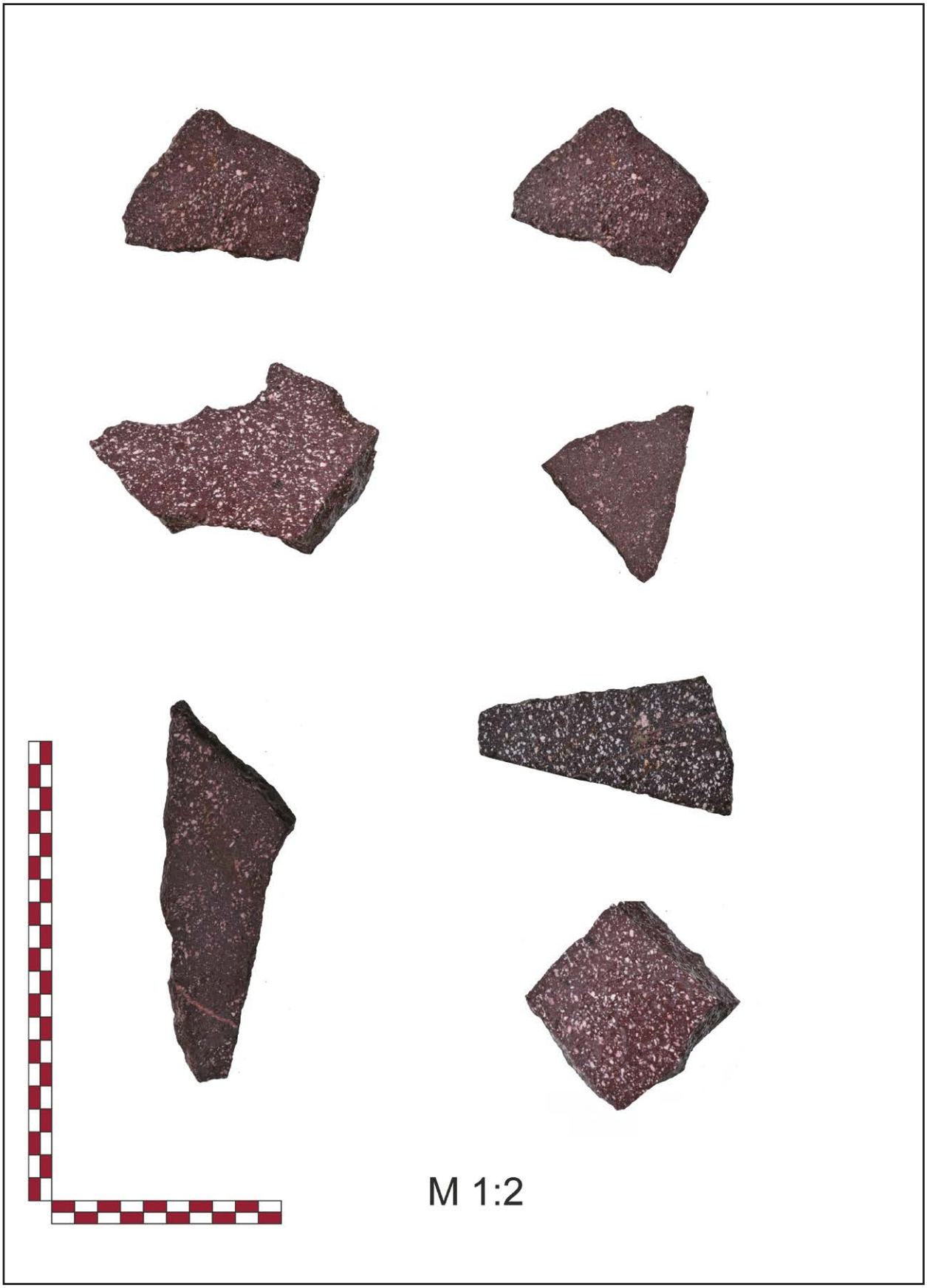
1. tábla. Válogatás a lelőhelyen előkerült márványok fajtáiból
(fotó, táblaszerkesztés: Lóki Róbert)

2. tábla. Megmunkált márványtöredékek a lelőhelyről
(fotó, táblaszerkesztés: Lóki Róbert)

3. tábla. Megmunkált porfírdarabok (*opus sectile?*)
(fotó, táblaszerkesztés: Lóki Róbert)

4. tábla. Egyéb bíbor porfírok a lelőhelyről
(fotó, táblaszerkesztés: Lóki Róbert)

RÓBERT LÓKI – †PÉTER SOLT

The Use of Stone at the Roman Settlement of *Iovia*, its Decorative Fine Stone Materials, and the Latest Domestic Occurrence of Imperial Purple Porphyry

The ruin field located between Szakcs and Dalmand has long been known to scholarship. Its identification with the Roman town of *Iovia*, attested in historical sources, has been proposed for decades. Aerial photographs taken by Gábor Bertók in 1998 and 2000 revealed the outline of a settlement with clear urban characteristics. Further evidence emerged from excavations and geophysical surveys conducted by Pázmány Péter Catholic University between 2015 and 2018, which uncovered fourth-century AD wall remains. The lithological composition of these structures indicated that most of the building stone originated from the Mecsek Mountains, including Mesozoic and Neogene limestones, as well as Neogene volcanic rocks. Smaller quantities were sourced from the Mórágy Block (Paleozoic granite), the Villány Mountains (Mesozoic limestones), and the vicinity of Bár village (Pliocene basalt). Fieldwalking surveys also yielded a substantial number of decorative fine stones, including imperial porphyry, marble, and aragonite, which had been polished and cut into regular geometric forms. The polished stone slabs had been cut into triangular, rhomboid, and sector-shaped pieces. Imperial porphyry and red porphyry, materials particularly favoured by the emperors of the Tetrarchic period, were transported from the Egyptian quarry of *Mons Porphyrites* (modern Gebel Dokhan) to major centres of the Roman Empire. Because their use was an imperial privilege, their presence at *Iovia* suggests an imperial visit. A significant proportion of the large quantity of multicoloured marble recovered at the site originated from the ancient quarries of Noricum and from Kőszárhegy (Polgárdi), although materials from Italy, Greece, Macedonia, and Libya have also been identified. The aragonite specimens derive from karst cavities within Roman-period quarries in the Villány Mountains (Villány and Beremend) and at Kőszárhegy (Polgárdi). Together, these materials represent fragments of elaborate imperial-period *pavimentum tessellatum* and *opus sectile* decorative schemes. From the mid-fourth century onward, stone from the luxurious buildings of *Iovia* was systematically reused during the construction of the nearby Late Roman fort at Alsóhetény. During the Middle Ages, a medieval village and its church occupied the site of the former Roman settlement.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 33–53.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.3

FAZEKAS FERENC

Római védőfegyverek *Lussonium*ból (Paks-Dunakömlőd-Bottyánsánc)

1. A LELŐHELY

Pannonia római provinciát a határvonal kiépítésével a Kr. u. 1. század elejétől egy több elemből álló hatékony védelmi rendszer, a *ripa Pannonica* védte.[1] A védelmi vonal a Duna jobb partján, a folyó vonalát szorosan követve húzódott végig, s egyúttal a római provincia északi és keleti határát biztosította. A folyami határ, a *ripa* különböző funkciójú katonai létesítményekből (erődök, őrtornyok, útállomások), valamint az egyes elemeket összekötő katonai útból állt.[2] *Lussonium* (ma Paks-Dunakömlőd-Bottyánsánc) segédcsapattábora a pannoniai limes középső szakaszán helyezkedett el (1. tábla 1). Az egykori erőd maradványai ma Paks északi, külső városrészében (Dunakömlőd) találhatóak egy több mint 120 méter magas, észak–déli irányú löszfennsíkon, az ún. Bottyánsáncon.[3]

A minden oldalról meredeken kiemelkedő platószerű löszdombot a rómaiak stratégiai elhelyezkedése miatt választották ki a katonai erőd helyszínéül. A magas löszdombról nemcsak a keletre elterülő, szomszédos ártérre és az Alföld nyugati részét képező Kalocsai-Sárközre nyílt optimális kilátás, hanem a közvetlenül a domb alatt elhelyezkedő, a Duna dunakömlődi – korábban, a folyószabályozás előtt – U formájú kanyarulatában létesült fontos dunai átkelőhely (imsósi rév) is ellenőrizhetővé vált.[4] A helyszínt a római hadsereg már a Kr. u. 1. század közepén a birtokába vette. Néhány évtizeddel később, a Flavius-korban, *Pannonia inferior* dunai határának fokozatos megszállása során a Bottyánsánc területén is egy fa-föld palánkerőd létesült.[5] Az erődítmény Visy Zsolt kutatásai nyomán a markomann háborúk során feltehetőleg elpusztult, s a középcsászárkori

[1] A *ripa Pannonica* történetéhez és topográfiájához vö. VISY 2003a; VISY 2003c; továbbá VISY 2011c. A legújabb kutatási eredményeket ld. FARKAS et al. 2020.
[2] Vö. VISY 2011b, 12–14; BREEZE et al. 2011, 55–57.
[3] A Bottyánsáncon (*Lussonium*) végzett régészeti kutatások eredményeit összefoglalóan ld. VISY 2000a, 85–87; VISY 2003a, 91–93; VISY 2003b, 122–123; VISY 2011a. Legutóbbi publikációt ld. FAZEKAS et al. 2017, 3–63.
[4] VISY 2000a, 85; VISY 2011a, 2–6.
[5] VISY 2000a, 85–86; VISY 2003a; VISY 2011a, 13.

tábort a Bottyánsánctól északra egy másik helyen, Bölcskén építették fel.[6] A dunakömlődi löszplatón később – a korábbi fa-föld konstrukciójú erőd helyén –, a késő császárkorban Diocletianus vagy Constantinus császár idején egy kőerődöt emeltek. A késő római katonai erődítmény utolsó időszakaszát a tábor használatának átalakulása, a táborterület redukciója jellemzi, ebben a fázisban – Kr. u. 5. század első harmada – az erőd déli, belső sávjában, a kaputraktus közelében egy megerősített toronyszerű kiserőd épült fel és volt néhány évtizedig használatban.[7]

2. KUTATÁSTÖRTÉNET

A Bottyánsánc a 19. század óta jól ismert lelőhely volt Tolna megyében, ami nem kis részben az ismertté vált számos római tárgyi emléknek, többek között az 1814-ben előkerült szenzációs leletnek, a Iuppiter Dolichenus kultusztábla előkerülésének köszönhető.[8] A jelentős számú s különleges minőségű tárgyi emlékanyag ellenére tervszerű régészeti kutatásokra, ásatásokra sem a 19. században, sem a 20. század első felében nem került sor. Az első ásatások 1969-ben kezdődtek, ennek apropóját egy katonai diplomapár (*diploma militaria*) megtalálása jelentette – ez jelentős lökést adott a kutatásoknak, 1969-ben és 1972-ben Visy Zsolt régészeti feltárásokat végzett a lelőhelyen.[9] A szisztematikus régészeti kutatások 1987-ben kezdődtek meg, s 2011-ig éves rendszerességgel folytatódtak. Az ásatások vezetője 1987 és 2008 között Visy Zsolt volt, a Danube Limes UNESCO Világörökség Program által támogatott 2009-től 2011-ig tartó régészeti kampányokat pedig Váradyné Péterfi Zsuzsanna, a Paks Városi Múzeum igazgatója vezette.[10]

3. A RÉGÉSZETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

A *lussonium*i katonai erőd alaprajzát, belső szerkezetét, valamint a csapattörténetet Visy Zsolt kutatásai tisztázták (1. tábla 2). A segédcsapattábor alaprajzi formája – a klasszikus négyzetes alaprajzzal szemben – keskeny, hosszúkás téglalap alakú volt.[11] Az erődítmény formáját és építészeti elrendezését a Bottyánsánc geomorfológiai adottságaihoz, a löszfennsík szabálytalan dombpereméhez igazították. A tábor előnyös földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően, amelyet keletről a Duna, illetve annak magas partja, nyugatról pedig a környezetéből kiemelkedő löszdomb meredek oldalfala védett, a katonai tábort csak a domb alacsonyabb platós területtel határolt déli és északi részén erősítették meg további védművekkel (kaputornyok és védőárkok). A dombra felkapaszkodó, a táborba bevezető út ellenőrzését, a tábor bejáratát téglalap alakú, kettős kaputornyokkal biztosították.[12] A védművek közelében, a segédcsapattábor északnyugati belső részén egy portikuszos, fűtőcsatornákkal ellátott reprezentatív házat tártak fel,[13] utóbbi a negyedkörösen ívelt északi–nyugati táborfalnak támaszkodott, az ezzel szemben fekvő északkeleti belső területen pedig egy több építési periódust felölelő beépítettség volt megfigyelhető; a késői időszakban itt is egy reprezentatív épületkomplexum részleteit sikerült számolhatunk. A tábor délnyugati belső felén, a déli kaputornyokhoz vezető főút nyugati oldalán egy katonai barakképületet tártak fel (1. tábla 3). A katonai tábor középső részére vonatkozólag csak a 2010-es ásatások során sikerült adatokat nyerni. Közvetlenül a nyugati erődítményfal mellett egy új épít-

[6] VISY 2003b, 122.
[7] VISY 2000a, 86; VISY 2003b, 124; VISY 2011a, 26.
[8] RÓMER – DESJARDINS 1873, 213, Nr. 28A–B, V–VI. tábla; WOSINSKY 1896, CLXVI. tábla 2, CLXXIV. tábla, CLXVII. tábla 1, CLIXI. tábla 1.
[9] VISY 1970, 26; VISY 1987; VISY 1989.
[10] Ld. a régészeti feltárási jelentéseket: SZABÓ et al. 2010; SZABÓ – PÉTERFI 2012. Vö. továbbá NEINER et al. 2011, 87. A kutatás eredményeinek legutóbbi összefoglalása: FAZEKAS 2017, 167–169.
[11] VISY 2000a, 85; VISY 2011a, 26.
[12] VISY 2000a, 85–86; VISY 2003b, 122.
[13] VISY 1991, 263–264; VISY 2011a, 18–20.

ményt fedeztek fel, amelyet a cölöplyukak szerkezeti eloszlása és az alaprajz alapján feltételesen raktárépületként azonosítható.[14]

A katonai tábor első ismert helyőrségét a *cohors I Alpinorum peditata* adta. A markomann háborúk után ezt a segédcsapatot az azonos nevű lovas egység, a *cohors I Alpinorum equitata* váltotta fel. A késő római időszakban a kőerődben egymást követően több részegység állomásozott, köztük az *equites Dalmatae*, a *legio II Adiutrix* egy *vexillatio*ja, valamint a *Cuneus equitum Constantianorum*.[15] A területet ellenőrző utolsó katonai helyőrségre vonatkozóan kevés információ áll rendelkezésre, a késő római időszak végén feltételezhetően római szolgálatban álló barbár katonák jelenlétével számolhatunk.[16]

4. *MILITARIA*

4.1. Általános áttekintés

A római hadsereg katonai felszerelését és fegyverzetét a nemzetközi kutatás egy modern fogalommal, *militaria* jellemzi.[17] A *militaria* tárgykörébe sorolható római tárgyakról, leletekről már több kutató (Jürgen Oldenstein, Mike Bishop és John Coulston) készített összegzést, áttekintést.[18]

A *lussonium*i fegyverek, fegyverleletek rendszerezése, feldolgozása Eckhard Deschler-Erb releváns, az *Augusta Raurica*i leletanyag vizsgálata során kidolgozott felosztását, funkcionális-tematikus klasszifikációját követi, amely leletkategóriákba sorolva rendszerezi a hadsereg fegyverzetéhez tartozó tárgyi emlékeket.[19] *Lussonium* római erődjéből eddig több mint száz leletet sikerült római *militaria*ként azonosítani.[20] A nagyszámú lelet kapcsán azonban jelezni kell, hogy leletek túlnyomó többsége fémtárgy, más római katonai lelőhelyekhez hasonlóan a fegyverek szerves részei alig maradtak fenn. A szerves anyagú tárgyak kapcsán mindössze néhány csontból készített elem maradt fenn, ezek hosszúkardok (*spathae*) szerelékeiként azonosíthatók: egy markolat töredékét,[21] valamint egy trapéz formájú koptató záróveretet[22] említhetünk.

4.2. Kutatástörténet

A *lussonium*i erődből származó római katonai leletek tudományos vizsgálata a lelőhely különböző ásatási korszakaihoz illeszkedik. A korai, 1991 előtt (1972–1987–1990/1991) végzett ásatások leletanyaga, amelyek főként az erőd északi–északnyugati részéről származnak, külön egységként kerültek feldolgozásra, ennek keretében a feltárásokból származó fegyvereket és felszerelési tárgyakat Lengvári István elemezte.[23] Megjegyzendő, hogy e korai fegyverleletek publikálatlanok s közülük eddig csak néhány tárgy, elsősorban a védőfegyverek kerültek (előzetesen) közreadásra. A katonai erőd északnyugati sarkában a korai ásatások során két, igen nagy méretű késő római tárológödör (11. sz. és 14. sz. gödör) került kibontásra, amelyek gazdag leletanyagot tartalmaztak. Az objektumokat és a leleteket a feltáró, Visy Zsolt I. Valentinianus császár uralkodása utáni időszakra datálta.[24] A két gödörből három Intercisa típusú sisak, valamint egy késő római pajzsdudor, pajzsfogó és pajzsmerevítő lemezek kerültek elő.[25] Az utóbbi leletek közül néhányat Visy Zsolt a lelőhelyről

[14] Vö. SZABÓ – PÉTERFI 2012, 319.
[15] Vö. VISY 2003b, 124.
[16] Vö. LENGVÁRI 2002, 56–57.
[17] Vö. DESCHLER-ERB 2012, 16.
[18] OLDENSTEIN 1976, 53; BISHOP – COULSTON 2006, vii; Vö. a módszertani kérdésekhez: BISHOP –COULSTON 2006, vii; FISCHER 2012, 63–64.
[19] DESCHLER-ERB 1999. Vö. még DESCHLER-ERB 2005, 44, Abb. 1.
[20] Vö. a *Lussonium*ból előkerült *militaria* leletkategóriák szerinti eloszlását: FAZEKAS 2017, 171–173.
[21] A lelet jó párhuzamát ld. MIKS 2007, Taf. 151, B 99.7
[22] FAZEKAS 2017, 187–191.
[23] Vö. LENGVÁRI 1996, 26. 4. jegyzet; LENGVÁRI 2003, 2–6.
[24] VISY 1991, 264, Fig. 50.2; VISY 2011a, 22.
[25] Vö. LENGVÁRI 1995, 114, N. 10; LENGVÁRI 1996, 26; LENGVÁRI 2002, 51, 16. jegyzet.

szóló kismonográfiájában mutatott be,[26] a sisakokat pedig Christian Miks katalogizálta a koblenzi sisakleletet tematizáló monográfiájában.[27]

A későbbi régészeti kutatások az 1990-es években a *castellum* déli védműveire és belső sávjára koncentrálódtak, az itt megtalált fegyvereket és katonai felszereléseket (lunula formájú szíjvégveret, delfin alakú kardbújtató, lószerszám) Fazekas Ferenc publikálta.[28] A Danube Limes UNESCO World Heritage program támogatásával az erőd több pontján végzett intenzív ásatások hatalmas mennyiségű leletanyagot hoztak felszínre, köztük jelentős számú fegyverleletet és katonai felszerelést.[29] Az újabb leletanyagról 2017-ben készült egy rövidebb áttekintés, s a tanulmányban néhány kiválasztott tárgy értékelésére is sor került.[30]

A *lussonium*i *militaria* szisztematikus feldolgozása nemrégiben kezdődött meg, a kutatás célja valamennyi releváns fegyverlelet összegyűjtése, rendszerezése, katalógusszerű bemutatása és tudományos kiértékelése. Ezen új kutatási projekt első részeként, jelen munka keretében az 1991 után kiásott védőfegyvereket kívánjuk prezentálni.

4.3. Védőfegyverek (*armae*)[31]

Lussonium erődjéből különböző anyagú és eltérő funkcionális csoportokhoz sorolható védőfegyverek, fegyverleletek (Deschler-Erb 2. leletkategória) azonosíthatóak. Az összesen 11 védőfegyverlelet megoszlását áttekintve jól érzékelhető, hogy a kisebb egységekből, szerelékekből álló törzspáncélzat (7 db) – más lelőhelyekhez hasonlóan – számarányában jelentősen meghaladja a testpáncélzathoz (4 db) kapcsolható leleteket.[32] A testpáncélzat megmaradt elemeit többségükben sisakokhoz tartozó töredékek (3 db) és egy pajzsdudor teszik ki.

4.3.1. Lemezpáncél

A kora császárkorból származó lemezpáncélzat részei a standardizált kialakítású, formakincset mutató szerelékek, elemek: hajlított vaslemezek, zsanérok, csatok, páncélzatot összekapcsoló kampók, valamint rögzítő- és díszszegecsek alapján jól azonosíthatóak.[33] A *Lussonium*ból származó leletanyag a következő – Mike Bishop és Michael Thomas által kidolgozott – funkcionális-tipológiai csoportokba sorolhatóak: két, palmettadíszítésű vállpáncél-zsanérveret (shoulder hinges: Thomas Fiv)[34] (2. tábla 6–7), egytagú páncélcsat (zsanéros csat) (hinged buckles: Thomas Ai)[35] (2. tábla 1), két páncélzsanér, amelyek közül a teljesen ép keskeny téglalap alakú páncélzsanér (hinged straps: Thomas Bii)[36] (2. tábla 4), egy másik, töredékes példány a Bi-hez tartozik[37] (2. tábla 5), két kéttagú, lekerekített végű és koncentrikus körökkel díszített zsanérveret (hinged fittings: Thomas Ciii)[38] (2. tábla 2–3). A palmettás páncélveretek a lemezpáncélzat tipokronológiai fejlődését jelző indikátorként tekinthetőek, Mike Bishop meghatározó jelentőségű kutatásainak köszönhetően e vereteket a Corbridge típusú páncélok szerelvényeiként tudjuk azonosítani.[39] Hasonló leletek *Sisciá*ban,[40] *Vin-*

[26] VISY 2011a, 28. kép.
[27] MIKS 2014, Kat. Nr. 67–69, 230, Taf. 113. 3–4.
[28] FAZEKAS 2009; FAZEKAS 2013.
[29] Vö. továbbá a 2010-ben rendezett paksi időszakos kiállítás (A császárláb nyomában) katalógusát: SZABÓ 2011.
[30] Vö. FAZEKAS 2017.
[31] Vö. FAZEKAS 2017, 171–172.
[32] Vö. *Pannonia superior*ból, *Vindobona*/Wien: MASPOLI 2014, 37–45, Tab. 8.
[33] Vö. BISHOP – COULSTON 2006, 95, 98–100; FISCHER 2012, 166–169.
[34] THOMAS 2003, 65–71.
[35] THOMAS 2003, 6–11.
[36] THOMAS 2003, 24–27.
[37] THOMAS 2003, 21–27.
[38] THOMAS 2003, 43–45.
[39] BISHOP 1987, 120–122; BISHOP 2002, 31–45; BISHOP – COULSTON 2006, Fig. 56. A Corbridge-i eponym lelethez ld. AALSON-JONES – BISHOP 1988.
[40] RADMAN-LIVAJA 2004, Tabla 31. 178.

*dobonáb*an[41] és *Carnuntum*ban,[42] legutóbb *Burgenae*-ban találhatók,[43] valamint Christoph Kleiser recens publikációja alapján újabb lemezpáncélhoz tartozó leleteket *Carnuntum*ból említhetünk.[44]

Tekintettel arra, hogy más lemezpáncél-típussal kapcsolatba hozható leletek nem állnak rendelkezésre, ezért valószínűsíthető, hogy a bemutatott, a páncélzat részeként meghatározott alkatrészek nagy valószínűséggel mind a Corbridge típusú láncpáncélokhoz tartozhatnak, e típust a Kr. u. 1. század közepe – 2. század közepe közötti időszakra datálják.[45] A *lussonium*i *lorica segmentata*-elemek a Corbridge típus időrendi helyzetét alapul véve, valamint a hadtörténeti-csapattörténeti kutatások alapján a katonai tábor legkorábbi helyőrségével, a *cohors I Alpinorum*mal hozhatók összefüggésbe.

Fel kell vetnünk azonban itt egy további értelmezési lehetőséget is: Ivan Radman-Livaja a *Burgenae*-i *lorica segmentata*-töredékek esetében felvetette, hogy a tárgyak egy, a délebbre elhelyezkedő tábor építésében részt vállaló *legio*-különítmény jelenlétére is utalhatnak. Analógiaként felvethető egy hasonló interpretációs lehetőség a dunakömlődi leletanyag kapcsán is, a *Lussonium*ból származó leletek is összekapcsolhatóak lehetnének egy *legió*s építőegység jelenlétével, amely valószínűleg részt vehetett a dunakömlődi katonai létesítmény kiépítésében.[46]

4.3.2. Sisakok

A sisakok a római védőfegyverzet legjellegzetesebb emlékei közé tartoznak, hosszú formai-tipológiai fejlődésen mentek keresztül. *Lussonium*ban eleddig nem sikerült a korai vagy középső császárkori időszakra keltezhető sisakokat, sisaktöredékeket azonosítani. A feldolgozott sisakleletek kivétel nélkül a késő római korból származnak, s a sisakhoz kapcsolódó, különálló elemeként, alkatrészeként azonosíthatóak: egy arcvédő lemez, egy sisaktaréjveret és egy rögzítőcsattal ellátott nyakvédőlemez töredéke. Mindegyik leletet a késő római Intercisa típusú sisakokhoz sorolhatjuk.[47]

Késő római vassisak arcvédőjeként azonosítható egy arcvédő lemez. Az arcvédő keskeny, nyújtott formájú, szélei függőlegesen futnak lefelé, a jobb oldali él felső harmadánál kidomborodik, majd egyenesen halad tovább, a bal él ívelt félkörben fut le a védőlemez alsó (az állhoz illeszkedő) végéhez (3. tábla 1).[48]

A *lussonium*i arcvédő lemez morfológiáját vizsgálva megállapítható, hogy formája és kialakítása alapján a Intercisa/Dunapentele típusra jellemző „könnyebb" arcvédőkhöz sorolható.[49] A fenti arcvédő lemezekkel összevetve a *lussonium*i lelet esetében további sajátosságok is felismerhetők, ugyanis ezeken nincs kivágás a fül számára, ami egyedivé teszi az anyagot, mivel ez a megoldás csak a Deurne/Berkasovo típusú sisakokra jellemző.[50] Ez a megfigyelés egy másik sajátosságra is rávilágít: a legtöbb félkör alakú kivágással rendelkező arcvédőnél két oldalsó szegecset használtak – amennyiben azok megmaradtak – az arcvédő sisakharanghoz való rögzítésére.[51] A dunakömlődi lelet esetében a felső él középső részén egy nagy vascsap dokumentálható, feltehetően a széles függesztőpántot egyetlen vasszegecs segítségével rögzítették az arcvédő lemezhez. A *Lussonium*ból származó lelet „formatervezése" még egy érdekes részletet mutat: a felső szélét a középső harmadában egy markáns „tüske alakú" kidudorodás két konkáv részre osztja. A kevés párhuzam közül meg

[41] MASPOLI 2014, 103, Kat. Nr. 45, Taf. 9. 45.
[42] MASPOLI 2017, 269. Nr. 365.
[43] RADMAN-LIVAJA 2008, 192. No. 16–17, 193. Fig 1, 16–17.
[44] KLEISER 2024, 309. Abb. 11, 310. Nr. 1, 3.
[45] FISCHER 2012, 169.
[46] Vö. RADMAN-LIVAJA 2008, 191.
[47] Vö. KOCSIS 2000, 39; MIKS 2014, 124.
[48] Az arcvédő lemezhez részletesebben ld. FAZEKAS 2017, 20–26.
[49] Vö. KLUMBACH 1973, 8; MIKS 2014, 124–126.
[50] KOCSIS – MRÁV 2010, 193.
[51] KLUMBACH 1973, Taf. 55.

kell említeni az *intercisa*i lelet 1. és 4. számú sisakjait, valamint az augsti sisakot.[52] *Lussonium*ban további három Intercisa típusú sisakot is találtak.[53] Ezek közül egy sisakhoz tartoztak arcvédő lemezek, melyek azonban más formát mutatnak: az elülső él a középső részén enyhe domborulattal konkáv, a hátsó él íves kialakítású.[54]

Miután a sisakból csak az arcvédő maradt fenn, további alkatrészek nélkül, ezért a típusát nehéz meghatározni; a formai párhuzamok alapján (Intercisa II. típusú sisak, Augst) a lelet az Intercisa I–II. típusú sisakokhoz sorolható.[55] Az arcvédő lemezt az Intercisa típusú sisakok kronológiáját figyelembe véve a Kr. u. 3. század utolsó negyedétől a 5. század első harmadáig datálhatjuk.[56]

A vizsgált leletanyagban nehezen meghatározható tárgyat testesít meg egy zsanéros csattal ellátott vaslemez (3. tábla 2). A jelentősen korrodált, négyzetes ötszög alakú, masszív vaslemez többrétegű lemezből áll, felső részén megmaradt egy perem, amelyre utólag egy kis csatot rögzítettek. A kis, téglalap alakú csattesttel rendelkező D alakú csatot szegecsekkel rögzítették a lemezekre.

Kis színesfém csatok, amelyeket egy vízszintes hasadékba ágyaztak, a koblenzi arcvédő lemezek felső széleinél találhatók.[57] A kis zsanéros csatok a bőrpántok felfüggesztési szerkezetéhez tartoztak, amelyek az arcvédő lemezeknek a sisakharanghoz való rögzítését szolgálták.[58] Hasonló szerkezettel rögzített zsanéros csatok segítségével függesztették fel a nyakvédőt a sisakharanghoz,[59] mint pl. között a jaraki díszsisak szerkezeti megoldásai is bizonyítják.[60]

A párhuzamok és a „csatos rögzítéssel" rendelkező hasonló konstrukciós elv alapján a megmaradt töredék valószínűleg egy Deurne-Berkasovo típusú sisak arcvédőjének vagy nyakvédőjének megmaradt alapeleme lehet.[61]

A paks-dunakömlődi erődből előkerült legfontosabb *militaria* egy korai keresztény sisaktaréjveret (3. tábla 3), amely 2010-ben tervásatás során került elő.[62] A leletet az erőd belső középső részén, a nyugati zárófal közelében, az azonosított késő római (raktár)épület területén, a legkésőbbi római települési réteg feletti kevert rétegben találták meg.

A szinte teljes épségben megőrzött bronzveret hosszúkás, propellerhez hasonló alakú, az előlapon (medallion) és a tárgy hátoldalán is a felületi aranyozás nyomai maradtak fenn. A keskeny, hosszúkás tárgy 6,5 cm hosszú, 0,5–1,2 cm széles.[63] A sisaktaréjdísz három részre oszlik: a felső vége háromszög alakú, szélén egy szegecslyuk maradványai láthatóak, a középső részt egy keretezett medallion jellemzi. A képmező közepén a Chi és a Rho betűkből álló christogram látható. A veret alsó, „pálcaszerűen" nyújtott formában indul, közepén a „láb" hosszúkás, megnyújtott háromszög alakban záródik. (A „láb" felső, hosszúkás része eredetileg másfélszer szélesebb volt, majd hosszirányban meghajlították, így egy U metszetű forma jött létre; ez az egyszerűsített kialakítás a taréjveret rögzítését szolgálta.) A kutatásban a *lussonium*ihoz formailag hasonló, Krisztus-monogrammal ellátott bronzveretek funkciója vitatott volt, a korábbi, liturgikus fibulaként[64] való azonosítási kísérletekkel szemben egyre inkább a katonai felszerelésként való értelmezés került előtérbe. A Maas-völgyből (Kessel-Hout) származó késő római kincslelet felfedezése,[65] amelyben egy Intercisa

[52] KLUMBACH 1973, Taf. 45, Taf. 55, Taf. 61.
[53] VISY 1991, 264.
[54] Vö. KOCSIS – MRÁV 2010, 199. 8. ábra.
[55] Vö. KLUMBACH 1973, Taf. 45, Taf. 55.
[56] KOCSIS 2008, 270; KOCSIS 2011, 320. Anm. 37.
[57] Vö. MIKS 2008, Abb. 71–72; MIKS 2014, 144. Abb. 92, 160–161.
[58] MIKS 2008, 31. Ld. a felfüggesztési lehetőségek rajzi rekonstrukcióját: MIKS 2014, 136. Abb. 84 C.
[59] Vö. MIKS 2014, 150. Abb. 97 B.
[60] DAUTOVA-RUŠEVLJAN – VUJOVIĆ 2011, 77. Slika 77–78.
[61] MIKS 2014, 135.
[62] A még közöletlen *lussonium*i sisakdísz feldolgozására egy speciális tanulmányban, részletes kultúr- és vallástörténeti elemzés keretében kerül sor: FAZEKAS – NAGY m. a.
[63] A *lussonium*i lelet első képi közlését ld. FAZEKAS et al. 2010, 39; VISY 2010, 21. 29. kép.
[64] TÓTH 1987–1988, 58–59, 61, TÓTH 1989.
[65] PRINS 2000.

II típusú vassisak töredékei és a hozzá tartozó Krisztus-monogrammal ellátott díszveret is előkerült, döntő bizonyítékot szolgáltatott a christogrammos veretek funkciójának meghatározásához. A vereteket magas sisaktaréjjal rendelkező sisakok sisaktaréj-záróvereteként lehetett azonosítani.[66] A *Lussonium*ból származó bronzveret a párhuzamos leletek és a Meuse-völgyi sisaklelet alapján az Intercisa II típusú sisakok szerelékeként azonosítható.

A Római Birodalom területéről számos, a dunakömlődi sisakverethez hasonló lelet vált ismertté: Michael Mackensen korábbi munkájában 12 darabot gyűjtött össze,[67] Kocsis László a Sándor-Csoma-gyűjtemény egyik leletének feldolgozása során már 21 darabot katalogizált,[68] legutóbb Christian Miks monumentális sisakmonográfiájában 29 példányt tudott számba venni.[69] A christogrammos sisakveretekhez kiegészítésképpen említhető még egy osztrák magángyűjteményből 2021-ben közzétett darab, amelyet Andreas Liebmann és Franz Humer publikáltak. Az új lelet pontos lelőhelye nem ismert, lelőhelyként „*mittlerer bis unterer Donau?*" (a Duna középső vagy alsó szakaszának térsége?) került megjelölésre.[70]

A pannoniai provinciák területéről – a most tárgyalt új *lussonium*i lelet mellett – mostanáig mindösszesen hat példányt közöltek: Kapospula-Alsóheténypuszta,[71] *Savaria*/Szombathely,[72] két darab *Sisciá*ból[73] származik, egy pedig Pannóniából,[74] ismeretlen lelőhelyről; emellett egy díszítetlen sisaktaréjlemezt is publikáltak *Sirmium*ból/Sremska Mitrovicából.[75]

A fentebb említett leletek pontos leletkontextusát nehéz meghatározni,[76] mivel a darabok többsége magángyűjteményekből származik vagy szórványos leletnek minősül; biztos kontextusból csak a *savaria*i és a *lussonium*i leletek származnak. Figyelemre méltó, hogy biztosan katonai kontextusból csak a *lussonium*i lelet ismert.

A sisaktaréj-vereteket tipológiai szempontból Kocsis László vizsgálta; a *Lussonium*ból származó lelet – a *Savaria*/Szombathelyből, *Siscia*/Sisakból származó leletekkel, valamint a müncheni, regensburgi magángyűjteményekből és az eponym „Balkán" lelőhellyel jelölt darabbal, valamint ismeretlen lelőhelyű leletekkel együtt – az általa megjelölt 1. csoportba (Kocsis Groupe 1) sorolható.[77]

Kocsis kutatásai alapján a Chi-Rho monogrammal ellátott sisaktaréj-veretek a Kr. u. 4. század második harmadától a Kr. u. 5. század első harmadáig datálhatóak.[78]

4.3.3. Pajzsdudor

Az utolsóként feldolgozásra kerülő fegyverlelet egy erősen sérült vas pajzsdudor töredéke (4. tábla). A tárgy a római katonai erőd, északi belső oldalán, az északkeleti kaputoronypár közelében elhelyezkedő késő császárkori tárológödörből (19. gödör) került elő. E késői objektumot a területen keresztülhaladó észak–déli irányba vezető római főút (*via principalis*) felszínébe, az eredeti római kori rétegsort áttörve, másodlagosan mélyítették be. A terepi rétegtani megfigyelések alapján, valamint a környező terület, az erőd belső északi oldalának (mikro)topográfiáját és annak belső kronológiáját figyelembe véve megállapítható, hogy a 2009/19. számú gödör a korábban már említett, a késő római erőd északnyugati sarkában található Valentinianus uralkodása utáni időszakra datált

[66] PRINS 2000, 319–321. Fig. 5–6; MIKS 2008, 52–54. Abb. 111, 116.
[67] MACKENSEN 2008, 356–357. Abb. 1–2.
[68] KOCSIS 2013, 124–126.
[69] MIKS 2014, 233–237. Fundliste II.
[70] LIEBMANN – HUMER 2021, Kat. Nr. 241.
[71] TÓTH 1987–1988, 58.
[72] SOSZTARITS 1996, 311.
[73] TÓTH 1987–1988, 59. 26. kép; MIGOTTI 1994, 90. Cat. No. 72.
[74] KOCSIS 2013.
[75] VUJOVIĆ 2012, 33 f.
[76] Vö. MIKS 2014, Fundliste II.
[77] KOCSIS 2013, 119, 120. Fig. 10, 127. Cat. No. 1–6.
[78] KOCSIS 2013, 124.

késői objektumsorozathoz (11. és 14. gödör) kapcsolódik.[79] Az erősen korrodált, nagyon rossz állapotban fennmaradt pajzsdudor (*umbo*) enyhén ferde karimával és alacsony gallérral rendelkezik, a kúpos palást csak részben maradt fenn. A pajzsdudor külső felületének jelentős részén szerencsés módon textilmaradványok is megőrződtek.[80] A *Lussonium*ban előkerült pajzsdudor típusát tekintve a késő római kontextusban idegen formát mutat. A császárkori és kora népvándorlás kori pajzsokat, pajzsdudortípusokat Zieling rendszerezte, a *lussonium*i darab az előbbiek alapján Zieling K/L típusával azonosítható.[81] A vizsgált pajzsdudor közeli formai analógiái a Kárpát-medence keleti feléből, barbár területekről (Csongrád-Berzsenyi út, Tiszavalk) ismertek,[82] e töredékeket legutóbb az ún. Csongrád/Zieling L típusba sorolták.[83] A pajzsdudor kronológiai helyzete a párhuzamok,[84] valamint az említett Csongrád/Zieling L típus időrendjének figyelembevételével határozható meg, ez alapján a D1-es relatív kronológiai fázisba sorolható.[85]

E keltezés a tárológödör időrendi kontextusának meghatározását is segíti, amelyet a Kr. u 4. század végére – az 5. század első felére tehetünk.

Az előbbiekben feldolgozott, barbár provenienciájú pajzsdudor nem az egyetlen tárgy a késő római erőd fegyverrepertoárjában, egy másik, hasonló típusú pajzsdudor a *lussonium*i erődből már korábban előkerült. Az erőd északnyugati részét érintő ásatások során a 11-es számú tárológödörből nagy mennyiségű leletanyag, többek között egy teljesen ép kúpos pajzsdudor is napvilágra került.[86] Kúpos formájú *umbo*kat a *ripa Valerica* területéről más lelőhelyekről is (Visegrád) publikáltak.[87] A barbár kapcsolatrendszerrel rendelkező védőfegyverek eme csoportja feltehetően az erődítmény utolsó időszakára helyezhetőek, feltehetőleg barbár egységek (*foederati*?) jelenlétét mutatják. A vas pajzsdudorral ellátott pajzsok nagy valószínűséggel római-barbár egységek standardizált fegyverzetéhez tartozhattak.[88]

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A jelen tanulmányban bemutatott, *Lussonium* erődjéből származó császárkori védőfegyverek – amint az antikvárius elemzés eredményeiből is érzékelhető – jól illeszkednek a római határvidék, a Duna- és Rajna-vidéki határprovinciák alakulatainak, katonáinak fegyverzetében és katonai felszerelésében megfigyelhető fegyverformák- és típusok spektrumába. A védőfegyverek mennyisége és tipológiai eloszlása, amely súlypontját tekintve a késő császárkorra koncentrálódik, a *lussonium*i katonai tábor kiemelt jelentőségére utalhat *a ripa Valerica* késői időszakában.[89]

6. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Retkes Tamásnak (Szekszárd) a leletekről készített fényképekért, Tövisháti Bélának (Paksi Városi Múzeum) a rajzok elkészítéséért, valamint Vicze Lászlónak (Szekszárd) a digitális grafikai feldolgozásért. Az összefoglalás angol nyelvű fordítását Szíj Barbara (Budapest) végezte, neki is hálával tartozom segítségéért és fáradozásáért!

[79] Vö. 4. 2. fejezet: Kutatástörténet.
[80] SZABÓ 2011, 36. Kat. sz. 15, 73. Cat. No. 15.
[81] ZIELING 1989, 1026. Taf. 14.
[82] ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1992, 75–76. 1. táblázat, 95. II. tábla 8–11.
[83] KISS 2020, 121.
[84] Vö. ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1992, 72–74.
[85] KISS 2020, 121, 138. Taf. VII.
[86] Vö. LENGVÁRI 1996, 26.
[87] GRÓF 1992, 131, 142. V. tábla.
[88] Vö. LENGVÁRI 1996, 26.
[89] Vö. a késő császárkori csapattörténethez Soproni Sándor kutatásait: SOPRONI 1974, 65, 68.

7. KATALÓGUS[90]

1. Páncélcsat töredéke (2. tábla 1.)
Lelőhely: 34/13. szelvény, északi rész, 2. sz. belső fal
Méret: hossz: 1,2 cm; szélesség 1,7 cm; vastagság: 0,2 cm
Tipológia: Thomas Ai típus
Anyag: bronz

2. Zsanérveret (2. tábla 2.)
Lelőhely: 2011/3. kutatóárok, „A" faltól nyugatra
Méret: hossz: 1,6 cm; szélesség: 1,3 cm; vastagság: 0,35 cm
Tipológia: Thomas Ciii típus
Anyag: bronz

3. Zsanérveret (2. tábla 3.)
Lelőhely: 2011/3. kutatóárok, „A" faltól nyugatra
Méret: hossz: 2,5 cm; szélesség: 1,4 cm; vastagság: 0,3 cm
Tipológia: Thomas Ciii típus
Anyag: bronz

4. Páncélzsanér (2. tábla 4.)
Lelőhely: 31/13. szelvény, északnyugati rész
Méret: hossz: 2,1 cm; szélesség: 1 cm; vastagság 0,1 cm
Tipológia: Thomas Bii típus
Anyag: bronz

5. Páncélzsanér töredéke (2. tábla 5.)
Lelőhely: 31/13. szelvény, 6. objektum
Méret: hossz: 4,1 cm; szélesség: 1,4 cm; vastagság: 0,1 cm
Tipológia: Thomas Bi típus
Anyag: bronz

6. Zsanérveret töredéke (2. tábla 6.)
Lelőhely: 2011/2. kutatóárok
Méret: hossz 2,7 cm; szélesség 2,6 cm; vastagság 0,1 cm
Tipológia: Thomas Fiv típus
Anyag: bronz

7. Zsanérveret töredéke (2. tábla 7.)
Lelőhely: szórvány, nyugati domboldal (2021)
Méret: hossz: 3,1 cm; szélesség: 2,6 cm; vastagság: 0,1 cm
Tipológia: Thomas Fiv típus
Anyag: bronz

[90] A tárgyak őrzési helye minden esetben a Paksi Városi Múzeum.

8. Arcvédő lemez (3. tábla 1.)
Lelőhely: 10/12. szelvény, déli rész
Méret: hossz: 12,8 cm; szélesség: 7,6–7,9–6,5–6,0 cm; vastagság: 0,3–0,4–0,2 cm
Tipológia: Dunapentele típus
Anyag: vas
Irodalom: FAZEKAS 2017, 181–187.

9. Arc- vagy nyakvédő lemez töredéke, zsanércsattal (3. tábla 2.)
Lelőhely: 2010/2. kutatóárok
Méret: hossz: 4,0 cm; szélesség: 3,0 cm
Anyag: vas, bronz (zsanércsat)

10. Sisaktaréjveret töredéke (3. tábla 3.)
Lelőhely: 2010/2. kutatóárok
Méret: hossz: 6,5 cm; szélesség: 1,2 cm
Tipológia: Kocsis 1. csoport
Anyag: bronz, részben aranyozott
Irodalom: FAZEKAS – NAGY m. a.

11. Pajzsdudor töredéke (4. tábla)
Lelőhely: 34/13. szelvény, 19. objektum
Méret: hossz: 12,9 cm; szélesség: 14,6 cm; magasság: 7 cm
Tipológia: Csongrád/Zieling L típus
Anyag: vas

IRODALOMJEGYZÉK

AALSON-JONES – BISHOP 1988 — AALSON-JONES, Lindsay – BISHOP, Mike C.: *Excavations at Roman Corbridge. The hoard*. London 1998. (English Heritage. Archaeological Reports 7.)

BISHOP 1987 — BISHOP, Mike C.: The evolution of certain features. In: *Roman Military Equipment – The Accountrements of War. Proceedings of the Third Roman Military Equipment Research Seminar*. Ed. Dawson, Michael. Oxford 1987, 109–139. (BAR-IS 336.)

BISHOP 2002 — BISHOP, M. C.: *Lorica Segmentata Vol. 1. Articulated Roman plate armour*. Braemar 2002. (JRMES Monograph 1.)

BISHOP – COULSTON 2006 — BISHOP, Mike C. – COULSTON, John C. N.: *Roman military equipment: from the Punic wars to the fall of Rome*. London 2006.[2]

BREEZE et al. 2011 — BREEZE, David – JILEK, Sonja – THIEL, Andreas – VISY, Zsolt: *A Római Birodalom határai. Frontiers of the Roman Empire. A római Limes Magyarországon. The Roman Limes in Hungary*. Pécs 2011.

DAUTOVA-RUŠEVLJAN – VUJOVIĆ 2011 — DAUTOVA-RUŠEVLJAN, Velika – VUJOVIĆ, Miroslav: *Kasnoantički šlem iz Jarka (Late Roman helmet from Jarak)*. Novi Sad 2011.

DESCHLER-ERB 1999 — *Ad arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica*. Hrsg. Deschler-Erb, Eckhard. Basel 1999. (Forschungen in Augst 28.)

DESCHLER-ERB 2005 — DESCHLER-ERB, Eckhard: Militaria aus Zerstörungshorizonten, grundsätzliche Überlegungen. *Carnuntum Jahrbuch* 2005, 43–54.

DESCHLER-ERB 2012 — *Römische Militärausrüstung aus dem Kastell und Vicus Asciburgium*. Hrsg. Deschler-Erb, Eckhard. Duisburg 2012. (Funde aus Asciburgium 17.)

FARKAS et al. 2020 — *The Danube Limes in Hungary. Archaeological Research Conducted in 2015–2020*. Eds. Farkas, István Gergő – Neményi, Réka – Szabó, Máté. Pécs 2020.

FAZEKAS 2009 — FAZEKAS Ferenc: Bronztárgyak a lussoniumi (Paks-Dunakömlőd) római erődből (Römische Bronzefunde aus dem römische Kastell Lussonium [Paks-Dunakömlőd]). In: *Ripam omnem quaesivit. Ünnepi tanulmányok prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól*. Szerk. Fazekas Ferenc – Priskin Anna – Szabó Ádám. Pécs–Paks 2009, 45–66.

FAZEKAS 2013 — FAZEKAS, Ferenc: Bronzene militärische Ausrüstungsgegenstände aus dem römischen Kastell von Lussonium (Paks-Dunakömlőd). *Specimina Nova* 21–22 (2013) 57–73.

FAZEKAS 2017 — FAZEKAS, Ferenc: Neuere Militaria aus Lussonium. *Specimina Nova* 24 (2017) 165–214.

FAZEKAS et al. 2010 — FAZEKAS Ferenc – GÁBOR Olivér – NAGY Levente – VISY Zsolt: *A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén (Gec Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria – Erken Hristiyanlik. Sopianae and Valeria in the Late Roman Age – Early Christianity)*. Pécs 2010. (Specimina Nova. Supplementum 10.)

FAZEKAS et al. 2017 — FAZEKAS Ferenc – SZABÓ Antal – VÁRADYNÉ PÉTERFI Zsuzsanna – VÁRADY Zoltán: *Paksi metszet. Régiségtár. Kiállításvezető.* Paks 2017.

FAZEKAS – NAGY m. a. — FAZEKAS, Ferenc – NAGY, Levente: Ein Spätrömischer Helmkammbeschlag aus Lussonium mit Christogramm – typologische, chronologische und religionsgeschichtliche Bemerkungen. In: *Early Christianity in the Danube Region*. Hrsg. Bianchi, Davide – Pülz, Andreas – Pillinger, Renate – Nagy, Levente. Wien, megjelenés alatt

FISCHER 2012 — FISCHER, Thomas: *Armee der Ceasaren. Archäologie und Geschichte*. Regensburg 2012.

GRÓF 1992 — GRÓF Péter: Népvándorláskori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárása kapcsán (Völkerwanderungszeitliche Bezüge im Zusammenhang mit der Erschliessung einer spätrömischen Festung und eines Gräberfeldes). *JAMÉ* 30–32 (1987–1989) [1992] 129–144.

ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1992 — ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbaricumban (Schild-Bestattungen im östlich der Donau gelegenen Barbaricum des Karpatenbecken). *JAMÉ* 30–32 (1987–1989) [1992] 47–96.

KISS 2020 — KISS P. Attila: Schildbuckel und Ihre Entwicklung im Karpatenbecken des 5. Jahrhunderts. *Analele Banatului Arheologie. Istorie* 28 (2020) 119–138.

KLEISER 2024 — KLEISER, Christoph: Beschläge vom Schienenpanzer (lorica segmentata) aus Carnuntum. *Römisches Österreich* 47 (2024) 299–327.

KLUMBACH 1973 — *Spätrömische Gardehelme*. Hrsg. Klumbach, Hans. München 1973. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 15.)

KOCSIS 2000 — KOCSIS, László: Helme vom Type Intercisa in Pannonien. In: *Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes*. Hrsg. Kemkes, Martin. Stuttgart 2000. (Schriften des Limesmuseum Aalen 53.)

KOCSIS 2008 — KOCSIS, László: New Data on the Question of Morphology and Dating of the Intercisa III Type Helmets. *JRMES* 16 (2008) 249–272.

KOCSIS 2011 — KOCSIS László: Adatok a Budapest Eskü téri sisak morfológiájához. Egy Intercisa 3. típusú sisak újjászületése (Data on the morphology of a helmet from Budapest's Eskü tér The rebirth of an Intercisa-3-type helmet). In: *Corolla museologica Tibor Kovács dedicata*. Szerk. Tóth Endre – Vida István. Budapest 2011, 303–322. (Libelli Archaeologici. Series Nova 4.)

KOCSIS 2013 — KOCSIS, László: A new piece with a Chi-Rho from the Roman Collection of the Hungarian National Museum. *ActaArchHung* 64 (2013) 113–129.

KOCSIS – MRÁV 2010 — KOCSIS László – MRÁV Zsolt: Egy késő római sisak arcvédő lemezének töredéke Dunafalváról (Bács-Kiskun megye). (Fragment of the cheek piece of a Late Roman helmet from Dunafalva [County Bács-Kiskun, Hungary]). *Folia Archaeologica* 54 (2008–2010) [2010] 185–203.

LENGVÁRI 1995 — LENGVÁRI, István: Grain storage pits from Lussonium roman fort. *Specimina Nova* 11 (1995) 115–125.

LENGVÁRI 1996 — LENGVÁRI István: A wallersteini modell és a későrómai „barbár"-római kapcsolatok néhány kérdése Pannoniában (The Wallerstein thesis and and some aspects of the late roman-barbarian relations in Pannonia). *Savaria* 22/3 (1992–1995) [1996] 25–31.

LENGVÁRI 2002 — LENGVÁRI István: A lussoniumi gabonavermek, mint a késő római gazdálkodás emlékei. *Annona. A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve* 2002, 49–57.

LENGVÁRI 2003 — LENGVÁRI István: *Lussonium 1972–1990.* Kézirat, 2003.

LIEBMANN – HUMER 2021 — LIEBMANN, Andreas – HUMER, Franz: *Vergangene Pracht. Eine Geschichte der römischen Provinz Pannonia und des angrenzenden Donauraums im Lichte der Kleinfunde*. Oppenheim 2021. (Austria antiqua 7.)

MACKENSEN 2008 — MACKENSEN, Michael: Vergoldete Bronzebeschläge mit Christogramm von spätrömischen Kammhelmen aus dem mittleren und unteren Donauraum. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 72 (2008) 355–365.

MASPOLI 2014 — MASPOLI, Ana Z.: *Römische Militaria aus Wien. Die Funde aus dem Legionslager, den canabae legionis und der Zivilsiedlung von Vindobona*. Wien 2014. (Monographien der Stadtarchäologie Wien 8.)

MASPOLI 2017 — MASPOLI, Ana Z.: Panzer. In: *Der Adler Roms. Carnuntum und die Armee der Caesaren*. Hrsg. Beutler, Franziska – Farka, Christina – Gugl, Christian – Humer, Franz – Kremer, Gabriele – Pollhammer, Eduard. Mainz 2017, 265–270. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums Neue Folge. Nr. 538.)

MÁTÉ 2011 — *Frontiers of the Roman Empire. Ripa Pannonica in Hungary (RPH). Nomination Statement Vol. 2*. Ed. Máté, Zsolt. Budapest 2011.

MIGOTTI 1994 — MIGOTTI, Branka: *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia. (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*. Oxford 1994. (BAR-IS 684.)

MIKS 2007 — MIKS, Christian: *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit*. Bd. I–II. Rahden 2007. (Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 8.)

MIKS 2008 — MIKS, Christian: *Vom Prunkstück zum Altmetall. Ein Depot spätrömischer Helmteile aus Koblenz. Begleitbuch zur Ausstellung im Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 26. September bis 16. November 2007*. Mainz 2008. (Mosaiksteine 4.)

MIKS 2014 — MIKS, Christian: *Ein spätrömischer Depotfund aus Koblenz am Rhein. Studien zu Kammhelmen der späten Kaiserzeit*. Mainz 2014. (Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 44.)

NEINER et al. 2011 — NEINER, András – PÉTERFI, Zsuzsanna – SÁNTA, Sebő: Best Practice of an archaeological park „Lussonium-Paks". In: *In the footsteps of the Romans, Guidelines to nominate new Danube Limes sections in other Danube countries*. Eds. Dyczek, Pjotr – Jilek, Sonja – Lemke, Martin. Warsaw 2011, 87–106.

OLDENSTEIN 1976 — OLDENSTEIN, Jürgen: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 57 (1976) 49–284.

PRINS 2000 — PRINS, Jelle: The "fortune" of a late Roman officer. A hoard from the Meuse valley (Netherlands) with helmet and gold coins. *Bonner Jahrbücher* 200 (2000) 309–328.

RADMAN-LIVAJA 2004 — RADMAN-LIVAJA, Ivan: *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*. Zagreb 2004. (Katalozi i monografije arheološkoga muzeja u Zagrebu 1.)

RADMAN-LIVAJA 2008 — RADMAN LIVAJA, Ivan: Lorica segmentata fittings from Burgenae. In: *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMEC), Xanten, 13.-16. Juni 2007*. Hrsg. Busch, Alexandra – Schalles, Hans-Joachim. Mainz am Rhein 2008, 189–194. (Xantener Berichte 16.)

RÓMER – DESJARDINS 1873 — RÓMER Flóris – DESJARDINS Emil: *A Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei*. Budapest 1873. (Acta Nova Musei Nationalis Hungarici 1.)

SOPRONI 1974 — SOPRONI, Sándor: Beiträge zur Frage der Liste von Valeria der Notitia Dignitatum. *ActaArchHung* 26 (1974) 59–70.

SOSZTARITS 1996 — SOSZTARITS, Ottó: Urchristliche Kleidungsnadel aus Savaria. *Specimina Nova* 12 (1996) 311–317.

SZABÓ 2011 — *A császárláb nyomában. The Emperor's Legacy. Kiállítási katalógus, Paks, 2011. Exhibition catalogue, Paks, 2011*. Szerk. Szabó Antal. Paks 2011.

SZABÓ et al. 2010 — SZABÓ Antal – FAZEKAS Ferenc – VISY Zsolt – V. PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium). *RKM* 2009 (2010) 301–303.

SZABÓ – PÉTERFI 2012 SZABÓ Antal – PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium) (KÖH 20027). *RKM* 2010 (2012) 318–319.

THOMAS 2003 THOMAS, Michael D.: *Lorica segmentata. Vol. II. Catalogue of Finds*. Braemar 2003. (JRMES Monograph 2.)

TÓTH 1987–1988 TÓTH Endre: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések (Vorbericht über die Ausgrabung der Festung und des Gräberfeldes von Alsóhetény 1981–1986. Ergebnisse und umstrittene Fragen). *Archaeologiai Értesítő* 114 (1987–1988) 22–61.

TÓTH 1989 TÓTH, Endre: Liturgic brooch from Alsohetény-Iovia. In: *Studia in honorem L. Fóti*. Budapest 1989, 385–393. (Studia Aegyptiaca 12.)

VISY 1970 VISY Zsolt: Dunakömlőd-Sánchegy. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 23 (1969) [1970] 26.

VISY 1987 VISY, Zsolt: Archäologische Ausgrabungen in Lussonium zwischen 1969–1987. *Specimina Nova* 3 (1987) 95–106.

VISY 1989 VISY Zsolt: Régészet feltárások Dunakömlődön 1969-ben és 1972-ben. In: *Mozaikok a dunakömlődi ásatásokról*. Szerk. Tóth István – Visy Zsolt. Pécs 1989, 66–75. (Specimina Nova. Supplementum I.)

VISY 1991 VISY, Zsolt: Lussonium: Archaeological Excavations 1988-89. In: *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*. Eds. Maxfield, Valerie A. – Dobson, Michael J. Exeter 1991, 263–267.

VISY 2000a VISY Zsolt: *A ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest 2000.

VISY 2000b *Magyar régészet az ezredfordulón.* Főszerk. Visy Zsolt. Budapest 2000.

VISY 2003a VISY, Zsolt: *The ripa Pannonica in Hungary*. Budapest 2003.

VISY 2003b VISY, Zsolt: Lussonium fort. In: *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*. Ed. Visy, Zsolt. Budapest 2003, 122–124.

VISY 2003c *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*. Ed. Visy, Zsolt. Budapest 2003.

VISY 2011a VISY Zsolt: *Lussonium római erődje*. Pécs 2011. (Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 2.)

VISY 2011b VISY Zsolt: Pannoniai limes Magyarországon. The Pannonian Limes in Hungary. In: *Rómaiak a Dunánál. Romans on the Danube*. Szerk. Visy Zsolt. Pécs 2011, 12–21.

VISY 2011c *A Danube Limes Program régészeti kutatásai 2008–2011 között. Jelentés a Danube Limes UNESCO World Heritage Site pályázat keretében a PTE-BTK Régészet Tanszékének kutatócsoportja által végzett kutatásokról. Danube Limes Project archaeological resesarch. Report of the research carried out by the research team of the Department of Archaeology, University of Pecs within the framework of the Danube Limes UNESCO World Heritage Site project*. Szerk./Ed. Visy, Zsolt. Pécs 2011.

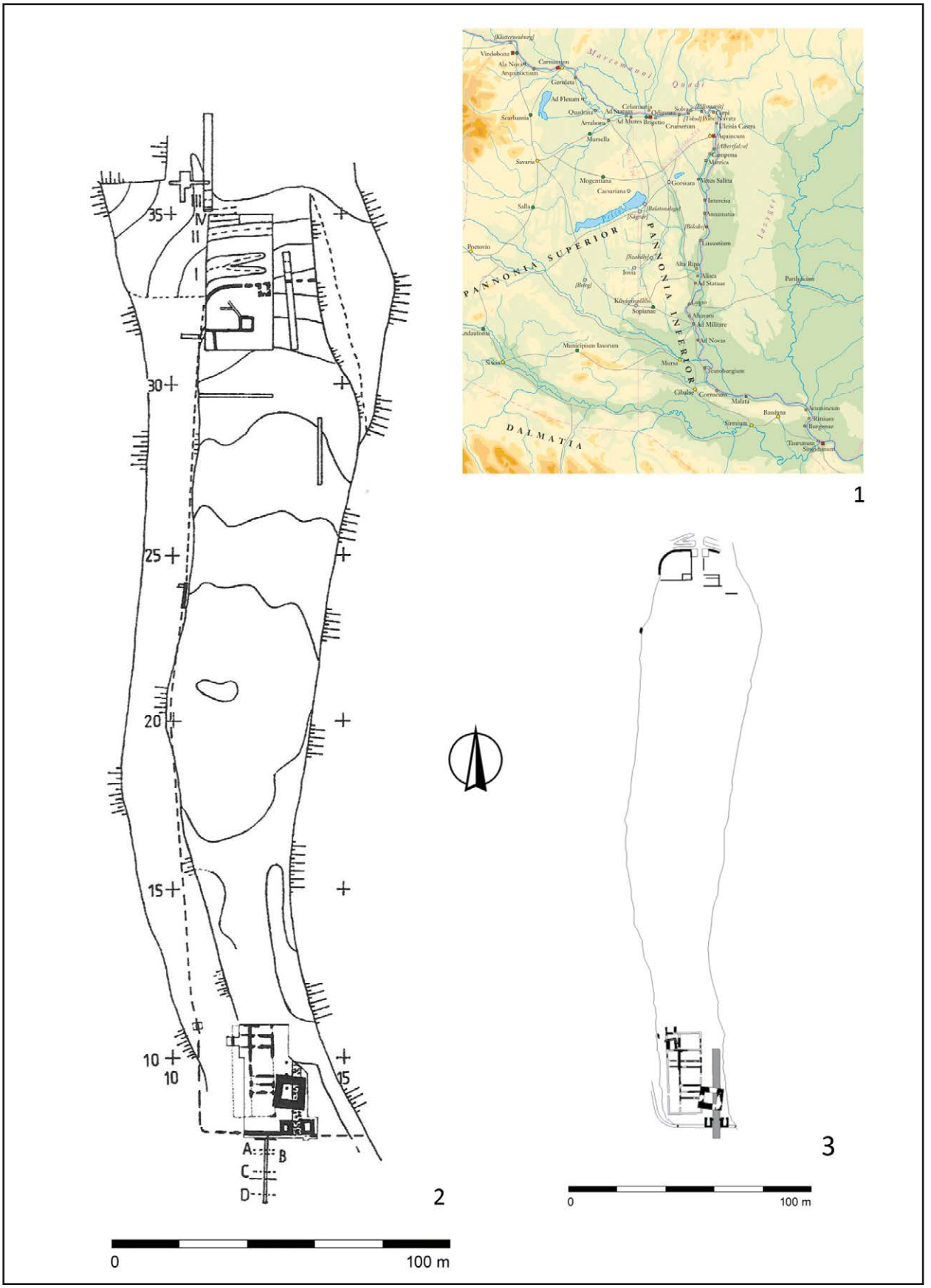
VUJOVIĆ 2012 VUJOVIĆ, Miroslav: Few contributions on the Late Roman helmets from Iron Gate. *Vestnik* 39 (2012) 30–43.

WOSINSKY 1896 WOSINSKY Mór: *Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig* I–II. Budapest 1896. (Tolna vármegye története II.)

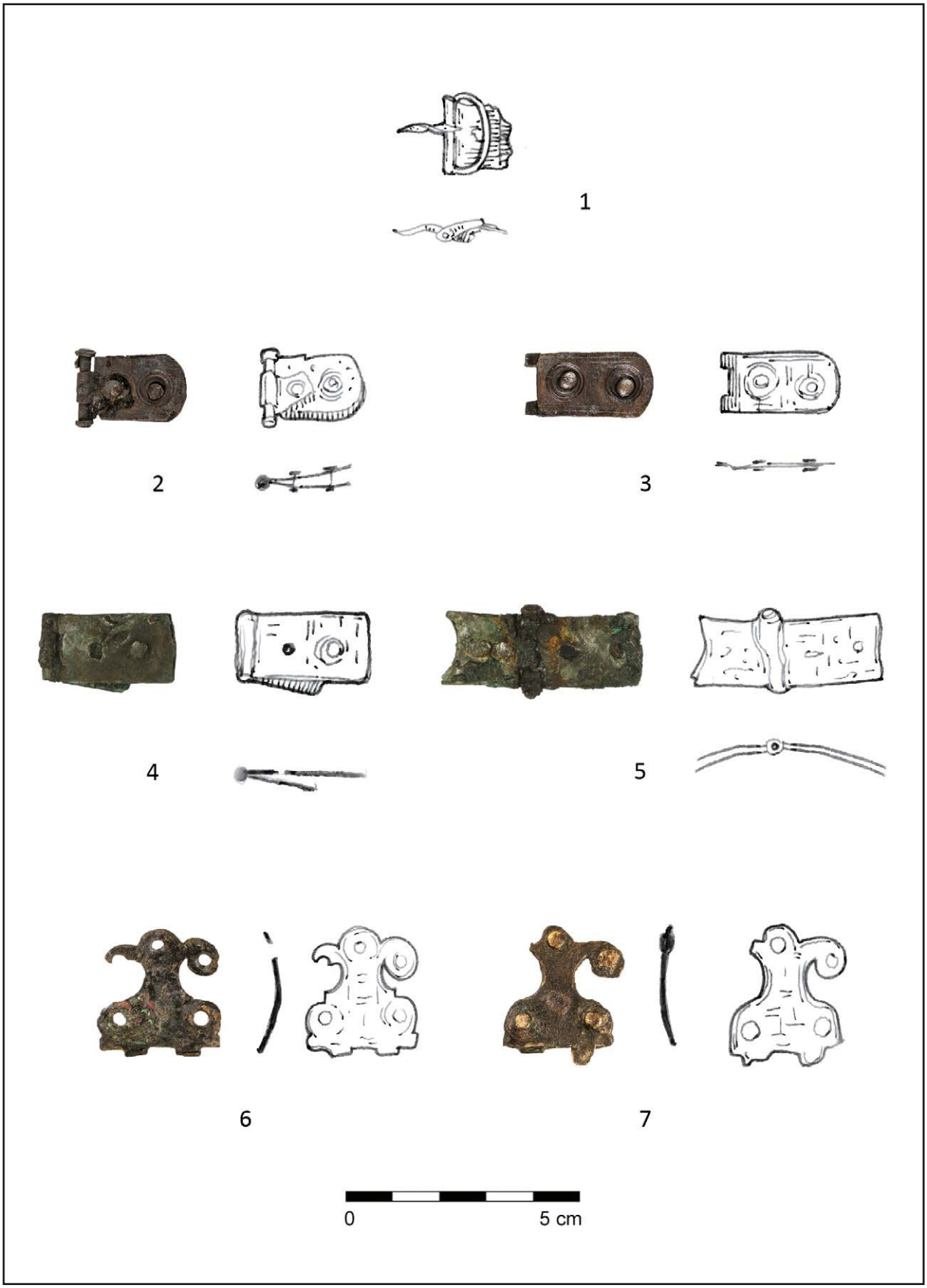
ZIELING 1989 ZIELING, Norbert: *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien.* Teil I–III. Oxford 1989. (BAR-IS 505.)

RÖVIDÍTÉSEK

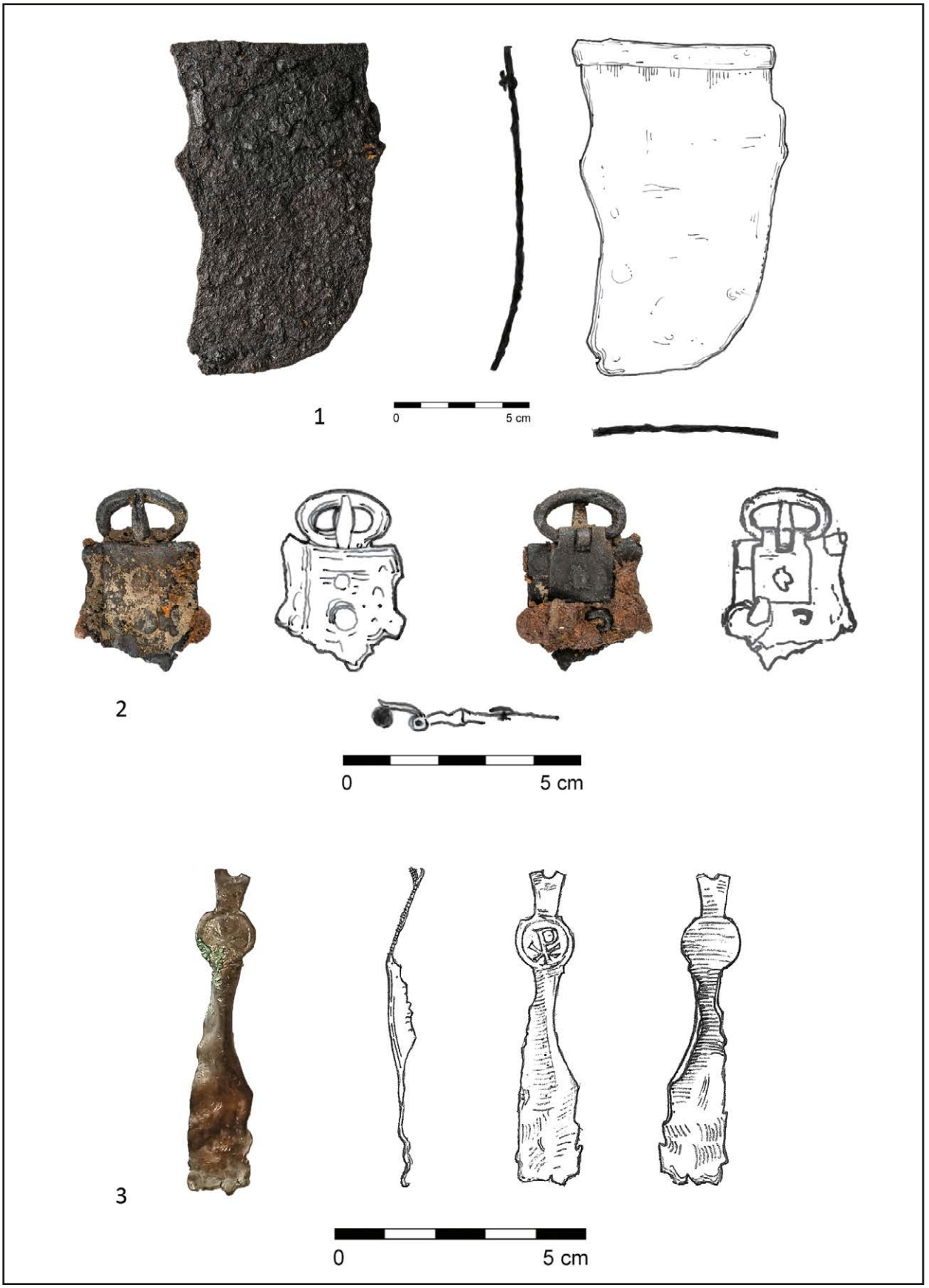
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
BAR-IS	British Archaeological Reports. International Series, Oxford
JAMÉ	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JRMES	Journal of Roman Military Equipment Studies, Wiltshire
RKM	Régészeti kutatások Magyarországon, Budapest

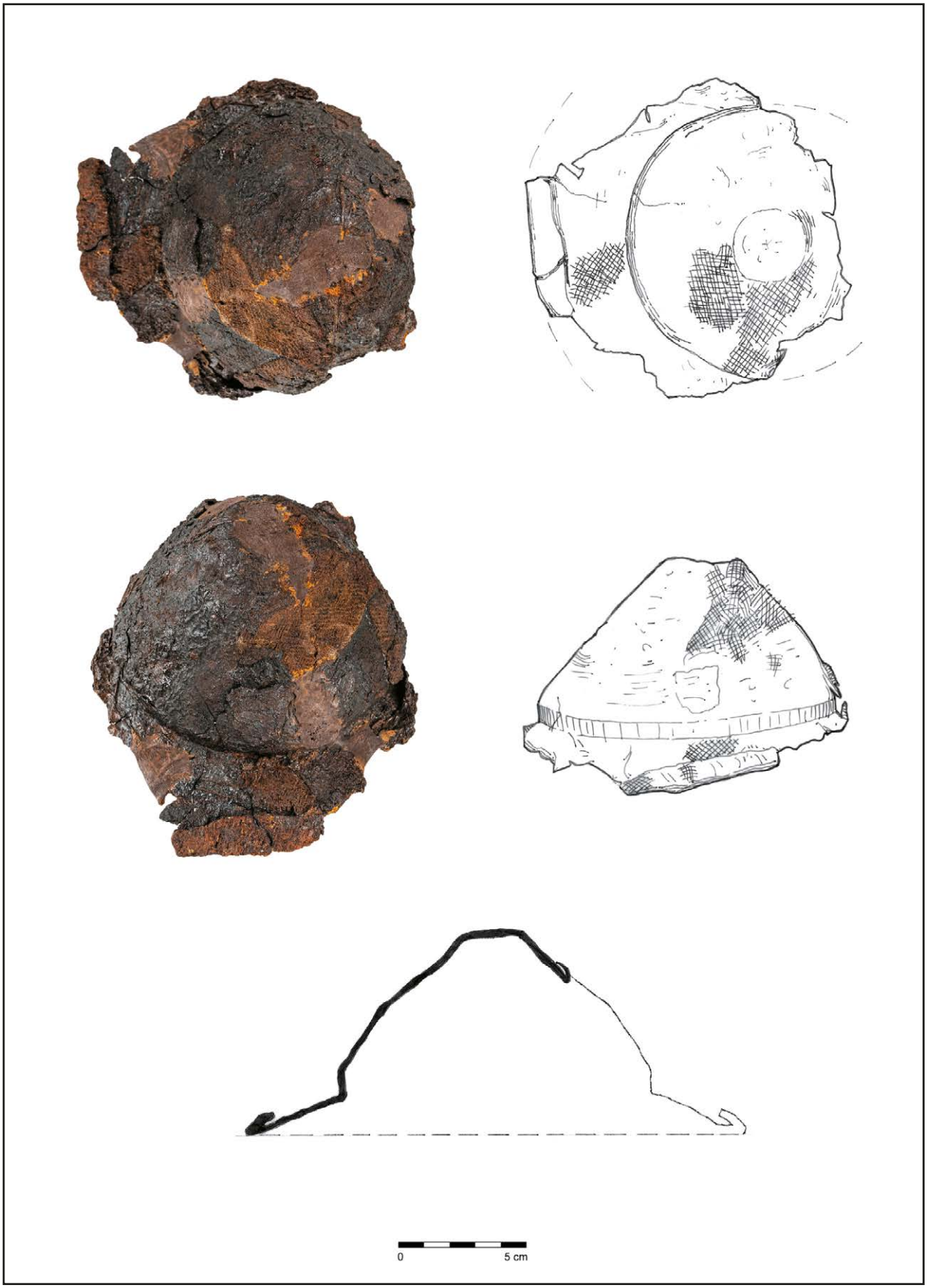
1. tábla. 1: *Lussonium* erődjének helyzete Pannoniában (VISY 2000b, 204); 2: *Lussonium* (Paks-Dunakömlőd, Tolna megye) alaprajza Visy Zsolt korábbi kutatásainak eredményeként (VISY 2003a, 86); 3: A római erődítmény alaprajza az újabb kutatásokkal kiegészítve (MÁTÉ 2011, 81)

2. tábla. Lemezpáncél-szerelékek. 1: Zsanéros csat; 2–3: Zsanérveret; 4–5: Páncélzsanér; 6–7: Palmetta formájú vállpáncél-zsanérveret (fotó: Retkes Tamás/Paksi Városi Múzeum, rajz: Tövisháti Béla/Paksi Városi Múzeum)

3. tábla. Késő római sisakok. 1: Arcvédő lemez; 2: Nyakszirtvédő lemez; 3: Sisakveret (fotó: Retkes Tamás/Paksi Városi Múzeum, rajz: Tövisháti Béla/Paksi Városi Múzeum)

4. tábla. Késő római pajzsdudor
(fotó: Retkes Tamás/Paksi Városi Múzeum, rajz: Tövisháti Béla/Paksi Városi Múzeum)

FERENC FAZEKAS

Roman Armour from *Lussonium* (Paks-Dunakömlőd-Bottyánsánc)

The Roman fort of *Lussonium* (Paks-Dunakömlöd, Western Hungary) is located in *Pannonia Inferior*, in the central section of the *Ripa Pannonica*. This auxiliary fort was in use from the mid-1st century to the beginning of the 5th century AD. Systematic excavations were carried out at the site between 1987 and 2011 and again from 2021 to 2023. These extensive archaeological investigations not only clarified the ground plan, internal structure, and construction phases of the military installation, but also unearthed numerous small finds, including characteristic pieces of Roman military equipment and weaponry. This presentation will showcase military artifacts from *Lussonium* and its surroundings, focusing on defensive weapons. The rich collection of material (crested helmets, fragments of body armor, and shield bosses) will be examined using antiquarian analysis. The material presented from the *Lussonium* fort is also contextualized within the context of the military finds of the *Ripa Pannonica*.

Translated by Barbara Szíj

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 55–88.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.4

FAZEKAS FERENC

Csuklós szárnyas fibula (Riha 5.7.3. variáns) *Lussonium* római segédcsapattáborából

1. BEVEZETÉS

A római provinciális viselet, különös tekintettel annak az jellegzetes elemét képviselő fibulák, fibulaviselet kutatása komoly hagyományokra tekint vissza a *Pannonia*-kutatásban.[1] Az Alföldi-iskola keretében meginduló, a *pannonia*i tárgyi leletanyagot rendszerező és feldolgozó, ún. corpusszerű feldolgozások közül rögtön két monografikus munka, Kovrig Ilona: *A császárkori fibulák főformái Pannoniában*[2] és Patek Erzsébet: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete*[3] című kötete is foglalkozott ezzel a fontos tárgycsoporttal. A két tudományos munka jelentőségét mutatja, hogy mindkettő – több, mint nyolc évtized távlatából is (!) – mind a mai napig a római fibulákkal foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalom alapművének számít. Itt azonban arra a tényre is fel kell hívni a figyelmet, hogy azóta sem készült összefoglaló, szintetizáló mű a *pannonia*i római fibulatípusokról.[4] A 20. század második felében elsősorban egy-egy speciális fibulacsoport/típus kapcsán születtek újabb fontos feldolgozások (Berecz Katalin: térdfibulák,[5] Tóth Endre: hagymafejes fibulák),[6] valamint előbbi jóvoltából lokális (*Salla*/Zalalövő)[7] és regionális (Zala megye)[8] közlések készültek el. Berecz Katalin kutatásai közül kiemelkedő a pannoniai fibulák két meghatározó korai csoportjával, a *pannonia*i emailos és Aucissa fibulákkal foglalkozó doktori disszertációja, amely sajnos kéziratban maradt.[9]

A legutóbbi évtized(ek)ben a római fibulák kutatása újabb lendületet vett, ez nem kis részben az

[1] Vö. BERECZ 2008, 8–12.
[2] KOVRIG 1937.
[3] PATEK 1942.
[4] Összefoglalóan ld. SZABÓ 1990, 148–149, az alfejezethez kapcsolódó hivatkozásokkal.
[5] BERECZ 1987.
[6] TÓTH 1986, 29–60. A lemezből készített hagymafejes fibulákhoz ld. TÓTH 1994.
[7] BERECZ 1991.
[8] BERECZ 1990.
[9] BERECZ 2008. Az Aucissa fibulákra vonatkozó fejezet időközben megjelent: BERECZ 2023.

egyre nagyobb számban előkerülő leletanyagnak és az újabb „specialistáknak", elsősorban Merczi Mónika[10] és Sáró Csilla[11] szerteágazó munkásságának köszönhető.

Mint a fenti bevezető, rövid kutatástörténeti áttekintés soraiból is láthattuk, az újabb kutatásban az antikvárius régészet módszertanán alapuló speciális vizsgálatok[12] folytatása mellett a régészeti lelőhelyek anyagára koncentráló anyagközlések és elemzések dominálnak.[13] Jelen munka ezt a két kutatási súlypontot egyesítve egy szisztematikusan kutatott régészeti lelőhely (*Lussonium*) területén előkerült speciális típust, a csuklós szárnyas fibulát (*Scharnierflügelfibel*) vizsgálja.

2. A LELŐHELY: *LUSSONIUM CASTRUM*

Lussonium (ma Paks-Dunakömlőd-Bottyánsánc) római segédcsapattábora ma Paks északi, külső településrészében (Dunakömlőd), az egykor a Duna – jelenleg a 6-os főút – felett húzódó észak–déli irányú, a népnyelv által Bottyánsáncnak nevezett löszdombon helyezkedett el (1. tábla 1–2).[14] A területet a római hadsereg már a Kr. u. 1. század közepén a birtokba vette. Néhány évtizeddel később, a Flavius-korban, *Pannonia inferior* dunai határának fokozatos megszállása során a Bottyánsánc területén is egy fa-föld palánkerőd létesült.[15] Az erődítmény a markomann háborúk (Kr. u. 166–180/183) során feltehetőleg elpusztult és a középcsászárkori tábort a Bottyánsánctól északra egy másik helyen, Bölcskén építették fel.[16] A kömlődi löszplatón később – a korábbi fa-föld konstrukciójú erőd helyén –, a késő császárkorban Diocletianus vagy Constantinus császár uralkodásának idején a palánkerőd helyébe egy kőerőd került felépítésre. A késő római időszak utolsó szakaszában a tábor és a településterület használata átalakult, a tábor területét feladták, ebben a fázisban – Kr. u. 5. század első harmada – az erőd déli, belső sávjában, a kaputoronypár közelében egy megerősített toronyszerű kiserőd épült fel és volt néhány évtizedig használatban.[17]

3. RÓMAI KORI FIBULÁK *LUSSONIUM*BÓL

3.1. Áttekintés

A *Lussonium*ban 1987–2008 között végzett szisztematikus kutatások,[18] majd a Danube Limes UNESCO Világörökség Program keretében 2009–2011 között végzett régészeti kutatások[19] során jelentős számú régészeti tárgyi emlékanyag, közöttük a korszak jellegzetes tárgytípusát képező ruhakapcsoló tűk (fibulák) kerültek elő.

---

[10] MERCZI 2000 (gyűrűfibulák Komárom-Esztergom megye területéről); MERCZI 2009 (korongfibulák Komárom-Esztergom megye területéről); MERCZI 2011 (térdfibulák Komárom-Esztergom megye területéről); MERCZI 2012 (Budaörs-Kamaraerdei dűlő, *vicus*); MERCZI 2014 (egygombos erősprofilú fibulák Északkelet-Pannonia területéről); MERCZI 2016a (Budaörs-Kamaraerdei dűlő, temető); MERCZI 2016b (rugótokos fibulák a Balassa Bálint Múzeum gyűjteményéből); MERCZI 2016c (Érd); MERCZI 2017 (Perbál, Zsámbék); MERCZI 2019 (Páty-Malom-dűlő); MERCZI 2024 (erősen profilált fibulák Veszprém megye területéről).

[11] SÁRÓ 2014a (kora római fibulák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményéből); SÁRÓ 2014b (Paks-Gyapa-Rosti puszta); SÁRÓ 2015 (ívfibulák a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből); SÁRÓ 2018a (koszorúdíszes fibula – *Distelfibel*); SÁRÓ 2020; SÁRÓ 2021a (fibulagyártás *Brigetió*ból); SÁRÓ 2023 (Nertomarus-fibula); SÁRÓ 2024a (szárnyas fibulák *Brigetió*ból); SÁRÓ 2024b (térdfibulagyártás *Brigetió*ban) SÁRÓ 2025 (*aedicula* formájú fibulák).

[12] Az említett két fibulakutató munkássága mellett ld. a hagymafejes fibulákról: TÓTH 2002; TÓTH 2015a; TÓTH 2015b. A krisztogrammal díszített hagymafejes fibulákról: NEMÉNYI 2012. A késő antik korongfibulákról: TÓTH 2005; TÓTH 2022. Továbbá a sasfejes fibulákról: SÁRÓ – VARGA 2022.

[13] Vö. legutóbb megjelent publikációkat: MERCZI 2021 (*Aquincum* térsége); SÁRÓ 2021b (Budakeszi járás); SÁRÓ 2022 (*Aquincum*/Budapest-Graphisoft Park); MERCZI 2023 (Dorog, Kesztölc).

[14] A Bottyánsáncon (*Lussonium*) végzett régészeti kutatások eredményeit összefoglalóan ld. VISY 2000a, 85–87; VISY 2003a, 91–93; VISY 2003b, 122–123; VISY 2011. Legutóbbi publikációt ld. FAZEKAS et al. 2017, 3–63.

[15] VISY 2000a, 85–86; VISY 2003a; VISY 2011, 13.

[16] VISY 2003b, 122.

[17] VISY 2000a, 86; VISY 2003b, 124; VISY 2011, 26.

[18] Vö. a korábbi kutatásokra eredményeit tartalmazó részletes bibliográfiai összeállítást (*Bibliographica Lussoniensia*): FAZEKAS 2013.

[19] Ld. a régészeti feltárási jelentéseket: SZABÓ et al. 2009; SZABÓ – PÉTERFI 2010. Vö. továbbá NEINER et al. 2011, 87. A kutatás eredményeinek legutóbbi összefoglalása: FAZEKAS 2017, 167–169.

Lussonium római erődjéből (és közvetlen környezetéből) eddig több mint negyven fibulát, fibulatöredéket sikerült azonosítani,[20] amelyek nagy formai-tipológiai változatosságot mutatnak. Az ásatások során felszínre került leletanyag – összehasonlítva a *ripa Pannonica* magyarországi részén található további katonai erődökből publikált fibulákkal[21] – mind számarányát és minőségét tekintve kiemelkedő és optimális alapanyagot kínál a részletes tipológiai vizsgálatokhoz.

A dunakömlődi tábor területén előkerült ruhakapcsoló tűk anyagának összetétele – akárcsak a többi római lelőhelyen – az általános képet tükrözi: a túlnyomó többséget bronzötvözetekből készítették, a vasból készült fibulák ritkán maradtak fenn. Itt (is) mindössze négy példányt sikerült azonosítani: egy gyűrűfibulát, egy aláhajtott lábú fibulát, valamint egy ritka, tausírozott kengyelű vas térdfibulát. A fibulaspektrumból kiemelendő egy különleges díszítésű és egyedi konstrukciójú cikádafibula, amelynél az alaplemezt képező vasmagot bronzlemezzel borították be.[22]

3.2. Kutatástörténet

A kömlődi Sánchegyről származó legkorábbi római kori fibulákat a 19. századból ismerjük. Wosinsky Mór monumentális vármegyemonográfiájában több kömlődi fibulát említ, előbbieket – tekintettel a leletek pontosabban nem ismert előkerülési helyére – óvatosan kell kezelnünk (2. tábla 1–2).[23] A CLXIX. táblán 1-es azonosítószámmal bemutatott fibulát a szerző szerint azonban a *„Bottyán-sánczon"* találták.[24] A *„bronz fibula"*[25] a táblán közölt rajz alapján leginkább egy díszítetlen (?) bronz lapfibulaként azonosítható (2. tábla 3).[26]

A *lussonium*i erőd modern kori ásatásaiból származó római leletanyag tudományos feldolgozása a lelőhely különböző ásatási korszakaihoz illeszkedik. A korai, Visy Zsolt által 1991 előtt (1972–1987–1990/1991) végzett ásatások – az erőd északi-északnyugati része – leletei külön egységként kerültek feldolgozásra. A korai feltárásokból származó római fibulákat, ékszereket és kiegészítőket Seres Mária tanulmányozta, ő 14 ruhakapcsoló tűt/töredéket regisztrált.[27] A *Lussonium*ból származó római fibulák mostanáig csak viszonylag kisebb számban váltak ismertté. A *Császárláb nyomában – Emperor's Footsteps* című paksi időszakos kiállítás tárgykatalógusában összesen hét fibulát mutattak be.[28]

A legismertebb kömlődi ruhakapcsoló tű – a fentebb már említett – a repoussé technikával díszített cikádaábrázolásos, hatszögletű formájú lapfibula (2. tábla 4).[29] A fibulatípus Északkelet-Pannóniában a sírköveken a helyi női viselet részeként azonosítható.[30] A formai-tipológiai szempontból speciális csoportot legutóbb Sáró Csilla vizsgálta,[31] osztályozása szerint a *Lussonium*ból származó lelet a Lassányi–Sáró-féle 1. csoportba tartozik.[32] A kömlődi lelet legjobb analógiája a Felsőcikola 1. domb sírjából származik;[33] ezt a típust általában a Kr. u. 2. századra datálják.[34]

---

[20] 2026. májusi kutatási állapot.

[21] Vö. a *ripa Pannonica* középszakaszáról ismert erődökkel, pl. *Annamatia*/Baracs: KOVÁCS 2001, Fig. 6,1–4, 6., illetve *Matrica*/Százhalombatta: KOVÁCS 2000, Fig. 69, 7.

[22] Vö. CSONTOS 1997–1998, 162, Cat. No. 6.

[23] Ld. WOSINSKY 1896, CLXIX. tábla 2–3. (*„Kömlőd"* lelőhellyel)

[24] Vö. WOSINSKY 1896, 780.

[25] WOSINSKY 1896, 780.

[26] Vö. Wosinsky részletes leírását: *„Egy egészen egyszerű, de nagyon ritka bronz fibula. Hossza 11, szélessége a közepén 4 ctm. Az egész egy hullámvonalasan kivágott, vastag bronz lemezből áll, melynek hátán kampóra hajlított tűtartót s sodrony tekercsben végződő tűt alkalmaztak."* WOSINSKY 1896, 780.

[27] Vö. SERES 2023.

[28] SZABÓ 2011, 46, Kat. 30–36. sz, 77, Cat. No. 30–36.

[29] CSONTOS 1997–1998, 162, Cat. No. 6, Pl. 4. 3; CSONTOS 2003, Tab 2. 8; SÁRÓ – LASSÁNYI 2019, Fig. 11. 5.

[30] Vö. CSONTOS 1997–1998, 162–165, Pl. 1–3, Pl. 7; CSONTOS 2003; SÁRÓ – LASSÁNYI 2019, 167–170, Fig. 14.

[31] SÁRÓ – LASSÁNYI 2019.

[32] SÁRÓ – LASSÁNYI 2019, 166–167.

[33] BÓNIS 1975, 245–249, 6. kép; K. PALÁGYI – NAGY 2000, 38; NAGY 2001, 16, Kat. Nr. 13, Abb. 9 a.

[34] Vö. CSONTOS 1997–1998, 161.

3.3. Kora római fibulák *Lussonium*ból

A kömlődi római segédcsapattábor területén előkerült fibulaanyag feldolgozása során több kora római periódusra (Kr. u. 1–2. század) helyezhető fibulát, fibulatípust sikerült azonosítani. Számarányukat és formai-tipológiai változatosságukat tekintve kiemelkedik a csuklós fibulák (németül: *Scharnierfibel*) főcsoportja, összesen hat fibulával.[35] A korai, nyugati eredetű fibula(fő)csoportot (Riha 5. csoport) három Aucissa fibula (Riha 5.2.1. és Riha 5.2.4. típusok), egy hosszában tagolt, oldalán toldalékokkal díszített kengyelű, csuklós ívfibula (Riha 5.3. típus), egy háztetős kengyelű csuklós ívfibula (Riha 5.13.2. típus), továbbá egy csuklós szárnyas fibula (Riha 5.7.3. típus) alkotja.[36]

4. CSUKLÓS SZÁRNYAS FIBULA (II. tábla 5.)

4.1. Leírás

Lelőhely: Paks-Dunakömlőd-Bottyánsánc (*Lussonium*), 9/12. szelvény
Megnevezés: Csuklós szárnyas fibula

Leírás: Hüvelycsuklós szárnyas fibula. A fibulatest szinte teljesen ép, mindössze a tűtartó és a fej sérült részlegesen, a tűszerkezet hiányzik. A fej háromszög formájú, a csuklós tű tengelytagját záró tok sérült, a visszatekercselt lemezrész részben letört, a fej teljes jobb oldali tokrésze letört. A tok közepén ferde, nyújtott háromszög formájú bemetszés található. A fibula kengyele enyhén ívelt, téglalap átmetszetű, a kengyel trapéz formájú, a fej felőli részen T alakban kiszélesedik, csúcsain egy-egy gombszerűen kiszélesedő, profilált toldalék (szárny") kapcsolódik. A kengyel felülete hosszirányban profilált, oldalán egy-egy rövidebb borda keretezi, középen három borda tagolja; a bordákat apró harántirányú bevágások díszítik. A kengyel végét két vízszintes borda zárja le, a bordákon apró hosszirányú, egyenetlen mélységű poncolt bevésések láthatók. A láb nyújtott, rombikus forma, oldalcsúcsaitól a láb záródásának irányába, a peremekkel párhuzamosan egy-egy bevésett, ferde irányú egyenes vonal fut. A láblemez keresztirányú bordában és egy elnagyolt félköríves, egyenesen levágott gombban záródik. A tűtartó nyitott, háromszög formájú, a visszahajlított lemezrész erősen sérült.

Típus: Hoffheim VIc-d. típus[37] = Kovrig VI. csoport[38] = Patek E 2. csoport[39] = Ettlinger 34. típus[40] = Böhme 10. típus[41] = Rieckhoff A2 típus[42] = Riha 5.7.3. variáns[43] = Feugère 23d1[44] = Haalebos 9C típus[45] = Schleiermacher B.II. típus a. csoport[46] = Mazur 5.7. típus[47] = Philippe 19.4. típus[48] = Boelicke 2. csoport 5.3. típus[49] = Ortisi 15c típus[50] = Genceva 15b típus[51] = Gaspar 29b. típus[52] =

[35] A *lussonium*i fibulák feldolgozása az Emilie Riha alapmunkájában meghatározott formai-tipológiai szempontrendszert és csoportosítást követi. Ld. részletesebben: RIHA 1979, 12–16.
[36] A megjelölt típusokhoz vö. RIHA 1979, 115–117 (Riha 5.2.1. típus); RIHA 1979, 119–121 (Riha 5.2.4.); RIHA 1979, 107–108 (Riha 5.3. típus); RIHA 1979, 128, 131 (Riha 5.13.2. típus).
[37] RITTERLING 1913, 45–46.
[38] KOVRIG 1937, 14.
[39] PATEK 1942, 62.
[40] ETTLINGER 1973, 101–102.
[41] BÖHME 1974, 12.
[42] RIECKHOFF 1975, 52.
[43] RIHA 1979, 128; RIHA 1994, 112.
[44] FEUGÈRE 1985, 184, 331–335.
[45] HAALEBOS 1986, 46–47.
[46] SCHLEIERMACHER 1993, 31.
[47] MAZUR 1998, 38; MAZUR 2010, 57.
[48] PHILIPPE 1999, 120–126.
[49] BOELICKE 2002, 106.
[50] ORTISI 2002, 31.
[51] GENČEVA 2004, 44–45, 105.
[52] GASPAR 2007, 31, Abb. 22, 29b.

Leifeld ScH-4.1. típus[53] = Sedlmayer 2.84. típus[54] = Petković 10d típus[55]= Heeren-Feijst 31a típus[56] = Augsburg 3.5.1. típus[57]

Méretek: Hossz (teljes): 6 cm, Szélesség (max.): 2,5 cm, Szélesség (kengyel): 0,7–2,5 cm, Szélesség (láb): 0,5–1,2 cm, Vastagság: 0,25 cm

Leltári szám: 2016.Sz.23.

Őrzési hely: Paksi Városi Múzeum

Irodalom: SZABÓ 2011, 46, Kat. 32. sz, 77, Cat. No. 32.[58]

4.2. Csuklós szárnyas fibulák

4.2.1. Csuklós szárnyas fibulák – általános jellemzés

A csuklós szárnyas fibulák a hüvelycsuklós fibulákon belül egy jól körülhatárolható és azonosítható formai-tipológiai csoportot alkotnak. A fibulatípus legfőbb jellegzetességének a kengyel hosszanti oldalához/pereméhez illeszkedő kettő vagy ritkább esetben négy kisebb-nagyobb toldalék/kidudorodás, „szárny" tekinthető.[59] A kutatás által „szárny" megnevezéssel jelölt applikáció széles formai spektrumot mutat: az egyszerű lemezes toldalékon[60] át a többszörösen profilált, keresztirányú bordákkal tagolt megnyúló-megvastagodó gombig[61] számtalan megoldás egyaránt előfordul.

A fibulák domináns részének tekintett kengyel formája és díszítése egyaránt változatos. A kengyel lehet ívelt, ritkábban lapos, az alapformája szerint trapéz, háromszög, [keresztirányú] téglalap vagy rombikus.[62] A trapéz formájú, kiszélesedő kengyel egyes változatok (Riha 5.7.10. variáns = Camolodunum típus) esetében hosszirányú éleinél vagy teljes felületén áttört.[63] A kengyel díszítése nagy változékonyságot mutat, általánosságban a kengyel alapformájával harmonizálva hosszirányban vagy keresztirányban profilált, hosszirányú bordákkal, kiemelkedő gerinccel vagy épp kereszttaggal tagolt.[64] Ritkább esetben a kengyel niello- vagy emailberakással[65] vagy épp plasztikus formával díszített.[66]

A kengyellel együtt öntött, pereméhez kétoldalt mindig szimmetrikusan illeszkedő „szárnyak" pozíciója eltérő, a kengyel fejhez közeli, elülső vagy középső vagy épp a lábhoz közeli, hátsó részén helyezkednek el.[67]

A fibula lábkiképzése is változatos: a nyújtott, egyenes, igen keskeny, díszítetlen lábú változatok mellett az eltérő formájú (háromszög, téglalap, rombikus) alaplemezben végződő lábforma, valamint a többszörösen profilált, bordákkal, bordakötegekkel tagolt fibulaláb jellemző.[68] A láb felületét bevésett vonalakkal,[69] poncolással díszíthetik.[70] A lábat félplasztikus, felső részén kidolgozott – rit-

[53] LEIFELD 2007, Abb. 44, ScH-4.1., 210–211.
[54] SEDLMAYER 2009, 44.
[55] PETKOVIĆ 2010, 60, 62.
[56] HEEREN – FEIJST 2017, 99–101, Fig. 4.61, 31a.
[57] PAULI 2024, 146.
[58] Megjegyzendő, hogy a paksi időszakos kiállítási katalógusban (SZABÓ 2011, 46, 77) a csuklós szárnyas fibuláról mindössze egy rövid katalógusszerű leírás szerepel, tárgyfotó/rajz nem került közlésre.
[59] ETTLINGER 1973, 101; RIECKHOFF 1975, 52; RIHA 1979, 126; FEUGÈRE 1985, 331; MERCZI 2012, 476.
[60] Vö. RIHA 1979, Taf. 31. 821, Taf. 34. 925.
[61] Vö. RIHA 1979, Taf. 31. 843, Taf. 33. 911–912.
[62] Vö. RIHA 1979, 126–127; MERCZI 2016, 451.
[63] RIHA 1979, 132, Taf. 928–932.
[64] Vö. MERCZI 2016, 451.
[65] RIHA 1979, 126, Taf. 21. 826.
[66] ETTLINGER 1973, 102, Taf. 11. 7.
[67] Vö. Riha 5.7.3.–5.7.4/5.–5.7.6. variáns: RIHA 1979, 127–130; MERCZI 2016, 451.
[68] Vö. RIHA 1979, 126; MERCZI 2012, 476.
[69] ETTLINGER 1973, Taf. 11. 5.
[70] RIHA 1979, Taf. 34. 930.

kább esetben teljes – gomb zárja le. A fibulák lábát ritkán oldalgombokkal díszíthetik.[71] A tűtartó általában nyitott, háromszög alakú egy vagy több lyukkal oválisan áttört díszítésű.[72]

4.2.2. Tipológia

A *lussonium*i fibulát jellegzetes díszítései, a kengyel pereméhez kétoldalt elölről illeszkedő toldalékok, „szárnyak" alapján hüvelycsuklós szárnyas fibulaként (németül: *Scharnierflügelfibel,* franciául: *fibules à protubérances latérales*) azonosíthatjuk.

A hüvelycsuklós szárnyas fibulák formai-szerkezeti tekintetben a nyújtott, tagolt kengyelű fibulákhoz – és más korai ívfibulatípusokhoz – állnak közel, épp emiatt ezen fibulatípusokat a korai kutatás kezdetben együttesen tárgyalta. A hüvelycsuklós fibulákat elsőként Ritterling különítette el a hofheimi tábor feldolgozása során, ő a VI. főcsoportba sorolta őket.[73] A típus első modern áttekintését Elisabeth Ettlinger készítette el, a Svájc területére eső római fibulatípusokat feldolgozó alapművében, a 34. típusban tárgyalja a – megnevezése szerint – oldalszárnyakkal díszített csuklós fibulákat (*Scharnierfibel mit seitlichen Flügeln*). Ettlinger a típus máig érvényes kronológiáját is lefektette, svájci és birodalmi elterjedését is elemezte.[74]

A csuklós szárnyas fibulákkal (*Scharnierflügelfibel*) a hüfingeni katonai vicus érem- és fibulaanyagának feldolgozásában Sabine Rieckhoff is behatóbban foglalkozott, ő a kengyel peremének díszítése alapján három típust (A1-3) különített el.[75]

Az egyre nagyobb számban előkerülő leleteknek és a publikált fibuláknak köszönhetően a 20. század utolsó harmadában lehetővé vált a fibulatípus részletesebb, finomabb tipológiai vizsgálata és osztályozása. A római kori fibulakutatás két meghatározó alakja, Emilie Riha (1921–2005), majd Michel Feugère is behatóbban foglalkozott munkájában a csuklós szárnyas fibulákkal.[76] Riha, Ettlinger kutatásaira építve a kengyel formája, díszítése alapján a csuklós szárnyas fibulatípust további tíz variánsra (Var. 5.7.1-10.) választotta szét. Részletesen foglalkozott a típus kialakulásával, elterjedésével és időrendjével.[77] A dunakömlődi lelet a Riha-féle besorolás alapján az 5.7.3-as variánsba, a T formájú, tagolt kengyelű fibulákhoz (*5.7.3 mit T-förmigem, profiliertem Bügel*) sorolható. Michel Feugère a közép-galliai térség fibuláit feldolgozó monumentális monográfiájában a 23. típus kapcsán szintén foglalkozott ezzel a fibulatípussal, ő a kengyel formai kialakítását figyelembe véve – Rihától eltérően – három altípusra (23d1-3) bontotta az anyagot,[78] a típus tematizálása során ő is vizsgálta típus földrajzi elterjedését és a kronológiáját.[79] Megjegyzendő, hogy Rihával szemben Feugère tipológiájában a toldalékok kengyelen történő elhelyezkedése nem kapott hangsúlyos distinkciós szerepet. A *lussonium*i fibulát Feugère 23d1-es típusába (*corps de la fibule plein, généralement côtelé*) sorolhatjuk. A későbbi kutatás az esetek döntő többségében e két releváns tipológiai rendszer eredményeit követte. Jól érzékelhető, hogy kutatástörténeti okokból Riha tipológiája elsősorban a német nyelvterületen, valamint a Közép-Európában megszületett későbbi fibula-corpusokban – pl. Boelicke, Leidfeld – került átvételre, addig Feugère típusbesorolása a francia nyelvterületen publikált – pl. Philippe – munkák esetében jelent meg. A Feugère-i 23d1-es típus feldolgozása kapcsán Philippe megkísérelte egy, a Rajna-vidéki galléros fibulák (*Kragenfibeln*) hatását mutató újabb, lokális variáns lehatárolását: 23d1a.[80]

---

[71] Vö. RIHA 1979, 126; MERCZI 2012, 476.
[72] Vö. RIHA 1979, 126, MERCZI 2016, 451.
[73] RITTERLING 1913, 45–46. Megjegyzendő, hogy a VI. főtípust bemutató ábrán már egy csuklós szárnyas fibula is feltűnik: RITTERLING 1913, Abb. 32. 16793.
[74] ETTLINGER 1973, 101–102.
[75] RIECKHOFF 1975, 52.
[76] RIHA 1979, 126–132; FEUGÈRE 1985, 184, 331–335.
[77] RIHA 1979, 127.
[78] FEUGÈRE 1985, 331.
[79] FEUGÈRE 1985, 333–335.
[80] PHILIPPE 1999, 120, 126 (leletlista), Fig. 58. (lelőhelytérkép).

4.2.3. Elterjedés

A csuklós szárnyas fibulák fő elterjedési területét a nyugati provinciák képezik, nagy számban kerültek elő *Gallia*, a Rajna-vidéki provinciák és *Britannia* területéről.[81] Előbbitől délre elterülő mediterrán provinciákból, *Hispánia*ból[82] és *Italiá*ból[83] sporadikusan ismertek. A Közép-Duna-vidéki határprovinciákban keleti irányú megjelenésük, köszönhetően az újabban közzétett leletekkel kiegészülve, jól adatolható: *Raetiá*ból (*Brigantium*, *Cambodunum*, Burghöfe, *Augusta Vindelicorum*),[84] *Noricum*ból (*Emona*, *Bedaium*, St. Pölten, Magdalensberg, Hochtor),[85] *Pannoniá*ból,[86] *Moesia superior*ból (Dolina Mlave, Sapaja, *Viminacium*, *Pontes, Ratiaria*)[87] és az Al-Duna-vidéki tartományokból, *Moesia inferior*ból (*Novae*, *Sexaginta Prista*)[88] is publikáltak csuklós szárnyas fibulákat.

4.2.4. Kronológia

A csuklós szárnyas fibulák máig érvényes, Kr. u. 1. századi időrendjét Elisabeth Ettlinger kutatásai alapozták meg.[89] Ő a típus megjelenését a Kr. u. 1. század második negyede – az [Ettlinger] 31. típus: hosszirányban profilált kengyelű kis csuklós fibulák – elé, használatának végét a század középső harmadának végére tette.[90] Sabine Rieckhoff szinte egyidőben a *gallia*i és *germania*i leletkontextusok áttekintését követően hasonló álláspontra jutott, az A1-3 típusok – közöttük a szárnyas fibulákat jelölő A2-es típust – a Claudius- és Flavius-kor közötti időszakra datálta.[91] Emilie Riha a korábbi eredményeket (Ettlinger és Rieckhoff) és az *augusta raurica*i ásatások rétegtani adatait figyelembe véve határozta meg a típus időrendjét. Kutatásai alapján a típus legkorábbi megjelenése Augustus korától adatolható, használati ideje a Claudius-kortól a Kr. u. 1. század harmadik negyedére esik.[92]

A *gallia*i lelőhelyek anyagát vizsgálva Michel Feugère egy hasonló, de kissé módosított, Kr. u. 20–60/80 közötti keltezést javasolt.[93]

A fibulatípus keltezése kapcsán fontos támpontot jelent az *Augusta Vindelicum*/Augsburg származó raktárlelet, amelyek tárgyai között 17 darab csuklós szárnyas fibula került elő, ezek között a feldolgozónak – Martina Pauli – legalább három fibulaszériát sikerült elkülönítenie. A Kornhausgasse 4-ből származó raktárlelet keltezése *terminus post quem* Kr. u. 64/67.[94]

Az előbbieket figyelembe véve a csuklós szárnyas fibulákat a kutatás Claudiustól a Kr. u. 1. század középső harmadáig terjedő kronológiai súlyponttal, a Kr. u. 1. század legelejétől a 2. század elejéig helyezi.[95]

---

[81] RIHA 1979, 127; BOELICKE 2002, 106; MERCZI 2012, 477. A *gallia*i leletekhez ld. még az Artefacts adatbázis releváns katalógusát: FIB-4395 (FEUGÈRE et al. é. n.).

[82] MARINÉ ISIDRO 2001, 236, Lám. 99. 605; MERCZI 2012, 477, 68. jegyzet. Az Ibériai-félsziget nyugati részéből, a mai Portugália területéről (*Hispania Lusitania* provincia) egyetlen példányt sem említenek. Vö. DA PONTE 2004, Quadr. 1a–1f.

[83] ETTLINGER 1973, 102.

[84] ETTLINGER 1973, 101; OVERBECK 1982, 29, Kat. Nr. 97–102, 104, Taf. 7. 99–102, 104, Taf. 11. 1–2 (*Brigantium*); SCHLEIERMACHER 1993, 31–32, Taf. 16. 182–183, Taf. 185–186, Taf. 17. 197 (*Cambodunum*); HÜSSEN 1995, 104, Abb. 6. 4–5 (Ingolstadt-Zuchering); ORTISI 2002, 31, Taf. 14. 212, Taf. 15. 214–217 (Burghöfe); PAULI 2024, 146–148, Taf. 32. 490–494, 495K, 496-501, Taf. 33. 502–503, 504K–516K, Taf. 34. 517K–519K (*Augusta Vindelicorum*).

[85] PATEK 1942, 203, XII. tábla 12, 16; BURMEISTER 1998, 215, Taf. 27. 99 (*Bedaium*); JILEK – SCHERRER – TRINKL 2005, 41, Kat. Nr. 149, Abb. (St. Pölten); SEDLMAYER 2009, 286, Taf. 28. 589–590 (Magdalensberg); SEDLMAYER 2014, 85, Kat. Nr. 4., Abb. 63. 4. (Hochtor).

[86] Ld. a 4.3. Szárnyas fibulák *Pannoniá*ban című fejezetet.

[87] PETKOVIĆ 2010, 60, 62, T. 9. 8–10. (Dolina Mlave, Sapaja, *Viminacium*); RATKOVIĆ 2023, 88-89, Kat. 28–31. (Ismeretlen lelőhely, Velik Vribica, *Pontes*); HARALAMBIEVA 2014, 195–197, Tabl. 3. 14–15 (*Ratiaria*).

[88] GENČEVA 1998, 11–12, Tabl. 1. 7, 9 (*Novae*) = GENČEVA 2004, Tabl 10. 5, 7; TODOROVA 2013, 119, 122, Tab. 1. 5. (*Sexaginta Prista*).

[89] ETTLINGER 1973, 22.

[90] Vö. ETTLINGER 1973, 22, 102–103.

[91] RIECKHOFF 1975, 55.

[92] RIHA 1979, 127; RIHA 1994, 112.

[93] FEUGÈRE 1985, 184, 331–335.

[94] BAKKER 1986; PAULI 2024, 146–148.

[95] RIHA 1979, 126–127; RIHA 1994, 112; BOELICKE 2002, 106; PAULI 2024, 148; MERCZI 2012, 477.

4.2.5. Társadalmi kontextus

A csuklós szárnyas fibulákat viselők köre (*Trägerkreis*) – egyértelműen azonosítható ábrázolások hiányában[96] – elsősorban a régészeti leletkontextus (katonai táborok, polgári települések és sírleletek) segítségével határozható meg.

A kutatás kezdeti időszakában csuklós szárnyas fibulákat elsősorban katonai táborok területéről (pl. Aislingen, Rheingönheim)[97] publikáltak, így értelmezésük és a hadsereggel, a katonai viselettel való összekapcsolásuk plauzibilisnek tűnt.[98] Később a *vici* (pl. Hüfingen) és városi jogú polgári települések (pl. *Augusta Raurica*) területéről is egyre jelentősebb számban közzétett leletek a fibulatípus polgári környezetben történő használatát bizonyították,[99] s egyúttal egy sokkal heterogénebb viselői/használói kört sugalltak. Sabine Rieckhoff meglátása szerint a 'galliai fibulák' – ő ezek közé sorolta a csuklós szárnyas fibulákat is – esetében a katonai és polgári fibulaviselet („*»militärischen« oder »zivilen« Fibeln*") között alapvető különbség nem figyelhető meg.[100] A fibulatípus társadalmi értelmezéséhez fontos adatokat szolgáltattak a zárt kontextusból, *gallia*i és *germania*i temetőkből/sírokból származó példányok – elegendő itt Wederath-Belginum hosszú ideig használt, nagy sírszámú temetőjére utalnunk, amelyben a fibulák gyermeksírban (1213., 1302. sír), női (825., 2139. sír) és férfi (2459. sír) sírokban is előkerültek.[101]

A csuklós szárnyas fibulákat Riha a női viselethez társította, Böhme-Schönberger legutóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy ezen fibulatípust nem lehet kizárólagosan női viseleti elemként értékelni.[102]

Összességében megállapítható, hogy e nyugati eredetű fibulatípust (*Scharnierflügelfibeln*) valószínűleg a társadalom különböző csoportjai, nők és férfiak, katonák és civilek (is) egyformán viselték az északnyugat-európai provinciák területén a kora római időszakban.[103]

4.3. Szárnyas fibulák *Pannoniá*ban

Csuklós szárnyas fibulák *Pannoniá*ban korábban kifejezetten ritkán kerültek elő,[104] a korai kutatás mindössze néhány leletével szemben a legutóbbi gyűjtés és rendszerezés eredményeképpen eddig 12 lelőhelyről összesen 43 (!) fibulát sikerült regisztrálni.[105]

A magyar kutatás részéről az első fibulákat Kovrig Ilona mutatta be a *pannonia*i fibulákról írott monográfiájában.[106] Monográfiájában már külön kiemelte a típus jellegzetes díszítését: *„kétoldalt gombban végződő"*[107] fibulákként írta le a rajzon bemutatott, *Sisciá*ból előkerült fibulákat. Kovrig a csuklós szerkezetű fibulák (Kovrig VI. csoport) közé sorolta a két darabot, kiemelve a csoport változatosságát és a korai keltezését.[108] Patek Erzsébet új rendszerezésű tipológiájában az „íves fibulák" között különálló csoportként említi a *sisciai* (és *emonai*) csuklós szárnyas fibulákat,[109] kiemelve a kiszélesedő kengyelt *„gombalakú díszítéssel"*.[110] Párhuzamként egy *Mogontiacum*/Mainz

[96] A római fibulaábrázolásokhoz módszertanilag legutóbb ld. SÁRÓ 2018b. A római fibulatípusoknak az északkelet-*pannonia*i síremlékekkel történő összehasonlító vizsgálata kapcsán Sáró Csilla mindössze egy környei sírkő esetében vetette fel az ábrázolás csuklós fibulákkal történő identifikációjának lehetőségét. SÁRÓ 2018b, 265. és Fig. 2.

[97] ULBERT 1959, Taf. 15. 19–20 (Aislingen); ULBERT 1969, Taf. 25. 4–8. (Rheingönheim).

[98] Vö. RIECKHOFF 1975, 46.

[99] RIECKHOFF 1975, Taf. 4. 39–44 (Hüfingen); RIHA 1979, Taf. 31–34. 818–932 (*Augusta Raurica*). Vö. még Emilie Rihának az *augusta raurica*i fibulaleletek kapcsán megfogalmazott konklúzióját: RIHA 1994, 46.

[100] Vö. RIECKHOFF 1975, 46.

[101] Vö. LEIFELD 2007, 210–212.

[102] Vö. ALLISON 2013, 116.

[103] Hasonlóan interpretációt ld. ALLISON 2013, 116.

[104] Vö. BÍRÓ 2005, 60.

[105] Vö. 4.3.1. Leletkatalógust és a *pannonia*i fibulák reprezentatív válogatását bemutató 3. táblát.

[106] KOVRIG 1937, 73, Kat. 157, 74, Kat. 159.

[107] KOVRIG 1937, 73. Kat. 157.

[108] KOVRIG 1937, 14.

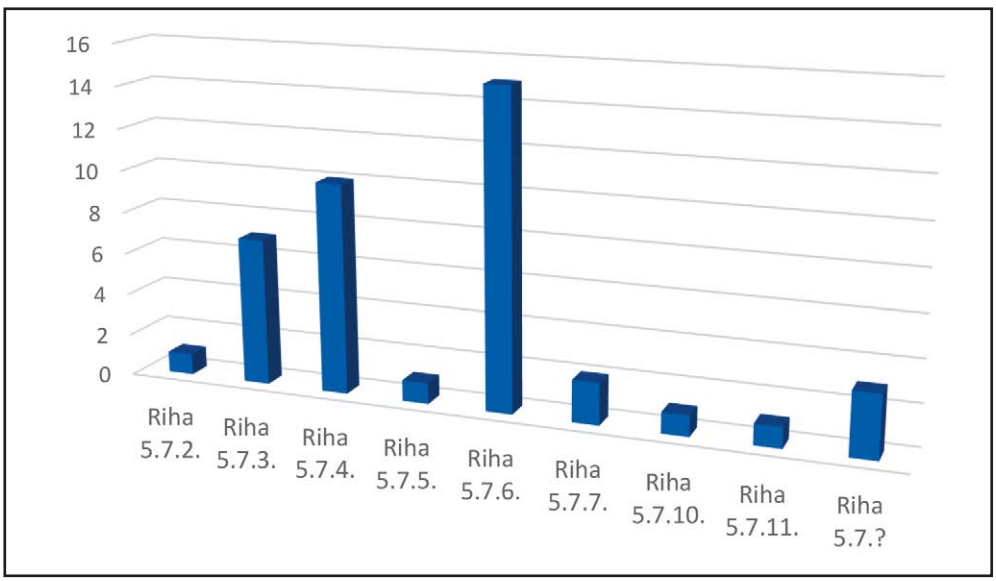
[109] PATEK 1942, 203, XII. tábla 12, 15, 16.

[110] PATEK 1942, 46.

legiós táborából publikált fibulát említ.[111] A 20. század utolsó harmadában a jugoszláv régészeti kutatás több csuklós fibulát adott közre, a *Neviodunum*ban kiásott régi leletanyagot összefoglaló monográfiában, a viseleti tárgyak között már öt csuklós szárnyas fibulát azonosíthatunk.[112] Néhány évvel később, a *sisciai* fibulaanyag monografikus feldolgozásában Remza Koščević újra közölte a korai csuklós szárnyas fibulákat[113] és két újabb darabot is publikált.[114] A délszláv kutató is egy nagyobb összefoglaló, 18. típusba utalta az említett darabokat. Az ezredforduló után megjelent *pannonia*i „tárgykatalógusokban", *Carnuntum*ból és *Savariá*ból is eddig ismeretlen csuklós szárnyas fibulákat közöltek.[115]

A típus kisszámú *pannonia*i előfordulása miatt a *Scharnierflügelfibeln* vizsgálata majd csak újabb leletek előkerülése kapcsán került ismét a tudományos kutatás homlokterébe. A budaörsi *vicus* ásatásából származó fibulaanyag feldolgozása során, egy telepobjektumból származó lelet feldolgozásakor Merczi Mónika foglalkozott hosszú idő után ismét a csuklós szárnyas fibulákkal.[116] Merczi későbbi műveiben több észak-pannoniai lelőhelyről (Bajót, Zsámbék, Páty) publikált hasonló típusú ruhakapcsoló tűket.[117]

A legutóbbi csuklós szárnyas fibulát *Pannonia* délnyugati részéből, a Verdun pri Stopičah temetőjét feldolgozó kötetben adták közre.[118]

1. diagram. Csuklós szárnyas fibulavariánsok (RIHA 1979, 128; RIHA 1994, 112) mennyiségi eloszlása *Pannoniá*ban (? = bizonytalan/nem egyértelmű besorolású fibulák)

A Pannoniából mostanáig közölt, több mint negyven csuklós szárnyas fibula összesen nyolc, az Emilie Riha által felállított fibula-variánshoz: Riha 5.7.2., 5.7.3, 5.7.4., 5.7.5, 5.7.6., 5.7.7., 5.7.10., 5.7.11. tartozik,[119] ami provinciális szinten nagy változatosságot mutat (1. kép). Megjegyzendő, hogy mindösszesen három lelet (7,5%) pontos tipológiai besorolása: Győr-Ménfőcsanak-Széles föl-

[111] PATEK 1942, 46, 6. jegyzet.
[112] PETRU – PETRU 1978, 61, T. 10. 41, T. 11, 1–4.
[113] Vö. KOVRIG 1937, 73, 15. tábla 157 = PATEK 1942, 203, 12. tábla 12 = KOŠČEVIĆ 1980, Tab. 27. 233; KOVRIG 1937, 74, 15. tábla 159 = KOŠČEVIĆ 1980, Tab. 27. 242.
[114] KOŠČEVIĆ 1980, 55–56, Tab. 28. 247, 251.
[115] Vö. HUMER 2006, Abb. 293. 732–737 (*Carnuntum*); BERECZ 2013, 160–162 (*Savaria*).
[116] Vö. MERCZI 2012, 476–477. Merczi Mónika 2012-es publikációjában már 18 leletet gyűjtött össze: MERCZI 2012, 477, 70. jegyzet.
[117] MERCZI 2016, Kat. Nr. 4, 1. tábla 4 (Bajót- Péliföldszentkereszt); MERCZI 2017, Kat. 3, 5. tábla 2. (Zsámbék); MERCZI 2019, 52, Kat. 1., 1 tábla 1. (Páty-Malom-dűlő).
[118] BERDEN – BREŠČAK 2026, 284, Grob 24, 1, T. 145. 1.
[119] Ld. 4.3.1. Leletkatalógust.

dek (Kat. 25–26.), *Savaria-Iseum* (Kat. 36.) nem volt egyértelmű. A fibulavariánsok mennyiségi eloszlása a provinciában jól szemlélteti a formai-díszítésbeni preferenciákat, a nyolc „változatból" három emelkedik ki:[120] a T formájú, profilált, (elülső szárnyakkal díszített) kengyelű (Riha 5.7.3. variáns) variáns hét fibulával, ezt a variánst Budaörsről (Kat. 2.), *Carnuntum*-katonai amfiteátrumból (Kat. 4.), *Carnuntum*ból (Kat. 10.), Győr-Ménfőcsanak-Széles földekről (2 db: Kat. 12–13.), Zsámbékról (Kat. 41.) és az újabb lelet révén *Lussonium*ból (Kat. 43.) említhetjük. A következő népes csoportot – összesen tíz tárgyat – a kengyel hátsó, láb felőli részén elhelyezett szárnyakkal rendelkező variáns (Riha 5.7.4-es variáns) jelenti, lelőhelyei: Bajót (Kat. 1.) *Carnuntum*-katonai amfiteátrum (Kat. 3.), *Carnuntum* (2 db: Kat. 8–9.), Győr-Ménfőcsanak-Széles földek (2 db: Kat. 14–15.), Páty-Malom-dűlő (Kat. 32.), *Siscia* (Kat. 36.), Verdun (Kat. 40.) és a Veszprém megyei ismeretlen lelőhely (Kat. 42.). A legnépszerűbb és legelterjedtebb fibulavariánst *Pannoniá*ban a kengyel közepén szárnyakkal rendelkező, hosszában tagolt kengyelű fibulák jelentik összesen 15 fibulával, *Carnuntum*ból (2 db: Kat. 5–6.), Győr-Ménfőcsanak-Széles földek (5 db: Kat. 17–21.), *Neviodunum* (5 db: Kat. 27–31.), *Savaria-Iseum* (Kat. 33.), Szombathely-Zanat, temető (Kat. 35.) és *Siscia* (2 db: Kat. 37–38.). A variáns formai-tipológiai megjelenését tekintve közel sem mutat egységes képet, ezt jól példázzák az akár egyetlen lelőhelyről, *Neviodunum*ból előkerült, a kengyel hosszanti tagolásának vagy épp a láb díszítésének variábilitását mutató fibulák (is). A fennmaradó variánsok sporadikusan jelentkeznek és egy-egy lelőhelyről ismertek. Győr-Ménfőcsanak-Széles földek lelőhelyről még további öt variánst sorolhatunk fel egy-egy lelettel: 5.7.2, 5.7.3., 5.7.7., 5.7.10., 5.7.11. (A Riha 5.7.7. variáns egy további példányát még *Sisciá*ból adták közre.)

A fibulavariánsok gyakoriságának kérdését a lelőhelyekre vetítve megállapítható, hogy a lelőhelyek közül Győr-Ménfőcsanak-Széles földeken kiemelkedő számú, nyolc variáns (Riha 5.7.2., 5.7.3., 5.7.4., 5.7.5., 5.7.6., 5.7.7., 5.7.10., 5.7.11. variáns) fordul elő, ezt *Carnuntum* (5.7.3., 5.7.4., 5.7.6) és *Siscia* követi három-három variánssal (Riha 5.7.4., 5.7.6. és 5.7.7. variáns). Az előbbi lelőhely esetében az előkerült leletanyag nagyságrendje és a lelőhelyfelderítési módszertan okozhatja a fibulavariánsok felülreprezentáltságát,[121] míg a két másik lelőhely esetében *Carnuntum* és *Siscia* kiemelt korai katonai szerepére utalhat.

A *pannonia*i csuklós szárnyas fibulák méretei igen változatosak (2. kép). A méretadatok vonatkozásában – a kutatás által determinánsnak tekintett – (teljes) fibulahosszúságot figyelembe véve: 2,8 cm (Kat. 28.) és 6,8 cm (Kat. 40.) közötti értékek adatolhatóak.[122] Az anyag döntő többségét a kisebb méretű (hossz: 3–5 cm) csuklós szárnyas ruhakapcsoló tűk alkotják; e tartományban a 3–4 cm-es darabok abszolút túlsúlya, 11 példánnyal (Kat. 2., 6., 7., 10., 28., 30., 31., 33–34., 36., 40.) körvonalazható, a következő intervallumot jelentő 4–5 cm közötti hossztartományt összesen hat fibula (Kat. 1., 9., 27., 29., 37–38.) képviseli. Az általános trendhez illeszkedve[123] a nagyobb méretű (hossz: >6 cm) fibulák *Pannoniá*ban ritkábban fordulnak elő, összesen négy példányt (Kat. 5., 32., 39., 43.) emelhetünk ki. (A rendelkezésre álló *pannonia*i leletanyag alapján egyelőre sem a kisebb, sem a nagyobb méretű darabok esetében nem mutatható ki korreláció a mérettartományok és a variánsok megoszlása között…)

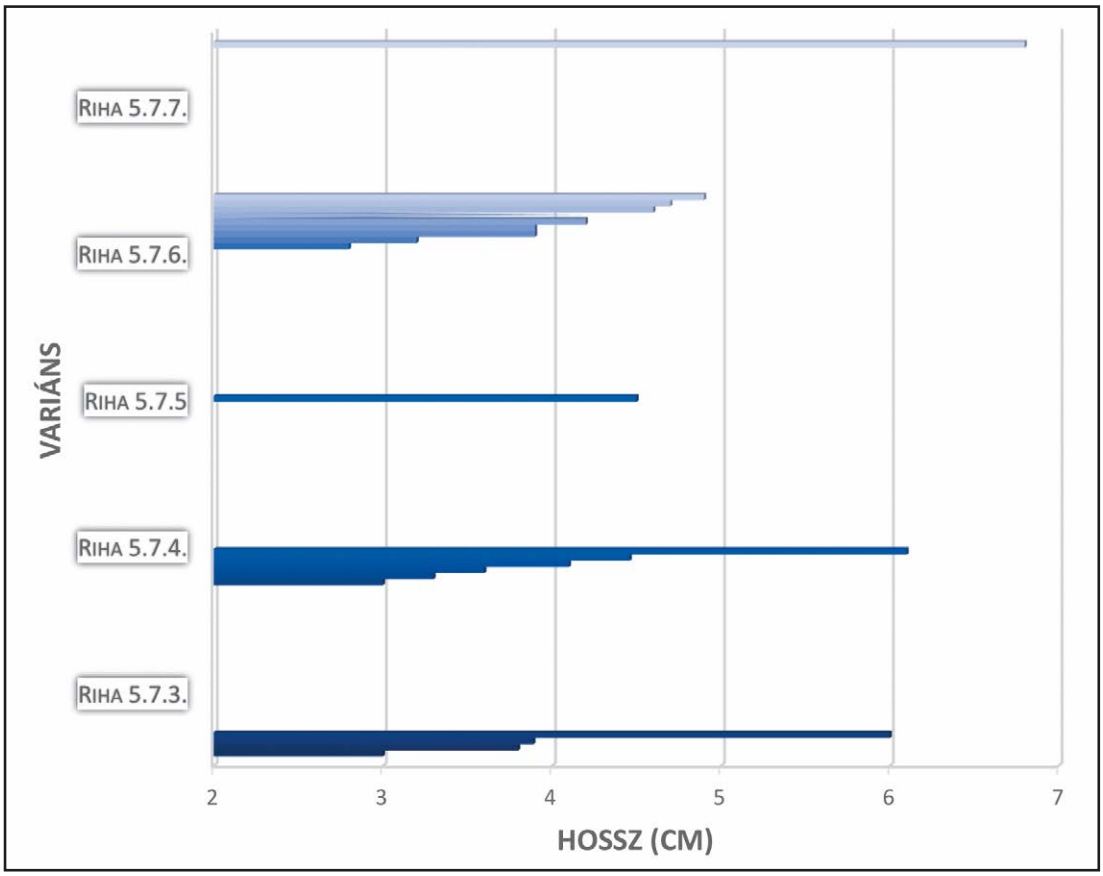
A Riha 5.7. fibulatípus előkerülési helyét tekintve érdekes kép bontakozik ki: a fibulákat elsősorban polgári településekről (Kat. 11–26.), kisebb számban a római hadsereggel összefüggésbe hozható lelőhelyekről (Kat. 3–4, 43.) ismerjük, további három példány temetkezési kontextusból (Kat. 32., 40.) került elő. Csuklós szárnyas fibulákat legnagyobb számban – igaz, előzetesen – a

[120] Vö. a reprezentatívnak tekinthető *augusta rauric*ai anyag kapcsán látható csuklós szárnyas fibula-variánsok eloszlásával: RIHA 1979, 126–132.

[121] Vö. SÁRÓ 2023, 234–237.

[122] A pannoniai csuklós szárnyas fibulák méretadatainak összehasonlító vizsgálatát nehezíti, hogy a fibulák egy része töredékes állapotú, ld. *Carnuntum* (Kat. 3–5., 8.) Zsámbék (Kat. 41.) és Veszprém megye (Kat. 42.), illetve egy részük esetében nem rendelkezünk méretekkel, ld. Győr-Ménfőcsanak (Kat. 11–26.), Szombathely-Zanat (Kat. 35.).

[123] Vö. RIHA 1979, 125 (Mérettáblázat).

2. diagram. Csuklós szárnyas fibulák méreteinek – teljes hosszúság – eloszlása fibulavariánsok szerint *Pannoniá*ban (RIHA 1979, 126 [Tabelle] metrikus szempontrendszere alapján)

Győr-Ménfőcsanak-Széles földek római településéről (összesen 16 db), *Neviodunum*/Drnovo pri Krškem *municipium* területéről (összesen 5 db) publikáltak. A Bajótról és Zsámbékról publikált példányokat a kora római úthálózathoz kapcsolódó településekkel hozhatjuk összefüggésbe.[124] A Budaörs-Kamaraerdei-dűlői *vicus*ban egy, a szántás során elpusztult, de a telep római fázisához tartozó ház (L/639. objektum) közelében került elő egy példány.[125] A fibulatípust kisebb arányban ismerjük katonai kontextusból: két tárgy a *carnuntum*i katonai amfiteátrumból került elő, a *carnuntum*i és *sisci*a leletek esetében – igaz, pontos lelőhelyadatokkal nem rendelkezünk – feltételezhető a katonai környezet. Előbbiek mellett biztosan csak a *Lussonium* erődjéből most közzétett fibula esetében igazolható a katonai lelőkörnyezet. Az *Iseum* területén talált leleteket Berecz Katalin *Savaria* korai katonai funkciójával hozta összefüggésbe, értelmezése szerint a fibulák: *„feltehetően egy Britanniát megjárt legionarius/auxiliaris katona személyes viseleti tárgyaként kerülhetett ide."*[126]

Csuklós szárnyas fibulák *Pannoniá*ból három temetőből (Szombathely-Zanat, Páty-Malom-dűlő, Verdun pri Stopičah) kerültek elő. Szombathely-Zanat kora császárkori temetőjének feldolgozásakor Bíró Szilvia a temető leggazdagabb (2.) sírjából egy csuklós szárnyas fibulát (Riha 5.7.4. variáns) közölt.[127] A 2. számú hamvasztásos sírban az antropológiai vizsgálat egy felnőtt individuum és egy gyermek maradványait azonosította, a nem meghatározása sajnos nem volt lehetséges.[128] A Flavius-korban megkezdett, rövid ideig használt temető feltehetőleg egy *Savaria* territóriumán

[124] Vö. MERCZI 2016, 456.
[125] OTTOMÁNYI 2012, 283.
[126] Vö. BERECZ 2013, 153.
[127] BÍRÓ 2006, 6. tábla 6.
[128] Ld. Tóth Gábor antropológiai feldolgozását. In: BÍRÓ 2005, 62–63.

fekvő villához tartozhatott.[129] Páty-Malom-dűlő több korszakon át, a Kr. u. 1–4. század között használt temetőjéből az észak–déli tájolású földsírban (572.), a halott (fiatal nő) bal válla mellett találtak egy csuklós szárnyas fibulát (Riha 5.7.4. variáns).[130] A csontvázas sír a temető északnyugati szélén helyezkedik el és a legkorábbi – Claudius-kortól induló – sírok közé tartozik,[131] az egyetlen fibula mellékelése (és viselete) a lokális fibulaviseletétől eltérő jellegzetességre hívja fel a figyelmet.[132] Verdun pri Stopičah késő La Tène-kori vidéki temetőjének egyik sírjából (234. sír) nemrégiben publikáltak egy kis méretű csuklós szárnyas fibulát.[133] A gazdag hamvasztásos – a mellékletek alapján feltehetőleg női – sírban a Riha 5.7.4-es variáns mellett további két, eltérő típusú ruhakapcsoló tű: egy hosszában tagolt kengyelű csuklós fibula (Riha 5.12.) és egy egygombos fibulát azonosítottak, a mellékletek alapján a sírt a szerzők Tiberius uralkodása és a Flavius-kor közé helyezték.[134]

A csuklós szárnyas fibulák *pannonia*i elterjedése két súlypontot mutat (4. tábla), egy délnyugatit (*Neviodunum*, *Siscia*) amely a korai megszállás helyszíneit[135] jelzi és egy észak-*pannonia*it, amely *Carnuntum*tól kiindulva a *ripa* menti határsávban elterülő lelőhelyekkel (Győr-Ménfőcsanak, Bajót) jellemezhető. Győr-Ménfőcsanak-Széles földek települése *Arrabona* táborának közelében fekszik, a *Crumerum*tól délre elterülő Bajót is egy segédcsapattábor „hátországában" helyezkedik el – a lelőhelyekről származó nyugati fibulatípusok jelenléte a limes menti települések korai római kori településhálózatban betöltött szerepére,[136] illetve közvetett módon gazdasági-társadalmi kapcsolatrendszerére utalhatnak. Hasonló jelenség feltételezhető az *Aquincum* territóriumán található lelőhelyek, Budaörs-Kamaraerdei-dűlő és Páty-Malom-dűlő esetében is, ahol a nyugati eredetű fibulák valószínűleg a településeken korai veteránok és családjaik jelenlétét jelezhetik.[137]

*Pannoniá*ban a csuklós szárnyas fibulákat a kutatás már a kezdeti időszaktól kezdődően nyugati importtárgyaknak tekintette,[138] s a későbbiekben ezen értelmezés vált mértékadóvá.[139]

A – látszólag – nagyszámú *pannonia*i lelet értelmezése azonban további kérdéseket vet fel. A *pannonia*i leletanyag aránya hogyan értelmezhető más Közép-Duna-vidéki tartományokkal (*Noricum* vagy *Raetia*) összevetésben?[140] A csuklós szárnyas fibulák jól érzékelhető preferenciája *Pannoniá*ban más kora római kori nyugati fibulatípusokkal összevetve miből eredhet?[141]

A felmerülő kérdések megválaszolása a jövőbeni kutatás feladata lesz, s nagy valószínűséggel a *Pannonia* provincia területén túllépő birodalmi léptékű leletgyűjtést és további differenciált vizsgálatokat igényel majd.[142]

[129] BÍRÓ 2005, 60.
[130] OTTOMÁNYI 2019, 34, 29. tábla 572. 2, 38. tábla 7.
[131] OTTOMÁNYI 2019, 70.
[132] Vö. OTTOMÁNYI 2019, 70, 243. jegyzet.
[133] BERDEN – BREŠČAK 2026, 45, 47, 284, Grob 234, 1, T. 145. 1.
[134] Vö. BERDEN – BREŠČAK 2026, 45, 47.
[135] A kérdéshez ld. FITZ 2003, 49–50.
[136] Vö. MERCZI 2016, 45–454.
[137] Vö. OTTOMÁNYI 2012, 305–306; OTTOMÁNYI 2019, 70.
[138] ETTLINGER 1973, 102.
[139] RIHA 1979, 126–127; RIHA 1994, 112–113; HUMER 2006, 25.
[140] Vö. MERCZI 2012, 477, 69. jegyzet.
[141] Vö. SÁRÓ 2023, 238, különösen 238, Tab. 1.
[142] Vö. a koszorúdíszes fibulák (*Distelfibel*) kapcsán SÁRÓ 2018, 304–305, Table 1. és Fig. 5; az *aedicula* formájú fibulák kapcsán: SÁRÓ 2025.

4.3.1. Leletkatalógus – Csuklós szárnyas fibulák Pannoniában[143]

Kat. 1. Szárnyas fibula (3. tábla 1.)
Lelőhely: Bajót-Péliföldszentkereszt, település (szórvány)
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 4,1 cm, Szélesség: 2,5 cm
Irodalom: MERCZI 2016, Kat. Nr. 4, 1. tábla 4.

Kat. 2. Szárnyas fibula (3. tábla 2.)
Lelőhely: Budaörs-Kamaraerdei-dűlő, *vicus*, L/639. objektum
Tipológia: Riha 5.7.3. variáns
Hossz: 3 cm
Irodalom: MERCZI 2012, 1. kép 5.

Kat. 3. Szárnyas fibula, töredék
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg, katonai amfiteátrum
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 4,41 cm, Szélesség: 2,02 cm, Magasság: 1,76 cm
Irodalom: BOULASIKIS et al. 2012, 93, Kat. Bz 649, Taf. LI. 649.

Kat. 4. Szárnyas fibula, töredék
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg, katonai amfiteátrum
Tipológia: Riha 5.7.3. variáns
Hossz: 3,51 cm, Szélesség: 1,83 cm
Irodalom: BOULASIKIS et al. 2012, 93, Kat. Bz 747.

Kat. 5. Szárnyas fibula, töredék
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 6,7 cm, Szélesség: 2,5 cm
Irodalom: HUMER 2006, 211, Kat. Nr. 732, Abb. 293. 732.

Kat. 6. Szárnyas fibula
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 3,32 cm, Szélesség (max.): 1,77 cm
Irodalom: HUMER 2006, 211, Kat. Nr. 733, Abb. 293. 733.

Kat. 7. Szárnyas fibula
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg
Tipológia: Riha 5.7.3. variáns
Hossz: 3,89 cm, Szélesség: 1,15 cm
Irodalom: HUMER 2006, 211, Kat. Nr. 734, Abb. 293. 734.

[143] A fibulatípus *pannonia*i elterjedéséhez ld. MERCZI 2012, 477, 70. jegyzet.

Kat. 8. Szárnyas fibula, töredék
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 3,5 cm, Szélesség: 2,07 cm
Irodalom: HUMER 2006, 211–212, Kat. Nr. 735, Abb. 293. 735.

Kat. 9. Szárnyas fibula
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 4,46 cm, Hossz (tű nélkül): 3,98 cm, Szélesség (max.): 2,5 cm
Irodalom: HUMER 2006, 212, Kat. Nr. 736, Abb. 293. 736.

Kat. 10. Szárnyas fibula
Lelőhely: *Carnuntum*/Bad Deutsch-Altenburg
Tipológia: Riha 5.7.3. variáns
Hossz: 3,8 cm, Szélesség: 2 cm
Irodalom: HUMER 2006, Kat. Nr. 737, Abb. 293. 737.

Kat. 11. Szárnyas fibula
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.2. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 12-13. Szárnyas fibula (2 db)
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.3. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 14-15. Szárnyas fibula (2 db)
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 16. Szárnyas fibula
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.5. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 17–21. Szárnyas fibula (5 db)
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 22. Szárnyas fibula
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.7. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 23. Szárnyas fibula
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.10. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 24. Szárnyas fibula
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.11. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 25–26. Szárnyas fibula (2db)
Lelőhely: Győr-Ménfőcsanak-Széles földek, település
Tipológia: Riha 5.7.?
Hossz: nincs adat
Irodalom: SÁRÓ 2023, 236, n. 25.

Kat. 27. Szárnyas fibula (3. tábla 3.)
Lelőhely: *Neviodunum*/Drnovo pri Krškem, település
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 4,9 cm
Irodalom: PETRU – PETRU 1978, 61, T. 10. 41.

Kat. 28. Szárnyas fibula (3. tábla 4.)
Lelőhely: *Neviodunum*/Drnovo pri Krškem, település
Tipológia: Riha 5.7.6.
Hossz: 3,2 cm
Irodalom: PETRU – PETRU 1978, 61, T. 11. 1.

Kat. 29. Szárnyas fibula (3. tábla 5.)
Lelőhely: *Neviodunum*/Drnovo pri Krškem, település
Tipológia: Riha 5.7.6.
Hossz: 4,7 cm
Irodalom: PETRU – PETRU 1978, 61, T. 11. 2.

Kat. 30. Szárnyas fibula (3. tábla 6.)
Lelőhely: *Neviodunum*/Drnovo pri Krškem, település
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 2,8 cm
Irodalom: PETRU – PETRU 1978, 61, T. 11. 3.

Kat. 31. Szárnyas fibula (3. tábla 7.)
Lelőhely: *Neviodunum*/Drnovo pri Krškem, település
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 3,9 cm
Irodalom: PETRU – PETRU 1978, 61, T. 11. 4.

Kat. 32. Szárnyas fibula (3. tábla 8.)
Lelőhely: Páty-Malom-dűlő, temető, 572. sír
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 6,1 cm, Szélesség: 2,5 cm
Irodalom: MERCZI 2019, 52, Kat. 1., 1 tábla 1.

Kat. 33. Szárnyas fibula
Lelőhely: *Savaria*/Szombathely-*Iseum*
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 3,3 cm, Szélesség: 1,5 cm
Irodalom: BERECZ 2013, 160, Kat. 12.23, 161, 12.23. kép

Kat. 34. Szárnyas fibula
Lelőhely: *Savaria*/Szombathely-*Iseum*
Tipológia: Riha 5.7.6?. variáns
Hossz: 3,6 cm, Szélesség: 1,6–2 cm, Magasság: 1,5 cm
Irodalom: BERECZ 2013, 162, Kat. 12.26, 12.26. kép

Kat. 35. Szárnyas fibula (3. tábla 9.)
Lelőhely: Szombathely-Zanat, temető, 2. sír
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: nincs adat
Irodalom: BÍRÓ 2005, 55, Kat. Nr. 5,6, 6. tábla 6.

Kat. 36. Szárnyas fibula (3. tábla 10.)
Lelőhely: *Siscia*/Sisek
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 3,6 cm, Szélesség: 2,5 cm
Irodalom: KOVRIG 1937, 73, 15. tábla 157 = PATEK 1942, 203, 12. tábla, 12 = KOŠČEVIĆ 1980, Tab. 27. 233.

Kat. 37. Szárnyas fibula (3. tábla 11.)
Lelőhely: *Siscia*/Sisek
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 4,2 cm, Szélesség: 1,8 cm
Irodalom: KOVRIG 1937, 74, 15. tábla 159 = KOŠČEVIĆ 1980, Tab. 27. 242.

Kat. 38. Szárnyas fibula (3. tábla 12.)
Lelőhely: *Siscia*/Sisek
Tipológia: Riha 5.7.6. variáns
Hossz: 4,6 cm
Irodalom: KOŠČEVIĆ 1980, 55–56, Tab. 28. 247.

Kat. 39. Szárnyas fibula (3. tábla 13.)
Lelőhely: *Siscia*/Sisek
Tipológia: Riha 5.7.7 variáns
Hossz: 6,8 cm
Irodalom: KOŠČEVIĆ 1980, 55–56, Tab. 28. 251.

Kat. 40. Szárnyas fibula (3. tábla 14.)
Lelőhely: Verdun pri Stopičah, temető, 234. sír
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 3 cm, Szélesség: 1,7 cm
Irodalom: BERDEN – BREŠČAK 2026, 284, Grob 234, 1, T. 145. 1.

Kat. 41. Szárnyas fibula, töredék (3. tábla 15.)
Lelőhely: Zsámbék, település (szórvány)
Tipológia: Riha 5.7.3. variáns
Hossz: 3,7 cm, Szélesség: 2,2 cm
Irodalom: MERCZI 2017, Kat. 3, 5. tábla 2.

Kat. 42. Szárnyas fibula, töredék
Lelőhely: Ismeretlen lelőhely (Veszprém megye)
Tipológia: Riha 5.7.4. variáns
Hossz: 3,95 cm, Szélesség: 1,95 cm
Irodalom: CSIRKE – PALÁGYI 2005, 101.

Kat. 43. Szárnyas fibula (2. tábla 5, 3. tábla 16.)
Lelőhely: Paks-Dunakömlőd-*Lussonium*
Tipológia Riha 5.7.3. variáns
Hossz: 6 cm, Szélesség (max.): 0,5–2,5 cm, Vastagság: 0,25 cm
Irodalom: (lásd jelen tanulmányt)

4.4. A *lussonium*i fibula – párhuzamok és kapcsolatrendszer

A *lussonium*i fibula formai jegyeit és díszítését tekintve, valamint a Riha 5.7.3-as típus előfordulását és leletszámát[144] figyelembe véve kevés párhuzammal rendelkezik.

A fibula széles, trapéz formájú profilált kengyele a szárnyas fibulák különböző variánsaira jellemző, az 5.7.3-as mellett Riha 5.7.4-es és 5.7.6-os változatok esetében is megfigyelhető, igaz, utóbbiak esetében a kengyel hangsúlyos elemét képező trapéz forma itt fordított állású, alsó szárai mindkét variáns esetében a láb felé mutatnak.[145] A kömlődi fibula kengyelét hosszirányba végigfutó, kiemelkedő bordák tagolják, a kengyel oldalán egy-egy rövidebb borda található, a középmezőben három kiemelkedő borda fut végig. A szárnyas fibulák esetében a bordák száma, kialakítása és elrendezése is változhat. Hasonlóan profilált, három bordával díszített leletek kerültek elő több lelőhelyről, pl. *Galliá*ból Cazèresből,[146] Hollain-Carrière Verte-ből,[147] *Germania superior*ból *Vindonissá*ból[148] és *Vitudurum*ból/Unteres Bühl.[149] *Pannonia*i párhuzamokat is említhetünk: egy kis méretű fibula a

[144] Vö. Merczi Mónika gyűjtését: MERCZI 2012, 477, 65–71. jegyzet.
[145] RIHA 1979, Taf. 32. 862, 864, 866–867.
[146] FEUGÈRE 1985, Pl. 144. 1803.
[147] DUFRANSES 2024, Fig. 2. 11–12.
[148] ETTLINGER 1973, Taf. 11. 5.
[149] REY-VODOZ 1998, Pl. 11. 153.

budaörsi *vicus* L/639-es objektumából,[150] de korábban Kovrig is közölt egy hasonlóan díszített példányt *Emoná*ból.[151] A fibula különlegességét a kengyel bordáin és a láb bordáinak felületét díszítő harántirányú bevágások jelentik, ezt a díszítési módot a csuklós szárnyas fibulákon ritka esetben figyelhetjük meg:[152] Minden, 4. sír,[153] *Mogontiacum*/Mainz?,[154] Pécy en-Brie.[155] E speciális díszítés néhány fibula esetében nem korlátozódik kizárólag a bordákra, a toldalékokat profiláló bordákra is kiterjed, ezt figyelhetjük meg egy *Ratiariá*ból[156] és *Vindonissá*ból[157] származó fibulán. (A hosszanti bordák felületét díszítő finom, harántirányú díszítés más fibulavariánsok esetében is dokumentálható: *Novae*/Szvistovból egy Riha 5.7.4. típusú fibulán.[158])

A dunakömlődi fibula lába nyújtott, rombikus forma, oldalcsúcsaitól a láb záródásának irányába, a peremekkel párhuzamosan egy-egy bevésett, ferde irányú vonalat azonosíthatunk.

A csuklós szárnyas fibulák profilált lába általában egyenes, háromszög formában vagy nyújtott vékony „pálcaszerű" formában végződik.[159] A dunakömlődi fibula lábformája ebben a tekintetben is ritkább formakört mutat. Párhuzamai a következő lelőhelyekről ismertek: egy-egy *gallia*i, borda nélküli fibula (Châtelet de Gourzon,[160] Pécy en-Brie),[161] több *Augusta Rauricá*ból[162] és *Cambodunum*ból[163] közzétett fibula, egy *Vindonissá*ban talált – a dunakömlődivel részletekig egyező – példány.[164] Hasonló lábformát mutat egy *Vitudurum*ból publikált fibula[165] és néhány Titelbergről[166] a mindeni temető 4. sírjából[167] közölt példány. A *lussonium*ihoz hasonlatos lábkiképzés *Pannoniá*ban mindössze két fibulán ismerhető fel, a *carnuntum*i példány is hasonlóan rombikus formát mutat, egyetlen különbség, hogy utóbbi lábrészének alsó végét nem tagolja borda.[168] Az egyik *siscia*i fibulán is hasonló alapforma figyelhető meg, a láb záródása azonban ez esetben is különböző formai megoldást mutat, a lábgomb feletti részt egy-egy borda díszíti.[169]

A csuklós szárnyas fibulák méretei széles skálát mutatnak, hosszuk általában 4–6 cm között mozog,[170] a *lussonium*i fibula méretét – hossza 6 cm – tekintve a Riha által megfigyelt nagyobb, masszívabb példányok (*„grossen und recht massiven Exemplaren"*[171]) közé helyezhető. *Pannonia* provinciában a kisebb méretű csuklós szárnyas fibulák vannak túlsúlyban,[172] a dunakömlődihez hasonló, nagyméretű példányokat – a töredékesen fennmaradt leleteket leszámítva – a tartományban egy *carnuntum*i, Riha 5.7.6-os variánsaként meghatározott darab (hossz: 6,7 cm)[173] és egy Páty-Ma-

[150] MERCZI 2012, 1. kép 5.
[151] PATEK 1942, 12. tábla 16.
[152] Fel kell hívni a figyelmet, hogy e díszítésmód azonosítására csak a jól dokumentált, részletes tárgyrajzzal rendelkező leletek esetében volt lehetséges.
[153] LEIFELD 2007, 320, Abb. 71.
[154] BEHRENS 1954, Abb. 7. 11.
[155] PHILIPPE 1999, Fig 54. 346.
[156] HARALAMBIEVA 2014, Tabl. 3. 14.
[157] ETTLINGER 1973, Taf. 11. 5.
[158] GENČEVA 1998, Tabl. 1. 9.
[159] RIHA 1979, 126.
[160] FAUDET 1999, Pl. 13, 90.
[161] PHILIPPE 1999, Fig 54. 346.
[162] RIHA 1979, Taf. 26, 827, 841, 843, 848; RIHA 1994, Taf. 25. 2385.
[163] SCHLEIERMACHER 1994, Taf. 182. 197.
[164] ETTLINGER 1973, Taf. 11. 5.
[165] REY-VODOZ 1998, Pl. 11. 151.
[166] GASPAR 2007, Taf. 72. 1533, Taf. 73. 1552.
[167] LEIFELD 2007, Abb. 62.
[168] HUMER 2006, Abb. 293. 734.
[169] KOVRIG 1937, 15. tábla 157.
[170] Vö. RIHA 1979, 125 (Mérettáblázat); MERCZI 2012, 476.
[171] RIHA 1979, 126.
[172] Vö. 4.3.1. Leletkatalógus.
[173] HUMER 2026, 211, Kat. Nr. 732.

lom-dűlő temetőjéből (572. sír) előkerült ruhakapcsoló tű (hossz: 6,3 cm) – utóbbi Riha 5.7.4. variánsával azonosítható – képviseli.[174]

A *lussonium*i fibula legjobb párhuzamai a Római Birodalom különböző területeiről ismertek: *Germania superior* provinciából egy, a dunakömlődivel szinte teljesen megegyező fibulát ismerünk, a *vindonissa*i fibula kengyelének formája, díszítése, illetve a láb kidolgozása és díszítéstechnikája is teljesen megegyezik.[175] (Egyetlen distinktív jegyként a két csuklós szárnyas fibula között a profilált „szárnyakon" megjelenő bordák díszítésében azonosítható.) Szoros párhuzamként említhető egy *vitudurnum*i lelet, amelynél kengyel és a láb formája hasonló a *lussonium*ihoz, a fibula kengyelét összesen három hosszanti bordával díszítették, a kengyel alsó részét pedig három keresztirányú borda tagolja.[176] *Raetia* provinciából, *Cambodunum*ból korábban egy igen pontos párhuzamot publikáltak, az egyetlen érzékelhető különbséget a láblemez felületi díszítése jelenti; a *raetia*i lelet lábának alsó részén két, egymást függőlegesen követő V formájú vésett díszítés azonosítható.[177] A kora római városi település anyagából egy további csuklós szárnyas fibulát kell még kiemelnünk, amely a kengyel tagoltságát tekintve tér el a dunakömlődi példánytól.[178] *Galliá*ból szintén egy közeli párhuzam ismeretes: a Pécy-en-Brie-„La Chufour" lelőhelyről származó fibula és a *lussonium*i között mindössze a kengyel profiláltsága, a hosszanti bordáinak száma mutat különbséget, a galliai fibula kengyelét összesen hét borda díszíti.[179] (Megjegyzendő, hogy utóbbi fibulák kengyelen futó hosszanti bordáinak, valamint a kengyel alsó részét tagoló keresztirányú bordáinak felületén hasonló vésett díszítés figyelhető meg, mint az általunk részleteiben vizsgált *pannonia*i darabon.) Egy további közeli formai-szerkezeti jegyeket mutató ismeretlen lelőhelyű tárgyat a Louvre Múzeum őriz, a *lussonium*i lelettől csak a kengyel formájában tér el: a dunakömlődi fibula trapéz formájú kengyelével szemben a franciaországi példány téglalap formájú kengyellel rendelkezik.[180]

Összességében megállapítható, hogy a *lussonium*i fibula kapcsolatrendszere az Alpoktól északra elterülő provinciák: *Germania superior* (*Vindonissa*, *Vitudurunum*) és *Raetia* (*Cambodunum*) felé mutat, a szoros formai-szerkezeti-stilisztikai párhuzamok alapján készítési/származási helyét is ebben a térségben kereshetjük.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmányban egy különleges és *Pannoniá*ban ritkább típust képviselő csuklós zárszerkezetű, profilált, T formájú kengyellel rendelkező szárnyas fibula került bemutatásra és elemzésre. A fibula a nyugati eredetű csuklós fibulák jellegzetes típusát képviseli és a hüvelycsuklós szárnyas fibulákon (*Scharnierflügelfibel*) belül a Riha 5.7.3-as „változatába" sorolható, amely számszerűleg a típus egyik legnagyobb csoportját alkotja. A csuklós szárnyas fibulákat a kutatás egységesen – Claudius uralkodásától a Kr. u. 1. század középső harmadáig terjedő kronológiai súlyponttal – a Kr. u. 1. század legelejétől a Kr. u. 2. század elejéig, helyezi, amely megfelel a dunakömlődi fibula időrendjének. A fibulatípus katonai és polgári kontextusból egyaránt nagyobb számban is ismert, azonban a *lussonium*i római katonai erőd területén megtalált példány nagy valószínűséggel katonai használtra utalhat.

[174] MERCZI 2019, 52, Kat. 1.
[175] ETTLINGER 1973, Taf. 11. 5.
[176] Vö. REY-VODOZ 1998, Pl. 11. 151.
[177] Vö. SCHLEIERMACHER 1994, Taf. 17. 197.
[178] Vö. SCHLEIERMACHER1994, Taf. 16. 182.
[179] Vö. PHILIPPE 1999, Fig. 54. 346.
[180] Vö. FAUDET 1999, Pl. 13. 93.

6. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Merczi Mónikának (Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma) a cikk megírása kapcsán nyújtott értékes segítségéért és tanácsaiért, Retkes Tamásnak (Szekszárd) a leletekről készített részletgazdag fényképekért, Tövisháti Bélának (Paksi Városi Múzeum) a rajzok elkészítéséért, valamint Vicze Lászlónak (Szekszárd) a képanyag digitális grafikai feldolgozásért. Az összefoglalás angol nyelvű fordítását Szíj Barbara (Budapest) végezte, neki is hálával tartozom segítségéért és fáradozásáért!

IRODALOMJEGYZÉK

ALLISON 2013 — ALLISON, Penelope Mary: *People and spaces in Roman military bases*. Cambridge 2013.

BAKKER 1986 — BAKKER, Lothar: Ausgrabungen an der Kornhausgasse in der Provinzhauptstadt Augusta Vindelicum-Augsburg. *Das Archäologisches Jahr in Bayern* 1985 (1986) 101–104.

BEHRENS 1954 — BEHRENS, Gustav: Zur Typologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 1 (1954) 220–236.

BERDEN – BREŠČAK 2026 — BERDEN, Tina – BREŠČAK, Danilo: *Verdun pri Stopičah. Poznolatensko-rimsko grobišče. Verdun near Stopiče. Late La Tène-Roman cemetery*. Ljubjana 2026. (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 51.)

BERECZ 1987 — BERECZ Katalin: *Adatok a térdfibulák pannoniai történetéhez*. Szakdolgozat. Kézirat. Budapest 1987.

BERECZ 1990 — BERECZ, Katalin: Römerzeitliche Fibeln aus Zalalövő. *ActaArchHung* 42 (1990) 77–96.

BERECZ 1991 — BERECZ Katalin: Római kori fibulák Zala megyéből I. *ZM* 3 (1991) 163–183.

BERECZ 2008 — Vida Tivadarné BERECZ Katalin: *Aucissa és emailos fibulák Pannoniában és a szomszédos barbaricumban.* Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2008.

BERECZ 2013 — BERECZ Katalin: Fibulák. In: *Isevm Savariense. A savariai Isis szentély*. Szerk. Sosztarits Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea. Szombathely 2013, 153–164. (Sistrum Serie A No. 1.)

BERECZ 2023 — BERECZ, Katalin: Die Aucissafibeln in den römischen Provinz Pannonia. *ActaArchHung* 74 (2023) 205–263.

BÍRÓ 2005 — BÍRÓ Szilvia: Római kori temető Szombathely-Zanat határából (Gräberfeld aus einer römischen Villa aus der Flur von Zanat). *Savaria* 29 (2005) 53–72.

BOELICKE 2002 — BOELICKE, Ulrich: *Die Fibeln aus dem Areal der Colonia Ulpia Traiana*. Mainz am Rhein 2002. (Xantener Berichte 10.)

BÓNIS 1975 — B. BÓNIS Éva: A noricum-pannóniai halomsírok kormeghatározásának kérdése. A Fejér megyei emlékanyag. *ArchÉrt* 102 (1975) 244–249.

BOULASIKIS et al. 2012 — BOULASIKIS, Dimitrios – EITLER, Joseph – SEIDEL, Yvonne – STÖKL, Susanne: Die Altfunde aus dem Militäramphitheater von Carnuntum. Teil 2: Fibeln, Metallfunde, spätlatènezeitliche und mittelalterliche Keramik. *Carnuntum Jahrbuch. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte des Donauraumes* 2012, 83–152.

BÖHME 1974 — BÖHME, Astrid: Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. *SJ* 29 (1972) 5–112.

BURMEISTER 1998 — BURMEISTER, Silke: *Vicus und spätrömische Befestigung von Seebruck-Bedaium*. Kallmünz 1998. (MhBV Reihe A. Band 76.)

CSIRKE – PALÁGYI 2005 CSIRKE Orsolya – K. PALÁGYI Sylvia: *Római kori ékszerek és viseleti tárgyak a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből (Römerzeitliche Schmuck- und Trachtgegenstände des Museums „Laczkó Dezső" von Veszprém).* Veszprém 2005. (A veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Gyűjteményének katalógusai.)

CSONTOS 1997–1998 CSONTOS, Katalin: Pannonian plated fibulas. *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1997–1998) 157–168.

CSONTOS 2003 CSONTOS, Katalin: Cicada brooches on Pannonian stone monuments. In: *Pannonica. Provincialia et archaeologia. Studia sollemnia Eugenio Fitz octogenario dedicata*. Ed. Szabó, Ádám – Tóth, Endre. Budapest 2003, 103–112. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. 1.)

DA PONTE 2004 DA PONTE, Salete: Retrospectiva sobre fíbula proto-históricas e romanas de Portugal. *Conimbriga* XLIII (2004) 199–213.

DUFRANSES 2024 DUFRANSES, Jean: Hollain (B), lieu-dit «Carrière Verte», fibules gallo romaines et couvercle de boîte à sceau. *Bulletin de la Société tournaisienne de Géologie, Préhistoire et Archéologie* XVIII/5/6 (2024) 201–211.

ETTLINGER 1973 ETTLINGER, Elisabeth: *Die römischen Fibeln in der Schweiz*. Bern 1973. (Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit)

FAUDET 1999 FAUDET, Isabelle: *Fibules préromaines, romaines et mérovingiennes du Musée du Louvre, Département des antiquités grecques, étrusques et romaines*. Paris 1999. (Etudes d'histoire et archéologie 5.)

FAZEKAS 2013 FAZEKAS, Ferenc: Bronzene militärische Ausrüstungsgegenstände aus dem römischen Kastell von Lussonium (Paks-Dunakömlőd). *SpecNova* 21–22 (2013) 57–73.

FAZEKAS 2017 FAZEKAS, Ferenc: Neuere Militaria aus Lussonium. *SpecNova* 24 (2017) 165–214.

FAZEKAS et al. 2017 FAZEKAS Ferenc – SZABÓ Antal – VÁRADYNÉ Péterfi Zsuzsanna – VÁRADY Zoltán: *Paksi Metszet. Régiségtár. Kiállításvezető.* Paks 2017.

FEUGÈRE 1985 FEUGÈRE, Michel: *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C*. Paris 1985. (Revue archéologique de Narbonnaise. Supplément 12.)

FEUGÈRE et al. é. n. FEUGÈRE, Michel (coll.) – VIGIER, Élise – ANDRIANNE, Gilles – MERKENBREACK, Vinzent – BURDET, Daniel: Scharnierfibel mit Querbalken (Artefacts: FIB-4395). *Artefacts. Encyclopédie collaborative en ligne des objets archéologiques.* https://artefacts.mom.fr/result.php?id=FIB-4395 (elérés: 2026. 09. 18.)

FITZ 2003 FITZ, Jenő: Die Städte Pannoniens. In: *The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia I*. Hrsg. Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter. Ljubjana 2003, 47–52. (Situla 41.)

GASPAR 2007 — GASPAR, Nicolas: *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg. Les fibules gauloises et gallo-romaines du Titelberg*. Luxembourg 2007. (Dossiers d'archéologie du Musée national d'histoire et d'art 11.)

GENČEVA 1998 — GENČEVA, Evgenia: Zapinki ryzmskie i późnoantyczne z Novae. *Novaesia* 11 (1998) 7–80.

GENČEVA 2004 — GENČEVA, Evgenia: *Rimskite fibuli ot Bălgarija. Ot kraja na I v.pr.n.e. do kraja na VI v. na n.e. Les fibules romaines de Bulgarie. De la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIe s. ap. J.-C*. Veliko Tărnovo 2004.

HAALEBOS 1986 — HAALEBOS, Jan K.: *Fibulae uit Maurik.* Leiden 1986. (Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Supplementum 65.)

HARALAMBIEVA 2014 — HARALAMBIEVA, Anna: Fibuli ot teritorijata Ratiaria (Fibulae from the territory of Ratiaria). In: *Ratiaria semper floreat. Volume 1. Ratiaria and its territory. Researches – Raciarija i nejnata teritorija. Izsledvanija*. Ed. Ivanov, Rumen Teofilov. Sofia 2014, 171–229. (Ratiaria semper floreat 1.)

HEEREN – FEIJST 2017 — HEEREN, Stijn – FEIJST, L. van der: *Prehistorische, romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie*. Amersfoort 2017.

HUMER 2006 — *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole.* Hrsg. Humer, Franz. Bad Deutsch-Altenburg 2006. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N. F. 462.)

HÜSSEN 1995 — HÜSSEN, Claus-Michael: Römische Lager an der Donau in Ingolstadt-Zuchering. In: *Provinzialrömische Forschungen. Festschrift für Günter Ulbert zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Czysz, Wolfgang – Kuhnen, Hans-Peter – Hüssen, Claus-Michael. Espelkamp 1995, 95–110.

JILEK – SCHERRER – TRINKL 2005 — JILEK, Sonja – SCHERRER, Peter – TRINKL, Elisabeth: *Leben in Aelium Cetium.* St. Pölten 2005. (Sonder- und Wechselausstellungen der Niederösterreichischen Landesbibliothek 26.)

K. PALÁGYI – NAGY 2000 — K. PALÁGYI Sylvia – Nagy Levente: *Római kori halomsírok a Dunántúlon*. Veszprém 2000.

KOŠČEVIĆ 1980 — KOŠČEVIĆ, Remza: *Antičke Fibule s područja Siska*. Zagreb 1980.

KOVÁCS 2000 — KOVÁCS, Péter: *Matrica. Excavations in the Roman Fort at Százhalombatta (1993–1997)*. Piliscsaba 2000. (Studia Classica Universitas Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Series Historica 1.)

KOVÁCS 2001 — KOVÁCS, Péter: Annamatia (Baracs), a Roman auxiliary fort in Pannonia. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (2001) 55–80.

KOVRIG 1937 — KOVRIG Ilona: *A császárkori fibulák főformái Pannoniában*. Budapest 1937. (DissPan Ser. II. No. 4.)

LEIFELD 2007 — LEIFELD, Hubert: *Endlatène- und älterkaiserzeitliche Fibeln aus Gräbern des Trierer Landes. Eine antiquarisch-chronologische Studie*. Bonn 2007. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 146.)

MARINÉ ISIDRO 2001 — MARINÉ ISIDRO, Maria: *Fíbulas romanas en Hispania. La Meseta*. Madrid 2001. (Anejos de Archivo Español de Arqueología 24.)

MÁTÉ 2011 — *Frontiers of the Roman Empire. Ripa Pannonica in Hungary (RPH). Nomination Statement.* Vol. 2. Ed. Máté, Zsolt. Budapest 2011.

MAZUR 1998 — MAZUR, Anna: Les fibules romaines d'Avenches I. *Pro Aventico* 40 (1998) 5–104.

MAZUR 2010 — MAZUR, Anna Les fibules romaines d' Avenches II. *Pro Aventico* 52 (2010) 27–108.

MERCZI 2000 — MERCZI Mónika: Római kori gyűrűfibulák Komárom-Esztergom megyéből. *KEMMK* 7 (2000) 253–287.

MERCZI 2009 — MERCZI Mónika: Kora római korongfibulák Komárom-Esztergom megyéből. In: *'Ripam omnem quaesiviť. Ünnepi tanulmányok prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól*. Szerk. Fazekas Ferenc – Priskin Anna – Szabó Ádám. Pécs–Paks 2009, 227–264. (SpecNova Supplementum 9.)

MERCZI 2011 — MERCZI Mónika: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. *KEMMK* 17 (2011) 7–79.

MERCZI 2012 — MERCZI Mónika: A Budaörs-Kamaraerdei-dűlőben feltárt római vicus fibulái (Die Fibeln des römischen vicus in Budaörs-Kamaraerdei-dűlő). In: *A budaörsi római vicus. Régészeti tanulmányok*. Szerk. Ottományi Katalin. Budapest 2012, 473–528.

MERCZI 2014 — MERCZI Mónika: Támlap nélküli egygombos, erősprofilú fibulák Északkelet-Pannoniából. *KDMK* 20 (2014) 7–31.

MERCZI 2016a — MERCZI Mónika: A Budaörs-Kamaraerdei dűlőben feltárt római temető fibulái. In: *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Szerk. Ottományi Katalin. Budapest 2016, 432–489.

MERCZI 2016b — MERCZI Mónika: Kora római rugótokos és csuklós ívfibulák a Balassa Bálint Múzeum gyűjteményéből (Adatok Északkelet-Pannonia kora római településhálózatához) (Hülsenspiral- und Hülsenscharnierfibeln von dem Sammelgebiet des Balassa Bálint Museums). In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi tanulmánykötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk. Csécs Terézia – Takács Miklós. Győr 2016, 447–462.

MERCZI 2016c — MERCZI Mónika: Római kori fibulák Érdről. *KDMK* 22 (2016) 69–100.

MERCZI 2017 — MERCZI Mónika: Római kori fibulák Perbálról és Zsámbékról (Roman fibulae from Perbál and Zsámbék). *StudCom* 35 (2017) 71–119.

MERCZI 2019 — MERCZI Mónika: A Páty-Malom-dűlőben feltárt temető római kori fibulái (Roman brooches from the graveyard excavated in Malom-dűlő, Páty). *StudCom* 37 (2019) 32–71.

MERCZI 2021 — MERCZI Mónika: Újabb római kori fibulák Aquincum térségéből (Further roman fibulae from the Aquincum Area). *StudCom* 39 (2021) 18–44.

MERCZI 2023 — MERCZI Mónika: Római kori fibulák a diagonális út menti településekről, Dorogról és Kesztölcről. In: *„Testas, turres, tegulas, titulosque litterate tractavit". Ünnepi kötet H. Kelemen Márta 80. születésnapjára.* Szerk. Merczi Mónika. Budapest 2023, 87–123.

MERCZI 2024 — MERCZI, Mónika: Kräftig profilierte Fibeln mit Stützplatte aus der Sammlung des Laczkó Dezső Museums in Veszprém. In: *„Afelé kell hajolnod, amerre tehetséged ereje vonz". Tanulmánykötet Palágyi Sylvia 80. születésnapja alkalmából*. Szerk. Csirke Orsolya. Veszprém 2024, 163–186.

NAGY 2001 — NAGY, Levente: Römerzeitliche Hügelgräber in Pusztaszabolcs-Felsőcikola. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001, 125–160.

NEINER et al. 2011 — NEINER, András – PÉTERFI, Zsuzsanna – SÁNTA, Sebő: Best Practice of an archaeological park „Lussonium-Paks". In: *In the footsteps of the Romans, Guidelines to nominate new Danube Limes sections in other Danube countries*. Eds. Dyczek, Pjotr – Jilek, Sonja – Lemke, Martin. Warsaw 2011, 87–106.

NEMÉNYI 2012 — NEMÉNYI Réka: Adalékok a Krisztus-monogrammal díszített hagymafejes fibulák értelmezési problémáihoz (Addenda to the Interpretation Problems of the Cross-Bow Brooches with a Christogram). In: *X. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia Előadásai*. Szerk. Szamonek Vera. Pécs 2012, 272-281.

ORTISI 2002 — ORTISI, Salvatore: Die früh- und mittelkaiserzeitlichen Fibeln. In: Ortisi, Salvatore – Pröttel, Philipp M.: *Römische Kleinfunde aus Burghöfe*. Rahden/Westf. 2002, 10–58. (Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 6.)

OTTOMÁNYI 2012 — OTTOMÁNYI Katalin: Római vicus Budaörsön. In: *A budaörsi római vicus. Régészeti tanulmányok.* Szerk. Ottományi Katalin. Budapest 2012, 9–408.

OTTOMÁNYI 2019 — OTTOMÁNYI Katalin: *A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre 2019.

OVERBECK 1982 — OVERBECK, Bernhard: *Geschichte des Alpenrheintals in römischer Zeit*. Teil. 1. München 1982. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 20.)

PATEK 1942 — PATEK Erzsébet: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete* (Verbreitung und Herkunft der römichen Fibeltypen von Pannonien). Budapest 1942. (DissPan Ser. II. No. 19.)

PAULI 2024 — PAULI, Martina: *Die römischen Fibeln der frühen und mittleren Kaiserzeit aus Augsburg*. Augsburg 2024. (Augsburger Beiträge zur Archäologie 10.)

PETKOVIĆ 2010 — PETKOVIĆ, Sofija: *Rimske fibule u srbije od i do v veka n.e. – Römische Fibeln in Serbien von 1. bis 5. Jh. nach Chr*. Beograd 2010. (Arheološki Institut u Beogradu, Posebna Izdanja 50.)

PETRU – PETRU 1978 — PETRU, Sonja – PETRU, Peter*: Neviodunum (Drnovo pri Krškem). Katalog najdb*. Ljubjana. (Katalogi in monografije 15.)

PHILIPPE 1999 — PHILIPPE, Jacques: *Les fibules de Seine-et-Marne du 1er siècle av. J.-C. au 5e siècle ap. J.-C*. Nemours 1999. (Mémoires archéologiques de Seine-et-Marne 1.)

RATKOVIĆ 2023 — RATKOVIĆ, Deana: *Fibule od bakarnih legura iz zbirke rimskog carskog perioda Narodnog muzeja Srbije – Fibulae made of copper alloys in the collection of the Roman Imperial period in the National Museum of Serbia*. Beograd 2023. (Antikva 11.)

REY-VODOZ 1998 — REY-VODOZ, Véronique: Les fibules. In: *Beiträge zum römischen Oberwinterthur, Vitudurum 8. Les fibules. Keramische Sondergruppen: bleiglasierte Keramik, Terrakotten, Lampen*. Zürich/Egg 1998, 11–62. (Monographien der Kantonsarchäologie Zürich 30.)

RIECKHOFF 1975 — RIECKHOFF, Sabine: Münzen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald-Baar-Kreis). *SJ* 32 (1975) 5–104.

RIHA 1979 — RIHA, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. Augst 1979. (FiA 3.)

RIHA 1994 — RIHA, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*. Augst 1994. (FiA 18.)

RITTERLING 1913 — RITTERLING, Emil: *Das frührömische Lager bei Hofheim im Taunus.* Wiesbaden 1913. (Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung 40.)

SÁRÓ 2014a — SÁRÓ Csilla: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XXXVI (2014) 159–222.

SÁRÓ 2014b — SÁRÓ, Csilla: Roman brooches from Paks-Gyapa-Rosti-puszta. *DissArch* Ser. 3. No. 2 (2014) 299–319.

SÁRÓ 2015 — SÁRÓ, Csilla: Early roman bow brooches with hinged pin from North-East Pannonia (Collection of the Hungarian National Museum). In: *Studia Archaeologica Nicolae Szabó LXXV Annos Nato dedicata*. Ed. Borhy, László – Dévai, Kata – Tankó, Károly. Budapest 2015, 211–224.

SÁRÓ 2018a — SÁRÓ, Csilla: A Thistle Brooch/Distelfibel from Brigetio. *ActaArchHung* 69 (2018) 299–310.

SÁRÓ 2018b — SÁRÓ, Csilla: Roman fibulae as part of women's costume: examination of tombstones from Komárom-Esztergom County. In: *Celto – Gallo – Roman Studies of the MTA-ELTE Research Group for Interdisciplinary Archaeology*. Ed. Borhy, László – Dévai, Kata – Tankó, Károly. Paris – Budapest 2018, 259–279.

SÁRÓ 2020 — SÁRÓ, Csilla: The fibula production of Brigetio: clay moulds. *DissArch* Ser. 3. No. 8 (2020) 117–139.

SÁRÓ 2021a — SÁRÓ, Csilla: The fibula production of Brigetio: Model, semi-finished products, and failed castings. *DissArch* Ser. 3. No. 9 (2021) 155–175.

SÁRÓ 2021b — SÁRÓ, Csilla: Római kori fibulák a Budakeszi járásból (Roman brooches from the Budakeszi district). In: *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében*. Szerk. Rácz Tibor Ákos. Szentendre 2021, 186–193.

SÁRÓ 2022 — SÁRÓ Csilla: Római kori fibulák az Aquincum/Budapest-Graphisoft Park területén végzett feltárások anyagából (Roman fibulae from the cemetery of the civil town in Aquincum/Budapest-Graphisoft Park). *ArchÉrt* 147/1 (2022) 155–186.

SÁRÓ 2023 — SÁRÓ, Csilla: A brooch with a name stamp from Győr-Ménfőcsanak-Széles-földek (Pannonia, Hungary). *DissArch* Ser. 3. No. 11 (2023) 233–253.

SÁRÓ 2024a — SÁRÓ, Csilla: Norico-Pannonian winged brooches from Brigetio. *ActaArchHung* 75/2 (2024) 197–214.

SÁRÓ 2024b — SÁRÓ, Csilla: Production of knee brooches in Brigetio (Pannonia/Hungary). In: *„Afelé kell hajolnod, amerre tehetséged ereje vonz". Tanulmánykötet Palágyi Sylvia 80. születésnapja alkalmából.* Szerk. Csirke Orsolya. Veszprém 2024, 245–256.

SÁRÓ 2025 — SÁRÓ Csilla: Roman-period aedicula-shaped brooches In: *Archaeology of Roman Sanctuaries: Proceedings of the International Conference held between 3rd–4th October 2024 at the Iseum Savariense in Szombathely (HU).* Ed. Bíró, Szilvia – Horváth, Bianka. Szombathely 2025, 267–291.

SÁRÓ – LASSÁNYI 2019 — SÁRÓ, Csilla – LASSÁNYI, Gábor: Bow-tie shaped fibulae from the cemetery of Budapest/Aquincum-Graphisoft Park. *DissArch* Ser. 3. No. 7 (2019) 151–176.

SÁRÓ – VARGA 2022 — SÁRÓ Csilla – Varga Máté: Sasalakú fibula Szőlősgyörökről. *Magyar Régészet Online Magazin* 11/3 (2022) 51–63. https://files.archaeolingua.hu/2022O/Upload/Varga_H22O.pdf (elérés 2026. 09. 18.)

SCHLEIERMACHER 1993 — SCHLEIERMACHER, Mathilde: Die römischen Fibeln von Kempten-Cambodunum. In: Schleiermacher, Mathilde – Flügel, Christoph: *Fibeln und Bronzegefäße von Kempten-Cambodunum*. Kallmünz/Opf 1993, 11–52. (Cambodunumforschungen 5. – MhBV Reihe A. Band 63.)

SEDLMAYER 2009 — SEDLMAYER, Helga: *Die Fibeln vom Magdalenensberg. Funde und Grabungsjahre 1948–2002 und Altfunde aus dem 19. Jahrhunderts*. Klagenfurt 2009. (Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 16. – Kärntner Museumsschriften 79.)

SEDLMAYER 2014 — SEDLMAYER, Helga: Fibeln und Ausrüstungsgegenstände. In: Harl, Ortolf: *Hochtor und Glocknerroute. Ein hochalpines Passheiligtum und 2000 Jahre Kulturtransfer zwischen Mittelmeer und Mitteleuropa*. Wien 2014, 71–88. (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes 50.)

SERES 2003 — SERES Mária: *Fibulák*. Kézirat, 2003.

SZABÓ 1990 — SZABÓ Klára: Bronzipar. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk. Mócsy András – Fitz Jenő. Budapest 1990, 130–151.

SZABÓ 2011 *A császárláb nyomában. The Emperor's Legacy. Kiállítási katalógus, Paks, 2011. Exhibition catalogue, Paks, 2011*. Szerk. Szabó Antal. Paks 2011.

SZABÓ et al. 2009 SZABÓ Antal – FAZEKAS Ferenc – VISY Zsolt – V. PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium). *RKM* 2009, 301–303

SZABÓ – PÉTERFI 2010 SZABÓ, Antal – PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium) (KÖH 20027). *RKM* 2010, 318–319.

TODOROVA 2013 TODOROVA, Svetlana: Roman and late antiquity fibulae from Sexaginta Prisca. In: *Sexaginta Prista. Volume I. The Thracian pit complex*. Ed. Varbanov, V. Ruse 2013, 111–123.

TÓTH 1986 TÓTH Endre: *Római gyűrűk és fibulák*. Budapest 1986. (Évezredek kincsei 3.)

TÓTH 1994 TÓTH Endre: Késő római sír Tihanyból. A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához. *Folia Archaeologica* 43 (1994) 127–166.

TÓTH 2002 TÓTH, Endre: Zwiebelknopffibel aus Goldblech von Degoj (Goldfibel des Ostgoten Theoderich?). *SpecNova* 16 (2002) 251–266.

TÓTH 2005 TÓTH, Endre: Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. *ZM* 14 (2005) 183–202.

TÓTH 2015a TÓTH Endre: A hagymafejes fibulák rangjelző szerepéről. In: *Európé égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól*. Szerk. Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Wéber Adrienn. Pécs–Budapest 2015, 369–385. (Ókor-Történet-Írás 4.)

TÓTH 2015b TÓTH, Endre: Typologie der nicht gegossenen Zwiebelknopffibeln. In: *Romania Gothica II. The Frontier World: Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University*. Eds. Vida, Tivadar – Rance, Philip – Blay, Adrien – Koncz, István – Samu, Levente. Budapest 2015, 329–361.

TÓTH 2022 TÓTH Endre: A Keszthely-kultúra korongfibuláinak figurális ábrázolásairól. In: *Liber Amicorum. Studia Maria Fekete dedicata*. Red. Gresz, Ágnes. Pécs 2022, 249–273. (SpecNova Supplementum 13.)

ULBERT 1959 ULBERT, Günter: *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe*. Berlin 1959. (Limesforschungen 1.)

ULBERT 1969 ULBERT, Günter: *Das frührömische Kastell Rheingönheim. Die Funde aus den Jahren 1912 und 1913*. Berlin 1969. (Limesforschungen 9.)

VISY 2000a VISY Zsolt: *A ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest 2000.

VISY 2000b *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk. Visy Zsolt. Budapest 2000.

VISY 2003a VISY, Zsolt: *The ripa Pannonica in Hungary*. Budapest 2003.

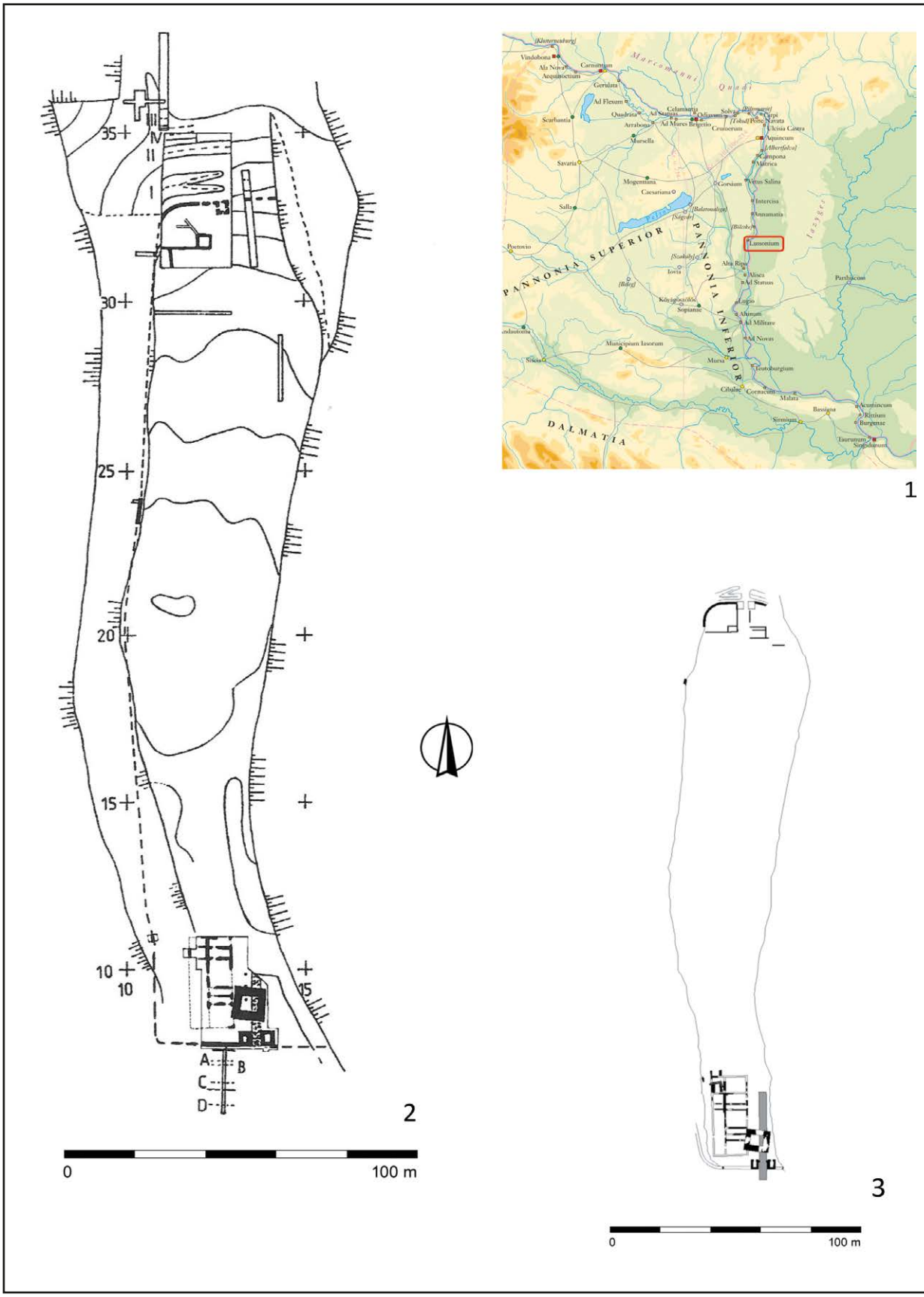
VISY 2003b VISY, Zsolt: Lussonium fort. In: *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*. Ed. Visy, Zsolt. Budapest 2003, 122–124.

VISY 2011 — VISY Zsolt: *Lussonium római erődje*. Pécs 2011. (Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 2.)

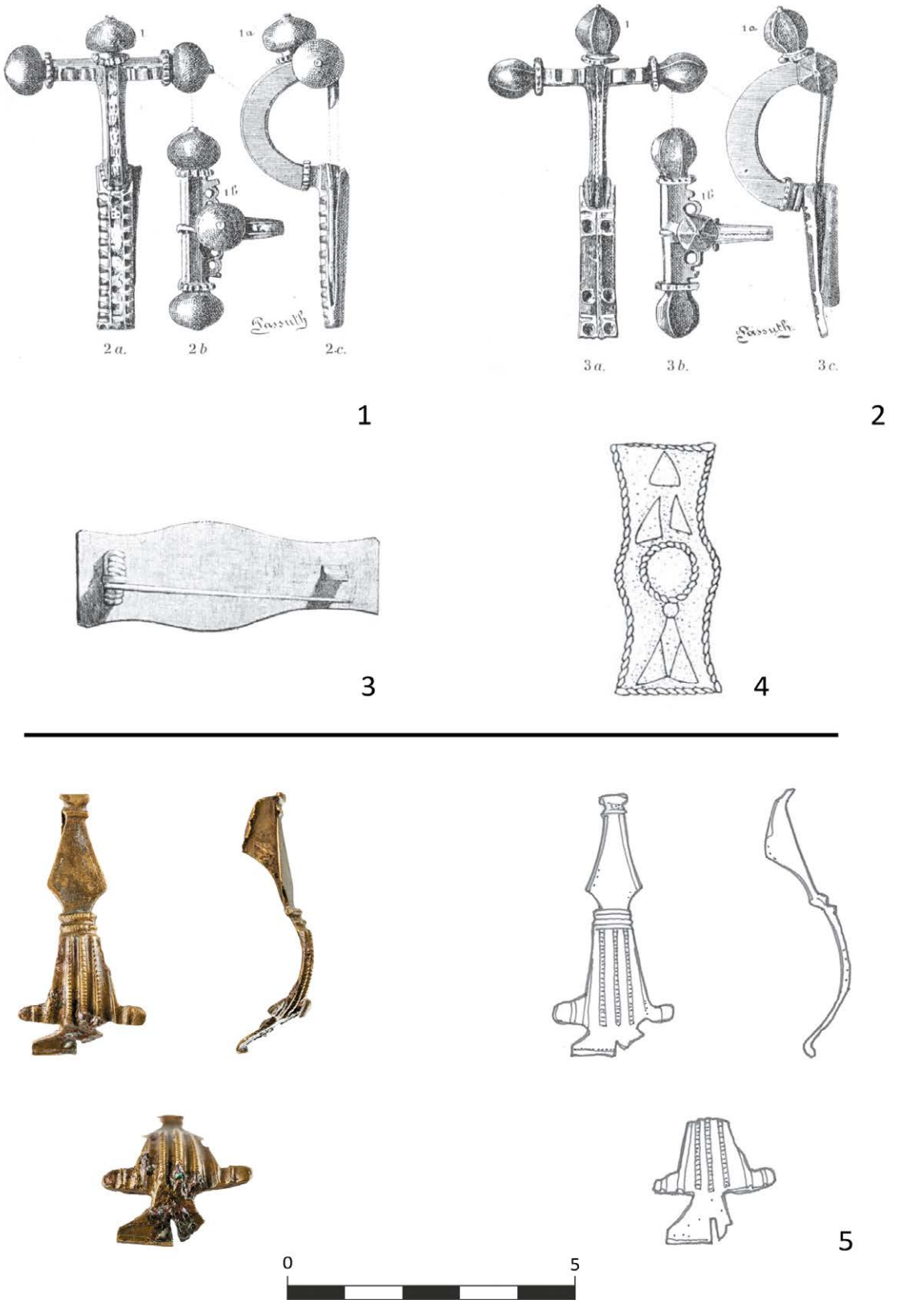
WOSINSKY 1896 — WOSINSKY Mór: *Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig* I–II. Budapest 1896. (Tolna vármegye története II.)

RÖVIDÍTÉSEK

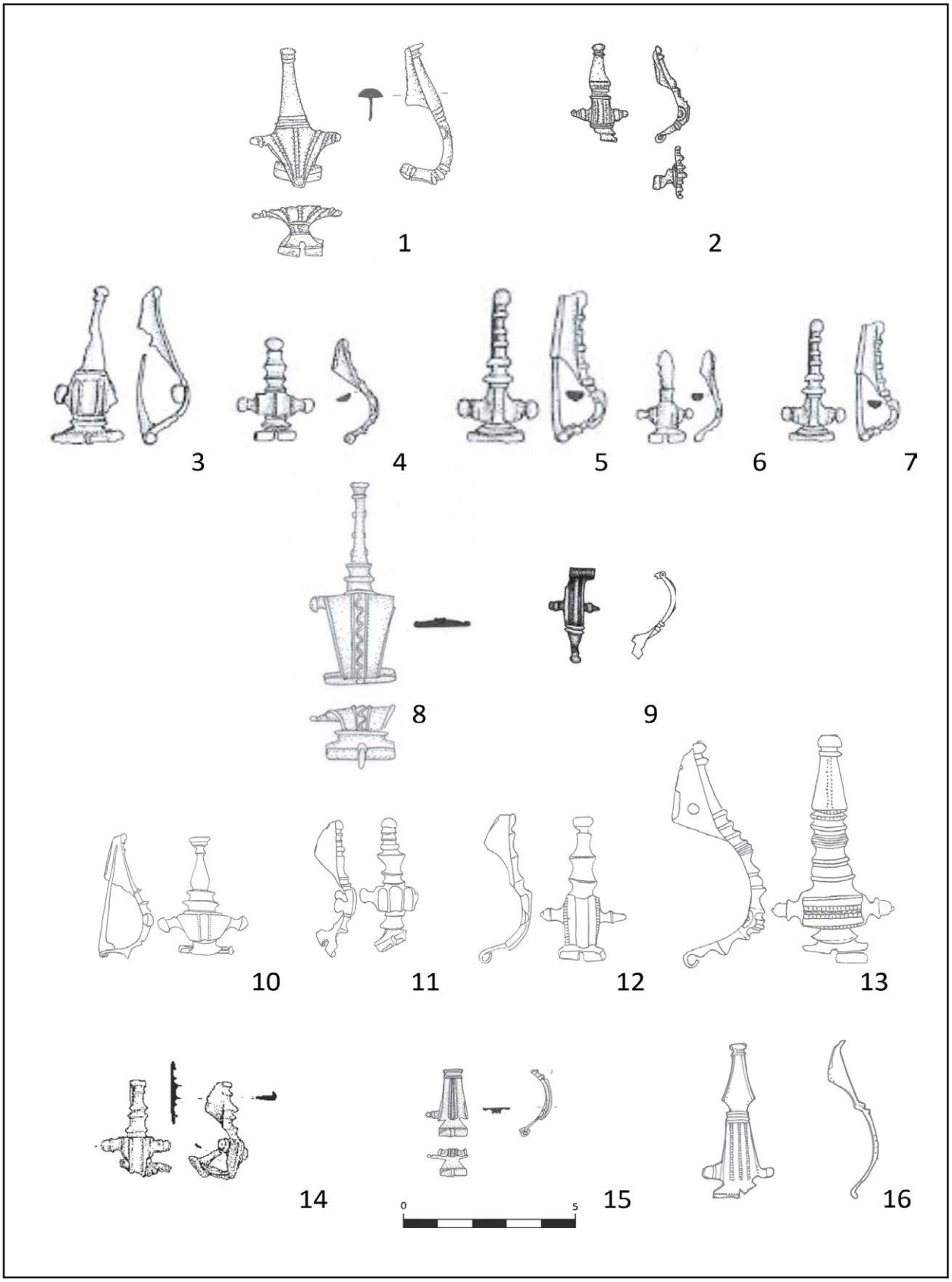
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapest
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
DissArch	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, Budapest
DissPan	Dissertationes Pannonicae, Budapest
FiA	Forschungen in Augst, Augst
KEMMK	Komárom-Esztergom Megyei Múzeum Közleményei, Tata
KDMK	Kuny Domokos Múzeum Közleményei, Tata
MhBV	Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Kallmünz
Pro Aventico	Bulletin de l'Association Pro Aventico, Neuchâtel
RKM	Régészeti kutatások Magyarországon, Budapest
SJ	Saalburg Jahrbuch, Berlin
SpecNova	Specimina Nova Dissertationum ex Institutis Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Pécs
StudCom	Studia Comitatensia. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve, Szentendre
ZM	Zalai Múzeum, Zalaegerszeg

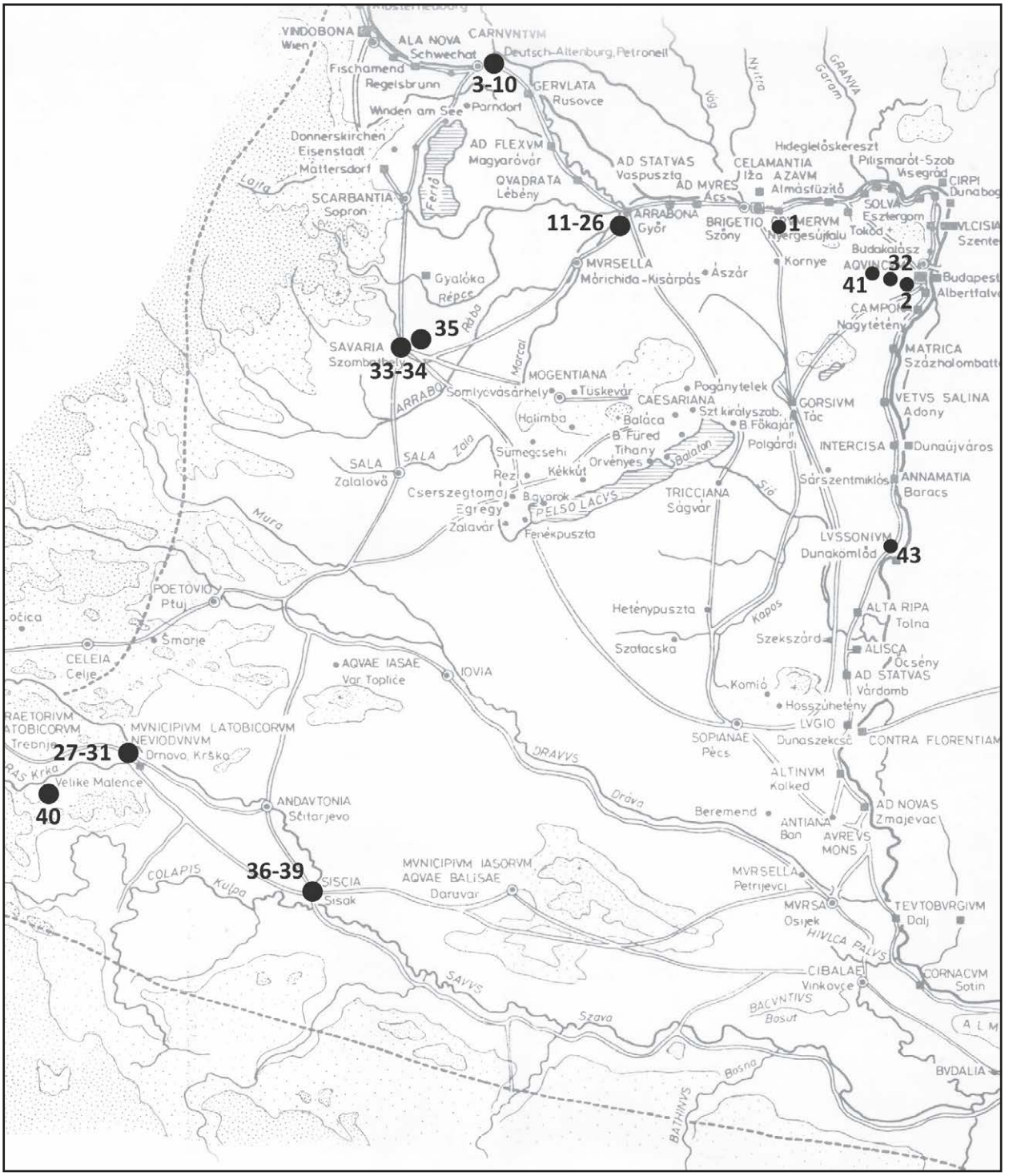
1. tábla. 1: *Lussonium* (Paks-Dunakömlőd) erődjének helyzete *Pannoniá*ban (VISY 2000b, 204); 2: *Lussonium* alaprajza Visy Zsolt korábbi kutatásainak eredményeként (VISY 2003a, 86); 3: A római segédcsapattábor alaprajza az újabb kutatások eredményeivel kiegészítve (VISY 2011, 81)

2. tábla. 1–2: Római hagymafejes fibulák Dunakömlődről (WOSINSKY 1896, CLXIX. tábla 2–3); 3: Római lapfibula a Bottyánsáncról (WOSINSKY 1896, CLXIX. tábla 1); 4: Cikádadíszes csokornyakkendő fibula (CSONTOS 1997–1998, Plate IV. 3); 5: Csuklós szárnyas fibula *Lussonium*ból (fotó: Retkes Tamás/Paksi Városi Múzeum, rajz: Tövisháti Béla/ Paksi Városi Múzeum)

3. tábla. Csuklós szárnyas fibulák *Pannoniá*ból (válogatás). 1: Bajót (MERCZI 2016, 1. tábla 4); 2: Budaörs (MERCZI 2012, 1. kép 5); 3–7: *Neviodunum* (PETRU – PETRU 1978, T. 10. 41, T. 11. 1–4); 8: Páty (MERCZI 2019, 1 tábla 1); 9: Szombathely-Zanat (BÍRÓ 2005, 6. tábla 6); 10–13: *Siscia* (KOŠČEVIĆ 1980, Tab. 27. 233, 242, Tab. 28. 247, 251); 14: Verdun pri Stopičah (BERDEN – BREŠČAK 2026, T. 145. 1); 15: Zsámbék (MERCZI 2017, 5. tábla 2); 16: *Lussonium*

4. tábla. Csuklós szárnyas fibulák elterjedési térképe *Pannonia*ban. 1: Bajót; 2: Budaörs; 3–10: *Carnuntum*/Bad Deutsch Altenburg; 11–26: Győr-Ménfőcsanak; 27–31: *Neviodunum*/Drnovo; 32: Páty; 33–34: *Savaria*/Szombathely; 35: Szombathely-Zanat; 36–39: *Siscia*/Sisak; 40: Verdun pri Stopičah; 41: Zsámbék; 43: *Lussonium*/Paks-Dunakömlőd (forrás: MÓCSY – FITZ 1990, [belső címlap] térképe kiegészítésekkel)

Roman Brooch with Side Lugs (Riha 5.7.3. Variant) from the Auxiliary Fort of *Lussonium*

The Roman fort of *Lussonium* (Paks-Dunakömlőd, Western Hungary) is located in *Pannonia Inferior*, in the central section of the *Ripa Pannonica*. This auxiliary fort was in use from the mid-1st century to the beginning of the 5th century AD. Systematic excavations were carried out at the site between 1987 and 2011 and again from 2021 to 2023. These extensive archaeological investigations not only clarified the ground plan, internal structure, and construction phases of the military installation, but also unearthed numerous small finds, including characteristic types of Roman brooches. This paper presents and analyses a hinged brooch with side lugs and a profiled, T-shaped bow, representing a distinctive type rarely found in *Pannonia*. The brooch belongs to a characteristic type of hinged brooch of western origin; among brooches with side lugs and sleeve hinges (*Scharnierflügelfibeln*), Riha 5.7.3. variant constitutes one of the largest groups in terms of the number of known examples. Brooches with side lugs are generally dated from the very beginning of the 1st century AD to the beginning of the 2nd century AD, with their principal chronological concentration extending from the reign of Claudius to the middle third of the 1st century AD. Numerous examples of this brooch type are known from both military and civilian contexts. However, the specimen found within the Roman fort of *Lussonium* was most likely used by a soldier, reflecting the object's function as a dress fastener in early Roman military attire.

Translated by Barbara Szíj

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 89–119.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.5

K. TÓTH GÁBOR – SZABÓ MÁTÉ – SZŐTS GELLÉRT

Római kori objektum és leletei Váralja-Lapát-váron

A Keleti-Mecsekben, Váralja település déli határában, a Váraljai- és Farkas-árok által közrefogott területen a régészeti szempontból érdekes, szájhagyomány útján megőrződött Lapát-vár név tűnik fel a térképeken (1–2. kép). A többszörösen megismételt régészeti terepbejárások során a lelőhelyen római kori, 3. századi érmék kerültek elő, számos fémtárgy és több kerámiatöredék kíséretében. LiDAR domborzatmodellen több, szabad szemmel alig érzékelhető jelenség figyelhető meg a helyszínen, a leletsűrűsödés környékén pedig talán egy kisebb objektum, esetleg római kori őrhely, útállomás, vagy szentély nyomai sejthetők (3–4. kép).

KUTATÁSTÖRTÉNET

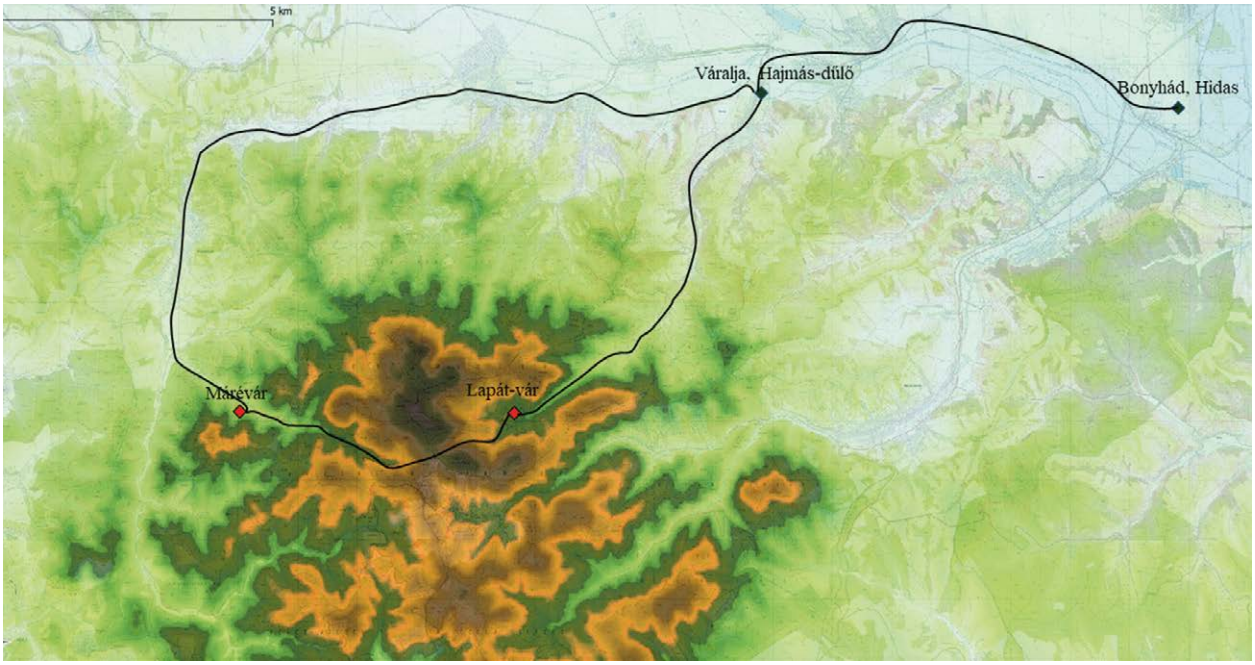
A régészeti kutatás látókörébe először 2004-ben került a terület. Ódor János Gábor Váralja település régészeti hatástanulmányában a Lapát-vár helynév alapján elképzelhetőnek tartotta, hogy a dombon ismeretlen korú vár állhatott. 2018-ban arra keresve a választ, hogy a területen valóban volt-e régészeti korú vár, építmény, illetve ha igen, annak kora mely történeti időszakra, századokra tehető, régészeti terepbejárást végeztünk (Tóth Gábor, Vindus Melinda). A Vadvirág-forrás felett, a Lapát-vár dombjának keleti végében, egy enyhén íves platón több római kori lelet került elő. Egy Traianus Decius (Kr. u. 249–251) és egy Gallienus (Kr. u. 253—268) ezüstérmét, több kerámia-, vas- és ólomtöredéket találtunk. Erődítésre, sáncra utaló jelet nem tudtunk felfedezni. A domb középmagasságában erdészeti út fut körbe, ennek a déli szakaszán szintén találtunk kerámiatöredékeket, melyeket valószínűleg az erózió hordott le a fennsíkról. Tisztázódott a terület régészeti érintettsége. A domb fennsíkján az akkori adatok alapján egy 3. századi római kori telep létezhetett. 2024–2025-ben múzeumbarát fémkeresősökkel (Horváth Csaba, Kántor Miklós, Kovács Gábor) több ízben is felkerestük a nehezen megközelíthető lelőhelyet. A műszeres lelőhelyfelderítés során újabb 3. századi érmék kerültek begyűjtésre, több kopott, meg nem határozható római érme és egyéb római korú fém- és kerámialelet mellett. A területről elérhető LiDAR domborzatmodellen[1] a

[1] A helyszínt a Mecsek régészeti lelőhelyei és egykori úthálózatának kutatása céljából Szabó Máté vizsgálta meg (NKFIH PD 138585 pályázat támogatásával). A felmérés alapját a pécsi Janus Pannonius Múzeum Archaeolandscapes projekt keretében készült légi-LiDAR adta.

domb tetején, a leletsűrűsödés közepén, egy nagyjából 10×10 méteres, talán épületre utaló jelenség rajzolódott ki, amely az előkerült tárgyak alapján valószínűleg egy római kori objektum lehetett.

A LAPÁT-VÁRI RÓMAI KORI OBJEKTUM LELETEI

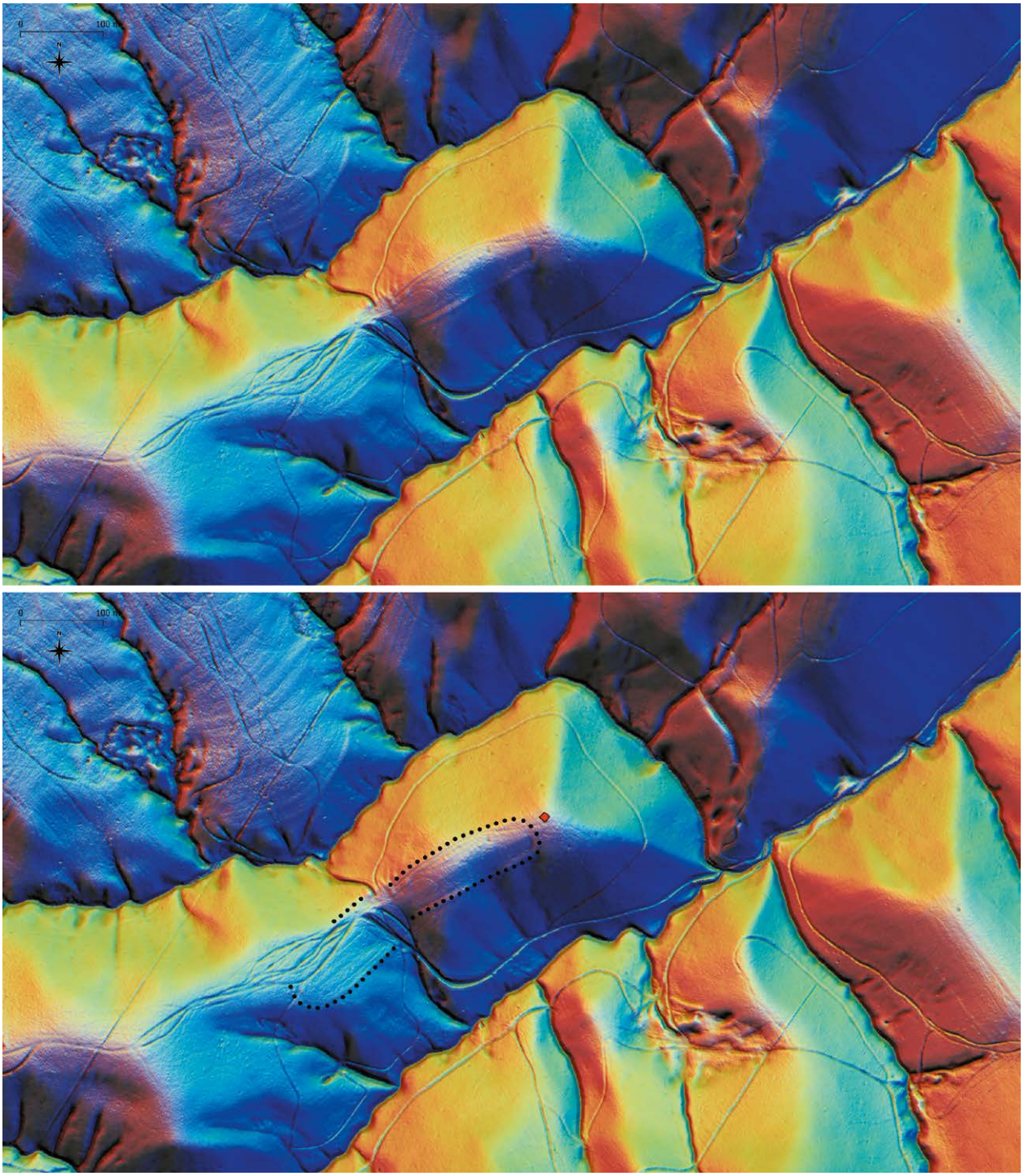
A többször megismételt terepbejárás, műszeres lelőhelyfelterítés során számos fémtárgy és kerámiatöredék került begyűjtésre, melyek segítenek meghatározni a lelőhely korát és kiterjedését. Az előkerült leletek nagyjából 370×100 méteres (37.000 m^2) területet fednek le, követve a domb for-

1. kép. A Kelet-Mecsek feltételezhető római kori útvonalai, Máré-vár, Váralja-Lapát-vár, Váralja-Hajmás-dűlő, Bonyhád–Bonyhád-Hidas vasútállomás római kori lelőhelyek feltüntetésével. M = 1:6000

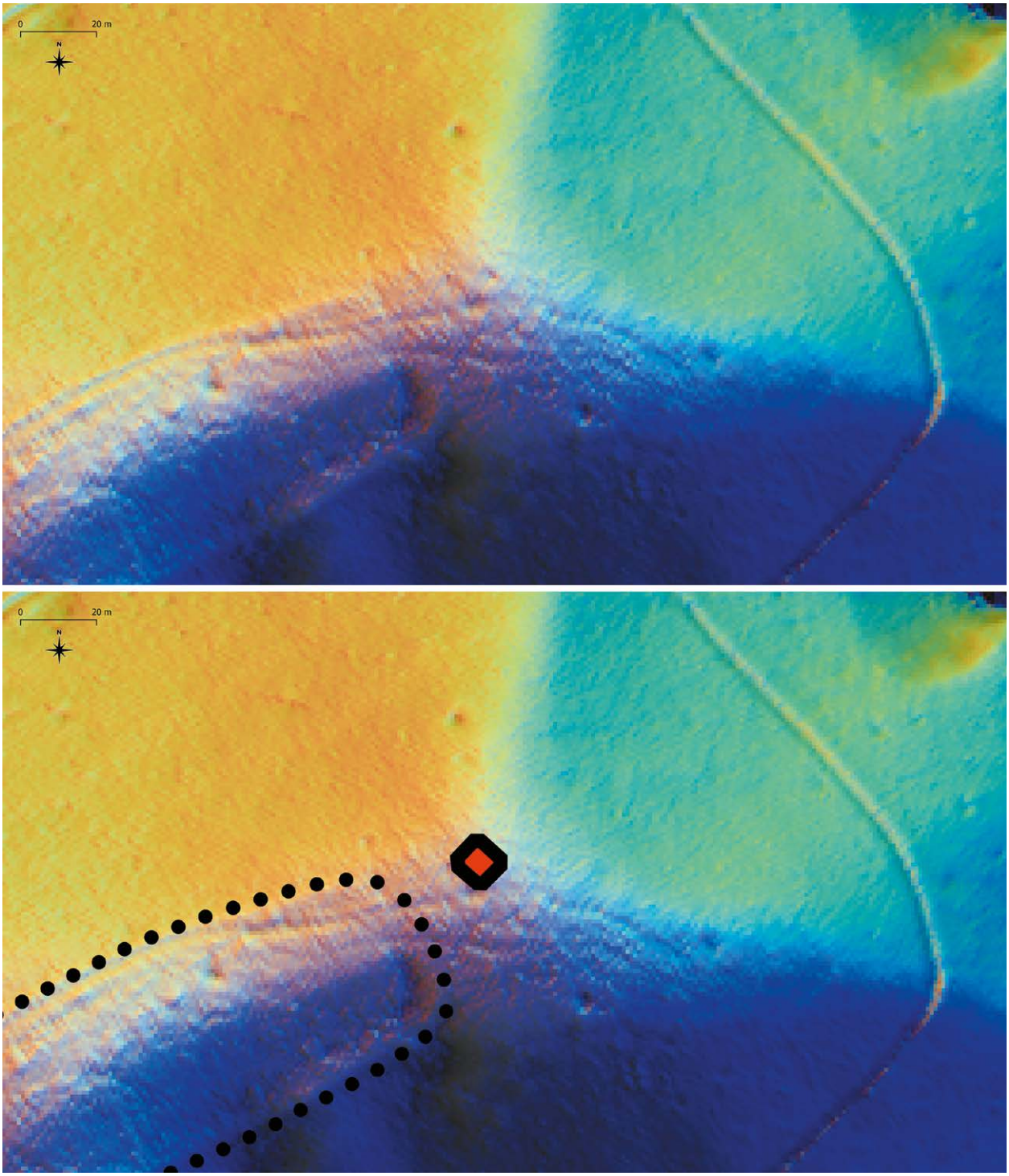

2. kép. Váralja-Lapát-vár. Leletszóródás

3. kép. A Lapát-vár és a rajta azonosított régészeti jelenségek mikrodomborzati térképe (Multi-HS D16-H35 – SVF-A R10-D16-A315 – OPEN-POS R10-D16 kombináció, ötszörös vertikális kiemeléssel)

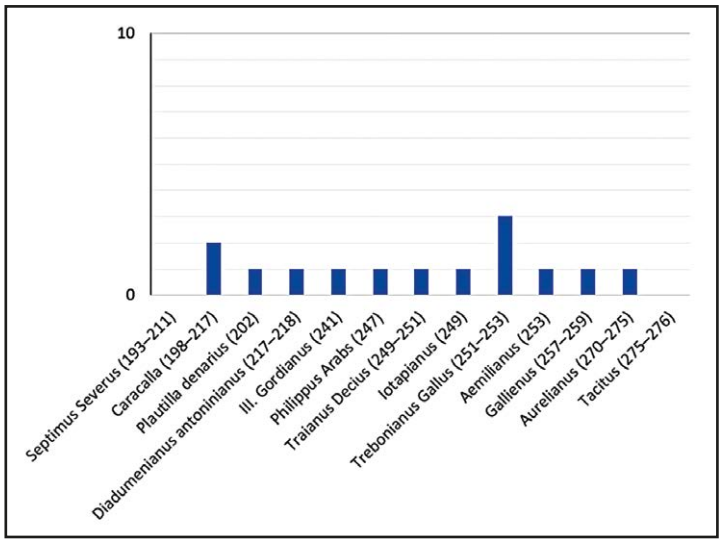
máját, amely észak felé C alakban púposodik. Megjegyzendő, hogy a LiDAR adatok alapján egy kb. 350×60 méteres, északkelet-délnyugati irányú, a Lapát-vár felső részét teraszszerűen körbefogó jelenség, talán sánc vagy teraszozás nyoma is látható, aminek keleti előterében fekszik a római kori objektum. Ez utóbbi nagyjából 10×10 méter területet fed le, a mikrodomborzati elemzések alapján egy kisebb, négyzetes formát mutat, ami talán eltemetett, de még minimális domborzati nyomokkal rendelkező fal lehet. A legtöbb lelet természetesen a fennsíkon található, koncentrációjuk viszont elsősorban a keleti részen megfigyelt római kori jelenség környékén figyelhető meg. Ezen

4. kép. A Lapát-vár keleti hegyfokán azonosítható kisméretű, négyzetes jelenség mikrodomborzati térképe (Multi-HS D16-H35 – SVF-A R10-D16-A315 – OPEN-POS R10-D16 kombináció, ötszörös vertikális kiemeléssel)

a területen 20 méteres sugarú körön belül 25 régészeti tárgyat gyűjtöttünk be. A dombtető keleti végétől a Vadvirág-forrás irányába még húzódnak leletek, az objektumtól 120 méterre, már a lejtős domboldalon, a forrástól 60 méterre nyugatra találtuk az utolsó tárgyakat. Lehet, hogy ezen a meredek domboldalon néha leereszkedtek a forráshoz vízért a telepen lakók, a rövidebb utat választva. A hosszabb úton először nyugat felé a domb nyergéig kellett leereszkedni, majd innen északra vagy délre fordulva, a Farkas-árok vagy a Váraljai-árok mentén tudtak eljutni a forráshoz. Nyugati irány-

ban az objektumtól a legtávolabbi leletek 270 méterre találhatók, a nyereg környékén, elsősorban dél felé, a Váraljai-árok felé húzódva; egyébként ma is itt fut egy erdészeti út, mivel az a legjárhatóbb oldala a dombnak. A mikrodomborzati elemzéseken sejthető jelenség- és a leletkoncentráció együttesen jelöl ki egy szűkebb területet, ahol további roncsolásmentes kutatással (pl. geofizikai felmérés) vagy ásatással lehetne megbizonyosodni a római kori jelenség rendeltetéséről.

5. kép. A lapát-vári érmék időrendje és darabszáma

A fémtárgyak közül természetesen a legjobb datáló leletek az érmék (5. kép), melyek közül a legrégebbieket Caracalla (3. tábla 1–2) uralkodásának idejében verték, a legfiatalabb érmék pedig Gallienus (3. tábla 7–8) és Aurelianus idejében készültek, de többek között előkerültek Plautilla denariusa is (3. tábla 3–4), Diadumenianus, III. Gordianus, Philippus Arabs, Traianus Decius, Iotapianus, Trebonianus Gallus, Aemillianus érméi és több kopott meghatározhatatlan római denarius is (3. tábla 5–6). Ebből kifolyólag a lelőhely a 3. század első kétharmadában élte a fénykorát, azaz ebben az időben minden bizonnyal állt itt egy épület. 4. századi érme nem került elő a lelőhelyről, viszont ebből a korból egy hagymafejes fibula (2. tábla 6), egy hagymafejes fibula töredéke és egy kengyelgombos fibula (2. tábla 5) is előkerült, melyek szerint a 4. században még folyt valamilyen szinten az élet Lapát-váron. Ezeken a fibulákon kívül még 6 db került elő a kutatott területről, ezekből viszonylag ép állapotú azonban csak 4 db volt (2. tábla 1–4). Az érméken és fibulákon kívül más tárgyak is előkerültek: vasszögek, kulcsok, bronzból öntött járomkarika (5. tábla 1), bronzból készült madáralakos edény akasztó (5. tábla 2–3) és talán a legérdekesebb tárgy egy római kori kenyérpecsételő (4. tábla 1–3).[2]

A lelőhely katonai jellegének leletei két levél alakú, köpűs lándzsahegy, ezek közül az egyik ép (1. tábla 1) a másik hiányos, egy lándzsatámasztó tüske (1. tábla 2), egy sarkantyú töredéke, egy pensilia (1. tábla 3) egy bronz láncszem (kardlánc/láncos gyeplő), és egy gomba formájú veret, melyek arra utalhatnak, hogy itt katonai jelenléttel is számolhatunk. Szintén katonai tevékenységre utal néhány fibula, illetve fibulatöredék is. A csuklós T-fibulák közül a lelőhelyen összesen 3 db került elő. Ezek a darabok az egész Római Birodalomban megtalálhatóak, de főként a Duna menti limes katonai táboraiból ismertek, nagyszámú darabot publikáltak, például Saalburg és Zugmantel római kori erődjéből.[3] Ezek alapján viseletük a katonasághoz köthető, keltezésüket tekintve a 3. századra tehetők.[4]

RÓMAI KORI LELŐHELYEK LAPÁT-VÁR KÖRNYEZETÉBEN

A Keleti-Mecsek területén régészetileg adatolva római kori lelőhely, terepobjektum a középkori Máré-vár alatt volt. A vár helyén a római korban egy fából épített fa őrtorony állhatott.[5] A vár feltárása során 1963–1966 között G. Sándor Mária a középkori leletanyag mellett római kori tárgyakat

[2] A pecséten található szöveg feloldásáért és fordításáért Szabó Ádámnak, a Magyar Nemzeti Múzeum régészének tartozunk köszönettel.
[3] BÖHME 1972, 26–27.
[4] JOBST 1975, 87–88.
[5] G. SÁNDOR 1998, 1.

is talált. Nagy mennyiségű kerámiatöredék, 3. századi érmék, vaseszközök, bronztárgyak kerültek elő a feltárás során. A 3. századi érmeanyag Gallienus császár és Salonina császárnő, valamint Valerianus császár 259. évi vereteivel zárult, mely alapján azt lehet feltételezni, hogy 259–260-ban nagyszabású ellenséges támadás vonult végig a Dunántúl déli részén.[6] Talán ennek esett áldozatául a lapát-vári lelőhely is, egyetlen Aurelianus érme az, ami túllépi ezt a dátumvonalat. Csak két 4. század közepére datálható hagymafejes fibula (egyik töredékes) és egy kengyelgombos fibula nem illik bele a 3. századi horizontba. Ez a négy tárgy utalhat arra, hogy 260 után is használhatták a dombtetőt.
Másik lelőhely a Lapát-vár környezetében a római korból a Váralja-Hajmás-dűlőben lokalizált római kori villa, bár ennek a kora nem teljesen egyezik a lapát-vári lelőhelyével. A mellette található, Váralja-Várfőn lévő Árpád-kori várnak a Miklós Zsuzsa által végzett ásatása alapján nincs római kori előzménye, őrtorony létét régészeti anyag nem támasztja alá,[7] de a vár aljának északnyugati oldalán egy római kori Licinius (308–324) érme került elő a Hajmás-dűlőben, a Kossuth utca 42–44. számú házak, telkek végében római kori épület maradványait találta meg Mészáros Gyula.[8] Tehát Váralján számolhatunk egy 4. század eleji római kori településsel, villagazdasággal, annak ellenére, hogy magán a Várfőn nem bizonyítható római jelenlét. A máré-vári római lelőhelytől két út vezetett valószínűleg Váralja felé. Az egyik a Völgységi-patak mentén, alacsony térszinteken, 220 méteres tengerszint feletti magasságban haladt, egyre alacsonyabb magassági szintekre ereszkedve – ez lehetett a kereskedők útja –, a másik a Vár-völgyön felfelé, a Szószék alatti nyergen át haladt tovább a Váraljai- és Farkas-árok vonalán a váraljai római kori villához, Lapát-várat érintve félúton. Legmagasabban lévő útszakaszán 500 méter magasági szinteken haladva lehetett átkelni a Mecsek vonulatain. Fontos megjegyezni, hogy itt nem fő útvonalról van, szó, csak egy mellékútról. A Völgységi-patak mentén sorakozó villák jelzik az út további nyomvonalát, mely Szekszárdtól északra fut be az Alta Ripa 2. őrtoronynál a limeshez:[9] Bonyhád–Hidas-Bonyhád vasútállomás,[10] Zomba-Paradicsompuszta,[11] Zomba-Újföldi-dűlő,[12] Váraljától Aparhant-Csorgó[13] és Bonyhád-Méhkert[14] lelőhelyek, villák irányába szintén futhatott egy római kori út, mely Zomba-Paradicsompusztánál csatlakozott be a Völgységi-patak mentén futó úthoz.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Váralja-Lapát-vár nevű lelőhelyen egykoron római kori objektum állt. A lelőhelyen előkerült datáló leletek alapján a 3. század 50-es, 60-as éveiig élte a fénykorát, de még a 4. században is fukcionálhatott itt egy római kori létesítmény, talán őrhely, útállomás, szentély, egyéb. Földrajzi szerepe rávilágít arra is, hogy a fő útvonalak mellett több mellékút is volt, melyeket elsősorban rövidebb hosszuk miatt használhatták a kor utazói, katonái. A Keleti-Mecseken átmenő római kori utak viszonylatában a lapát-vári lelőhely a máré-vári római kori objektum (őrtorony?) és a váraljai római villa között lehetett összekötő pont. Ez utóbbi villa a Völgységi-patak mellett helyezkedett el, ugyanúgy, mint a Tolna megye déli részén található egyéb római kori villák (kettő kivételével), tehát a Völgységi-patak fontos szerepet töltött be a római korban.

[6] FÜLEP – SZ. BURGER 1979, 276.
[7] MIKLÓS 1998, 127–156.
[8] WMM Rég. ad. 26-73.
[9] LÓKI – SZABÓ – VISY 2011, 92.
[10] CZÖVEK 2010a, 151.
[11] https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/38578 (elérés: 2025. 06. 30.)
[12] CZÖVEK 2010b, 389–390.
[13] WMM Rég. ad. 547-96.
[14] WMM Rég. ad. 509-95.

KATALÓGUS

BRONZ- ÉS EZÜSTTÁRGYAK

Érmék

1. Caracalla denarius (198)
   Típus: RIC IV 25a.
   Előlapján jobbra néző, babérkoszorús császárportré. Körirat: IMP CAE M AVR AN[T] AVG P TR P. Hátlapján balra álló, sisakos Minerva, kinyújtott jobb kezében Victoriát, bal kezében lándzsát tart, mellette trófea. Körirat: [MIN]ER VICTRIX.
   Súly: 1,47 g. Méret: d: 1,8 cm. Ltsz.: 2026.62.1.

2. Caracalla dupondius (198–217)
   Típus: nem meghatározható. Előlapján jobbra néző, babérkoszorús császárportré. Körirat: kopottság miatt nem olvasható. Hátlapja teljes mértékben lekopott, így semmi sem kivehető rajta.
   Súly: 13,86 g. Méret: d: 2,8 cm. Ltsz.: 2025.62.2.

3. Plautilla denarius (202)
   Típus: RIC IV 372.
   Előlapján jobbra néző, kontyos császárnőportré. Körirat: PLAVTILLA AVG. Hátlapján balra ülő Concordia, kezében paterát és kettős bőségszarut tart. Körirat: CONCORDIAE.
   Súly: 1, 95 g. Méret: d: 1,9 cm. Ltsz: 2026.62.11.

4. III. Gordianus dupondius (241)
   Típus: Viminacium SG 3642v.
   Előlapján jobbra néző, babérkoszorús császárportré. Körirat: [IMP] (GORDIANVS) PIVS [FEL] AVG. Hátlapján balra álló női alak, bal oldalán bikával, jobb oldalán oroszlánnal. Körirat: [P] [M] [S] COL VIM. Alul: [A]N IIII.
   Súly: 12,31 g. Méret: d: 2,8 cm. Ltsz.: 2025.62.3.

5. Philippus Arabs dupondius (247)[15]
   Típus: Moushmov 36.
   Előlapján jobbra néző, sugárkoronás császárportré. Körirat: [IMP] M IVL PHI[LIPPVS] [AVG]. Hátlapján középen egy emberi alak áll, bal oldalán bika, jobb oldalán oroszlán. Körirat: nem látszik, eredetileg: [P M S COL VIM]; alul középen: AN VIII[I?].
   Súly: 10,10 g. Méret: d: 2,6 cm. Ltsz.: 2025.62.4.

6. Iotapianus antoninianus (249)
   Típus: RIC IV 2a, var.
   Előlapján jobbra néző sugárkoronás császárportré. Körirat: [IMP] [C] [M] [FR] [IOT]APIANVS AV. Hátlapján balra sétáló, ruhás női alak (Victoria), kezében pálmaágat tartva. Körirat: teljesen lekopott, eredetileg: [VICTORIA AVG].
   Súly: 0,63 g. Méret: d: 1,7 cm. Ltsz.: 2018.28.1.

7. Traianus Decius antoninianus (249–251)
   Típus: RIC IV 3b.

[15] Az érme kopottsága miatt bizonytalan, hogy 247 vagy 248.

Törött, kopott. Előlapján jobbra néző császárportré, fején sugárkoronával. Körirat: [IMP] [TRAIAN]VS DE[CIV]S AVG. Hátlapján balra álló fejfedős Genius, kezében bőségszarut tart, mellette jobbra zászló. Körirat: [GENIVS] [EXER]C ILLVRI[CIANI].
Súly: 1,24 g. Méret: á.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.5.

8. Trebonianus Gallus antoninianus (251–253)
Típus: kopottság miatt nem meghatározható. Előlapján jobbra néző, sugárkoronás császárportré. Körirat: [GA]LLVS AVG. Hátlapján középen balra álló alak, egyik keze behajlítva. Körirat: teljesen kopott.
Súly: 1,10 g. Méret: á.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.6.

9. Trebonianus Gallus antoninianus (251–253)
Típus: RIC IV.3 83.
Előlapján jobbra néző, sugárkoronás császárportré. Körirat: IMP C C VI[B] [TREB] [GALLUS] [P] [F] AVG. Hátlapján balra ülő Juno, jobb kezében kukoricakalászt, bal kezében rézsútosan álló lándzsát/jogart tart. Körirat: IVNO MAR[TIALIS].
Súly: 3,27 g. Méret: á.: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.7.

10. Trebonianus Gallus sestertius (251–253)
Típus: AMNG 163/AMNG 168.
Előlapján jobbra néző császárportréból csak a fej egy kis része látszik. Körirat teljesen lekopott. Hátlapján balra álló Moesia.[16] Körirat: [P] [M] [S] [C] – OL – [VIM].
Súly: 11,44 g. Méret: á.: 3,1 cm. Ltsz.: 2025.62.8.

11. Aemilianus antoninianus (253)
Típus: RIC IV.3 22.
Előlapján jobbra néző, szakállas császárportré, fején sugárkoronával. Körirat: [IMP] [CAES] AEMILIANVS P F AVG. Hátlapján Virtus (bátorság és erény istennője) sisakban, jobb kezében olajágat, bal kezében lándzsát tart. Körirat: VIRTVS [AVG].
Súly: 1,41 g. Méret: á.: 2 cm. Ltsz.: 2025.62.9.

12. Gallienus antoninianus (257–259)
Típus: RIC V.1 401.
Előlapján jobbra néző, szakállas császárportré, fején sugárkoronával. Körirat: IMP GALLIENVS P AVG. Hátlapján balra álló Salus (egészség, jólét) istennő, amint egy kígyót etet, jobb oldalán lándzsa/jogar. Körirat: SALVS PUBLICA.
Súly: 1,74 g. Méret: á.: 2 cm. Ltsz.: 2018.28.2.

13. Aurelianus antoninianus (270–275)
Típus: RIC V.1 369, Γ.
Előlapján jobbra néző sugárkoronás, páncélos császárportré. Körirat: [IMP] [A]VRELIANVS AVG. Hátlapján a bal oldalon női alak (Victoria), koszorút a magasba emelve és átnyújtva a jobb oldalon álló páncélt viselő császárnak (Aurelianus), aki bal kezében egy lándzsát tart. Közöttük alul A betű.[17] Körirat: RE[STITVTOR] [OR]BIS; alul: XXI.
Súly: 3,04 g. Méret: d: 2 cm. Ltsz.: 2025.62.10.

[16] Valószínűleg bika és oroszlán között áll, de ez az érme kopottsága miatt nem látszik.
[17] Bizonytalan, mert az érme kopottsága miatt P betűnek látszik.

14. Diadumenianus (?) antoninianus (217–218)
Előlapja nagymértékben kopott, rajta semmi nem vehető ki. Hátlapján balra álló, köpenyes férfialak, kezében jogart/lándzsát tart, jobb oldalán két zászlóval áll. Körirat: lekopott (eredetileg PRINC IVVENTVTIS?).
Súly: 1,25 g. Méret: á.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.28.

15. Római antoninianus (3. század)
Mindkét oldalán nagymértékben kopott, meghatározhatatlan.
Súly: 2,85 g. Méret: á.: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.12.

16. AE23 érme (1–3. század)
Mindkét oldalán nagymértékben kopott, meghatározhatatlan.
Súly: 4,88 g. Méret: á.: 2,3 cm. Ltsz.: 2025.62.13.

17. AE21 érme (1–3. század)
Mindkét oldalán kopott, meghatározhatatlan.
Súly: 3,65 g. Méret: á.: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.13.

18. AE21 érme (1–3. század)
Mindkét oldala nagymértékben kopott, meghatározhatatlan.
Súly: 4,37 g. Méret: á.: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.13.

19. Római antoninianus (3. század)
Mindkét oldala kopott, meghatározhatatlan.
Súly: 2,11 g. Méret: á.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.14.

20. Római bronzérme (1–3. század)
Kopott, nem meghatározható.
Súly: 0,60 g. Méret: á.: 1,1 cm. Ltsz.: 2025.62.15.

21. AE22 érme (1–3. század)
Mindkét oldala nagymértékben kopott, nem meghatározható.
Súly: 3,23 g. Méret: á.: 2,2 cm. Ltsz.: 2025.62.16.

22. AE16 érme (1–3. század)
Mindkét oldala kopott, nem meghatározható.
Súly: 1,34 g. Méret: á.: 1,6 cm. Ltsz.: 2025.62.17.

23. Római antoninianus (3. század)
Mindkét oldalán kopott, meghatározhatatlan.
Súly: 1,15 g. Méret: d: 1,6 cm. Ltsz.: 2025.62.18.

24. Római dupondius (3. század)
Mindkét oldalán kopott, nem meghatározható.
Súly: 8,79 g. Méret: d: 2,8 cm. Ltsz.: 2025.62.19.

25. Római antoninianus (3. század)
Előlapján jobbra néző, babérkoszorús császárportré. Körirat: Av.: teljesen kopott. Hátlapján a

kopottság miatt nem vehető ki semmi.
Súly: 1,31 g. Méret: d: 1,8 cm. Ltsz.: 2025.62.20.

26. Római antoninianus (3. század)
Mindkét oldala nagymértékben kopott, nem meghatározható.
Súly: 2,59 g. Méret: d: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.21.

27. Római dupondius (3. század)
Mindkét oldalán kopott, nem meghatározható.
Súly: 10,06 g. Méret: á.: 2,7 cm. Ltsz.: 2025.62.22.

28. AE17 érme (1–3. század)
Mindkét oldalán kopott, ábrázolás nem kivehető.
Súly: 2,55 g. Méret: á.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.23.

29. AE20 érme (1–3. század)
Mindkét oldalán kopott, nem meghatározható.
Súly: 3,77 g. Méret: á.: 2 cm. Ltsz.: 2025.62.24.

30. Római dupondius (3. század)
Mindkét oldalán kopott, nem meghatározható.
Súly: 5,33 g. Méret: á.: 2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.25.

31. AE17 (1–3. század)
Mindkét oldalán kopott, nem meghatározható.
Súly: 1,63 g. Méret: á.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.26.

32. Római dupondius (3. század)
Előlapján jobbra néző császárportré, a körirat lekopott. Hátlapján semmi sem kivehető.
Súly: 7,79 g. Méret: á.: 2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.27.

33. AE23 érme (1–3. század)
Mindkét oldalán kopott, nem meghatározható.
Súly: 5,96 g. Méret: á.: 2,3 cm. Ltsz.: 2025.62.29.

Fibulák

1. Egygombos, erősprofilú fibula
Típus: Cociş 8a9=Sáró 2014/IV.1.b.3.
Bronzból készült, egytagú, rugós zárszerkezetű fibula. Törött. Rugója hiányzik, húrhorga széles. Az eredetileg rugót védő támlap keskeny, téglalap alakú. A fej elölnézetben háromszög alakban kiszélesedik a húrhorog felé, a támlaphoz egy négyzetes taggal kapcsolódik. A kengyel ovális keresztmetszetű, a kengyelgomb tagolt, félköríves, csak a kengyel felső részére kiterjedő. A láb lemezes kialakítású, a kengyelgomb után nemsokkal letörött. Tűje, tűtartója nincs meg.
Keltezés: 1. század vége – 2. század.[18] Méret: h.: 4 cm, sz.: 1,6 cm. Ltsz.: 2025.62.40.

[18] SÁRÓ 2014, 164.

2. Egygombos, erősprofilú fibula
Típus: Almgren 84=Merczi 2014/3.[19]
Bronzból készült, kéttagú, rugós zárszerkezetű fibula. Hiányos. Rugója letörött, széles húrhorga megvan. A fej elölnézetben a húrhorog felé háromszög alakban kiszélesedik, hátoldalán kissé visszahajlik. A kengyel közepén gerinc húzódik végig, így keresztmetszetében háromszögletes. A kengyelgomb tagolatlan, félköríves, csak a kengyel felső részére kiterjedő. A láb háromszög keresztmetszetű, felülnézetben a vége felé elkeskenyedik, kissé deformálódott. A zárógomb rézsútos állású, tagolt, bikónikus. A tűtartó téglalap alakú, középszéles, áttörés nem díszíti. Tűje letörött.
Keltezés: 2. század első fele – 3. század eleje. Méret: h.: 4,3 cm, sz.:1,1 cm. Ltsz.: 2025.62.41.

3. Lófibula
Típus: Cociş 22a4.[20]
Bronzból készült, kéttagú, csuklós zárszerkezetű fibula. Kismértékben törött. A csuklókar kör keresztmetszetű, hozzá kapcsolódik a derékszög alakban meghajló kengyel. A fibulatest lóalakot formál, a kengyelhajlatnál az állat hátsó lábai és a farok, a lábrésznél a ló fejének, valamint mellső lábainak kialakítása látható. A tűtartó törött. Tűje megvan.
Keltezés: 2. század vége – 3. század. Méret: h.: 3,7 cm, sz.:1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.42.

4. Csuklós T-fibula
Típus: Cociş 39a2a=Riha 6.3.[21]
Bronzból készült, kéttagú, csuklós zárszerkezetű fibula. Törött. Kereszttagja rövid, kör keresztmetszetű. Kengyele félkör alakban ívelt, gerincét csaknem teljes hosszában hullámos szélű borda díszíti, utolsó kis része vékonyabb és díszítetlen. A fibula többi része letörött.
Keltezés: 3. század. Méret: h.: 3 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.43.

5. Csuklós T-fibula
Bronzból készült, csuklós zárszerkezetű fibula darabja. Kereszttagja letörött, kengyeléből csak egy kis rész maradt meg, ez ívelt, díszítetlen. A lábrész téglalap alakú, 3 db bevésett X alakú díszítés látható bevésett vonalak között. Tűtartója cső alakú, nyílása a jobb oldalon található.
Keltezés: 3. század. Méret: 2,9×0,6 cm. Ltsz.: 2025.62.44.

6. Csuklós T-fibula darabja
Bronzból készült, csuklós zárszerkezetű fibula darabja. Kereszttagja nagyrésze letörött, a megmaradt darab ovális keresztmetszetű. Kengyelének indítása maradt meg, ez trapéz átmetszetű. Többi része letörött.
Keltezés: 3. század. Méret: 1,8×1,4 cm. Ltsz.: 2025.62.115.

7. Hagymafejes fibula
Típus: Keller-Pröttel ¾.[22]
Bronzból készült, kéttagú, csuklós zárszerkezetű fibula. Törött. Kereszttagja téglalap keresztmetszetű, deformálódott, teljes hosszában rátéttel díszített, mindkét oldalon egy-egy kör alakú áttöréssel, két végéhez széles, lapított gömb alakú gombok kapcsolódnak, melyek egy bordaszerű gyűrűn ülnek. A félkör alakban ívelt, trapéz keresztmetszetű kengyel első feléhez kapcsolódó

[19] MERCZI 2014, 17–20.
[20] COCIŞ 2004, 116.
[21] COCIŞ 2004, 14; RIHA 1979, 165–166.
[22] PRÖTTEL 1988, 360–364.

gomb letört, helyén egy kör alakú áttörés figyelhető meg. A láb szélesebb és hosszabb a kengyelnél, kopott, rajta díszítés nem vehető ki, vége törött. A tűtartó cső alakú, nyílása a jobb oldalon található. Tűje letörött.
Keltezés: 330–400. Méret: h.: 7 cm, sz.: 4,7 cm. Ltsz.: 2025.62.45.

8. Hagymafejes fibula darabja
Típus: Keller-Pröttel ¾.
Bronzból készült, kéttagú, csuklós zárszerkezetű fibula töredéke. Kereszttagja téglalap átmetszetű, végéhez egy bordaszerű gyűrűvel elválasztott, bikónikus gomb kapcsolódik.
Keltezés: 330–400. Méret: h.: 2,2 cm, sz.: 1,1 cm. Ltsz.: 2025.62.46.

9. Kengyelgombos fibula
Típus: Riha 3.11.[23]
Bronzból készült, kéttagú, rugós zárszerkezetű fibula. Hiányos. Rugója teljes mértékben letörött. A kengyel félkör alakban ívelt, gerincén hosszanti irányban irdalásokkal tagolt rátéttel, a lábbal való találkozásnál háromszög alakú bordával díszített. A kengyelhez elölről egy keskeny, kúpos végű gomb kapcsolódik. A láb rövid, közepén gerinc húzódik végig, vége háromszög alakban kicsúcsosodik. A tűtartó cső alakú, nyílása a jobb oldalon található. Tűje letörött.
Keltezés: 4. század. Méret: h.: 5,4 cm, sz.: 0,6 cm. Ltsz.: 2025.62.47.

Edényakasztó
Típus: Sedlmayer E83.
Bronzból készült, öntött, levél formájú, edényhez tartozó akasztó. Ötágú, a nyúlványok között apró, háromszög alakú kiugrások díszítik. Az akasztófül patkó alakban meghajlik, vége madárfejhez alakra hasonlít. Ép.
Keltezés: 3. század.[24] Méret: 6,5×5,3 cm. Ltsz.: 2025.62.38.

Szíjelvezető járomkarika
Típus: Palágyi 2003/15.1.[25]
Bronzból készült, öntött járomkarika része. A karika letörött, csak a hozzá csatlakozó hengeres nyaktag van meg. A nyaktaghoz egy harang alakú palást kapcsolódik, amely egy patkó alakú, négyszögletes átmetszetű szíjkapcsoló fülben végződik.
Keltezés: római kor. Méret: 5×4,7 cm. Ltsz.: 2025.62.49.

Bronztű
Bronzból készült, talán fibulához tartozó tű. Ép.
Méret: h.: 3,9 cm, v.: 0,2 cm. Ltsz.: 2025.62.37.

Edénytöredékek
1. Amphora töredéke
Típus: Radnóti 1938 Taf. XIV. 78 (?).[26]
Bronzból készült, kalapált amphora. Töredék. Pereme egyenes oldalú, nyaka összeszűkülő, majd a válltól ismét kiszélesedő. Többi része letörött.
Keltezés: 2–3. század. Méret: szá.: 5,8 cm, m.: 3,3 cm. Ltsz.: 2025.62.30.

[23] RIHA 1979, 84.
[24] SEDLMAYER 1999, 62.
[25] PALÁGYI 2003, 28.
[26] RADNÓTI 1938, 156–159.

2. Edénytöredék
Bronzból készült, kalapált edény töredéke (alja?), rajta két apró kerek átlyukasztással.
Keltezés: római kor. Méret: á.: 3,8 cm, m.: 0,9 cm. Ltsz.: 2025.62.39.

Övtartozékok

1. Szív alakú csüngő
Bronzból készült, öntött, szív alakú (cseppformájú) csüngő. Alsó vége elkeskenyedik, egy lapított, bordával tagolt, gömbölyded gombban végződik. Felső részén egybeöntött függesztőfül látható, mely nagy részén letörött.
Keltezés: 1. század.[27] Méret: h.: 3 cm, sz.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.50.

2. Gomba formájú veret
Bronzból készült, öntött, kis méretű, gomba formájú domború veret. Alsó része kör alakban kiszélesedik. Ép.
Keltezés: 3. század.[28] Méret: sz.: 1,4 cm, m.: 1,4 cm. Ltsz.: 2025.62.51.

3. Övveret (Kr. e. 3. század. – Kr. u. 1. század vége, 2. század első fele)
Bronzból készült, öntött kettős láncszem. Két áttört, ovális részét középen egy gyűrűszerű rátét választja el egymástól. Egyik végén apró szegecs látható. Törött. A kettős láncszem lehet kelta kardlánc,[29] vagy esetleg egy láncos gyeplő töredéke.[30]
Keltezés: római kor. Méret: 2,8×0,8 cm. Ltsz.: 2025.62.52.

Bronztárgy töredéke

1. Ívelt, ovális keresztmetszetű bronztárgy töredéke
Méret: h.: 3 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: 2025.62.31.

2. Vékony, lekerekített oldalú bronzdarab
Méret: h.: 1,6 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2025.62.32.

3. Bronzlemez töredéke, szabálytalan formájú
Méret: h.: 2,4 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: 2025.62.33.

4. Vékony, ívelt bronztárgy (talán karika töredéke)
Méret: h.: 2,5 cm, sz.: 0,5 cm. Ltsz.: 2025.62.34.

5. Vékony, egyenes oldalú bronzlemez töredéke
Méret: h.: 9 cm, sz.: 2,6 cm. Ltsz.: 2025.62.35.

6. Hullámos szélű bronztárgy töredéke
Méret: h.: 2,5 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2025.62.36.

7. Bronztárgy töredéke
Méret: 1,8×1 cm. Ltsz.: 2025.62.53.

---

[27] OLDENSTEIN 1976, 124–126.
[28] BISHOP – COULSTON 2006, 182–183.
[29] BENEDIKOVÁ – PIETA 2020, 391, 395. Fig. 9. 16; PIETA 2018, 104–105, 105. Abb. 13. 1.
[30] KONTNY – RUDNICKI 2020, 528, 523. Fig. 14.4. 10.

Kenyérpecsételő

Bronzból készült, öntött pecsételő. Fogóján botra felkúszó kettős kígyómotívum (kereskedők védőistene, Caduceus) látható. Pecsételőrészén felirat olvasható: Q CAEC SEV^ERI/ E^T CAL ARRET^IS. Ép.

Keltezés: római kor. Méret: 5,7×2,2 cm, m.: 2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.48.

ÓLOMTÁRGYAK

1. Ólomdarabok

Amorf ólomdarabok (8 db).

Méret: 3,2×1,1 cm; 1,4×1,2 cm; 1,5×1,2 cm; 1,2×0,9 cm; 1,8×1,3 cm; 1,4×1,3 cm; 1,6×0,8 cm; 1,5×1,8 cm. Ltsz.: 2025.62.54.

2. Ólomdarab

Átfúrt, lekerekített szélű ólomdarab. Törött.

Méret: 1,4×1 cm. Ltsz.: 2025.62.55.

3. Ólomdarab

Amorf ólomdarab.

Méret: 1,7×1,4 cm. Ltsz.: 2025.62.56.

4. Ólomdarabok

Amorf ólomdarabok (8 db).

Méret: 5,2×3,8 cm; 2,6×2,2 cm; 3,5×2,8 cm; 4,9×2,2 cm; 2,7×2,1cm; 2,7×2,1 cm; 1,6×1,1 cm; 2,9×1,6 cm. Ltsz.: 2025.62.57.

5. Ólomdarab

Amorf ólomdarab.

Méret: 3,2×2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.112.

6. Ólomdarab

Amorf ólomdarab, egyik oldalán átfúrással.

Méret: 3,2×2 cm. Ltsz.: 2025.62.113.

7. Ólomdarab

Kúpos kialakítású ólomdarab. Törött.

Méret: 2×1,2 cm. Ltsz.: 2025.62.114.

VASTÁRGYAK

Akasztó/övtartozék (?)

Egyenes oldalú, alja felé kissé kiszélesedő, felső felén visszahajlított vastárgy. Törött.

Méret: h.: 6 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: 2025.62.58.

Csat

Négyszögletes alakú csat, a csattest háromszögletes keresztmetszetű. Tüskéje letörött, külön áll, vastag, vége visszahajló.

Méret: h.: 4,1 cm, sz.: 2,8 cm (csattest). Méret: h.: 3,2 cm, sz.: 1 cm. Ltsz.: 2025.62.59.

Csattüske

Háromszög alakú, vége felé elkeskenyedő csattüske. Nagymértékben korrodálódott.
Méret: h.: 3,2 cm, sz.: 1 cm. Ltsz.: 2025.62.60.

Kapa (?) töredéke

Félköríves szélű vaseszköz, feltehetőleg kapa fejének darabja. Nagymértékben korrodálódott.
Méret: h.: 17, 3 cm, sz.: 9,8 cm. Ltsz.: 2025.62.61.

Kések

1. Keskeny, ívelt fokú vaskés pengéjének töredéke. Korrodálódott.
   Méret: h.: 6,7 cm, sz.: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.62.

2. Nyéltüskés vaskés, a nyéltüske a penge fokánál csatlakozik. A penge keresztmetszete háromszög alakú, foka ívelt, éle egyenes. Korrodálódott. Típus: Manning 1985/13.[31]
   Méret: h.: 16,7 cm, sz.: 2,6 cm. Ltsz.: 2025.62.62.

3. Vékony pengéjű vaskés. Foka és éle is ívelt. Törött.
   Méret: h.: 15,1 cm, sz.: 3,1 cm. Ltsz.: 2025.62.62.

4. Kisméretű, vékony pengéjű vaskés. Nyéltüskéje kicsivel a penge foka alatt csatlakozik. Foka enyhén ívelt, éle egyenes vonalú. Korrodálódott.
   Méret: h.: 7,1 cm, sz.: 1,4 cm. Ltsz.: 2025.62.63.

5. Vaskés pengéjének töredéke. Foka enyhén ívelt, éle egyenes vonalú. A penge egy része letörött.
   Méret: h.: 6,8 cm, sz.: 2,9 cm. Ltsz.: 2025.62.64.

Kulcsok

1. Vaskulcs
   Tolózárhoz tartozó kulcs. Nyele téglalap alakú, végén lekerekített, feje kör alakban áttört. Szára rövid, négyzetes keresztmetszetű. Tolla téglalap alakú, jobbra hajlik. Korrodálódott.
   Keltezés: 1–3. század.[32] Méret: h.: 9,6 cm, sz.: 2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.65.

2. Vaskulcs
   Tolózárhoz tartozó kulcs. Korrodálódott. Nyele téglalap alakú, a fej felé kiszélesedik. Feje kúposan lekerekített., kör alakban áttört. Szára hosszú, négyzetes átmetszetű. Tolla téglalap alakú, balra hajlik. Korrodálódott.
   Keltezés: 1–3. század. Méret: h.: 9,6 cm, sz.: 2,7 cm. Ltsz.: 2025.62.66.

3. Vaskulcs
   Tolózárhoz tartozó kulcs. Nyele téglalap alakú, feje karikában záródik. Szára rövid, négyzetes átmetszetű. Tolla téglalap alakú, balra hajlik.
   Keltezés: 1–3. század. Méret: h.: 10 cm, sz.: 2,2 cm. Ltsz.: 2025.62.67.

4. Vaskulcs
   Forgózárhoz tartozó kulcs. Nyele ovális keresztmetszetű, feje kerek karikában záródik, amihez egy félköríves nyúlvány kapcsolódik. Tolla letörött. Korrodálódott.
   Keltezés: 2–4. század. Méret: h.: 8,1 cm, sz.: 2,9 cm. Ltsz.: 2025.62.68.

[31] RUPNIK 2012, 13. kép 6.
[32] PACE 2014, 63–64.

5. Vaskulcs
Tolózárhoz tartozó kulcs. Nyele trapéz alakú, feje karikában záródik, egy része letörött. Tolla téglalap alakú, hármas osztású, jobbra hajló. Korrodálódott. Méret: h.: 7,9 cm, sz.: 2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.69.

Kapcsok[33]

1. Derékszög alakban meghajlított kapocs
Négyzetes átmetszetű kapocs, szára rövid.
Méret: h.: 5 cm, sz.: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.70.

2. Derékszög alakban meghajlított kapocs
Négyzetes átmetszetű kapocs. Szára rövid, trapéz alakban kiszélesedő. Törött.
Méret: h.: 8,3 cm, sz.: 2,6 cm. Ltsz.: 2025.62.70.

3. U alakban meghajlított kapocs
Négyzetes átmetszetű kapocs. U alakú.
Méret: h.: 2,7 cm, sz.: 2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.70.

4. U alakban meghajlított kapocs
Négyzetes átmetszetű kapocs. Törött.
Méret: h.: 4,1 cm, sz.: 3,1 cm. Ltsz.: 2025.62.70.

5. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű háttal rendelkező kapocs. Két szára letörött.
Méret: h.: 9,6 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2025.62.70.

6. Vaskapocs
Vékony, hosszúkás alakú kapocs. Törött.
Méret: h.: 3,4 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.70.

7. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű kapocs, két szára hajlított. Korrodálódott.
Méret: h.: 5 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.71.

8. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű kapocs. Törött. Megmaradt szára derékszög alakban meghajlik.
Méret: h.: 6 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.72.

9. Derékszög alakban meghajlított kapocs
Téglalap átmetszetű kapocs, rövid szárai derékszög alakban hajlítottak, végük felé elkeskenyednek. Korrodálódott.
Méret: h.: 11,2 cm, sz.: 0,9 cm. Ltsz.: 2025.62.73.

10. Ácskapocs
Négyzetes átmetszetű, derékszögben meghajlított szárú kapocs. A szár vége elkeskenyedik. Nagy része letörött. Méret: h.: 7,2 cm, sz.: 3,3 cm. Ltsz.: 2025.62.73

[33] RUPNIK 2012, 573; PETŐ 1981, 147.

11. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű, vékony kapocs. Szárai letörtek.
Méret: h.: 10,9 cm, sz.: 1,1 cm. Ltsz.: 2025.62.73.

12. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű, vékony kapocs. Szárai letörtek.
Méret: h.: 8,9 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: 2025.62.73.

13. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű kapocs. Mindkét szára letörött.
Méret: h.: 8,6 cm, sz.: 1,1 cm. Ltsz.: 2026.62.73.

14. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű, keskeny kapocs hát része. Szárai letörtek.
Méret: h.: 5,8 cm, sz.: 1 cm. Ltsz.: 2025.62.73.

15. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű kapocs hát részének töredéke. Szárai letörtek.
Méret: h.: 6,2 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: 2025.62.73.

16. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű, nagyméretű kapocs, egyik végén a derékszög alakban visszahajló szár indításával. Törött.
Méret: h.: 24,5 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: 2025.62.74.

17. Vaskapocs
Téglalap átmetszetű kapocs, szárai csaknem derékszög alakban meghajlanak, végei kissé töredezettek.
Méret: h.: 4,2 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.75.

Militaria

1. Lándzsahegy
Vasból készült, levél alakú, köpűs lándzsahegy. A hegy közepén kissé kiemelkedő gerinc. A köpű vége töredezett. Korrodálódott.
Keltezés: 1–3. század (?).[34] Méret: h.: 11,5 cm, sz.: 2,8 cm. Ltsz.: 2025.62.76.

2. Lándzsahegy
Vasból készült, levél alakú lándzsahegy, közepén kiszélesedik. Alsó része letörött.
Keltezés: 1–3. század. Méret: h.: 7 cm, sz.: 4 cm. Ltsz.: 2025.62.77.

3. Támasztótüske/lándzsavég[35]
Vasból készült, lándzsához tartozó támasztótüske. Korrodálódott. Keresztmetszete felső részén kör alakú, alsó részén négyszögletes.
Keltezés: római kor. Méret: h.: 10,2 cm, sz.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.78.

[34] BISHOP – COULSTON 2006, 151–152.
[35] VAN DER VEEN 2020, 34–35.

Pántok

1. Kampós végű pánt[36]
   Kampós végű pánt. A kampó téglalap keresztmetszetű, vastag, szára széles, a kampóhoz képest laposabb. Korrodálódott.
   Méret: h.: 6,6 cm, sz.: 2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.79.

2. Vaspánt
   Vékony, téglalap formájú pánt. Törött.
   Méret: h.: 4,4 cm, sz.: 1,4 cm. Ltsz.: 2025.62.80.

3. Vaspánt (?) töredéke
   Vékony pánt, egyik vége kampós kialakítású. Törött.
   Méret.: h.: 6,7 cm, sz.: 1,5 cm. Ltsz.: 2025.62.81.

4. Vaspánttöredékek
   Vasból készült pánt töredékei. Korrodálódott.
   Méret: h.: 11,2 cm, sz.: 1,4 cm (1. töredék); h.: 10,2 cm, sz.: 1,5 cm (2. töredék); h.: 9,2 cm, sz.: 1,3 cm (3. töredék); h.: 6,8 cm, sz.: 1,4 cm (4. töredék). Ltsz.: 2025.62.82.

Sarkantyú töredéke

Vasból készült sarkantyú. Törött. Szára ívelt, közepe felé kiszélesedő. Tüskéje kör keresztmetszetű, hegyes végű, a szárnál jóval keskenyebb.
Keltezés: 2. század közepe–3. század első fele (?). Méret: h.: 7,1 cm, m.: 2,9 cm. Ltsz.: 2026.62.83.

Szegecs

Apró, félgömbös fejű, valószínűleg lábbelihez tartozó szegecs kerek átmetszetű szárral. Deformálódott.
Méret: h.: 1,1 cm, sz.: 0,6 cm. Ltsz.: 2025.62.84.

Szögek

1. Négyzetes fejű szög
   Nagyméretű, négyzetes fejű szög, szára négyszögletes átmetszetű. Korrodálódott.
   Méret: h.: 11,2 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.85.

2. Négyzetes fejű szög
   Négyzetes fejű szög, szára négyszögletes átmetszetű. Vége deformálódott.
   Méret: h.: 7,1 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.86.

3. T alakú szög
   T alakú szög. Szára négyszögletes átmetszetű, feje lapos. Végén törött.
   Méret: h.: 5,3 cm, sz.: 4,9 cm. Ltsz.: 2025.62.87.

4. Kerek fejű szög
   Kerek fejű szög négyszögletes átmetszetű szárral. Ép.
   Méret: h.: 4,5 cm, sz.: 1,5 cm. Ltsz.: 2025.62.88.

[36] RUPNIK 2012, 571.

5. Kerek fejű szög
Kerek fejű szög négyszögletes átmetszetű szárral. Végén letörött.
Méret: h.: 2,7 cm, sz.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.88.

6. Vasszög
Szög kerek átmetszetű szárral, feje letörött.
Méret: h.: 6,7 cm, sz.: 0,8 cm. Ltsz.: 2025.62.89.

7. Vasszög
Szög, szára négyzetes átmetszetű. Feje letörött.
Méret: h.: 13 cm, sz.: 0,9 cm. Ltsz.: 2025.62.88.

8. Négyzetes fejű szög
Négyzetes fejű szög négyszögletes átmetszetű szárral. Korrodálódott.
Méret: h.:8,2 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2025.62.88.

9. Négyzetes fejű szög
Négyzetes fejű szög, szára négyzetes átmetszetű. Korrodálódott.
Méret: h.: 8,2 cm, sz.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.90.

10. Ovális fejű szög
Ovális fejű szög, szára négyzetes átmetszetű. Korrodálódott.
Méret: h.: 10,2 cm, sz.: 2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.91.

11. Vasszög töredéke
Szög töredéke négyszögletes átmetszetű szárral. Vége elhajlott.
Méret: h.: 4 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: 2025.62.92.

12. Vasszög
Apró kerek fejű szög kerek átmetszetű szárral. Alja visszahajlított. Hozzá egy vaslemez korrodálódott.
Méret: h.: 4,5 cm, sz.: 2,7 cm. Ltsz.: 2025.62.93.

13. Hurkos fejű szög[37]
Nyitott szárú, hurkos fejű szög. Két szára négyzetes átmetszetű. Korrodálódott.
Méret: h.: 9,9 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: 2025.62.94.

14. Négyzetes fejű szög
Négyzetes fejű szög, szára négyszögletes átmetszetű. Törött.
Méret: h.: 2,6 cm, sz.: 0,8 cm. Ltsz.: 2025.62.95.

15. Vasszög
Szára négyszögletes átmetszetű, feje letörött.
Méret: h.: 5,2 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: 2025.62.95.

[37] GAÁL 1996, 78.

16. Vasszög
Szára négyszögletes átmetszetű, feje letörött.
Méret: h.: 9,7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: 2025.62.95.

17. Négyzetes fejű szög
Négyzetes fejű szög négyszögletes átmetszetű szárral. Vége letörött.
Méret: h.: 2,1 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: 2025.62.95.

18. Kerek fejű szög
Rövid, kerek fejű szög, szára négyszögletes átmetszetű. Korrodálódott.
Méret: h.: 3,6 cm, sz.: 1,2 cm. Ltsz.: 2025.62.95.

19. Négyzetes fejű szög
Nagyméretű, négyzetes fejű szög négyszögletes keresztmetszetű szárnnyal. Korrodálódott.
Méret: h.: 14,6 cm, sz.: 2,6 cm. Ltsz.: 2025.62.96.

20. T alakú szög
T formájú szög, szára négyzetes átmetszetű. Vége letörött.
Méret: h.: 4,8 cm, sz.: 2,9 cm. Ltsz.: 2025.62.97.

21. Lapított fejű szög
Ovális, lapított fejjel. rendelkező szög négyzetes átmetszetű szárral. A szár az indítást követően letörött.
Méret: 2,2×1,8 cm. Ltsz.: 2025.62.97.

22. Lapított fejű szög
Háromszög alakú, lapított fejjel ellátott szög négyszögletes átmetszetű szárral. Vége törött.
Méret: h.: 4,4 cm, sz.: 1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.98.

Vasalat
Téglalap formájú, masszív vasalat. Korrodálódott.
Méret: h.: 14,9 cm, sz.: 3,2 cm. Ltsz.: 2025.62.99.

Vasár
Kovácsolt ár darabja. Törött.
Méret: h.: 10,6 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: 2025.62.100.

Vashorog[38]
1. Vasból készült, téglalap átmetszetű, alsó részén visszahajló horog. Korrodálódott.
Méret: h.: 9,4 cm, sz.: 4,5 cm. Ltsz.: 2025.62.101.

2. Vasból készült horog, szára trapéz alakban kiszélesedik. Korrodálódott.
Méret: h.: 6,6 cm, sz.: 1,8 cm. Ltsz.: 2025.62.102.

3. Kampós végű horog, felső része hurkos kialakítású. Korrodálódott.
Méret: h.: 6,2 cm, sz.: 2,6 cm. Ltsz.: 2025.62.103.

[38] GAÁL 1996, 84.

Vasakasztó

Vasból készült akasztó. Alsó része kettéosztott, szárai négyszögletes átmetszetűek. Felső része trapéz alakban kiszélesedik, rajta két apró szegecshellyel.
Méret: 7,1×4,3 cm. Ltsz.: 2025.62.104.

Vaskarika (övcsat?)

Vasból készült, talán övcsathoz tartozó ovális átmetszetű karika. Törött.
Méret: á.: 4 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: 2025.62.105.

Vasnyél

Hosszú, hajlított, egyenes oldalú nyél, egyik vége felé megvastagodik. Korrodálódott.
Méret: h.: 23,5 cm, sz.:1,4 cm. Ltsz.: 2025.62.106.

Zsanér[39]

Zsanér két egymásba kapcsolódó, hurkos fejű, nyitott szárú szöggel. A szögek szárai töröttek.
Méret: h.: 8,2 cm, sz.: 4,3 cm. Ltsz.: 2025.62.107.

Vastárgy töredéke

1. Háromszög alakú vastárgy
Méret: h.: 3,9 cm, sz.: 1,7 cm. Ltsz.: 2025.62.108.

2. Vastárgytöredék
Méret: h.: 3,3 cm, sz.: 0,7 cm. Ltsz.: 2025.62.108.

3. Keskeny, téglalap formájú vastárgy töredéke.
Méret: h.: 5,2 cm, sz.: 1,5 cm. Ltsz.: 2025.62.109.

4. Keskeny, téglalap átmetszetű vastárgy töredéke.
Méret: h.: 3,8 cm, sz.: 0,8 cm. Ltsz.: 2025.62.108.

5. Téglalap átmetszetű tárgy (szerszám?) töredéke. Korrodálódott.
Méret: h.: 7,1 cm, sz.: 2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.110.

6. Ovális alakú vastárgy. Korrodálódott.
Méret: h.: 2,3 cm, sz.: 1,3 cm. Ltsz.: 2025.62.110.

7. Keskeny nyelű, végén trapéz alakban kiszélesedő tárgy töredéke. Korrodálódott.
Méret: h.: 4,1 cm, sz.: 2 cm. Ltsz.: 2025.62.110.

8. Vékony lemezből készült, domború tárgy töredéke. Rajta egy apró, kör alakú áttörés figyelhető meg.
Méret: h.: 7,8 cm, sz.: 4 cm. Ltsz.: 2025.62.111.

KERÁMIA[40]

1. Durván iszapolt, apró kaviccsal soványított pohár alj- és oldaltöredéke. Külső fele nyers sárgás színű, belső fele világosbarna.
Méret: 4,2×2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.118.

[39] RUPNIK 2012, 573.
[40] DELBÓ 2016, 408–421.

2. Szürke színű, homokkal és apró kaviccsal soványított, jól iszapolt, vízszintesen kihajló peremű tál perem- és oldaltöredéke.
Méret: 2,7×2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.119.

3. Szürke színű, apró kaviccsal és homokkal soványított, durván iszapolt, kihajló peremű bögre perem- és oldaltöredéke.
Méret: 4,6×3,9 cm. Ltsz.: 2025.62.120.1.

4. Durván iszapolt, apró kaviccsal és csillámmal soványított edény oldaltöredéke. Külső oldala szürkésbarna, belső oldala nyers színű.
Méret: 4,5×3,8 cm. Ltsz.: 2025.62.120.2.

5. Szürke színű, durva anyagú edény oldaltöredéke.
Méret: 3,2×2,4 cm. Ltsz.: 2025.62.121.

6. Fekete színű, vastag falú, apró kaviccsal és csillámmal soványított, durván iszapolt edény alj- és oldaltöredéke.
Méret: 4,5×2,2 cm. Ltsz.: 2025.62.122.

7. Finoman iszapolt, apró kaviccsal és csillámmal soványított, világossárga színű, behúzott peremű tál perem- és oldaltöredéke.
Méret: 3,3×2,2 cm. Ltsz.: 2025.62.123.

8. Durván iszapolt, apró kaviccsal soványított, barna színű, vastag falú edény oldaltöredéke.
Méret: 3,8×5,2 cm. Ltsz.: 2025.62.124.

9. Durván iszapolt, apró kaviccsal soványított, szürke színű, megvastagodó peremű edény perem-, nyak- és oldaltöredéke. Nyakán egy kissé kiemelkedő vonal fut végig, az oldal a nyakkal való csatlakozásnál megtörik.
Méret: 3,5×2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.125.

10. Durván iszapolt, apró kavicsos soványítású, szürkésbarna színű edény oldaltöredéke.
Méret: 7×4,4 cm. Ltsz.: 2025.62.126.

11. Finoman iszapolt, csillámos-homokos soványítású, bőrszínű edény oldaltöredéke.
Méret: 2,1×2 cm. Ltsz.: 2025.62.127.

12. Jól iszapolt, szürke színű, sűrű vonallal díszített edény oldaltöredéke.
Méret: 4,5×3,8 cm. Ltsz.: 2025.62.128.

13. Jól iszapolt, vörös színű edény aljtöredéke.
Méret: 3,7×2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.129.

14. Jól iszapolt, téglaszínű, kihajló peremű tál perem- és oldaltöredéke.
Méret: 3,6×3,2 cm. Ltsz.: 2025.62.130.

15. Durván iszapolt, apró kaviccsal és csillámmal soványított, barnásszürke színű, kihajló peremű tál perem- és oldaltöredéke. Méret: 2,7×2,2 cm. Ltsz.: 2025.62.131.

16. Durván iszapolt, apró kavicsos-csillámos soványítású, szürke színű edény oldaltöredéke.
Méret: 2,7×1,8 cm. Ltsz.: 2025.62.132.

17. Durván iszapolt, csillámmal soványított, barna színű, megvastagodó peremű tál perem- és oldaltöredéke.
Méret: 3,6×2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.133.

18. Durván iszapolt, apró kaviccsal és csillámmal soványított, szürke színű edény alj- és oldaltöredéke.
Méret: 5,2×2,1 cm. Ltsz.: 2025.62.134.

19. Jól iszapolt, szürke színű, simított felületű edény oldaltöredéke.
Méret: 4,2×2,6 cm. Ltsz.: 2025.62.135.

20. Közepesen iszapolt, apró kaviccsal soványított, szürke színű edény oldaltöredéke.
Méret: 4,1×3,2 cm. Ltsz.: 2025.62.136.

21. Jól iszapolt, szürke színű edény oldaltöredéke.
Méret: 2,1×2,5 cm. Ltsz.: 2025.62.137.

22. Durván iszapolt, apró kaviccsal soványított, szürke színű edény oldaltöredéke.
Méret: 3,5×3,2 cm. Ltsz.: 2025.62.138.

23. Jól iszapolt, csillámos soványítású, világosbarna edény oldaltöredéke.
Méret: 2,7×1,9 cm. Ltsz.: 2025.62.139.

24. Jól iszapolt, vízszintesen kihajló peremű, sötétbarna színű edény perem- és oldaltöredéke. Oldalán törés figyelhető meg.
Méret: 1,8×1,5 cm. Ltsz.: 2025.62.140.

PATTINTÉKOK

1. Pattinték
Barna színű radiolarit.
Méret: 1,8×1,3 cm. Ltsz.: 2025.62.141.

2. Pattinték
Barna színű radiolarit.
Méret: 3,5×3,1 cm. Ltsz.: 2025.62.142.

3. Pattinték
Sárga és szürke színű radiolarit.
Méret: 2,6×1,3 cm. Ltsz.: 2025.62.143.

4. Pattinték
Barna színű radiolarit.
Méret: 5,2×3,1 cm. Ltsz.: 2025.62.144.

5. Pattinték (3 db)
Barna színű radiolarit. Méret: 3,1×2,3 cm; 2,1×2 cm; 1,3×1,4 cm. Ltsz.: 2025.62.145.

IRODALOMJEGYZÉK

BENEDIKOVÁ – PIETA 2020 — BENEDIKOVÁ, Lucia – PIETA, Karol: Early and Middle La Tène Period in the Slovakian Western Carpathians. Current state of knowledge. In: *Unité et diversité du monde celtique. Unity and Diversity in the Celtic World.* Eds. Pierrevelcin, Gilles – Kysela, Jan – Fichtl, Stephan. Praha 2020, 383–411.

BISHOP – COULSTON 2006 — BISHOP, M. C. – COULSTON, J. C. N.: *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome.* London 2006.

BÖHME 1972 — BÖHME, Astrid: Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. *Saalburg Jahrbuch* 29 (1972) 5–112.

COCIŞ 2004 — COCIŞ, Sorin: *Fibulele din Dacia Romană. The brooches from roman Dacia.* Cluj-Napoca 2004.

CZÖVEK 2010a — CZÖVEK Attila: Bonyhád, Hidas-Bonyhád vasútállomás. *RKM* 2009 (2010) 151.

CZÖVEK 2010b — CZÖVEK Attila: Zomba, Alsó-Kisföld-dűlő. *RKM* 2009 (2010) 389–390.

DELBÓ 2016 — DELBÓ Gabriella: A budaörsi temető kora római kerámiaanyaga. In: *A budaörsi római vicus temetője.* Szerk. Ottományi Katalin. Budapest 2016, 394–431.

FÜLEP – SZ. BURGER 1979 — FÜLEP Ferenc – SZ. BURGER Alice: Baranya megye a római korban. In: *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig.* Szerk. Bándi Gábor. Pécs 1979, 221–328. (Baranya monográfia sorozat)

G. SÁNDOR 1998 — G. SÁNDOR Mária: *Magyaregregy, Márévár.* Budapest 1998 (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 163.)

GAÁL 1996 — GAÁL Attila: Császárkori vasdepot Dombóvár határából. *Communicationes Archeologicae Hungariae* 1982, 73–91.

JOBST 1975 — JOBST, Werner: *Die römische Fibeln aus Lauriacium.* Linz 1975, 86–106. (Forschungen in Lauriacium 10.)

KONTNY – RUDNICKI 2020 — KONTNY, Bartosz – RUDNICKI, Marcin: Late Roman and Migration Period military equipment from Kujawy. In: *The Migration Period between the Oder and the Vistula 2.* Eds. Bursche, Aleksander – Hines, John – Zapolska, Anna. Leiden 2020, 500–538. (East and Central Europe in the Middle Ages 59.)

LÓKI – SZABÓ – VISY 2011 — LÓKI Róbert – SZABÓ Máté – VISY Zsolt: A PTE kutatócsoportja által felmért lelőhelyek katalógusa. In: *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között.* Szerk. Visy Zsolt. Pécs 2011, 53–100.

MERCZI 2014 — MERCZI Mónika: Támlap nélküli egygombos, erősprofilú fibulák Északkelet-Pannoniából. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014) 7–31.

MIKLÓS 1998 — MIKLÓS Zsuzsa: Váralja-Várfő XIII. századi vára. *WMMÉ* XX (1998) 127–156.

OLDENSTEIN 1976 — OLDENSTEIN, Jürgen: Zur Ausrüstung römischer Auxiliar-einheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 57 (1976) 49–284.

PACE 2014 — PACE, Tommas D.: *A Typology of Roman Locks and Keys.* Thesis, Southwestern Baptist Theological Seminary, 2014.

PIETA 2018 — PIETA, Karol: Ein mittellatènezeitlicher Brandopferplatz in Slatina nad Bebravou. *Študijné zvesti Archeologického ústavu* 64 (2018) 89–113.

PALÁGYI 2003 — PALÁGYI Szilvia: *Római kori lószerszám-és járomveretek a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből.* Veszprém 2003.

PETŐ 1981 — PETŐ, Mária: Eisenfunde aus der Festung. In: *Die spätrömische Festung und Gräberfeld von Tokod.* Hrsg. Mócsy, András. Budapest 1981, 145–157.

PRÖTTEL 1988 — PRÖTTEL, Philipp Marc: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. *Jahrbuch des Römisch Germanisches Zentralmuseums* 35 (1988) 347–372.

RADNÓTI 1938 — RADNÓTI, Aladár: *Die römischen Bronzegefässe von Pannonien.* Budapest 1938. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 6.)

RIHA 1979 — RIHA, Emilie: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. *Forschungen in Augst* 3 (1979) 165–166.

RUPNIK 2012 — RUPNIK László: Római kori vastárgyak Budaörs 2. lelőhelyről. In: *Római vicus Budaörsön.* Szerk. Ottományi Katalin. Budapest 2012, 553–583.

SÁRÓ 2014 — SÁRÓ Csilla: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Gyűjteményéből. *WMMÉ* XXVI (2014) 159–222.

SEDLMAYER 1999 — SEDLMAYER, Helga: *Die römische Bronzgefäße in Noricum.* Montagnac 1999. (Monographies instrumentum 10.)

VAN DER VEEN 2020 — VAN DER VEEN, Vincent: *Roman military equipment and horse gear from the Hunerberg at Nijmegen. Finds from the Augustan military base and Flavio-Trajanic castra and canabae legionis.* Nijmegen 2020. (Auxiliaria 18.)

RÖVIDÍTÉSEK

Rég. ad.	Régészeti adattár
RKM	Régészeti kutatások Magyarországon, Budapest
WMM	Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

1

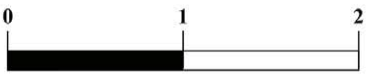

2

3

1. tábla

2. tábla

1

2

3

4

5

6

7

8

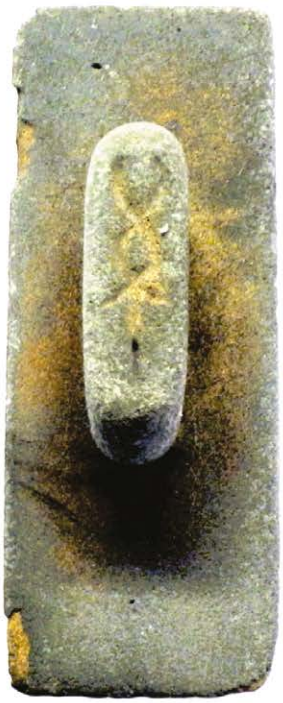
3. tábla

1

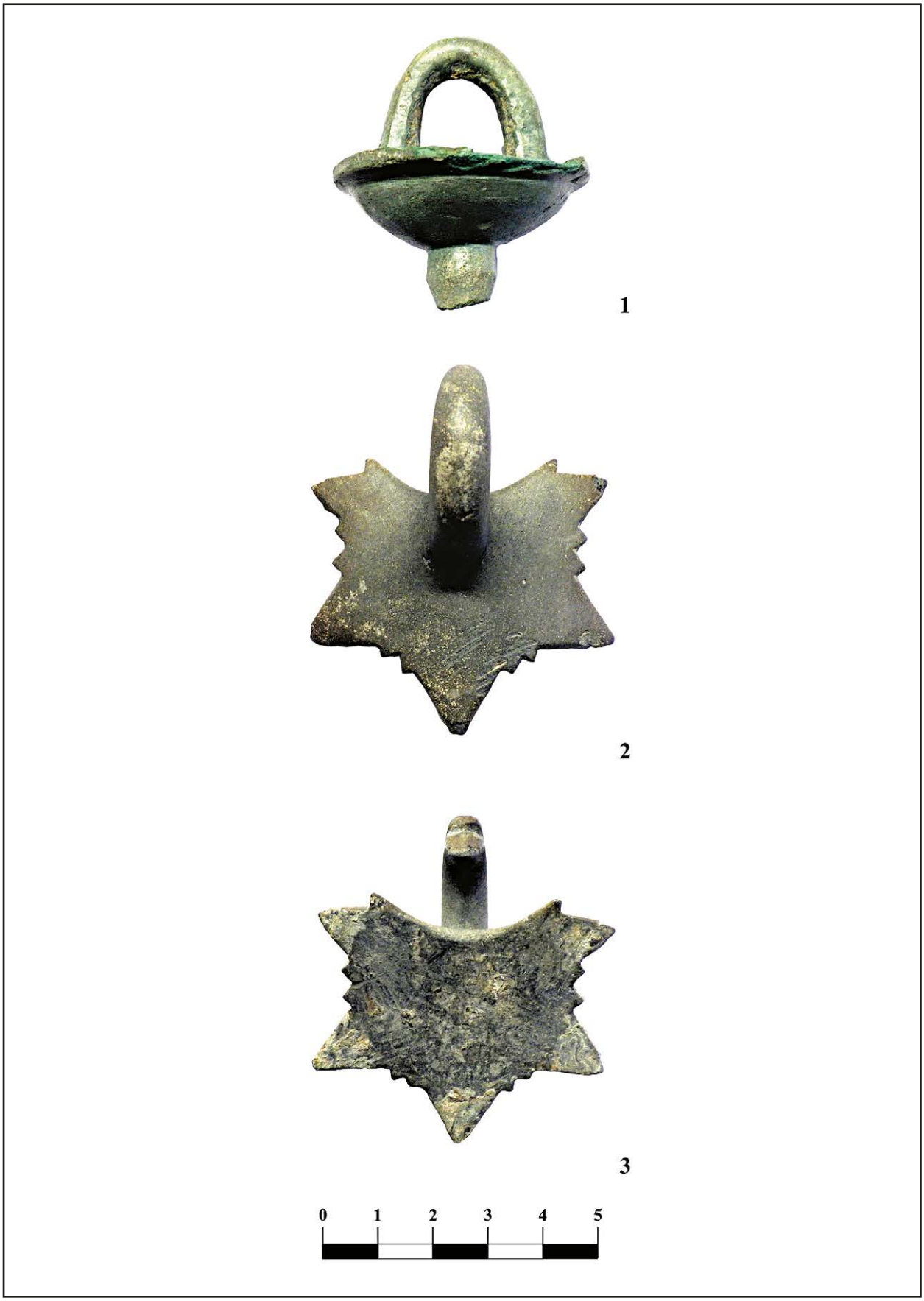
2

3

4. tábla

5. tábla

A Roman-Period Feature and its Finds at Váralja-Lapát Castle

In the eastern Mecsek Hills, within the area bounded by the Váralja and Farkas ravines, situated south of the settlement Váralja, historical maps record the place name Lapát Castle, a designation preserved through local oral tradition and bearing archaeological relevance. LiDAR imagery of the site has revealed the foundation walls of a Roman-period structure that are no longer visible to the naked eye. During multiple archaeological field surveys conducted there, third-century Roman coins, numerous metal objects, and several ceramic fragments could be collected.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 121–145.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.6

SÜMEGI JÓZSEF

A bátai apátság a török veszély árnyékában

Tanulmányunkban a középkori bátai bencés monostor történetének utolsó fejezetét tárgyaljuk, mely két és fél évtizedet ölel fel, 1515 és 1539 között. Ezt az időszakot a török elleni védekezés, majd 1526 után a folyamatos török támadások határozták meg. Ezek közepette élte az országos hírnévvel rendelkező kegyhely az életét, próbálta betölteni feladatát.

Bátának fontos szerep jutott a török elleni védekezés szervezésében is, hiszen kikötője alkalmas volt a magyar flotta befogadására, így 1521-ben itt állomásoztak a Nándorfehérvár felmentésére készülő csapattestek, 1526-ban szintén kijelölt gyülekezőhely volt, ahol az utolsó országtanács ülését is tartották. Itt választották meg a Mohácsra induló sereg fővezéreit, a király pedig gyónt és áldozott, mielőtt elindult volna a mohácsi táborba.

A csata után Báta is osztozott az ország sorsában, a török sereg felégette, de ekkor még a Szent Vér ereklyét elmenekítették. Ezt követően az élet visszatért a monostorba, s a kegyhely is be tudta tölteni feladatát a hadjáratok közötti békeévekben, egészen az 1539-es elpusztításáig.

Az apátság középkori története tehát a török hódoltság kiépítésével párhuzamosan be is fejeződött, hiszen a török hadak az apátságot és a kegyhelyet letörölték a keresztény Magyarország térképéről, talán azért is, mert a Szent Vér ereklye és a kegyhely a török elleni küzdelem egyik szimbólumává is vált a középkor végére. A Szent Vér ereklye megsemmisült, a monostor helyét benőtte az erdő. Csak a népi hagyomány és az emberi emlékezet őrizte meg az eucharisztikus csoda és az egykori országos hírű kegyhely emlékét.

A korszak apátjai: IV. János, 1515–1526; Győri Mihály, 1526/27–1535; ismeretlen nevű apát. 1535–1539.

IV. JÁNOS APÁT

Mucsei János lemondása után az új apát személyéről minden bizonnyal még a káptalanon született döntés. Az a véleményünk, hogy Pannonhalma fiókapátságának, Tatának az apátja, János került az apáti székbe.[1] A kegyúrral kialakult kényes helyzet miatt olyan apátot helyeztek Bátára, aki már

[1] SÖRÖS 1912, 206. Sörös Pongrác kiemeli, hogy 1515. április 24-e után már nem említik a nevét. Utódát pedig már 1518-ban kolozsmonostori apáttá választja a bencés nagykáptalan. SÖRÖS 1912, 206.

vezetői gyakorlattal rendelkezett, ugyanakkor a reformok folytatását is biztosítani tudta, hiszen Tata ekkor Pannonhalma fiókapátsága volt.[2] Hogy pontosan mikor foglalta el az apáti széket, nem tudjuk. A kánoni utat biztosan be kellett tartani, tehát a konventnek meg kellett választania, ezt követően jött a kegyúri jóváhagyás, amennyiben ez még 1516. január 24-e előtt történt, majd az esztergomi érsek általi megerősítés. Tudjuk, hogy ez ekkor elég hosszú folyamat lehetett, hiszen az új szekszárdi apát is csak 1517. szeptember 8-án kapta meg Bakócz Tamás érsektől az invesztitúrát, miután egyik rendtársa, Pál pannonhalmi szerzetes az apát nevében az érsek előtt Budán letette az esküt. Ezt követően állíttatta ki csak az érsek a megerősítő oklevelet. Az oklevél tanúsága szerint az új apáti kinevezéshez még szükség volt Perényi Imre nádor ajánlására és beleegyezésére, valamint Tolnai Máté és a szekszárdi konvent hozzájárulására is.[3] Tehát az apáti szék betöltésének eljárása még 1516. január 24-e előtt indult el. A bátai apáti szék betöltésénél is ugyanez volt az eljárás, így az új apát 1516-ban foglalhatta el hivatalát leghamarabb, bár nevének első említésével csak 1517. július 30-án találkozunk.[4]

János a Mohács előtti korszak utolsó apátja volt, amikor a török elleni védekezés kapcsán Bátának egyre fontosabb szerep jutott. Az apátság mellett a dunai rév és kikötő, valamint maga a település is egyre jelentősebb szerephez jutott. A középkor végi Bátáról tudjuk, hogy kb. kétszáz házból állt a mezőváros,[5] a település magja a kikötő és révátkelő közelében helyezkedett el, itt állt egy teraszon, a Sárvíz és a Pösze összefolyásával szemben a mezőváros nagy egyhajós gótikus plébániatemploma, körülötte a temetővel.[6]

A mezővárosban volt egy jelentős fogadó, Nagy Ágoston polgár tulajdonában. Ez alkalmas volt arra, hogy a magyar hadsereg vezetőit 1521-ben elszállásolja, illetve volt tanácskozásra alkalmas terme is.[7] Nagy Ágoston a mezővárosi polgárság legmódosabb rétegéhez tartozott, akinél az arisztokraták és nemesek is megszálltak. Nem véletlen, hogy az arisztokratákkal együtt szerepel az apátságnak adományokat tevők között az 1526. évi leltárban. Ő három miseruhát is ajándékozott a kegyhely templomának, egy vörös színű, bíbor alapon bőven bearanyozott kazulát, egy fekete kamuka miseruhát és egy fehér, teljesen arannyal szőtt miseruhát.[8] Az adományok azt mutatják, hogy nem maradt el értékben a királyok által ajándékba hozott egyházi felszerelések mögött az ő ajándéka sem. Nyilván nagyon hálás lehetett a kegyhelynek, hiszen fogadójának vendégei elsősorban a Szent Vér ereklye miatt érkeztek Bátára.

A bátai nagybúcsúkhoz tartozó országos vásárok, valamint a hetivásárok és az ekkor már nagyon jelentős nyugati irányú élőmarha-kereskedelem a bátai kikötőt egyre forgalmasabbá tette. Ezt látszik megerősíteni az az 1515 körül keletkezett oklevél, amelyben a Nyulak-szigeti domonkos apácák Szatmári György kancellárhoz fordultak a pesti hajósok ügyében.[9] Ugyanis ők, akik a hajózást iparszerűen űzték, céhszerű társulatba tömörültek, s ennek a társulatnak a vezetői a bíró és az esküdtek voltak.[10] A hajózás mellett közvetítő nagykereskedést is bonyolítottak, s leginkább

[2] Hasonló módon történt a következő káptalanon a kolozsmonostori apát megválasztása. Ekkor választási bizottságot hoztak létre, amelynek tagjai János szekszárdi, György kácsi és Gergely kapornaki apátok voltak. Ők megkérdezték az összes jelenlévő apát véleményét, majd a véleményeket összegezve kihirdették, hogy az apátok javaslatára Nagyszombati Márton tatai apátot jelölik az apáti székbe. Ő mentegetőzött és nem akarta vállalni a feladatot, de a választó apátok ostromló kérésére végül elfogadta a kolozsmonostori apáti tisztséget. Hasonló módon történhetett János bátai apát megválasztása is. SÖRÖS – REZNER 1905, 122.

[3] FRAKNÓI 1879, 31, 88–89.

[4] DL 89097.

[5] ETE III. 382–383. Várdai Pál esztergomi érsek tudósítása; amikor ő Bátán járt, az kb. kétszáz házból álló település volt. Várdai többször járhatott Bátán. A családnak, amelyből származott, a bátmonostori uradalma szomszédos volt a bátai apátsággal, amikor a budai Szent Zsigmond-társaskáptalan prépostja volt, a káptalannak is voltak birtokai a szomszédságban, a mohácsi csata előtt ő is ott volt Bátán. DF 248785.; ETE I. 276–277.

[6] K. NÉMETH – RÁCZ 2012, 147–159.

[7] SZERÉMI 1961, 87.

[8] ETE I. 277–278.; SÜMEGI 1993, 96.

[9] DL 26166.; SÜMEGI 1993, 81.

[10] LÉDERER 1977, 676.

borkereskedéssel foglalkoztak.[11] Mivel a hajózás volt az alaptevékenységük, így alapfeltétel volt számukra, hogy minél több és jobb kikötőt használhassanak a Dunán, vámfizetés nélkül.[12] Különösen a téli kikötésre is alkalmas jenői rév budai kikötőjére lett volna szükségük, itt ugyanis a melegvízű források hatására nem fagyott be télen sem a folyó. Ennek használata viszont sértette a Nyulak-szigeti apácakolostor birtokában lévő jenői jobbágyok érdekeit, akik szintén hajózással foglalkoztak. A hosszan elhúzódó vita lezárására 1514-ben került sor, amikor is Szatmári György kancellár megbízta Perneszi Miklóst, Hencelfi Istvánt, Mátyás budai udvarbírót és László egykori budavári udvarbírót azzal, hogy hozzanak ítéletet az ügyben. Eszerint *„a pesti hajósok fogadhatnak Pesten hajót,* és azokat *meg is rakhatják ott és ki is rakhatják a rakományukat a felhévízi révnél. Ezzel szemben a saját hajóikat nem rakhatják meg itt, hanem kötelesek levinni a felgyülemlett lótrágyáról népiesen Nagyganénak nevezett nagy rév alá és a hajóikat ott megrakhatják, de csak akkor, ha az a szándékuk, hogy a szállítmányukat Bátára, vagy a Dunán lefelé található más vásártartó helyekre viszik, Pest felé az említett szállítmányukkal nem hajózhatnak, hanem csak egyfolytában lefelé a túlsó parton lévő Bátára."*[13] Úgy tűnik, hogy a pesti hajósok megpróbálták felrúgni a megegyezést,[14] ezért fordultak 1515 körül egy keltezetlen kérvénnyel az apácák Szatmári kancellárhoz, hogy az eljárásokban és perekben őket *„megóvni és megvédelmezni méltóztassék a mindenható Isten és az ő édesanyja szerelmére, amiért örökös közbenjárói lesznek"* a kancellár lelki üdvének.[15] Az oklevél a bátai kikötőre nézve nagyon fontos forrás, hiszen ez a kikötő lehetett Pest után a legjelentősebb a Dunán. Ezt az is mutatja, hogy 1521 őszén itt kötött ki a Nándorfehérvár felmentésére küldött királyi hajóhad is.[16] A pesti hajósok, akik zömében borkereskedelemmel foglalkoztak, innen szállították Budára a szerémségi és tolnai borvidék kiváló borait.[17] Egy, Temesvári Pelbárt által megőrzött anekdota a bátai vásáron hordón prédikáló ferences barátról szintén ezt erősíti.[18] Azt pedig, hogy az itteni borok és élőállat a német birodalomba is eljutott, mutatja a nürnbergi Handel-Buch, amelyben a bátai vásárok az ország legjelentősebb vásárai között vannak említve.[19]

A vásárok a búcsúk időpontjához kapcsolódtak, így ezek is nagy tömegeket vonzottak. A szentmise és körmenet, a templomban töltött imádság mellett a zarándok fogadalmi tárgyakat is vásárolt, illetve búcsúfiát, amit otthon maradt szeretteinek elvihetett. Így a kegyhelyekhez mindenképp tartozott gyertyaöntő műhely, illetve mézeskalácssütő műhely is, ahol a kegyhely jellegének megfelelő emléktárgyakat készítettek. Ezt bizonyítja az a kőtöredék, amelyet az 1937-es ásatás alkalmával a kolostorépület keleti szárnyában találtak.[20] Ez egy kis kőtáblának két összetartozó töredéke, amelynek egyik oldala csiszolt és vésett volt, a hátoldala hasított szürke mészkő. A kőlap szélessége 16 cm, magassága talán ennél kevesebb. A megmaradt töredéken tisztán felismerhető a töviskeretbe foglalt kereszt, rajta három vasszeg, a töviskorona és két átlyukasztott kéz. A bal felső sarokban a négy betűből és rövidítésjelből álló felirat jelentése Johannes,[21] talán a kereszt mellett álló János apostolra utal. Mivel a kőtáblán negatív véset található, azt minden bizonnyal vagy viasz emléktárgy nyomására,[22] vagy mézeskalács forma előállítására használhatták, ahogy ezt Csalog József már a megtalálásakor meghatározta. A bátai búcsúról tehát olyan búcsúfiát lehetett hazavinni, amely

[11] KUBINYI 1975, 109; LÉDERER 1977, 675–676.
[12] KUBINYI 1975, 109.
[13] DL 26166.; SÜMEGI 1993, 81.
[14] KUBINYI 1975, 109.
[15] DL 26166.; SÜMEGI 1993, 81.
[16] SZERÉMI 1961, 87.
[17] LÉDERER 1977, 676.
[18] TEMESVÁRI 1982, 317–318.
[19] KUBINYI 2000, 31.
[20] CSALOG 1940, 53.
[21] CSALOG 1940, 53.
[22] A középkorban elterjedt viasz Agnus Deik közkedvelt szentelmények voltak. *Agnus*oknak nevezték azokat a viaszbáránykákat és -nyomatokat, melyek a húsvéti gyertya maradványaiból készültek és amelyeket a pápa uralkodása első és hetedik évének húsvét keddjén szokott megáldani és előkelő személyek között kiosztani.

idézte a kegyhely jellegét, Krisztus kínszenvedésének eszközei egyértelműen a Szent Vér kultuszra és az ereklyére utalnak.[23]

János apát kormányzásának első éveiben a legfontosabb esemény a királyi kegyuraság visszavétele volt Perényi Imre nádortól, illetve ezt követően nem sokkal, március közepén Ulászló király halála. Március 19-én a király székesfehérvári temetésén János apát is részt vehetett. Ebben az időben zárult az 1514-es eseményekben kárt szenvedett földesurak kártérítési pere környékünkön. 1516. november 13-án Várdai Ferenc erdélyi püspök és testvére, Várdai János bodrogi ispán 200 forintot fizetett Báncsai Imre kalocsai kanonoknak, mert a parasztlázadás idején a bátmonostori jobbágyok környékünkön a kanonokot megtámadták, megkínozták és megsarcolták.[24] 1517 februárjában Szatmári György kancellár írt Várdai János bodrogi ispánnak, aki a tolnai polgároktól akart kártérítést kicsikarni. Szatmári jelezte, hogy az egész országban az a szóbeszéd járja, hogy az ő bátmonostori jobbágyai minden szomszédjuknak kárt okoztak és mindent felprédáltak, sőt ők jöttek át a bajaiakkal Tolnára is, s a tolnaiakat is felszólították, hogy keljenek fel és csatlakozzanak hozzájuk.[25] 1517. augusztus 17-én a tolnai megyegyűlésen pedig megszületett az ítélet abban a kártérítési ügyben, amelyet a bátai és környékbeli jobbágyok okoztak Tolna mezővárosának.[26]

Időközben hatalmaskodás is történt. 1517. július 30-án idézte a kalocsai káptalan a királyi jelenlét elé Várdai János bodrogi ispánt, mert még július 2-án bátmonostori és pongoráci jobbágyai Szeremlyénre törtek, s az apát barmait Pongorácra hajtották.[27] Az ügy hátterét nem ismerjük, de úgy gondoljuk, nem járunk messze az igazságtól, ha összefüggésbe hozzuk az ekkor zajló kártérítési ügyekkel. Várdainak is többfelé volt ilyen kötelezettsége, ahogy láttuk, ugyanakkor az ő birtokait is érte nagyobb kár, hiszen még a bátmonostori kúriája is megsemmisült. Lehet, hogy az apátság jobbágyain így akart elégtételt venni. Ugyancsak ezzel függhet össze az is, hogy egy évtizeddel korábbi ügyeket vett elő, elevenített fel. Bírósághoz fordult az atyja és János apát második elődje, Tamás között egykor folyó perek újrafelvétele érdekében.[28] Úgy tűnik, eredménnyel bolygatta meg a régi ügyeket, ugyanis Perényi Imre nádor 1517 őszén levelet intézett a szekszárdi konventhez, amelyben előírta János apátnak, hogy november 30-án esküt kell tennie, hogy Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök által felhozott vádakban ártatlan. Ezért a szekszárdi káptalan egyik szerzetesét, Kelemen papot küldte Bátára, aki onnan visszatérve jelentette, *„hogy vasárnap, vagyis Szent Katalin szűz és vértanú elmúlt ünnepének ötödik napján János apát elé járult, aki ott és akkor méltóságának, vagyis a főpapi süveget viselő pap jogán egyszál maga, a Báta mezővárosban alapított szerzetes templomban főpapi ruháiba öltözötten, baljában pásztorbotját fogva, jobbját a szívére téve a tanúbizonyságul* küldött emberünk előtt, igaz lelkiismeretére, rendjének szabályzata szerint azt állította és azt mondta, hogy a néhai Tamás testvér, egykori *bátai apát az említett Várday Ferenc úrnak, a felperesnek, minden őt vádló keresetében, amelyek a fentebb jelzett levélben foglaltatnak, teljesen ártatlan és azokhoz semmi köze nem volt."*[29] Az eskü letételéről értesítették a nádort, majd az apát kérésére, az eskütétel tanúsítására szintén állítottak ki egy oklevelet. Úgy tűnik ezzel ezek a régi ügyek le is zárultak, legalábbis nyoma a folytatásnak nem maradt fenn.

Időközben a magyar bencés unió ügyében is történtek lépések. Még az 1515. évi nagykáptalanon döntöttek úgy az apátok, hogy a magyar bencés kongregáció alapszabályainak szentesítését kérik a pápától. Az ügy elintézésére Hagymási Máté zselicszentjakabi apátot küldték Rómába, aki a megbízatást 1517 februárjában teljesítette, így X. Leó pápa a bullát 1517. május 10-én állította

[23] CSALOG 1940, 53.
[24] DL 89077.; UDVARDY 1992, 144.
[25] DL 82471.; ÉRSZEGI – KENÉZ – SOLYMOSI 1972, 1029–1030.
[26] DL 82480.; ÉRSZEGI – KENÉZ – SOLYMOSI 1972, 1034.
[27] DL 89097.; UDVARDY 1992, 145.
[28] DL 89111.; SÜMEGI 1993, 85–86.
[29] A szekszárdi konvent jelentőleveléből ismerjük az ügyet. DL 89111.; SÜMEGI 1993, 85–86.

ki.[30] Ám a bulla kiállításakor a zselicszentjakabi apát nem az apátok megegyezése alapján járt el, s tartalma sértette a főapát jogait.[31] Ezért Máté főapát új bulla kiállítását kérte a pápától. Ez 1518. február 26-án kelt, s tulajdonképpen megismételte az 1514. évi bulla tartalmát.[32] Amikor a bulla megérkezett Magyarországra, 1518 áprilisában ismét nagykáptalant tartottak Pannonhalmán. Ezen Tolnai Máté, a rend főelnöke mellett két társelnököt választottak Pál pécsváradi és János szekszárdi apát személyében, rendi *diffinitor*okká pedig Jakab bélapátfalvi, János garamszentbenedeki és János bátai apátokat választották.[33] Ebből is látszik, hogy János apát is a rendi reform feltétlen hívei közé tartozott, s azok megvalósításában tevékeny részt vállalt. Ezen a káptalanon Kolozsmonostorra választottak apátot, amely tényről oklevelet is kiállítottak, amelyet János bátai apát is aláírt és megpecsételt gyűrűs pecsétjével. Úgy tűnik, a főapát jogai körül kialakult helyzet megosztotta az unióba tömörült apátokat. A bullában foglalt kiváltságokat egyes apátok sérelmesnek tartották,[34] s Tolnai Mátét bevádolták a király és Bakócz érsek előtt. Nyilván ezek az apátok álltak a hátterében annak a feljelentésnek is, amely Rómába ment Tolnai Máté ügyében. Azzal vádolták a főapátot, hogy a rend vagyonát pazarolja, annak kárára birtokokat ad el. Tolnai bizottsággal volt kénytelen megvizsgáltatni a vádakat, amely bizottság előtt épp az bizonyosodott be, hogy Tolnai okosan gazdálkodott a birtokokkal. Sőt arra is rávették, hogy eskü alatt ígérje meg, hogy a X. Leó pápa által neki biztosított bizonyos kiváltságokkal nem él.[35] Amikor erről a pápa értesült, 1519 szeptemberében utasította a zirci apátot, hogy Tolnai Mátét oldja föl ezen esküje alól, ez a felmentés kellő elégtétel mellett történjen, s az esküről és az ígéretről kiállított közjegyzői iratokat semmisítse meg. Közben az elégedetlen apátok Bakócz érseket is megkeresték, aki úgy tűnik, beavatkozott a rend belső ügyeibe.[36] 1520. szeptember 5-én Tolnai Máté ismét panaszt tett a pápa előtt Bakócz Tamás bíboros ellen, aki titkon rávette a legtekintélyesebb apátokat, hogy a nagykáptalanon ne jelenjenek meg. Sőt az apátok a pápát is megkeresték levélben, s kérték a korábban engedélyezett mentességeik megerősítését.[37] A pápa azonban 1520. szeptember 20-án kiadott bullájában a Máté főapátnak biztosított jogokat erősítette meg. Másnap a pápa az esztergomi érseknek és a püspököknek is küldött levelet, amelyben kimondta, hogy a területükön élő bencés apátokat, ha kell, kényszerítsék arra, hogy a főapát által összehívott nagykáptalanon jelenjenek meg.[38] Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a bencés unió ügye az 1510-es évek végére válságba került.

A bátai apátság életében is válságos évek következtek. 1519. február 5-én meghalt Perényi Imre nádor. Atyja halála után Perényi Péter lépett örökébe, mint temesi és Abaúj vármegyei ispán, valamint temesvári főkapitány. Még ugyanebben az évben koronaőr is lett. A 17 éves ifjú úgy gondolta, megbosszulja a családot ért csorbát, azt, hogy a király elvette a Perényiektől a négy legjelentősebb bencés apátság kegyuraságát. 1519 nyarán rajtaütött a bátai apátságon, s a Szent Vér ereklyét elrabolta. Az eseményt ugyancsak Szerémi György őrizte meg számunkra. *„Perényi Péter teljesen kiverte a szerzetes testvéreket, végül monostorukba, mint egy istállóba tette lovait, s a mi Urunk Jézus Krisztus Vérét saját kezével megragadva várába, Siklósra vitte."*[39] Szerémi a bátai eseményeket az egyház ellen elkövetett gaztettek felsorolása között említi. Ami biztosan állítható az elmondottakból, az a bátai monostor elfoglalása és a Szent Vér ereklye elrablása. Hogy ezt Perényi Péter valóban bosszúból tette-e, vagy talán a „furta sacra" mögött vallásos meggyőződés is meghúzódott-e, ez

[30] SÖRÖS – REZNER 1905, 117–119, 676–687.
[31] SÖRÖS – REZNER 1905, 120.
[32] SÖRÖS – REZNER 1905, 120–121.
[33] SÖRÖS – REZNER 1905, 121, 699–700.
[34] Ezek között volt Pál pécsváradi, János szekszárdi és Mihály somogyvári apát és minden bizonnyal Hagymási Máté zselicszentjakabi apát is. SÖRÖS – REZNER 1905, 702.
[35] SÖRÖS – REZNER 1905, 122–124.
[36] SÖRÖS – REZNER 1905, 721–722.
[37] SÖRÖS – REZNER 1905, 725–726.
[38] SÖRÖS – REZNER 1905, 726–728.
[39] SZERÉMI 1961, 147.

nem dönthető el a néhány soros tudósítás alapján. Mindenesetre az elmondható, hogy Perényi a Szent Vér ereklyét a legnagyobb tisztelettel őriztette Siklóson.[40]

Az ereklye méltó elhelyezéséről és felmutatásának lehetőségéről is gondoskodni akart. Ezért a kápolna északi oldalán található emeleti helyiségből kialakíttatott egy 1,8 méter széles, 1,1 méter mély fülkét, amelyet lapos szegmentívvel boltoztak. Ennek nyugati falán, a padlótól 2,9 méter magasságban egy kőkonzol található, amelynek rendeltetését ma már nem tudni. Ebből a fülkéből vágtak egy ablakkeretet a kápolnára, a karzat mellvédjétől 1,1 méterre kelet felé, a kápolna padlószintjétől 3,9 méter magasan. Ennek szélessége 2,45, magassága 3,5 méter. Az ablaknyílás két oldalán egy-egy domborművekkel díszített pilaszter van, amelyen Krisztus kínszenvedésének eszközei láthatók, szalagra felfűzve. A bal oldalon felülről lefelé következnek a kehely, kereszt és létra keresztbe rakva, harapófogó és kalapács keresztbe téve, töviskoszorú, a körén belül három szeg, majd a lándzsa és a szivacsos nádbot keresztbe téve. A szalag lent két szálra oszlik, amelyek hullámosan lengenek. A jobb oldali pilaszteren felülről lefelé egy talpas edény, amelynek fogantyúja mellett két gombos bot nyúlik be az edénybe. Ezután következik egy kendő, egy nyitott irattekercs (a kereszt felirata), két seprű, amelynek nyelén hasonló gombok láthatók, mint fent az edénynél, majd az oszlop, két gombos nyelű korbáccsal, tálca kancsóval, végül Krisztus köntöse és a három játékkocka.[41] A reneszánsz ablakkeret, vagy helyesebben erkélykeret ikonográfiája egyértelműen alátámasztja azt a feltételezést, hogy ez a bátai Szent Vér ereklye felmutatására készült.[42] Perényi a bátaihoz hasonló környezetet akart az ereklye számára kialakítani, ezért készíttette őrzési helyéül a kis kegykápolnát, az ablakkeretet pedig azért, hogy innen fel lehessen mutatni az oda érkező zarándokoknak.[43] Nagyobb kegyhelyeken, mint Róma vagy Aachen, szintén erkélyről mutatták fel az ereklyéket.[44] Ugyanakkor a majdnem három méter magasságban kialakított fülke kellő biztonságot jelenthetett arra, hogy az ereklyéhez illetéktelenek ne tudjanak közel menni. Ezt a fülkét az ereklye visszavitele után minden bizonnyal kegyúri oratóriumnak használták.[45]

Az ereklye elrablása nagy közfelháborodást idézhetett elő. Az 1520 február 6-án összeülő fegyveres országgyűlés alkalmat adhatott a bátai apátnak, s minden bizonnyal Tolnai Máténak is, hogy hassanak a királyra, így az ereklye talán még ebben az évben visszakerült Bátára. Kanizsai Dorottya ekkor adományozhatta azokat az ereklyéhez tartozó értékes felszereléseket, amelyeket az 1526. évi leltár említ. Az ereklye monstranciájára készíttetett egy fehér kamuka vélumot, amely arannyal volt átszőve, s két kis ezüstkoronát, amellyel a vélumot a monstranciához erősítették.[46]

A siklósi várkápolna középkori ikonográfiája egyébként több ponton utal Krisztus megváltó szenvedésére és Szent Vérére. A művészettörténeti kutatás a 15. század végére datálja azt a déli falon lévő fülke bélletének keleti sávján található ábrázolást, amelyen a Vir dolorum, a fájdalmak férfia látható.[47] A freskón Krisztus koporsóban áll, keresztbe tett karja alatt jobb oldalt vesszőköteg, bal oldalt korbács látható, mögötte kereszt INRI felirattal, két szöggel és töviskoszorúval. A szenvedés eszközei tehát itt is megjelennek, mint az erkélyablak reneszánsz díszítésén. 2014-ben a várkápolna falából kibontottak egy oda a török időkben befalazott Vir dolorum reliefet.[48] A kiváló szobrászmunkával megfaragott alkotás a késő gótikus szobrászat emlékanyagában társtalanul áll. A sírjából kiemelkedő töviskoronás Krisztus sebeit mutatva látható, amint oldalsebéből több patak-

[40] Valószínű, hogy a siklósi várkápolnában végzett reneszánsz stílusú építkezés ehhez az eseményhez köthető.
[41] SZŐNYI 1933, 176–178.
[42] SZŐNYI 1933, 178; TÜSKÉS – KNAPP 1986, 97–98.
[43] SÜMEGI 2014, 278–279.
[44] PÁSZTOR 2000, 126, 128.
[45] BARTOS – CABELLO 2007, 88.
[46] KNAUZ 1890, 49; SÜMEGI 1993, 96–97.
[47] TÜSKÉS – KNAPP 1986, 98.
[48] SZŐKE 2014, 3.

ban ömlik a vér. A kutatás a kápolna Garai Jób által történt átalakításához köti, vagy egy pasztofórium, vagy oltár felső eleme lehetett.[49]

Nem tudjuk, csak sejtjük, hogy Perényi Péter milyen lelkülettel adta vissza az ereklyét a bátai monostornak, mindenesetre furcsa az a levél, amely a bátai apátság ügyében keletkezett 1521. március 14-én.[50] A bátai egyház valamennyi jobbágya érdekében és védelmében fordult valaki a királyhoz 1521 kora tavaszán egy beadvánnyal, s arra kérte, hogy az uralkodó rendeljen el vizsgálatot a bátai apát ügyében. Ezért fordult levélben II. Lajos Tolnai Máté főapáthoz. Súlyos vádakkal illették a bátai apátot. Azzal, hogy *„az említett egyház javait, ami csak lehetett, bűnös és illetlen dolgaira nagyrészt elfecsérelte és az említett jobbágylakosait sokszor és különbözőképpen megkárosította, ártott nekik, háborgatta őket és kellemetlenkedett velük. Közülük ugyanis egyeseket elfogatott és bebörtönöztetett, nemkülönben javaikat és dolgaikat felprédáltatta, másokat pedig miután kifosztotta őket javaikból és dolgaikból, kizárta őket házaikból és javaikból. Emiatt a zaklatás, háborgatás és megkárosítás miatt több mint hatvanhat jobbágy az egyház birtokairól mások birtokaira átköltözni és ott megtelepedni kényszerült."*[51]

A király tehát nyomatékosan hívta fel Tolnai Máté figyelmét, hogy tiltsa meg a bátai apátnak, hogy az apátság javait elherdálja, a jobbágyait jogtalanul és méltatlanul zaklassa, háborgassa, sőt az apátot ezektől a cselekedetektől távol kell tartani, ha kell, akár az apátságától való megfosztás eszközével. A vádak, ha volt is igazságtartalma a levélben foglaltaknak, nem igazolódtak. Különben az apátot megfosztották volna a monostor kormányzásától. Ez annál is valószínűbb, mert János apát a bencés reform hívének számított, aki monostorában is és az apáti kormányzásban is ügyelt a fegyelemre. Rendi *diffinitor*i megbízatása is azt mutatja, hogy más monostorok ellenőrzésével nyilván olyan apátot bízott meg a nagykáptalan, aki maga példa lehetett a többi apát előtt. Mindenesetre a vádak közszájon forogtak, mert II. Lajos még a következő év nyarán is levelet intézett Tolnai Mátéhoz, amelyben a rendben tapasztalható visszás dolgokról panaszkodott, s a problémák okát abban látta, hogy már öt éve nem volt rendi káptalan, ezért meghagyta Tolnai Mátének, hogy szeptember 14-re hívja össze a káptalant, az apátoknak pedig javadalmuk elvesztésének terhe alatt megparancsolta, hogy ezen megjelenjenek.[52] Ezen a káptalanon biztosan tárgyalták a János apát ellen felhozott vádakat is, s ha ebben a formában igazak lettek volna, akkor az apát ellen felléptek volna. Ez év szeptemberében maga a király is megfordult Bátán, amelynek kegytemplomát és ereklyéjét nagyon tisztelte. Erre utal az 1521. évi oklevél megfogalmazása is, amelyben a monostort Szent Mihály és Krisztus legszentebb Teste egyházának nevezte.[53] Mivel ez nem történt meg, a beadvány mögött Perényi Pétert kell látnunk, aki talán így akart bosszút állni a bátai apáton. Ez annál is inkább érdekes, mert az oklevélben felhozott vádak szinte kísértetiesen idézik azt, amit a Perényiek a bátai apáttal tettek.

Az 1521-es év emellett már a török elleni védekezésről és Nándorfehérvár elestéről szólt. 1520 őszén új uralkodó lépett a török trónra, Nagy Szulejmán. Még decemberben követet küldött Budára a fegyverszünet meghosszabbítása céljából, ám a magyar vezetés börtönbe vetette. Szulejmán erre 1521-ben hadjáratot indított Magyarország ellen. Július elején elesett Zimony és Szabács vára, a hónap végén pedig megkezdte a szultán Nándorfehérvár ostromát. A magyar felmentő sereg a király vezetésével későn indult el Budáról. Augusztus végén is még a tolnai táborban tartózkodtak, majd szeptember elején lassan nyomult előre a királyi sereg egészen Bátáig, ahova a király szeptember 13-án érkezett meg. Itt vetett horgonyt a királyi flotta is, amelynek kapitánya Báthori András volt. Szerémi György elbeszéléséből, aki ott volt tábori papként a hadseregben, viszonylag jól ismerjük

[49] TÓTH 2014.
[50] SÖRÖS – REZNER 1905, 734; SÜMEGI 1993, 87–88.
[51] SÖRÖS – REZNER 1905, 734; SÜMEGI 1993, 87–88; ÉRSZEGI 1978, 90–91.
[52] SÖRÖS – REZNER 1905, 736–737.
[53] A monostortemplom patrocínium-bővülését is mutatja. SÖRÖS – REZNER 1905, 734; SÜMEGI 1993, 87–88.

az eseményeket. Eszerint a hadiflotta is Budáról indult három bástyahajóval, fedélzetén a budai és pesti polgárok által kiállított háromszáz-háromszáz gyalogossal, ágyúkkal. Szerémi a kapitány káplánjaként tartott velük, vitte az egyházi felszereléseit, mert a kapitány kijelentette, hogy semmiképpen sem tud meglenni mise nélkül. A flotta előbb érkezett meg, mint a király. *„Midőn megjöttünk Bátára, ahol a mi Urunk Jézus Krisztus Vére megjelent, az én uram, Báthori András kapitány elment a vérhez, hogy elnyerje a keresztes búcsút, s ott megvárja Lajos királyt."*[54] Báthori András tehát kihasználta azt az időt, amíg a királyi sereg megérkezik és elment a kikötőből a kegyhelyre, ahol elnyerte a kegyhely búcsúját. Azonban három napig is távol maradt. Ezért Szerémit utána küldték a tíznagyok: *„György úr, atyánk, kérjük uraságodat, menjen el atyaságod Bátára, mert ezen a három napon nem jelent meg a kapitány urunk ennyi hadi népnél. Most is gyakran támad köztünk viszálykodás, veszekedés. Ha tehát itt volna, jobb lenne. Naponként megszökik hol kettő, hol három, hol egy, s a hadinép kevesbedik."*[55] Akkor Szerémi két szolgája kíséretében a kikötőből bement a mezővárosba, s megtudta, hogy a kapitány Nagy Ágoston házában volt elszállásolva. *„Ahogy engem meglátott, igen örült, ámde a vele lévő más mágnás urak, Désházi István, Lőrinc herceg, Bánffy János és sokan mások a fájdalom szomorúságában nagyon gondolkodtak. És én mindent előadtam, amit rám bíztak a tíznagyok, hogy azokat csak egyedül neki mondjam el. Mondta nekem: Jaj nekünk magyaroknak, György atya, mert a törökök császára elfoglalta a jeles Nándorfehérvárt, már hatvanhat napig ostromolta és senki sem segítette meg őket. Ezért vonakodtam egyedül hozzátok menni."*[56] Nagy Ágoston fogadójában szállt meg Báthori, ahol a többi arisztokrata is, itt tanácskoztak, s Szerémitől tudjuk, hogy ebédre is itt marasztalták, majd visszaküldték a hajókhoz, hogy Pál háromszáznagyot a kapitány elé rendelje. Pál gyorsan a fogadóba sietett, majd hat óra elteltével érkezett vissza, s elrendelte, hogy mindenki álljon készen a harcra. Tehát mire a királyi haderő Bátára érkezett, már tudták Nándorfehérvár elestének hírét.[57]

Lajos is itt értesült a tragikus hírről, megindult lélekkel jelentette ki, hogy a különböző csoportokban gyülekezett seregét megindítja a török ellen, velük megütközik, ha kell, életét is kockára teszi. Ekkor a három hadseregcsoport a következő helyeken állomásozott. A húszezer főnyi királyi sereg és a hatszáz naszádost számláló flotta Bátánál, Báthori István nádor tizennyolcezer fős seregével a Duna bal partján, Péterváradnál foglalt állást. Szapolyai István erdélyi vajda húszezer fős hadával Zombortól északra, Vannánál táborozott.[58]

Szeptember 13-án tehát Bátára érkezett a király. Ezen a napon megérkezett az erdélyi vajda is, akit reggeli után a király azonnal fogadott. Báthori András ezen a napon két levelet is küldött testvérének, a nádornak, aki Ártándi Pált küldte hozzá azzal a kéréssel, hogy küldjön neki átkelőhajókat Péterváradra.[59] Az egyik levélben értesítette a nádort, hogy aznap útnak indított két kompot, nyolc átkelőhajót és egy ágyúnaszádot. Egy másik levelet is küldött a nádornak Báthori András, ebben jelentette a király megérkezését és azt, hogy tárgyalt a vajdával, akit nyomatékosan arra kért, hogy hadseregével igyekezzen tovább vonulni, az volt ugyanis az előzetes elképzelés, hogy Péterváradnál egyesülnek a nádor és a vajda seregei, s az ostromlott Nándorfehérvár felmentésére sietnek. A nádort a megváltozott helyzet miatt Bátára akarták rendelni, ám ő fájós lábaira tekintettel először nem akart a kérésének eleget tenni.[60] Ezt követően a király is, Báthori András is nyomatékosan kérte a nádort, hogy jöjjön Bátára a hadi helyzet megtárgyalására. Végre a király ismételt sürgetésére ő is megjelent Bátán, s királyi tanácsülést tartottak. Ennek helye csakis a bátai monostor északi szárnya lehetett. Ez az épületrész nem tartozhatott a klauzúrához, itt szállásolhatták el a királyt és kíséretét,

[54] SZERÉMI 1961, 87.
[55] SZERÉMI 1961, 87.
[56] SZERÉMI 1961, 87.
[57] SZERÉMI 1961, 88.
[58] BÁNLAKY 1939, B. 2. d. fejezet.
[59] DL 25633.; SÜMEGI 1993, 90.
[60] DL 25632.

s a földszinti nagyobb termek alkalmasak lehettek megbeszélések tartására is.[61] A tanácsülésen az a határozat született, hogy miután a szultán elvonult Nándorfehérvár alól, annak visszaszerzését haladéktalanul meg kell kísérelni. A hadsereg főparancsnoki feladatainak ellátásában nem tudtak megegyezni, ezért abban állapodtak meg, hogy a nádor és a vajda együtt legyen a hadsereg parancsnoka,[62] illetve fegyveres országgyűlést hirdettek Újlakra. Mivel közeledett a Mihály-napi búcsú és vásár napja, amely önmagában is nagy tömegeket vonzott Bátára, a sereg elhagyta a települést. A király szeptember 30-án már Mohácson volt.[63] A mohácsi táborban csakhamar lázas megbetegedések alakultak ki, sőt maga a király is megbetegedett. Erre a hírre a nádor és vajda is Mohácsra indult, ahol rögtönzött tanácskozást tartottak. Ezen a király nagyon ingerlékeny és ideges volt, s szemrehányást tett Bornemissza Jánosnak, valamint Szathmári György és Szalkai László püspököknek, az ő neveltetése kapcsán, s Szerémi szerint indulatában a két főpapot fel is pofozta.[64] Mohácsról a hadak nagy részét elbocsátották és november 19-re Budára országgyűlést hívtak össze. A magyar hadvezetés itt elkövetett egy nagy hibát, hogy a szultán elvonulása után nem kísérelte meg a fontos végvárak visszafoglalását. Ezután a király Pécs érintésével tért vissza Budára.[65] Az országgyűlésen egybegyűlt rendek átlátták a veszélyt, amit Nándorfehérvár elvesztése jelentett, s felhagyva a szokott viszálykodással, a hadi helyzet megoldására rendkívüli adót szavaztak meg. Elrendelték, hogy minden nemes, városi polgár, kereskedő, kézműves, jobbágy vagy zsellér egy forint adót fizessen fejenként. A főpapok, főurak és birtokos nemesek évi bevételük felét, a lelkészek és a kisebb jövedelműek a birtokukban lévő arany- és ezüstkészletek értékének tizedrészét ajánlják fel.[66] Sajnos a felbuzdulás és az országgyűlésen tett felajánlás nem tudott egy nemes gesztusnál több lenni.

1522 szeptember közepén Pannonhalmán káptalant tartottak,[67] ahol a megjelent apátok újra kérték a pápától a rendi kiváltságok megerősítését, amelyet VII. Kelemen pápa 1523. január 13-án teljesített.[68] Nem tudjuk, hogy ezen János apát megjelent-e, de az egyértelműen látszik, hogy a bencés reform is időközben újra válságba került. Ennek egyik oka lehetett Szathmári György esztergomi érsek féltékenysége Tolnai Mátéval szemben, amelynek következtében az érsek megtiltotta a joghatósága alá tartozó apátoknak, hogy a káptalanon megjelenjenek.[69] Sőt a királyt is a főapát ellen hangolta. 1523-ban II. Lajos is írt a pápának, amelyben Tolnait azzal vádolta, hogy olyan mentességeket és kiváltságokat eszközölt ki a pápánál, amelyek a püspökök, különösen az esztergomi érsek jogait sértik.[70] A főapáttal szembeni vélekedés Szatmári érsek halála után sem változott. Szalkai László ugyanúgy a bencés reform, illetve Pannonhalma kiváltságai ellen foglalt állást. Mindezek ellenére VII. Kelemen pápa 1525. január 26-án kelt bullájában újra megerősítette a pannonhalmi apát kiváltságait és mentességeit, valamint az összes magyarországi apátságokra vonatkozó elnök-apáti és vizitátori jogát. A pápa mindazon törekvések ellenére erősítette meg a kiváltságokat és támogatta a reformot, hogy néhányan az apátok közül a szabadabb életvitelhez szokva főpapjaikkal elhitették, hogy a rendi káptalanok megtartása ellenkezik a püspököknek a monostorok feletti főpásztori joghatóságával. Ezért a püspökök nem engedték az apátokat a káptalanon való részvételre. A pápa felszólította az esztergomi és a kalocsai érseket, valamint a többi püspököt, hogy a szent engedelmesség jegyében, joghatóságuk elvesztésének terhe alatt, ne akadályozzák a káptalanok megtartását.[71]

[61] SÜMEGI 2006, 162.
[62] C. TÓTH 2012, 453.
[63] DL 23586.
[64] SZERÉMI 1961, 89.
[65] 1521. október 6-án Pécsett volt a király. DL 23587.
[66] BÁNLAKY 1939, B. 2. d. fejezet.
[67] SÖRÖS – REZNER 1905, 130.
[68] SÖRÖS – REZNER 1905, 131, 746.
[69] Az érsek azzal vádolta Tolnai Mátét és az apátokat, hogy kivonják magukat az érsek és a többi püspök joghatósága alól. Tolnai válaszol a vádakra: a főpapok akadékoskodásának igazi oka, hogy féltékenységből és kapzsiságból nem engedik az apátokat a káptalanon megjelenni, engedetlenségre ösztönzik őket, s az apáti székek kánoni betöltését is gátolják. SÖRÖS – REZNER 1905, 132.
[70] SÖRÖS – REZNER 1905, 748; ETE I. 122.
[71] SÖRÖS – REZNER 1905, 133, 754–755.

A közben történt események miatt így is csak 1527 tavaszán tudott összeülni a következő káptalan.

1525-ben jubileumi szentévet és búcsút hirdetett VII. Kelemen pápa. Erre azonban a reformáció rohamos terjedése és a fenyegető török veszély is rányomta a bélyegét. II. Lajos, mivel a török veszély miatt nem volt tanácsos Rómába elindulni, kérte a pápától, hogy a búcsút azok is elnyerhessék, akik a feltételeket Magyarországon teljesítik, a zarándoklást pedig a török elleni hadjárat céljaira szentelt pénzadománnyal váltják meg. A király be sem várva a pápa válaszát, még februárban rendeletet bocsátott ki, hogy Rómába senki ne menjen, mert biztos kilátás van arra, hogy a pápa engedélyével a jubileum előnyeiben itthon is részesülhetnek a hívek.[72] A legátus, Campeggio bíboros február 13-án kelt jelentésében az eljárást helytelennek ítélte, de a kért kedvezmény megadását támogatta azzal a feltétellel, hogy a befolyó pénzt a pápai segélyösszegekhez csatolják és fordítsák az ország védelmére.[73] A pápa a felhatalmazást meg is adta, azonban már kezdetben zavarok támadtak. Ugyanis néhány plébános a komisszáriusok által kijelölt helyeken kívül is gyűjtött az említett célra. Ezért a nuncius kérésére a pápa minden olyan helyen megengedte a jubileumi búcsú hirdetését, ahol a hívek a szokásos feltételeket teljesítették.[74] Sőt még arra is rákényszerültek, hogy a pénzt gyűjtő ládákat a jubileum lezárása előtt felnyissák, ugyanis Budán augusztus 5-én már tudták, hogy szűkében van az élelem Jajca várában. Ezért Budán pápai engedéllyel a király parancsára a ládákat felnyitották. Itt ezer aranyat találtak benne.[75] Augusztus 9-én Burgio nuncius levelet írt Sadelato Jakab bíborosnak Rómába. Ebben elmondta, hogy miután a jubileumi pénztárakat felnyitották, szokatlanul csekély összeget találtak: a budaiban háromszáz, az esztergomiban száz és néhány forintot. Emellett a ládákban üveg- és rézdarabokat, hamis pénzeket és kantilénákat is találtak. Például egy papíron ez állt: *„Vidd el magaddal a jubileumot Rómába, s hagyd itt a pénzünket."* Egy csomag három dénárt rejtett, s mellette kis papíron ez állt: az egyik a pápáé, a másik a bíborosé, a harmadik az esztergomi érseké. Burgio megjegyezte, hogy míg huszonöt évvel korábban százhúszezer forint folyt be, most jó lesz, ha három-négyezer forint összegyűlik. Ebből látható, hogy mennyit hanyatlott a buzgóság huszonöt év alatt Magyarországon.[76] Nagyváradon november 19-én nyitották fel a jubileumi ládákat a káptalan és Perényi Ferenc püspök jelenlétében. Dóczi János királyi kincstartó vette át a pénzt a király részére. Itt új forintból 555, régiből 4 és 25 dénár jött össze.[77]

A jubileumi búcsút tehát 1525-ben februártól november végéig el lehetett nyerni Magyarországon, így Bátán is. Itt a búcsúbiztos János apát volt. Biztosan állítottak ki ebben az évben is búcsúleveleket, az ide zarándokló híveknek, s ehhez az 1500. évi jubileumra készített ereklyés pecsétet használták.[78] Sajnos a jubileumi évből egyetlen oklevél sem maradt fenn. Fennmaradt viszont ebből az évből Kanizsai Dorottya végrendelete, aki többször is megfordult Bátán, valószínű a jubileumi évben is felkereste a híres kegyhelyet.[79] 1525. december 8-án úgy rendelkezett, hogy más templomok mellett a *„bátai kegytemplomnak hagyományozunk, a mi Urunk Jézus Krisztus legszentebb Vérének tiszteletére két ezüst gyertyatartót. Ugyancsak adunk ennek az egyháznak egy fehér damasztból készült, s arannyal díszített kazulát, amelynek hátoldalát velencei kereszt ékesíti, minden tartozékával együtt."*[80] Kanizsai Dorottya az adományokkal talán engesztelni akart a volt férje és Perényi Péter által a bátai apátsággal szemben elkövetett bűnökért.

János apát tevékenységéről az utolsó adatunk 1526. január 26-áról maradt fenn. Ekkor Pécsett

[72] FRAKNÓI 1901, II. 367–368.
[73] FRAKNÓI 1901, II. 474. A pápai követ 1525. február 13-án írt jelentéséből.
[74] MonVat II/1. 254.
[75] THALLÓCZY 1915. CCLIV.
[76] ETE I. 209.
[77] ETE I. 222
[78] Vö. HOLUB 1940, 46–48.
[79] Testvére, László 1525-ben Rómába és Loretóba zarándokolt, s pápai lovagként tért vissza. CSUKOVITS 2003, 51, 149; KELÉNYI 2012, 508.
[80] DF 286364.; KELÉNYI 2012, 509. A bajcsi pálosoknak tett adományaiból tudjuk, hogy az oda adományozott két ezüst gyertyatartó 27,5 márkát nyomott. KELÉNYI 2012, 519.

volt tanú egy közjegyzői kinevezésnél. Ugyanis a X. Leó pápától nyert felhatalmazás alapján Attádi Márton címzetes püspök, maróti prépost, székesegyházi főesperes és pécsi kanonok közjegyzővé nevezte ki Attádi Kálmánt Pécsett. A kinevezést Pécsi Mihály pápai közjegyző foglalta írásba János bátai apát, János bicsérdi és Bálint köblényi plébános jelenlétében.[81] János apát tehát Pécsett tartózkodott, amikor ezt az ügyet írásba foglalták. Ugyancsak vidékünket érinti az az oklevél is, amely 1526. március 23-án kelt. II. Lajos ebben beszámolt Tomori Pálnak arról, hogy 1514-ben a tolnai felkelők által Várdai János bátmonostori kúriájában okozott károkat még mindig nem térítették meg.[82]

1526-ban Szulejmán szultán ismét Magyarország ellen vezetett hadat. Noha a déli végeket Tomori Pál kalocsai érsek 1523-tól eredményesen védelmezte, 1526. július 27-én elesett Pétervárad, amely Nándorfehérvár után az ország déli kapujának számított.[83] A szultáni haderő szinte akadály nélkül vonult a királyi úton Buda irányába. A magyar kormányzat most is megkésve reagált a török támadás megindulására. A mozgósítási parancsot csak június elején adta ki a király, s ő maga is július 20-án indult Budáról, miközben a török Pétervárадot már el is foglalta.[84] A lassan gyülekező királyi haderő augusztus 4-én Pakson, augusztus 6-án Tolnán állomásozott.[85] Tolnán döntöttek arról, hogy a falvakban szétszórtan elhelyezett sereget Bátára irányítják, Palinai György boszniai püspököt pedig elküldték Tomoriért, hogy jöjjön ő is Bátára. Tomori azzal az üzenettel küldte vissza a püspököt, hogy vegye rá a királyt arra, hogy akár évi adó árán is kérjen békét a szultántól.[86]

A királyi sereg Tolnáról augusztus 14-én Szekszárdra, majd 15-én Kesztölcre érkezett. Innen írt augusztus 16-án II. Lajos levelet Batthyány Ferenc horvát bánnak. Jelentette, hogy a sereg még aznap Bátán lesz, ott akarja összegyűjteni az ország fegyveres erejét. Arra kérte a bánt, hogy siessen fegyveres erejével a királyi táborba.[87] Antonio Burgio pápai követ is úgy tudta, hogy a királynak az a terve, hogy Báta mellett ver tábort és itt gyűjti össze a hadsereget.[88] Itt történhetett az az esemény is, amelyről szintén Burgio tudósít, hogy a naszádosok kapitányai felkeresték a királyt, elhozták zászlóikat is és közölték az uralkodóval, hogy nem hajlandók tovább szolgálni, mert hónapok óta nem kaptak zsoldot.[89] Szerémi szerint nyolc naszádja volt a királynak.[90] Itt is a sereget a környező falvakban táboroztatták.

A király tehát augusztus 16-án este érkezett meg Bátára. A királyt, a főpapokat és talán a bárók közül is többet is a monostorban szállásoltak el, s itt tartották a megbeszéléseket is. Másnap a király utasítására Majlád István asztalnokmester levelet intézett Bornemissza János budai várnagyhoz. Ebben kérte, hogy siessen a királyhoz, s közölte vele, hogy panasz is van ellene, mert a királyt nem látja el rendesen élelemmel.[91] Augusztus 17-én este megérkezett Tomori Pál is, így megkezdődhettek a tárgyalások a legfontosabb kérdésben, ki legyen a sereg főparancsnoka.[92] Korabeli német újságlap is arról tudósít, hogy a királyi sereg Bátán vesztegelt néhány napig, mert nem volt a seregnek vezére.[93] C. Tóth Norbert kutatásai alapján rekonstruálható, hogy kik vettek részt ezeken a tárgyalásokon, amelyek augusztus 17-én este kezdődtek, s a következő napon zárultak csak eredménnyel. Az országnagyok közül Bátán volt Báthori István nádor, Szapolyai György szepesi gróf, Drágfi János országbíró, Guti Országh Imre kamarás mester, Alsólendvai Bánfi János pohárnokmester, Korlát-

[81] DL 34397.; MÁLYUSZ 1926, 185–186.
[82] FEKETE NAGY – ÉRSZEGI 1979.
[83] SZAKÁLY 1986, 52–53.
[84] PERJÉS 1986, 209.
[85] PERJÉS 1986, 211.
[86] Istvánffy Miklóstól ismerjük a részletet. Mohács emlékezete 1979, 101.
[87] Mohács emlékezete 1979, 139–140.
[88] Burgio pápai követ 1526. augusztus 19-i jelentése. Mohács emlékezete 1979, 239.
[89] Mohács emlékezete 1979, 237.
[90] SZERÉMI 1961, 101.
[91] DL 47648
[92] Brodarics István feljegyzéséből. Mohács emlékezete 1979, 28–30.
[93] Mohács emlékezete 1979, 278.

kövi Péter ajtónállómester, Trepka András udvarmester, Csulai Móré László és Majlád István asztalnokmesterek, Perényi Péter temesi ispán és koronaőr, valamint Batthyány Orbán, Török Bálint, Czibak Imre és Szekcsői Herczeg Miklós bárók. A főpapok közül ott volt a két érsek, Szalkai László esztergomi és Tomori Pál kalocsai érsek. A püspökök közül Csulai Móré Fülöp pécsi, Erdődi Simon zágrábi, Perényi Ferenc váradi, Várdai Pál egri, Palinai György boszniai, Csaholy Ferenc csanádi, Paksi Balázs győri, Podmaniczki István nyitrai, Guti Országh János váci, Jozefics Ferenc zenggi és Brodarics István szerémi püspök és kancellár, valamint Verancsics Antal budai prépost, a királyi kápolna vezetője, Kretschmer Lőrinc fehérvári prépost és Tahi János vránai perjel.[94] Rajtuk kívül a megyésispánok közül is többen ott voltak Bátán a táborban: Balassa Ferenc és Ráskai Gáspár Nógrád, Bornemissza János Pozsony, Tárcai Miklós Sáros, Paksi János Solt, Báthory András Szabolcs és Szatmár, Mesztegnyői Szerecsen János Tolna, Perényi Gábor Ugocsa, Homonnai Ferenc Ung, Szécsi Tamás Vas, Ákosházi Sárkány Ambrus Zala, Pálóczi Antal Zemplén, Guti Országh Ferenc Hont, Gyalui Vas László Külső-Szolnok, Szerdahelyi Imrefi Mihály Fejér, Várdai Mihály Bodrog vármegye képviseletében.[95]

A tanácskozások tehát folyamatosak lehettek, s hosszú viták során dőlt el a fővezérség kérdése. A király jelöltje Tomori Pál kalocsai érsek volt. Ő azonban vonakodott elvállalni ezt a feladatot, így maga helyett Báthori István nádort, Szapolyai István erdélyi vajdát, illetve Perényi Pétert javasolta.[96] Ennek ellenére a király Tomori Pált nevezte ki, mellé adva Szapolyai György szepesi grófot. A tanácsülés után Tomori és Perényi Péter összevesztek, erre mind a két vezér lemondott. Sokan próbálkoztak a megbékítésen, s nehezen sikerült rábírni őket, hogy a fővezérséget elvállalják. Sőt a király utasította erre Tomorit, Szapolyai György pedig csak azzal a feltétellel volt hajlandó elvállalni, hogy azonnal lemond, ha testvére, a vajda megérkezik.[97] Augusztus 18-án tehát eldőlt a fővezérség kérdése, a király pedig kihirdette a hadsereg előtt. Ezután a Mohács melletti táborhely kijelölésére került sor, majd Tomori Perényi Péterrel a Dráva átkelője felé vonult, hogy megakadályozza a török sereg átkelését. Döntöttek arról is, hogy Várdai Pál egri püspököt visszaküldik Budára a királyné védelmére és egy sikkasztási ügy kivizsgálására. Várdai azonban vonakodott, ezért augusztus 19-i kelettel levelet állított ki a király, hogy akarata ellenére küldte vissza Budára.[98]

Érdekes részleteket tudunk meg a bátai országtanács üléséről a korabeli elbeszélő forrásokból. Brodarics István kancellár, aki végig jelen volt a tárgyalásokon kiemelte, hogy a király először mindenkivel egyenként tárgyalt a fővezérség kérdéséről, majd, amikor azt látta, hogy a többség Tomori felé hajlik, kihirdette, hogy Tomori és Szapolyai György lesz a fővezér. Ezt azonban néhányan nehezményezték. Tomori is tiltakozott. Hol szerzetesi fogadalmára hivatkozott, hol arra, hogy ez a feladat túl nagy neki. Maga helyett a nádort és Szapolyai Jánost ajánlotta, illetve Szapolyai Györgyöt és Perényi Pétert, akik bár ifjak, de hadviselésre nála alkalmasabbak. Szapolyai György is ellenkezett, s csak azzal a feltétellel fogadta el a jelölést, hogy társa csakis Tomori lehet, s ha megérkezik testvére, azonnal lemond. A választást követően a vezérek a mohácsi tábor kijelölésére indultak.[99]

Istvánffy Miklós történeti munkájában is részletesen ír a Bátán lezajlott eseményekről. Elmondja, hogy a király minden jelenlévő véleményét négyszemközt kikérte, végül a kérdést szavazással akarta eldönteni. Nagy részük Tomorira szavazott, kevesebben Szapolyai Györgyre, így őket hirdette ki fővezérnek, s ezt az egybehívott sereggel is közölte. Mindketten szabadkoztak. György fiatal korára és tapasztalatlanságára hivatkozott, Tomori alkalmatlan korát hozta fel, s azt mondta, hogy vannak nála tapasztaltabbak, mint például a nádor és a vajda. Ő fiatal korában kis és gyorsan végződő csatákban vett részt, igazán nagy hadsereget nem látott. A király azonban kitartott véleménye

[94] B. SZABÓ – C. TÓTH 2018, 303.
[95] B. SZABÓ – C. TÓTH 2018, 301–302.
[96] Mohács emlékezete 1979, 29.
[97] Mohács emlékezete 1979, 101–102.
[98] ETE I. 276–277.
[99] Mohács emlékezete 1979, 28–30.

mellett, s utasította őket, hogy egyenlő parancsolási joggal vezessék a hadsereget. Ezután a vezérek a táborhely kijelölésére Mohácsra vonultak.[100]

Szerémi György, aki szintén jelen volt a táborban, azt emelte ki, hogy a király, amikor megérkezett Bátára, *„tiszta gyónást végzett, majd nagy buzgósággal vette magához az Oltáriszentséget."* Mindez augusztus 19-én vasárnap történhetett. Ünnepi szentmise volt, amelyet biztosan valamelyik püspök celebrált. Ezen a szentmisén Verancsics Antal budai prépost,[101] a királyi kápolna vezetője mondta a szentbeszédet. A Szerémi György művének végére másolt levél írója szerint *„Antal doktor beszédében jövendölt. Bevezetésében lelkesítette a vitézeket és mindkét hadinépet a pogányok ellen: Szeretett testvérek, hamarosan a húsvéti bárány vacsoráján leszünk vele. Azután visszavonta, s szerencsés ütközettel bátorította azokat a vitézeket. Néhányan mosolyogtak, örültek, mások azonban nem vették tréfára."*[102] A levél szerzősége máig vitatott. De akár Szerémi írta, akár Tatai Miklós, Lajos király káplánja, olyan információkat közöl, amelyek csak szem- és fültanútól származhatnak. S ha a levél címzettje valóban Verancsics prépost volt, akkor érthető meg igazán, hogy a szerencsétlen kimenetelű csata előtt elhangzott prédikáció tartalma az elmondóját fontos szerephez juttatta. A szentmise végén minden bizonnyal meg is áldották a királyt és talán a sereget is a Szent Vér ereklyével, ahogyan ez a középkorban szokás volt.

Augusztus 20-a hétfő szintén ünnep volt, Szent István király emléknapja. Ezen a napon kiadták a parancsot a táborbontásra. Az volt a terv, hogy a Dráva és a Karassó között lévő seregrészek egyesüljenek a királyi sereggel. Általános volt a felzúdulás, azt követelték, hogy a király is jöjjön a Karassóhoz, ahol kedvező körülmények között vállalhat csatát. A király tehát, miután megünnepelte Szent István király napját, augusztus 21-én a Mohács közelében lévő Újfaluba vonult, majd a mohácsi táborba.[103]

Mohács mellett augusztus 29-én lezajlott a gyászos kimenetelű csata. A magyar sereg frontális támadása a ruméliai egységek mögött elhelyezkedő janicsárok puskatüzében megtört, s ezzel a csata el is dőlt. A lovasság rohamát is visszaverte az anatóliai lovasság, a segítségükre sietők második hadrend balszárnya rövid idő alatt megsemmisült. Eszeveszett menekülés kezdődött, és a vérveszteség óriási volt.[104] Menekülés közben vízbe fúlt a király, a tizenkétezer gyalogosból tízezer hősi halált halt. Elesett négyezer lovas, a két érsek, hat püspök, 28 báró és sok kisebb egyházi méltóság, köztük valószínű János bátai apát is. A törökök ezt követően felgyújtották Mohács városát, majd portyázásra indultak a környéken.[105]

A bátai apátságba gyorsan eljutott a vesztes csata híre, a menekülőktől órákon belül értesülhettek a bencések az eseményekről. Lázas pakolás kezdődött, amely talán egész éjszaka tartott. A szerzetesek mellett a világi tisztségviselők is részt vettek ebben, a várnagy, az ispán, a kolostori számtartó, valamint a deák.[106] A monostor kincseit igyekeztek menteni. A fémtárgyakat minden bizonnyal helyben rejtették el, de a Szent Vér ereklyét és a monostornak adományozott értékes ruhákat ládákba rakták és szekerekkel augusztus 30-án reggel elindultak Pannonhalma irányába.[107] Szeptember 1-én már a pannonhalmi vár alatt, Alsókon voltak. Az értékeket menekítők között volt öt szerzetes, Csuvák János, Kálmáni Pál, Bátai Dénes, Bajai Imre és Babócsai Gergely mindannyian fogadalmas szerzetesek. A világi tisztségviselők közül Porkoláb Antal, Ispán Miklós, Deák

[100] Mohács emlékezete 1979, 101–102.
[101] SZERÉMI 1961, 101.
[102] SZERÉMI 1961, 287.
[103] Augusztus 21-én a Mohács melletti Újfaluban keltezett levelet a király. Mohács emlékezete 1979, 140.
[104] PERJÉS 1986, 235–239.
[105] HEGYI 1987, 149.
[106] ETE I. 277–278.
[107] A török elől menekülő bátai szerzetesek a Szent Vér ereklyét a Szekszárd melletti Balremete elnevezésű szőlőhegy dombján, Péter remete barlangjában ásták el. A rákövetkező évben csodájára jártak, hogy a hegy fölötti szőlők piros bort termettek: a Krisztus vérének allegóriája mellett innen eredeztetik a szekszárdi kadarka vérvörös színét is.

Balázs, Prokurátor Márton és Szabó Márton. Tolnai Máté leküldte hozzájuk Máté lektort, Győri Mihály *custos*t és Miklós szerzeteset, a káplánját, azzal a megbízatással, hogy a kincseket vigyék a pannonhalmi várba. Bár azok tiltakoztak ellene, de erőszakkal felvitték a várba, majd a kocsin lévő kincsekről két példányban leltárt állítottak ki.[108] A kincsekről feljegyezték az adományozójuk nevét és azok értékét is. A leltárban szerepel a Szent Vér ereklye és a hozzá tartozó takarók és ékszerek, Szent Ákos hermája, huszonegy *casula*, négy dalmatika, két palást, két *antependium*, egy ládában ezüstdolgok, fátylak, szövetek, taftszövetek különböző színben. Egy másik ládában mellkeresztek, főpapi kesztyűk, cipők, oltárkendők, az apát díszruháját kiegészítő öltözékek. Tehát ebben voltak az *infulá*k, pásztorbotok, *gremialé*k. Volt még egy másik láda is, amelyről azt írták, hogy drágakövek és egyéb csoda dolgok vannak benne. Felbecsülték a kincsek értékét, a ruhákat 1426 forintra, az ékszereket 286 forint 20 girára értékelték, megjegyezve, hogy a ládában lévő kincsek számát és értékét csak az Isten tudja.[109] Mivel ebben a leltárban nem szerepelnek a nehezebb fémtárgyak: kelyhek, monstranciák, *ampolná*k, tárcák, gyertyatartók, ereklyeképek, fémszobrok, ezeket minden bizonnyal a közelben rejtették el.

A kolostorban is maradtak szerzetesek, a *custos* biztosan. Hogy velük mi történt, azt nem tudjuk. Szulejmán szeptember első napjaiban indult el a mohácsi csatatérről. A szultán naplója szerint szeptember 3-án felgyújtották a bátai apátságot, majd a török sereg átkelt a Sárvízen.[110] Szerecsen Péter tolnai ispán 1529-ben kelt levele is megerősíti Báta felégetését. Azt írta, hogy a kolostor templomának tornyán még akkor is (1529) látszottak az 1526-os tűzvész nyomai.[111] Szulejmán tehát megindult Buda felé. Útközben a foglyokat és az elfogott férfiakat lefejezték, az asszonyokat szabadon bocsátották.[112] A szultán szeptember 12-én érkezett Budára, csapatai felégették Budát és Pestet, majd szeptember 25-én elindult a török sereg hazafelé. A Duna–Tisza közén két oszlopban haladva haladtak dél felé.[113] Ekkor az apátságnak a Duna túloldalán lévő birtokai is elpusztultak.

Mi történt János bátai apáttal? Nem tudjuk pontosan. Egy biztos, hogy Mohács után nem említik, utódát valószínű 1527 tavaszán választották meg. Feltételezzük, hogy elkísérte a királyt Mohácsra, s vagy a csatában lelte halálát több apát társához hasonlóan, vagy az azt követő vérengzésben.

A mohácsi csatavesztés sokként érte az országot. Nem véletlen, hogy a vereség okait keresték és a reformáció tanainak terjedése is befolyásolta a közgondolkodást. Így érthetők Scholtz György, Vajdahunyad lutheránus várnagyának szavai, aki kihallgatása során, 1526. október 13-án Hunyad várában durva szitkokkal illette a katolikus egyház tanítását és intézményeit. Gúnyolta a keresztet és Szűz Máriát, szidta a szenteket és latroknak nevezte őket. Majd az ország sorsának alakulásával kapcsolatban így fakadt ki: *„Hol vannak azok a rablók? Alamizsnás Szent János, Kapisztrán Szent János és más magyarországi szentek? Ha szentek, miért nem védelmezik meg Budát és Magyarországot a török ellen? És hol van az a bátai Szent Vér? Miért engedte az a vér bálvány, hogy felégessék és elpusztítsák a helyét és Magyarországot, ha igazán szent?"* A várnagy tehát tudott a bátai kegyhelyről, sőt arról is, hogy a törökök felégették a monostort. Az ereklyét bálványnak nevezi, s a jegyzőkönyvbe magyarul kerül bele az ereklye megnevezése: *Kabala Wehr*.[114] Így érthető igazán a jegyzőkönyvet vezető szerzetes megjegyzése, amelyet a vallomás végére írt: *„Az irgalmas isten bocsásson meg nekem, amiért ezt a káromlást le mertem volt írni."*[115]

[108] Az oklevél másik példánya a garamszentbenedeki apátság levéltárában maradt fenn. KNAUZ 1890, 49.
[109] KNAUZ 1890, 49.
[110] Feridun bég feljegyzései. THÚRY 1893, 315.
[111] MNL TML XIV. 6. Vegyes cédulák, Báta címszó.
[112] THÚRY 1893, 315.
[113] HEGYI 1987, 153–154.
[114] ETE I. 287.
[115] ETE I. 287.

GYŐRI MIHÁLY (1526–1535)

A török elvonulása után lassan visszatért az élet. Visszatértek a szerzetesek és a Szent Vér ereklye is. Az év őszén megkoronázták Szapolyai Jánost, aki már január 18-án levelet intézett az ország apátjaihoz és perjeleihez, s megparancsolta, hogy a káptalanon, amelyet Tolnai Máté hív össze, megjelenjenek.[116] Március 23-án össze is ült a káptalan Pannonhalmán, s ezen döntés született a bátai apáti szék betöltéséről is, ahova Győri Mihály pannonhalmi szerzetest, a monostor őrszerzetesét jelölték apátnak. A bátai szerzetesek meg is választották, hiszen jól ismerték őt. Ő volt a bátai kincseket átvevő és leltárba foglaló bizottság tagja, s amíg a szerzetesek a kincsekkel Pannonhalmán tartózkodtak, megismerhették becsületességét és buzgóságát. Nyilván János király azonnal meg is erősítette. Abból is gondoljuk, hogy Báta ekkor kapott új apátot, mert a kinevezett vizitátorok között már nem szerepel a neve. A káptalan vizitátorokká Mihály somogyvári, Máté zselicszentjakabi, Jakab bakonybéli és János tihanyi apátokat választotta.[117] Mihály apát feladata az élet újraindítása és a monostor rendbehozatala lett.

Időközben Ferdinánd is bejelentette igényét a magyar trónra, az 1527. márciusi országgyűlésre levelet küldött a rendeknek, majd fegyverrel kísérelte meg a hatalmat megszerezni. Ennek eredményeként 1527 novemberében Székesfehérvárott Ferdinándot is Magyarország királyává koronázták.[118]

Közben a Délvidéken fegyveres mozgalom indult Cserni Jován vezetésével, aki azt hirdette, hogy megtöri a török hatalmát. Sokan szabadítót, prófétát láttak benne és tömegesen csatlakoztak hozzá, különösen a török támadások elől Magyarországra húzódott szláv népek. Magyarok is álltak mellé, főleg katonák, akik a déli végvárvonal összeomlása után elveszítették megélhetésüket. Jován közel tízezer fős sereget hozott létre, s rendszeres zsoldot fizetett nekik. Hűséget esküdött ugyan János királynak, de csapatai birtokokat foglaltak le, megtámadták az udvarházakat, városokat, mezővárosokat, kifosztották a kereskedőket. János király a török által elpusztított Bács vármegyét jelölte ki számukra, s a cár először Török Bálint szabadkai várában rendezte be udvarát.[119] Szerémi szerint Török Bálint kétszer is megpróbálta tőle Szabadkát visszavenni. Először sikertelenül. *„Várából Szigetvárról hirtelen Baranyába menetelt, elkerülve Pécset, átevezett a Duna folyón, a bátai réven, legkiválóbb vitézeivel."* Ám a túlerővel szemben vereséget szenvedett, s csak néhány vitézével tudott átkelni Dunán.[120] Ám Török Bálint újra próbálkozott, s akkor sikerült Szabadkát visszavennie, így Jován cár Szegedre helyezte át székhelyét. Ezt követően Ferdinándnak sikerült átállítania a maga oldalára, ezért János király minden erőt összegyűjtött a leverésére. Először Perényi Péter erdélyi vajda ütközött meg vele, majd Czibak Imrének sikerült hadait szétverni. A bátai kikötőnek és révátkelőhelynek tehát ebben az akcióban is szerep jutott.[121]

1528 kora tavaszán ismét tartottak káptalant Pannonhalmán. Ekkor döntöttek arról, hogy vizitációt tartanak a monostorokban. A káptalan befejezése után március 13-án Tolnai Máté főapát, Máté pécsváradi és György szekszárdi apátok, mint társelnökök Zselicszentjakabon körlevelet bocsátottak ki az összes bencés apáthoz. Ebben tudatták, hogy az előző napokban megválasztott vizitátorok elkezdik a munkát. Őket az esztergomi érsek is elfogadta és megbízást is kaptak tőle. A vizitátorok minden monostorba el fognak látogatni, ezért kérik a rendi elnökök, hogy őket az apátok tisztelettel és vendégszeretettel fogadják, s gondoskodjanak elegendő költségről és a legközelebbi monostorig való szállításukról és kíséretről.[122] A vizitáció részletei nem ismertek, s a háborús viszonyok, valamint Máté főapát előrehaladott kora akadályozta is a reformok továbbvitelét.

[116] SÖRÖS – REZNER 1905, 765.
[117] SÖRÖS – REZNER 1905, 771–772.
[118] HEGYI 1987, 163–168.
[119] HEGYI 1987, 171–172.
[120] SZERÉMI 1961, 126.
[121] HEGYI 1987, 172.
[122] SÖRÖS – REZNER 1905, 771–772.

Időközben Ferdinánd teljesen kiszorította az országból János királyt, aki Lengyelországba menekült. Ekkor ő a töröktől kért segítséget, s Szulejmán ezt el is fogadta, hiszen fő ellenfele a Habsburgok voltak. Szulejmán úgy döntött, hogy Ferdinánd erőire mielőbb döntő csapást mér, Bécs elfoglalásával. Ezt az elképzelést támogatta, hogy a török felismerte, Bécs elfoglalásával Magyarország is az ölükbe hull.[123] A szultáni sereg május elején indult el Isztambulból. Július végén Eszéknél állomásozott a szultáni haderő. 1529. július 29-én Mihály kalocsai prépost jelentést küldött Ferdinánd királynak. Ebben tudatta, hogy Eszék török kézre került, a naszádok maradványai is Budára vonultak vissza. A dunántúli részekről pedig menekülnek a jeles mezővárosok, Báta, Kesztölc, Szék, Ete, Ebes, Szekszárd, Tolna és Paks lakói.[124] A bátai szerzetesek is újra menekültek, a Szent Vér ereklyét és a monostor kincseit újra Pannonhalmára vitette Győri Mihály apát. A szultán Mohács mezején fogadta János királyt, aki feltétlen hívének, Szerecsen János tolnai ispánnak a kíséretében Bátán is megfordult, s a monostorban töltötte a találkozó előtti éjszakát.[125] Szerecsen János ezt megelőzően Kajdacsnál elfogta Perényi Péter koronaőrt a Szent Koronával, s kiszolgáltatta őket a szultánnak. Szulejmán azonban a Szent Koronát visszaadta János királynak, majd a szultáni had a Duna jobb oldalán, Szapolyai pedig a bal partján vonult Buda felé. Eközben a törökök egyik portyázó csapata ismét felgyújtotta a bátai apátságot. Szeptember elején ismét elfoglalta a szultáni had Budát, majd szeptember 22-én megkezdte Bécs ostromát, amelyet nem sikerült elfoglalnia. Ezt követően az ország véglegesen két részre szakadt, s tovább folytatódott a két király közti küzdelem.[126]

1529 őszén, miután a török sereg kivonult az országból, ismét visszatért az ereklye Bátára és újraindult a szerzetesi élet. Azonban a következő év nyarán is török támadás érte a környéket. Szalaházy Tamás egri püspök feljegyzéséből tudjuk, hogy június 29-e előtt Mehmet bég feldúlta és felégette Mohácsot és Báta felét is. Ebben a támadásban is megsérülhetett az apátság, de a Szent Vér ereklyének nem történt baja.[127]

1532-ben a török ismét Bécs ostromára indult a szultán parancsnoksága alatt. Most is július közepén lépték át a Drávát, de nem az előző években megszokott útvonalon, Buda érintésével, hanem Stájerország felé menetelt a török sereg. A Mohács melletti táborban Perényi Péter felkereste a szultánt, de az elfogatta és Belgrádba szállíttatta. Csak fiának túszul adása után szabadult meg a török fogságból.[128] Annak ellenére, hogy a török sereg Mohácstól nyugatnak indult, a szerzetesek az ereklyét most is elmenekítették, s csak a török elvonulása után tértek vissza. Ám a bizonytalan belpolitikai helyzetet kihasználva Perényi Péter ismét elfoglalta a bátai apátságot. Akciójának azonban rövidesen vége lett, hiszen 1533 augusztus végén János király a Dunántúlra vonult. Egy kisebb sereggel elfoglalta Pécset, amelyet Perényi Péter tartott a kezében, s visszavette azokat az apátságokat is, amelyeket Perényi 1532–1533 táján, a bizonytalan politikai viszonyok között elfoglalt. Ezek között volt Pécsvárad, Szekszárd és Báta.[129] Perényi ebben az időben János király oldalán állt ugyan, de a bizonytalan helyzetben ismét rátette kezét a királyi apátságokra. Ezeket a monostorokat adta Ulászló Perényi apjának, ám 1516-ban visszavette tőle. Az ifjú Perényi Péter akkor úgy állt bosszút, hogy elrabolta a Szent Vér ereklyét. Most ismét érvényesíteni akarta ezt a régi jogot, s önkényesen tette rá kezét az apátságokra.[130]

Nem tudjuk, hogy Győri Mihály hogyan reagált az eseményekre, de az a tény, hogy Tolnai Máté őt jelölte utódául, azt erősíti, hogy Bátán is erős kézzel kormányozta a konventet és irányította a török támadások ellenére sokak által közkedvelt kegyhelyet. Az is biztosra vehető, hogy Tolnai

[123] HEGYI 1987, 188–189.
[124] ETE II. 281–282.
[125] MNL TML XIV. 6. Vegyes cédulák, Báta címszó.
[126] HEGYI 1987, 192.
[127] Szalaházy Tamás feljegyzése, Buda 1530. június 29. *„Mohach iterum per Mehmetbegum combustum funditus. Item Bathae dimidia pars."* SZAKÁLY 1969, 73.
[128] PUSKÁR 2003, 242.
[129] ETE II. 284–285.
[130] SZERÉMI 1961, 147.

Máté, ahogyan érezte erőinek fogyását, egyre többször vehette igénybe egykori *custos*ának segítségét. 1533-ban levélben kérte Ferdinánd királytól, hogy koadjutor főapátot adjon mellé. A király október 29-én kelt levelében megengedte Tolnai Máténak, hogy a jog és a szokás megszabta módon választhassa meg utódát, s megígérte, ha méltó a tisztségre, a királyi kegyúri jog erejével neki adja a pannonhalmi apátságot.[131] Tolnai választottja tehát Győri Mihály bátai apát lett, aki ettől kezdve folyamatosan segítette az idős főapátot. Ezt bizonyítja az a levél is, amely 1534. június 7-én kelt, s amelyben a főapát nevében Győri Mihály járt el egy birtokcsere ügyben.[132] Tehát ebben az évben már gyakran Pannonhalmán lehetett, ahol az ügyeket irányította.

1535. május 31-én Pannonhalmán nagykáptalant tartottak a bencés apátok. Ekkor került sor Tolnai utódának megválasztására. A főoltár alatti kápolnában gyűltek össze az apátok, ahol a Szentlélek segítségül hívása után szentmisét mondtak, majd az idős főapát mellé koadjutor főapátot választottak Győri Mihály bátai apát személyében. A konvent „*érdemei és kitűnő képességei alapján*" egyhangúlag és visszavonhatatlanul választotta apáttá. A választáshoz az ország többi monostorainak apátjai is hozzájárultak.[133] Személye Ferdinánd számára is elfogadható lehetett, mert az uralkodó június 3-án már jóvá is hagyta a megválasztását.[134] Ebből arra is következtetünk, hogy Győri Mihály legalábbis a 30-as évek elején Ferdinánd pártján állhatott.

AZ UTOLSÓ ÉVEK

Az apátváltás azt is jelentette, hogy Bátára is új apátot kellett választani, s szükség volt a monostorok átadás-átvételére a bencések belső szabályai szerint. Ennek köszönhető, hogy az átadás-átvételekhez leltárak, jegyzékek készültek. Ekkor írták össze a pannonhalmi monostor egyházi felszereléseit, amely az istentisztelethez használt eszközök – kelyhek, monstranciák, ereklyetartók, *ampolná*k, keresztek, füstölők, pásztorbotok, *infulá*k, *casulá*k, palástok, szőnyegek, könyvek – voltak, illetve számba vették az elzálogosított birtokokat és az adósságokra vonatkozó adtatokat.[135]

Ugyancsak leltár készült Bátán is. Ennek a birtokokra vonatkozó okmánya maradt fenn, mely egyben azért is becses emlék, mert az apátság történetének egyetlen fennmaradt magyar nyelvű emléke. A registrumban a „*Batthay Apathursaghoz*" tartozó városokat és falvakat sorolják fel, illetve azokat a kisnemes birtokosokat, akiknek kúriája vagy birtoka volt az apátság birtokai között. Ebben tizenhat települést sorolnak fel, ebből öt mezőváros, tizenegy falu. A többször átvonuló török csapatok pusztítását jelzi, hogy Farkasd és Láng csak faluhelyként szerepel. Az is érdekes, hogy csak az egy tömbben elhelyezkedő birtokokat sorolja fel, a távolabb lévők hiányoznak, ugyancsak a Dunán inneni települések, amelyek közül csak Szeremlyént említi az oklevél.[136] A Mohácsot követő évtizedekben az apátság birtokai összekeveredhettek a szomszédos egyházi földesurak birtokaival. Azt is tudjuk, hogy a falvak pusztulása mellett a mezővárosok lakossága megemelkedett. Erre utal Várdai érsek feljegyzése, aki Báta megnövekedett lakosságát említi.[137]

1535 nyarán tehát Győri Mihály elfoglalta a pannonhalmi apáti széket. Tolnai Máté rövid ideig örülhetett a segítségnek, ez év őszén meghalt. Az új bátai apát neve sajnos nem maradt ránk, sőt tényked éséről is csak annyit tudunk, hogy János király híve volt.[138] Ezekben az években a belpolitikai helyzet is tovább bonyolódott, egyik király sem tudta a másikkal szemben a hatalmát megerősíteni, így felvetődött a megegyezés kérdése. A hosszú tárgyalások eredményeként pedig 1538. feb-

[131] SÖRÖS – REZNER 1905, 777.
[132] SÖRÖS – REZNER 1905, 778–779.
[133] SÖRÖS – REZNER 1905, 793.
[134] MOLNÁR 1906, 42–43, 685.
[135] SÖRÖS – REZNER 1905, 796–799.
[136] SÜMEGI 1993, 100–101.
[137] ETE III. 383.
[138] KEMÉNY 1889, 191.

ruár 24-én Váradon megkötötték a békét, amelyben megegyeznek arról, hogy a két király megtartja a kezén lévő területeket, de János király halála után az ő országrésze is Ferdinánd királyra száll. A török fenyegetés miatt azonban a békét titokban tartották.[139] 1538 áprilisában János király meghívta Győri Mihály főapátot tanácskozásra a Tisza vidékére. Ezért az országbíró rendeletet adott ki, hogy az útjába eső helységek kocsit, lovat bocsássanak a főapát rendelkezésére.[140] Ekkor tehát a főapát is és más magyarországi bencés apátok is János király pártján álltak. Ezt erősíti az a tény is, hogy a bátai apát is felkereste 1539. január 19-én János királyt, s ajándékot is vitt neki. János király számadáskönyvei szerint egy aranyozott ezüst kupával kedveskedett az uralkodónak.[141] Hogy mi lehetett a követség célja, nem tudjuk. Biztosan nyomós ok vezette az apátot, talán a monostorának királyi védelme érdekében történt a látogatás.

A János-párt egyébként nagyon erős volt Tolna megyében. A párt legerősebb embere, Werbőczi István Mohács után építette ki Tolna megyei birtokrendszerét, s akit felesége révén szoros szálak fűztek a bátai apátsághoz.[142] Tolna megyei vagyonát ügyes és erőszakos házassági politikával szerezte. Leányát, Erzsébetet Dombai János vette feleségül. 1534-ben Werbőczi is újranősült. Felesége, Szerecsen János özvegye nemcsak volt férje várait és birtokait, hanem az öt év múlva fiúágon kihalt szekcsői Herczeg család nem csekély birtokállományát is magával hozta a házasságba. Túlélte vejét, Dombait, sőt megkaparintotta unokája, Dombai Anna gyámságát is Gersei Pethő Krisztinával, Dombai második feleségével szemben. A rokonsági kör azzal zárult be, hogy mostoha leányát fiához, Werbőczi Imréhez adta feleségül.[143]

Az utolsó úrnapi búcsút 1539. június 5-én tartották. Ekkor már érezhető volt a vész előjele. Májusban török csapatok törtek rá Szlavóniára, de vereséget szenvedtek, június 6-án sikerült kiverni őket a területről. Úgy tűnik, ezek egy része északnak fordult, július közepén átkelt a Dráván, s elpusztította a bátai apátságot. A részletekről a pápai nuncius naplójából értesülünk. Aleander július 26-án a következőket jegyezte le: *„Az az újság, hogy a török elpusztította Báta minden lakóját, körülbelül tízezer embert. Itt nagy híre volt Krisztus csodálatos vérének."*[144] Úgy látszik, a hír a nuncius érdeklődését felkeltette, mert másnap Várdai érsekkel beszélgetve ez a téma is újra napirendre került. *„Az esztergomi érsek ma azt mondta nekem, hogy abban az időben, amikor ő Bátát látta, az kétszáz házból álló város volt, de úgy értesült, hogy később lélekszáma nagyon megnőtt, ugyanis a környező területekről ezekben az években oda csődültek össze az emberek a körös-körül portyázó törököktől való félelmükben. Ott kiemelkedő helyen monostor van, nevezetes urunk, Jézus Krisztus csodás véréről, amelyet – úgy mondják – Perényi Péter vitt el valamelyik várába."*[145] Az érsek több mindenre reflektálhatott a beszélgetésben. Egyrészt azt próbálta megmagyarázni, hogy a török hogyan tudott ilyen sok embert elhurcolni, vagy elpusztítani Bátán. Báta lakosságának nagyságára következtetni lehet a házak számából. Ha hozzávesszük, hogy a háborús viszonyok miatt sokan költözhettek oda, akkor is nagyon nagy szám a tízezer ember. Már korábban is feltételeztük, hogy a török támadás búcsú idején érhette a kegyhelyet. A két főbúcsú mellett biztosan voltak helyi ünnepek, illetve állandóan nagy tömeg kereshette fel az ereklyét, kérve az oltalmat a bizonytalan időben. Az is biztosnak látszik, hogy itt a török támadás célja a kegyhely elpusztítása volt, hiszen

[139] SINKOVICS 1987, 211–216.
[140] MOLNÁR 1906, 43, 692.
[141] KEMÉNY 1889, 191.
[142] Szobi László 1437 és 1476 között volt Báta apátja. Testvére János 1437 nyarán rövid ideig a bátai apátság kormányzója volt. Hunyadi János familiárisa, 1447-1452-ig budai várnagy. Fia Péter horvát-szlavón bán, fiatalon halt meg. Az ő fia volt Szobi Mihály, 1479-ben királyi familiáris, 1486-ban már *magnificus*ként említik. Egyetlen leányát férjhez adta titkárához Werbőczy Istvánhoz, akit fiává fogadott és birtokainak örökösévé tett. A Szobi család birtokai Szobi Mihály 1527-ben bekövetkezett halála után Werbőczy Istvánra szálltak. Tehát a 15. század második felének egyik legjelentősebb bátai apátja Werbőczy feleségének nagybátyja volt. SÜMEGI 2018, 419–421.
[143] SZAKÁLY 1969, 37.
[144] ETE II. 281–282.
[145] ETE II. 284–285.

Báta település és a bátai rév a továbbiakban is működött. Amikor legközelebb hallunk Bátáról, a pusztulás után négy évvel, már számottevő lakossága volt, élén zsidó bérlő és török kádi áll, s jelentős bevételeket tartalmaznak a defterek. 1544 tavaszán például a jövedelmekből a kincstár több mint két és félmillió akcsét kapott.[146] Tehát, ha a települést fel is gyújtották, lakosságából hurcoltak is el, az tovább élt, sőt néhány év múlva már ismét jelentős település volt. 1545-ben 82 ház után szedte a török az adót.[147]

A török célja tehát a kegyhely elpusztítása lehetett. A monostort és templomát felgyújtották, sőt lerombolták. A török nem alakította várrá, erődítménnyé, mint hasonló más monostorokat.[148] Óriási pusztítást végezhetett, amely sok emberáldozattal járt. Egyértelmű, hogy a török csapat a kegyhelyet, s az ereklyét akarta megsemmisíteni, ami sikerült is neki. Olyan váratlanul érkezett a török támadás, hogy a szerzetesek most nem tudtak sem elmenekülni, sem a Szent Vér ereklyét elrejteni. Most minden elpusztult. Meghalt az utolsó bátai apát is, és a szerzetesek is vagy meghaltak, vagy más monostorokba menekültek, s már nem tértek vissza Bátára.

A szóbeszédben ismét megjelent, hogy az ereklyét Perényi Péter rabolta el.[149] Ennek alapja az 1519-es merénylete lehetett, amely közszájon forgott, hiszen Szerémi is megemlítette az ekkor készített történeti művében.[150] Alapja a szóbeszédnek lehetett még az is, hogy Perényi bár közben protestáns hitre tért, az Oltáriszentség kérdésében továbbra is katolikus maradt, s a szentségházban őrzött ostyát szentségnek tartotta. Udvari papjával, Dévai Bíró Mátyással ebben a kérdésben nem is tudtak megegyezni, ezért Dévai el is hagyta Perényi sárospataki udvarát.[151]

Ha valóban Perényi Péter követte volna el, annak komoly következményei lettek volna. 1520-ban királyi parancsra kellett az ereklyét Perényinek visszaadnia. Most is ennek kellett volna bekövetkeznie. A bátai apát jó viszonyt ápolt János királlyal, akinek köréhez Perényi Péter is tartozott.[152] Győri Mihály főapát is biztosan minden követ megmozgatott volna, hogy az ereklye Bátára visszakerüljön. Az esztergomi érseknek is meg lettek volna a jogi eszközei, amellyel helyreállíthatta volna a korábbi állapotokat, a monostor és az ereklye azonban megsemmisült.

Az ereklye eltűnését, illetve megsemmisülését támasztják alá a kortárs történetírók feljegyzései, akik a bátai Szent Vérnek már csak az emlékét idézik fel. Gregorjánci Pál püspök szerint *„Báta gazdag apátság, hajdan híres volt csodálatos szentségéről."*[153] Oláh Miklós országleírásában ugyanezt olvassuk: *„Báta jövedelmes apátság, nevezetes volt csodálatos szentségéről."*[154] Verancsics Antal szerint is *„Báta valamikor emlékezetes volt a Szent Vérről."*[155]

A bátai néphit legendát szőtt az ereklye eltűnése köré. Eszerint az egyik szerzetes a török elől a bátai hegyek közt egy barlangban rejtette el a monostor kincseit és a Szent Vér ereklyét, a törökök azonban rátaláltak és utána nyomultak a barlangba.[156] A barát védte az ereklyét, de a törökök halálra sebezték. Ő erre tüzes kerékké változott, mely sebesen forogva senkit sem engedett közel a Szent Vérhez. A barlang nyílása beomlott, de a tüzes kerék zúgását éjszakánként még ma is hallják a bátaiak…[157]

---

146 VELICS – KAMMERER 1886, I. 58.

147 VELICS – KAMMERER 1886, I. 46. 1557-ben már 148 ház után adóztak, hasonló nagyságrendű település lehetett, mint Mohács előtt. SÜMEGI 1993, 109.

148 Az apátság területén sem az 1937-es ásatás, sem pedig a későbbi régészeti kutatások török leletanyagot nem találtak.

149 ETE III. 383.

150 SZERÉMI 1961, 147.

151 ETE III. 466–467.

152 PUSKÁR 2003, 245.

153 GREGORIANCZ 2007, 127.

154 OLÁH 2000, 28.

155 HAAS 1852, II. 338.

156 A Szent Vér templom építésénél és az előtte történt tereprendezésben részt vevő bátai férfiak mesélték az 1980-as évek elején, hogy a monostor közelében egy löszbe vájt alagút nyílását találták meg, amely nem egyenesen haladt a hegy gyomrába, hanem rövid szakasz után, jobbra, majd balra kanyarodott. Mivel veszélyesnek látszott, az építésvezető a nyílását betömedékelte.

157 KÓNYI 1940, 20.

Az országos hírű kegyhely pusztulását hamarosan követte az ország pusztulása. 1541. augusztus 29-én Szulejmán elfoglalta Buda várát, ezzel az ország három részre szakadt, s az ország középső részén létrejött a török hódoltság. A következő év decemberében meghalt Győri Mihály főapát is. Az egykori híres monostor az enyészeté lett, romjait benőtte a bozót, elborította az erdő. Hajdani híres történetét már csak néhány költő verselte meg. Találkozunk említésével Tinódi Lantos Sebestyén 1554-ben írt verses krónikájában,[158] 1582-ben pedig Bornemissza Péter gúnyosan emlékezik vissza a búcsújárás hajdani jeles célpontjára.[159] Ezután már csak a török által fenyegetett nép ajkán hangzott a halk fohász: *„Bátai Szent Vér, Krisztus piros vére, töröktől oltalmazz, szent hitünknek irgalmazz!"*[160]

[158] TINÓDI 1881, 344.
[159] BORNEMISSZA 1582, 187.
[160] Fájth Jenő kéziratos anyaga a bátai plébánia levéltárában. Számozatlan cédulák, vegyes anyag. A Pécsi Püspöki Levéltárban elhelyezve.

IRODALOMJEGYZÉK

B. SZABÓ – C. TÓTH 2018 — B. SZABÓ János – C. TÓTH Norbert: „Árnyékboksz az árnyéksereggel" – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás. A magyar elit 1526. évi katonai szerepvállalásáról Botlik Richárd új könyve kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények* 131 (2018) 287–320.

BÁNLAKY 1939 — BÁNLAKY József: *A magyar nemzet hadtörténelme* XII. *Az ország süllyedése a Jagellók alatt. A mohácsi katasztrófa (1490–1526).* Budapest 1939. https://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0012/883.html (elérés: 2026. 07. 20.)

BARTOS – CABELLO 2007 — BARTOS György – CABELLO Juan: A Perényiek és a siklósi reneszánsz. In: *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére.* Szerk. Fedeles Tamás. Budapest–Pécs 2007, 81–114. (Egyháztörténeti tanulmányok III.)

BORNEMISSZA 1582 — BORNEMISSZA Péter: *Énekek három rendben, különb-különb félék.* Detrekő várába 1582.

C. TÓTH 2012 — C. TÓTH Norbert: Egy legenda nyomában. Szapolyai János és Ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* 146 (2012) 443–463.

CSALOG 1940 — CSALOG József: Tolna Vármegye Múzeumának bátai ásatása. In: Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje.* Szekszárd 1940, 49–59. (Tolna vármegye multjából 5.)

CSUKOVITS 2003 — CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zarándokok.* Budapest 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.)

ÉRSZEGI 1978 — ÉRSZEGI Géza: Évszázadokon át. *Tolna megye történetének olvasókönyve* I. *A középkor.* Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978, 9–97.

ÉRSZEGI – KENÉZ – SOLYMOSI 1972 — ÉRSZEGI Géza – KENÉZ Győző – SOLYMOSI László: Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. *Századok* 106/4–5 (1972) 1013–1042.

ETE — *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* I–V. Szerk. Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János. Budapest 1902–1912.

FEKETE NAGY – ÉRSZEGI 1979 — FEKETE NAGY, Antonius – KENÉZ, Victor – SOLYMOSI, Ladislaus – ÉRSZEGI, Geisa: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellum anno MDXIV*. Budapest 1979. (Publicationes archivi nationales Hungarici II. Fontes 12.)

FRAKNÓI 1879 — FRAKNÓI Vilmos: *A szekszárdi apátság története.* Budapest 1879.

GREGORIANCZ 2007 — GREGORIANCZ Pál: A magyar történelem történelmi-földrajzi kivonata (1566). In: *Krónikáink magyarul* III/2. Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest 2007, 109–136.

HAAS 1852 — HAAS Mihály: Emlékek a Duna mentén Földvártól Vukovárig. In: *Emlékkönyv.* Kiadja Danielik János. Pest 1852, 343–400.

HEGYI 1987 — HEGYI Klára: A török birodalom a 16–17. században. In: *Magyarország története 1526–1686.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest 1987, 101–145. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.)

HOLUB 1940 — HOLUB József: A bátai apátság Krisztus-vére ereklyéjének ábrázolásos emléke. In: Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság Krisztus-vére ereklyéje.* Szekszárd 1940, 38–48. (Tolna vármegye multjából 5.)

K. NÉMETH – RÁCZ 2012 — K. NÉMETH András – RÁCZ Miklós: Báta középkori plébániatemploma. *WMMÉ* XXXIV (2012) 147–178.

KELÉNYI 2012 — KELÉNYI Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálosoknak tett adományai. *Fons. Forráskutatás és történeti segédtudományok* XIX/4 (2012) 495–529.

KEMÉNY 1889 — KEMÉNY Lajos: János király számadása. *Történelmi Tár* 1889, 188–192.

KNAUZ 1890 — KNAUZ Nándor: *A Garam-melletti szent-benedeki apátság története* I. Budapest 1890.

KÓNYI 1940 — KÓNYI Mária: A bátai apátság és csodálatos Szent Vér ereklyéje. In: Kónyi Mária – Holub József – Csalog József – Dercsényi Dezső: *A bátai apátság Krisztus-vére ereklyéje.* Szekszárd 1940, 60–65. (Tolna vármegye multjából 5.)

KUBINYI 1975 — KUBINYI András: Budapest története a késői középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Szerk. Gerevich László – Kosáry Domonkos. Budapest 1975, 7–240. (Budapest története II.)

LÉDERER 1977 — LÉDERER Emma: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. *Történelmi Szemle* XX/3–4 (1977) 653–676.

Mohács emlékezete 1979 — *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források.* Szerk. Katona Tamás. Budapest 1979.

MOLNÁR 1906 — MOLNÁR Szulpicz: *A pannonhalmi főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-Rend fölöszlása és föléledése 1535–1708.* Budapest 1906. (PRT IV.)

MonVat — *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* I/1–4. Szerk. Fraknói Vilmos. Budapest 1885–1891.

OLÁH 2000 — OLÁH Miklós: *Hungaria*. Ford. Németh Béla. Budapest 2000. (Millenniumi magyar történelem. Források 28.)

PERJÉS 1986 — PERJÉS Géza: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest 1986, 195–240.

PUSKÁR 2003 — PUSKÁR Anett: Perényi Péter politikai pályafutása. *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei* 2 (2001–2002) [2003] 237–252.

SINKOVICS 1987 — SINKOVICS István: Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541). In: *Magyarország története 1526–1686.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest 1987, 147–222. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.)

SÖRÖS 1912 — SÖRÖS Pongrácz: *Az elenyészett bencés apátságok.* Budapest 1912. (PRT XII/B.)

SÖRÖS – REZNER 1905 — SÖRÖS Pongrácz – REZNER Tibold: *A pannonhalmi főapátság története.* Budapest 1905. (PRT III.)

SÜMEGI 1993 — SÜMEGI József: Báta a középkori és törökkori forrásokban. In: *Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára.* Szerk. V. Kápolnás Mária. Báta 1993, 13–126.

SÜMEGI 2006 — SÜMEGI József: A bátai apátság kutatástörténete és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete. *WMMÉ* XXVIII (2006) 141–170.

SÜMEGI 2014 — SÜMEGI József: Báta és a Garaiak I. *WMMÉ* XXXVI (2014) 253–288.

SÜMEGI 2018 — SÜMEGI József: Báta és a Garaiak II. Szobi László bátai apát. *WMMÉ* XL (2018) 417–450.

SZAKÁLY 1969 — SZAKÁLY Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). *Tanulmányok Tolna megye történetéből* II (1969) 5–85.

SZAKÁLY 1986 — SZAKÁLY Ferenc: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából.* Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Budapest 1986, 11–58.

SZERÉMI 1961 — SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Erdélyi László fordítását átdolg. Juhász László. Budapest 1961.

SZŐKE 2014 — SZŐKE Balázs: A siklósi vár kápolnájának egykori hajóboltozata. *Archeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja.* Visegrád 2014.

SZŐNYI 1933 — SZŐNYI Ottó: Ismeretlen siklósi renaissance kőemlékek. *Magyar Művészet* 9 (1933) 169–180.

TEMESVÁRI 1982 — *Temesvári Pelbárt válogatott írásai.* Vál., a kísérő tanulmányt írta és a jegyzeteket összeáll. V. Kovács Sándor. Budapest 1982.

THALLÓCZY 1915 — THALLÓCZY Lajos: *Jajcza, Bánság, vár és város története 1450–1527.* Budapest 1915.

TINÓDI 1881 — TINÓDI Lantos Sebestyén: Zsigmond királynak és császárnak krónikája és lött dolgai renddel irattattak. In: Szilády Áron: *Tinódi Sebestyén összes művei 1540–1555.* Budapest 1881, 321–358. (Régi magyar költők tára III.)

TÓTH 2014 — TÓTH Sándor: A siklósi várkápolna Fájdalmak férfija. *Új Ember* 2014. 11. 22. https://ujember.hu/a-siklosi-varkapolna-fajdalmak-ferfia/ (elérés: 2026. 06. 24.)

TÜSKÉS – KNAPP 1986 — TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: *A Szent Vér tisztelete Magyarországon.* In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Budapest 1986, 76–116.

UDVARDY 1992 — UDVARDY József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526).* Köln 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.)

VELICS – KAMMERER 1886–1890 — VELICS Antal – KAMMERER Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek* I–II. Budapest 1886–1890.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd (MNL TML)

MNL TML XIV. 6.	Kammerer Ernő hagyatéka

RÖVIDÍTÉSEK

DL	Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár
PRT	A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

JÓZSEF SÜMEGI

The Abbey of Báta in the Shadow of Ottoman Threat

The present study explores the final chapter in the history of the medieval Benedictine Monastery of Báta, encompassing a period of two and a half decades between 1515 and 1539. This era was shaped initially by efforts to defend the Kingdom of Hungary against the Ottoman threat and, from 1526 onwards, by continuous Ottoman incursions. Under these circumstances, the pilgrimage site, renowned throughout the kingdom, continued to exist and sought to fulfil its religious and social functions.

Báta also played an important role in the organisation of anti-Ottoman defence, as its harbour was suitable for accommodating the Hungarian fleet. Consequently, in 1521 military units preparing for the relief of Nándorfehérvár (present-day Belgrade, Serbia) were stationed there. In 1526, it once again served as a designated assembly point. It was the site of the final meeting of the royal council, where the commanders of the army marching to the Battle of Mohács were appointed. The king of Hungary himself made confession and received Holy Communion there before departing for the military camp at Mohács.

Following the battle, Báta shared in the fate of the kingdom: it was burnt to ashes by the Ottoman army, although the relic of the Holy Blood was successfully removed to safety. Thereafter, life gradually returned, and during the years of relative peace between military campaigns, the pilgrimage site was again able to fulfil its functions, until its ultimate destruction in 1539. A key figure of this period was Mihály Győri, Abbot of Báta, who was elected archabbot by the general chapter of Pannonhalma in 1535.

The medieval history of the abbey thus came to an end alongside the consolidation of Ottoman rule, as Ottoman forces erased both the abbey and the pilgrimage site from the map of Christian Hungary. This was probably, at least in part, due to the fact that by the Late Middle Ages, the relic of the Holy Blood and the pilgrimage site itself had become symbols of resistance against the Ottoman advance. The relic of the Holy Blood was ultimately destroyed, and the site of the monastery was gradually reclaimed by the forest. Only folk tradition and historical sources preserved the memory of the Eucharistic miracle and of the once-renowned pilgrimage site.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 147–164.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.7

VINDUS MELINDA

Kora újkori temető részlete Dunaföldvár-Kisegítő Iskola területéről

BEVEZETÉS

Dunaföldvár Tolna megye északkeleti szegletében, a Duna partján található település. A Kisegítő Iskola lelőhely (67005)[1] feltárása, a mai Berze-Nagy Ilona Városi Könyvtár területén, a Rákóczi utca–Templom utca–Sóház utca által határolt területen zajlott *„korábban előkerült melléklet nélküli, egymást bolygató sírok azonosítása miatt"*.[2] A feltárás során középkori kőfalakat, kutat, kuruc kori (?) tömegsírt és kora újkori temetkezéseket tártak fel és dokumentáltak Gaál Attila vezetésével.[3] A kutatásai során feltárt sírokat a település forrásokból ismert középkori mezővárosi plébániatemploma temetőjének gondolta.

A cikk fő témája a kora újkori temetőrészlet és az azokból előkerült vallási tárgyak bemutatása, a további objektumok és kiemelkedőbb leletek egy fejezetben, a tanulmány végén vannak összefoglalva.

Az ásatásról a *Régészeti Füzetek*ben több évben is megjelent rövid összefoglaló az előző szezon eredményeiről,[4] mely a feldolgozás szempontjából fontos információkkal szolgál, mert a feltárás korai szakaszának teljes dokumentációja nem áll rendelkezésünkre. Temetőtérkép nem készült és a hiányos információk miatt nem is rekonstruálható. A temető, illetve a lelőhely teljes kiterjedése a terület beépítettsége miatt nem ismert.

[1] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis: https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/35631 (elérés: 2025. 11. 03.)

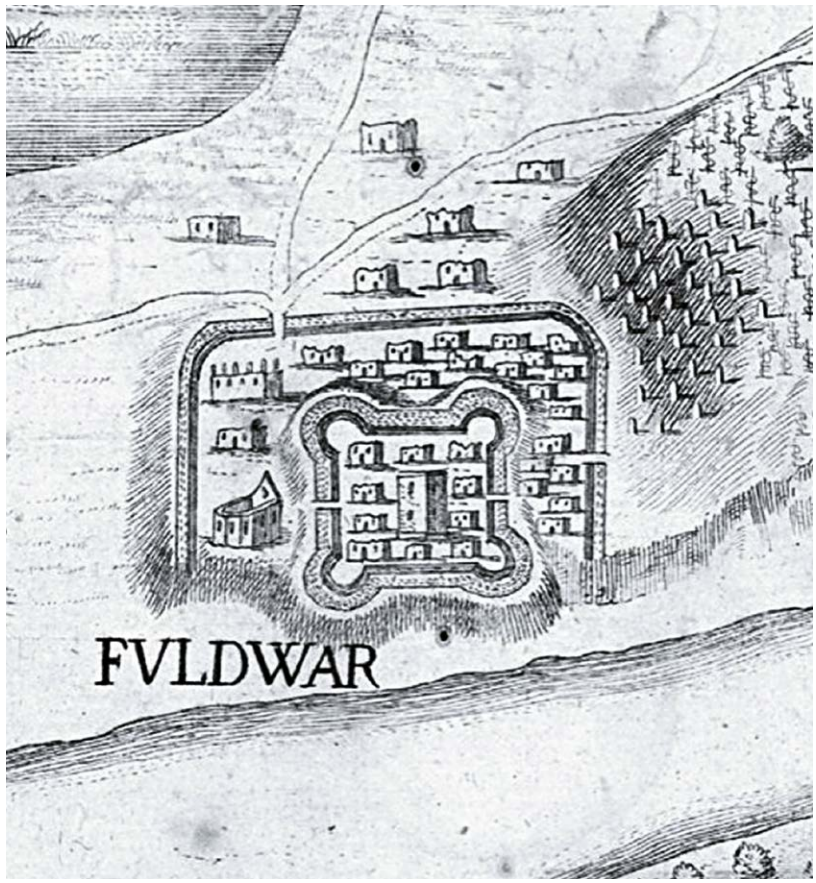
[2] ÓDOR 2006. Örökségvédelmi hatástanulmány, régészeti fejezet. KÖH 600/2251/2006.

[3] A Dunaföldvár-Kisegítő Iskola lelőhelyen, Gaál Attila által 1988–1991 között végzett feltárás anyaga hagyatékként került be a Wosinsky Mór Múzeumba. Az egy-egy dobozban beérkezett dokumentáció és leletek feldolgozását Ivanov-Pencsoff Zoltán régészeti gyűjteménykezelővel kezdtük meg, aki az iratok, fotók és rajzok kiválogatása után beleltározta (WMM Régészeti adattár 1938-2025) és digitalizálta azokat. Az ásatáson készült rajzok digitalizálását Pájer Tímea, a Meridián Mérnök Iroda Kft. munkatársa végezte. Munkájukat ezúton is köszönöm. A leletek tisztítását és restaurálását Tövisháti András segédrestaurátornak, a tárgyak fotózását Retkes Tamásnak, a képtáblák elkészítését Vicze Lászlónak, a Wosinsky Mór Múzeum munkatársainak köszönöm. A leletanyag leltározása a WMM Régészeti gyűjteményébe történt, leltári szám: 2026.51.1.-2026.51.48.

[4] GAÁL 1991; GAÁL 1992; GAÁL 1993.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Dunaföldvárról és jelen esetben a feltárási terület közelében lévő helyszínről Szelle Zsigmond, egykori dunaföldvári járásbíró révén vannak adataink: *„Ezen földalatti hadszertáron kívül a jelenlegi sóház és takaréktár telkén, újból való építtetésük alkalmával több sisak, elmállott csákó, mellvért és golyó találtatott, sőt egy ponton mészszel beöntött sír is fedeztetett fel, a mi nyilván arra mutat, hogy*

1. kép. Hallard metszete Dunaföldvár palánkjáról a templomrommal (K. NÉMETH 2015, 63. 30. kép; GAÁL 1984, 149. 14. kép nyomán)

azon harczok, melyek a váracs birtokáért vívattak, kivétel nélkül mind annak déli oldalán, a torony körül folytak le."[5] A kuruc korból van is adatunk konkrét harci eseményekre a környékről, amely esetleg akár kapcsolatba is hozható a Szelle által leírtakkal.[6]

Gaál Attila az 1686-os őszi felszabadító hadjáratot megörökítő térképlapokról (1. kép) szóló cikkében Dunaföldvár középkori plébániáját a városon belül, a palánkváron kívül fekvő rommal azonosította: *„… felismerhetjük még egy régi templom romját, mely a muzulmánok igényeinek megfelelően Cselebi idejében már dzsámiként működött"*,[7] és lábjegyzetben megjegyzi: *„Itt a település*

[5] SZELLE 1894, 10. Feltételezésem szerint a harci eszközök a Kisegítő Iskola lelőhelyen a tömegsír korszakához tartozhatnak, a mésszel leöntött sír pedig a kora újkori temetőhöz. Ez utóbbi összefüggésben lehet Mária Terézia pestisben elhunytakhoz kapcsolódó közegészségügyi 1770. XXX. 10-es rendeletéhez: *„Az elhaltak testét 12 lábnyi mélységben, mésszel leöntve, és földdel takarva kell eltemetni…"* BALÁZS 2007, 145.

[6] *„… minden tartózkodás nélkül rajtok menvén a vitézlő rend nagy szaladásra ejtették az ellenséget, és a külső kapun behajtván őket egész a sáncznak felvonó kapujáig mind hátokon puskáztak és azon is béhajtván, bérekesztettenek s a két kapu között (a mai Sóház körül) majd egy óráig rettenetes puskázást s lövéseket töttenek mindkét részről egymás ellen…"* CZIRÁKY 1910, 80–84 (THALY 1883, 196 nyomán.

[7] (Duna)Földvár külvárosában, vagyis a palánkvárat körülölelő, *„tömésfal kerítésű város"* területén helyezkedett el, *„mely ezelőtt művészi templom volt."* KARÁCSON 1904, 208–209.

középkori templomáról lehet szó, (…) *e dzsámivá átalakított templom maradványait a jelenleg sűrűn beépített, vár alatti területen kereshetjük*",[8] valamint megjegyzi, hogy a palánkvár utolsó átalakításával a falon *„Kívülre került viszont a temető."*[9]

A munkálatokra a korabeli sajtó is felfigyelt. Gaál Attila a feltárás eredményei és az írásos adatok tükrében a sírokat szerzetesi temetkezésnek tartotta,[10] de ez jelenleg nem állja meg a helyét. Az ásatáson előkerült leletanyag feldolgozása azt mutatja, hogy az egyéni vallásosságra utaló tárgyakat (rózsafüzérek, keresztek, kegyérmek) nemcsak egyházi személyek mellé tették, hanem közemberek sírjaiban is megtalálhatóak.

Ódor János Gábor és K. Németh András a dunaföldvári bencés apátság helyének azonosítása kapcsán[11] részben foglalkozott a középkori plébánia helyével és annak temetőjével is, Pesty Frigyes Tolna megyei helynevekre vonatkozó gyűjtése alapján:[12] *„Az* (…) *itt részletesebben nem tárgyalandó, szintén csontvázakat rejtő lelőhely (»a felső és alsó dunaparti szöllőhegyek közötti tér* (…) *a felső dunapart kezdetétől, hol a* (...) *plébánia templom áll, felfelé* (…) *egész a szöllőkig terjedő térség régi temető név alatt ismertetvén, nem csak ott, és a templom körül, de alább is egész a dunára nyiló szélesbb közlekedési útig és igy az alsó dunapartig menő emberi csont halmazatakból állónak az az* [sic!] *ásások alkalmával találtatott«) a benne megadott támpontok alapján azonos lehet az 1980-as és 90-es évek fordulóján a Kisegítő Iskola udvarán régészetileg is kutatott, a leírások alapján későközépkorinak-újkorinak (?) tartható temetővel."*[13]

K. Németh András Tolna megye középkori templomait feldolgozó munkájában Dunaföldvár plébániatemplomát Gaál Attila feltárására hivatkozva feltételesen a Kisegítő Iskola területén előkerült temető közelébe helyezi.[14]

A KORA ÚJKORI TEMETŐRÉSZLET

A temetőrészlet nagyrészt egymást bolygató sírokat tartalmazott (1. tábla 1). Az ásatás 33 darab sírt dokumentált. A sírszámozás az ásatás időbeli munkáit követve lett kiadva. Az 1–26-ig kiadott sorszámok – az egymásra temetést nem tekintve – különálló sírok, míg a 27–32-ig számozott egyének egy közös tömegsírba vannak helyezve.

A kora újkori temetőrészlet feltárása során a 26 darab sírban 33 egyén viszonylag anatómiai sorrendben megmaradt vázát vagy vázrészét lehetett elkülöníteni, de ennél biztosan több egyénnel számolhatunk, hisz másodlagos helyzetű, részben elpusztult sírok és emberi csontok is napvilágot láttak.[15]

Miután a plébániatemplom helyét nem ismerjük, nincsenek adataink arról, hogy a feltárt temetőrészlet az épület melyik oldalán helyezkedett el és hogy a sírok a templomhoz képest hol koncentrálódnak.

A melléklettel eltemetett sírokat egyértelműen a kora újkorra tehetjük (6., 9., 10., 12., 14., 17., 19. sír), de amennyiben helyt adunk annak az állításnak, hogy ez a temetőrészlet a középkori plébánia-

[8] GAÁL 1984, 130. 34. jegyzet.
[9] GAÁL 1984, 130.
[10] *„Amint azt Gaál Attila, a megyei múzeum igazgatóhelyettese, a feltárások vezetője elmondotta, vitathatatlanul nem közrendű sírok kerültek elő. A néhaiak összekulcsolt kezét fából és csontból készült rózsafüzér övezte és pompás művű keresztekre is akadtak. Aligha nyugodhattak itt mások, mint szerzetesek, akik pedig a korabeli szokások szerint miért temetkeztek volna kolostoruktól, templomuktól távol. Az apátság Benedek-rendi volt, az egyik kereszten félreismerhetetlenül látszanak a rendalapító ábrázolásánál megszokott jelvények."* ORDAS 1989, 8.
[11] K. NÉMETH – ÓDOR 2005, 138–142.
[12] GAÁL – KŐHEGYI 1973, 324.
[13] K. NÉMETH – ÓDOR 2005, 140. 113. lábjegyzet.
[14] K. NÉMETH 2015, 63.
[15] Ezúton szeretném megköszönni Mende Balázs Gusztáv (Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán és Társadalomtudományi Kutatóközpontok Régészeti Intézet – Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán és Társadalomtudományi Kutatóközpontok Archeogenomikai Kutatóintézet) segítségét a csontvázak elkülönítésében és antropológiai meghatározásában.

templomhoz tartozhat, így előfordulhat, hogy a melléklet nélküli sírok középkoriak, de erre nincs egyértelmű bizonyítékunk.

Több sírnál felmerült a családi temetkezés lehetősége, itt csecsemőt, kisgyermeket és vagy felnőttet helyeztek egy sírba (1., 8., 15., 17., 20. sír). Külön szót érdemel a 14. sír, mely sírcsoportként értelmezhető. Egy rövid, széles, padmalyos (két oldalsó irányban üreges) sírgödörben négy gyermek maradványait helyezték. Itt elképzelhető, hogy nem vérségi alapon történt a temetés, hanem egyidőben, azonos betegségben (?) hunytak el (1. tábla 1).

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A kora újkori temetőrészlet feltárása során dokumentált 26 darab sírnak mintegy fele volt koporsós temetkezés, erre a legtöbb esetben csak a koporsószegek utalnak. Ezek közül mindössze kettőben lehetett megfigyelni famaradványt, a 14. sírban eltemetett két kisgyermekeknél. A 14/4. számú sír végében koporsófedelet díszítő, domború fejű szegecsek kerültek elő hullámvonalmintában (1. tábla 2). Hasonlóval találkozunk Csíksomlyó középkori templomának Sándor-kriptájában: *„A koporsókat esetenként textil borította, némelyiken ezt kis bronzszegecsek segélyezték, a deszkák mindkét végét és a rézsűs felső oldalakat különböző motívumok, és esetenként feliratok borították."*[16]

A sírok tájolási adatai hiányosak, de a meglévőek alapján az észak–déli, északkelet–délnyugati irányban való fektetést alkalmazták többségében. A sírokban elhelyezett vázak hanyatt fektettek, karjaik részben vagy derékszögben behajlítottak.

LELETANYAG, MELLÉKLETEK

A feltárt temetkezések 50%-ába helyeztek mellékletként értelmezhető viseleti vagy használati tárgyat, úgymint pártatöredék, ruhadíszek, ruhakapcsok, medál, rózsafüzér, kereszt, kegyérem.

A 2. sírban talált hosszúkás faalapra többszörösen feltekert, poncolással díszített vékony bronz lapokból és díszítetlen bronzhuzalokból álló tárgyat pártaként azonosítottuk, annak ellenére, hogy a sírban való pontos helye ismert (2. tábla 1). A párták számos hasonló korú temetőben megtalálhatóak, Tolna vármegyében például Bölcskén.[17] A 17/2. és a 19. sírokból kerültek elő vékony bronzspirálok, melyek szintén tartozhatnak pártához. A 17. sír terepi rajzán csontok közüli szórványleletként van feltüntetve, a 19. sír pedig teljes egészében bolygatott volt, így ezek pontos hely hiányában ruha vagy ruházatot kiegészítő tárgy díszítőelemei is lehetnek.

Ugyancsak a 17/2. és a 19. sírokban találtak ruházathoz köthető, különböző kidolgozású párizsi kapcsokat, melyeknek széles körű tér- és időbeli elterjedése van és igen változatos formái ismertek.

A 25. sírba temetett egyén deréktáján egy bőrtárgy maradványa került elő, melynek rendeltetése nem ismert. Ezen kívül apróbb fémtárgyak, mint kampó (7. sír), lemez (18. sír), fémtárgy (19. sír).

Feltehetően ékszerként viselt tárgy egyetlen darab került elő az ásatásról, a 14/2. gyermeksírból egy kerek alakú, virágmintás medál. Ez nem meglepő, hiszen a kora újkori keresztény temetőkben, a kor puritán vallási előírásai miatt ritkán fordul elő ékszermelléklet.

A használati tárgyak közül a legérdekesebb két darab csontból készült, a feltáráson gombként dokumentált tárgy a 12. sírból, amely Zay Orsolya viselet- és textiltörténettel foglalkozó régész véleménye szerint formájuk miatt cérna feltekerésére használt spulnik is lehettek (2. tábla 2).[18]

Ugyancsak a 12. sírból, a gombok/spulnik mellett egy párhuzamosan futó bordadíszes üvegtöredék is napvilágot látott.

A feltárt temetőrészlet anyagában a legnagyobb számú leletegyüttest az egyéni vallásossághoz

[16] BOTÁR 2009, 51.
[17] SZABÓ – HAJDU 2015, 79–88.
[18] Pontos korabeli párhuzam hiányában egyértelműen egyiket sem tudjuk alátámasztani.

köthető rózsafüzérek, keresztek *és* kegyérem adják. Az oszmán hódoltság utáni barokk vallásosságra jellemző leletanyag összefügg a katolikus egyház megújításával, a Habsburg befolyással, a német betelepítésekkel, a különböző vallásos társulatok megjelenésével, a szentek és Mária kultuszának újjáéledésével, valamint az ezek következményeként fellendülő búcsújárásokkal. Tolna vármegyében számos helyről ismerünk hasonló tárgyakat, mint például a tolnai Tolnatext Bt. bővítése során feltárt temetőből vagy Kisszékely középkori eredetű templomának kutatásából.[19]

Legnagyobb darabszámban a sírokból különböző anyagú, nagyságú és formájú gyöngyökből fűzött láncok, a rózsafüzérek, illetve az azokra utaló gyöngyök kerültek elő.

A 6. sírban az ásatási naplóban írtak szerint *„Az egyik kéz csuklójára vékony fonálon egy bronzból öntött, mindkét oldalán díszített kettőskeresztet függesztettek. Felszedéskor a kereszt alól egy enyhén eliptikus, függesztőkarikával ellátott egyházi érem (bronz) került elő."* A leírás alapján a két tárgy egymáson feküdt a sírban, így feltételezhető, hogy együtt voltak egy fonalra felfűzve eredetileg. A kettőskereszt egyik oldalán középen kör alakú pontsor keretben Szent Benedek látható, körülötte a Benedek-ima, másik oldalán pedig pietà-ábrázolás a Zakariás-ima kezdőbetűivel. A kegyérem bronzból készült, ovális alakú, tetején függesztőkarikával ellátott. Előlapján Sárkányölő Szent György látható, a S GEORGIUS felirattal. Hátoldalán a Benedek-pajzs látható a Zakariás-imával (3. tábla 1).[20]

A 9. sírban fekvő nő bal karján egy áttört díszítésű kettőskereszt feküdt, mely eredetileg szintén fel lehetett valamilyen fonalra vagy szerves anyagra fűzve (4. tábla 1).

A 6. és a 9. sírban megjelenő kettőskereszt a Caravaca-kereszt vagy Zakariás-kereszt. Megjelenése és használata szorosan összefügg a korszak járványos megbetegedései, főként pestis elleni mágikus védelemmel. Neve a spanyolországi Caravaca de la Cruz városából ered, ahol a 12. század óta őrzik és tisztelik a Szent Kereszt ereklyéjét, amely csodás módon jelent meg a muzulmán uralom idején. Használata főként Bajorországban terjedt el.[21]

A 10. sírból egy nagyobb rózsafüzér-töredék látott napvilágot, mely összesen 113 darab, csontból esztergált gyöngyből áll. Ehhez csatlakozott feltételezhetően egy ún. házalókereszt (4. tábla 2), *„mely a 17–18. századi Közép- és Kelet-Európában volt közkedvelt. Elnevezése a vidéken tevékenykedő kiskereskedőkből, házalókból ered. Egyes források szerint a házalók saját maguk készítették a tárgyakat különböző fémhulladékból, például leszerelt, eldobott fogantyúkból, kilincsekből."*[22]

A 12. sírban egy darab esztergált, három vékony csíkkal díszített, kerek csontgyöngy volt egy Ulrich-kereszttel.[23] Az egyenlő szárú kereszt alakú kegyérem előoldalán az 955-ben, az Augsburg melletti Lech-mezőn zajlott csata részlete látható. Balról a német, jobbról a magyar hadsereg van ábrázolva, középen pedig Szent Ulrich, Augsburg püspöke lovon, kereszttel a kezében, felette egy angyal tart győzelmi koszorút a magyarokkal szembeni győzelem emlékére. A hagyomány szerint a győzelem az ő imájára, közbenjárására történt, ezért később a város patrónusa is lett.[24] Hátoldalán Augsburg városának látképe látható, felül egy pálmaágat tartó angyallal (5. tábla 1). A múzeumba Gerjen határából került egy Ulrich-kereszt töredéke, Czövek Attila műszeres lelőhelyfelderítéses kutatásából,[25] illetve K. Németh András talált hasonlót a tamási római katolikus templom régészeti szakfelügyelete során.[26]

A temetőrészlet talán legizgalmasabb síregyüttese a 14. sír, ahol a széles, rövid, oldalirányban fülkés sírba négy gyermeket helyeztek. A 14/1. sírban, a koponya mellett egy vörösre festett, le-

[19] Ld. részletesebben ÓDOR – VINDUS 2019; VINDUS – K. NÉMETH – VARGA 2023.
[20] VINDUS 2023.
[21] S. LACKOVITS 2013, 463–466.
[22] ÓDOR – VINDUS 2019, 200.
[23] Az eredeti mellkeresztet és másolatait az augsburgi Szent Ulrich és Afra templomában őrzik. Az Ulrich-keresztnek több ábrázolás- és méretbeli változata ismert, melynek elemzésével többek között Kuncze Leo is foglalkozott: KUNCZE 1885, 126–128.
[24] SÓLYMOS 2002, 84–85.
[25] Köszönet Czövek Attilának a szóbeli közlésért.
[26] VINDUS 2023, 148–149.

törött fejű agyagszobrocska volt, melyet előkerülésekor Szent Benedekkel azonosítottak (5. tábla 2). *„Az 1988–89-ben megtalált kőfalmaradvány É-i oldalán újabb felnőtt- és gyermeksírokat, D-i végében pedig egy négy sírból álló, koporsós, oldalpadmalyos csecsemősírt tártunk fel. Az egyik csecsemősírban talált, gipszszerű anyagból öntött, valószínűleg Szt. Benedeket ábrázoló, színezett féldombormű-töredék és a felnőttsírok egyikében talált bronzlemezből készített kereszt – a korábbi leletek támogatásával – ismét az eddig ismeretlen helyű földvári bencés apátság közelségét sejteti."*[27]

A *Régészeti Füzetek*ben megjelent ásatási jelentés több kiegészítést is igényel. Egyrészt a kisméretű szoborról csak fotó és leírás áll rendelkezésünkre, ez alapján erősen kopott, vörösre festett, feje letörött, ruhája hosszú, redőzött, bal keze könyökben behajlított, a jobb enyhén a test előtt. A kora újkori sírokba helyezett agyagszobrokkal kapcsolatban nincs információnk, párhuzamunk, valamint a tárgyon semmilyen attribútum nem figyelhető meg, így nem tudjuk kijelenteni, hogy Szent Benedeket ábrázolná.

Másrészt – mint korábban szó is esett róla – a kutatás jelenlegi állása szerint a temetőrészlet a középkori plébániatemplomhoz tartozhatott. A földvári bencés apátságot 2003-ban Ódor János Gábor azonosította Alsó-Öreghegyen.[28] A Szent Benedekhez köthető tárgyak (Szent Zakariással és Szent Ulrich alakjával való közös) megjelenése a kora újkorban és konkrétan Dunaföldváron nem elsősorban a bencés jelenléttel függ össze, hanem a tárgyakhoz kapcsolódó hiedelmekkel, a korabeli, országosan megjelenő pestis és kolera elleni védelemmel, démonűző szerepükkel.[29] Míg a korai időkben a rózsafüzéreket imaszámlálásra használták inkább,[30] addig a későbbi, járványos időszakokban apotropaikus jellegű (bajelhárító), védelmi funkciójuk került előtérbe.[31]

Szórványként került elő egy négyzetes alakú, bőralapra erősített, flitterekkel és vékony bronzspirálokkal díszített ereklyetartó, benne egy igen rossz állapotban levő papírtöredékkel, mely akár breverl részlete is lehet. A magyar nyelvben oltalomlevélnek nevezett tárgy leginkább német nyelvterületen terjedt el a 17–18. században. A leggyakrabban kilenc négyzetre osztott és hajtott papírlapon különböző szentek, imák, zarándokhelyek jelennek meg, amelyektől a tárgy tulajdonosa védelmet, áldást remélt (5. tábla 3).[32]

A LELŐHELY TOVÁBBI OBJEKTUMAI ÉS LELETEI

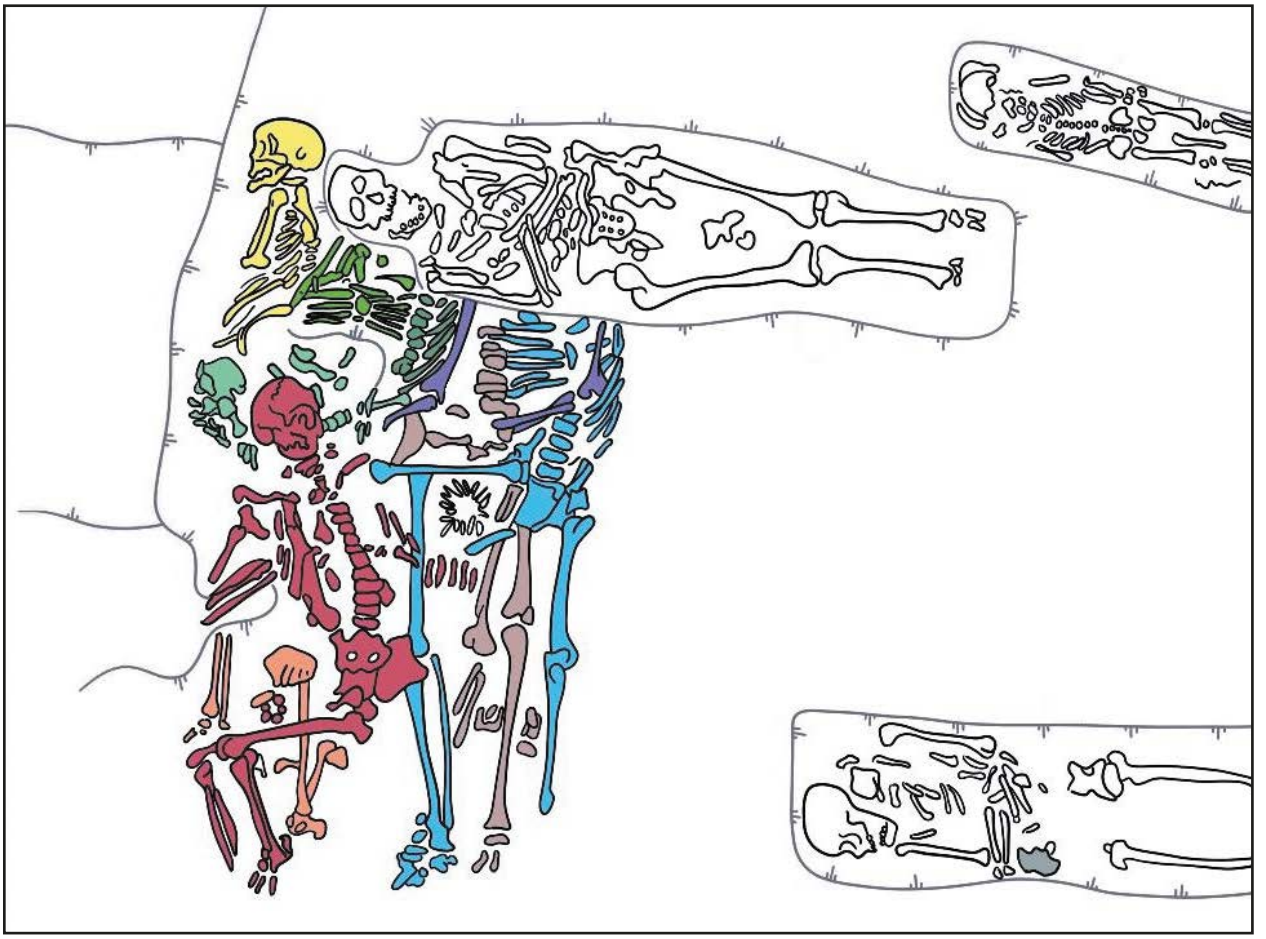
Jelen tanulmány a kora újkori temetőrészlet bemutatásáról szól, de a feltárt területen egyéb régészeti korú objektumok és hozzájuk kapcsolódó leletek is napvilágot láttak, melyekről itt szeretnék néhány szót ejteni.

A lelőhelyen dokumentáltak egy, a várhegyet kerítő középkori, 110 cm széles mészkőfalat, török kori árkot (?), melynek betöltésében 15. századi dénár, üvegedény töredéke és török tányér volt. A várárok rézsűjében egy tömegsír részlete került elő, mely Gaál Attila szerint a Rákóczi-féle felkeléssel hozható összefüggésbe.[33]

A 27–32. számú sírokban tíz egyént tudtunk elkülöníteni (2. kép). Az elhunytak mellett két tárgyat tudtunk azonosítani, a 31/a. számú férfinél egy vasgyűrűvel ellátott bicskapengét (6. tábla 1), amelyet újabban számos Tolna megyei lelőhelyről ismerünk, elsősorban 16. századi környezetből,[34] valamint a 31/b. számú nőnél egy gyöngysort (6. tábla 2).

A feltárásról szórványként előkerült leletek közül szeretnék még kiemelni egy török kori réz-

[27] GAÁL 1992, 76.
[28] K. NÉMETH – ÓDOR 2005, 138–142.
[29] VINDUS 2023.
[30] ÓDOR – VINDUS 2019, 198–200.
[31] BÁRTH 2010, 316.
[32] S. LACKOVITS 2013.
[33] CZIRÁKY 1910, 74–89.
[34] K. NÉMETH 2026.

2. kép. A 27–32. számú sírokat tartalmazó tömegsír
(digitalizálás: Pájer Tímea, Meridián Mérnöki Iroda Kft.; színezés: Vicze László, WMM)

edény fedelét, melyhez hasonlóak vármegyénkben ugyancsak Gaál Attila szekszárdi-jeni palánki kutatásaihoz köthetőek (6. tábla 3).[35]

ÖSSZEGZÉS

Dunaföldvár-Kisegítő Iskola lelőhelyen 1988–1991 között Gaál Attila végzett ásatást, korábban előkerült melléklet nélküli, egymást bolygató sírok azonosítása miatt. A feltárás során középkori kőfalakat, kutat, 17–18. századi temetkezéseket és egy feltehetően kuruc kori tömegsírt dokumentáltak. Az ásatás dokumentációja és leletanyaga hagyatékként, részlegesen került be a múzeumba.

A kora újkori temetőrészlet nagyrészt egymást bolygató sírokat tartalmazott. Az ásatás 33 darab – viszonylag – anatómiai sorrendben megmaradt vázat vagy vázrészt hozott felszínre, de ennél biztosan több egyénnel számolhatunk, hiszen másodlagos helyzetű, részben elpusztult sír és emberi csontok is napvilágot láttak.

A csontvázakat a korra jellemzően koporsóba helyezve, hanyatt fekve, karjaikat behajlítva és sokszor viseleti, mellékletként pedig vallási és/vagy használati tárgyakkal együtt temették el. A koporsó meglétére legtöbbször csak a koporsószeg utal, de több sírból került elő famaradvány is, illetve egy esetben a koporsó díszítésére használt kerek alakú, domború fejű bronzszegek is megmaradtak (14/4. sír).

[35] GAÁL 2018, 355–356.

A sírokból előkerült viseleti tárgyak között találunk pártát vagy ruházatot díszítő vékony bronzspirált (17/2. sír), ruhakapcsokat (17/2., 19. sír) és egy ékszerként viselt, virágot ábrázoló medált (14/2. sír).

A használati tárgyak közül a legérdekesebb két darab csontból készült gombként dokumentált tárgy (12. sír), mely Zay Orsolya viselet- és textiltörténettel foglakozó régész véleménye szerint cérna feltekerésére használt spulnik. Ezenkívül néhány fémtárgy (kampó a 7., lemez a 18. és huzal a 19. sírból) és üvegtöredék (12. sír), illetve egy deréktájon előkerült bőrmaradvány, melynek rendeltetése nem ismert.

A temetőrészlet sírjaiban legyakrabban előforduló leletek a személyes vallásosság körébe tartozó tárgyak, mint a rózsafüzérek és töredékei (10., 12., 14/1., 14/2., 14/3., 17/2. sír), keresztek (6., 9., 10., 12. sír), kegyérem (6. sír). Ezek közül is kiemelkedik a 6. számú sír, ahol a kettőskereszt és a kegyérem együtt került elő, mindkettő Szent Benedek-ábrázolással, illetve a kegyérem másik oldalán Sárkányölő Szent Györggyel. Áttört kettőskeresztet dokumentáltak még a 9. sírban, illetve rózsafüzért ún. házalókereszttel a 10. sírban. Említésre méltó a spulnik kapcsán már említett 12. sír, ahol egy Ulrich-keresztet is helyeztek az elhunyt mellé.

Érdekes a 14. számú sír, ahova négy gyermeket temettek egyszerre. A sírgödör rövid, de széles, ún. padmalyos, a 14/1. és 14/4. váz a sír két szélső oldalába vájt 'fülkébe' volt elhelyezve. A csontok nagy része felszívódott. A 14/1. sírban a gyermek koponyája mellett egy vörös színűre festett kisméretű agyagszobor feküdt, melynek feje hiányzik. Gaál Attila szerint talán Szent Benedeket ábrázolhatja, de erre bizonyíték nincs, párhuzama nem ismert.

A kisebb területen feltárt újkori temetőrészlet jellemző kora újkori tárgyai részletesebb elemzésre nem alkalmasak, azonban figyelemre méltó a több sírból előkerült, személyi vallásosságra utaló tárgyak aránya. A feltételezések szerint a sírok közelében kereshető a mezőváros forrásokból ismert középkori plébániatemploma is.

IRODALOMJEGYZÉK

BALÁZS 2007 — BALÁZS Péter: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete.* 1. kötet. Piliscsaba–Budapest 2007. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 73.)

BÁRTH 2010 — BÁRTH Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Budapest–Pécs 2010. (Fontes Ethnologiae Hungaricae 9.)

BOTÁR 2009 — BOTÁR István: Csíksomlyó középkori plébániatemploma. Régészeti kutatások Csobot falujában 2002–2005 között. In: Botár István: *Kövek, falak, templomok. Régészeti kutatások Csík középkori templomaiban 2002–2007 között.* Csíkszereda 2009, 39–54.

CZIRÁKY 1910 — CZIRÁKY Gyula: *Tolnavármegyei Dunaföldvár multja és jelene*. Dunaföldvár 1910.

GAÁL 1984 — GAÁL Attila: Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. *BÁMÉ* XII (1984) 123–155.

GAÁL 1991 — GAÁL Attila: Dunaföldvár-Kisegítő Iskola. *RégFüz* Ser. I. No. 43 (1989) [1991] 55–56.

GAÁL 1992 — GAÁL Attila: Dunaföldvár, Kisegítő Iskola. *RégFüz* Ser. I. No. 44 (1990) [1992] 76.

GAÁL 1993 — GAÁL Attila: Dunaföldvár-Kisegítő Iskola. *RégFüz* Ser. I. No. 45 (1991) [1993] 77–78.

GAÁL 2018 — GAÁL Attila: Fémleletek a szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából II. *WMMÉ* XL (2018) 333–416.

GAÁL – KŐHEGYI 1973 — GAÁL Attila – KŐHEGYI Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. *BÁMÉ* II–III (1971–72) [1973] 271–332.

K. NÉMETH 2015 — K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.

K. NÉMETH 2026 — K. NÉMETH András: *Régészeti adatok a magyarországi bicskahasználat kezdeteihez.* Kézirat, 2026.

K. NÉMETH – ÓDOR 2005 — K. NÉMETH András – ÓDOR János Gábor: Tolna megye vitatott fekvésű középkori kolostorainak azonosítása. Apor és Től, Földvár és Iván. *WMMÉ* XXVII (2005) 131–157.

KARÁCSON 1904 — KARÁCSON Imre: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Budapest 1904.

KUNCZE 1885 — KUNCZE, Leo: *Systematik der Weihmünzen*. Raab 1885.

ÓDOR 2006 — ÓDOR János Gábor: *Dunaföldvár, örökségvédelmi hatástanulmány, régészeti fejezet.* Kézirat. KÖH 600/2251/2006.

ÓDOR – VINDUS 2019 — ÓDOR János Gábor – VINDUS Melinda: Középkori kápolna és 16–18. századi temető Tolnáról. *WMMÉ* 41 (2019) 175–228.

ORDAS 1989 — ORDAS Iván: Előkerül egy apátság? Diáktáborok eredményei Dunaföldváron. *Tolna Megyei Népújság* 1989. július 11. (XXXIX. évf. 161. sz.) 8.

S. LACKOVITS 2013 — S. LACKOVITS Emőke: Egy 18. századi oltalomlevél, azaz breverl. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 8. Konferencia Balatonfüreden 2009. október 1–3.* Szerk. Pilipkó Erzsébet. Veszprém 2013, 463–480.

SÓLYMOS 2002 — SÓLYMOS Szilveszter: *Kegyérmek Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése*. Pannonhalma 2002. (A pannonhalmi Szent Gellért Kollégium Könyvei 12.)

SZABÓ – HAJDU 2015 — SZABÓ Géza – HAJDU Tamás: Parasztpolgári fejlődés csírái a Duna mentén, Bölcske középkori temetői tükrében. *WMMÉ* XXVII (2015) 75–143.

SZELLE 1894 — SZELLE Zsigmond: Duna-Földvár régi emlékei. *Archaeologiai Közlemények* XVII (1894) 5–34.

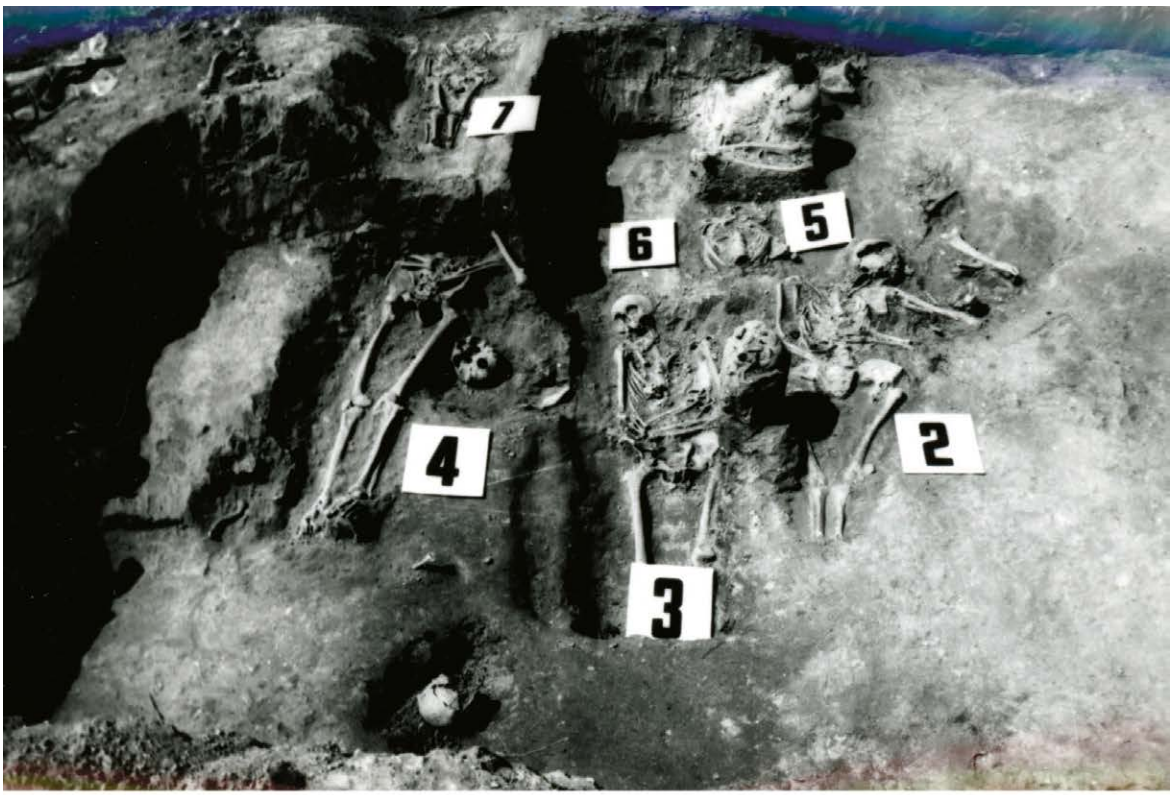
THALY 1883 — THALY Kálmán*: Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetreméltó iratok 1685–1716.* Budapest 1883. (II. Rákóczi Ferenc levéltára. Első. osztály: Had- és belügy IX.)

VINDUS 2023 — VINDUS Melinda: Szent Benedek-kegyérmék a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményéből. *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 10 (2023) 133–157.

VINDUS – K. NÉMETH – VARGA 2023 — VINDUS Melinda – K. NÉMETH András – VARGA Máté: A barokk vallásosság tárgyi emlékei Kisszékely középkori templomának környékéről. *WMMÉ* 45 (2023) 219–256.

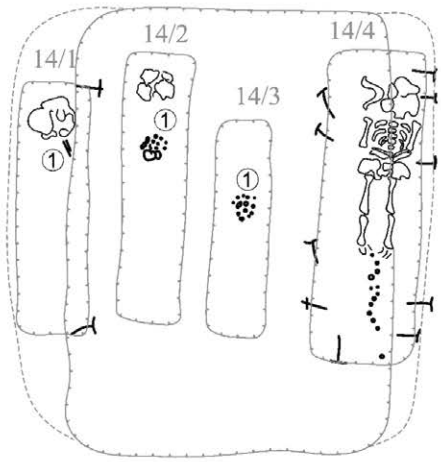
RÖVIDÍTÉSEK

BÁMÉ	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapest
WMM	Wosinsky Mór Múzeum
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

1.

2.

1. tábla. 1: Egymást vágó sírok (fotó: Gaál Attila); 2: 14/4. sír, koporsófedelet díszítő, domború fejű szegecsek (fotó: Gaál Attila)

1.

2.

2. tábla. 1: 2. sír, pártamaradvány; 2: 12. sír, csontból készült gombok/spulnik

1.

2.

3. tábla. 6. sír. 1: kettőskereszt, előlapján Szent Benedek-, hátoldalán pietà-ábrázolással; 2: kegyérem, előlapján Sárkányölő Szent György ábrázolásával, hátoldalán Benedek-pajzzsal

4. tábla. 1: 9. sír, áttört díszítésű kettőskereszt; 2: 10. sír, házalókereszt és rózsafüzér-töredék

1.

2.

3.

0 1 2 3

5. tábla. 1: 12. sír, Ulrich-kereszt; 2: 14/1. sír, agyagszobrocska; 3: szórvány ereklyetartó (breverl?)

1.

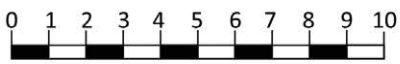

2.

3.

6. tábla. 1: 31/a. sír, bicska; 2: 31/b. sír, gyöngysor; 3: szórvány rézedényfedél

An Early Modern Cemetery Section at Dunaföldvár-Kisegítő Iskola

At the Dunaföldvár-Kisegítő Iskola (Special Education School) site, excavations were conducted by Attila Gaál between 1988 and 1991 following the identification of previously discovered burials lacking grave goods and disturbing one another. During the excavation, medieval stone walls, a well, seventeenth- to eighteenth-century burials, and a mass grave probably dating to the Kuruc period (1671–1711) were documented. The excavation records and a portion of the finds entered the museum collection as part of an estate donation.

The early modern cemetery section largely comprised intercutting and mutually disturbed graves. The excavation brought to light 33 skeletons or skeletal remains preserved in relatively anatomical order. However, the actual number of individuals buried there was certainly higher, since partially destroyed burials and human remains in secondary contexts also came to light.

In accordance with contemporary burial customs, the deceased were interred in coffins, in a supine position, with their arms bent, and wearing their attire. Additionally, their religious and/or utilitarian objects were placed next to them. The use of coffins is most commonly attested by coffin nails, although wooden remains were also recovered from several graves. In one instance (Grave 14/4), round-headed convex bronze nails used as decorative elements of the coffin were preserved as well.

The elements of costume yielded by the graves included a thin bronze spiral used to decorate a maiden's headdress (*párta* in Hungarian) or dress (Grave 17/2), clothing fasteners (Graves 17/2 and 19), and a flower-shaped pendant worn as jewellery (Grave 14/2).

Among the utilitarian objects, two bone artefacts recorded as buttons (Grave 12) are of particular interest. According to Orsolya Zay, an archaeologist specialising in costume and textile history, these objects must have served as spools for winding thread. In addition, there were several metal objects (including a hook from Grave 7, a metal plate from Grave 18, and a wire fragment from Grave 19) and glass fragments (Grave 12).

The most frequently occurring artefacts in the burials of this cemetery section are objects associated with personal religious devotion, including rosaries and rosary fragments (Graves 10, 12, 14/1, 14/2, 14/3, and 17/2), crucifixes (Graves 6, 9, 10, and 12), and a devotional medal (Grave 6). Particularly noteworthy is Grave 6, which yielded both a double cross and a devotional medal. Both objects depict Saint Benedict, while the reverse of the medal features Saint George slaying the dragon. An openwork double cross was also documented in Grave 9, whereas Grave 10 contained a rosary and a so-called peddler's cross (*házalókereszt* in Hungarian). Grave 12, already discussed in connection with the bone spools, also deserves special attention, as an Ulrich cross had also been placed beside the deceased.

Grave 14 is of special interest, as it contained the simultaneous burial of four children. The burial pit was short but wide and belonged to the so-called *padmalyos* type, which had two benches along the opposite sides of the grave. Skeletons 14/1 and 14/4 had been placed in niches cut into the opposite sides of the grave. Much of the skeletal material had decomposed. Beside the skull of the child in Grave 14/1 lay a small red-painted clay figurine with its head missing. According to Attila

Gaál, the figurine may represent Saint Benedict. However, this identification remains hypothetical as no supporting evidence or close parallels are currently known.

Although the characteristic early modern artefacts recovered from this relatively small cemetery section do not permit a detailed typological analysis, the comparatively high proportion of finds associated with personal religious devotion is noteworthy. It has also been suggested that the medieval parish church of the market town, attested by written sources, may be located in the vicinity of the burials.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 165–194.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.8

LÉNÁRD TIBOR

Adalékok Kölesd benépesüléséhez a 18. század első felében

A tanulmány Kölesd Rákóczi-szabadságharcot követő újranépesedését vizsgálja. A szabadságharcot követő években a településről elvándorol a korábban ott élő rác népesség, és kezdetben spontán bevándorlás keretén belül megjelennek a magyar betelepülők. A magyar népesség számbeli növekedése a következő, Mercy-uradalom által szervezett betelepítésekhez köthető. Ennek keretén belül elsősorban reformátusok érkeznek a településre, de a későbbiek során az uradalom kísérletet tett arra, hogy a településre kisebb számban érkezett evangélikus németek számára is a református magyarokéhoz hasonló, szerződésben rögzített vallási védelmet biztosítson. Ennek sikertelenségét követően a németek elhagyják Kölesdet, miközben egyre több magyar telepes költözik a helységbe, melynek eredményeként a település a század negyvenes éveire homogén református magyar településsé válik.

1. BEVEZETÉS

1782. január 23-án Kőrösi János kölesdi református lelkész[1] *„csekély emlékezetnek okáért”* az 1732-től vezetett legrégebbi anyakönyv címoldalát követő, egykor üresen hagyott oldalra *Pro Memoria* címmel többek között a következőket jegyzi fel: *„Két izbéli megszállását lehet ’s kell megkülömböztetni ennek a’ Kölesd Nevezetű Hellységnek: Az elébbi, melly mikor esett, nem tudatik; annyi bizonyos, hogy az úgy nevezett Kurutz Világ előtt, nagy roppant Falú volt, ugy mint a’ mellyből 300 eke kiállhatott; de a Kurutz Világban elpusztult: Annakutánna ismét hogy csendesség lett a’ Hazában, kezdették innen amonnan, leg inkább Simon Tornyáról, a’ hol akkor zendülés vólt a szolgállatt miatt megülni; de ezis mellyik esztendőben Kezdödött, nem világos, annyi bizonyos, hogy a’ Pesti Commissio elött már Kölesden Eklésia volt.”*[2] Azaz: Kölesd a Rákóczi-szabadságharcot megelőzően jelentős település volt, a szabadságharc idején azonban elpusztult; ezt követően – egy konkrétan meg nem határozott időszakban – bizonyos szolgáltatások ellen lázadó, elégedetlen simontornyaiak települtek meg Kölesden: még a Pesti Vallásügyi Vegyesbizottság (*Mixta Religionaria Commissio*, Pes-

[1] Kölesdi református lelkipásztor 1777 és 1811 között.
[2] KREI Any1.

ti Komisszió) 1721. évi összehívása[3] előtt sor került a kölesdi református eklézsia megalapítására is. Az említett feljegyzésnek különös nyomatékot ad, hogy a *Pro Memoria* név szerint is említett adatközlői, Berényi János (1702–1787) és Karai János (1701–1787) kölesdi református lakosok[4] a megtelepülés időszakára – vélhetően annak esetleges résztvevőiként – hitelesen emlékezhettek.

Évtizedek elmúltával, 1808 után, amikor Kőrösi már a *Senioratus Tolnensis* – ahogy akkoriban a Tolnai Református Egyházmegyét nevezték[5] – senioraként papírra veti a kölesdi református eklézsia történetét összefoglaló *Históriá*ját,[6] ismételten megemlékezik az 1782. évi, *„régi, legrégibb és legöregebb, még akkor is élő"* informátorairól, és egyértelműen utal arra, hogy Kölesden a kuruc világ előtt jelentős számban rácok éltek;[7] a kuruc kor utáni betelepülés kapcsán pedig kiemeli, hogy miután a *„Hőgyészi Dominiumnak* (…) *Cl*[audius] *Fl*[orimund] *Mercy de Argenteau lett örökös urává, ennek kedvező ajánlására, valláskülönbség nélkül, innen-onnan, és nevezetesen Simon Tornyáról és Sámbékról – a honnan neveztetik még máig a Sámbék-uttca – többféle külső belső sérelmes okoktól indíttatván még fekvő javaiknak is hátra hagyásával, kezdették ujjolag megülni Kölesdet. Mellyik esztendőben kezdődött, nem világos. Azt bizonyosnak tartja a Relatio, hogy a Pesti Commissiokor, melly volt 1720-ban, már formális eklésia volt."*[8] Itt feltétlenül utalni kell arra, hogy a tudós *senior* mondatai két helyen is tévedést tartalmaznak: Kőrösi a Claudius Florimond Mercy de Argenteau nevet említi, ilyen módon összemossa I. Mercyt (Claudius Florimond de Mercy, 1666–1734), Kölesd Mercy-családból származó első birtokosát a III. Mercyvel (Florimond-Claude de Mercy-Argenteau, 1727–1794),[9] másrészt a Pesti Komisszió első ülésére 1721-ben került sor.

A régi adatközlők e sorok keletkezése idején már nincsenek az élők sorában, viszont a *„Traditio"* még a 19. század elején is tud az általuk esetlegesen átélt és megemlített történésekről. A *Pro Memoria* információi ekkor egészülnek ki a szülőhelyüket különböző okokból elhagyó és Kölesdre vándorolt zsámbékiakról szóló híradással is. Lényeges újdonság az 1782. évi információkhoz képest, hogy a *História* Kölesd benépesülését már egyértelműen a Mercy-érával köti össze.

Anélkül, hogy Kölesd betelepülésének tárgyalása kapcsán túlzottan előreszaladnánk, Kőrösi feljegyzése mindenképpen fontos kérdéseket vet fel: milyen szerepet játszottak a betelepülés során a mindkét Kőrösi-féle feljegyzésben említett simontornyaiak, és hogyan értékelhetjük ennek kapcsán a zsámbékiak szerepét, akik csak a későbbi feljegyzésben kerülnek említésre. Hogyan oldható fel az az ellentmondás, hogy a településre a fenti közlés szerint az 1722-ben kezdődő Mercy-korszakban érkeznek az újonnan betelepedő lakosok, viszont ott már az 1721-es Pesti Komisszió előtt református egyház működött? Ahhoz, hogy az említett kérdéseken kívül Kölesd 18. század első felében lezajlott betelepülésének problémáját komplexen vizsgáljuk, mindenképpen szükséges áttekinteni azt, hogy ehhez a problémához eddig a szakirodalom milyen módon közelített.

Kölesd Rákóczi-szabadságharc utáni újbóli benépesülése kapcsán Körösi János híradása több (hely)történeti ihletettségű kiadványban szolgált alapvető forrásként. Először Földváry László utal egyháztörténetében a zsámbéki református magyarok elvándorlására és a kölesdi református egyház megalapítása során játszott szerepére.[10] Varga Anna Kölesd és a szomszédos Kistormás néprajzát összehasonlító tanulmányának helytörténeti bevezetőjében szintén Kőrösi közléséhez nyúl

[3] Ennek részleteihez lásd a 4. fejezetet.

[4] A két adatközlő adataihoz lásd KREI Any2 megfelelő bejegyzéseit.

[5] A *Senioratus Tolnensis* Tolna vármegye keleti részét foglalta magában a Nagydorog–Kajdacs–Kölesd–Váralja-vonaltól keletre, az említett településeket is ideértve, valamint hozzá tartozott még a Duna túloldalán fekvő Érsekcsanád és Szeremle is (FÖLDVÁRY 1898, 367).

[6] KŐRÖSI [1808].

[7] „[Kölesd] *az ugy nevezett Kuruc világ előtt, a relatio szt. nagy roppant Colonia, Rácz lakás lett volna, mely abból is hihető, hogy az Ujj utcán lévő, minek előtt ismeretes Rácz temető máig ezt a nevet viseli; de az a Colonia a Kurutz Világban el pusztult*", vö. KŐRÖSI [1808], 1. Kölesd belterületén a mai napig létezik a „Ráctemető" megjelölés.

[8] KŐRÖSI [1808], 5.

[9] A Mercyek történetéhez és személyéhez lásd SEEWANN 1976/1977.

[10] FÖLDVÁRY 1898, 269.

vissza a település újranépesedésének tárgyalása kapcsán.[11] Makra Sándor az egykori zsámbéki református egyház szemszögéből vizsgálja a Zsámbékról elvándorolt magyarok problémáját, kizárólag Körösi *História*ját használva kiindulópontként, annak bizonyos részeit azonban pontatlanul idézve. A zsámbéki elvándorlás mellett tanulmányában megemlíti a simontornyaiak Kölesdre vándorlását is.[12] Az előbb említett munkákon Szita László annyiban lép túl, hogy a Schmidt-hagyaték[13] által ihletett munkájában utal arra, hogy Kölesdre Simontornyán és Zsámbékon kívül Varsádról is érkezhettek református betelepülők, azonban az egyes csoportokat nem különíti el megfelelően, sőt a Simontornyáról érkezetteket tévesen azonosítja egy, a Kölesddel szomszédos Kistormáson megtelepedett evangélikus csoporttal.[14] Kölesd újranépesedése kapcsán a Kölesd-monográfia sem hoz új eredményt, végletesen leegyszerűsítve Szita fentebb idézett információit idézi.[15] A zsámbékiak Kölesdre vándorlása a Jelli-féle Zsámbék-monográfiába is utat talált: említésre kerül, hogy a zsámbéki magyarok egy része a Zichy Péter-féle kegyetlen kizsákmányolás elől Kölesdre menekült,[16] de utalás történik az elvándorlás vallási okára, a reformátusok elnyomására is.[17] Összefoglalóan megállapítható, hogy Kölesd újranépesedésének vizsgálata kapcsán a legtöbb, a témát érintő elemzés Kőrösi közlését ismétli újra, az egyetlen kivételt Szita megközelítési módja jelenti, aki bizonyos pontokon kiegészíti Kőrösi közléseit, de a részletek tekintetében egyik feldolgozás sem veszi figyelembe a 18. század első felének egyéb vonatkozó írásos forrásait.

A fentiekben említett kutatási hiányosságok mindenképpen indokolttá, sőt szükségessé teszik Kölesd Rákóczi-szabadságharcot követő időszakban lezajlott újranépesedésének komplex áttekintését. Ennek megfelelően a továbbiakban közelebbről vizsgáljuk Kőrösi önmagában nagyon lényeges és alapvető megállapításait, ezenkívül behatóan áttekintjük, hogy Kölesd 18. század első felében lezajlott benépesedésében milyen telepescsoportok játszottak szerepet, honnan érkeztek és az uradalom milyen módon igyekezett megtartani az újonnan érkezetteket.

Vizsgálataink során figyelembe vesszük a települést és környékét érintő, 18. század első feléből származó vármegyei és országos összeírásokat, valamint a Mercy-uradalom Kölesdre és környékére vonatkozó összeírásait. Bevonjuk a vizsgálatba ezenkívül a Kölesdet és környékét is érintő határperek és birtokperek, valamint a korszak polgári peres aktáit is, hiszen ezek a források az újranépesedés kapcsán adatok szinte kimeríthetetlen tárházát kínálják.

A vizsgálat alsó időhatára értelemszerűen a Rákóczi-szabadságharc vége, felső időhatára pedig a 18. század közepe: birtoklástörténetileg ez a Sinzendorf-korszak (1700–1722) második felét és a Mercy-korszak (1722–1773) első felét jelenti.[18] Az említett időhatárokat nem értelmeztük mereven: a kiindulópontként szolgáló levéltári források a század negyvenes éveiig tartalmaznak a téma kapcsán releváns információkat, ezeket – amennyire ez lehetségesnek bizonyult – kibővítettük anyakönyvi adatokkal is, amelyeket 1750-ig vettünk figyelembe, de a kezdetek tekintetében egyes esetekben bevontunk a vizsgálatba 1711 előttre vonatkozó forrásokat is. A Kölesdet érintő népességmozgások hátterét igyekeztünk nemcsak az uradalom, hanem a korabeli, protestánsokat érintő intézkedések szempontjából is megvilágítani.

[11] VARGA 1940, 95–96.
[12] MAKRA 1984, 54.
[13] MNL TML XIV. 36.
[14] SZITA 1996, 146–147.
[15] GLÓSZ 1996, 28.
[16] JELLI 1996, 115.
[17] JELLI 1996, 196.
[18] LÉNÁRD 2023, 23–24.

2. A KEZDETEK: SPONTÁN BETELEPÜLÉS

Kőrösinek azt az értesülését, mely szerint az első „megszállás" eredményeként létrejött kölesdi rác „kolónia" a Rákóczi-szabadságharc idején elpusztult, első olvasatban megerősíti a Kölesd és Borjád között 1749-ben lezajlott határper során kihallgatott egyik – egyébként rác – tanú vallomása: amikor a zűrzavaros idők után – nyilván a Rákóczi szabadságharcot követően – társaival visszatért Aparra, Kölesd már puszta volt (*„quia dum fatens cum aliis nationis sua hominibus sopitis tumultibus redivisset ad has partes, signanter Possessionem Apar, Kölesd iterum Praedium fuit*").[19] Mindez azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy Kölesdet a szabadságharcot követően végleg elhagyták volna a rácok: az egykori Almás határait tisztázni hivatott, 1748-ban lefolytatott határper anyaga ugyanis megemlít egy Milics nevű kölesdi rácot, aki 1718-ban tanúskodásával segítette az említett település határainak tisztázását, de ő maga akkor már nem lakott Kölesden.[20] Ebből kiindulva legfeljebb annyit feltételezhetünk, hogy Kölesdet legkésőbb 1718 előtt hagyhatták el a rácok.

Attól függetlenül, hogy a kölesdi rácság végleges távozásának pontos időpontja nem ismert, az említett 1749-es határper tanúvallomásai alapján egészen biztos, hogy egy ideig a rácok együtt élnek a Kölesden időközben megjelent magyarsággal: ennek egyértelmű bizonyítéka az, hogy 1709-ben a rác Bozo Milakovics tanú apja vizsgálja felül a kölesdi határjeleket, ugyanakkor a jelzett évben a település akkora lakossággal rendelkezik, hogy annak állatait a később Kétyre költözött Pap Mihály legeltette a kölesdi Bodzás-völgyben.[21] Pásztor minőségében nyilvánvaló, hogy abban az időben ő maga is Kölesden lakott. Az ez esetben rendelkezésre álló két forráshely alapján feltételezhetjük, hogy a településen ekkor rác–magyar vegyes lakosság élt. Még ha hitelt is adunk annak a fent idézett információnak, hogy Kölesd a Rákóczi-szabadságharcot követően puszta volt, egy 1714-re vonatkozó értesülés már egy olyan életképes települést tár elénk, amely állatállománya őrzésérével külön pásztort bíz meg Miczky István tanú személyében.[22] Az 1710-es évek végétől hat és fél éven keresztül gulyás volt Kölesden Varga György tanú és társa, Horváth Mihály.[23] Ugyancsak az állatállománnyal kapcsolatos, hogy a településnek Sinzendorf idején, tehát 1721 előtt egy konkrétan meg nem nevezett időpontban Ugles Simon személyében olyan gulyása volt, akinek apját a rácok által lakott Bodzás-völgyben lévő temetőben temették el.[24] Ez pedig azt valószínűsíti, hogy Ugles a családjával együtt települhetett le Kölesden. Itt kell azt is megemlíteni, hogy az 1719-es év környékére datálhatóan egy, a kölesdi felső határban marhát legeltető Ugscsa nevű kölesdire történik utalás:[25] az említett név egészen biztosan az Ugles név torzult formája, tehát a már említett Ugles Simont sejthetjük mögötte. A településen megjelennek a bérlők is: 1734-ben az akkor 57 esztendős szekszárdi Melchior Strener egy határper tanújaként vallja, hogy *„az édes Attya sok esztendőkig arendálta Kölesdet Groff Zinsendorff*[tól]".[26] Az, hogy a 17–18. század fordulójával ellentétben a következő években a kölesdi pásztorok mind magyar nevet viselnek, és az 1710-es évek végén a pápai illetőségű Kenessey István legelőt bérel a felső határban,[27] valamint az, hogy a kétyi illetőségű Ozorai György még Sinzendorf idején, annak Hegyfalussy nevű provizorának engedélyével ugyanott kaszálót bírt,[28] arra utal, hogy a településen a Rákóczi-szabadságharcot követően erősödött a magyar jelenlét.

[19] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj1, fol. 1r 1. tanú).
[20] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d., Fasc. 192, AlHódSzabKöl, fol. 4v 7. tanú).
[21] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj1, fol. 17r 9. tanú).
[22] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj1, fol. 21r 26. tanú).
[23] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj1, fol. 19r–19v 20. tanú).
[24] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj1, fol. 15v 2. tanú).
[25] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj2, fol. 23r 8. tanú).
[26] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 180. cs.: Ger, 6r 4. tanú). Ezúton köszönöm Ament-Kovács Bencének, hogy felhívta a figyelmem a forrásra.
[27] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj1, fol. 19r 19. tanú).
[28] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d. 194. cs.: KölBorj1, fol. 19r–19v 20. tanú).

Mindezt alátámasztják azok az adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a kölesdi reformátusok már az 1710-es évek közepén iskolával rendelkeztek a településen. A régi Völgységi járás iskoláinak 1771. évi összeírása alapján a kölesdi református iskola alapításának éve 1715,[29] míg ezzel csaknem egybehangzóan Kőrösi János kölesdi református lelkipásztor egyháztörténeti feljegyzése szerint a kölesdi reformátusok Hollósi Ferenc személyében 1716-tól rendelkeztek tanítóval. Kőrösi mindehhez hozzáfűzi, hogy a reformátusoknak „[e]*lsőbben csak oskola mesterek vólt, de aki egyszersmind preorál is, Hollósi Ferenc nevezetű.* (…) *A több Sacramentumokra nézve pg. hol Zombára, mellyet akkor mind reformátusok laktak, hol pedig Gyönkre jártak; és h. olykor gyermekeiket Medinán a Rátz pap is körösztölte*".[30] Mindebből az következik, hogy a református magyarság kölesdi megjelenése az 1715–1716 előtti időszakra tehető. Ennek a közösségnek a tagjait azonban mint Kölesd lakóit sem 1715-ben, sem 1720-ban nem írták össze: valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a vármegyei összeírók azért nem „érzékelték" őket, mert még a kölesdi felső határban, tehát nem a település délebbre fekvő régi helyén laktak. Valamilyen gyér kontinuitás azonban fennállhatott a később Kölesden letelepülőkkel, hiszen a református iskola alapításának emléke mind a 19. század első felében papírra vetett helyi egyháztörténeti feljegyzésekben, mind az egykori Völgységi járás iskoláinak összeírásában fennmaradt.

Egy másik rejtélyes csoportot képeznek a Kölesdre települt Pálffy-féle jobbágyok. Egykori kölesdi jelenlétükről a kistormási gyülekezet levéltárában korábban hozzáférhető dokumentumok alapján megemlékezik Lagler György, az említett gyülekezet evangélikus lelkésze is, aki Johann Marsilius Tonsor, az első kistormási lelkész feljegyzéseire támaszkodva közli, hogy a kistormási németség 1724. évi betelepülése előtt Kölesden élt evangélikus magyarokat elvitték lakhelyükről, mert ők Pálffy-féle jobbágyok voltak, és helyettük érkeztek később a kistormási németek; Kistormást és Kölesdet egy helységgé kívánták tenni, így a magyar helyett egy német lelkészt iktattak be.[31] Az időbeli elhelyezést segíti, hogy Lagler ugyanezen feljegyzésben megemlíti azt is, hogy a Tolna-Baranyai-Somogyi Evangélikus Egyházmegye későbbi esperese, Bárány György, akkor még mint györkönyi evangélikus lelkész iktatja be 1719-ben Kölesden Dénes Mihályt lelkipásztori tisztébe.[32] Ezzel összecseng az a szintén Schmidt által idézett forráshely, amely szerint már az 1719. esztendőtől, a Pesti Komisszió előtt, Kölesd mezővárosba először evangélikus vallásúak települtek, köztük az egyházi szolgálat elvégzésre került, azonban a megkezdett folyamatos szolgálatért a kölesdiek nem fizettek.[33] Ez utóbbi tény a – közelebbről nem ismert – betelepült evangélikusok rossz anyagi helyzetének bizonyítéka. Az előbb említett, másodkézből származó források hitelességét megerősíti az 1722–1723. évi vármegyei összeírás Kölesdet érintő részének záró megjegyzése, amely arról tudósít, hogy a Pálffy-féle jobbágyokon kívül 1721 májusában még érkezett néhány telepes Kölesdre.[34] A megjegyzésből nem válik teljesen egyértelművé, hogy a Pálffy-féle jobbágyok mikor érkeztek, hiszen a mondaton belül az „*1721 májusában*" kitétel nem vonatkoztatható egyértelműen rájuk, de a Schmidt által idézett információk mindenképpen az 1721 előtti letelepedést valószínűsítik. Eredeti lakhelyüket egészen biztosan a Pozsonyban és környékén elhelyezkedő Pálffy-birtokok valamelyi-

[29] HAJDU 1979, 176.

[30] KŐRÖSI [1808], 5.

[31] „*Nach diesem aber weilen die evangelischen Ungarn von Kölesd als. Pállfy-sche Leibeigenen sind abgeholet worden und wir Deutsche an die Stelle kamen, auch Tormás und Kölesd einen Ort hat sollen abgeben, so ist statt des ungarischen ein deutsche Pfarrer eingesetzt worden*". Az eredeti visszaemlékezés a kistormási gyülekezeti levéltárban volt fellelhető, idézve Schmidt szekunder közlése alapján (MNL TML XIV. 36. [Krónika 255]). Schmidt alapján idézi SZITA 1996, 147 is.

[32] MNL TML XIV. 36. (Krónika 255); SCHMIDT 1939, 94. Csepregi feltételezi, hogy Dienes esetében a lelkészi hivatásnak egy határesetéről van szó, a licenciátusról (CSEPREGI 2022, 79).

[33] „*Iam ab Anno 1719 ante Comiss*[ionem] *Pesthien*[sem] *cum oppidum Kölesd prius hominibus Augustanae Confessionis impupularetur, ministrum introductum fuisse atque usum coeptum* [se] *continuare nullum tamen salarum a Kölesdiensibus percipere*" (MNL TML XIV. 36. [Krónika 256]).

[34] „*Extra Palfianos jobagios sunt Nicolaus Szarka, Stephanus Bogati, Franciscus Molnar ex Cotte Vesprimiensis Anno 1721 in Maio venet*". MNL TML IV. 5. a., Ö. 282, 1722–1723.

kén kell keresnünk.[35] Az említett evangélikus csoport kapcsán elgondolkodtató, hogy a vármegyei összeírások – így a Kölesdet érintők is – az 1720-as években a vármegye területén letelepülő összes új telepest név szerint regisztrálják, a Pálffy-féle jobbágyokat azonban csak csoportként: mintha a vármegye maga is tisztában lett volna azzal, hogy az említett jobbágyok szökevények, akiket előbb-utóbb visszavisznek eredeti lakóhelyükre.

3. A SZERVEZETT TELEPÍTÉS KORSZAKA

Kölesd benépesülése szempontjából nagy jelentőséggel bírt a Pakson megtartott 1721 július 3–4-i megyegyűlés, amely határozatba foglalta, hogy Kölesd és Pálfa azon lakosai, akik más megyéből jöttek, és a jövőben az említett településekre érkeznek, három év adómentességet kapnak.[36] Az intézkedés mögött valószínűleg a Sinzendorf család közbenjárását sejthetjük,[37] amely Tolna vármegyei birtokait, különösen a sárvízi átkelőhelyként fontos szerepet játszó Kölesdet igyekezett benépesíteni. A fenti dátumot tekinthetjük a települést érintő szervezett telepítés kezdetének.

A vármegyei összeírásokban Kölesd először 1721-ben szerepel.[38] Az első, név szerint ismert betelepülők, Füleky Mihály, Boda Zsigmond, Nemes István, Vásy György, Kovács János, Forgács György, Nagy György,[39] Vércse György[40] és Vincze Mihály[41] mindannyian Simontornyáról érkeztek. A következő években érkezik Simontornyáról Gyarmaty Ferenc[42] és Borbély János.[43] Az újonnan érkezettek református vallásúak voltak,[44] 1721-ben – még a Pesti Komisszió összeülte előtt – református lelkészt hívtak Cecéről Kölesdre, ahogyan ezt egy 1725-ben felvett tanúvallatásban közülük hatan megerősítették.[45]

A másik, Kölesdre korán betelepült csoportot a varsádi református betelepülők alkották, akiknek Kölesdre érkezése kapcsán a Tolna-Baranyai-Somogyi Evangélikus Egyházmegye jegyzőkönyvének egy 1771. évi bejegyzése szolgál értékes adalékkal: mivel a jegyzőkönyv ma már nem lelhető fel, így azt csak Schmidt szekunder közlése alapján ismerjük,[46] aki a varsádi németség bevándorlását vizsgálva utal arra, hogy a településen az 1718-tól működő német tanítók tevékenységét megelőzően magyar reformátusok laktak, akik a későbbiek folyamán Kölesdre települtek át.[47] Mindezzel összefüggésben megint csak Schmidt szekunder közléséből ismert egy ma már szintén nem fellelhető,

---

[35] A Pálffy-birtokok elhelyezkedéséhez összefoglalóan vö. PERES 2009, 46–58. Ezen a ponton kell kiemelni azt is, hogy a Pálffy-lovasezred pincehelyi állomással 1717-ben átvonult a megyén (LINK 2004, 129, 132), 1720-ban pedig az ezredhez újoncok érkeztek a vármegyébe (LINK 2009, 118).

[36] MAUL-LINK é. n. 39. Ebben a vármegyei határozatban nyilvánvalóan a Kollonich-féle *Einrichtungswerk* azon alapelve köszön vissza, amely az újonnan érkező magyar telepeseknek három év adómentességet ígér (*„1° dass in denen neuen acquisten respectu deren zu besezenden heüßer undt gründt generaliter etliche freyjahr von allen gaaben undt robathen und zwar denen Hungarn drey jahr* […] *zu verleichen wären* […]") (KALMÁR – VARGA 2010, 394).

[37] Hasonlóan vélekedik AMENT-KOVÁCS 2025, 62–63.

[38] MNL TML IV. 5. a., Ö. 280, 1721.

[39] Az előbbiekben felsorolt hét név kivétel nélkül megtalálható a simontornyai összeírásokban, amelyeket itt a könnyebb átláthatóság kedvéért nem személyekre lebontva, hanem összefoglalva sorolunk fel: MNL TML IV. 5. a., Ö. 266, 1713; Ö. 267, 1714; Ö. 268, 1715; Ö. 1270, 1717; Ö. 174, 1718; Ö. 178, 1720.

[40] Neve egy 1718-as simontornyai határperben fordul elő (KISS 1938, 183).

[41] Neve egy 1720 környéki simontornyai birtokperben bukkan fel (KISS 1938, 184).

[42] MNL TML IV. 5. a., Ö. 287, 1722, Simontornya: MNL TML IV. 5. a., Ö. 267, 1714.

[43] MNL TML IV. 5. a., Ö. 283, 1723–1724, Simontornya: MNL TML IV. 5. a., Ö. 274, 1718.

[44] Lásd KREI Any1 bejegyzéseit.

[45] MNL TML XIV. 36. (Krónika 86).

[46] KÉRI 1998, 919.

[47] *„Die Reformierten waren schon Ende des 18.* (a kontextus alapján itt egyértelműen a 17. század végéről van szó, tehát a „18." sz. elírás) *Jahrhunderts in Varsád anwesend. Dafür zeugt eine Aufzeichnung im Protokoll des evang. Seniorates Tolna-Baranya-Somogy aus dem Jahre 1771. In demselben wird in einem Verzeichnis über die evang. Gemeinden benannten Seniorates über Varsád berichtet, dass der gegenwärtige Lehrer Heinrisch Buß »successit praecedentibus Germanis ab anno 1718 habitis. Hi vero prioribus Hungaricis ab inito huius seculi, et ultra habitis et ad Kölesd transemigrantibus«."* SCHMIDT 1932, 233; MNL TML XIV. 36. (Krónika 86).

dátum nélkül fennmaradt tanúkihallgatási jegyzőkönyv az egykori varsádi gyülekezeti levéltárból,[48] amelyet a vármegyei bizottság egy vallásügyi vizsgálat kapcsán vett fel. A bizottság előtt megjelent Kölesdről Gyenei Mihály, Gyenei János és egy Kvizba nevű illető. Mindhárman azt vallották, hogy 1711-ig Varsádon laktak, és tanúsították, hogy vallásukat szabadon gyakorolhatták, valamint saját tanítójuk és papjuk volt. A jegyzőkönyv szerint mindhárman reformátusok voltak.[49] Schmidt a jegyzőkönyvet *Krónika*jában 1770 körülre datálja,[50] azonban Varsád újranépesüléséről szóló német nyelvű cikke szerint az valószínűleg 1740–1760 körül keletkezett.[51] Ugyanitt utal arra is, hogy a dokumentum csonkult állapotban maradt fenn.[52] Az említett tanúkihallgatásban szereplő nevek közül első látásra a Kvizba név teljes mértékben szokatlannak tűnik. Amennyiben arra keressük a választ, hogy ez melyik családnévnek az azt tartalmazó forrás csonkult állapotára visszavezethető torzult olvasata lehet, akkor megoldásként az 1720-as országos összeírás varsádi fejezetében az abban előforduló Koczka György („*Georgius Koczka*") családneve kínálja a megfelelő megoldást.[53] Kurzív írás esetén egy rossz állapotban fennmaradt dokumentumban az említett családnév, amely mellett a csonkolt állapot miatt nem található keresztnév, mindenképpen olvasható a Schmidt által megadott alakban.[54] Az említett összeírásban megtalálható még Jenei Mihály („*Michael Jenei*") neve is. Jenei János valószínűleg nem volt családfő, neve ezért nem szerepel az említett összeírásban. Kölesden Koczka György és Jenei Mihály először az 1723-as összeírásban tűnik fel,[55] 1724-ben Jenei Mihály már a település bírája („*iudex alter*"),[56] az 1727. évi összeírásban aztán felbukkan Jenei János neve is.[57] Koczka György neve megtalálható még a már említett, 1748-ban lefolytatott, Almás határait tisztázni hivatott határper tanúi között, ahol az akkor 50 éves tanú vallomásában közli, hogy két évig lakott Varsádon.[58] Mindez összhangban áll az 1720. évi varsádi összeírás névanyagával, ahol neve szerepel, majd legközelebb az 1723. évi kölesdi összeírásban bukkan fel a szintén Varsádról származó Jenei Mihállyal együtt. Mindez egyben felveti azt a kérdést is, hogy a sajnos már elveszett, csonka varsádi tanúkihallgatási jegyzőkönyvben Schmidt helyesen olvasta-e az 1711-es évszámot. Minden bizonnyal tévedett, az eredeti szövegben egészen biztosan 1721 állt, ami teljesen alátámasztható Koczka György 1748. évi tanúvallomásával, mely szerint két évig élt Varsádon. Az említett tanúvallomás alapján születését 1698-ra tehetjük, és ebből kiindulva viszont az nagyon nehezen lenne feltételezhető, hogy 13 évesen jött Kölesdre. A kölesdi összeírásokban 1723-ban tűnnek fel először a Varsádot odahagyó magyarok: Jenei Mihály, Sebestyén Péter és Vitai István,[59] majd 1725-ben Koczka György.[60]

Természetesen az előbb vizsgált négy év alatt egyéb helyekről is érkeztek Kölesdre új betelepülők: az összeírások bizonyos személyek neve mellett csak annyi információt közölnek, hogy az érintettek mikor érkeztek,[61] míg más esetben csak annak a vármegyének a nevét adják meg, ahonnan

[48] A varsádi gyülekezeti levéltár a második világháború alatt súlyosan károsodott (KÉRI 1998, 919), jelenleg csak az egykori varsádi gyülekezet anyakönyvei lelehetők fel (Kollár Zsoltnak, a Gyönk és Környéke Evangélikus Egyházközség lelkészének szóbeli közlése).

[49] MNL TML XIV. 36. (Krónika 85). Ezen a ponton utalunk arra, hogy Szita Károly a Tolna vármegyei lutheránus németség 18. századi betelepülését és településtörténetét áttekintő tanulmányában Schmidt kéziratos krónikáját alapul véve a szerző kézírását félreolvasva a Gyenei alakot tévesen Gyenesnek olvassa (SZITA 1996, 131).

[50] MNL TML XIV. 36. (Krónika 85).

[51] SCHMIDT 1932, 233.

[52] „*ein im verstümmelten Zustande* (…) *im Kirchengemeindearchiv zu Varsád befindliches Investigationsprotokoll*". SCHMIDT 1932, 233.

[53] MNL OL N 79 (40. d., Tolna vármegye, Varsád).

[54] Itt csak sajnálni tudjuk, hogy a Schmidt által tartalmilag idézett dokumentum eredetije elveszett. A Kvizba alakot SZITA 1996, 131 is átvette.

[55] MNL TML IV. 5. a., Ö. 283, 1723.

[56] MNL TML IV. 5. a., Ö. 284, 1724.

[57] MNL TML IV. 5.a., Ö. 288, 1727.

[58] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d., Fasc. 192, AlHódSzabKöl, fol. 4r).

[59] MNL TML IV. 5. a., Ö. 283, 1723–1724.

[60] MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725.

[61] „*Petrus Uszodi in anno 1725 in Martio Joannes Tod, Georgius Bognar, Emericus Takacs in Aó 1722: in Junio Steph Vaszari, Joannes Bodaj, Steph: Bognar, in Aó 1723: in Mens 9bri*" (MNL TML IV. 5. a., Ö. 283, 1723–1724).

az illető betelepülők Kölesdre jöttek.[62] Ezekben az esetekben nem tudjuk a betelepülők Kölesdre költözés előtti pontos lakhelyét meghatározni.

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a legnagyobb tekintéllyel a legkorábban Kölesdre érkezett simontornyaiak bírtak: nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy az első években a településen ők voltak többségben, 1721 és 1723 között közülük kerül ki a település bírája,[63] sőt amikor a kölesdiek az 1723. október 25-én megtartott megyegyűlésen a település Claudius Florimundus Mercy gróffal 1722-ben kötött szerződését bemutatják a vármegye előtt, a községet képviselő teljes testület simontornyai származású tagokból áll: Nemes István bíróból, valamint Boda Zsigmond és Vasi György esküdtekből.[64]

A vármegye által a más megyékből Kölesdre költözők számára biztosított hároméves adókedvezmény megtette hatását, a következő évek vármegyei összeírásai a település lakosságának dinamikus növekedését mutatják: Kölesden 1721-ben, az első olyan Tolna vármegyei összeírás idején, amely a 18. században a település lakosságát összeírta, 12 családfő élt,[65] míg az 1724-es összeírás 24 családfőt ír össze.[66] Ehhez a számhoz azonban korrekciós értékként mindenképpen hozzá kell még számolni az 1724-est megelőző összeírásokban már előforduló azon családfők számát, akik a következő, 1725. évi összeírásban újra felbukkannak. Ebben az esetben hat olyan személyről van szó,[67] akik 1724-ben minden valószínűség szerint Kölesden laktak, viszont akiket az 1724. évi összeírás nem regisztrált – egész egyszerűen talán csak azért, mert a Kistormásra érkezett németek letelepedésének következményeként nehezebbé váló életkörülmények miatt az érintettek mint potenciális adóalanyok egész egyszerűen kivonták magukat az összeírás alól. Ezt a hat személyt az említett korrekció keretén belül 1724-es értékhez számítva Kölesden 1724-ben harminc magyar családfővel számolhatunk. A település népessége tehát 1721 és 1724 között 60 százalékkal gyarapodott.

Ez a demográfiai fejlődési trend azonban nyilvánvalóan megtört, mert amikor az 1725. május 15–16-i megyegyűlés többek között újfent Kölesd ügyével foglalkozik, akkor már Dalmata János szolgabírót küldi ki segítőivel együtt a településre, hogy járjon utána annak, hogy a kölesdiek mi okból kényszerülnek máshova költözni, és a vizsgálat eredményéről tegyen jelentést. Egyúttal megtiltják a kölesdieknek, hogy máshova költözzenek.[68] E lépés mögött minden valószínűség szerint a vármegyében igazán nagy tekintéllyel bíró új birtokost, Mercy grófot sejthetjük, akit az említett fórumon provizora, Fabritius György képviselt.[69] Ezzel a lépéssel a település földesura, nyilvánvalóan a vármegyével egyetértésben, igyekezett megakadályozni birtoka egyik földrajzilag fontos helyen fekvő településének elnéptelenedését.

A Kölesdről való elköltözés intenzitása az 1724. és 1725. évi vármegyei összeírás összevetése alapján valóban feltűnő: 1724-ben a településen a fentieknek megfelelően harminc családfővel számolhatunk, ebből a csoportból vándorolt el legkésőbb az 1725. május 15–16-i megyegyűlés időpontjáig 12 családfő, vagyis az eredeti lakosság durván 40 százaléka.[70] Az elvándorlás mögött egészen biztosan az állhat, hogy a szomszédos Kistormást 1724-ben és 1725-ben vették birtokba a lutheránus német betelepülők,[71] ami azzal járt, hogy a kölesdiek nem használhatták tovább

[62] *„Franciscus Molnár, Stephanus Baicsi, Nicolaus Szarka novi in Maio 1721 venet ex aliys Cottibus"* (MNL TML IV. 5. a., Ö. 281, 1722).

[63] 1721, 1722: Füleky Mihály, 1722–1723: Vércse György, 1723–1724: Nemes István.

[64] MAUL-LINK é. n. 146.

[65] MNL TML IV. 5. a., Ö. 280, 1721.

[66] MNL TML IV. 5. a., Ö. 284, 1724.

[67] Borbély János (MNL TML IV. 5. a., Ö. 283, 1723–1724; Ö. 285, 1725), Horváth Ferenc (MNL TML IV. 5. a., Ö. 283, 1723–1724; Ö. 285, 1725), Kovács János (MNL TML IV. 5. a., Ö. 280, 1721; Ö. 285, 1725), Nagy György (MNL TML IV. 5. a., Ö. 280, 1721; Ö. 283, 1723–1724; Ö. 285, 1725), Pintér János (MNL TML IV. 5. a., Ö. 283, 1723–1724; Ö. 285, 1725), Nemes István (MNL TML IV. 5. a., Ö. 280, 1721; Ö. 281, 1722; Ö. 282, 1722–1723; Ö. 283, 1723–1724; Ö. 285, 1725).

[68] MAUL-LINK é. n. 223.

[69] MAUL-LINK é. n. 220.

[70] Adatok az 1725. évi összeírás alapján (MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725).

[71] MNL TML IV. 5. a., Ö. 289, 1728.

az 1722-es, Mercyvel kötött szerződés alapján nekik átengedett, akkor még lakatlan szomszédos Kistormás pusztát,[72] ez pedig a kölesdiek által addig használt terület csökkenését, és így addigi életterük beszűkülését is jelentette.[73] A Kölesdet odahagyó magyarok kapcsán az említett két év vármegyei összeírásai kilenc fő esetén azt is feljegyezték, hogy a települést elhagyók hova költöztek: a távozók oda tértek vissza, ahonnan évekkel azelőtt Kölesdre jöttek.[74]

Kölesd lakossága a körülményekhez képest meglepően gyorsan kiheverte az említett demográfiai veszteséget. A minden valószínűség szerint legkésőbb az 1725-ös év végére elkészült vármegyei összeírás harminc családfőt regisztrál Kölesden, akik között már öt Zsámbékról érkezett letelepülő is szerepel.[75] Míg azonban az előző évek összeírásai egy homogén, magyar települést írtak össze, addig az említett konszkripció már egy vegyes nemzetiségű település lakóit regisztrálja: a helyben maradt 18 magyar családfő négy magyar betelepülő családfővel és nyolc német beköltözővel egészült ki.[76] Ennek kapcsán mindenképpen említésre érdemes, hogy a Kölesdről történt népesség-elvándorlás, amely a hesseni eredetű németek[77] Kistormáson történt letelepítésére vezethető vissza, demográfiai űrt hagyott maga után, amely aztán vákuumként hatott a környék népességére, kezdetben nem utolsósorban a németségre, akik ezt követően megjelentek Kölesden is. A településen elkezdődött egy olyan folyamat, amely szűk egy évtizeddel korábban a szomszédos Varsádon volt megfigyelhető: a már megtelepült református magyarok mellé egyre nagyobb számban németek költöznek be.[78] Az újonnan érkezett német telepesek a helység igazgatási-bíráskodási rendszerébe is gyorsan betagozódtak, 1727-ben és 1728-ban Philipp Jakob Priet személyében ők adják Kölesd bíráját.[79] Ez a kisebbségben lévő csoport tekintélyét jelzi, hiszen 1725-ben kilenc,[80] 1727-ben és 1728-ban pedig hét-hét kölesdi német családfőről tudunk.[81]

4. AZ URADALOM ÉS A BETELEPÍTÉS JOGI-VALLÁSI KERETEI

1728-ban köti meg az uradalom Kölesddel a második szerződését,[82] ami nem számít egyedi aktusnak, hiszen ebben az évben a Mercy-domínium a területén lévő településekkel kötött 1722. évi első kontraktus bizonyos módosításokkal több helységgel megújításra kerül: az eredetiben fennmaradt 1728-as kölesdi szerződésen kívül későbbi átirat formájában a Hidegkúttal és Kismányokkal kötött

[72] *„Saepefatae Possionis inhabitatores Territorium proprium cum adjuncto pdio Kistormás reminato libere pascuabunt, falcabunt, arabunt, cum oni denique fructu* (…) *usuabunt*" (MNL MNL TML IV. 1. a. 3: 352, 1723). Magyarul idézi MAUL-LINK é. n. 148.

[73] Adalékként mindehhez érdemes felidézni egy olyan későbbi tanúvallomást, amelyben a tanú a kistormási németség letelepedése előtti időszakra emlékszik vissza: azon a helyen, ahol a tormási paplak állt, ő valamikor füvet kaszált (SZITA 1996, 100).

[74] Szarka Mihály Szokolyba (MNL TML IV. 5. a., Ö. 284, 1724; Ö. 285, 1725), Vasi György, Vas Mihály Simontornyára (MNL TML IV. 5. a., Ö. 284, 1724; Ö. 285, 1725), Vercse György Simontornyára (MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725), Gulyás Márton, Vaszari István, Bódai Mihály Kajdacsra (MNL TML IV. 5. a., Ö. 284, 1724; Ö. 285, 1725), Bajcsi István Szántóra (MNL TML IV. 5. a., Ö. 284, 1724; Ö. 285, 1725), Uszódi Péter Uszódra (MNL TML IV. 5. a., Ö. 284, 1724; Ö. 285, 1725) távoztak.

[75] MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725. A népesség számának gyors növekedése azért is meglepő, mert a település az említett 1725. májusi megyegyűlést követően bő fél éven belül pótolta a demográfiai veszteséget.

[76] A helyben maradt családfők száma az előzőekben említett, az 1724. évi összeírás kapcsán alkalmazott korrekciós érték alapján került meghatározásra. Ennek megfelelően az 1725. évi összeírásban a helyben maradó magyar családfők névsora: Borbély János, Füleki Mihály, Gellért János, Gyarmati Ferenc, Horváth Ferenc, Jenei Mihály, Koczka György, Kovács István, Kovács János, László Benedek, Nagy György, Nemes István, Pintér János, Sebestyén Péter, Takács Imre, Tóth István, Tóth János, Vitai István. Újonnan érkezett magyar betelepülők: Kósa István, Mészáros Márton, Nemes János, Ormándi János. Német betelepülők: Jörg Hackstock, Jacob Jager, Jakob Kenner, Peter Osbach, Johan Georg Oth, Philipp Jakob Priet, Johannes Smel, valamint egy név szerint meg nem nevezett, csak *„német takácsként"* említett betelepülő (MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725). A zsámbéki telepesek: Horváth Ferenc, Kovács István, László Benedek, Mészáros Márton és Tóth István (LÉNÁRD 2023, 59–60, 66–67).

[77] A kistormási németség származási helyéhez térképmellékletekkel lásd VARGA 1937, 194–196.

[78] MNL TML XIV. 36. (Krónika 88); SCHMIDT 1932, 234.

[79] MNL TML IV. 5. a., Ö. 288, 1727; Ö. 289, 1728.

[80] Jörg Hackstock, Jakob Jager, Johann Schmel, Peter Osbach, Jakob Kenner, Johann Georg Oth, Philipp Jakob Priet és egy név nélkül említett *„német takács"* (MNL TML IV. 5. a., Ö. 285).

[81] 1727: Jörg Hackstock, Jakob Jeger, Faust család maradékai, Peter Osbach, Johann Peter Zoll, Georg Faller, Philipp Jakob Priet (MNL TML IV. 5. a., Ö. 288, 1727); 1728: Philipp Jakob Priet, Georg Hackstock, Ludwig Faust, Jakob Jeger, Georg Oth, Peter Osbach, Wilhelm Haiß (MNL TML IV. 5. a., Ö. 289, 1728).

[82] MNL TML XIII. 1. IV. b. (117. d., Fasc. 11: Kölesd-1728).

szerződés német nyelvű, és a Pálfával kötött szerződés latin nyelvű átirata ismert.[83] A Mercy-birtokokon élő telepesek domíniummal kapcsolatos jogviszonyát megalapozó 1722-es szerződések az egyes településekkel – így Kölesddel is – röviddel a hőgyészi uradalom Claudius Florimundus Mercy által történt 1722. április 24-i megvásárlását és ugyanezen év június 30-án kelt királyi megerősítését[84] követően, 1722. július 27-én kerültek megkötésre.[85] Ezek a legkorábbi szerződések még olyan körülmények között jöttek létre, amelyek keretén belül az egyes települések újonnan érkezett lakói az alacsony lakosságszámból adódó földbőségnek köszönhetően megkapták a környező lakatlan pusztákat is használatra – így használhatták a kölesdiek a németség betelepüléséig Kistormást –, valamint elsősorban az uradalomnak nyújtandó szolgáltatásokat és a gonosztevők elleni fellépést szabályozták.[86] Az 1728. évi szerződések már sokkal inkább az egyes településekre szabottak, mint az 1722-esek. Míg a pálfaiak az új szerződés értelmében évi öt nap robottal,[87] telkenként pénzjáradékkal tartoznak[88] és természetbeni járadékként minden termékből és az állatok szaporulatából kilencedet voltak kötelesek fizetni,[89] addig a hidegkútiak és kismányokiak mentesek voltak a robottól és a természetbeni juttatásoktól, ezek helyett pénzjáradékot fizettek.[90] A kölesdiek a rétek és szántók használatáért évente két részletben 400 rajnai forint árendát voltak kötelesek fizetni,[91] valamint 200 forint évenkénti megfizetése fejében övék volt a réven a vámszedés joga, megkapták a piac, valamint a földesúr fogadójának használati jogát.[92] Külön kiemelésre érdemes, hogy a kölesdi szerződés a bevezető részben leszögezi, hogy azt az uradalom néhány nemessel[93] és azok társaival köti. A fenti szerződések kapcsán az a bármiféle indoklás és hivatkozás nélkül megfogalmazott kijelentés, hogy a kismányoki és a hidegkúti kedvező feltételeket tartalmazó szerződésekkel szemben a hőgyészi uradalom többi községében a pálfai szerződésben lefektetett szigorú feltételek kerültek

---

[83] Kéri az 1728-as Mercy-féle szerződések áttekintése kapcsán nem említi a kölesdit, csak a hidegkútit, kismányokit és pálfait ismeri (KÉRI 1999, 320; KÉRI 2002, 61).

[84] MNL OL A 57 34. kötet 1–4. A megerősítés magában foglalja a vételi szerződés szövegét is. Az ügylet 1723. augusztus 27-én újból megerősítésre kerül (MNL OL A 57 34. kötet 266–281). Lásd továbbá TAFFERNER 1977, 176–178.

[85] A kölesdi és sárszentlőrinci szerződés szövege a Tolna vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekben található (MNL TML IV. 1. a. 3: 245–257, 348–355, 1723; magyarul MAUL-LINK é. n. 109–113, 146–150). Másodlagos közlésből ismert a hőgyészi és kismányoki szerződés szövege, közvetett utalások alapján egészen bizonyos, hogy az uradalom Varsáddal, Pálfával, Felsőnánával, Diósberénynyel és Kisvejkével is szerződést kötött (KÉRI 1999, 318; KÉRI 2002, 61). Biztosan nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy az uradalom az 1722-es tulajdonosváltást követően minden településsel szerződést kötött – a fennmaradt szerződések alapján vélhetően nagyjából azonos feltételekkel.

[86] A részletekhez lásd a kölesdi és sárszentlőrinci szerződéseket.

[87] *„Intra decursum unius anni integri, quilibet hospes intra Dominum quinque dierum labores, idque tot pecoribus jugalibus, sive boves ijdem sint, sive equi, quo incola suos labores peragit, iuxta dispositionem Dominij vel bobus, vel equi secundum dispositionem suam praestabit."* (KÉRI 1999, 337).

[88] *„Quilibet incola, sive hospes a domo, quam inhabitaret, singulo anno Inclyto Dominio solvet florenos sex, id est F. 6. Praeterea."* (KÉRI 1999, 337).

[89] *„Omnis generis frugum, et seminaturae* (…) *tam in attactae Possessionis Pálffa, quam aliarum possessionum, et Praediorum ad Inclytum Domínium spectantium territorio, et fundo factae obvientem nonam, in nature, seu út in campo colliitur in mergetibus, et capetijs, dare* (…)", továbbá *„Ubi ex incolis toties dictis aliquis oves, capras, prout et apes habuerit, ex propagatione, et fructu eorum, veluti essent agnelli, et heduli, similiter unusquisque obvenientem nonam praestandam habebit."* (KÉRI 1999, 337).

[90] Ennek kapcsán a kismányokiakkal kötött szerződés a következőképpen rendelkezik: *„Heuth zu endgesetztem dato ist mit der Gemeinde Kis-Mányok ein neuer Contrakt dergestalten aufgerichtet und geschlossen worden, daß sie nemblich ermelten Orth mit allen dazugehörigen Acker und Wiesen völlig genießen haben sollen, solchergestalten, daß sie darauf was ihnen gefällig anbeuen können, ohne davon das 9-te Theil geben zu dorffen, jedoxh seiendt sie verbunden jährlich an hohe Herrschaft Ein Hundert und Fünfzig Gulden zu bezahlen* (…)" (KÉRI 1999, 335).

[91] *„Anno 1728 die 24. April hoc est in festo St. Georgii martiris initus est contractus cum aliquibus Nobilibus et accolis ad Possessionem Kölesd veniendis, pro quo territorio Kölesdiensi una cum piscatura pratis et terris arrabilibus de anno in annum ducentos florenos Rhenenses attacti Incolae in duobus terminis persolvere obligabuntur his praestitis."* MNL TML XIII. 1. IV. b. 117. d., 11. cs.: Kölesd-1728, fol. 1r).

[92] *„Naulum, macellum et diversorium Dominale in Summa praestandorum de anno in annum ducentorum florenorum arendae ipsis Incolis praecaeteris extradabitur et siculterius sinondinae."* (MNL TML XIII. 1. IV. b. 117. d., 11. cs.: Kölesd-1728, fol. 1v).

[93] Itt egészen biztosan Borbély Jánosról, Nemes Istvánról és Nemes Jánosról van szó, akik 1720. június 16-án a Pakson tartott partikuláris kongregáción igazolták nemességüket, és így a vármegye valódi nemeseinek sorába felvételt nyertek (LINK 2009, 129). Nemes János egyébként a szerződést jegyzőként írja alá Philipp Jakob Priet bíróval együtt (MNL TML XIII. 1. IV. b. 117. d., 11. cs.: Kölesd-1728, fol. 2r).

volna alkalmazásra,[94] minden alapot nélkülöz, hiszen többek között az sem ismert, hogy az uradalom 1728-ban kötött-e szerződést az említett négy településen kívül a területén elhelyezkedő többivel.

Mercy telepítéspolitikájában figyelmet fordított protestáns telepeseinek vallásgyakorlatára is: az említett négy szerződés közül háromban ennek a szempontnak is figyelmet szentel. Ahhoz, hogy mindezt a tárgyalt korszak ellenreformációs törekvéseinek tükrében megfelelően el tudjuk helyezni, szükséges azoknak a vallásügyi intézkedéseknek a vázlatos áttekintése, amelyek a Magyar Királyságban a 18. század első évtizedeiben alapjában szabták meg a protestánsokhoz való hozzáállást. Ennek kapcsán kiindulópontul az 1681. évi XXV. és XXVI. törvénycikkelyek szolgálnak.[95] A XXV. törvénycikkely a protestánsok vallásszabadságáról, a XXVI. pedig egyrészt a katolikusok által a protestánsoktól elvett, katolikusok által még fel nem szentelt templomok visszaadásáról, másrészt új protestáns templomok építésére szolgáló területek kijelöléséről rendelkezett.[96] Kárpótlásként a katolikusoktól már vissza nem vehető templomokért a legerősebb bécsi befolyás alatt álló 11 megyében[97] vármegyénként két-két helyen, bizonyos szabad királyi városokban és bányavárosokban, valamint a török uralom alatt álló területekkel határos főkapitányságok meghatározott véghelyein az evangélikusok és reformátusok telket kaptak, hogy ott templomot építsenek maguknak. A távolabb eső megyékben[98] a protestánsok – így a törvény – csaknem az összes ottani templomuknak használatában voltak, így ezek az ő használatukban maradtak. Az 1687. évi XXI. törvénycikkelyben[99] I. Lipót megerősíti az 1681. évi törvényeket, azonban nem a vallásszabadság törvényes joga alapján, hanem személyes kegyelmi aktusként, melynek értelmében az uralkodó *„az ő kegyelmességéből s jóságából legkegyelmesebben elhatározta, hogy a fennhivatolt törvényczikkelyek ezentul is erőben maradjanak”.*[100] Ennek alapján a királyi hatalom feljogosítva érezte magát arra, hogy az említett törvényt mint pusztán a királyi kegyelemből eredőt teljesen szabadon magyarázhassa. Ebben a szellemben kerül sor a következő években a királyi explanatiók kiadására, amelyek az említett 1681. és 1687. évi törvényeket magyarázzák, és amelyek királyi rendeletek ugyan, de jelentőségük a gyakorlatban törvényerőre emelte őket.[101] 1691-ben bocsájtja ki az uralkodó az első *Explanatio Leopoldiná*t, amely úgy értelmezte az 1681. évi törvényt, hogy a protestánsok nyilvános azaz szabad vallásgyakorlatot az említett 11 megyében csak az említett XXVI. törvénycikkelyben („artikulusban”) felsorolt, artikuláris helyeken tarthatnak. [102] Az elsőt kiegészítő második *Explanatio Leopoldina* 1701-ben kerül kibocsátásra: az egykori hódoltsági területeken kizárólag a katolikus vallás gyakorlását engedélyezte, és az 1681. évi XXVI. törvénycikkelyben felsorolt, a főkapitányságok területén lévő artikuláris helyeken megtiltotta a protestánsoknak a vallásgyakorlatot.[103] Ezt követően az 1715. évi XXX. törvénycikkely az 1681-ben és 1687-ben hozott vallásügyi rendelkezéseket ideiglenes törvényekként meghagyta, és rendelkezett egy Vallásügyi Vegyesbizottság felállításáról, amely a katolikusok és protestánsok közti vitákat hivatott rendezni. A grémiumba az uralkodó és a rendek delegálták a katolikus és protestáns tagokat.[104] A római katolikus többségű bizottság 1721. március és augusztus között Pesten ülésezett, így az ülések helye után Pesti Komissziónak is nevezték. 1721 augusztusi feloszlatását követően 1722. február és május között Pozsonyban folytatta

[94] KÉRI 1999, 320.
[95] MÁRKUS 1900, 284–287.
[96] A protestánsoktól a klérus 1608 és 1648 között mintegy háromszáz, 1647 és 1681 között mintegy kilencszáz templomot foglalt el (CSÁJI 1958, 34).
[97] Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Zólyom, Turóc, Liptó, Árva és Szepes vármegye.
[98] Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ugocsa, Bereg, Torna, Gömör, Borsod, Hont, Nógrád, Heves, Külső-Szolnok, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Ung és Szatmár vármegye.
[99] MÁRKUS 1900, 348–351.
[100] *„ex gratia, et elementia sua, praecitatos articulos adhuc ratos fore benignissime resolvisset.”* MÁRKUS 1900, 348, 350.
[101] TIMON 1908, 121.
[102] TIMON 1908 [Függelék], 15–18.
[103] TIMON 1908 [Függelék], 22–23.
[104] MÁRKUS 1900, 463–465.

munkáját.[105] Tevékenysége a legfontosabb cél, a vitás kérdések rendezésének vonatkozásában teljes mértékben eredménytelennek bizonyult.[106] Fontos azonban kiemelni, hogy a bizottság működésének első szakaszát lezáró és a testületet feloszlató 1721. augusztus 10-i királyi rendelet előírta, hogy a vallási viszonyok abban az állapotban maradjanak, amelyben a Pesti Komisszió összeülése előtt és annak működése alatt voltak.[107] Ez a moratórium annyit jelentett, hogy hivatalosan eltűrték azoknak a protestáns egyházközségeknek a működését, amelyek igazolni tudták, hogy a jelzett időszakban prédikátorral rendelkeztek. Ilyen módon az országban a protestánsok vallásgyakorlata a következőképpen nézett ki a 18. század elején: az említett 11 vármegye esetén csak az artikuláris helyeken volt lehetséges, a távolabb eső megyékben azokon a helyeken, ahol 1681-ben már létezett protestáns vallásgyakorlat, és ezt igazolni is tudták, a protestánsok gyakorolhatták vallásukat, végezetül a töröktől visszahódított területnek azokban a helységeiben is szabad vallásgyakorlattal rendelkeztek, amelyekben a Vallásügyi Vegyesbizottság működése első szakaszának lezártáig, tehát 1721. augusztus 10-ig bezárólag már működött protestáns prédikátor.[108] Az uralkodó ezt követően 1725 október 4-i, Helytartótanácshoz intézett mandátumában úgy rendelkezik, hogy csak azokat a lelkészeket kell a szolgálattól eltiltani, akik azt nem gyakorolták a Pesti Komisszió előtt és alatt.[109] A Vallásügyi Vegyesbizottság beadványai alapján kerül aztán sor 1731. március 21-én az I. *Carolina Resolutio* kibocsátására,[110] amely az 1691-es *Explanatio Leopoldiná*t újítja fel, és annak intézkedéseit újakkal bővíti ki. Többek között kiterjesztette a földesúri jogot a vallásra, amennyiben a földesurak megváltoztathatták alattvalóik vallását. A resolutio egyben előírta azt is, hogy mindehhez előzetes királyi jóváhagyásra van szükség, ami természetesen kizárta annak a lehetőségét, hogy a protestáns földbirtokosok is éljenek ezzel a lehetőséggel.

Ilyen protestánsellenes körülmények között ad Mercy engedélyt 1722. május 7-én a kismányokiaknak evangélikus prédikátor meghívására.[111] Ebben feltételezhetően szerepet játszott az is, hogy már Sinzendorf idején Tolna vármegyei lakhelyükön éltek, vele feltehetően valamilyen szerződésük is volt,[112] valamint lakhelyükön evangélikus hitüket valamilyen formában már a Pesti Komisszió működését megelőzően gyakorolták.[113] Az említett engedélyben azonban rögzítésre kerül egy olyan alapelv is, amely a következő években a Mercy-birtokok egészén megszabta az alattvalók vallásgyakorlatát: „*Mivel nem állnak szándékomban vallási viták, hanem sokkal inkább a birtok fejlesztése, valamint a keresztényi erények alattvalókba történő elhintésének figyelemmel kísérése, és fenntartásaim sincsenek a három keresztény felekezet birtokaimon való szabad működésének engedélyezésével kapcsolatban, így legalázatosabb kérésük figyelembevételével jelen privilégiumot olyan módon szándékoztam kiállítani, hogy nekik és az összes többi, birtokaimon élő, vallását gyakorló alattvalónak egészen addig, míg az efféléket* [efféle vallásokat] *a Magyar Királyságban eltűrik, birtokaimon is minden akadállyal szemben védelemben kell részesülniük*”.[114] A három keresztény felekezetre tör-

[105] LADÁNYI 2001, 44, 47–48.
[106] LADÁNYI 1978, 51.
[107] „(…) *usque ad exitum praenotatae Commissionis superindeque subsequendam benignam ratificationem, in eo, quo immediate ante et sub tempus inchoatae praenotatae Pesthiensis Commissionis fuerunt, ac nunc sunt, statu maneant, nihilque omnino innouetur.*” LAMPE – DEBRECZENI EMBER 1728, 543; RIBINI 1789, 187.
[108] LADÁNYI 1972, 98.
[109] CSÁJI 1958, 37.
[110] TIMOR 1908 [Függelék], 27–30.
[111] „(…) *dieweilen Sie aber der Augsburgischen Profession zugethan, und gern ihr freyes exercitium religionis treiben und fortführen möchten, mich auch unterthänigst gehorsamst gebeten, ihnen die Gnade zu thun und einen Evang. Pfarrer zu halten gnädigst zu erlauben.*” (KÉRI 1999, 333).
[112] Erre minden hivatkozás nélkül SZITA 1996, 89 utal.
[113] MNL TML XIV. 36. (Krónika 113–114).
[114] „*Wann dan ich nicht gesonnen Bin die die Religions Streitigkeiten sondern nur vielmehr das das Gut befördet und unter denen Unterthanen die christlichen Tugenden eingepflanzt werden, zu observieren, als auch kein Bedenken trage in meinen Gütern denen drey christlichen Religionen all freyes exercitium zu gestatten, so habe ihnen auch in Ansehung ihrer unterthänigsten Bitte dieses Privilegium solchergestalt ausfertigen wollen, dass Sie und all Übrigen in meinen Gütern sich befindende und der Religion zugethane Unterthanen in so lang in diesem Königreich Hungarn einige dergleichen geduldet sind, auch in meinen Gütern Contra quoscunque*

ténő utalás természetesen a katolikus vallás vonatkozásában csak puszta formalitás, esetünkben mindennek a protestáns felekezetek, tehát a reformátusok és evangélikusok szempontjából van jelentősége, hiszen a tárgyalt időszakban a protestáns felekezeteket igyekszik a klérus visszaszorítani. Mercy az említett dokumentumot akkor adja ki, amikor III. Károlynak érvényben volt az a már említett rendelete, amely engedélyezte azoknak a protestáns prédikátoroknak a működését, akik legkésőbb a Pesti Komisszió tevékenysége idején, tehát 1721. augusztus 10. előtt ellátták feladatukat. Egészen biztosan ezzel hozható összefüggésbe az utolsó mondatban szereplő „(…) *efféléket* [efféle vallásokat] *a Magyar Királyságban eltűrik* (…)" kitétel, hiszen Mercy maga sem tudhatta előre, hogy a későbbiekben az uralkodó hogyan dönt a protestáns felekezetek sorsáról.

Az uradalom az újonnan betelepült falvakkal az ott szolgáló papok és lelkészek eltartására is szerződést kötött. A szakirodalom kettő ilyen kontraktus későbbi kéziratos másolatáról tud: az egyik a hőgyészi papi szerződés 1724. július 15-i keltezéssel (1767-es átirat), a másik pedig a kismányoki evangélikusoké 1724. szeptember 28-i keltezéssel (1837-es átirat).[115] Létezik azonban a kistormási papi szerződés eddig ismeretlen eredeti példánya is, amelyet szintén 1724. szeptember 28-án állítottak ki Hőgyészen.[116] Papi szerződése Varsádnak is lehetett, mert Johan Carl Reichard varsádi lelkész 1726-ban arról tudósít, hogy az uraság által megállapított járandóságának köszönhetően kedvező helyzetben van.[117] Ezek a szerződések szabályozzák egyrészt a mindenkori pap, illetve lelkész részére a hívek által biztosítandó anyagi javakat, valamint a pap, illetve lelkész által végzett egyházi tevékenységek után fizetendő díjtételeket. Mindez egyben egyértelműen bizonyítja, hogy az uradalomnak fontos volt, hogy az ott letelepedők vallásukat rendezett keretek között gyakorolhassák. Annak ellenére, hogy Mercy a kismányokiakkal kötött szerződésben a telepesek vallásgyakorlata vonatkozásában az aktuális törvények figyelembevételével, körültekintően fogalmazott, a kistormási evangélikus németek 1724. évi megtelepedése, és a velük kötött papi szerződés már egyértelműen az említett, 1721. augusztus 10-i királyi rendelet megszegésének bizonyult, amennyiben változtatott a Pesti Komisszió alatti vallási *status quo*n.

Mindettől valószínűleg nem függetlenül, a pécsi püspök, Nesselrode Ferenc, mint egyben Tolna vármegye örökös főispánja,[118] az 1724. október 31-i szekszárdi generális kongregáción tiltakozásának ad hangot amiatt, hogy némely földesurak, akik a kegyúri jogokat maguknak követelik és vindikálják, birtokaikra kálvinista és lutheránus prédikátorokat hívnak, és azokat támogatják. Megfogalmazza azt a követelést is, hogy ezeket szolgálati helyükről űzzék el, főként azonban azokat, akik a Pesti Komisszió működése után érkeztek.[119] Az 1725. június 26–27-én Simontornyán megtartott megyegyűlésen aztán döntés születik arról, hogy a járási szolgabírók derítsék ki, hogy hány és milyen felekezethez érkező prédikátor érkezett a Pesti Komissziót követően Tolna vármegyébe, és ezeket a vármegye közreműködésével űzzék el.[120] Az 1725. szeptember 24–25-én megtartott megyegyűlésen – nyilván Nesselrode pécsi püspöknek, egyben Tolna vármegye főispánjának nyomására, és az 1721. augusztus 10-i uralkodói rendelet előírását szigorítva – határozat születik a Pesti Komisszió kezdetekor, alatta és utána érkező prédikátorok elűzéséről.[121] A református lelkészeknek a továbbiakban csak a könyörgéseket engedik, az evangélikus prédikátoroknak pedig két héten be-

Impeditores mit Nachdruck sollen geschützet werden." (KÉRI 1999, 333).

115 KÉRI 1999, 317; CSEPREGI 2010, 190.

116 Magántulajdonban.

117 „(…) *und kan bei meinem Salario, welches unsere Herrschaft selbst, sowohl deren katholischer Geistliche als uns gemachet hat, wohl stehen."* (LOTZ 1963, 44).

118 Pályája rövid összefoglalásához lásd BORSY 2001, 25–26.

119 MAUL-LINK é. n. 201.

120 MAUL-LINK é. n. 230.

121 MAUL-LINK é. n. 240. A Tolna vármegyében uralkodó klerikális buzgósághoz kiváló adalékként szolgál III. Károlynak a Helytartótanácshoz intézett 1725. október 4-i mandátuma, amelyben hangsúlyozza, hogy csak azokat a protestáns lelkészeket kell a szolgálattól eltiltani, akik nem voltak annak gyakorlatában a Pesti Komisszió előtt és alatt (CSÁJI 1958, 37), tehát megismétli az 1721-es uralkodói rendeletet, amely megengedőbb a Tolna vármegyei megyegyűlés említett határozatánál.

lül el kell hagyniuk szolgálati helyüket.[122] A vármegye protestáns prédikátorokat elűző döntése a Mercy-birtokokon belül nem érinti Kismányokot, Varsádot, Pálfát és Kölesdet. Kismányokon már Mercy birtokvásárlása előtt jelen voltak a lutheránus német telepesek, hitüket legkésőbb már a Pesti Komisszió működése idején gyakorolták, és ezt minden bizonnyal hitelt érdemlően igazolni is tudták, különben a Nesselrode pécsi püspök által képviselt erőszakos ellenreformáció jegyében biztosan elűzték volna prédikátorukat. Varsádon már 1718-ban működött evangélikus lelkész,[123] Pálfán pedig már 1719-ben fennállt a református eklézsia,[124] és Kölesden is református gyülekezet működött a Pesti Komisszió előtt,[125] így ezek az egyházközségek eleget tettek az 1721. évi királyi rendelet előírásának.

A vármegye protestánsellenes fellépése nemcsak a települések protestáns lakóit érintette érzékenyen, hanem a vármegye bizonyos birtokosait is, így az evangélikus vallású, Pakson birtokos Száraz György személynököt[126] és Mercyt, akiknek birtokain zömében protestánsok éltek. Száraz pozíciójának köszönhető határozott fellépésének,[127] és Mercy Pálffy Miklós nádorhoz a helyzet megoldása céljából írt levelének[128] köszönhetően a vármegye a tervezett intézkedéseket nem tudta végrehajtani, így protestáns települések újra gyakorolhatták hitüket.[129]

Királyi utasításra 1725. október 23-án a Helytartótanács figyelmezteti a megyét, hogy a kegyúri jog értelmezése az uralkodóra tartozik, ezt pedig a magánbirtokokon csak az igaz katolikus hit terjesztésére, nem pedig az eretnekség bevezetésére szabad használni. A Helytartótanács leiratára adott válaszában Mercy arra hivatkozik, hogy a birtokán élő lutheránusok már a birtok általa történt megvásárlását megelőzően ott éltek, és egyben hangot ad annak az aggodalmának, hogy mi történik akkor, ha alattvalói a korlátozó intézkedések következményeként elhagyják lakhelyüket.[130]

A már említett, 1728-ban kötött négy szerződésből háromban – a kismányokiban, a kölesdiben és a pálfaiban – előfordul egy olyan fontos szempont, amely az 1722-ben megkötött kontraktusokban nem került elő: ez pedig az adott településeken élő protestáns lakosok vallásgyakorlatának kérdése. A kismányoki szerződés kilencedik pontjában Mercy engedélyezi a településen élő lutheránusok számára a vallásgyakorlatot, és ennek kapcsán a lehetséges mértékben számukra védelmet biztosít.[131] A kölesdi szerződés hetedik pontja alapján az ottani reformátusok és evangélikusok szintén gyakorolhatják hitüket, a lehetséges mértékben számukra is védelmet biztosít a földesúr,[132] úgyszintén a pálfaiak is megtarthatják református vallásukat, és prédikátoruk Mercy védelmét él-

---

[122] „(…) *et Reformati quidem ab omni exercitio inhibiti, praeter solas preces Matutinas es Vespertinas: Diebus autem Dominicis et Festivis Pericaporum Lectionem. Evangelicis autem duae quindenae profixae, ut iterea omnes Pastores emigrent* (…).” (PAYR 1910, 354).

[123] Erről Johan Carl Reichard, aki 1725 és 1731 között szolgált evangélikus lekészként Varsádon, tudósít: „*Bei dem ersten hiesigen Grundherrn, dem Wohledelgebohrnen Herrn von Sekelli ward allhier der erste Evangelische Teutsche Prediger in Anno 1718–1719 Nahmens Jeremias Schwarzälder und in Anno 1719 wurde diese Kirche von neuem erbauet und von Adam Kolb dem 2-ten Prediger allhier das erstemahl darin geprediget, welcher dies Protocoll in 1720 neu aufgerichtet*” (SCHMIDT 1932, 235). Egy másik helyen ebben az összefüggésben utal magára a Pesti Kommisszióra is: „(…) *der hiesige Ort ist in seinem Religions Exercitio confirmiret worden, weil er schon Anno 1719 vor der zu Pest Anno 1721 gehaltenen Commissione Caesarea mit einem Prediger nostrae Confessione besetzt gewesen*” (LOTZ 1963, 344).

[124] ULRICH 1972, 84.

[125] Kőrösi lelkipásztor *Pro Memoriá*jában kiemeli, hogy „*annyi bizonyos, hogy a' Pesti Commissio elött már Kölesden Eklésia volt*” (KREI Any1), valamint kölesdi egyháztörténetében is utal arra, hogy Kölesden „*a Pesti Commissiókor* (…) *formális Ekl*[ézsi]*a volt*” (KŐRÖSI [1808], 7).

[126] A tisztséget 1727 és 1731 között látta el (CSERPES – SZIJÁRTÓ 2010, 1243–1244).

[127] „*quae tamen Persecutio aversa est favorabili excelsi mandati Spectabilis Domini Száraz tum Personalis Pesthiensis interpretatione*” (PAYR 1910, 354).

[128] Minderről Johan Carl Reichard tudosít, aki maga is részt vett Mercy levelének Pálffyhoz való kézbesítésében: „*und habe ich nebst einem Bevollmächtigten von Ihrer Excellenz Graf Generalen das Schreiben dorthin gebracht*” (LOTZ 1963, 344).

[129] Ezt Reichard is megjegyzi: „*darauf wir unsere Freiheit erlanget*” (LOTZ 1963, 344).

[130] KÉRI 1998, 920.

[131] „*Den Gottesdienst können sie vermög Ihrer Religion exercieren, bei welchem sie auch allezeit von hoher Herrschaft vo viel möglich sein kann, wird geschützet werden*” (KÉRI 1999, 336).

[132] „*Sine cultu divino nullus esse poterit qualesnam Religionis Incolae reperientur pro parte sua tam Helveticae quam et augustanae confessionis Ministros tenere poterunt ab Inclyto Domino in quantum possibile protectionem habebunt*” (MNL TML XIII. 1. IV. b. (117. d., 11. cs.: Kölesd-1728, 1r).

vezi.[133] A hidegkúti szerződésben viszont nem található vallásgyakorlatot biztosító és azt védő kitétel,[134] amire nyilván az szolgál magyarázatul, hogy ezen a településen a lutheránus hitélet a Pesti Komisszió munkáját követően indult.[135]

Különleges helyet foglal el a négy szerződés között a kölesdi, amelyben Mercy mind a reformátusoknak, mind az evangélikusoknak védelmet ígér. Ennek kapcsán mindenképpen kiemelésre érdemes, hogy Kölesd magyar lakossága református volt, az újonnan Kölesdre költöző németek pedig lutheránusok. A szerződés megkötése idején a Mercy-birtok települései – köztük Kölesd és a szomszédos, evangélikus Kistormás is – túl vannak a Nesselrode pécsi püspök által irányított 1725-ös nagy ellenreformációs hullámon, amely a jelek szerint csak ideiglenes fennakadást okozott a két település hitéletében, hiszen Kölesden az érintett időszakban folyamatos a református tanítók és prédikátorok jelenléte,[136] Kistormáson pedig az evangélikus anyakönyvek vezetése.[137] Kőrösi lelkipásztor *História*jából ismert, hogy Mercynek *„szándéka volt ezt a két helységet eggyé tenni"*, sőt a *„Földes Uraság tanácsából és akarattyából"* a kistormási németek a kölesdi Öreg utca elején építették fel oratóriumukat, mert az ellenreformációs törekvéseket vasszigorral képviselő pécsi püspökség tiltása miatt *„nem lévén szabadságuk otthon építeni"*.[138] Mindez természetesen az uradalom részéről egy gyakorlati lépés volt a két település egybeolvasztásának irányába, amihez még hozzájárult az is, hogy a Kistormáson lakó német evangélikus lelkész, aki az imént említett kölesdi oratóriumban tartott istentiszteletet a szintén oda átjáró kistormási német híveknek, Kölesden kapott használatra szántó-, káposzta- és kenderföldet.[139] Beszédes jele a két település egyként történő kezelésének az is, hogy az 1727-es vármegyei összeírás közvetlenül a kölesdiek névsora alatt, mintegy Kölesd lakóiként sorolja fel az immár harmadik éve a szomszédos Kistormáson lakó ötven német családfőt. Külön figyelemre tarthat számot továbbá, hogy minden bizonnyal a tervezett helységegyesítés jegyében a Kistormáson éppen megtelepedett Philipp Smitz Kölesden földet árendál.[140] Mindezek alapján az 1728-as szerződés hetedik pontja a kölesdi magyar refomátusok mellett egészen biztosan mind a kölesdi, mind pedig a kölesdi oratóriumba istentiszteletre átjáró kistormási evangélikus németeknek is védelmet ígért.

A Kistormásra települt németek már Németországban megszerveződött közösségként, saját lelkésszel és saját tanítóval érkeztek a Kölesd melletti lakatlan pusztára[141] 1724 és 1725 folyamán.[142] Letelepülésükkor megkapták az 1723. évi CIII. törvénycikkely szerint járó hat szabad, adómentes évet.[143] A Kölesden összeírt németek egy része azonban a megtelepedést követően rögtön teljes vagyonával, adófizetőként került összeírásra. Ez pedig az 1721. július 3–4-i megyegyűlési határozat alapján, amely szerint a Kölesden újonnan megtelepültek közül csak a más megyéből érkezettek számára jár három év adómentesség, arra következtethetünk, hogy az említett betelepülők Tol-

[133] *„Saepefati incolae Palfaienses relinquuntur ulterius quoque in liberó suo Religionis hactenus continuato Helveticae Confessionis usu, licebitque ijsdem proprium praedicantem intertenere, qui etiam sub tutela, et protectione Inclyti Dominij conservabitur. Item vero"* (KÉRI 1999, 238).

[134] A szerződés szövegét lásd WEIDLEIN 1967, 155–157.

[135] Hasonlóan vélekedik KÉRI 1998, 924.

[136] KREI Any1.

[137] Lásd KREI Any1 1725. évi bejegyzéseit.

[138] KŐRÖSI [1808], 8. Az, hogy a kistormási lutheránusok nem építhették fel saját falujukban az imaházukat, egészen biztosan szintén az 1725-ös ellenreformációs hullám következménye volt.

[139] SZITA 1996, 100.

[140] MNL TML IV. 5. a., Ö. 288, 1727.

[141] VARGA 1937, 194 ezt az általa még látott, 1774-ben papírra vetett *Kurz gefaßte Nachricht der Gemeinde Kis-Tormás* címet viselő dokumentum alapján közli. Az említett dokumentum forráskritikájához lásd KÉRI 1999, 917; KÉRI 2002, 255–256). A szervezett érkezésre utal a kistormási egyházközség klenódiumai között található *Zacharias Gebhardt 1719* feliratot viselő keresztelő kancsó is, amelyet a kistormási telepesek egészen biztosan az óhazából hoztak magukkal.

[142] A letelepülés időpontjához lásd az 1728. évi összeírást (MNL TML IV. 5. a., Ö. 289, 1728).

[143] *„Ut liberae Quaevis personae, per sexennium a quavis contributione publica libertandae, in regnum vocari, ac ejusmodi libertas per totum regnum publicari possit, benigne admittet sua majestas sacratissima"* (MÁRKUS 1900, 644). Az 1728. évi összeírás kistormási fejezete is utal a hat szabad évre (MNL TML IV. 5. a., Ö. 289, 1728).

na vármegye területéről érkeztek, így rögtön teljes vagyonukkal, adófizetőkként kerültek összeírásra. Kölesden az 1725-ös összeírás ír össze először németeket:[144] Jörg Hackstock, Jakob Jager és Johannes Smel teljes vagyonával együtt, adófizetőként került összeírásra a már korábban Kölesden élt magyarokkal együtt, ami arra utal, hogy ők nem kapták meg a három évi adómentességet, tehát Tolna vármegye területéről érkeztek. Jörg Hackstock esetén ezt közvetlenül az is igazolni látszik, hogy nevét a legrégebbi györkönyi evangélikus anyakönyv egy 1721-es bejegyzése rögzíti fia születése kapcsán.[145] Az 1725-ös összeírás megemlíti Philipp Jakob Priet nevét is. Az, hogy Priet neve az említett dokumentumban nem az adózók között kerül felsorolásra, sima adminisztratív elírásnak tudható be, hiszen esetében szintén györkönyi származású telepesről van szó: a Priet név is előfordul ugyanis az említett györkönyi anyakönyvben.[146] Az említett esetekben, mivel Györköny maga is német bevándorlás eredményeként jött létre,[147] német telepesek másodlagos kirajzásáról van szó. Ugyancsak a vármegye területéről érkezett Johann Peter Czol, aki az 1727. évi összeírásban szintén teljes vagyonával együtt az adófizetők között kerül felsorolásra, és a neve melletti megjegyzés („*Advena Ao 1726 districtus Tolna*") egyértelműen megadja Tolna vármegyei származását. Ebben az összeírásban szerepel szintén vagyonával együtt Georg Faller, akivel kapcsolatban egy másik kéz bejegyzése közli, hogy Györkönybe távozott, [148] ennek alapján nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy onnan is érkezett, tehát korábbi lakhelyére tért vissza. Ludwig Faust utódai szintén az adófizetők között szerepelnek, nem kaptak adómentességet,[149] így minden bizonnyal ők is a vármegye területéről érkeztek. Jakob Kenner csak 1725-ben került összeírásra,[150] és az újonnan érkezettek között szerepel,[151] így az ő tágabb származási helye kapcsán közelebbi következtetés nem vonható le. Georg Oth, Peter Osbach és Wilhelm Haiß neve mellett az 1728-as összeírás megjegyzi, hogy még három szabad, tehát adómentes évük van.[152] Ha figyelembe vesszük, hogy Geotg Oth és Peter Osbach már 1725-ben Kölesden volt,[153] akkor ők 1728-ig már három adómentes évet eltöltöttek Kölesden, tehát az elvileg rendelkezésre álló hat adómentes évből 1728-ra ilyen módon maradt három. Mivel Wilhelm Haiß csak ebben az összeírásban kerül először megemlítésre, így esetében feltehető, hogy az ezt megelőző három adómentes évet a Német Birodalomból történő megérkezést követően másutt töltötte, de nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az országhatáron belülről, de Tolna vármegyén kívülről érkezett Kölesdre.

A településen élő német családfők száma 1725-ben nyolc, 1728-ban hét,[154] majd a következő években fokozatosan csökken, mígnem Kölesd 1732-ben újból színmagyar községként tűnik fel az összeírásokban.[155] 1725 és 1732 között összesen 11 német család fordult meg Kölesden, az azonban nem mindegyik esetében ismert, hogy Kölesdről távozva hova költözött. Az Oth, Ospach és Haiß családok, akiknek 1728-ban még három szabad évük volt, Kistormásra távoztak, az 1732. évi összeírás már ott írja össze őket.[156] A Györkönyből Kölesdre érkezettek esetén egy személyről, Georg Fallerről biztosan tudjuk, hogy visszaköltözött Györkönybe, valószínű, hogy nem tévedünk nagyot, ha a többi györkönyi eredetű német telepesről is ugyanezt feltételezzük. A húszas években Kölesdre költözött németek közül Jörg Hackstock él a leghosszabb ideig, 1731-ig a településen.[157]

[144] MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725.
[145] GyEEI Any1.
[146] GyEEI Any1.
[147] KÉRI 2002, 138.
[148] Faller neve mellett az *„ad Györköny"* kiegészítés szerepel (MNL TML IV. 5. a., Ö. 288, 1727).
[149] MNL TML IV. 5. a., Ö. 288, 1727; Ö. 289, 1728.
[150] MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725.
[151] MNL TML IV. 5.a., Ö. 285, 1725.
[152] *„Sequentes adhuc 3 Liberatis Annos habentes*" (MNL TML IV. 5. a., Ö. 289, 1728).
[153] MNL TML IV. 5. a., Ö. 285, 1725.
[154] MNL TML IV. 5. a., Ö. 289, 1728.
[155] MNL TML IV. 5. a., Ö. 294, 1732.
[156] MNL TML IV. 5. a., Ö. 294, 1732.
[157] MNL TML IV. 5. a., Ö. 292, 1731.

A kisszámú és rövid ideig Kölesden élő németség körében jelentős súllyal voltak jelen a Györkönyből érkezettek, sőt Philipp Jakob Priet személyében a magyar többségű Kölesdnek bírót is adtak. Amennyiben ennek hátterét tisztázni akarjuk, mindenképpen figyelembe kell vennünk, hogy az 1720-as években a magyarok és németek által vegyesen lakott Györköny[158] német és magyar lakói egyaránt Moson vármegyéből és a Rábaköz magyar–német vegyes lakosságú vidékéről érkeztek.[159] A két etnikai csoportot azonban nemcsak a közös származási hely kötötte össze, hanem az evangélikus vallás, és ezen túlmenően a közös esketési és keresztelői hagyományok is, amelyek eltértek a Tolna megyébe érkezett hesseni eredetű evangélikus telepesek szokásaitól.[160] Györkönyben az egyházi szertartások általában mindkét nyelven, magyarul és németül folytak,[161] ami a két népcsoport békés egymás mellett élésére, és nem mellesleg legalábbis a györkönyi németség kétnyelvűségére utal. Magyarok és németek kezdettől fogva vállaltak egymásnál esküvői tanúságot és keresztszülőséget.[162] Mindez azt jelzi, hogy a Moson vármegyében és Rábaközben is egymás mellett élő két csoport Tolna vármegyei új lakhelyére is magával hozta a másik etnikai csoporttal való mindennapos együttélés gyakorlatát. A magyar közeget ismerő és ahhoz szokott, a magyar nyelvet ismerő györkönyi németek számára nem lehetett nehéz feladat a kölesdi magyar közegbe történő beilleszkedés, és mivel Tolna vármegyén belülről érkeztek, ugyanazok a kötelezettségeik voltak, mint a már az évek óta Kölesden lakó magyaroknak. Mindezt figyelembe véve nem jelenthetett különösebb problémát a település lakói szemében egy német bíró. Abban pedig, hogy az összeírások tanúsága szerint Jörg Hackstock évekig egyedüli németként élt az 1730-as évekre ismét teljesen magyarrá vált Kölesden, egészen biztosan fontos szerepet játszott mosoni származásából adódó magyar–német kétnyelvűsége.

Az 1725-től Kölesden megtelepedett németség távozásának oka egyrészt egészen biztosan azzal a konfliktussal hozható összefüggésbe, hogy a tormásiak maguknak tulajdonították a kistormási német lelkész használatára biztosított kölesdi földeket, a kölesdiek pedig azokat nem akarták a kistormásiak tulajdonába átengedni.[163] Ilyen módon a konfliktus átlépte a Kistormás és Kölesd között ez ügyben fennálló törésvonalat, és német–magyar vitává vált, aminek következtében a kölesdi németség jobbnak látta, ha távozik a településről. Mercy 1728. évi szerződése tehát, amelyben mind a reformátusoknak, mind az evangélikusoknak védelmet ígért a vallásgyakorlat terén, ilyen módon is támogatva a kölesdi lutheránus németség megerősödését, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A szerződés aláírásának évében még hét családfőt számláló kölesdi németség nemhogy gyarapodott volna, hanem éppen hogy visszaszorulóban volt, melynek következményeként az 1732. évi konszkripció már nem írt össze német lakost Kölesden.[164] Az, hogy a település újranépesülésének korai időszakában Kölesden pár évig németek is éltek, nyilvánvalóan annak rövidsége miatt nem hagyott nyomot a kölesdiek emlékezetében.[165] Az uradalom számára azonban már 1728-ban világossá válhatott, hogy evangélikus vallású németek betelepítése Kölesdre, a már ott élő reformátusok mellé nem egyszerű feladat, különösen akkor, ha a település református magyar

[158] Az 1720-as összeírás 16 nevet sorol fel, ebből tíz magyar és hat német (MNL OL N 79, Tolna vármegye, Györköny).

[159] A németség származási helyéhez lásd KÉRI 2002, 138–138. A györkönyi magyarság származási helyének meghatározásához igen jó kiinduló pontot nyújt az 1715-ös (MNL OL N 78) és 1720-as összeírás (MNL OL N 79) Moson vármegye és a Rábaköz településeit összeíró névlistáinak összehasonlítása az 1722 előtt Györkönyben lakott, majd 1722-őt követően Sárszentlőrincre költözött magyarok neveivel.

[160] A hesseni eredetű német falvakban – így Kistormáson is – keresztelőkor egy keresztszülő pár volt jelen, és a megkeresztelt csecsemő a keresztanya vagy keresztapa nevét kapta. Esketéskor az ifjú párnak két tanúja volt: egy a menyasszony, egy pedig a vőlegény részéről. Györkönyben mind a németeknél, mind a magyaroknál – így az 1722-ben onnan elvándorolt sárszentlőrincieknél, de a kölesdi reformátusoknál is – más volt a szokás: keresztelőkor általában három keresztszülő pár volt jelen, a keresztnevet pedig szabadon választották. Esketéskor pedig kettőnél több tanú volt jelen (KÉRI 2002, 138).

[161] KÉRI 2002, 138.

[162] KÉRI 2002, 138.

[163] SZITA 1996, 100.

[164] MNL TML IV. 5. a., Ö. 294, 1732.

[165] KŐRÖSI [1808], 9 is azt jegyzi fel *História*jában, *„hogy még abban az időben* [ti. az 1728-as szerződés idején] *a németnek még hire sem volt ezen a tájon"*.

lakóinak száma jelentősen nő. 1728-ban ugyanis 11 magyar családfő letelepedésével számolhatunk Kölesden: a nevüket felsoroló összeírás szerint hat a Fejér vármegyei Cecéről,[166] kettő ugyanabból a megyéből Keresztúrról (Sárkeresztúr),[167] kettő a Komárom vármegyei Dadról,[168] egy pedig a Tolna vármegyei Pálfáról érkezett.[169]

Az újonnan érkezett magyar betelepülők kísérletet tesznek arra, hogy a kölesdiek számára a kistormási németek betelepítése következtében elveszett területek pótlása céljából kitolják a kölesdi határt, ilyen módon növelve a hasznosítható területek nagyságát. Nyilván nem véletlen, hogy pont 1728 novemberében kerül sor a Kölesd és a szomszédos Medina közti határperre. A medinaiak kezdetben *„az jó szomszédságnak okáért"* megengedték a kölesdieknek, hogy azok az általuk kiszemelt medinai határrészen legeltessék marháikat, azonban az említett területet 1728 tavaszán *„Kölesdre Újjonan gyött Emberek Gyöppibül kölesek alá fel szántották"*,[170] vagyis a szomszéd település egyik legelőjét feltörték, és abba kölest vetettek – mindez a kérdéses terület önkényes használatba vételét jelentette. Az emiatt folytatott per végkimenetelét nem ismerjük, de a vázolt tényállás egyértelműen jelzi a korszak extenzív gazdálkodásának igényeit. A kölesdi művelés alá vonható szántóterületek növeléséhez végül döntően az járult hozzá, hogy a kölesdiek a felső határban lévő területek egy részét törték fel maguknak,[171] aminek eredményeként a település képessé vált az újonnan érkezettek eltartására, és egyben perspektívát kínált további telepesek megtelepedésére is. Ezt követően 1729-ben 12 új letelepülő érkezik Kölesdre: egy családfő a Komárom vármegyei Kocsról,[172] egy a Komárom vármegyei Igmándról,[173] négy Dunaszentgyörgyről,[174] egy fő Zsámbékról,[175] egy fő Izsákról,[176] egy fő Pákozdról,[177] két fő Velencéről[178] és egy fő Keresztúrról.[179] A telepesek mindannyian reformátusok.[180] 1731-ig további nyolc családfő érkezett Zsámbékról Kölesdre.[181]

Kőrösi János kölesdi református lelkésznek a gyülekezet történetét összefoglaló írásában találjuk meg mindannak az összefoglalását, ami ebben az időben nagy valószínűséggel Mercy grófot is foglalkoztathatta újonnan érkezett telepeseinek vallási hovatartozása kapcsán:[182] *„Itt egy Anecdotot emlithetek, melyet vettem egy megélemedett, több mint 80 eszt. még most is élő (ad haec scribo) sok régi dolgokra elevenen emlékező, itt született Sió János nevezetű Hallgatómtól. T. i. a többször említett Földes Uraság General Mercy, az idő tájban N. Dorogon keresztül felfelé utazván, ott megállásában kezdette dicsérni azon helységnek népességét, egyszersmind kívánságát olyan nagyságu helységnek felállithatása iránt, jelezvén a maga Dominiumára, vmely értelmes Miser János nevezetü dorogi lakos, akkor törvénybiró, egynek a vele volt tiszjei közül, a Gralis ebbéli kívánsága teljesithetése iránt, ezt a módot jelentette volna, h. csak egyféle vallásu emberekkel kellene azon egy Helységet szállitani; mert a különböző vallásuak külön huznak, mindegyik a maga Felekezetihez szit, a másiknak sérelmivel nem értenek egyet, és nem fognak együtt, egyik a másiknal alá ás, ami a népesedést akadályohattya, mert az ollyan helységben nem kiván m. megtelepedni. Értésére esvén ez a tanács a Grlisnak,*

[166] Szabó Mihály, Pál István, Balla István, Kajdi István, Sólya János és Szőrös István (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[167] Horváth Mihály és Végh Mihály (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[168] Törjék István és Mihály (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[169] Kiss János (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[170] MNL TML XIII. 37. I. (KölMed-1728, Fol. 1r–1v).
[171] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d., Fasc. 195: Kölesd és Varsád közötti határvizsgálatról felvett tanúvallatási jegyzőkönyv, 1750, fol. 2r–3v).
[172] Loránt István (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[173] Illés Mihály (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[174] Halász Ádám, Varga István, Gimesy András és Győrik Mihály (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[175] Kőrösi István (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[176] Pap János (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[177] Kovács János (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[178] Banis György és Farkas Gergely (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[179] Kovács Mihály (MNL TML IV. 5. a., Ö. 291, 1730).
[180] KREI Any1.
[181] Balla István (1728), Halász Ádám (1729), Kis János (1729), Molnár Ferenc (1731), Pap János (1729), Sívó András (1728 előtt), Szalai Péter (1731), Varga István (1730) (LÉNÁRD 2003, 69).
[182] KŐRÖSI [1808], 6.

maga elé szóllittatta volt azon embert, megkinálván azt az ő dominiumába való költözködéssel, azzal az ajánlattal és igérettel, h. őtet és még maradékait is szabadságban fogja tartani. De ez megköszönvén a Grlis kegyességét, maga lakhelyével való megelégedését jelentette volt. Azonban a Gralis ezen való menyugovását és akarattyát még onnan, Hőgyészen lévő Fő tisztjének megirta volna, hogy ezen tanácsot venné munkába egyik Dominiumban, arra bízván, ha lehet az uj Colonusokat, hogy azok kiki maga Vallását tartó Helységekbe kötöznének." Az, hogy a fenti eset megtörtént eseményen alapul, bizonyíthatja többek között egyrészt az is, hogy a Sió család régi, zsámbéki eredetű kölesdi família,[183] a Miser család nagydorogi jelenléte pedig már 1715-től adatolható.[184]

Annyi bizonyos, hogy Kölesden 1728-tól csak magyar reformátusok telepedtek le. Az uradalom 1732. évi, Kölesddel kötött szerződése már igyekszik lépést tartani a megváltozott viszonyokkal. Mivel a németek elvándorlását követően ugrásszerűen megnőtt a református magyar betelepülők száma, így az új szerződés már csak a reformátusok vallásgyakorlatával foglalkozott: lelkészt tarthattak, iskolát és oratóriumot építhettek és védelemben részesültek.[185] Annak ellenére, hogy a hőgyészi uradalomban a települések többségében általánossá válik a robotkötelezettség, a kölesdieknek, kismányokiaknak, sárszentlőrincieknek és Bátaapáti frissen települt lakóinak nincsen robotszolgáltatási kötelezettsége, ehelyett az említett települések árendája kerül megemelésre.[186] Kölesd ennek megfelelően évi két részletben 680 forint árendát fizetett.[187]

A kölesdi szerződés feltételei még a Mercy-domíniumon belül is kedvezőek voltak, és emellett külön vonzerőként hatott a református vallás szabad gyakorlatát biztosító pont. Ennek folyományaként további betelepülők érkeztek a településre. A Kölesdre újonnan letelepülők érkezési helyéről azonban 1732-t követően nagyon kevés adat maradt fenn: a vizsgált időszak tekintetében az 1735-től fellelhető uradalmi összeírások az adóalap szempontjából fontos lakosságszámot precízen regisztrálják, némely esetben a mesteremberek neve mellett feltüntetik azok foglalkozását is, de az újonnan Kölesdre érkezettek származási helyét homályban hagyják. 1731-et követően a vármegyei összeírások is felhagynak azzal a korábbi gyakorlattal, hogy számos új letelepülőt első ízben származási helyének feltűntetésével regisztráljanak, ilyen jellegű adatok csak elvétve fordulnak elő ebben a forráscsoportban. Ebből kifolyólag csak igen kevés esetben tudjuk azonosítani a Kölesdre érkezettek előző lakhelyét.

Különös figyelmet érdemel még Kölesd benépesedése kapcsán a szomszédos Zomba, ahonnan szintén költöztek át református magyarok Kölesdre: biztosan megállapítható, hogy Cseszkó György 1731-ben szerepelt utoljára a Zombát összeíró vármegyei listán,[188] majd ugyanez a Cseszkó család 1734-ben feltűnik Kölesden.[189] Zombára 1732-ben érkezik meg az első 15 német telepes,[190] melynek következtében a magyar lakosság elhagyja a települést, és közülük többek Kölesdre költöznek: minden bizonnyal ez az oka annak, hogy a Zombára Zsámbékról érkezett Németh Györgyöt és Németh Pált utolsó ízben ebben az évben írják össze Zombán, majd Németh György a Mercy-birtok 1739-es összeírásának kölesdi fejezetében bukkan fel,[191] míg Németh Pált (Györggyel együtt) az 1741–1742. évi birtokösszeírás regisztrálja.[192] Buzás Mihály és Buzás István szintén Zombát elhagyva 1735 körül Kölesden telepedett le.[193]

[183] MNL TML IV. 5. a., Ö. 294, 1732–1733; LÉNÁRD 2023, 61.
[184] MNL OL N 79, Tolna vármegye, Nagydorog.
[185] „*Domum Parochialem, scolam et oratorium habere liberum erit*" (MNL TML XIII. 1. IV. b. (117. d.,11. cs.: Kölesd 1732, fol. 1r).
[186] KÉRI 1999, 321.
[187] „*Annuatim solvere tenebiuntur Florens sexcentos Octuaginta id est 680* (…)" (MNL TML XIII. 1. IV. b. (117. d., 11. cs.: Kölesd 1732, fol. 1v).
[188] MNL TML IV. 5. a., Ö. 292, 1731.
[189] MNL TML IV. 5. a., Ö. 296, 1734–1735.
[190] MNL TML IV. 5. a., Ö. 293, 1732.
[191] MNL TML XIII. 1. V. b. (126. d., 11. cs., 1739).
[192] MNL TML IV. 5. a., Ö. 303, 1741–1742.
[193] MNL TML IV. 5. a., Ö. 297, 1735–1736.

Itt kell még megemlítenünk azokat a telepeseket, akik Zsámbékról viszonylag későn, 1740 után érkeztek Kölesdre: az 1741–1742-es összeírásban találkozunk a Kölesden összeírt Kovács Péter neve mellett azzal a megjegyzéssel, hogy 1741-ben Zsámbékról érkezett.[194] Ugyancsak 1741–1742 környékén érkezett Zsámbékról Kölesdre Csizmadia Pál, 1746-ban Faragó György, 1750 körül Baranyai István és 1752-ben Bujdosó István.[195]

5. KÖLESD MINT AZ EGYKORI VITÉZLŐ REND BELSŐ MIGRÁCIÓJÁNAK CÉLPONTJA

Kölesdre a vizsgált időszakban a rendelkezésre álló írott források alapján legalább 15 különböző helységből[196] érkeztek telepesek. Ennek egyik legfontosabb oka nyilvánvalóan abban állt, hogy a Mercy-uradalom telepesekkel kötött szerződései az új letelepülők számára még az uradalmon belül is kedvező életfeltételeket biztosítottak.

Feltűnő azonban, hogy legnagyobb számban Simontornyáról és Zsámbékról érkeztek betelepülők, Simontornyáról ráadásul még 1722, az első kölesdi telepítési szerződés megkötése előtt. A két említett helység kapcsán közös vonás, hogy a török korban végvárként működtek, és a felszabadító seregek által történt visszafoglalásukat követően mind a simontornyai, mind a zsámbéki erősség a Győri Főkapitánysághoz tartozott.[197] Már a török kiűzését követő években megfogalmazódott az udvarnak az a törekvése, hogy az olyan végházakat igyekszik felszámolni, amelyek a hódoltság idején még a határvidéken voltak, de a török kiűzését követően immár az ország belsejébe kerültek, és gyakorlatilag mindennemű végvári funkció nélkül léteztek.[198] Ennek megfelelően a Budai Kamarai Inspekció már 1689-ben követelte többek között a zsámbéki és simontornyai katonaságtól is a tizedet. Johann Stephan Werlein inspektor azt hangoztatta ennek kapcsán, hogy a vitézlő rend tagjai éppen annak vallják magukat, ami éppen előnyösebb számukra: amikor harcolni hívják őket, akkor azt állítják magukról, hogy földművelők, amikor pedig adót és szolgáltatást követelnek tőlük, akkor pedig azt mondják, hogy katonák.[199] 1690-ben aztán az Udvari Kamara többször jelezte a Haditanács felé, hogy a visszafoglalt egykori végvárak magyar vitézei immár feleslegessé váltak, kijelentve, hogy Palota, Csókakő, Simontornya, Ozora és Zsámbék katonasága egyedül csak útonállásra alkalmas.[200]

1701 novemberében jelenik meg a „katonaságot elbocsátó" vagy „végházakat megszüntető" rendelet, amely az időközben feleslegessé vált egykori végházakat – többek között a simontornyait és a zsámbékit – szüntette meg. Az Udvari Haditanács rendelete értelmében a birtokkal vagy ingatlannal rendelkező, és ezeken gazdálkodó katonákat a vármegyék a rendelet kibocsátását követően hivatalosan is adófizetésre kötelezhették, ellenkező esetben pedig az uralkodó állandó hadseregében kellett szolgálatot teljesíteniük.[201] Azok, akik a helyhez kötött életmódot választották, idővel jó eséllyel elvesztették függetlenségüket, és jobbágysorba süllyedtek. Mind Simontornya, mind Zsámbék egykori végvári vitézeit és azok leszármazottait ez a sors fenyegette, és a későbbiekben az egykori kiváltságok elvesztésének hasonló útját járták be.

A simontornyai uradalom ekkori birtokosa, Maximilian Wilhelm von Limburg-Stirum a simon-

[194] MNL TML IV. 5. a., Ö. 303, 1741–1742.
[195] LÉNÁRD 2023, 59–69.
[196] Simontornya, Zsámbék, Varsád, Zomba, Györköny, Cece, Keresztúr, Dad, Pálfa, Kocs, Igmánd, Dunaszentgyörgy, Pákozd, Igmánd, Velence.
[197] OROSS 2013, 82.
[198] Ez a koncepció már 1688-ban megfogalmazódott a török hódoltság utáni Magyarországot átszervezni szándékozó Einrichtungswerkben: *„das denen privatorum Schlösser oder Bergheüser, sonderlich die nicht am eüsseristen Gränzposten gesäzet seint, ohne derenselben Schlöpfung und Zerstörung [von Besazungen] evacuieret, jedoch alle Stuk daraus abgeführet werden möchten*" (KALMÁR – VARGA 2010, 150).
[199] „(…) *weilen sie Heidukhen baldt Soldaten, baldt Bauern seint, und wan einem nachgelassen wurde, ieder sich für einem Heidukhen ausgeben und befreit sein wollte*". A forráshelyet idézi OROSS 2013, 194.
[200] Az említett várak katonasága kapcsán: „(…) *allein zur Strassenrauberei dienen* (…)". A forráshelyet idézi OROSS 2013, 203.
[201] OROSS 2005, 263–264; OROSS 2013, 205.

tornyaiakkal való viszonyt 1701-ben szerződéssel szabályozta: a szerződés legfontosabb pontja az volt, hogy a simontornyaiakat az uradalom szabad polgároknak tekinti.[202] A következő években ennek ellenére elindult az egykori végváriak társadalmi-gazdasági lesüllyedése. Az 1715. évi összeírás ennek megfelelően lényeges változásokról tanúskodik: ekkor már nem létezik a simontornyaiak addigi szabad városi polgárjoga, a dokumentum ötven taksás, tehát a földesúr részére bizonyos szolgáltatások fejében évi fix összeget fizető, szabad költözési joggal bíró lakost írt össze.[203] Tovább rontotta a simontornyaiak helyzetét, hogy a településtől az 1717–1718-ban lezajlott birtokperek folyományaként bizonyos határrészeket elvettek, ami lényegesen csökkentette a település lakói által használható földterületeket.[204] Nyilván nem utolsósorban ennek következményeként a családfők száma 1720-ra negyvenre csökken.[205] Az elégedetlenség hátterében Kőrösi lelkipásztor fentebb idézett tudósítása szerint ott lehetett még az is, hogy a lakosságtól követelt szolgáltatások köre bővült. Mindennek következményeként Simontornyát kálvinista lakóinak egy része legkésőbb 1721-ben elhagyja, és a működő református egyházzal rendelkező Kölesdre költözik.[206]

Ezzel egyidejűleg az egykori zsámbéki vitézek és leszármazottaik helyzete is fokozatosan kedvezőtlenebbre fordult. A település lakói 1699-ben[207] és 1700-ban is adómentesek voltak, és az 1700. évi összeírás említi a helységet utolsó ízben erősségként, „*praesidium*ként".[208] A „végházakat megszüntető" rendelet Zsámbékon is radikális változást hozott az ottlakók életében: az addigi adómentes éveket követően a településen lakók 1701-ben 400 forint cenzust és terménykilencedet adtak az immár katonai vezetőjük helyett földesurukká vált Zichy Péternek.[209] Mindennek nem maradt el a demográfiai hatása sem: 1703-ban még 54, 1705-ben már csak negyven családfőt írtak össze a településen.[210] A helyben maradottak életkörülményeit tovább nehezítette, hogy a német telepesek Zsámbékra érkezésével egyidejűleg le kellett mondaniuk amúgy is szűkös szántóföldjeinek egy részéről az új jövevények javára. A fizetendő cenzus ennek ellenére változatlan maradt, de azt jóval kisebb földterület jövedelméből kellett kigazdálkodniuk, ami az egy főre jutó adóterhek növekedését jelentette. Ehhez járult még az is, hogy Zichy Péter az 1710-es évek második felében a magyarokat évi tíz nap igás- vagy gyalogos robotra kötelezte.[211] Az 1727. évi zsámbéki összeírás pedig már arról tanúskodik, hogy Zichy Péter a német telepescsoportok beköltözését követően a már meglévő jobbágytelki állományt még több, kisebb darabra osztotta fel, és a hirtelen megnövekedett létszámú lakosság számára családonként egyenlő, de igen kicsi – negyed- vagy nyolcadteleknek minősülő – szántófölddarabokat méretett ki.[212] Ennek folyományaként további magyar családok hagyták el a települést: 1728-ban már csak 28 magyar családfőt írnak össze a településen.[213] Mindemellett utalnunk kell arra, hogy a zsámbéki magyarok egy része református volt, amit az 1698. évi összeírás azon információja is alátámaszt, hogy a településen református prédikátor („*praedicans*") működött.[214] Zichy Péter földesurasága alatt azonban a zsámbéki reformátusokat sújtó diszkri-

[202] KISS 1938, 179–180.
[203] MNL OL N 78 (40. d., Tolna vármegye, Simontornya).
[204] KISS 1938, 183.
[205] MNL OL N 78 (44. d., Tolna vármegye, Simontornya).
[206] KREI Any1. Simontornyán igazolhatóan már a török időktől hagyományosan jelen van a református vallás: hitéletüket 1669-ben maga Ahmed simontornyai alajbég szabályozta (THURY 1908, 356–358). A többi, Kölesden otthont találó új telepes közül esetleg a Varsádról érkezett, szintén református csoport esetén kockáztathatjuk meg azt a feltevést, hogy a település református birtokosán, a simontornyai várban hadnagyként szolgáló Székely István hadnagyon (MNL TML XIV. 36. [Krónika 86]) keresztül egykor kapcsolatban állhattak – akár végvári vitézekként – az említett erősség vitézlő legénységével; a későbbiek folyamán aztán először Varsádra, majd onnan a német telepesek Varsádon történő megjelenését követően Kölesdre költöztek.
[207] MNL PML IV. 74. CC. II. 1.
[208] MNL PML IV. 23. a. CPII. 29.
[209] MNL PML IV. 23. a. CPII. 31.
[210] MNL PML IV. 23. a. CPII. 39, CPII. 57.
[211] L. GÁL 1988, 162–163.
[212] L. GÁL 1988, 121.
[213] MNL PML IV. 23. a. CPII. 114.
[214] MNL PML IV. 23. a. CPII. 25/a.

mináció folyományaként 1719-ben megszűnt a református gyülekezet, a hívek az egyházközség terítőit a gyermelyi reformátusok gondjaira bízzák,[215] a zsámbéki reformátusokat ezt követően a zsámbéki római katolikus egyházközség gondozta és anyakönyvezte. Az egzisztenciális süllyedés és a településen tapasztalható vallási türelmetlenség együttesen eredményezte azt, hogy a zsámbéki református magyarság egy része több hullámban elhagyta lakhelyét, és a kedvezőbb életfeltételeket, valamint a református vallás szabad gyakorlását biztosító Kölesdre költözött, a Mercy-uradalomba.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a Simontornyáról és Zsámbékról távozók miért pont Kölesdre költöztek, bizonyára nem tévedünk nagyot, ha ennek okát egyrészt Kölesd 17. századi történelmében keressük, másrészt abban, hogy az egykori Győri Főkapitánysághoz tartozó simontornyai és zsámbéki erősségek egykori vitézei, illetve azok leszármazottai a 18. század első évtizedeiben kapcsolatban álltak egymással.

A Kölesdet is magában foglaló uradalmat 1700-ig a Pápán lakó Botka család birtokolta, a birtokhoz tartozó települések adójukat Pápára fizették.[216] Innen ellenőrizték a birtokot, többször és többen jöttek onnan azért, hogy a Sárvíz menti falvakat, köztük Kölesdet „kerüljék", ellenőrizzék.[217] Ez a pápai kapcsolat Kölesd kapcsán még fennállt a 18. század első évtizedeiben is: ékes példája ennek az is, hogy a pápai illetőségű nemes Kenessey István,[218] aki egykor nyilván kapcsolatban állt Kölesd korábbi birtokosával, a szintén pápai illetőségű Botka Ferenccel, a kölesdi határban legelőt bérel Kölesd akkori birtokosától, Sinzendorf gróftól. Ebben az összefüggésben külön érdemes azt is kiemelni, hogy a Kölesddel szomszédos Uzdot és Borjádot, amely települések nem tartoztak ugyan a Botka-javakhoz, szintén pápaiak – a Szentmihályi, majd a kádártai Szabó család – birtokolták, akik ugyancsak szoros kapcsolatot tartottak az említett településekkel.[219] Az szintén ismeretes, hogy a Botka-javak Pápára fizetendő adójának beszedését a keszthelyi és veszprémi végváriak végezték,[220] ilyen módon a közép-dunántúli végváriak számára a Botka-birtok semmiképpen sem volt ismeretlen.

Simontornyára a török kiűzését követően 1686 őszén olyan katonák érkeztek, akik azt megelőzően a veszprémi mustrában szerepeltek, [221] egy részük még a Botka-korszakból minden bizonnyal ismerte Kölesdet és környékét. Egészen biztosak lehetünk abban is, hogy a Veszprémben mustrált, majd Simontornyára került vitézek között Kölesdet ismerő egykori pápaiak is voltak. Konkrét utalás történik például egy 18. századi periratban arra, hogy Molnár István személyében 1712-ben Simontornyán egy olyan 60 éves személy is élt, aki Pápáról származott, és még meg tudta azt mutatni, hogy Kölesden hol volt a helység egykori birtokosának, Botka Ferencnek a földje.[222] Esetében minden valószínűség szerint egy olyan volt pápai vitézről van szó, aki még a Botka-korszakban, tehát 1697 előtt – talán éppen az aktuális adó behajtása vagy birtokkerülés közben – ismerte meg Kölesdet és környékét. A simontornyai vár tisztjei között több olyan személy is volt, aki Kölesd szomszédságában földbirtokkal rendelkezett: Székely István hadnagy simontornyai birtokán[223] kívül a Kölesddel szomszédos Varsádot[224] bírta, Furdics Miklós kapitány, Horváth Péter várkapitány és Dallos András – mindannyian simontornyai nemesek – pedig a 17–18. század fordulóján a szintén

[215] *„Anno 1719 Die 23. Decembris. Nagy János Adott Sz: Ecclésiánk számára; Sámbéki Ecclésiahoz tartozando eszközökből egy savos pamuk deereku Sellyem végú abroszt és két me szakadozot keszkenőket, illyen Conditio alat míg Sámbéki Sz: Ecclésiának kivántatik birjuk és visellyük Ecclésiák Jelen voltak pedig ezen eszközök adásakor; Kariko András Törvény biro. Falu birája Egerszegi Mihály és Somodgyj János Eskütt emberek*" (GyREI Any1).

[216] LÉNÁRD 2023, 20–24.

[217] MNL TML XIII. 1. III. b. (11. d., 88. cs.: Processus Bottkayanus, fol. 33r).

[218] KÖVY 1994, 612.

[219] MNL TML XIII. 1. III. b. (11. d., 85. cs.: UzdBorj-1723, fol. 2r).

[220] MNL TML XIII. 1. III. b. (11. d., Fasc. 88.: Processus Bottkayanus, fol. 8r).

[221] OROSS 2013, 82.

[222] MNL TML XIII. 1. III. c. (30. d., 195. cs.: KölVars, 2v.).

[223] Az adományt Székely István és Botka Ferenc pápai lovashadnagy kapta. MNL OL A 57 34. köt. 272–273.

[224] A birtokhoz és annak későbbi elidegenítéséhez lásd KÉRI 2002, 143 és MNL OL A 57. 34. köt. 136.

szomszédos Uzd és Borjád birtokosai voltak.[225] Összességében mindez azt igazolja, hogy a simontornyaiak számára a szomszédos Kölesd sem volt ismeretlen terep.

A simontornyai és zsámbéki erősségek vitézei ráadásul kapcsolatban álltak egymással: Zichy István győri helyettes főkapitánynak[226] – egyben a zsámbéki vár kapitánya – a Haditanáccsal kötött egyezsége alapján például 1693-ban a győri végvidék a töröktől visszafoglalt három várból (Esztergom, Zsámbék, Simontornya) három századnyi lovast és ötszáz gyalogost állított ki,[227] akik nyilván együtt vettek részt a későbbi katonai akciókban. Számunkra ilyen módon adva volt a megfelelő keret a kapcsolattartásra és a kölcsönös információ-cserére.

A főkapitányságok azonban a török kiűzését követően a megváltozott körülmények következtében elveszítették addigi funkciójukat. A Győri Főkapitányság az 1690-es évek végére teljesen szétesett, 1702-ben pedig gyakorlatilag meg is szűnt. A bennük állomásozó katonaságot feloszlatták, és ez komoly társadalmi problémákat okozott, hiszen az egykori vitézek a kiváltságokat jelentő katona életmód és a szolgáltatásokkal és adóval tartozó jobbágyréteg között találták magukat.[228] Az egykori simontornyai és zsámbéki vitézek és utódaik minden bizonnyal még számos év elteltével is kapcsolatban álltak egymással, és tájékoztatták egymást többek között arról is, hogy hol a legkedvezőbbek az életkörülmények. A lakhelyét elhagyó simontornyai református csoport számára a régi ismeretség és a földrajzi közelség miatt a már akkor működő református iskolával rendelkező Kölesd kézenfekvő választásnak tűnhetett. A zsámbékiaknak pedig a régi bajtársaknak, illetve azok utódainak tájékoztatása alapján eshetett a választása Kölesdre, ahol a Mercy-domínium valóban kedvező feltételeket biztosított még az uradalom többi településéhez képest is: robot helyett pénzjáradékkal tartoztak a település lakói, és – ami különösen a Zsámbékon meglévő Zichy-féle katolizációs törekvésekkel szemben hathatott csábítólag – háborítatlanul gyakorolhatták új lakhelyükön református hitüket.

6. ÖSSZEGZÉS

A források tanúsága szerint Kölesden a 18. század elején legkésőbb 1709-től magyar jelenléttel számolhatunk, amely az 1710-es években érezhetően erősödik; az egykori kölesdi rácság maradékai legkésőbb 1718-ig elhagyják a települést. Az ebben az időszakban a településen lakó ismeretlen eredetű és kilétű magyarok egy része református volt, hiszen a források szerint a településen 1715-ben vagy 1716-ban református iskolát alapítottak. Ezzel egyidejűleg tudomásunk van a településen egy, a források által „Pálffy-féle jobbágyokként" említett csoportról is. Vélhetően velük hozható kapcsolatba a Kölesden 1719-ben beiktatott evangélikus lelkész, tehát nagy valószínűség szerint esetükben evangélikusokról van szó. Kölesdi tartózkodásuk rövid volt: legkésőbb 1724 előtt elhagyták a települést.

Kölesdre több mint egy tucat településről érkeztek magyar református betelepülők. Azok a legkorábbi csoportok, amelyek kiindulási helyét is ismerjük, az 1720-as évek első felében Simontornyáról, Varsádról és Zsámbékról érkezett reformátusok. A simontornyai és zsámbéki csoport esetén a vitézlő rendhez tartozó egykori végváriakról, illetve azok leszármazottairól lehet nagy valószínűséggel szó, akik a társadalmi lesüllyedés elől menekülve települtek le Kölesden, ahol a Mercy-uradalom a telepítési szerződésekben viszonylag kedvező életkörülményeket és vallásszabadságot biztosított számukra. Kölesd újranépesedésének ez a fejezete kitűnő példája annak, hogy a 18. század elején újonnan érkező magyar letelepülők egy része valamilyen módon kapcsolatba hozható a település 17. századi volt birtokosaival és rajtuk keresztül az egykori végváriakkal.

[225] MNL TML XIII. 1. III. b. (11. d., 85. cs.: UzdBorj-1723, fol. 2r).
[226] OROSS 2013, 82.
[227] CZIGÁNY 2003, 720.
[228] OROSS 2013, 84.

A település újranépesedésében 1724–1725 körül rövid megtorpanás következett be: ekkor települnek le a szomszédos Kistormásra a hesseni evangélikus német telepesek, így a kölesdiek kénytelenek számukra átengedni az addig általuk használt kistormási területeket. Kölesden is letelepül ekkor néhány evangélikus német család. Ennek következtében nem egy kölesdi elhagyta lakhelyét. A Mercy-domínium az 1728-as, Kölesddel kötött telepítési szerződése közvetett módon szorgalmazza a németség betelepítését a helységbe: a magyar reformátusok mellett a (német) evangélikusoknak is védelmet ígér. Ennek ellenére a Kölesden kiéleződő német–magyar ellentétek miatt a németség elhagyta a települést. A következő évben Tolna, Fejér, Pest és Komárom vármegye különböző helységeiből érkeznek a helységbe új betelepülők.

A Mercy-domínium számot vetett azzal, hogy az újonnan érkezettek mindannyian magyarok és reformátusok, így a következő, 1732. évi szerződésben már csak a reformátusok részére ígért védelmet. Ezt követően a rendelkezésre álló források csak elvétve tudósítanak arról, hogy az új telepesek honnan érkeztek. Az utolsó ilyen jellegű híradások 1741–1742-ből származnak, és arra figyelmeztetnek, hogy bizonyos esetekben a származási helyről történt elvándorlás és a Kölesden történő „végleges" letelepedés között köztes lakhellyel is számolni kell. Az említett migrációs mozgások eredményeként azonban egyértelműen megállapítható, hogy Kölesd a 18. század közepére homogén magyar, református településsé vált.

IRODALOMJEGYZÉK

AMENT-KOVÁCS 2025 — AMENT-KOVÁCS Bence: *Uradalom és plébánia*. Budapest 2025. (Néprajztudományi Könyvtár 4.)

BORSY 2001 — BORSY Károly: Pécs püspökei a török után. *Pécsi Szemle* 4/1 (2001) 24–41.

CZIGÁNY 2003 — CZIGÁNY István: Új katonai berendezkedés Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények* 116/3–4 (2003) 714–741.

CSÁJI 1958 — CSÁJI Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. *Egyháztörténet* 1 (1958) 35–74.

CSEPREGI 2010 — CSEPREGI, Zoltán: Der Pietismus in Ungarn und das Luthertum in der Tolnau. Evangelische Kolonistenprediger in Transdanubien (1718–1775). In: *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn.* Hrsg. Seewann, Gerhard – Krauss, Karl-Peter – Spannenberger, Norbert. München 2010, 173–194. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 40.)

CSEPREGI 2022 — CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)* III. *A soproni országgyűléstől (1681) a korai újkor végéig (1800).* III/1: *Nyugat-Magyarország (a dunántúli egyházkerület).* Budapest 2022.

CSERPES – SZIJÁRTÓ 2010 — CSERPES Tünde – SZIJÁRTÓ M. István: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. *Századok* 144/5 (2010) 1225–1261.

FÖLDVÁRY 1898 — FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ref. egyházkerület történetéhez*. Budapest 1898.

GLÓSZ 1996 — GLÓSZ József: *Kölesd*. H. n. 1996. (Száz magyar falu könyvesháza)

HAJDU 1979 — HAJDU Lajos: Az alsófokú népoktatás fejlődése Tolna vármegyében (1770–1790). *Tanulmányok Tolna megye történetéből* IX (1979) 105–228.

JELLI 1996 — JELLI, Martin Anton: *Schambeck/Zsámbék. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer schwäbischen (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn I–II.; Dokumente zur geschichte einer schwäbischen (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn III.* Gerlingen/Nattheim 1996.

KÉRI 1998 — KÉRI Henrik: A Tolna megyei német lutheránusok. Megjegyzések egy tanulmányhoz. *Századok* 132/4 (1998) 916–926.

KÉRI 1999 — KÉRI Henrik: A Mercy grófok szerződései Tolna megyei jobbágyaikkal. Az úrbérrendezés a hőgyészi uradalomban. *TMLF* 7 (1999) 315–344.

KÉRI 2002 — KÉRI, Henrik: *Franken und Schwaben in Ungarn. Aufsätze zur Geschichte und Siedlungsgeschichte der Tolnau und der Oberen Baranya*. Budapest 2002. (Neue-Zeitung-Bücher 2).

KISS 1938 — KISS István: *Simontornya krónikája*. Simontornya 1938.

KÖVY 1994 — KÖVY Zsolt: A református egyház szerepe Pápa város életében (1520-tól napjainkig). In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Szerk. Kubinyi András. Pápa 1994, 599–644.

L. GÁL 1988 — L. GÁL Éva: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt. 1659–1766*. Budapest 1988.

LADÁNYI 1972 — LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 3 (1972) 91–118.

LADÁNYI 1978 — LADÁNYI Sándor: Ráday Pál, az első református főgondnok. *Theologiai Szemle* 21/1–2 (1978) 48–54.

LADÁNYI 2001 — LADÁNYI Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében. *Limes. Tudományos szemle* 14/3. szám melléklete (2001) 43–48.

LAMPE – DEBRECZENI EMBER 1728 — LAMPE, Friedrich Adolf – DEBRECENI EMBER, Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria*. Utrecht 1728.

LÉNÁRD 2023 — LÉNÁRD Tibor: *Kölesd újranépesedése és a zsámbéki református betelepülése. Adalékok a 18. század első felének dunántúli népmozgásaihoz*. Zsámbék 2023. (Mesélő Zsámbék 05.)

LOTZ 1963 — LOTZ, Friedrich: Johann Karl Reichard (1700–1753). Der erste Banater evangelische Pfarrer nach der Türkenzeit. Ein Lebens- und Kulturbild aus der Frühzeit der Südostdeutschen. *Südostforschungen* 22 (1963) 326–346.

MAKRA 1984 — MAKRA Sándor: Hogyan alapították Kölesdet a zsámbéki reformátusok? *Honismeret* 12/6 (1984) 53–46.

OROSS 2005 — OROSS András: Rendeletek és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolásáról (1699–1702). *Fons* 12/2 (2005) 257–294.

OROSS 2013 — OROSS András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Budapest 2013. (Fons Könyvek 4.)

RIBINI 1789 — RIBINI, Johannes: *Memorabilia Augustanae confessionis in regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI.* Posonii 1789.

SCHMIDT 1932 — SCHMIDT, Johann: Über Neubesiedlung der deutsch-evangelischen Gemeinde Varsád. *Deutsch-ungarische Heimatblätter* 4//2–3 (1932) 232–241.

SCHMIDT 1939 — SCHMIDT János: *Szenicei Bárány György élete és munkássága 1682–1757*. Györköny 1939.

SEEWANN 1976/1977 — SEEWANN, Gerhard: Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau. *Südostdeutsches Archiv* 19/20 (1976/1977) 53–69.

SZITA 1996 — SZITA László: A lutheránus németség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. *TMLF* 5 (1996) 5–189.

THURY 1908 — THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története* 1. Pápa 1908.

TIMON 1908 — TIMON Ákos: *A párbér Magyarországon. Jogtörténet fejlődése és jelen állása szerint levéltári nyomozások alapján.* Budapest 1908.
ULRICH 1972 — ULRICH Károly: *Pálfa község krónikája*. Pálfa 1972.
VARGA 1937 — VARGA, Anna: Siedlungsgeschichte in ihrer verschiedenartigen Wirkung auf Lautlehre und Wortschatz eines Hessendorfes in Ungarn (Kistormás). *Zeitschrift für Mundartfoeschung* 13 (1937) 193–213.
VARGA 1940 — VARGA Anna: Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica* 15 (1940) 87–179.
WEIDLEIN 1967 — WEIDLEIN, Johann: *Die Schwäbische Türkei.* 1. Band*: Beiträge zu ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie.* München 1967.

FORRÁSKIADVÁNYOK

KALMÁR – VARGA 2010 — *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690).* Szerk. Kalmár János – Varga J. János. Stuttgart 2010.
KŐRÖSI [1808] — KŐRÖSI János: *A Kölesdi Helv. Vallástételt tartó Gyülekezetnek vmelly innen-onnan öszveszedett lehetős Históriája*. [Kölesd 1808.] Másolat a Kölesdi Református Egyház „Szülöttek 1780–1836, Házasultak […]" anyakönyv végén lévő kéziratról. Lejegyezte: Tasnádi Vilmos. Kézirat. Kölesd é. n.
LINK 2004 — LINK Dóra: *Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1714–1717*. Szekszárd 2004.
LINK 2009 — LINK Dóra: *Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1718–1720*. Szekszárd 2009.
MÁRKUS 1900 — *Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek*. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest 1900. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895)
MAUL-LINK é. n. — MAUL-LINK Dóra: *Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1721–1725*. Szekszárd é. n.
PAYR 1910 — PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyüjtemény a Dunántuli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez.* I. kötet. Sopron 1910.
TAFFERNER 1977 — TAFFERNER, Anton: *Quellenbuch der donauschwäbischen Geschichte.* Band 2. Stuttgart 1977.

FORRÁSOK

Gyermelyi Református Egyházközség Irattára (GyREI)

GyREI Any1	Anyakönyvek 1. kötet. Kereszteltek (1719–1735)

Györkönyi Evangélikus Egyházközség Irattára (GyEEI)

GyEEI Any1	1. kötet. Kereszteltek (1719–1735), meghaltak (1720–1737), házasultak (1721–1738) anyakönyve

Kölesdi Református Egyházközség Irattára (KREI)

KREI Any1	1. kötet. Kereszteltek (1732–1750), házasultak (1732–1761), meghaltak (1732–1760) anyakönyve

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

MNL OL A 57	A szekció. Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii. Magyar Királyi kancellária regisztratúrája
MNL OL N 78	N szekció. Regnicolaris Levéltár. Archivum Regni. Országos összeírások. 1715. évi összeírás
MNL OL N 79	N szekció. Regnicolaris Levéltár. Archivum Regni. Országos összeírások. 1720. évi összeírás

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára, Budapest (MNL PML)

MNL PML IV. 23. a.	Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének iratai. Adószedői összeírások.Közterhekkel kapcsolatos iratok (Conscriptiones perceptorales). 1635–1847.
MNL PML IV. 74.	Közgyűlési összeírások levéltári gyűjteménye (Conscriptiones congregationales). (1699–)1703–1848.

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára, Szekszárd (MNL TML)

MNL TML IV. 1. a.	Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla congregationum)
MNL TML IV. 5. a.	Tolna vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások (Domestica) (Ö)
MNL TML XIII. 1. III. b.	Apponyi család iratai. Perek, birtokperek
Processus Bottkayanus	Processus Bottkayanus ad Invalidationem Fassionis contra Excellentissimum Dominum Comitem Claudium Florimundum a Mercy Ao 1723o 2a 7bris in I. Tabula Regia motus et Comiti Carolo Augustino Mercy de Argentau Die 13a Februarii Ao 1737o in Transumpto extiadatus
UzdBorj-1723	Tanúvallatási jegyzőkönyv Uzd és Borjád török kori földesurának megállapításáról, 1723. február 7.
MNL TML XIII. 1. III. c.	Apponyi család iratai. Perek, határperek
AlmHódSzabKöl	Almás, Hódos, Nagyszabaton, Kisszabaton és Kölesd határáról felvett tanúvallatási jegyzőkönyv, 1748. június 30.
Ger	Gerenyás puszta határ áról felvett tanúvallatási jegyzőkönyv, 1734. június 18.

KölBorj1	De Eo Utrum? […] quod praerecensita Signa sint metae reales Terrena Kölesdiense, Borjadiense, Hodosiense, et Almasiense Separantes, et terminantes 1, 1749. november 6.
KölBorj2	De Eo Utrum? […] quod praerecensita Signa sint metae reales Terrena Kölesdiense, Borjadiense, Hodosiense, et Almasiense Separantes, et terminantes 2, 1749. november 6.
KölVars	Kölesd és Varsád közti határ vizsgálata, 1750. január 26.
MNL TML XIII. 1. IV. b.	Apponyi család iratai. Jogbiztosító iratok, szerződések
Kölesd-1728	Kölesd és az uradalom között kötött 1728. évi szerződés
Kölesd-1732	Kölesd és az uradalom között kötött 1732. évi szerződés
MNL TML XIII. 1. V. b.	Apponyi család iratai. Gazdasági iratok. Összeírások
MNL TML XIII. 37. I.	A Gindly család iratai. A család egyetemét illető iratok, birtokperek
KölMed-1728	Kölesd és Medina határáról felvett tanúvallatási jegyzőkönyv, 1728. november 1.
MNL TML XIV. 36.	Schmidt János tiszteletes Gerlingenben őrzött hagyatékának másolata

RÖVIDÍTÉSEK

TMLF	Tolna Megyei Levéltári Füzetek, Szekszárd

TIBOR LÉNÁRD

Contributions to the Inhabitation of Kölesd in the First Half of the 18th Century

This study examines the repopulation of Kölesd in the aftermath of Rákóczi's War of Independence. In the years following the conflict, the Rascian population that had previously inhabited the settlement departed, while Hungarian settlers began to arrive through a process of spontaneous migration. The subsequent demographic growth of the Hungarian population was closely associated with organised settlement campaigns undertaken by the Mercy estate. These initiatives brought predominantly Calvinist settlers into the village. In a later phase, the estate sought to extend to the smaller of Lutheran German community similar contractual guarantees of religious protection to those already enjoyed by the Calvinist Hungarian inhabitants. However, these efforts proved unsuccessful, leading to the eventual departure of the German settlers from Kölesd. At the same time, increasing numbers of Hungarian settlers moved into the village. Consequently, by the 1740s, Kölesd had evolved into a homogeneous Calvinist Hungarian settlement.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 195–242.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.9

SÁROSSY PÉTER

A tamási Szent Rozália-kápolna és környezete műemléki kutatásának újabb eredményei

Jelen tanulmány alapja a műemléki védelem alatt álló tamási Kálvária-kápolna (törzsszám [azonosító]: 4264 [8766]) építéstörténeti tudományos dokumentációja, amelyet munkahelyi feladatként készítettem az Építési és Közlekedési Minisztérium Műemlékvédelemért Felelős Helyettes Államtitkárságának Műemléki Kutatási Osztályán. A 2025 áprilisában lezárt dokumentáció elsődleges célja az volt, hogy tudományos anyagot nyújtson az épület műszaki problémái miatt esedékes felújítás építészeti tervezéséhez és az ehhez kapcsolódó örökségvédelmi eljáráshoz.

A SZENT ROZÁLIA-KÁPOLNA ÉS KÖRNYEZETE

Tamási déli részén, a 65. számú főút és a Kápolna utca között, a Várhegy északkeleti oldalán található a Kálvária-, eredeti titulusával Szent Rozália-kápolna (a továbbiakban utóbbi megnevezését használjuk), amely 1953 óta védett műemlék (1. kép).[1] A kápolna környezetében, az 1590. helyrajzi számú telken – tehát a kápolna telkén – egy Szent Vendel-szobor,[2] az 1660. helyrajzi számú telken pedig kálvária-szoborcsoport áll.[3] Mindkettő műemlékjegyzékbe felvett örökségi érték.

ÉPÜLETKÜLSŐ: TÖMEGTAGOLÁS, HOMLOKZATOK

A szabadon álló, téglafalazatú, kontyolt nyeregtetős, hódfarkú cseréppel fedett egyhajós kápolnához keletről keskenyebb poligonális, a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik (2. kép). A kápolna nyugati homlokzata előtt, középtengelyben romantikus stílusú torony emelkedik, jellegzetes homlokzati architektúrával: a szintenként keskenyedő toronytestet három markáns övpárkány, illetve egy, azokkal megegyező kialakítású koronázópárkány osztja négy részre. A tagolt párkányok nyerstéglából képzettek, középső tagként 45°-kal elfordított téglasorral. A torony közép-

[1] Törzsszám (azonosító): 4264 (8766).
[2] Törzsszám (azonosító): 4264 (15847).
[3] Törzsszám (azonosító): 4264 (15848).

1. kép. A Szent Rozália-kápolna délnyugat felől, 2025. Drónfelvétel (fotó: Horogszegi Tamás)

2. kép. A Szent Rozália-kápolna és szentélye északkelet felől, 2025. Drónfelvétel (fotó: Horogszegi Tamás)

tengelyében toronyaljba nyíló, félköríves záródású ajtónyílás van, amelyet stilizált, íves szemöldök emel ki. Az ajtónyílás mellett balra, szintén a homlokoldalon, álló téglalap alakú emléktábla látható, felirata: *MŰEMLÉK / SZENTÉLYE / GÓTIKUS / ÁTÉPÍTVE / A XVIII. SZÁZADBAN / BAROKK / STÍLUSBAN*. A toronytest két alsó övpárkánya között, keskeny, félköríves záródású ablakban – jelenleg vakablakban – mészkő emléktábla jelenik meg, vésett és festett felirattal: *MÁRIA [monogram] / 1542 / ROZÁLIA / 1742 / TORONY / 1896 / RESTAURÁLVA / 1974/5*. Az ablaknyílás fölött az ajtóval megegyező, stilizált szemöldökív látható. A harmadik övpárkány és a zárópárkány között elhelyezkedő harangház mind a négy oldalán keskeny, félköríves záródású harangablak figyelhető meg fix lamellás ablakszerkezetekkel. A zárópárkány fölött, mind a négy oldalon, téglasorral keretezett háromszög oromzatok láthatóak, amelyek lanterna formájú sisakot fognak közre. A tömör téglából épített, vakolt sisak alsó része négyzetes alaprajzú hasáb, amely nyolcszögű hasábba megy át és párkánnyal elválasztott kúpban végződik. Ezt kettős kovácsoltvas kereszt koronázza. A hajó déli homlokzata kéttengelyes. Két faltükör tagolja, amelyekben, nem teljesen középtengelyben, egy-egy téglány alakú, egyenes záródású, keretezetlen ablaknyílás jelenik meg. Az északi homlokzat szintén kéttengelyes, faltükrökkel, de ezekben nincsenek ablaknyílások. Simítóhabarccsal vakolt, tagolatlan, szürkére festett lábazat fut körbe az egész épületen (3. kép).

ÉPÜLETBELSŐ

A nyugati homlokzat középtengelyében álló félköríves ajtónyíláson keresztül dongaboltozattal fedett, szűk toronyaljba jutni. A boltozatban búvónyílást vágtak a torony felső részének megközelítéséhez. Itt kell megjegyezni, hogy e nyílás fölötti térben, a templomhajó egykori nyugati homlokzatán – az 1896-ban felépített torony és a toronyalj íves boltozata miatt takart helyzetben – megma-

radtak a barokk keretelt kapuzat töredékei: egy vakolt és meszelt timpanon fölső része, e fölött pedig egy kiugró kerettel képzett, félköríves záródású, befelé íves szoborfülke (magasság: kb. 80 cm, szélesség: 60 cm). E jelenségek értelmezéséről az épülettörténeti részben még szót ejtünk.

A toronyaljból, szegmensíves záródású ajtónyílásban egyenes záródású, egyszárnyú, vésett deszkabetétes, szegecselt ajtó nyílik a hajóba (4. kép). A kápolna hajóját fiókos dongaboltozat fedi. Két szakaszból áll, amelyeket falpilléreken nyugvó markáns heveder választ el egymástól. A boltszakaszok közepén egy-egy karéjos stukkómedalion jelenik meg. A falpillérek fejezetei klasszikus tagozású párkányhoz hasonlóak, homlokoldaluk tükrös kialakítású, felül stilizált fűrészfog-motívummal. A pillérek alacsony lábazata kéttagú párkánnyal záródik. Hasonló kialakítású, de a templomtérbe mélyebben benyúló tükrös falpilléreken nyugszik a hajó keleti végében a diadalív is. A nyugati végfal déli és északi sarkaiban pedig szintén hasonló falpillérek láthatóak, de ezek keskenyebb homlokoldalain nincsenek tükrök. A hajóban és a szentélyben is halványsárga alapszínen tört fehérrel emelik ki a boltozatokat, a falpillérek fejezeteit, a tükrök és a stukkók kereteit.

3. kép. A kápolna nyugati homlokzata a toronnyal, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

A déli falon két szegmensíves záródású, rézsűsen szűkülő ablaknyílás található egyenes záródású, kétrétegű, kétszárnyú, gerébtokos faablakkal. Az északi fal nyugat felé eső, első tengelyében szegmensíves záródású, kisebb mélységű falfülke látható. A kelet felé eső, második tengelyben szintén szegmensíves záródású, kisebb mélységű falfülke jelenik meg, ez azonban hosszabb az első tengely fülkéjénél, parapet magassága megegyezik a déli fal ablaknyílásaival.

A hajónál keskenyebb szentélybe kosáríves diadalíven keresztül lehet belépni, amely a hajóéval formailag megegyező, ugyanakkor azoknál nagyobb mélységű falpilléreken nyugszik. A szentély járószintje a hajóénál magasabb, ezért a diadalívnél fellépőt alakítottak ki. A poligonális szentélyzáródás oldalainak találkozásánál a hajóéval formailag megegyező falpillérek – a diadalív falpilléreivel együtt hat pillér – látható, amelyek azonban a szentélyfalakhoz alakítva, szögben meg vannak törve. A félkupolával fedett szentély boltcikkelyeinek metszésvonalaiban stukkóból képzett „bordák” láthatóak, ezek azonban nem futnak el a középen lévő, kör alakú „zárókőig”. A szentély déli falán középtengely-

4. kép. A kápolna belső tere a szentély felé, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

5. kép. A Szent Vendel-szobor, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

ben, álló téglalap alakú, szegmensíves záródású ablaknyílásban a hajó ablakaival megegyező, kétszárnyú, kétrétegű ablak található. Mind a hajó, mind a szentély kőörleményes cementlappal burkolt.

A padlástérbe a toronyból nyíló szegmensíves záródású ajtónyíláson keresztül jutni. A tetőszerkezet két állószékes, kötő-/fiókgerendás, derékszelemenes fedélszék.

A KÁPOLNA KÖRNYEZETE

A Szent Rozália-kápolna mellett Szent Vendelnek, a pásztorok védőszentjének szobra áll. A hosszú hullámos hajú, enyhén oldalra néző fiatal férfi tunikaszerű ruhát visel, saruszíja térde alatt van megkötve, jobb oldalán övre erősített tarisznyája függ. A szent általános attribútuma, a pásztorbot hiányzik.[4] Jobbját áhítatos mozdulattal mellkasához emeli, baljában kanászkürtöt tart, hátán juhászkalap. Jobb lába mellett bárány fekszik. A kb. 150 cm magas szobor bal térdét kissé meghajtva, tagozott párkánnyal és lábazattal megfaragott talapzaton áll. Ennek homloklapján, díszes kartusban, egykor befoglalt tábla lehetett, amely bizonyára a szobor állíttatójára utalt. A szobor történeti adatairól lásd lejjebb (5. kép).

A Szent Rozália-kápolnával szemközti domboldalon, a 1660. helyrajzi számú számú telken mészkőből faragott kálvária-szoborcsoport áll. A kompozíciót alkotó három kereszt a passió központi jelenetét ábrázolja: középen a megfeszített Krisztus, jobb felől (a nézőnek balra) az üdvözülő lator, bal felől pedig (a nézőnek jobbra) az elkárhozó lator jelenik meg. Krisztus tartása elernyedt, már agóniája után látjuk: feje az ég felé fordul, de már hátraesett, szemeit lehunyta, szája enyhén elnyílt. Fölötte vádcímtáblája jelzésszerűen, *INRI* felirat nélkül. A keresztre erős kenderkötéllel rögzített, hosszú hajú, szakállat és nagyobb bajuszt viselő „bal lator" lefelé néz, feje előrebicsaklik. A szobor egyes részei, a karjai és a lábfejei már hiányoznak. A „jobb lator" szintén kötéllel rögzített, a szakállas, lehunyt szemű figura az ég felé fordul. Arca kifejezetten karakteres, az egész kompozíció egyik legszebb részlete. Görcsösen összeszoruló kezei megvannak, lábfejei viszont már hiányoznak. A három figura közül Krisztus teste kb. 90 cm magas, a két lator kisebb, kb. 70 cm. Krisztus keresztjének talapzata is nagyobb, homloklapján kopott, olvashatatlan felirat (6. kép).

A SZENT ROZÁLIA-KÁPOLNA TÖRTÉNETE

Források

Amilyen bőséges a forrásanyag és annak tudományos feldolgozása Tamási történetét illetően, olyan szűkös azon kutatások és publikációk száma, amelyek e kápolnával foglalkoznak. Monografikus munka az épületről ez idáig nem készült. Műemlékként szerepel Genthon István 1951-ben megjelent *Magyarország műemlékei* című topográfiájában[5] és a *Magyarország művészeti emlékei* Dunán-

[4] Szent Vendel változatos attribútumokkal való ábrázolásának jó összeállítását egy viszonylag közeli tájegység, a szlovákiai Kisalföld vonatkozásában lásd LISZKA 1994, 101–127.

[5] Az épület Kálvária-kápolna néven szerepel 1952 decemberében a műemlékké nyilvánítandó épületek jegyzékében. Műemlékké nyilvánítását a 863-4/1953. FOM miniszteri döntés és a 22509/1958. ÉM 120344/1958. MM miniszteri döntés rendelte el. Már Genthon Istvánnál szerepel az 1542-es évszám a kápolna szentélyének építési éveként. GENTHON 1951, 435.

6. kép. A Kálvária-szoborcsoport, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

túlt feldolgozó kötetében,[6] az 1960-ban megjelent *Műemlékjegyzék*ben[7] és a *Magyarország műemlékjegyzéke* Tolna megyét feldolgozó kötetében is.[8]

A *„gáton túli"* vagy – ahogy a forrásokban többször említik – *„extra oppidum"* elhelyezkedő kápolna Tamási 1719-től épült plébániatemplomával ellentétben meglehetősen kevés figyelmet kapott egyháztörténeti szempontból is. Építéstörténetéről bővebben először csak a pécsi egyházmegye 1981. évi sematizmusában lehet olvasni,[9] bár sematizmusok 1801-től állnak rendelkezésre a Püspöki Levéltár kézikönyvtárában. E kiadványok az 1880-as évekig csak a plébániatemplomot és a plébániaházat, illetve a filiákat említik,[10] 1881-től szerepeltetik a kápolnát is a simontornyai körzethez (*Districtus Simontornyensis*) tartozó Tamási egyházi épületei között: *„TAMÁSI. Oppidum. Ecclesia ad Assumptionem B. M. V. a. 1740. benedicta. Est hic capella honori S. Rosaliae V. dicata et extra communitatem sita."*[11] Ettől kezdve lényegében azonos szöveg írja le az épületet a sematizmusokban.[12] 1943-ban tűnik fel a kápolna építésének ma elfogadott évszáma,[13] a 20. század második felében már magyar nyelven olvasható egy rövid építéstörténetet.[14]

---

6 GENTHON 1959, 376.

7 A Műemlékjegyzékben Kálvária-kápolna gótikus szentéllyel. Műemlékjegyzék 1960, 422.

8 HARIS – SOMORJAY 2006, 101.

9 *„A Rozália-káp. eredetileg 1542-ben, gót stílusban é. A török idők alatt tönkrement. 1742-ben újjáépítették, barokk stílusban, nagyobb hajóval. 1894-ben építették hozzá a tornyot. 1974-ben külső tatarozása történt meg, 1976-ban pedig a belső. Ekkor készítették az új szembemisézős márványoltárt."* CSIGI – KNEIP 1981, 239.

10 PEL I.1.f.2. 1829, 95–96; 1836, 102; 1837, 131; 1839, 107; 1840, 111–112; 1842, 105–106; 1844, 83–84; 1848, 91; 1850, 77; 1852, 92–93; 1853, 98–99; 1855, 133; 1857, 159; 1858, 94; 1859, 98; 1860, 98; 1861, 98; 1862, 98; 1863, 98; 1864, 98; 1865, 98; 1866, 95; 1867, 95; 1868, 95; 1869, 95; 1871, 96; 1872, 98; 1874, 98; 1875, 105–106; 1877, 105–106.

11 PEL I.1.f.2. 1881, 105–106, 110. (Tamásiról: 110–111.)

12 PEL I.1.f.2. 1883, 102–103; 1885, 104–105; 1887, 102; 1889, 106; 1891, 110–111; 1893, 112–113; 1895, 114–115; 1898, 115; 1900, 119–120; 1901, 117–118; 1903, 126–127; 1906, 128–129; 1908, 128–129; 1910, 130–131; 1912, 129; 1914, 131; 1917, 82–83; 1922, 101; 1925, 87–88; 1927, 90–91; 1931, 93–94; 1934, 94–95; 1937, 94–95; 1940, 93–94.

13 *„Extra oppidum est Cap. S. Rosaliae V. a. 1742. ben."* PEL I.1.f.2. 1943, 103. (Tamásiról: 103–104.)

14 *„Kápolna a Kálvárián Szt. Rozália tiszteletére épült 1742-ben."* PEL I.1.f.2. 1963, 73.

Tamási és a kápolna történetével kapcsolatban érdemes utalni arra a hosszú, leginkább egyházi személyekhez kötődő tradícióra, amely helytörténeti szinten kutatta a település történetét és emlékeit. Elsőként mindenképpen a tudósi és írói ambíciókkal egyaránt bíró Szalay Antal (1800–1863) értényi, nagykónyi, majd sásdi plébános munkásságát kell említeni, Szalay jegyezte ugyanis Tamási első helytörténeti monográfiáját 1830-ban *Tamási Mező-Város esmértetése* címmel,[15] benne nemcsak a település és a vár történetének bemutatásával, hanem jelen tanulmány közelebbi tárgyának, a Szent Rozália-kápolnának rövid leírásával is. A romantika korának e jeles egyházi szerzője mellett kortársai is foglalkoztak a település történetével: többek között Bregovics Pál (1769–1843), aki 1805-től 1843-ig Tamási plébánosa volt, és aki a környék múltja iránti érdeklődéséből fakadóan feljegyezte a környék középkori templomait, továbbá Moldoványi József Tolna vármegyei biztos is, aki a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain vállalkozott 1824-ben a vármegye bemutatására és Tamási „esmértetésére".[16] Bő évszázad elteltével a helyi születésű Papp István (1892–1970) folytatta tamási plébánosként a helytörténeti anyag gyűjtését, több évtizedes kutatásának leginkább kéziratos formában fennmaradt eredményeit azonban csak jóval halála után, 2000-ben ismerhették meg a téma iránt érdeklődők, ekkor ugyanis Tamási Város Önkormányzata megjelentette írásait *A tamási járás évszázadai* címmel.[17] A vármegye helytörténetírását egyébként jól összefoglalja annak kezdeteitől Aradi Gábor *Adatok és tények a Tolna megyei helytörténetírás irodalmáról* című tanulmánya.[18]

A legtöbb szakirodalmi munkában és népszerűsítő írásban szerepelnek a Szent Rozália-kápolna építéstörténetére vonatkozó, az 1973–1975-ig zajló műemléki felújítás óta a torony nyugati falán is megjelenő évszámok – 1542, 1742, 1896, 1974/1975 –, ez azonban csak a vázlatos építéstörténet összeállításához elégséges.

Magukat a forrásokat kell tehát áttekinteni abban a reményben, hogy teljesebb képet lehessen nyerni az építéstörténethez. Segítség ebben a Pécsi Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyveinek katalógusa Patkóné Kéringer Mária összeállításában és Dóka Klára szerkesztésében, amely mind a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban eredetiben őrzött anyagot, mind a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának mikrofilmre vett másolati anyagát illetően közli az egyházlátogatások éveit, a lelőhelyeket a két levéltárban, továbbá a megjegyzések alatt a plébánia és a fíliák történetét is.[19] Brüsztle József (1817–1896), *„Pécs egyházmegye örök érdemű történetírója, olaszi plébános"*[20] *Recensio universi cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis* című négykötetes munkájának (1874–1880) negyedik kötetében a tamási plébánia története is szerepel, javarészt a *Canonica Visitatió*k kivonatos ismertetése formájában és kiegészítve a tamási plébánosok életrajzával.[21] Az egyházlátogatásokat áttekintve igen lényegesnek találjuk, hogy a kápolnát – Szűz Mária és pestisszentek tiszteletére – először 1742-ben említik. Az ezt követő 1753. évi, 1783. évi, 1811. évi és 1828. évi vizitációkban szintén megjelenik, további információkkal együtt.[22] 1828-ban például megtudhatjuk, hogy a kápolna Tamási egyik, fallal nem rendelkező temetője közelében áll, ugyanitt az isteni szolgálat rendjével kapcsolatban is említik a helyi katolikus közösség húsvéti feltámadási körmenetének egyik helyszíneként.[23]

A Pécsi Egyházmegyei Levéltár e-archívumának anyagában vannak továbbá *Historia Domus*ok is, ám az online kutatható korai háztörténetben kevés olyan adat található, amely a kápolnára vonatkoztatható. A *Protocollum Parochiae Tamasienis per Paulum Német Loci Parochum* (…) címmel ellátott 19. századi *Historia Domus* a plébániával kapcsolatos eseményeket 1770-től tárgyalja, de

[15] SZALAY 1830, 65–102.
[16] MOLDOVÁNYI 1824, 40–83.
[17] PAPP 2000.
[18] ARADI 2003, 93–112.
[19] PATKÓNÉ KÉRINGER 1999, 117–118.
[20] SZŐLLŐSY 1892, 553.
[21] BRÜSZTLE 1880, 675–691.
[22] A levéltári jelzeteket az építéstörténeti rész bővebb ismertetésénél jelezzük.
[23] Az 1828. évi *Canonica Visitatio* adatai Szalay Antal helytörténeti munkájába is bekerültek. Vö. SZALAY 1830, 94.

csak szűkszavúan említ a kápolnával kapcsolatos eseményeket, például az 1853. évnél azt, hogy a plébániatemplom statikai problémái miatt ideiglenesen a *„gáton túli"* kápolnában mutatták be a miséket. Több haszonnal forgatható az 1948 utáni háztörténet, amelyet ma a Tamási Római Katolikus Plébánia Hivatal őriz, és amely részben digitális formában rendelkezésre áll a Pécsi Egyházmegyei Levéltár e-archívumában is. A Papp István plébános által megkezdett, majd Gyimesi László és Szebényi Sándor által folytatott füzeten belül több egymástól elkülönülő rész taglalja a plébánia történetét, ezen belül a Rozália-kápolnára és környezetére vonatkozó adatokat is. Fontos ez a dokumentum, annál is inkább, mivel a kápolna 1973 és 1975 közötti műemléki felújításának kivitelezéséről jelen kutatás során nem is találtunk más forrásokat, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM-MDK) Tervtárában ugyanis erre vonatkozóan csak a Holczer József építőmérnök által készített felújítási költségvetés (1973) áll rendelkezésre. Ugyancsak a MÉM-MDK Tervtárában található viszont két olyan, Stippek József által 1945-ben készített felmérési rajz a kápolnáról, amelyek a műemléki felújítás előtti állapotot rögzítik, nagy hasznára az utókornak.

Fontosak végül azok az egyházmegyei levéltárban őrzött *Számadások és leltárak* is, amelyek a Simontornyai alesperesi kerületben felvett tamási plébánia kapcsán, 1895 és 1947 között szerepeltetik a Szent Rozália-kápolna berendezését is.

Tamási története

Tamási település és a vár középkori történetének ismertetésétől eltekintünk, hivatkozva e tárgyban Torma István tanulmányára és K. Németh András korai adatokban gazdag egyházi topográfiájára.[24] A vizsgálandó kápolna szempontjából a helység történetét a 16. század derekától, az oszmán hódítás eseményeitől célszerű áttekinteni. A török hadak 1545-ben foglalták el a simontornyai, ozorai és tamási várat.[25] E várak bevételében kulcsszerepe volt a pécsi belvárosban álló egykori dzsámi (ma: Gyertyaszentelő Boldogasszony-templom) építőjeként közismert Kászim pasának, akire az 1541. évi török hadjárat után rábízták a budai vilajet első, mohácsi szandzsákját. Miután az I. Szulejmán szultán által 1543-ban indított hadjárat során Siklóst és Pécset is bevették a törökök, e két várost is a mohácsi szandzsákhoz rendelték. Kászim kifejezett kérésére támadták meg a török hadak 1545-ben Simontornyát, Tamásit és Ozorát, amely várak elfoglalása a Budával való összeköttetést jelentősen segítette.[26] A törökök hamar megkezdték a terület újraszervezését és a berendezkedést. 1546-ból ismert az első részletes felmérés a lakosságról és a várható adóbevételekről.[27] Ez évtől lehet beszélni a simontornyai szandzsák megalakulásáról is, amely kezdetben a simontornyai, ozorai, endrédi és anyavári náhijéből állt, később pedig ide tartozott az 1552-ben alakult[28] tamási náhije is. Az elfoglalt tamási várban állomásoztatott kezdeti erős, 162 fős őrség – köztük gyalogosokkal, lovasokkal és tüzérekkel – a hódoltság időszakában egyre csökkent, 1628–1629-ben már csak négy tüzér és 12 gyalogos őrizte a várat, lovasság nélkül. Evlia cselebi, török utazó 1664-ben szemtanúként – az őrség számát illetően túlzóan – így írja le a tamási várat: „(…) *a koppáni szandzsákhoz tartozó keleti oldalon mentünk 5 órán át és Tomais (Tamási) palánkára értünk. Dombon fekvő, négyszögű erődítmény ez, melyet árok vesz körül. Egy kapuja, parancsnoka, háromszáz katonája és egy mecsetje van, bazárja, minaretje nincs*."[29]

Ismert egy 17. századi ábrázolás is a tamási várról: A. E. Burckhardt von Birkenstein *Ertz-herzogliche Handgriffe dess Zirckels und Linials* (…) (Wien, 1686) című, Justus van der Nypoort holland rézmetsző által illusztrált, geometriával foglalkozó könyvében egy egész oldalas metszet látható,

[24] TORMA 2006, 281–289; K. NÉMETH 2015, 163–168, passim.
[25] DÁVID 1982, 10–11. Idézi: TORMA 2006, 284.
[26] SUDÁR 2012, 100.
[27] DÁVID 1982, 11.
[28] DÁVID 1982, 18.
[29] HEGEDÜS 1979, 39.

amelynek középmezejében az ábrázolni kívánt geometriai ábra előterében többalakos zsánerjelenet (tenyérjósnő), háttérben pedig, *Tomasi* feliratú írásszalag alatt a tamási vár látképe jelenik meg. Az ábrázolás hitelessége, mint a legtöbb korabeli képi ábrázolás esetében, itt is kérdéses.[30]

A vár pusztulása a 17. század végén, 18. század elején következhetett be. 1686. szeptember 23-án Badeni Lajos őrgróf 10.000 emberével, köztük a Batthyány-ezred huszáraival, visszafoglalta Simontornyát, ezután hamarosan Pincehely, Ozora, Tamási és Döbrököz bevételére is sor került. Az 1687/1688. évi *Urbárium et Conscriptio* már a nádort nevezi meg *Domosi* birtokosaként.[31] Ezt követően az 1702. évi urbáriumban a törökök egykori *praesidium*át (erősségét) *„pusztaként"*, 1743-ban pedig *„elpusztultként"* szerepeltetik.[32] Moldoványi József 1824-ben szintén romként említi a várat, mikor *„Hertzeg Eszterházy két emeletű, és 4 szegletre épült vadász kastélya"*, azaz a Miklósvár és vadaskertje kapcsán azt írja: *„A' vadas kertnek pedig közepében egy omladozott várnak szomorú hulladéki hevernek, mellyek a ‚Törökök' pusztító kívánsága által széjjel hányattattak."*[33]

Tamási városról, annak török kori viszonyairól tanúskodnak a szandzsákban összeírt defterek (adókimutatások). Ezek alapján például 1583 és 1584 januárja között Tamási városban 11 adózót jegyeztek fel a fejadó-defterben (dzsizje defter).[34] Fontos megemlíteni, hogy eközben a török hódítás során jelentősen szétzilálódott régi birtokrendszer is létezett. Tolna és Somogy megyében Esterházy Miklós (1582–1645) nádor szerzett birtokokat az időszakban, amelyről összeírás is rendelkezésre áll: 1622. évben általános kivonat készült a kaposvári, koppányi, ozorai, simontornyai és tamási uradalom helyiségeiről, utóbbiak jelentős részét egyébként elpusztultként D (azaz *deserta*) betűvel jelezve. E szerint a tamási uradalomhoz (*„dominium Tamási"*) a város (*„oppidum"*) és kilenc Somogy vármegyei – többnyire lakatlan – helység tartozott, maga a vár (*„Arc. Tamási"*) török kézen volt.[35] Más helységeket – a vár egykori tartozékait – ekkor más uradalmakban írtak össze. Esterházy Miklós – 1625-től nádor – halála után fia, László birtoklása idejéből is vannak olyan összeírások, amelyek Tamásira is vonatkoznak: 1651-ben a tamási *dominium* 11 helységéből csak Tamási városa volt lakott,[36] Eczény Mihály 1651/1652. évi számadásában pedig az szerepel, hogy *„Mivel az várban török lakik, az semmit sem ád, hanem a vár alatt lévő tamási város hódolt. Adott a két esztendőre két pár Csizmát, 20 forintot."*[37]

A kétfelé – azaz a földesúr és a török felé – való adózás és a folyamatos háborúskodás következtében a falvak jelentős részében lényegében kicserélődött a lakosság: míg 1580-ban a simontornyai szandzsáknak még jellemzően magyar lakossága volt, e szám folyamatosan csökkent, helyükre pedig a török elől észak felé menekülő délszláv népek, rácok és vlahok, illetve katonai szolgálatba tért martalóc bosnyákok és szerbek érkeztek.[38] 1679. évben, a *„Tamási Várhoz való Faluk, Malmok"* adója számbavételénél mindazonáltal Tamási várost – amely az itteni megjegyzés szerint *„Török részre akar adózni"* – magyarnak nevezik.[39]

Esterházy Pál herceg 1691-ben kapta meg elmaradt jövedelmei fejében Dombóvárt, Simontornya, Ozora, Tamási, Kaposvár és Koppány várakkal együtt. A hat dunántúli uradalom 1691-től

[30] TORMA 2006, 286–287. Vö. BIRCKENSTEIN 1686. Justus van der Nypoort metszete a műben a 105. számú metszet. A Budapesti Műszaki Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár (OMIKK) gyűjteménye őriz egy eredeti példányt Birckenstein művéből, amely a Budapesti Műszaki Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár (OMIKK) Műegyetemi Digitális Archívumában is megtekinthető: http://hdl.handle.net/10890/19 (elérés: 2026. 09. 22.)

[31] HEGEDÜS 1979, 53.

[32] TORMA 2006, 286.

[33] MOLDOVÁNYI 1824, 64. Tamásiról: 64–65.

[34] HEGEDÜS 1979, 12.

[35] HEGEDÜS 1979, 20–21.

[36] HEGEDÜS 1979, 33.

[37] HEGEDÜS 1979, 35. Ugyanennyi folyt be a jövedelemként a tamási uradalomból az 1667. és az 1668. évben is Roboz Benedek Esterházy Pálnak írt számadása szerint is. HEGEDÜS 1979, 42.

[38] HEGEDÜS 1979, 5–6.

[39] HEGEDÜS 1979, 49.

lényegében a kezében volt.[40] Az uralkodó I. Lipót véglegesen 1702-ben iktatta be Esterházy Pált ezek birtoklásában.[41]

A török kiűzése után ismét lakosságcsere zajlott le Tamásiban is. A „rác" lakosság helyére a nagybirtokosok magyar etnikumú jobbágyokat telepítettek. 1729-ben keletkezett egy folyamodvány, amelyet Blochinger Endre, több cikk szerzője idéz a 19. század végén a *Töredékek Tamási történetéből* című írásában. A tamásiak által Esterházy herceghez írt folyamodvány azért született, mert Nagy Gáspár hercegi jószágigazgató újabb terheket akart róni a jobbágyokra, akiket pedig szállólevelükben nem köteleztek robotra, hanem helyette árendát fizettek. A tamásiak azzal fenyegetőztek, hogy ha nem maradhatnak árendások, visszaköltöznek eredeti lakóhelyeikre: Győrbe, Pápára, Keszthelyre, Veszprémbe és Tüskevárra. Tamási újratelepítése tehát ezekből a városokból történt.[42] Emellett Pesty Frigyes helynévtárában a Tamásiból 1864. április 15-i dátummal küldött kérdőív is ugyanezeket a származási helyeket nevezi meg a mezőváros újratelepítésével kapcsolatban.[43]

A Rákóczi-szabadságharc idején a Dunántúl zavaros viszonyait mutatja, hogy Tamásit a császári seregben szolgáló rác csapatok kétszer is felégették, először 1704 szeptemberében, másodszor 1706-ban.[44]

Bél Mátyás Tolna vármegye leírásában, amelynek első változatába – valószínűleg Matolai János adatgyűjtő információi alapján – valamikor 1726 után kezdett és amelynek szövegét több kiegészítés és helytartótanácsi stb. véleményezés után 1738-ban kapta vissza a vármegyétől,[45] békésebb képet fest Tamásiról: *„Tamási város Simontornya és Dombó között középen fekszik a Kapos folyónál. Az egyik részén hegyek, a másikon mezők vannak, s mindkét rész termékeny. A síkságon gabona terem, a dombokon szőlő, amely bár hitványabb a szekszárdinál, de mégis jóhírnevű és majdnem egyenlő a simontornyaival. Eszterházy herceg uradalmához tartozik."*[46]

Éppen ebben az időszakban azonban tragikus események következtek az egész országban. Tolna vármegye, Tamási mezőváros és különösen e tanulmány közelebbi tárgya, a Szent Rozália-kápolna történetében ugyanis kulcsszerepet játszottak az 1738-tól 1744-ig Erdélyben és Magyarországon dühöngő pestisjárvány eseményei.[47] Az állítólag törökországi háborúkból hazatérő katonák által behurcolt és Nagyszebenből kiinduló pestisjárvány első halálos esetét 1737 végén jelentették. A helytartótanács ezt követően, még december 31-én védőintézkedések foganatosítását rendelte el, többek között orvosok kiküldésével és vesztegzárral. Először a déli erdélyi megyék (Alsó-Fehér, Fogaras, Hunyad, Szeben) voltak leginkább érintettek a járvány terjedésében, Magyarországra pedig Temes, Torontál és Arad megyén keresztül érkezett meg. A pestis részben délről északnak, részben keletről nyugatra haladt. 1738 májusában Csongrád, majd Békés és Bács-Bodrog vármegyébe hatolt be. 1739 elején Fejér vármegyéből jelentették a járvány újbóli feltűnését, míg februárban Nyitra, áprilisban pedig Tolna vármegyéből számoltak be halálos esetekről. 1739 nyarán már Abaúj, Bihar és Szabolcs-Szatmár vármegye is érintett volt, e területekről észak és kelet felé terjedt tovább a ragály.

---

[40] KOPPÁNY 1994, 159.

[41] *„Miután őfelsége 1702. március 14-én kelt elhatározásával, melyet a kamarai adminisztrációhoz intézett, belső titkos tanácsosává, kamarásává, a Magyar Királyság örökös nádorává, a Római Birodalom hercegévé, Fraknó örökös grófjává, az Aranygyapjas Rend lovagjává nevezte ki galántai Esterházy Pált, neki adományozza a Tolna megyei Döbrököz (Döbrőköz) kastélyt, s vele együtt a hasonló nevű oppidumot s a következő prédiumokat:* (…) *a Neoacquistica Commissio törvényesen odaítéli a nádornak és családjának örökös birtokain kívül Ozora, Tamási (Tomassy), Koppány (Koppan), Simontornya (Simontornia) — kivéve Simontornya várat — oppidumot és Kaposvár (Capusvár) helységeket* (…)" BOROSY – SZABÓ 2002, 147–148.

[42] Lásd még PAPP 2000, 36–37.

[43] GAÁL – KŐHEGYI 1977, 311–313.

[44] PAPP 2000, 33–35.

[45] BÉL 2017, 136.

[46] BÉL 1979, 354. Újabban megjelent, teljes szövegkiadása (2017) közli az eredeti latin szöveget: *„§IV. Tamási. Tamási, oppidum est, inter Simontornyam et Dombónem medium, ad ramum fluvii Kapos sedens. Parte altera montes habet, campos altera, utrosque fertiles. Nam, in planitie quidem frumentum, vinum in collibus gignitur, quod licet vilius sit Szekszardiensi, habet tamen bonitatis laudem, Simontornensi propemodum supparem. Est ditionis principis Eszterhazii."* BÉL 2017, 172.

[47] Dávid Zoltán e témában írt kiváló, máig releváns tanulmánya részletesen tárgyalja a témát, ismertetésünkben mi is elsősorban e munkára támaszkodunk. DÁVID 1973, 75–130.

Pontos adatok hiányában a többször visszatérő hullámok követése nehéz feladat, de az elmondható, hogy a járvány 1743-ban már mindenhol csökkenő tendenciát mutatott. A helytartótanács 1744. március 11-én engedélyezte az utolsó érintett területeken – a Tiszántúlon – a nyilvános vásárokat, ez tekinthető tehát a pestisjárvány megszűnési időpontjának.

A pestisjárvány ideje alatt általában nemcsak a vásárok, hanem a borkimérések, kocsmák is szüneteltek, az iskolákat bezárták és nem engedélyezték a nyilvános temetéseket sem. A fertőzésgyanús (*suspectus*) házakat ún. kurta cédulával, a fertőzötteket (*infectus*) pedig hosszú cédulával látták el, tilos volt kilépni ezekből a házakból. Az intézkedéseket a rendszeresen járőröző strázsák tartatták be. A betegek elkülönítésére ideiglenes kórházakat, ún. lazarétumokat is építettek.

Ami a járvány pusztításának számadatait illeti, a Helytartótanácsi Levéltár *Acta Pestilentia* állaga értékes forrás: ez az összesítés Magyarország egész területéről közli a pestisben meghaltak számát kerületek (*districtus*) szerint, a járványokkal kapcsolatos költségek és a törvényhatóságok tartozásainak összesítése céljából. Az 1744 után készült összesítés szerint összesen 197.289 személy halt meg a járványban 1736 és 1744 között, bár az összesítés számadatainak pontossága több esetben megkérdőjelezhető, ezért csak tág hibahatárok között fogadható el. Ami az *Eszéki districtus*ban feltüntetett Tolna vármegyét illeti, a pestises halottak száma 3452 fő volt. A közeli Baranyában 2252, Bács-Bodrog vármegyében 213 fő, összesen tehát 5917 személy volt a járvány áldozata.[48] Érdemes összevetni ezt más vármegyékkel, különösen a járvány által leginkább sújtott területekkel: Bihar vármegyében a halálos áldozatok száma e statisztikában 32.700 fő volt, ezt követi Máramaros 12.020, majd Zemplén 9100 fővel. A területi adatokat nézve Tolna vármegyének 1740-ben 56.000 becsült lakosa volt, ez alapján a teljes lakosság 6,2%-a halt meg a pestisjárványban.[49]

Tolna vármegyében a járvány lefolyása a következőképpen alakult. 1739. április 7-én jelentették az első betegeket és halálos áldozatokat Varasdon. Ezt követően a járvány Bátaszék és Varsád községekbe terjedt tovább, május végén Izmény, Kismányok, majd Bonyhád következett, júliusban Szakadát, Báta és Agárd. Szeptemberben már csak Kajdacson, Agárdon és Pakson fordultak elő pestises esetek, de októberben ismét föllángolt a járvány: Földvár, Bölcske, Madocsa, novemberben Apar, Kölesd és Bonyhád voltak az érintettek, decemberben Kéty község. Feltehetően e helységekből került ki a legtöbb halálos áldozat.[50] Konkrétan Tamásival kapcsolatban, bár népesebb mezőváros volt, nem áll rendelkezésre adat, hogy mennyire volt érintett a járványban. [51] Az biztos, hogy a kápolnát „pestis ellen" építették meg, de ennek forrásadatairól még részletesebben szólunk. Érdemes még megemlíteni, hogy a helytartótanácsi rendelet értelmében minden megyének legalább egy orvost kellett tartania. 1739. április 20-án a Simontornyán tartott gyűlésen Elcz György orvost fogadták fel 350 forint évi fizetéssel, akinek lakóhelye Pincehelyen volt. 1740. február 10-én Tolnán egy másik orvost is felfogadtak Kammerer János személyében, havi ötven forintért. Kammerer 1740. június 15-én távozott a megyéből, Elcz azonban megyei orvos maradt 1749-ben történt haláláig.[52]

PALERMÓI SZENT ROZÁLIA, A KÁPOLNA NÉVADÓ SZENTJE

Európában a középkor óta rendszeresen tomboló pestisjárványok nyomán – elég itt a genovai hajósok által a Krím-félszigetről 1348-ban behurcolt, Európa lakosságát megtizedelő fekete halálra gondolni – több szent kultusza fejlődött ki, akiknek közbenjárásáért kifejezetten a járványos betegségek idején imádkoztak. Ezek egyike volt Szent Sebestyén, Szent Rókus és más pestisszentek mellett Palermói Szent Rozália is.

[48] DÁVID 1973, 90.
[49] DÁVID 1973, 95.
[50] DÁVID 1973, 125–127.
[51] A Dávid Zoltán által Bihar vármegyében felsorolt Tamási település Paptamásival lehet azonos. Vö. DÁVID 1973, 108.
[52] TARJÁN 2001, 137.

Legendája szerint Palermói Szent Rozália a Sinibaldi grófi családból származott, a szicíliai udvarban nevelkedett, majd visszavonult a világtól vezekelni. A Palermo melletti Monte Pellegrino egyik barlangjában élt, ahol 1166 körül halt meg. Sírja mellé kápolnát építettek, de emlékezete feledésbe merült. 1623-ban azonban megjelent egy beteg asszonynak, akit meggyógyított és arra kérte, hogy zarándokoljon el a Monte Pellegrinón álló kápolnához. Mikor az asszony 1624-ben megtette ezt, Rozália újra megjelent és megmutatta neki a sírhelyét. Ezt követően kiemelték a csontokat, majd 1625-ben azonosították az ereklyéket. A püspök elrendelte templom építését a helyen. Az építők ekkor egy föliratos követ találtak, az alábbi felirattal: *„Ego Rosalia Sinibaldi Quisquine et Rosarum Domini filia amore Domini mei Iesu Christi in hoc antro habitari decrevi"*, azaz „Én, Rozália, Quisquine és Rosa urának, Sinibaldnak leánya, az én Uram, Jézus Krisztus szerelméért határoztam el, hogy ebben a barlangban fogok lakni". Rozáliát VIII. Orbán pápa 1630-ban vette föl a Római Misekönyvbe július 15. és szeptember 4. dátummal.[53] A barokk korban népszerű ábrázolása szintén legendáját követi: halálakor lefeküdt a barlang földjére, egyik kezében feszületet tartva, a másikat pedig a feje alá téve vánkosként (7. kép).[54]

7. kép. Servatius Leitner: Palermói Szent Rozália. A kőszegi Szentháromság-szobor részlete, 1713 (fotó: dr. Pinczés Sándor, forrás: Köztérkép, azonosító: 277739, https://www.kozterkep.hu/5842/szentharomsag-szobor#vetito=277739)

Telek József (1716–1772) ferences szerzetes egy egész művet szentelt Szent Rozáliának, amely a fenti legendától némileg eltérő változatban mutatja be a szent életét és kultuszát. A Kassán 1757-ben megjelent mű tulajdonképpen írásban megjelent beszéde volt, amely a *Tavaszi Rósa Az az: Panormi Szűz Szent Rosalia Életének Sommája* címet viseli. Érdemes hosszabban idézni, mivel lényegében a tamási Szent Rozália-kápolna építésének idejében keletkezett és jól szemlélteti a barokk kultusz lelkiségét: *„Homályban vala elrejtve ezen szent test 1624. esztendeig. Mely időben, mivel Szicília országban oly mindenféle harapó mirigyes döghalál uralkoda* (…) *Panormum várasában is minden nap közönséges búcsújárások tartatnak vala, amelyek között Istennek csudálatos rendeléséből történt, hogy a letániákban, midőn Szent Krisztina és Nimpha mártírok nevét énekelné két pap, egyszersmind mintha egy sugárlást vettek volna, Szent Rozália nevét is énekelve említenék.* (…) *Ezen maga népének veszedelmét és ájtatosságát látván Szent Rozália, ugyanazon napon, melyen nevét a létániákban énekelték* (…) *maga magát megjelentette egy vadászembernek. Kinek is megmutatta először maga kősziklák között lévő barlangját, amelyben sok esztendőkig lakott, és nevét is a kövekre rajzolá vala, aztán pedig a Peregrinus hegyén azon helyet is, ahol Szent tetemi el valának rejtve. Mihelyst ezen régen óhajtott örvendetes hír Panormum (Palermo) városában megcsendüle, azonnal az akkori érsek közönséges ájtatosságot rendelt, és úgy az ájtatosság után, a megjelentett helyen kezdték keresni városuknak elrejtett, legdrágább kincsét.* (…) *csakhamar a lecsöpögő vízzel környülvétetett és gyöppel befedeztett nagy követ fölemelvén, mint valami szép világos kristálysírbul fölemelték, és Panormum várasába bévitték vala az elrejtett és már éppen elszáradott szent testet* (…)"

[53] DIÓS 2006.
[54] BÁLINT 1975, 235.

A ferences szerzetes a kultusz terjedését és a búcsújárás megindulását is leírja: *„Aztán pedig mindenütt a kerek ég alatt, ahol keresztény országok vannak, csakhamar elterjedt Szent Rozáliának tisztelete. Szenteltettek az ő tiszteletére egyházak, állíttattak oltárok, képeire függesztettek hálaadó jelek: és közönségesen minden renden lévő hívektől. Oltári áldozatokban, solosmákban és különös ájtatosságokban, mint mirigy ellen Isteniül rendeltetett hathatós erejű Patróna segítségül kezde hivattatni.* (…) *Rajzolták s tisztelték sokan Szent Rosalia képét házokban, bízván szorongatásoknak üdéjén az ő esedezésében és íme meg nem csalatkoztak. Jártak egész várasok döghalál üdéjén Szent Rosalia tiszteletére bútsúkot, ajánlottak Istennek oltári áldozatokot és szerencsésen meghallgattattak.*"

Végül Telek József a Szent Rozália tiszteletére épített kápolnákról is megemlékezik: *„Építettek sok helységek Szent Rosalia tiszteletére mezei kápolnákot. Erős fogadással kötelezték magokot esztendőbéli közönséges bultsújárásokra, hogy ezen szent szűznek esedezése által oltalmazza Isten a népet mirigyes döghaláltul, házi nyavalyáktul és más eféle Isten ostorátul. És ímé, ha fogadásokat betéllyesítették, ha az egész nép a felajánlott bultsújárásokot nem hidegen, nem hívságos indulattal, hanem amint kezdették, buzgó ájtatossággal az rendelt kápolnákhoz elkísérte: hanem csak veszedelemnek s döghalálnak idején, hanem szerencsés esztendőkben is."*[55]

Rozália tiszteletének magyarországi kultusza kevéssel itáliai tiszteletének kibontakozása után – montepellegrinói szentélyében 1625-ben faragta meg kegyszobrát Gregorio Tedeschi – indult meg. 1633-ban a grazi jezsuitákhoz került halotti képe. Következő állomása volt a kultusznak, hogy a Fraknó melletti hegység egyik csúcsára Esterházy Pál nádor 1666-ban kápolnát épített Rozália tiszteletére, amely egyben névadója lett később az egész hegységnek is (ma: Rosaliengebirge). Tulajdonképpen ez az alapítás tekinthető a Rozália-kultusz kezdőpontjának magyar földön.[56] A Szent Rozália tiszteletére épült magyarországi emlékekre a tamási kápolna építéstörténeti részében még visszatérünk. Érdemes megemlíteni még, hogy Rozália alakja nemcsak a pestisszentet, hanem az *anachoréta*, azaz a remete életmód példás gyakorlóját is jelentette a korban.[57]

Folytatva Tamási településtörténeti áttekintését, a 18. század végéről jó pillanatképet nyújt a mezővárosról is Miklósvár 1798-ban készített uradalmi leírása, amely az Esterházy család hercegi levéltárában található, és amelyet K. Németh András két részben publikált. Különösen figyelemre méltó szempontunkból a kápolnához közeli Kosba leírása, azonban a szöveg magát a kápolnát nem említi. A szövegből megtudható, hogy a mezőváros 313 házból áll, egy *„gömbölű dombon fekszik, és az alsó sorja az házaknak az ugynevezett Koppány vizére dűl"*. Legnagyobb piaca a mezővárosnak Veszprém, ami 1 ½ nap járásra van a településtől. Tamási legnevezetesebb épületei a *„valdbereiteri quartély* [az erdőkerülők szállása]", továbbá a vármegyeháza. *„Az helybéli lakosok (az kevés mesterembereken kivűl, akik németek) mind magyarok, és romano catholicusok* [római katolikusok]; *vagyon ezen helységben egy szép templom, melynek belsö ékességire nézve a tájékon mássa nintsen*." Ami a lakosságot illeti, *„a lakossoknak iparkodását illetvén az nem megvető, hanem nem ártana, ha az negyed rész a lakosoknak jobban iparkodnék; táplálásokat leginkább keresik szőllőmíveléssel, szántással, vetéssel és marhaneveléssel.*" A határ jó minőségű, a szántóföldekre nézve az első, és rétekre nézve a második *„classisban*" [osztályban] tartják. Szőlőhegye is van és *„az itten termeni szokott bor jó qualitasu"*.[58] Kosbán *„egy ékesen fölépült vadászó épület*" van, a Miklósvár. Előtte 13 *„more patrio*" [ősi módon] fölépült házacska helyezkedik el, és van még egy vadaskert is, amely azonban nincs még téglakerítéssel bekerítve.[59]

Ugyancsak a 18. század végéről és a 19. század első feléből érdemesnek tartjuk még említeni a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban őrzött *Protocollum Parochiae Tamasiensis per Paulum Német*

[55] TELEK 1757. Idézi: BÁLINT 1975, 235–236.
[56] SZILÁRDFY 2003, 205–206.
[57] Bővebben a remete életmód kifejeződéséről Szent Rozália alakjában: ILKÓ 2013, 153–167.
[58] K. NÉMETH 2007b.
[59] K. NÉMETH 2008.

Loci Parochum (…) címmel, számozatlan oldalakkal ellátott legkorábbi *Historia Domus* néhány részletét is, amelyek a *Connotatio Rerum notati digni* címmel ellátott fejezetben szerepelnek.[60] A helyi és a katolikus közösség életében nem jelentéktelen eseményekről Farkas Pál tamási jegyző is – akit később még idézünk – megemlékezik 1806-ban, bő egy évtizeddel a történtek után.[61] A *Historia Domus* számos olyan természeti eseményről emlékezett meg, amelyek a javarészt földművelésből élő lakosság életét nagyban befolyásolták. E bejegyzésekből leginkább az archaikus paraszti közösség védtelensége érződik a természeti csapások idején: szó esik köztük jégesőről, viharkárról, az 1831. évi kolerajárványról és még az 1838. évi, tavaszi hóolvadást követő nagy árvízről is, amely Pesten olyan súlyos következményekkel járt. Itt csak két bejegyzést idézünk, mivel ezek kápolnánkat is említik: *„1833ban* (…) *Julius 2kán ugy mint Sarlós Bold. Asszony napján* (…) *a jég határunkat el verte, különössen kukoriczánkat /: de ez fel vette magát :/ buzáinkat* (…)*; kendereinket a Kápolnánál* [sic!]*, s más féle veteményeinket, leg inkáb kertyeinket a Városban.*"[62]

A *Historia Domus* az 1853. évnél egy másik rendkívüli eseményről is beszámol, amely betekintést enged a kápolna 19. század közepi használatába, illetve abba is, hogy szerepe a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó használat mellett a helyi katolikus hitközség életében rendkívüli körülmények között felértékelődött, mivel ideiglenesen ott lehetett a vasárnapi szentmiséket bemutatni: *„1853 egész 856ig* [sem] *mi rendkivüli nem történt, kivéve a zsandárok hadnagya látván az 1811 évben földrengés által történt repedéseket a Templom Boltozatján jelentést tévén a felsőbbségnek ki azt közölte hogy a Templom bezárassék. Ez idő folytán késő őszig a Gáton tul levő kápolnában tartatott az Isteni Szolgálat. A hideg béáltával* [sic!] *az illető plebános folyamodott a Pesti Egyház Megyei hivatalhoz, miképpen engedtessék meg, hogy a Tanoda egygyik osztályát Imaháznak felszentelhesse, mi megadatván, az Isteni Szolgálat ott tartatott – közeledvén a Húsvét Szigvart Ignác helybeli plebános feljelenté Nagy Lajos Tolna megyei fönöknek, hogy miután az ideiglenes imaházban a Nagy hétben tartandó szertartások nem végezhendők* [?]. *Ő azokat a plebánia Templomban fogná végezni, mire a vármegye fönöke válaszolt – hogy ő arrol tudomást nem vesz, 's igy a plebános és a katolika közönség ismét elfoglalta a Templomot, amelyben folytonossan tartja Isteni Szolgálatját, anélkül, hogy a boltozat leomlot* [sic!] *volna.*"[63]

Arról van szó tehát, hogy az adott időszakban a plébániatemplom statikai okok miatti ideiglenes bezárása miatt egy ideig a *„a Gáton tul levő kápolnában*" miséztek, majd a hideg idő beálltával a helyi iskola egyik osztálytermét vették később igénybe erre a célra, végül pedig „a *katolika közönség ismét elfoglalta a Templomot*". A kápolna választása nem lehetett kényelmes megoldás, használatát nyilvánvalóan az indokolta, hogy a plébániatemplom mellett felszentelt hely volt.

A 19. századi eseményeknél maradva érdemes megemlíteni, hogy a Hidegkutat Tamásival összekötő vasútvonal építése 1894-ben készült el, ekkor adták át a forgalomnak.[64] A másik, Győr–Veszprém–Újdombóvár vonal építése pedig 1895-ben kezdődött el és a személyi forgalom 1895. december 30-án indult el a helyi érdekű vasúton.[65] Ezek az adatok azért is lényegesek a településtörténet áttekintésénél, mert egy folyamatosan fejlődő városról nyújtanak képet. Ezáltal véleményünk szerint érthetőbbé válik az is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának ebben a fellendülő, fontos infrastrukturális beruházásokat megvalósító időszakában a katolikus közösségnek is több lehetősége volt, amire példa a Szent Rozália-kápolna toronnyal való bővítése, az új kálvária felállítása annak közelében, vagy 1897-ben az iskola építésének megkezdése is.

A Várhegyen álló korai kálváriákról a képi ábrázolások áttekintésénél még szó lesz, itt csak az

[60] PEL III.136.005. Tamási, Historia parochiae, lapszám nélkül.
[61] FARKAS 2008, 109.
[62] PEL III.136.005. Tamási, Historia parochiae, lapszám nélkül.
[63] PEL III.136.005. Tamási, Historia parochiae, lapszám nélkül.
[64] PEL III.136.005. Tamási, Historia parochiae 198–200.
[65] PEL III.136.005. Tamási, Historia parochiae 203–204.

„új" kálvária felállítását idézzük a *Historia Domus* vonatkozó bejegyzésével: *„1889. márc. havában az iskola egyik termében nagyobb értekezlet lett tartva, hogy a Várhegy oldalán épült, de már elpusztult keresztút helyett egy megfelelőbb helyen, ahol legelő állatok nem járnak, új keresztút állíttatnék fel. Az eszme általános tetszéssel lett elfogadva és az értekezlet kimondta, hogy közadakozás útján díszesebb keresztutat fognak felállíttatni. Az egyes képek beszerzésére, úgy szólván, feles számmal jelentkeztek, úgyhogy egy-egy keresztúti kép beszerzését és a felállítás költségét ketten-hárman is vállalták. A keresztút helyéül a Rozália-kápolna melletti kissé lejtős tér lett kiszemelve és ott is lett felállítva. A keresztutat Troll Ferenc pécsi kanonok szentelte fel 1891-ben."*[66]

A Tolna vármegyében több, különböző állapotú kálvária is fennmaradt, amelyek a 18. századtól példázzák a keresztút-állítás hagyományát.[67] A teljesség igénye nélkül – felhasználva a *Csendhegyek* című, Magyarország kálváriáit összegyűjtő, igen hasznos blogot[68] – sorolunk néhány példát: Aparhant,[69] Cikó,[70] Dunaföldvár,[71] Harc,[72] Kakasd,[73] Koppányszántó,[74] Szakály,[75] Tevel,[76] Závod.[77]

TAMÁSI ÉS A SZENT ROZÁLIA-KÁPOLNA TÉRKÉPI ÁBRÁZOLÁSAI

Wolfgang Lazius (1514–1565) bécsi humanista katonaorvosként 1536-ban járt Magyarországon, ahol vázlatokat készített és információkat gyűjtött, majd Lázár deák térképét is felhasználva 1552-ben készítette el Magyarország térképét, amely 1556-ban jelent meg nyomtatásban.[78] Térképén *Thamasy* néven szerepel a település, várábrázolással.[79] Matthias Zündt (1498–1572) 1567-es térképe Pécsvárad mellett, Pécstől (*5 Kirchen*) északra, *Tamasy* néven jelzi a várat, a török által megszállt területen, a sematikus épület tornyának csúcsán félholddal.[80] A Lazius-féle térképen alapuló, Abraham Ortelius (1527–1598) által készített *Hungariae descriptio*n (Antwerpen, 1570) a település *Thamasij* néven szerepel, szintén várábrázolással.[81]

Időrendben haladva figyelmet érdemel egy kéziratos térképvázlat, amely az Esterházy család számára, dél-dunántúli birtokaikról készült a török uralom alóli felszabadulást követően. A térkép tájolatlan, lépték nélküli, és a család ozorai, dombóvári és részben kaposvári uradalmainak (a mai Somogy és Tolna vármegye területén) 152 települését ábrázolja *Simontornya s az több helyeknek mappáia* címmel.[82] A latin nyelvű térképen Tamási *Damasÿ* megnevezéssel szerepel. Érdekessége, hogy az oltalmat adó őrhelyeket (*praesidium*) két oldalról lépcsőzött ábrával tünteti fel a szerző (például Dombóvár, Kaposvár, Törökkoppány, Simontornya, Pincehely és Ozora esetében), Tamásinál azonban külön jelzés, egy bástyaszerű ábrázolás tűnik fel.[83]

1778-ban készített Rózsás Ferenc *geometra* térképet a Tamási községhez tartozó erdőről *Linearum in Sylva Tamásiensi neo excissarum idealis delineatio* (…) címmel. A kéziratos, déli tájolá-

[66] TRKPH Historia Parochiae Tamásiensis II. 1948. Keresztek, szobrok, azok fenntartása. Lapszám nélkül.
[67] Bővebben a témáról: LANTOSNÉ 1996, 139–158. A Pécsi Egyházmegyében állított kálváriákról, vonatkozó ábrával: 140.
[68] ÚZ é. n.
[69] Az apari temető melletti kálvária egyik keresztjén az 1890-es dátum olvasható.
[70] 1894-ben készült, de Krisztus-keresztjén az 1837-es évszám is feltűnik.
[71] A feszületet és Szűz Mária-szobrot a 18. század végén állították a dunaföldvári Kálvária-dombon. 2005 után felújították.
[72] Kálváriát stációkkal és keresztekkel Harcon 1884-ben állítottak. A közelmúltban szinte teljesen megsemmisült.
[73] 1891-ben állították fel a kálváriát Kakasdon. A kőkeresztek hasonlóak formai megoldásaikat tekintve a tamási kálvária szobraihoz.
[74] A koppányszántói római katolikus templom mellett kereszt és a két lator áll. Kálváriájának stációi újabbak.
[75] A szakályi templom mellett álló kálvária-szoborcsoport a 18. században készült.
[76] Tevel egykori kálváriához tartozó keresztek és stációk ma rossz állapotban vannak.
[77] Závodon már 1737-ben kálvária-kápolnát építettek stációkkal. Krisztus keresztjén évszám: 1862.
[78] CSENDES 1977, 244.
[79] HIM B IX a 1011/1.
[80] HIM B IX a 482/14.
[81] HIM B IX a 487/1-1.
[82] MNL OL S 16 No. 1069. Eredeti jelzete: Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 92. Fasc. I. No. 9. Feldolgozta: K. NÉMETH 2014.
[83] CSENDES 1977, 253.

sú, színezett térképen távlati ábrázolások is feltűnnek, többek között Tamási plébániatemplomával, valamint Miklósvár (*Niklsburg*) megjelenítésével. A *Várhegy* lábánál azonban hiába keressük az akkor már létező Szent Rozália-kápolnát, miközben a Tamásitól délnyugatra ábrázolt Pári község Szent Mihály-temploma megjelenik.[84]

Tamási első katonai felmérése 1784-ben készült.[85] A települést délről a Koppány folyó határolja, amely Tamási belterülete (*Markt Tamássy*) alatt több ágra bomlik, majd a feketével jelzett – fából készült – híd után, kelet felé egészen mocsaras területté válik. A városból délre vezető út ezen a szakaszon megfeleltethető a mai 65. számú, Szakály felé vezető út nyomvonalának, azonban a híd után az akkor már létező, zárt négyszög alaprajzú vadászkastély – a Miklósvár (*Miklós Vár*) – felé kanyarodik nyugati irányba. Érdemes megfigyelni a Várhegyet, amelynek északi oldalán három fakereszt látható. Ez az első katonai felmérés jelei alapján kálváriával azonosítható. A Várhegy keleti oldalán fut egy keskenyebb út is, amelynek mentén szintén fakeresztek láthatók, illetve egy vörös kereszttel jelzett kőépület is. Utóbbi a Szent Rozália-kápolna első térképi ábrázolása! Jelzése – az első katonai felmérésnek megfelelően – ugyanaz, mint az épülettől keletre eső, *Henÿe Capell* felirattal szereplő henyei kápolnáé.

Az írott források jól megfeleltethetők az első katonai felmérés ábrázolásának. K. Németh András Tamási történeti kálváriáiról írt tanulmányában idézi Farkas Pál (1749–1810) jegyzőt, aki 1776. évhez azt írta be naplójába, hogy *„azon hegytetőn, ahol most a kálvária áll, a töröknek egy vára volt"*.[86] Farkas 1780. április 1-i dátummal azt is feljegyzi, hogy *„az uj cálvária kereszt fák el keszültek a város költségén. Május 3-án föll szentöltetett Pap Josep ozorai öspörös ur által"*.[87] E fából készített keresztfák 34 forintba kerültek. Mivel *„új kálváriát"* említ a forrás, feltehetően létezett már előtte is az adott helyen kálvária.[88] Farkas Pállal kapcsolatban itt érdemes megemlíteni még, hogy a jegyző 1806-ban készített félbőr kötésű, keménytáblájú kézirata 1950-ben került Tamásiból a szekszárdi levéltárba. A szerző az első részben a *Historia Domus*ból vett, emlékezésre méltó dolgok („*rerum memoralium condignus*") között a Szent Rozália kápolnára vonatkozó adatokat is közöl: *„Temető kápolna állittatott fel a pestis ellen Anno 1742-ben"*, írja a nótárius.[89] További adatait az építéstörténetnél még idézzük. 1808-ban készült egy úrbéri térkép Tamásiról (*Mappa Oppidi Tamási*), Ludovicus Oetinger közreműködésével. A keleti tájolású, szélrózsával jelzett térképen a *Vár Hegy* északi oldalán a kálvária is feltűnik három kereszt formájában és *Calv* (?) felirattal, attól keletre, a Miklósvár felé vezető út utáni elágazásnál pedig egy sötét színű folt a kápolnát jelöli, körülötte a hozzá tartozó, zöld színnel megkülönböztetett területtel.[90] A térkép ugyanakkor általában vörös színnel ábrázolja a kőépületeket. Bár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, érdemes megemlíteni, hogy a jellegzetes, zárt udvart magában foglaló Miklósvárról – amely jó viszonyítási pont a térképeken a Rozália-kápolnához is – van színezett helyszínrajz ebből a korból, amely az Esterházy birtokon álló épületeket, a kastélyhoz vezető, fákkal szegélyezett utakat, a kerteket, illetve a *Várhegyi szöllö* területét mutatja.[91]

A korszakból ismert még egy, a 18. század végéről–19. század elejéről származó színezett látkép Tamásiról, amely azonban meglehetősen sematikusan ábrázolja *„Damaschi*t" fallal körülvett templomával és házaival, azonban a Szent Rozália-kápolna nélkül.[92]

Több, Tolna vármegyét ábrázoló térképet is ismerünk ebből a korból. Josephus Marcus Lich-

[84] MNL OL S 16 No. 176.
[85] EKF Tamási. 1784. Colonne X. Sectio 25 és Colonne XI. Sectio 27. A Várhegy és annak környezete: Coll. XI. Sectio 27. A szelvényezésről lásd: CSENDES – N. IPOLY 1977, 177.
[86] K. NÉMETH 2012a, 15.
[87] FARKAS 2008, 113. Idézi: K. NÉMETH 2012a, 15.
[88] K. NÉMETH 2012a, 15.
[89] DOMOKOS 1981, 47. Farkas Pál munkája egyébként feltételezhetően nem csak a fennmaradt kötetből állt, vö. K. NÉMETH 2007a. A gazdag helytörténeti forrás 2008-ban nyomtatásában is megjelent: DEÁK 2008.
[90] MNL OL S 16 No. 55.
[91] MNL OL S 16 No. 88.
[92] MNL OL T 2 No. 1196.

tenstern térképén Tamásinál – bár a jelmagyarázat nem egészen következetes – a mezőváros (*oppidum*), a katolikus plébánia (*Parochia Catholicorum*), a vadászati terület (*Venatoria*) és *Miclosvar* mellett az elhagyott vár (*arx desolata*) jelzését láthatjuk, a DC betűk feloldása pedig vármegyeház (*Domus comitatensis*).[93] Tolna vármegye térképét 1818-ban Joseph Schnemann is elkészítette.[94] Ezen színezett tömbökkel vannak jelezve a települések nagyobb épületcsoportjai, Tamási belterülete esetében a katolikus templom köré szerveződő egész történeti városmag. A városnál a *Religio Catholica* jelzi a felekezeti hovatartozást. A Koppány folyót mocsaras terület (*Loca paludinosa*) szegélyezi. A folyón átívelő hídtól délkeletre a térkép egy magában álló épületet jelez: ez tájolása alapján bizonyára a Szent Rozália-kápolna. Érdekes, hogy a Kosbán (*Prae.*[dium] *Kosba*), a Miklósvártól (*Cas. Miklosvár)* délkeletre a tamási vár is megjelenik négy sarokbástyás épület formájában, *Rudera*, azaz „romok" felirattal. Klausz Adolf mérnök 1837-ben készítette el a Koppány mocsarának állapotfelmérését, a szárítási munkák költségeivel. A vízrajzi térképen a *Tőltés* után elágazó utak között, jelenlegi pozíciójában és tájolásával jelenik meg a Szent Rozália-kápolna épülete sematikusan, körötte téglány alakú telek jelzésével.[95]

E térkép volt az alapja az 1838-ban Klausz Adolf *Urad. Mérnök* által jegyzett *Koppán csatorna szabályozási tervének* is, rajta a kápolnával a *Tamási Tőltéstől* vezető hármas útelágazás közelében.[96]

A második katonai felmérésen (1857) Tamási déli oldalán, a szabályosan felparcellázott telkek kertjei alatt a már szabályozott Koppány folyó folyik mindkét partján fasorral. A városból kivezető, jellegzetes hármas útelágazás a híd után a mai Hársfa, Nagyhorhos és Fő utcának felel meg, utóbbi két út között pedig a térkép a Szent Rozália-kápolnát jelzi körre illesztett kereszttel, a kőépületeknek megfelelően vörös színnel. A Várhegy (*Várh.*) északi részén két sorban álló stációk vezetnek a magasabban álló kálvária három keresztjéig. Az egész – Szent Rozália-kápolnát is magában foglaló – területet a *Kalv. B.* (tehát *Kalvarienberg*) felirat jelzi.[97] A helynévről érdemes megjegyezni, hogy már 1857 előtt évtizedekkel is Kálvária-hegynek nevezték a Várhegynek ezt az oldalát. Farkas Pál az 1808. évhez feljegyzi az akkori szárazsággal kapcsolatban, hogy *„processziókat jártunk a Kálvária hegyre*" és (…) *„esedeztünk a szép hasznos esőkért"*.[98] Mint láttuk, Farkas magát a Szent Rozália-kápolnát e művében *„temető kápolnának*" nevezi.

Ugyancsak Farkastól származó információ, hogy 1821. április 5-én három keresztet és két szobrot – bizonyára már kőkereszteket – állítottak fel a kálvárián, amelyet három nap múlva Esterházy Miklós herceg is megtekintett.[99] Forrása a *Protocollum Parochiae Tamasiensis* címmel ellátott *Historia Domus*, amely a plébániával kapcsolatos eseményeket 1770-től tárgyalja és ezt az eseményt is megörökíti: *„Anno 1821º 6 Die Aprili erecta est Crux cum omnibus appertinentis imago item S. Joannis, et Maria Magdalena in monte Calvaria. Item est Crux ante capellam trans aggerem, de Crux in Coemeterio benedictae* (…) *sunt die 1ª ejusdem mensis ab Ad. Rdo Dno Marco Máichlbek Parocho kesziensi, uno et Districtus hujus Simontornyensis Vice Archi Diacono, praesente Paulo Bregovits Parocho hujate* (?), *Paulo Bertits Praeceptore, Joanne item Rátz Judice ac 5ª aliis Juratiss, et aliquot ex Populo, quoniam tempus pluviosum fuerat. Omnes tres cruces hic* (?) *per Comunitatem erecta sunt*."[100]

A *Historia Domus* az 1839. évnél, a Koppány csatornázásával kapcsolatban a *Monte Kálvária* (Kálvária-hegy) helynevet is használja: *„Anno 1839mo* (…) *Isto Anno et hoc memorabile est, quod Fluvius Koppány canalitatus quidem sit, sed generalis canalis incapat fuit in se aquam recipiendi,*

[93] HIM B IX a 661.
[94] HIM B IX a 662.
[95] MNL OL S 16 No. 198.
[96] MNL OL S 16 No. 235.
[97] MKF. Tamási. 1857. Colonne XXIX. Sectio 58. A szelvényezésről lásd: CSENDES – N. IPOLY 1977, 177.
[98] FARKAS 2008, 138. Idézi: K. NÉMETH 2012a, 16.
[99] *„Őhercegsége is az örökössel és harmadmagával a Kálváriát látni és a tájékot megtekinteni gyalog ment föl a Kálvária hegyre"*. FARKAS 2008, 161. Idézi: K. NÉMETH 2012a, 16.
[100] PEL III.136.005. Tamási, Historia parochiae, lapszám nélkül.

sepe exundavit. Hinc Celsissimus Princeps quidem (?) *in fluvium Koppány per plures Canales minores exsiccant, hoc anno jam carica tam avari curavit, ex Monte Kálvária feram naturalem devasti,* (…) *terrain canileta existente miscevit, ac deinde fertilem reddidit.*"[101]

1851-ben újra kőkereszteket állítottak itt, ezek azonban az 1880-as évekre már romos állapotba jutottak, ezért 1891-ben ismét új stációkat állítottak fel, ekkor azonban már mai helyükön, a Szent Rozália-kápolna közelében.[102] 1857-ben mindenesetre a kálvária még eredeti helyén látható és nem a Szent Rozália-kápolnánál. Érdemes megemlíteni, hogy szokásos volt a korban a helyi kálváriákkal összefüggésben „Kálvária-hegynek" nevezni az azoknak helyet adó területet. A Tamási melletti Pári községnek is volt ilyen: egy 19. századi erdőtérkép *„Kalvaryberg*ként" nevezi meg a településhez közeli egyik magaslatot. A templomával jelzett Pári település és a Kálvária-hegy között kálváriát is ábrázol ez a térkép.[103]

1859-ben készültek el a kéziratos térképszelvények Tamási kataszteri térképéhez. A *Tamási nagy község Tolna megyében* címet viselő mappát Szikszay felmérésvezető jegyezte. A 18.16. számú térképszelvényen a 63. helyrajzi számú telken látható a kálvária a *Várhegy*en, a 612. helyrajzi számú telken pedig *Szt. Roza* néven a kápolna is. Az épület még torony nélküli, téglány alakú alaprajzán a felmérés ugyanakkor érzékelteti a szűkebb szentélyzáródást.[104]

8. kép. A Szent Rozália-kápolna egy 1945 előtti képeslapon. Részlet (forrás: Tamási Helytörténeti Gyűjtemény)

Tamási kataszteri térképének színes, az előzővel lényegében megegyező változatán szintén *Szt. Roza* felirattal szerepel a kápolna a *Kosba* területén. Itt kell megjegyeznünk, hogy az egykori Kosba falu a jelölt területtől több mint 3 km-re délnyugatra, a ma Kosbának nevezett külterület pedig körülbelül 2 km-re fekszik délre.[105] Ugyanakkor a Kosba abban a korban a Miklósvárat és vadaskertet is jelentette, mint az a hozzá tartozó uradalom 1798. évi leírásából is kiderül.[106] Mivel ez a terület már meglehetősen közel esik a Szent Rozália-kápolnához, a kataszteri felmérés véleményünk szerint nem használja tévesen a terület megnevezését. A hajó és a szűkebb szentély lényegében megfelel a tényleges mai alaprajznak, természetesen itt is a később épített torony nélkül. A térkép a *Várhegy*en még ábrázolja a stációkat is hét darab oszlopra állított kereszt formájában. E sematikus ábrázolás alapján nyilván nem érdemes a stációk számára és formai sajátosságaira következtetni.[107]

Tamási harmadik katonai felmérésén (1872 és 1885 között) kör és rajta kereszt jelzi a kápolnát vörös színnel. Ekkor még a kálvária stációi is láthatóak a Várhegyen, mint fentebb említettük,

[101] PEL III.136.005. Tamási, Historia parochiae, lapszám nélkül.
[102] K. NÉMETH 2012a, 16.
[103] MNL OL S 16 No. 102.
[104] MNL OL S 78 245. téka Tamási 9–37.
[105] K. Németh András szíves közlése.
[106] K. NÉMETH 2008.
[107] Kataszteri térképek. Tamási. 1859 körül.

1891-ben kerültek új stációk a Szent Rozália-kápolna mellé.[108] Tolna vármegye 1890-ben kiadott 1:125.000 méretarányú térképe[109] ezzel szemben csak a város plébániatemplomát és a Miklósvárat jelzi a jelmagyarázatban feloldott jelekkel. Végül Tamási és Igal 1908. évi térképszelvénye nem szolgál új információkkal a fentebb bemutatott megyei térképekhez képest. Érdekes, hogy a Várhegy északi részén még mindig jelzi a kálvária stációit, sőt, a hegy délebbre eső részén, Miklósvártól (*Jagd Schl.*[oss]) keletre is ábrázol kereszteket (stációkat?).[110]

ARCHÍV FOTÓK A SZENT ROZÁLIA-KÁPOLNÁRÓL ÉS KÖRNYEZETÉRŐL

Ami az archív fotókat illeti, a Szent Rozália-kápolnát hiába keressük a Tamásit és jeles épületeit ábrázoló 1945 előtti képeslapokon – egy kivételével. Egy *Tamási* feliratú, négy részre osztott képeslapon ugyanis szerepel a *Kálvária*, pontosabban a Szent Rozália-/Kálvária-kápolna, ami – a fák takarása ellenére – némi támpontot nyújt az épület 1945 előtti külső megjelenéséhez (8. kép).[111]

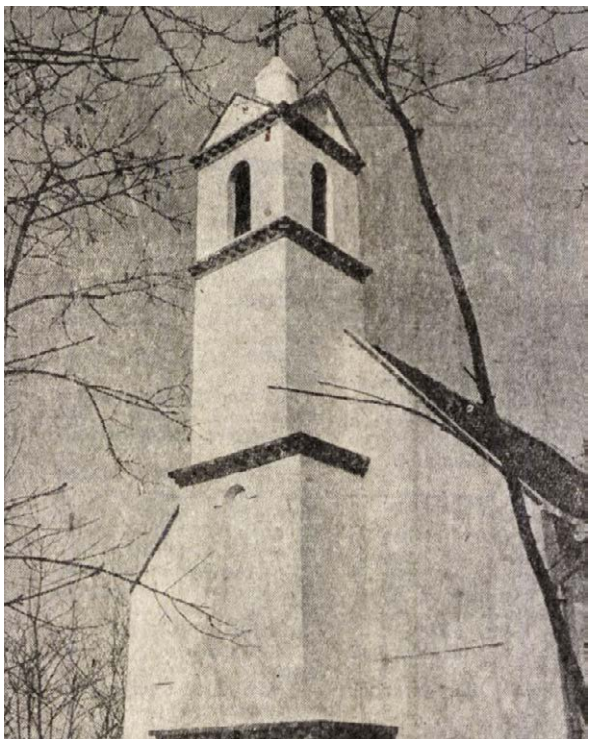

9. kép. Dűlőút a Rozália-kápolna felé, 1939–1940 (forrás: Tolna Megyei Illyés Gyula Megyei Könyvtár, helytörténeti részleg, ltsz. nélkül)

Kutatásunk során egy további, 1939–1940-ben készült fotót sikerült még megismernünk a Tolna Megyei Illyés Gyula Megyei Könyvtár gyűjteményéből.[112] Ezen a felvételen a kápolna előtti dűlőúton tehenes szekér poroszkál. A kompozíció háttere a kápolna épülete, amelyből csak tornya és akkor bádoggal fedett teteje látszik. Néhány megállapításra azonban ez a kép is alkalmas (9. kép). Az épületbelsőről nem találtunk az 1970-es évekbeli felújítás előtti fényképet, ami annál inkább sajnálatos, mivel ez a falak és a boltozatok részleteinek, illetve a régi faoltárnak az elképzelésében is segítené bizonyára a kutatást.

Az összes többi, eddigi kutatásunk során fellelt fénykép az 1970-es években elvégzett műemléki felújítás után készült, tehát az épület ma is látható külső képét mutatja. A *Tolna Megyei Népújság* 1975. április 10-i számának *Műemléki kalauz* rovatában a külsejében frissen felújított kápolna jelenik meg Gottvald Károly fotóján, még a torony emléktáblája nélkül (10. kép). Ugyanitt a kápolna mellett álló Szent Vendel-szobor is szerepel egy külön fotón (11. kép).[113] A szoborról egy közelmúltban, 2024-ben megjelent helytörténeti kiadvány is közöl képet.[114] A kápolna már felújítva látható a *Turista Ma-*

[108] HKF. Szelvény: 5360/2. A szelvényezésről lásd: CSENDES – N. IPOLY 1977, 177.
[109] KOGUTOWITZ – GÖNCZY 1890.
[110] MNL BéML XV 1 d 68.
[111] Köszönettel tartozom a Tamási Helytörténeti Alapítványnak, hogy a képeslapot digitálisan rendelkezésemre bocsátotta.
[112] Tolna Megyei Illyés Gyula Megyei Könyvtár, helytörténeti részleg, ltsz. nélkül.
[113] -i 1975.
[114] KURDI 2024, 178.

10. kép. A Szent Rozália-kápolna az 1974–1975. évi felújítás után (fotó: Gottvald Károly, forrás: -i 1975, Tolna Megyei Népújság)

11. kép. A Szent Vendel-szobor 1975-ben (fotó: Gottvald Károly, forrás: -i 1975, Tolna Megyei Népújság)

12. kép. A kápolna és a Kálvária 1985-ben (forrás: MIHÁLYI 1985)

gazin 1985. évi 10. számában. A fotó délnyugatról készült, láthatók rajta a Kálvária keresztjei is hátulról (12. kép).[115] A kápolna különösebben nem jellemző külső fotója megjelenik továbbá a *Tolnai Népújság* 2004. április 30-i számának *Híres, értékes* rovatában.[116]

A Tamási Helytörténeti Alapítvány őriz még néhány további fotót is, amelyek közül érdekes például egy, a kápolnát északról ábrázoló felvétel. Ez a fotó ugyanis még a terület 1980-as években történt beépítése előtt – de már biztosan a felújítás után – készült a kápolnáról (13. kép). Két képeslap is gazdagítja az alapítvány gyűjteményét, amelyeken megjelenik a kápolna, a mainál némileg jobb műszaki állapotban.

[115] MIHÁLYI 1985, 10.
[116] Rozália kápolna. Tolnai Népújság 2004. április 30. (XV. évf. 100. sz.) 9.

13. kép. A kápolna északkeletről, 1975 után (forrás: Tamási Helytörténeti Alapítvány)

14. kép. A kápolna délnyugatról, a 2000-ben elvégzett műemléki revízió idején (fotó: Csejdy Júlia, MÉM-MDK, ltsz.: 227.485ND)

15. kép. Az épületbelső a 2000-ben elvégzett műemléki revízió idején (fotó: Csejdy Júlia, MÉM-MDK, ltsz.: 227.487ND)

2000-ben került sor a Szent Rozália-kápolna műemléki revíziójára, amely során két külső és egy belső fotó is készült. Ezeket ma a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Fotótára őrzi (14–15. kép).[117]

Végül meg kell említeni Deák-Varga Dénes *Tamási örökségvédelmi tanulmánya* című munkáját, ahol védett műemlékként szerepel a Rozália-kápolna, külső fotóval.[118]

A SZENT ROZÁLIA-KÁPOLNA ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A Szent Rozália-kápolna ma látható formájában három fontosabb szakaszban épült meg. A szakirodalomban keleti tájolású, hajójánál keskenyebb, poligonális (a nyolcszög három oldalával záródó) szentélye gótikus eredetűként szerepel, amelyhez a hajót 1742-ben, a nyugati tornyot pedig 1896-ban építették hozzá.

Rövid irodalmi kitérő

Érdekességként meg kell említeni, hogy létezik egy alapítási monda a kápolna keletkezésével kapcsolatban. E szerint *„A török hódoltság idején elraboltak egy magyar nőt, aki Törökországban háremhölgy lett. Később gazdagon tért vissza Magyarországra és hálából építtetett egy kápolnát."*[119] Ez az alapítástörténet nyilván nem állja ki a tudományosság próbáját, a benne szereplő hölgy ugyanis a Szent Rozália-kápolnával összefüggésben sehol sincs megemlítve a forrásokban, mindenhol az szerepel, hogy a kápolnát a tamási katolikus hitközség építtette (vö. *„per Comunitatem erectum*"). Az irodalmi hagyományok kapcsán érdemes megemlékezni a források áttekintésénél már említett Szalay Antal plébános és helytörténészről is. Szalay ugyanis 1830-ban megjelent helytörténeti monográfiája előtt négy évvel, 1826-ban, a *Felső Magyar-Országi Minerva* negyedéves folyóirat hasábjain egy romantikus történelmi elbeszélést közölt *A' kosbai kápolna* címmel. Az 1440-es évek zűrzavaros belharcainak időszakába teszi szépirodalmi műve cselekményét, amelynek egyik helyszíne a tamási vár, ugyanakkor fontos szerepet kap benne egy, az író korában már elpusztult – de élő hagyomány alapján még bizonyára ismert – középkori épület, a kosbai kápolna is.[120] Ez azonban nem azonos a ma is álló Szent Rozália-kápolnával, amint ezt alább még tárgyaljuk.

Első építési periódus

Ami az első periódust illeti, a kápolna építési évét a szakirodalom egybehangzóan 1542-re teszi, amely évszám ma a torony nyugati homlokzatán is olvasható. Genthon István 1951-ben megjelent *Magyarország műemlékei* című munkájában erre az évre datálja a *„gótikus"* szentélyt, a kiadvány szerkezetéhez igazodva azonban forráshivatkozás nélkül.[121] Genthon a MÉM-MDK könyvtárában őrzött kéziratos műemléki bibliográfiájában[122] és a *Magyarország művészeti emlékei* című kötetében[123] ugyanakkor megadja forrását, jelesül Stippek József építész 1945. évi egyik felmérési rajzát. Stippek 1944-ben kezdte meg Baranya (és Tolna) vármegye javarészt barokk stílusú épületeinek felmérését, amely munkáját a Műemlékek Országos Bizottsága is támogatta. Így került a műemléki tervtárba több száz műszaki rajza, köztük a tamási kápolnáról is két felmérési rajz (16–17. kép).

[117] A MÉM-MDK Tervtárában: Csejdy Júlia: Tamási. R. k. kápolna, Kálvária (v. Rozália kápolna). Revíziós adatlap. 2000. Ltsz. n. A MÉM-MDK Fotótárában: A Szent Rozália-kápolna délnyugatról, 2000. Fotó: Csejdy Júlia, ltsz. 227.485ND. A kápolna északkeletről, 2000. Fotó: Csejdy Júlia, ltsz.: 227.486ND. A kápolna belső tere, 2000. Fotó: Csejdy Júlia, ltsz.: 227.487ND.

[118] DEÁK-VARGA 2003, 18.

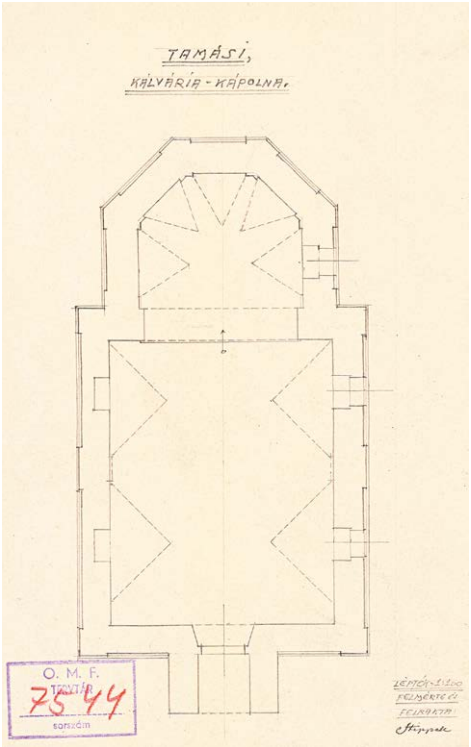
[119] Tamásiban 1968-ban rendezték meg az Országos Honismereti Tábort, amely során földrajzi neveket, helyekről szóló legendákat gyűjtöttek Tamási határában Égető Melinda vezetésével. Az anyagot a Wosinsky Mór Múzeum Néprajzi Adattára őrzi. Ebben szerepel a Rozália-kápolnáról szóló történeti legenda. Idézi: K. NÉMETH 2012b, 7.

[120] SZALAY 1826, 721–732.

[121] GENTHON 1951, 435.

[122] GENTHON é. n., Tamási.

[123] GENTHON 1959, 376.

16. kép. Stippek József: Tamási, Kálvária-kápolna. Alaprajz. Felmérési rajz, 1945 (MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 7544.)

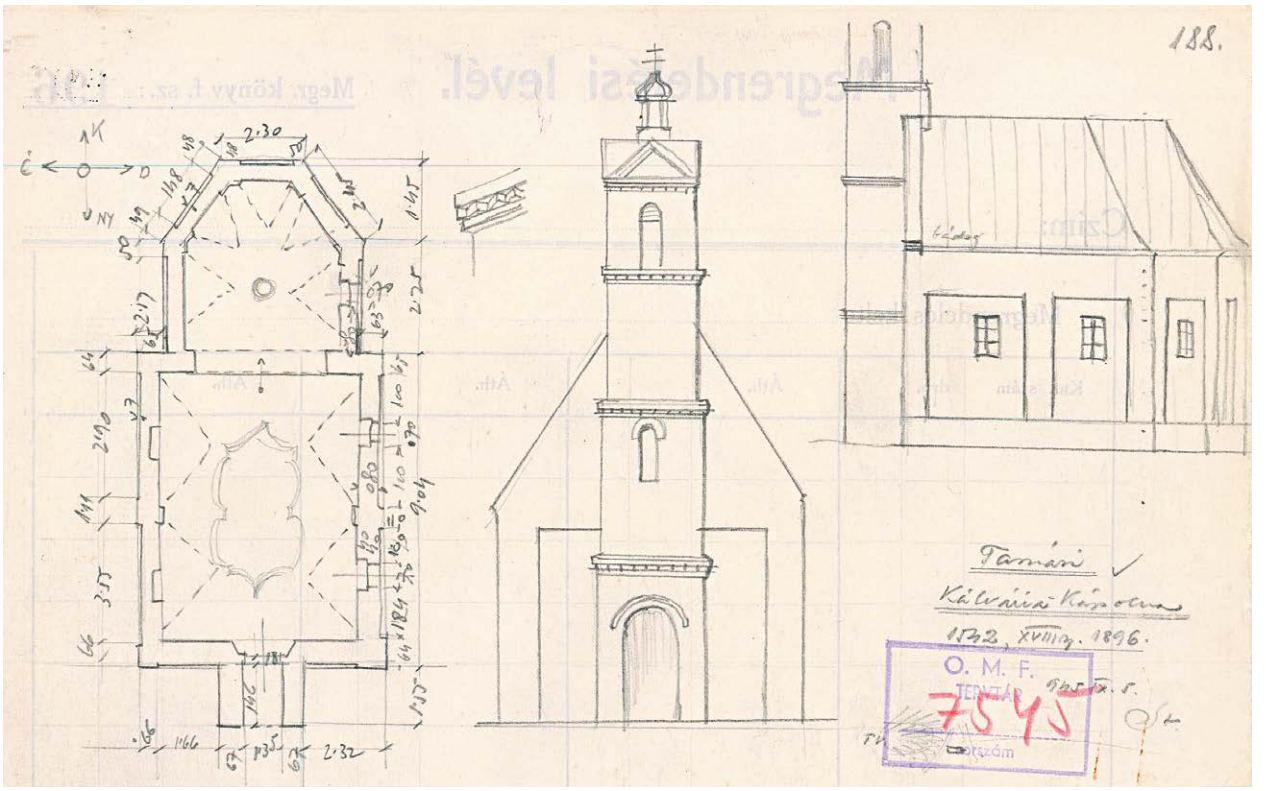
Az egyiken az épület alaprajza, a másikon pedig kótázott alaprajza, illetve nyugati és déli homlokzatának vázlatos rajza szerepel.[124] Utóbbi, *„945. IX. 5."* dátummal készített rajzon az alábbi felirat olvasható: *„Tamási / Kálvária-Kápolna / 1542, XVIII sz. 1896."* Kérdés, hogy honnan származott Stippek információja a templom építésének pontos évéről? Ennek magyarázata feltételezésünk szerint az lehet, hogy 1945-ben, a felmérés készítésekor helyben tudott meg történeti adatokat. A megfelelő helytörténeti ismeretekkel rendelkező ember rendelkezésére is állt ehhez Papp István esperes-plébános személyében. Papp 1931 óta volt Tamási plébánosa[125] és egész életében fáradhatatlanul kutatta a helység történetét. Jegyzetapparátussal ellátott és jelentős levéltári, illetve szakirodalmi forrásanyagot felhasználó munkája Tamásiról és a járásról csak halála után évtizedekkel, 2000-ben jelent meg. Emellett 1967-ig hivatalában, plébánosként vezette a *Historia Domus*t is, amelyben szintén vannak bejegyzései a Szent Rozália-kápolnáról. Idézzük utóbbi vonatkozó részletét: *„A sz. Rozália-kápolna. Ezen kápolna tulajdonképpen a török előtti időből való. A tornyán olvasható 1542-s évszám elfogadható, hiszen a török 1544-ben* [SP: valójában 1545-ben] *foglalta csak el Tamásit. Az 1542-s évszám, amikor a kápolnának még nem volt tornya (a torony építéséről l. alább) a kápolna homlokzatán volt. 1742-ben, amikor 1739-ben nagy pestis járvány volt Tamásiban, a község átépíttette (abban az időben ott lévén a temető, temetőkápolnának hívták). Hogy ezen átépítés milyen mérvű volt, azt esetleg renoválások alkalmával lehetne megállapítani, amikor a vakolatot a falról leverik. Tornya nem volt. Három ablak van a déli oldalán. Akkor (régen) Szűz Mária tiszteletére volt szentelve, később sz. Rozália tiszteletére lett dedikálva.* (…) *1894-ben (jul. 29.) az egyháztanács elhatározta, hogy a sz. Rozália kápolnához új kis tornyot épít egy kis harang elhelyezésére. Ez meg is valósult, a harangot Bába Mihály vette."*[126]

Érdemes a háztörténet fenti szövegét együtt olvasni a szerző tamási járásról szóló, nyomtatásban megjelent művével. Utóbbiban a Szent Rozália-kápolnával kapcsolatban az alábbi következtetésekre jut: *„Újfalu 1443-ban a tamási vár tartozéka, követte annak sorsát. Az 1542. évi adó Tengelicnél van beírva. Az 1543. évi adókönyv szerint Verbőczi Imre birtoka, vagyon rajta 3 porta, melyek fizetnek. (Rovásadó 1543: Kammerer 1880. 32. sz.). Újfalu a Szent Rozália kápolnánál volt, ez első osztályú műemlék. Szentélye csúcsíves szerkezetet árul el, a nyolcszög három oldalával zárul. E kápolna a török előtti időből maradt fenn. Az 1719. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv romos kápolnának említi, a torony még 1/3 részben állt. Áldozócsütörtökön a hívek körmenetileg mentek, és ott mise volt a kápolnában, tehát nagyon romos nem lehetett. Az 1742. évi egyházlátogatás szerint a hívek a romos kápolnát fogadásból a pestis ellen helyreállították. Milyen mérvű volt az átépítés, szakértői*

[124] Stippek József: Tamási, Kálvária-kápolna. Alaprajz. Felmérési rajz, 1945. MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 7544.; Tamási, Kálvária-kápolna. Alaprajz, nyugati és déli homlokzat. Felmérési rajz, 1945. ltsz.: 7545.

[125] Papp István újmisés papként 1914. december 27-én mutatta be első szentmiséjét szülővárosában, Tamásiban. 1928. szeptember 9-től vikáriusként, 1931. február 9-től évtizedeken keresztül, 1967. január 1-i nyugdíjazásáig plébánosként tevékenykedett itt. TRKPH Historia Parochiae Tamásiensis II. 1948. 1914. és 1931. évi bejegyzés. Lapszám nélkül.

[126] Lásd TRKPH Historia Parochiae Tamásiensis II. 1948. Templom, kápolnák a plébánia területén. Lapszám nélkül. A plébános e bejegyzésénél, a lap alján, Genthonra hivatkozva, az alábbi kiegészítést teszi: *„A kápolna szentélye gótikus szerkezetű, a nyolcszög három oldalával záródik a török előtti időből. /Genthon: Mg. művészeti emlékei. I. 376. l./"* GENTHON 1959, 376.

17. kép. Stippek József: Tamási, Kálvária-kápolna. Alaprajz, nyugati és déli homlokzat. Felmérési rajz, 1945 (MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 7545.)

vizsgálat tudná megállapítani. Tornyát nem építették fel, de az 1542-es évet a kápolna homlokzatára festették. 1896-ban tornyot kapott a kápolna és akkor, mivel a torony az évszámot eltakarta, a toronyra festették át. (A tamási plébánia története). Az évszámoknál nincs semmi ellentmondás, a török Tamásit 1544-ben foglalta el. A köztemető a török után először a Szent Rozália kápolnánál volt, ezen kápolnát temetői kápolnának is hívták."[127]

A két fenti szövegrészlet alapján a torony építésekor a kápolna nyugati homlokzatára festett évszámot átfestették magára a toronyra. Bejegyzése alapján Papp István itt látta, mára azonban az évszám eltűnt a toronyról. Talán az 1973–1975. évi helyreállítás során pusztult el? Nem tudni továbbá, hogy az évszám átfestésére vonatkozó adatot milyen forrásból idézte a plébános, a *Historia Domus* szövegkörnyezete alapján talán az 1894. július 29-i egyháztanácsi jegyzőkönyvben szerepelhetett. Ez a dokumentum azonban ma nem fellelhető. A Pécsi Egyházmegyei Levéltárba a tamási plébánia levéltára meglehetősen hiányosan került be, az egyházközségi jegyzőkönyvek pedig csak 1926-tól állnak rendelkezésre. A plébános azonban még olvashatta az eredeti jegyzőkönyvet, hiszen annak keltét napra pontosan adja meg.

Papp István nagy helyismeretet és történeti tudást magában foglaló szövegeit mindazonáltal érdemes némi kritikával olvasni. A nyomtatásban megjelent szövegben például a középkori Újfalut a kápolna közelében feltételezi. Újfalu/Tengelic település azonban a Várhegy nyugati oldalán, légvonalban mintegy 500 méterre helyezkedett el, ezért e következtetés téves.[128] A plébános a *Historia Domus*ban – ahova inkább vázlatszerűen, mintsem publikálásra szánva jegyezte fel gondolatait – kétszer is említi továbbá, hogy a kápolnának nem volt tornya. Ezt az állítását jobban árnyalja aztán a később kinyomtatott helytörténeti munkájában: e szerint a korai épületnek volt tornya, de azt a

[127] PAPP 2000, 175–176. A települést egy 1443. január 25-én kelt oklevél említi *Wyfalw* néven, a tamási vár tartozékaként. Vö. RADVÁNSZKY – ZÁVODSZKY 1909, 210; PAPP 2000, 175.
[128] Vö. K. NÉMETH 2015, 168–170, 188.

18. században nem építették újjá. A plébános utal ennek kapcsán Tamási 1719. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvére, amely szerint akkor részben még állt a torony. A hivatkozott 1719. évi *Canonica Visitatio* tartalmi kivonata Brüsztle József olaszi plébános *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis* című négykötetes munkájának (1874–1880) negyedik kötetébe, a tamási plébánia történetének ismertetésébe is bekerült. Magát az idézett forrást levéltári kutatásunk nem lelte fel, feltehetően azonban Papp István is Brüsztlétől vette át az adatokat a *Historia Domus*ba az 1719. évi egyházlátogatásról: „(…) *Item et altera diruta capella in praedio Kosba, exstante turri in tertialite, cui Patrono fuerit dicata, aeque ignoratur. Ex devotione autem quotannis de oppido Tamási in Ascensione Domini processionaliter ad eundum locum proceditur, in quo et divina peraguntur.*"[129]

A forrásban – egyezően a plébános által leírtakkal – szó esik a kápolna romos állapotáról, tornyáról, amelynek harmada 1719-ben még állt és amelyhez Tamási mezővárosból a hívek áldozócsütörtökön („*Ascensione Domini*") körmenetben mentek ki, misézve is ott („*in quo et divina peraguntur*"), szól továbbá arról is, hogy védőszentje feledésbe merült. Brüsztle kivonatos szövege azonban egyértelműen Kosba pusztát („*praedium Kosba*") nevezi meg, ahol egy romos (a „*diruta capella*" jelentése inkább „elpusztult", de ha részben állt még a tornya, lehet romosnak is fordítani, mint ahogy Papp István szövegében szerepel) kápolnát ír le. Bár a szöveg a „*capella*" szót használja, mégis inkább az egykori Kosba falu templomát kell valószínűleg értenünk rajta, mintsem a mai Szent Rozália-kápolna előzmény épületét. Brüsztle is megjegyzi a szövege folytatásában, hogy itt a Kosba pusztán, az erdőben álló, Szentháromság tiszteletére szentelt templomról van szó, amelynek romjai harminc évvel azelőtt még láthatóak voltak a „Likas hegy" közelében.[130]

Némi kitérőként érdemes felvetni a kérdést, hogy ez a Kosba pusztán 1719-ben leírt kápolna mennyiben vethető össze Szalay Antal helytörténész és író „*kosbai kápolnájával*"? Mint említettük, utóbbit 1826-ban Szalay 15. században játszódó „regéje" egyik helyszíneként jelöli meg. Amint azt a kutatás már kimutatta éppen a címadó „*kosbai kápolnával*" kapcsolatban, Szalay képzeletbeli cselekményében szerepelnek valós történelmi tények, tehát a kérdésfelvetés érvényes. A kosbai kápolna motívumát feltehetően kortársa, Bregovics Pál információi alapján vette át, aki 1805-től 1843-ig volt tamási plébános, és aki, mint „*esmeretes hazafi, a' Nemzeti literatura barátja 's előmozditója*",[131] érdeklődött a környék múltja iránt és feljegyezte az akkor még ismert, vagy látott középkori templomromokat, köztük a Kosba területén egykor volt templomot is: „*a* [tamási] *felsővadkertben egy kis meredek hegyen a templom romlott falait 1800 körül még láttam, de már lerontatván téglájából pincék épültek. Középszerűnél kisebb templom volt, mellette szőlők voltak ültetve, melyeknek barázdái még most is észrevehetők*".[132]

A Bregovicsnál a „*felsővadkertben*" – a Miklósvár egyik vadaskertjében – említett, 1800-ban még romjaiban látható, de később elpusztult templom azonos azzal a romos templommal is, amelyet a tamási vár kapcsán már idézett Moldoványi József ír le a város ismertetésénél: „*Tamási városa mellett fekvő erdőben ezek előtt egynehány esztendőkkel találtatott egy hoszszú lyuk a' hegybe pintze formára bévájva, mellyben egy hoszszú Ambitus vagyon, kisded szobátskákra , és egy ebédlőre felosztva: minthogy pedig a' templom' omladékja mindjárt ezen jelenés mellett látszatik lenni, az a' köz vélekedés, hogy ezen föld alatt való lakásban a' Törökök' ideje alatt Barátok laktak, kik magokat minden emberi társaságtól, és a' Pogány ellenségnek nyomorgató karjaiktól ezen vadonban meghuzván, a' haza' megszabadításáért titkon végezék ájtatosságokat*".[133]

Ezek a helytörténeti ismeretek inspirálhatták tehát Szalay Antalt, hogy történelmi adatokkal tegye valószerűbbé „kosbai kápolnáját", amely azonban – a fentiek alapján – sem a névazonosság,

[129] BRÜSZTLE 1880, 677–678. A tamási plébániáról szóló rész: 675–691.
[130] BRÜSZTLE 1880, 678.
[131] SZALAY 1830, 83.
[132] K. NÉMETH 2006, 69. 10. jegyzet.
[133] MOLDOVÁNYI 1824, 64. Idézi: K. NÉMETH 2006, 69; K. NÉMETH 2020, 169–211.

sem elhelyezkedése alapján nem feleltethető meg a Szent Rozália-kápolnának. A Szalay irodalmi forrásai által említett templom az ún. likas-hegyi járatrendszernél Torma István által az 1970-es években a terepen azonosított templommal azonosítható, az egykori Kospa falu templomaként.[134] Az 1830-ban publikált helytörténeti munkájában maga Szalay Antal sem hozza összefüggésbe e középkori templomot az egyébként szintén említett Szent Rozália-kápolnával.

Visszatérve a Szent Rozália-kápolnára, érdemes megjegyezni, hogy a korábbi épület feltételezése a hozzá kapcsolt építési éven (1542) túl a sokszögzáródású szentélyen, annak (lényegében) keleti tájolásán és a hajónál szűkebb szélességén alapul. Ezt a feltételezést analógiaként Tolna vármegye több temploma is alátámaszthatná. Csak két példát említve, a szakályi római katolikus templom hajóját a 18. században állították helyre és bővítették a hajónál keskenyebb, 15. századi, a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres szentély felhasználásával, az aparhanti Szent Bertalan tiszteletére szentelt római katolikus templom hajóját pedig szintén a barokk korban újították meg, a keskenyebb, poligonális záródású, támpilléres, feltehetően 15. századi szentély megtartásával.[135] Megjegyzendő, e középkori szentélyek esetében támpilléres megoldásról van szó, ellentétben a tamási kápolna támpillérek nélküli szentélyével. Utóbbira is akadt példa a megyében, azonban ezen kápolnák és templomok hajója jellemzően nem barokk újjáépítés eredménye volt, hanem középkori eredetű épületrész.[136]

A Szent Rozália-kápolna első építési periódusát illetően meg kell még jegyezni, hogy az épület közvetlen közelében középkori régészeti lelőhely ismert,[137] nagyobb szabású régészeti feltárás azonban sem az épületbelsőben, sem a kápolna környezetében nem folyt. 1985-ben történt leletmentő ásatás Vizi Márta és Gere László régészek vezetésével, ekkor ugyanis a Fő utca mentén fekvő házak építése megbolygatta a kápolna körüli korai temető területét, és a kápolnától keletre fekvő dombot lefaragták.[138] A régészek 17–18. századi temetkezéseket és középkori kemencéket tártak fel az ásatás során. Ezekkel az eredményekkel jól összevethető Tolna megye 1981-ben megjelent helynévgyűjtése, amely a népi emlékezet szóbeli közlésein alapult és amely szerint a török időkben a Rozália-kápolna mellé temetkezett a lakosság.[139] Terepbejárások és adatgyűjtések is folytak a területen. Torma István terepbejárási naplóiban rögzített felszíni telepnyomot 1963-ban.[140] 2013-ban K. Németh András a Kápolna utca elején található 1–4. számú házak előtti alacsony partfalból néhány középkori kerámia gyűjtését regisztrálta.[141] A középkori település feltételezése szerint a Fő utca alá is húzódhat. Ezt igazolta a szennyvízcsatorna-hálózat kivitelezéséhez kapcsolódó régészeti megfigyelés, amelynek során K. Németh András 2014. június 3. és július 17. között a Fő utca 67. számú háztól a Fő utca 1. számú házig, kb. 700 méter hosszan 72 régészeti objektumot dokumentált, ezek között zömével középkori telepobjektumok voltak. K. Németh további megfigyelése szerint a lelőhely a Vágóhíd utca nyugati felére is kiterjed: a Vágóhíd utca 2. és 6. számú házak között újabb 12 középkori telepobjektumot figyelt meg.[142]

Sajnos a kápolna alapjait és felmenő falait vizsgáló épületkutatás-dokumentálás mindmáig nem történt meg, amelyre pedig jó alkalom lett volna az 1974–1975-ben végzett műemléki helyreállítás. A kivitelezés során ugyanis – a felújításhoz kapcsolódó építészeti tervek alapján, amelyekre visszatérünk majd – leverték mind a külső, mind a belső vakolatokat, így talán az építési periódusok is tisztázhatóak lettek volna. Kivitelezés közbeni fotódokumentáció hiányában nem lehet azonban következtetéseket levonni ma sem arról, hogy – Gyimesi László plébános szavaival – *„milyen mérvű volt az átépítés”* a 18. században.

[134] A Likas-hegyi járatrendszerről vö. K. NÉMETH 2012, 8–9.
[135] K. NÉMETH 2015, 33–34, 153.
[136] K. NÉMETH 2015, 215 (128. kép), 216.
[137] Lelőhely neve: Kálvária kápolna. Nyilvántartási azonosító száma: 23768.
[138] K. NÉMETH 2015, 188.
[139] TMFN 1981, 101.
[140] TORMA 1963.
[141] K. NÉMETH 2019.
[142] K. NÉMETH 2015, 130–134; K. NÉMETH 2021, 178.

Második építési periódus

A Tamásira vonatkozó egyházlátogatási jegyzőkönyvek csak 1730-tól állnak rendelkezésre.[143] Az 1730. március 16-én lefolytatott *Canonica Visitatio* azonban csak a Nagyboldogasszony-plébániatemplomot tárgyalja és nem említi a kápolnát.[144] Az 1742-ben lefolytatott egyházlátogatás az első, amely már feljegyzi a kápolnát, ugyan építésére vonatkozó évszám nélkül, de a tituláris szentek – Szűz Mária és pestisszentek – megnevezésével: *„Est extra oppidum trans fluvium sub monte arcis capella ex coctis lateribus, honoribus B. Virginis et Sanctorum contra pestem aedificata. In ea celebratur publicarum processionum et festi patrocinii."*[145]

Az a tény, hogy az 1730. évi egyházlátogatás nem említi, hanem csak az 1742. évi egyházlátogatáskor jelenik meg először az épület, azt valószínűsíti, hogy legnagyobb részt, vagy egészen 1740–1741 körül építhették fel, amely logikus is a fentebb vázolt történeti események alapján. A téglából (*„ex coctis lateribus"*) épült kápolnához a szöveg alapján nyilvános körmenetek és a védőszentek ünnepének alkalmával mentek ki.

Az 1753. évi *Canonica Visitatio* szintén említést tesz a kápolnáról: *„Cum Coemeterium ad Ecclesiam erigendum tot Fidelibus inhumandis non fore sufficiens praevideatur, praesenti occasione alio Loco Communi sepulturae ad Capellam trans fluvium sub monte antiquae Arcis ex solidis materialibus contra Pestem erectam, designato existente. Qui ad praedictum Coemeterium sepeliri voluerint, duos eum florenos pro Ecclesiae usibus applicandos solvere debere est constitutum."*[146]

Ebben a bejegyzésben is szerepel a kápolna elhelyezkedése – a folyón túl, a Várhegy alatt – és az, hogy pestis ellen építették. Közlik továbbá, hogy a plébániatemplomnál lévő temető elégtelen volta miatt ott jelöltek ki új temetőt.

Érdemes megemlíteni, hogy az egész ország területén több évig dühöngő és visszatérő pestisjárvány miatt sorra épültek kápolnák ebben az időszakban pestisszentek tiszteletére. Székesfehérváron a pestistől való megszabadulás céljából 1739-ben örök időkre szóló fogadalmat tett a város lakossága Szent Sebestyén tiszteletére, amelynek jegyében 1739 és 1741 között neki kápolnát is építettek (ma kibővítve: Felsővárosi templom; az eseményhez kötődően máig élő hagyományok vannak a városban). Egykori oltárképén Szent Sebestyén volt látható Benedek, Rókus, Vendel, Flórián és feltehetően Szent Rozália társaságában.[147] További példaként említjük a mára lebontott, 1739-ben épült szegedi Szent Rozália-kápolnát, Tolna és a közeli Baranya megyéből pedig egyrészt az 1742-ben emelt dunaföldvári Szent Rókus-kápolnát, oltárán a Segítő Boldogasszonnyal és más motívumokkal, amelyek jellemzően a pestisjárványokhoz kötődnek;[148] másrészt Bátaszék fatornyos barokk Szent Orbán-kápolnáját, amelyet a bátaszéki hívek az 1739-es nagy pestisjárvány után tett fogadalomból építettek (1754-ben már állt), és amelynek oltárelőlapján Palermói Szent Rozália jelent meg. Baranya vármegyéből említjük még a pécsi Havihegyi kápolnát, amelyet még az 1690–1691. évi pestisjárványkor tett fogadalomból építettek a lakosok a „Kokasdombon". A tamási Szent Rozália-kápolnához legközelebb mégis az 1740-ben épített teveli Szent Rókus és Szent Rozália kápolnát érezzük.[149] Ennek a kisebb emelkedőn szabadon álló, homlokzata elé kilépő toronnyal megjelenő, egyhajós, poligonális szentélyzáródású kápolnának az oltárán éppen Szent Rozália szerepel.[150] A szent barlangban, fekvő

[143] Vö. PATKÓNÉ KÉRINGER 1999, 117–118. Brüsztle kivonatolva hozza az 1722. évi egyházlátogatást is: BRÜSZTLE 1880, 676.

[144] Vö. PEL II.1.a. fasc. 152. N° 52. 124–132.

[145] BRÜSZTLE 1880, 679; MNL OL X 10872-21770. X 7625. 669. Az 1742. évi vizitációt Farkas Pál jegyző is idézi 1806-ban megjelent művében. Ennek újabb magyar fordítása: *„A városon kívül, a folyón túl a várhegy alatt van egy a Boldogságos Szűz és a szentek tiszteletére a pestis ellen téglafalakkal emelt kápolna. Ebben a nyilvános menetek és a védőszent ünnepe alkalmával miséznek."* FARKAS 2008, 97.

[146] BRÜSZTLE 1880, 679; MNL OL X 10872-21770. X 7625. 115.

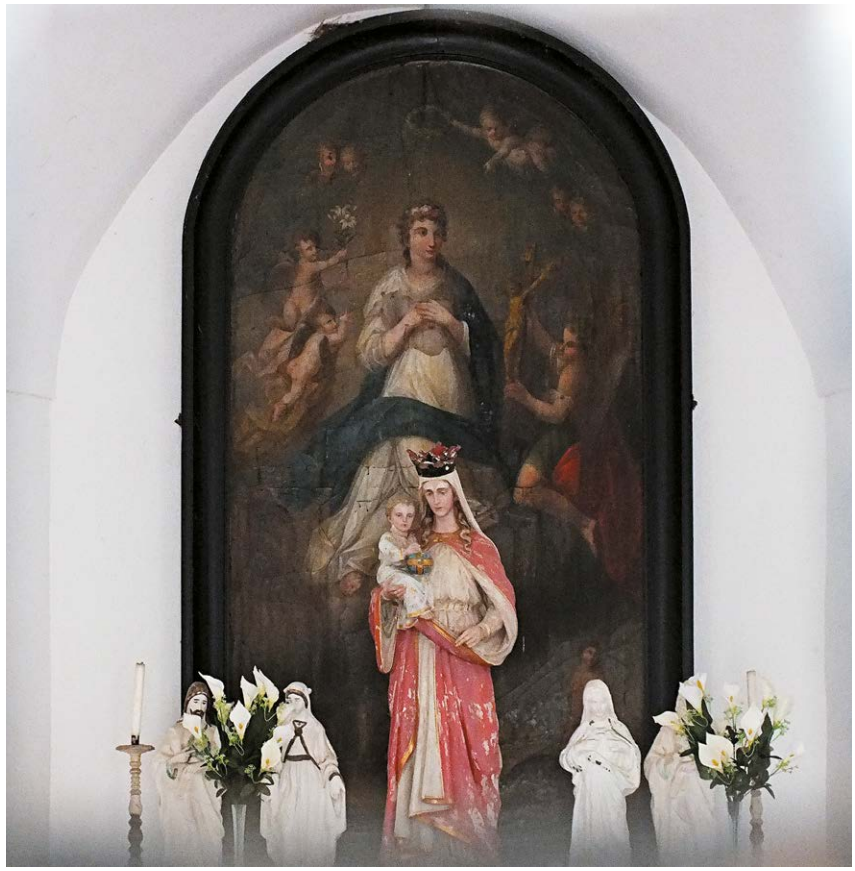
[147] BÁLINT 1975, 227.

[148] SZILÁRDFY 2003, 195.

[149] BÁLINT 1975, 242.

[150] Bár nem végeztünk kutatást e festménnyel kapcsolatban, talán nem tévedünk, ha összekapcsoljuk Szent Rozália és a pestisszentek barokk korban megerősödő kultuszával. Köszönettel tartozom Asztalos Zoltánnak és Asztalosné Illés Tamarának az oltárképről készített nagyobb felbontású fotókért.

helyzetben történő jellemző ábrázolásától eltérően állva jelenik meg, az alul helyet kapó, kisebb alakokként ábrázolt Szent Sebestyénnel és Szent Rókussal, angyalok által körülvéve, akik koszorút, feszületet és liliomot nyújtanak neki (18. kép). A pestisszentek további barokk kori előfordulásait illetően Bálint Sándor többször idézett, e témában publikált tanulmányára kell hivatkoznunk.[151]

18. kép. Palermói Szent Rozália-oltárkép a teveli Szent Rókus- és Szent Rozália-kápolnában, 2026 (fotó: Asztalosné Illés Tamara)

Visszatérve a Szent Rozália-kápolna második építési periódusára, a következő *Canonica Visitatio* 1783-ban történt, amelyben az 1742. évi adatokhoz képest újabb információk is megjelennek: *„Sacella publica hic loci instans duo.* (…) *Alterum extra oppidum trans fluvium in antiquo coemeterio, pariter a communitata Loci erectu in quo annui Divina siunt* [?] *in festa St Fabiani, et Sebastiani, S. Floriani, S. Rochi, et S. Rosalia, item ultima die Rogationum.* (…)

Coemeteria Catolicorum hic repariuntur tria, unum Sacello contiguum antiquum et jam repletum; alterum Ecclesiae contiguum qué repletum, tertium novum recentius in parte Septentrionali oppidi situm (…)"[152]

A szöveg a településen kívül, a folyón túl, a „régi temetőben" írja le a kápolnát, amely Szent Fábián, Szent Sebestyén, Szent Flórián, Szent Rókus és Szent Rozália ünnepén volt használatban.

Farkas Pál jegyző följegyzéseiben a kápolna (barokk) építése már évszámmal szerepel: *„Temető kápolna föl alléttatott pestis ellen 1742-ben"*.[153]

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában mikrofilmen elérhető Tamási *Canonica Visitatió*inak másolati anyaga. Ezek között a *Districtum Szekszárd et Völgység* című tekercsen, amelyen 1810–1811. évi egyházlátogatások vannak, szerepel Tamási is. Az 1811. május 19-én lefolytatott látogatás mikrofilmen nehezen olvasható szövegének egyes részeit érdemes töredékességükben is idézni: *„In ambitu hujus Parochiae Tamásiensis existit 1a Capella Trans aggerem in praedio Kosba ad radices Montis vulgo Vár hegy ideo sudicti, quia ad apicem illius condam arx supra aedificata exsisterat, attamen diruta nunc ruderum non nisi vestigia cernuntur. Capella haec absque turri aedificata fuit per comunitatem ex voto tempore pestis Anno circiter 1740o v 1741o,* (…) *ex bonis materialibus cum fornice, honori B. M. Vginis dicata, et benedicta; unum habet Altare tantum in*

[151] BÁLINT 1975. Szent Sebestyén előfordulásai a barokk korban épületek titulusaiban, Sebestyén-oszlopokon stb.: 226–230; Szent Rókus: 232–233; Szent Rozália: 241–242.
[152] MNL OL X 10872-21773.d. X 7625. 327.
[153] FARKAS 2008, 107.

honorem B. M. Virginis erectum absque Portatili, 4 [?] *habens candelabra incolorata; chorus est ligneus, et tectum illius scandulis; et chorus, et tectum ruinam minantur, hoc Anno tamen reficientur. In ea ad intentionem comunitatis quot Annis servantur Divina, absque concione tamen, in Festo SS Fabiani, et Sebastiani, S. Rochi, S. Floriani, et S. Rosaliae tamquam Patronorum contra pestem, et ignem. Pro Divinis autem terminandis (*[…] *Capella nihil habeat) omnia necessaria ex Ecclesia Matre per Decanum transponuntur, referunturque iterum. Confluit huc populi sat magnus numerus, cui ex ambone semper praecedenti Dominica concionans servanda ibi Divina insinuat. Providet hanc Capellam omnibus necessariis Comunitas; tamen facultate sit illa erecta ?* [sic!] *nullo probari documento."*[154]

A kápolna elhelyezkedésének pontos leírásán túl az eddigiekhez képest új információk is szerepelnek a szövegben. Egyrészt, hogy fogadalomból (*„ex voto"*) építette a hitközség 1740 és 1741 körül. Másrészt, hogy Szűz Máriának szentelték, akinek oltára is volt a kápolnában. Ez az oltár egészen az 1975. évi belső felújításig állt is, és feltételezésünk szerint a két jelenleg is a kápolnában lévő festmény, tehát a Mária mennybevétele- és a Szentháromság-oltárkép ehhez az oltárhoz tartozott (a Szűz Mária-oltárkép esetében létezik más feltételezés is, erről alább még szólunk). Figyelemreméltó adatok a szövegben a fából készült kórus és a zsindelytető, amelyek 1811-ben rossz állapotban voltak. A kápolna liturgikus használatát illetően a már 1783-ban is említett pestis és tűzvész elleni szentek, Szent Fábián, Szent Sebestyén, Szent Rókus, Szent Flórián és Szent Rozália ünnepei szerepelnek a forrásban.

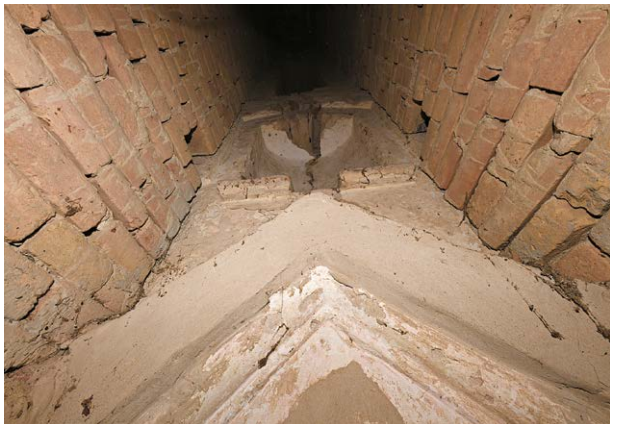
Az 1828. évi *Canonica Visitatio* a tamási plébániával (*„Parochia Tamási"*) kapcsolatban a Nagyboldogasszony plébániatemplomhoz tartozó két kápolnáról tesz említést: *„Intra ambitum hujus Parochiae sunt duo Sacella. 1. trans aggerem in Praedio Kosba ad radicem montis Várhegy Anno 1740 ex bonis materialibus, sine turri, cum tribus fenestris ad meridiem collocatis, per Comunitatem erectum, in honorem B. M. V. benedictum, longum 5½ latum 2½ org, et scandulis tectum.* (…)"

Itt tehát egy, a töltésen túl, a kosbai pusztán, a Várhegy lábánál álló kápolnáról (*„sacellum"*) van szó, amelyet 1740-ben jó anyagokból építettek fel. Nyilván nem lehet már szó a középkori kosbai templomról, ezt elhelyezkedése (Várhegy) és építésének éve (1740) is kizárja. Mint a szöveg fogalmaz, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt épület torony nélküli és zsindelytetős, három délre néző ablakkal. Sőt, a méreteit is megadja: hosszúsága 5½ öl (*orgia*), szélessége 2½ öl, méterben – 1 ölt 1,9 méterrel számolva – 10,5 méter×4,75 méter jön ki. A mai Rozália-kápolna külső méretei ehhez képest némileg nagyobbak: hossza 12,95 méter, szélessége 7,46 méter, belső méretei pedig – jelen felmérésünk alapján – a hajó és a szentély hosszát számolva 10,42 méter, a hajó szélessége pedig 5,58 méter. Arányaiban, méreteiben mindazonáltal hasonló épületről van szó. A három délre néző ablak is megegyezik, ugyanakkor a titulusnál csak Szűz Mária van megemlítve, Szent Rozália és más pestisszentek nem.[155] Ebben a *Canonica Visitatió*ban, a tamási plébániához tartozó temetők számbavételénél, az öt temető között nevezik meg a Szent Rozália-kápolnánál lévőt is, amely nem volt fallal körülkerítve: *„In ambitu hujus Parochiae sunt quinque Coemeteria* (…) *2. est trans aggerem penes sacellum S. Rosaliae, nunc cintura carer."*[156]

Hogy 1828-ban biztosan a Szent Rozália-kápolnát említi a forrás, arra bizonyíték Szalay Antal közel egykorú leírása is Tamásiról (1830), amelyben pontosan ugyanott említi az épületet: „(…) *Kosba, ezen a' Pusztán volt a' hajdani Tamási vár, és diszlik a' mostani Miklós vár* (…) *Ugyan ezen Kosbai Pusztán a' hajdani vár alján áll egy kápolna Rozalia tiszteletére, mellyet fogadásból emeltek döghalál ellen a' Tamási hivek 1742ben.*"[157]

Ez a legfontosabb adatok közlésére szorítkozó ismertetés csak abban tér el a *Canonica Visitatió-*

[154] MNL OL X 10872-21779.
[155] Vö. PEL I.1.a.1. 1828/1073. 4v. Sectio III. Caput I. Templum.
[156] Vö. PEL I.1.a.1. 1828/1073. 12v. Sectio X. Caput.
[157] SZALAY 1830, 86.

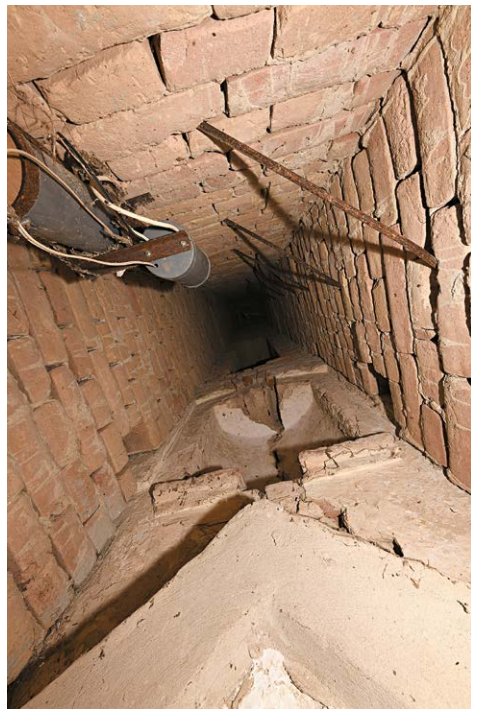
19. kép. A hajóba nyíló barokk kapu timpanonjának töredéke a toronyalj fölötti szinten, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

20. kép. A barokk kápolna szoborfülkéje az egykori nyugati homlokzaton, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

tól, hogy építésének az 1742. évet adja meg, illetve Szent Rozália tiszteletére szentelt kápolnaként nevezi meg. Ugyanakkor mindkét leírás a helyi híveket nevezi meg építtetőkként.

Összegezve a második építési periódust megállapítható, hogy az 1719. évi *Canonica Visitatió*-ban szereplő, kosbai pusztán álló romos kápolna véleményünk szerint nem azonosítható a Szent Rozália-kápolna előzmény-épületeként. A mai kápolna tájolása, szentélytípusa és a mellette való temetkezések alapján ugyanakkor elképzelhető a középkori-kora újkori előzmény, mint arra már utaltunk az első építési periódus ismertetésénél. Ha ez így van, akkor valóban az történhetett, hogy 1740 és 1742 között a régi templom/kápolna szentélyéhez új hajót építettek, torony nélkül. Az 1828-ban használt *„sine turri”* kifejezéssel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bár a kápolnának ezek szerint nem volt tornya, faharangláb azért állhatott a közelében.

21. kép. A barokk kápolna nyugati homlokzata elé 1896-ban épített torony belső tere, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

Harmadik építési periódus

A harmadik építési periódus a nyugati homlokzat tornyának megvalósítását jelentette. Mint fentebb már idéztük, a *Historia Domus* alapján 1894. július 29-én határozta el az egyháztanács, hogy a Rozália-kápolnához új tornyot épít egy kisebb harang elhelyezése céljából. Az építkezés terveiről és az 1896-ban befejeződött kivitelezéséről kutatásunk során nem kerültek elő dokumentumok. Mint említettük, egy eseményt ezzel kapcsolatban megőrzött a háztörténet, a plébános Papp István tolmácsolásában. E szerint *„az 1542-es évet a kápolna homlokzatára festették. 1896-ban tornyot kapott a kápolna és akkor, mivel a torony az évszámot eltakarta, a toronyra festették át.”*[158] Mindezek alapján érdekes kérdés, hogy hol lehetett a festett évszám a barokk homlokzaton és hol lehetett átfestve a tornyon, ahogy Papp István beszámolt róla? A jelenlegi, évszámokat megörökítő tábla a torony második szintjén jóval későbbi, az 1974–1975. évi felújításhoz köthető. Két feltételezés marad tehát,

[158] PAPP 2000, 176.

22. kép. Szobortöredék a kápolna környezetéből, 18. század?; 2024 (fotó: Sárossy Péter)

ha létezett a toronyra felfestett évszám: vagy elpusztult a plébános működési ideje és 1975 között, vagy a kápolna akkori külső felújításakor, a vakolat nagymértékű leverése következtében semmisült meg.

A torony építésével kapcsolatban egy érdekes kutatói megfigyelést tehettünk a 2025. február 13-án végzett bejárás során.[159] Az épület középtengelyében, a hajóba nyíló ajtónyílás fölött, a toronytest és a toronyalj íves boltozata miatt takart helyzetben, a régi kapuzat töredékei mutatkoztak a homlokzaton: feltehetően egy timpanon fölső része, fölötte pedig egy kerettel kialakított, félköríves záródású, befelé íves szoborfülke. A töredékek alapján keretelt, lapos timpanonos barokk kapuzat feltételezhető, amely fölött szoborfülke kapott helyet (19–21. kép). A homlokzati szoborfülke hasonló lehetett a Tamási határának részét képező Henye 1758-ban épült kápolnájának homlokzatán megjelenő – ott keretezés nélküli – szoborfülkéhez, a bejárati ajtó fölötti timpanont pedig úgy lehet elképzelni, mint az 1743 és 1748 között épült szakályi Mindenszentek-templom 1796-ban épített tornyának lapos timpanonos főbejáratát. A töredékek megmaradása a tamási Szent Rozália-kápolna esetében azzal magyarázható, hogy bár a homlokzat elé lépő torony építése a 18. századi kapuzat tagozatainak nagy részét elpusztította, a torony oldalfalai közé eső sávban a takart helyzet miatt azonban a töredékek megmaradtak, nem távolították el azokat.

A szoborfülkével kapcsolatban fel kell még hívnunk a figyelmet egy, a Szent Vendel-szobor közelében, a 2025. február 13-án lefolytatott helyszíni bejárás során fellelt, 25 cm×16 cm×13 cm nagyságú szobortöredékre, amely nem a Szent Vendel-szobor része volt, hanem feltételezésünk szerint a kápolna nyugati falának középtengelyében, a bejárat fölött elhelyezkedő szoborfülkében állhatott. A faragványon egy emberalak bal lába vehető ki, amelyet térdnél enyhén behajlít, bizonyára kontraposztban áll. Cipőjének csak az orra látszik, a láb többi részét hosszú ruhája takarja. A töredék hátoldala egyenesre faragott, ami arra enged következtetni, hogy az alkotás nem volt körbejárható, valószínűleg fal előtt állt. A töredéket elhelyeztük a templomhajóban (22. kép).

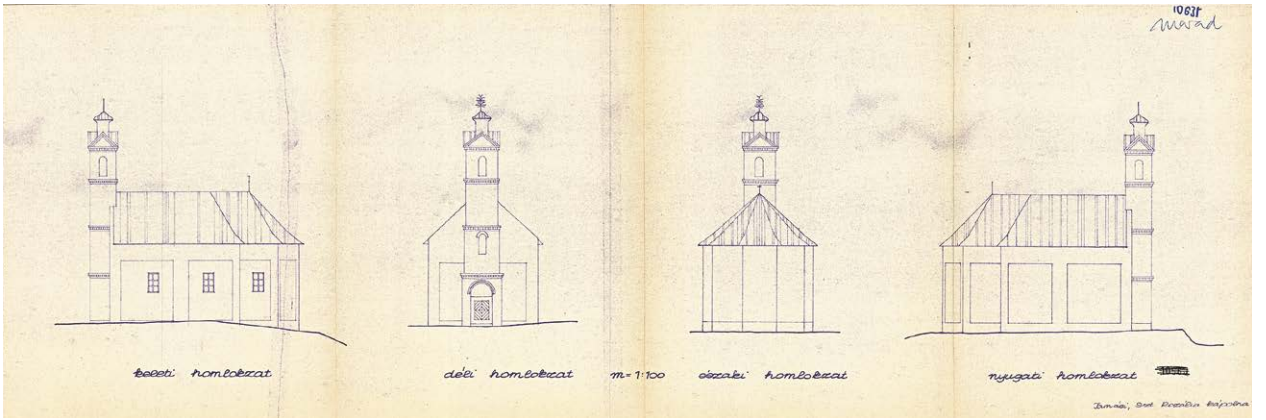
Összességében a 19. század végén épült, romantikus stílusú torony szép részleteket mutat a szinteket osztó jellegzetes párkányaival és karakteres toronysüvegével. A toronyalj fölötti helyiségben viszonylag egységes falazat látható, jó mestermunka. Valamilyen tervmódosításra utal ugyanakkor, hogy a torony második szintjén lévő szűk homlokzati félköríves „vakablak" mögött, a padláshelyiségbe vezető ajtónyílással szemben, egy más arányú, befalazott ablaknyílás látható. Meg kell még említeni a fenti építkezés kapcsán, hogy a toronyba került harangot a *Historia Domus* alapján Bába Mihály vette.[160] Fagerendákból álló keretre rögzített járomon függ, újabb elektromos szerkezet működteti.

A kápolna a 20. század első felében

A Pécsi Egyházmegye rendszeresen elkészítette a hozzá tartozó plébániák vagyoni leltárát *Számadások és leltárak* címmel. A simontornyai alesperesi kerületben felvett tamási plébániáról 1895 és 1947 között találtunk adatokat a levéltár e-archívumában. Jó pillanatkép a kápolnáról az 1895.

[159] Köszönettel tartozom Horogszegi Tamás kollégámnak, aki közös helyszíni szemlénk során mind a szükséges fotók elkészítésével, mind jó megfigyeléseivel segítette munkámat.

[160] TRKPH Historia Parochiae Tamásiensis II. 1948. Templom, kápolnák a plébánia területén. Lapszám nélkül.

23. kép. „Tamási, Szt. Rozália kápolna". Felmérési rajz, é. n. [1973] (forrás: MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 10635)

évi leltárban olvasható leírás: *„Rozália kápolna a szakályi út mellett / téglából épült, fazsindellyel födött 11 m. hossz és 5.12 m. széles épület."*[161] Ugyancsak zsindelyfedéssel szerepel az 1915. évben[162] és 1935-ben is.[163] 1947-ben azonban már bádoggal fedett tetőt ír a leltár.[164] A képi források között bemutatott, az épületet északról mutató archív fotón is bádoggal fedett állapotában látható a tető. Az 1973-ban készült felújítási tervekhez kapcsolódó egyik felmérési rajzon szintén bádogtetőt ábrázolnak (23. kép).[165]

A Pécsi Egyházmegyei Levéltárban megtalálhatóak a katolikus hitközség jegyzőkönyvei is. 1928. április 19-i dátummal, a *„tamási róm. kath. hitközség választmányának és iskolaszékének együttes gyűléséről"* készült az a jegyzőkönyv, amely a kápolna tervbe vett tetőjavításáról is ír: „(…) *A henyei és a gátontuli kápolna rendbehozása. Elnök előadja, hogy nevezett két kápolnát az idő megviselte, azoknak rendbehozatala feltétlenül szükséges. Turbók Pál még hozzáfűzi, hogy a padok is nagyon rossz állapotban vannak, azokat meg kellene javítani, illetőleg újakat csináltatni, sőt, szaporitani."*[166]

Megjegyzendő, ugyancsak e jegyzőkönyvekben szerepel adat a kálváriáról is: *„Jegyzőkönyv (1933. július 9.)* (…) *A kálváriai stációk kijavításáról tett indítványt gyűlés jelenleg nem tartja időszerűnek."*[167]

A rendelkezésre álló források némi betekintést engednek az épületbelsőbe is. Az 1974. évi felújításhoz kapcsolódó tervanyag alaprajzot ábrázoló, 1:100 léptékű felmérési rajza alapján tudható, hogy a hajóban és a szentélyben is téglaburkolat volt.[168]

Az egyházmegyei leltáraknak köszönhetően a 19. század végétől 1947-ig követhető az is, hogy milyen bútorzat volt a belső térben. A szinte alig módosuló leltári tételek azt sugallják, hogy a 19. század végétől a 20. század közepéig viszonylag változatlan volt a berendezés.

A Pécsi Egyházmegye 1894/1895. évi leltárában: „(…) *Rozália kápolna a szakályi út mellett: 1. Téglából épült, fazsindellyel födött 11 m hosszú és 5, 12 m. széles épület / 1. 2. Ingatlan vagyon semmi. 3. Ingóságokban: fából készült oltár / 1. 4. oltárkép / 1. 5. avult gyertyatartó / 4.; 6. 3 oltárterítő és 2 oltárvánkos / 5.; 7. tőkepénz: semmi. Fentartási* [sic!] *kötelezettség a községet illeti a Visitatio Canonica szerint."*[169]

A Pécsi Egyházmegye 1900. évi leltárában: „(…) *Rozália, azaz gátontúli kápolna a szakályi út mellett: 1. Téglából épült, fazsindellyel födött 11 m hosszú és 5, 12 m. széles épület / 1. 2. Ingatlan*

[161] PEL I.1.e. Számadások és leltárak. 57.1895. Simontornyai alesperesi kerület. Tamási. Lapszám nélkül.
[162] PEL I.1.e. Számadások és leltárak. 61.1915. Simontornyai alesperesi kerület. Tamási. Lapszám nélkül.
[163] PEL I.1.e. Számadások és leltárak. 63.1935. Simontornyai alesperesi kerület. Tamási. Lapszám nélkül.
[164] PEL I.1.e. Számadások és leltárak. 65.1947. Simontornyai alesperesi kerület. Tamási. Lapszám nélkül.
[165] Vö. Tamási. Szent Rozália kápolna. Alaprajz és metszetrajz. Felmérési rajz. é. n. [1973] MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 10635.
[166] PEL III.1-251/PEL III.136. Tamási. Diversa. PEL III.136.009. 97. (egész jegyzőkönyv: 96–99.)
[167] PEL III.1-251/PEL III.136. Tamási. Diversa. PEL III.136.009. 302. (egész jegyzőkönyv: 300–303.)
[168] Vö. Tamási. Szent Rozália kápolna. Alaprajz és metszetrajz. Felmérési rajz. é. n. [1973] MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 10635.
[169] PEL I.1.e.57.1895.XIX.

vagyona semmi. 3. Ingóságokban: fából készült oltár / 1. 4. Oltárkép / 1. 5. Avúlt gyertyatartók / 4. 6. 4 oltárterítő és 4 oltárvánkos / 8. 7. Tőkepénz: 59 [korona] *83* [fillér]. *Fenntartási kötelezettség a községet illeti a visitata canonica alapján.*"[170]

A Pécsi Egyházmegye 1905. évi leltárában: „(…) *Rozália, azaz gáton tuli kápolna a szakályi út mellett:1. Téglából épült, fazsindellyel födött 11 m hosszú és 512 cm. széles épület / 1. 2. Ingatlan vagyon semmi. 3. Ingoságokban: fából készült oltár / 1. 4. Oltárkép / 1. 5. Avult gyertyatartók / 4. 6. 4 oltárterítő és 4 vánkos (oltár) / 8. 7. Tőkepénz: 59* [korona] *83* [fillér]. *Fenntartási kötelezettség a községet illeti a visit. canonica alapján.*"[171]

A Pécsi Egyházmegye 1911. évi leltárában: „(…) *Rozália, azaz a gáton túli kápolna a szakályi út mellett: 1. Téglából épült, fazsindellyel fedett 11 m hosszú és 512 cm. széles épület / 1. 2. Ingatlan vagyona semmi. 3. Ingósága: 4. fából készült oltár / 1. 5. Oltárkép / 1. 6. Avult gyertyatartók / 4. 7. 4 oltárterítő és 4 vánkos (oltár) / 8. 8. Tőkepénz: 341* [korona] *77* [fillér]. *A fenntartási kötelezettségek a községet illetik a visit. canonica alapján.*"[172]

A Pécsi Egyházmegye 1916. évi leltárában: „(…) *Rozália, azaz a gáton túli kápolna a szakályi út mellett: 1. Téglából épült, fazsindellyel fedett 11 m hosszú és 512 cm. széles épület / 1. 2. Ingatlan vagyona semmi. 3. Ingósága: 4. Fából készített oltár / 1. 5. Oltárkép / 1. 6. Avult gyertyatartók / 4. 7. Oltárterítő 4 és oltárvánkos 4 / 8. 8. Tőkepénz: 341* [korona] *77* [fillér]

A fenntartási kötelezettség a hitközséget illeti a visit. canonica alapján."[173]

A Pécsi Egyházmegye 1935. évi leltárában: „(…) *Rozália, azaz gáton túli kápolna a szakályi út mellett: 1. Téglából épült, bádoggal fedett 11 m hosszú és 5, 12 m. széles épület / 1. 2. Ingatlan vagyona semmi. 3. Ingóságai: fából készült oltár / 1. 4. Oltárkép / 1. 5. Gyertyatartók (régiek) / 4. 6. 4 oltárterítő és 4 oltárvánkos / 8. 7. Tőkepénz: 59* [korona] *83* [fillér]. *Fenntartási kötelezettség az egyházközséget illeti a Vis. Can. szerint.*"[174]

A Pécsi Egyházmegye 1940. évi leltárában: „(…) *A Rozália kápolna ingóságai: 1. Fából készült oltár / 1. 2. Oltárkép / 1. 3. Gyertyatartók (régiek) / 4. 4. 4 oltárterítő és 4 oltárvánkos / 8. 5. Tőkepénz: 59* [korona] *83* [fillér]. *Fenntartási kötelezettség az egyházközséget illeti a Vis. Can. szerint.*"[175]

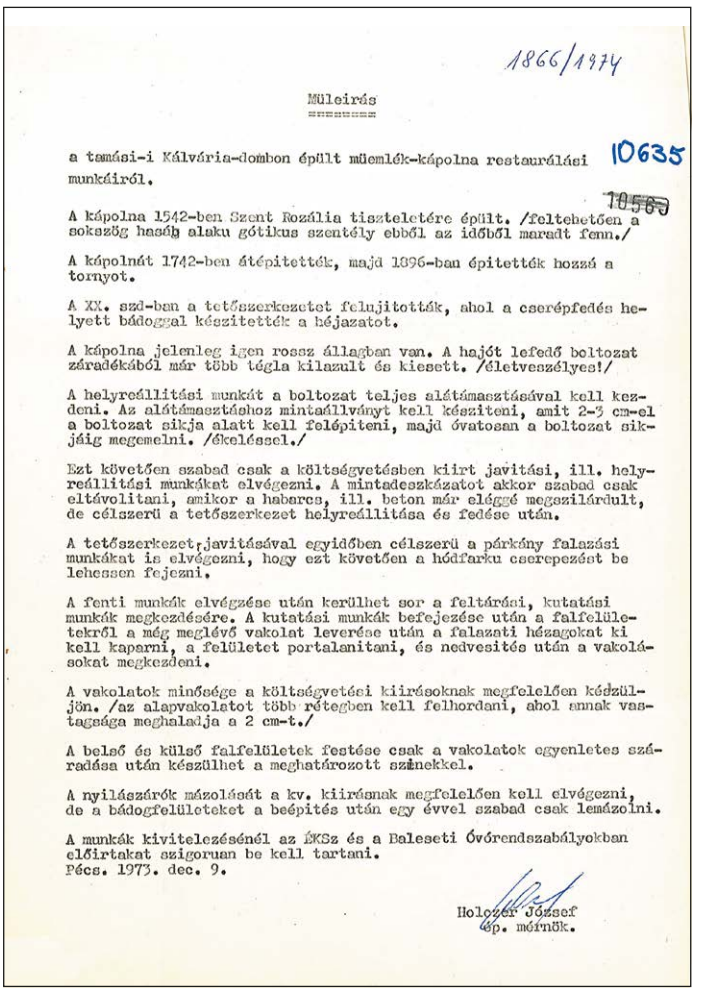
A fenti tételek viszonylag egyszerű berendezést mutatnak. A liturgiai felszerelés például teljesen hiányzik. A legértékesebb tárgy a kápolnában a faoltár, amelyhez oltárkép is tartozott. Az oltárról lásd még alább.

A 20. század közepéig jutva az építéstörténetben, érdemes áttekinteni, milyen elnevezései voltak a kápolnának? Ebben ugyanis nagy változatosság mutatkozik. A 18. századi–19. század eleji *Canonica Visitatió*k (1742, 1753, 1783, 1811, 1828) leginkább azzal nevezik meg a kápolnát, hogy pestis ellen építették és hogy a településen kívül, a folyón túl, a Várhegy alatt helyezkedik el. Tituláris szent(ek)ként 1742-ben Szűz Mária, 1828-ban Szent Rozália szerepel, 1783-ban pestisszentek – Szent Fábián, Szent Sebestyén, Szent Flórián, Szent Rókus és Szent Rozália – tiszteletéről esik szó, 1811-ben gáton túli kápolnáról, amelyet Nagyboldogasszony tiszteletére szenteltek.[176] Farkas Pál jegyző kéziratában (1806) „*Temető kápolna*", Szalay Antalnál (1830) „*kápolna Rozalia tiszteletére*". A korai *Historia Domus* (*Protocollum*…) 1821-ben „*capella trans aggerem*" megnevezéssel, 1833-

[170] PEL I.1.e.58.1900.XIX.
[171] PEL I.1.e.59.1905.XIX.
[172] PEL I.1.e.60.1910.XIX.
[173] PEL I.1.e.61.1915.XIX.
[174] PEL I.1.e.63.1931.XIX.
[175] PEL I.1.e.64.1940.XIX.
[176] MNL OL X 10872-21770. Can. Vis. (1742): „*extra oppidum trans fluvium sub monte arcis capella ex coctis lateribus, honoribus B. Virginis et Sanctorum contra pestem aedificata*"; MNL OL X 10872-21770. Can. Vis. (1753): „*ad Capellam trans fluvium sub monte antiquae Arcis ex solidis materialibus contra Pestem erectam*"; MNL OL X 10872-21773. Can. Vis. (1783): „[sacellum] *extra oppidum trans fluvium in antiquo coemeterio* (…) *in festa St Fabiani, et Sebastiani, S. Floriani, S. Rochi, et S. Rosalia*"; MNL OL X 10872-21779. Can. Vis. (1810–1811): „*Capella Trans aggerem in praedio Kosba… honori B. M. Virginis dicata, benedicta*"; MNL OL X 10872-21790. Can. Vis. (1828): „*sacellum S. Rosaliae*" és „[sacellum] *in honorem B. M. V. benedictum*".

ban *„Kápolna*ként", az 1853. év eseményeinél pedig: *„a Gáton tul levő kápolna*" névvel szerepelteti. A kataszteri térképen (1859) *„Szt. Roza*" felirat jelöli, az egyházmegyei sematizmusokban (1881-től) *„capella honori S. Rosaliae V. dicata*", 1981-ben *„Rozália-káp."* A fentebb idézett leltárakban 1895-től *„Rozália kápolna*" és *„gáton túli kápolna a szakályi út mellett*", e két elnevezést együtt is szerepeltetve. A hitközségi jegyzőkönyvekben neve szintén *„gáton túli kápolna*". Az 1948-ban megkezdett *Historia Domus*ban mindig *„Rozália kápolna/Rozália-kápolna*" néven szerepel, Stippek József felmérési rajzain (1945) *„Kálvária-Kápolna*", az 1973-as felmérési rajzon *„Szent Rozália kápolna*", a tervanyag műszaki leírásában *„Kálvária-dombon épült műemlék kápolna*". Genthon István műemléki topográfiájában (1951) *„Kálvária-kápolna*", védési eljárási neve (1952) szintén *„Kálvária-kápolna*", végül a 2006-ban kiadott műemlékjegyzékben *„R. k. Rozália-kápolna (Kálvária-kápolna)*".

Mint látható, az épületet földrajzi elhelyezkedése mellett leginkább Szent Rozália tiszteletére szentelt kápolnaként nevezik meg a források. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy más, az épülethez közel eső helynevek is befolyásolják megnevezését. Ezért szerepel temetőkápolnaként és Kálvária-kápolnaként is. Véleményünk szerint utóbbi név akkor született, vagy lett hangsúlyosabb, amikor a 19. század végén a kálváriát a Várhegy északi oldaláról a kápolna közelébe helyezték, és így az épület a húsvéti ünnepkörhöz tartozó szertartások aktív része lett. Jelentőségének növekedését jelzi az is, hogy éppen abban az időben építették meg a tornyát, amelyben harangot is elhelyeztek. Nevét nyilvánvalóan az is befolyásolta, hogy a műemléki nyilvántartásban kezdetektől a „Kálvária-kápolna" megnevezés szerepelt.

1866/1974

Műleirás

a tamási-i Kálvária-dombon épült műemlék-kápolna restaurálási munkáiról. 10635

10569

A kápolna 1542-ben Szent Rozália tiszteletére épült. /feltehetően a sokszög hasáb alaku gótikus szentély ebből az időből maradt fenn./

A kápolnát 1742-ben átépitették, majd 1896-ban épitették hozzá a tornyot.

A XX. szd-ban a tetőszerkezetet felujitották, ahol a cserépfedés helyett bádoggal készitették a héjazatot.

A kápolna jelenleg igen rossz állagban van. A hajót lefedő boltozat záradékából már több tégla kilazult és kiesett. /életveszélyes!/

A helyreállitási munkát a boltozat teljes alátámasztásával kell kezdeni. Az alátámasztáshoz mintaállványt kell készitteni, amit 2-3 cm-el a boltozat sikja alatt kell felépiteni, majd óvatosan a boltozat sikjáig megemelni. /ékeléssel./

Ezt követően szabad csak a költségvetésben kiirt javitási, ill. helyreállitási munkákat elvégezni. A mintadeszkázatot akkor szabad csak eltávolitani, amikor a habarcs, ill. beton már eléggé megszilárdult, de célszerü a tetőszerkezet helyreállitása és fedése után.

A tetőszerkezet javitásával egyidőben célszerü a párkány falazási munkákat is elvégezni, hogy ezt követően a hódfarku cserepezést be lehessen fejezni.

A fenti munkák elvégzése után kerülhet sor a feltárási, kutatási munkák megkezdésére. A kutatási munkák befejezése után a falfelületekről a még meglévő vakolat leverése után a falazati hézagokat ki kell kaparni, a felületet portalanitani, és nedvesités után a vakolásokat megkezdeni.

A vakolatok minősége a költségvetési kiirásoknak megfelelően készüljön. /az alapvakolatot több rétegben kell felhordani, ahol annak vastagsága meghaladja a 2 cm-t./

A belső és külső falfelületek festése csak a vakolatok egyenletes száradása után készülhet a meghatározott színekkel.

A nyilászárók mázolását a kv. kiirásnak megfelelően kell elvégezni, de a bádogfelületeket a beépités után egy évvel szabad csak lemázolni.

A munkák kivitelezésénél az ÁKSz és a Baleseti Óvórendszabályokban előirtakat szigoruan be kell tartani.
Pécs. 1973. dec. 9.

Holczer József
ép. mérnök.

24. kép. Építészeti műleírás az 1973–1975. évi műemléki helyreállításhoz, 1973 (forrás: MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 10635)

Az 1973–1975. évi műemléki felújítás

A Szent Rozália-kápolna máig meghatározó műemléki felújításának kivitelezése 1974–1975-ben zajlott. A felújítási munkákat megelőzte a műemléki tervezés, amelyet Holczer József építőmérnök jegyzett (24. kép). 1973. december 9-i dátummal Pécsett készült el a tervanyag, amely a hozzá kapcsolódó, fentebb már említett Stippek József-féle felmérési rajzokkal együtt a Magyar Építészeti Múzeum műemléki tervtárában található.[177] A műleírásból, illetve az egyes szakipari feladatok felsorolásából több következtetést lehet levonni a kápolna akkori állapotára és megjelenésére nézve is. Holczer mindenekelőtt megállapítja, hogy a kápolna igen rossz állagú; a hajót fedő boltozat záradékából több tégla kilazult és kiesett, ezért annak teljes alátámasztásával lehet elvégezni a helyreállítási munkát; feltárási és kutatási munkákat kell végezni (ilyenek ismereteink szerint nem történtek,

[177] HOLCZER 1973.

vagy legalábbis nincs nyoma a tervtárban); a falfelületeken még meglévő vakolatot teljesen le kell verni, majd új, 2 cm-t meghaladó vastagságú alapvakolatot több rétegben kell felhordani; a belső és a külső vakolatokat meghatározott színekkel kell festeni, a nyílászárókat is mázolni kell. A szakipari munkák ismertetésénél a „bontási munkák" között felsorolja a meglévő faablakok bontását, a külső és belső vakolatok teljes leverését, a tetőlécezés és bádogfedés bontását; a tereprendezés alatt az alapárok kiemelését; a síkalapozási munkák között a beton sávalap készítését; a kőművesmunkák között támfal készítését 8 m^3 réteges, váltósoros kőfal építésével, boltozatjavítást a záradéknál, párkányfalazást, a falak téglafelületén mészhabarcs vakolat felvitelét, párkányhúzást külső és belső felületeken, homlokzatokon (külső falfelületeken) kétrétegű homlokzati vakolóhabarcs alkalmazását, profilos nyíláskeretek húzását, lábazatvakolást, a nyerstégla homlokzati párkány lemosását; az ácsmunkák között a fedélszéki elemek cseréjét, a tetőlécezés készítését, ereszdeszkák készítését; a tetőfedő munkák között: hódfarkú cserépfedést; az asztalos munkák között a bejárati ajtótok pótlását, a hajó oldalfalán gerébtokos ablakok készítését, ácsolt ajtó készítését, a deszkabetétes bejárati ajtó szárnyának javítását és ajtótokjának újragyártását; a festő és mázoló munkák között háromszori színes meszelést a belső és kétszeri színes meszelést a külső felületeken, fafelületek mázolását. Végül a nyílászárókat illetően kovácsoltvas rácsok készítését és bádogozási munkákat is felsorolnak.

Amint látható, a tervek szerint a falakról minden vakolatot levertek és mind a külső, mind a belső felületeken új vakolatot és színes festést alkalmaztak, új párkányokat és lábazatokat készítettek, lebontották a meglévő tetőszerkezetet és műemléki cserépfedéssel (hódfarkú cseréppel) borították a tetőt. Tervezték továbbá a meglévő nyílászárók (ablakok és ajtó) cseréjét is.

A *Historia Domus* beszámolt a felújítás kivitelezéséről is. Megjegyzendő, a vonatkozó kötet nem teljesen hozzáférhető a Pécsi Egyházmegyei Levéltár kutatói felületén. Ott ugyanis csak a nagyalakú, vonalas füzet egy része van befotózva, az a rész, amely 1858. évtől 1947. október 5-ig tárgyalja a tamási plébánia történetét. Bizonyára a kézirat sajátos szerkezete miatt van ez így. A háztörténetet több évtizeden keresztül vezető Papp István a füzetben több különböző témájú fejezetben is szerepeltet történeti adatokat, hivatali utódai pedig e részeket folytatták később. Szerencsére az eredeti kéziratot ma is őrzik a Tamási Római Katolikus Plébánia Hivatalban, részben pedig a Tamási Helytörténeti Alapítványnál is megvan, egyes témákhoz kapcsolódó bejegyzések átírt formájában.

A *Historia Domus* 1948 utáni kötetében több bejegyzés tárgyalja a kápolna teljes műemléki felújítását, illetve ennek előzményeit, ezért viszonylag pontosan meghatározható a munkálatok időrendje. A Papp István után 1968 októberében tamási plébánossá kinevezett Gyimesi László a háztörténetben megemlékezik arról, hogy a plébániatemplom külső renoválását 1970 és 1972 között részben *„a Rozália alatt levő kálvária területéből kimért 4 házhelynek az összege"* fedezte, amely telkeket 1968-ban Pataki István plébános alatt adtak el.[178] Ezt követően, az 1974. év taglalásakor emlékezik meg a kápolna felújításának első üteméről: *„A Rozália kápolna renoválási munkáit a Tamási Tanács Költségvetési Üzeme kezdte meg 1974. október 9-én. A kápolna állapota kívül, de főképp belül aggasztóan romlásnak indult. Belül a boltíven a diadalív mellett középen nehány tégla beesett és életveszélyes volt a kápolna használata. E kis műemléket – lelkiismeretem tudatában – meg kellett menteni.*

Dr. Cserháti József pécsi püspök közbenjárásával az országos Műemléki Felügyelőség 100.000 Ft segélyt adott. A Költségvetési Üzem költségvetése 262.145 forintot tett ki. Ez olyan nagy összeg volt, amit az Egyházközség saját forrásából nem tudott biztosítani. Ugyanakkor a viharkárt ért toronysisak felújításának súlyos terhe is előbecslés szerint 250 ezer forintban megterheli az Egyházközséget. Nagy gondomban a Községi Tanács jött segítségemre. Megkértem a Tanácselnököt, hogy ez értékes műemléket érezze a község a tulajdonának is és vegye saját hatáskörébe e munka kiadását a saját

[178] Vö. TRKPH Historia Parochiae Tamásiensis II. 1948. Lapszám nélkül.

üzemüknek és ezzel a megrendelői aktussal kb. 50.000 forinttal lesz olcsóbb a renoválás. Az Elnök elfogadta a munkálatot, amelyhez az Egyházközség nevében 90.000 forintot ajánlottam fel. A költségvetési Üzem a Községi tanácsnak, mint megrendelőnek 211.025 forint költségvetést nyújtott be.

A kápolna tetőzete bádoggal volt borítva, amit a rozsda erősen kikezdett. Ezt ledobták. (Ereszcsatorna nem volt.) Ekkor tűnt ki, hogy a tetőszerkezet több gerendája teljesen elkorhadt, újjal kellett kicserélni. A lécezet is hiányos, korhadt állapotban volt. Újítani kellett. Bádog helyett műemléki cserép került a tetőre. Ügyes technológiával sikerült a boltozat lazulását megerősíteni és biztonságossá tenni. A külső és a belső vakolat leverésénél – sajnos – semmiféle régi gótikus elemet nem találtunk. Nyilván a török alatt egészen elpusztult.

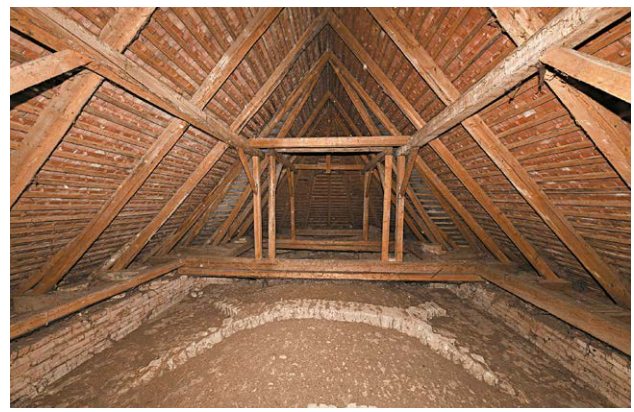
1974 decemberében annyi munka készült el, ami 100 ezer forint műemléki segély elszámolásához szükség volt. A munkát 1974. november 8-án kezdték e tetőszerkezettel és a külső munkákkal."

A szöveg alapján úgy tűnik, az 1974 októberében megkezdett kivitelezés lényegében megvalósította a tervekben foglaltakat a boltozati megerősítéstől a falak újra vakolásán és festésén át a tetőszerkezeten végzett javításokig.

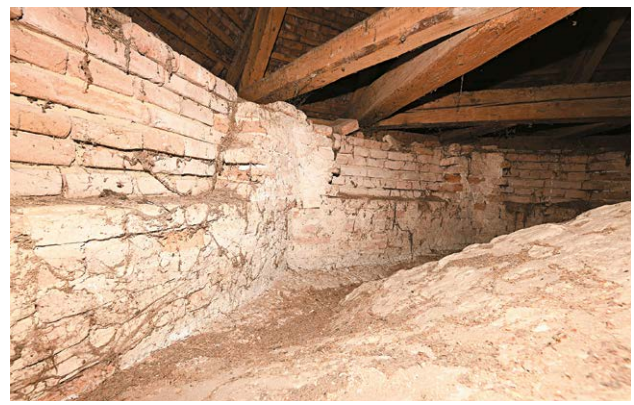
A 2025. évi második bejárás kutatási eredményei

A fentiekhez kapcsolódik, hogy 2025. november 13-án, az építéstörténeti tudományos dokumentáció lezárása után nyílt lehetőségünk a padlástér szemrevételezésére egy újabb bejárás során.[179] Célunk többek között a szentélyboltozat és a tetőszerkezet korának megállapítása volt (25. kép).

A szentély boltozata megfigyelésünk szerint egységes és azonos korú a nagyméretű falazótéglából épített oldalfalakkal, illetve a boltozat fölötti térdfal alsó szakaszával, valamint a diadalív falazatával. Mindezek a 18. századi barokk építkezés idején épültek meg. A boltozat fölötti térdfal koronája ugyanakkor szakaszonként jóval későbbi és javarészt ezen az újabb, feltehetően az 1970-es évek közepén rakott falazaton „ülnek" a tetőszerkezet gerendái. A felfalazás arra a gyanúra adhatna okot, hogy az egész tetőt megemelték, azonban az archív fotók alapján ez nem történt meg, az 1940-es és 1970-es évek felmérési rajzait a mai épületkülsővel összevetve nem látszik ilyen beavatkozás. Feltehetően megerősítés történt inkább az utolsó, 1970-es években elvégzett felújításkor. Maga a tetőszerkezet a helyszíni megfigyelések alapján szinte teljes egészében cserélt, igaz, felhasználtak néhány régebbi elemet is, ahogy arról az ezeken látható régi, a mai szerkezethez nem tartozó csapolások is árulkodnak. A tetőszerkezet tehát nagyrészt az 1970-es évekből származik, amint az egyébként a felújítás költségvetéséből is kiolvasható. Dendrokronológiai vizsgálat tisztázhatná a régebbi elemek korát (26. kép).

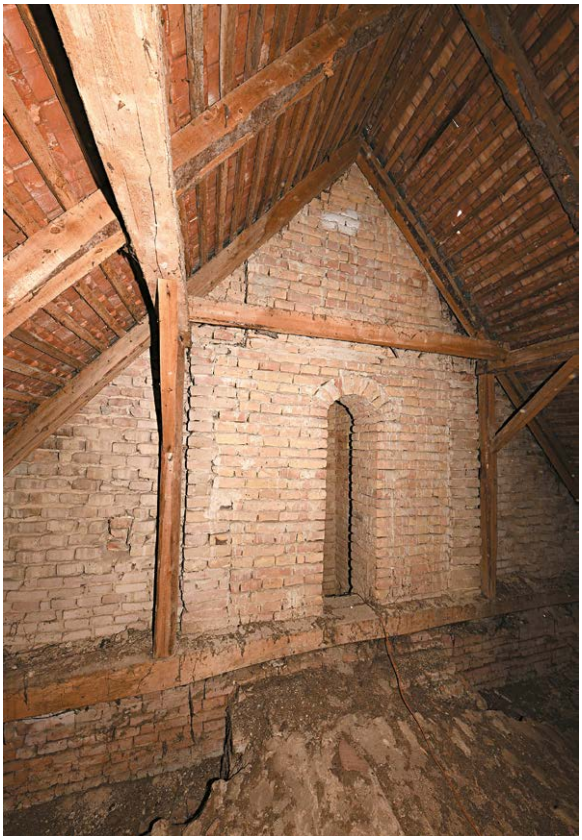

25. kép. A kápolna szentélyének boltozata és a tetőszerkezet, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

26. kép. A szentély boltozata fölötti térdfal az újabb felfalazásokkal, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

[179] A 2025. november 13-i bejáráson dr. Bodó Péter és Horogszegi Tamás művészettörténészek, valamint K. Németh András régész is részt vett.

27. kép. A padlás ajtónyílása körüli falelválások, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

További megfigyelés volt a bejárás során, hogy a padlásra vezető, toronyból megközelíthető ajtónyílás és a körülötte lévő, mintegy két méteres falsáv anyaga eltér a nyugati oromfal két háromszög alakú mezőjének anyagától. E falazatok között egyértelmű elválás mutatkozik, bár látszik, hogy próbálták valamennyire kötésbe tenni a későbbi falazatot. A habarcs anyaga és a falazótéglák illesztése is eltérő, az oromfalaknál jóval szabálytalanabbak a téglasorok. E két periódus mellett egy harmadik is megfigyelhető, magának a toronynak a falazata ugyanis szintén nincs kötésben a padlásbejárat falával. Mindebből azt a következtetést vontuk le, hogy a padlás ajtónyílásának falazata készülhetett először, feltehetően még a 18. században, majd 1894 és 1896 között a torony falazata, végül a 20. században, feltehetően a tető első (1947 előtti), vagy második (1974–1975) javításakor az oromfalak háromszög alakú falazata (27. kép).

Érdekesség, hogy a padlástér bejárása közben az északi hosszfal sárgerendája alatt dr. Bodó Péter kollégánk egy kis dobozra lett figyelmes. A gerenda alatti lyukból egy skatulyát emelt ki, amelyről helyben meg lehetett állapítani, hogy egy régi „biztonsági gyújtóról" van szó. A később keresett analógiák alapján a gyufás skatulya az 1970-es évekből származik, éppen abból az időszakból tehát, amikor a tető felújítása megtörtént. Bizonyára a tetőn dolgozók dobták el ötven évvel ezelőtt. A faskatulya tetejére ragasztott, erősen hiányos címkén analógiák alapján az alábbi felirat állt: *BIZTONSÁGI GYÚJTÓ/GYUFAIPARI V./BUDAPEST/40F MSZ*. A feliratban szereplő Gyufaipari Vállalat, mint gyártó 1947-től 1997-ig létezett. A még vékony fahéncsből készült „lelet", mindenesetre jól datálja a tetőfelújítást.

A szövegre visszatérve, bár nyilván nem pontos műemléki dokumentálásról van szó, mindenképpen figyelemreméltó megjegyzés a plébános részéről, hogy a vakolat leverésekor régebbi korokra utaló jelenségeket nem figyeltek meg a falakon.

A *Historia Domus* további lapjain – immár az 1975. október 28-án váratlanul elhunyt Gyimesi László után plébánossá kinevezett Szebényi Sándor 1976. évi bejegyzéseként – többek között a belső helyreállítás kiviteli munkáiról lehet olvasni: *„A »Rozália« kápolna belső kifestése elkészült 1976 júniusában. Vass Bertalan pécsi festőművész munkája! Nagyon szép most kívül-belül a templom. A belső villamosítás is elkészült, melyet Szilveszter László villanyszerelő mester készített el. A belső festés 30.000 Ft-ba került. 1977. A Kápolna liturgikus térrendezését Tímár György papi oltártervező készített el. Az Ő tervrajza szerint készült el a szembemiséző oltár és az ambó, valamint az álló feszület, amelynek mozaik Krisztus képét készítette. A régi barokk oltárt nem állítottuk vissza, mert szúette már az egész. A régi oltár szobrait dr. Cserháti József püspök úr Pécsre viteti az Egyházmegyei Múzeumba. A Rozália kápolna régi oltárának két olajfestményét Koppán Zsolt restaurálta. A Szűz Máriát ábrázoló főoltárkép és a Szentháromság olajfestménye visszakerült a Rozália kápolnába. Úgyszintén a régi, fából készült Mária szobor (ruhába öltöztetve) továbbra is a Rozália kápolnában van elhelyezve. A Rozália kápolna belső festése, berendezése (oltár, szobor, festmények) közel 100 ezer forintba kerültek."*

29. kép. A Szentháromság-festmény a kápolna hajójának nyugati falán, 18. század; 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

28. kép. A Szűz Mária mennybevétele-oltárkép a kápolna szentélyében, 18. század; 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

A bejegyzésből megtudható tehát, hogy a templombelső kifestése Vass Bertalan pécsi festőművész munkája volt, továbbá, hogy az eredeti barokk faoltárt „szúette", rossz állapota miatt elbontották és szobrait dr. Cserháti József püspök a pécsi egyházmegyei múzeumba akarta vitetni. A forrásban sajnos nincs pontosítva, milyen szentek szobrai álltak az oltáron, ezért ma meglehetősen nehéz feladat e faragványok beazonosítása. Talán a kápolna forrásokban előforduló szentjei – Szent Rozália, Rókus, Sebestyén, Fábián, Flórián – között lehet keresni azokat? A pécsi egyházmegyei gyűjteményben Tamásihoz köthető szobrok nincsenek nyilvántartásban,[180] ezért csak reménykedhetünk esetleges jövőbeli felbukkanásukban. A régi faoltár helye egyébként ma is látható, ugyanis a jelenlegi oltár mögött, a szentély közepén 200×114 centiméteres sávban régebbi cementlapokból rakott burkolat figyelhető meg.

Az idézett bejegyzésben az is olvasható, hogy az oltár két festményét, a Boldogságos Szűz Mária- és a Szentháromság-oltárképet Koppán Zsolt restaurálta, majd visszakerültek a kápolnába. Ma is ott láthatóak: előbbi a szentélyben, utóbbi pedig a bejárati ajtó fölött (28–29. kép). Akad azonban itt is egy kérdés, amit a jövőbeli kutatásnak kell majd tisztáznia. A szentélyben lévő Szűz Mária mennybevétele-festmény ugyanis a helyi emlékezet szerint 1938-ban került a kápolnába, miután a Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt plébániatemplomban eltávolították a régi oltárképeket és

[180] Bodnár Boglárka muzeológus szíves közléséből.

30. kép. A kápolna szentélyének mai berendezése, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

31. kép. A szembemiséző oltár a szentélyben, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

helyükre Olaszy Sándor és Füstös Zoltán budapesti festőművészek festményeit helyezték.[181] Kérdés tehát, hogy ez az információ hogyan egyeztethető össze a *Historia Domus*ban leírtakkal, miszerint a *„Rozália kápolna régi oltárának két olajfestményét"* restaurálás után visszahelyezték a belső térbe?

A forrás említ továbbá egy *„régi"* öltöztethető Mária-szobrot is, amely *„továbbra is a Rozália kápolnában van elhelyezve"*. E szobrot az egyházmegyei leltárak nem említik 1895 és 1947 között.[182] Ma a hajó északkeleti sarkában ugyanakkor van egy öltöztethető Mária-szobor, amely talán azonosítható a forrásban említett darabbal. Szemrevételezés alapján nehéz datálni az átfestések miatt, mindenesetre nem kizárt a 19. századi eredet.

Végül említeni kell a templom új liturgikus berendezését is (30. kép). A bejegyzés név szerint említi Timár György „papi oltártervezőt". Dr. Timár György (1932–2010) papi szolgálata mellett egyházmegyei oltártervezői megbízatást kapott és mintegy ötven szembemiséző oltárt tervezett a II. Vatikáni Zsinat reformjának megfelelően, amely a templomok liturgikus terének átalakítását is érintette a szembemisézés igényével összefüggésben (31. kép).

További, a kápolnával kapcsolatos *Historia Domus*ban említett eseményeket jelent az 1979. évi bejegyzés: *„Rozália kápolna: 3 évi huzavona után végre a Dédász bevezette a villanyvilágítást a kápolnába. Négy csatlakozó oszlopot kelett felállítaniuk közterületen, hogy a kápolnába bekapcsolják a villanyvilágítást. Október 7-étől kezdve minden vasárnap az esti sztmisét a Rozália kápolnában tartjuk a plébánia templom helyett. Természetesen, nem egyöntetű az öröm. A Miklósvár-i hívek*

[181] A plébániatemplom oltárképeinek újrafestéséről és cseréjéről lásd 1938. évnél. PEL III.136. Tamási. Diversa. Historia. Vol. II. s.p.
[182] Vö. 1895., 1900., 1905., 1910., 1915., 1935., 1940., 1947.

örülnek, hogy kápolnájukban van, a benti hívek kifogásolják. Egyelőre teljesen megtelt a kápolna szentmisehallgatókkal."[183]

Ugyancsak a *Historia Domus* bejegyzése 1981-ben, hogy a kápolna körül tereprendezés folyt: *„Rozália kápolna: az akácfákat kivágtuk a kápolna és a Kálvária körül. A Községi Tanács ígérte, hogy majd parkosítja díszfákkal, cserjékkel az üres területet.*"[184]

A Szűz Mária mennybevétele-oltárképpel kapcsolatban említeni kell végül, hogy a festményt újra restaurálták 2005 körül, restaurátora pedig nem volt más, mint Horváth Bálint operaénekes, aki restaurálással is foglalkozott. Ennek apropója kapcsán interjú is készült a művésszel, amelyben a restaurálás körülményeiről és személyes indíttatásairól is beszélt.[185]

Adatok a Szent Vendel-szobor és a Kálvária-szoborcsoport értékeléséhez

A Szent Vendel-szobor alkotója és megrendelője ismeretlen. Az alak megformálásának részletei alapján (testtartása, ruhájának drapériavetése stb.) 19. századi, klasszicizáló alkotásnak gondoljuk. Csábító gondolat lenne, ha a Páriból Miklósvár közelébe települt németeknek tulajdoníthatnánk a szoborállítást, akikről Szalay Antal is hírt ad 1830-ban.[186] A németséghez különösen – bár nem kizárólagosan – kötődő Szent Vendel-kultusz mindenesetre meghagyja ezt a lehetőséget is. 1940-ben azonban még máshol (a plébániatemplomnál?) állt a szobor, ugyanis a simontornyai alesperesi kerületben található Tamási egyházi leltárában feljegyzik 1940. július 31-én: *„Szobrok a plébánia területén:* (…) *Sz. Vendel szobor* (…)"[187] A két világháború között készült, négy részre osztott képeslapon (lásd a képi források között) nagyobb, téglából épített hasáb áll a mai szobor helyén, amely talán az addigra pusztulófélben lévő stációk maradványa lehet. Az 1948 utáni *Historia Domus*ban szerepel egy bejegyzés, amelyből kiderül, hogy a kálvárián Kovács Julianna állíttatta fel a Szent Vendel-szobrot (32–34. kép).[188]

32. kép. A Szent Vendel-szobor, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

Hosszú hagyománya van a Várhegyen a kálvária-állításnak,[189] amelyek Tamási katolikus közösségének hitéletében fontos szerepet játszottak. Mint említettük, a Szent Rozália-kápolna „alternatív" neve, a Kálvária-kápolna is a közelben régóta álló kálváriá(k)ra vezethető vissza. 1889-ben merült fel, hogy új „keresztutat" állít fel a katolikus közösség a Szent Rozália-kápolna közelében, amelynek „képeit" közadakozás útján készítették el. A keresztutat 1891-ben Troll Ferenc pécsi kanonok szentelte fel (35–37. kép).

[183] TRKPH Historia Parochiae Tamásiensis II. 1948. 1979. évi bejegyzés. Lapszám nélkül.
[184] TRKPH Historia Parochiae Tamásiensis II. 1948. 1981. évi bejegyzés. Lapszám nélkül.
[185] MARTINKA 2005. A Tamási Helytörténeti Alapítvány szíves közléséből.
[186] SZALAY 1830, 86.
[187] PEL.I.1.e.64.1940.15.XV. Simontornyai alesperesi kerület. Tamási. Lapszám nélkül.
[188] TRKPH Tamásiensis II. 1948. Keresztek, szobrok, azok fenntartása. Lapszám nélkül.
[189] K. NÉMETH 2012, 15–17.

34. kép. A bárány, mint Szent Vendel egyik attribútuma, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

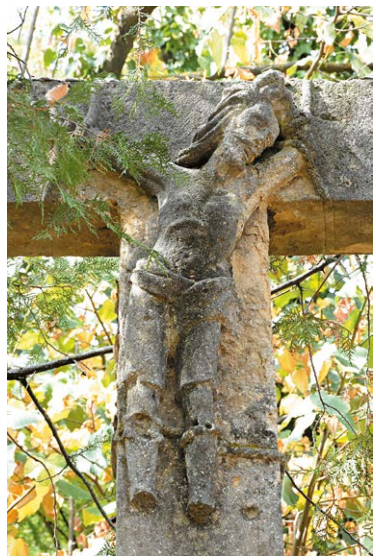
33. kép.
A Szent Vendel-szobor megfaragott hátoldala juhászkalappal, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

36. kép. A jobb lator mai állapota, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

35. kép. A Kálvária-szoborcsoport, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

37. kép. A bal lator mai állapota, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

Javaslatok további kutatásokra és helyreállításra

A legújabb kutatási eredmények mellett is fontos kérdés maradt az épület periodizációja. A korai templom feltételezése jelenleg a hajónál szűkebb, poligonális záródású szentélyen, illetve egy, a *Historia Domus*ban idézett 1894. évi egyháztanácsi jegyzőkönyvön alapul, amelyben leírják, hogy a torony építésekor látható volt az 1542-es évszám. A fentiekre tekintettel szükséges a kápolna felmenő falának falazatvizsgálata feltárással, és az alapfalak vizsgálata régészeti módszerekkel, az épület esetleges középkori eredetének tisztázására. Elvégzendő kutatás ez alapján: a szentély homlokzati falának alsó szakaszán függőleges kutatósáv feltárása a felmenő falazat vizsgálatára, illetve ezzel megegyező helyen feltárás az alapfal vizsgálatára, kb. 1×1 méter, kb. 1 méter mélységig. A Szent Rozália-kápolna feltételezett középkori-kora újkori szentélyében és a hajóban szintén szükséges lenne feltárás. Az 1985. évi leletmentő ásatás talált 17–18. századi temetkezéseket a templom környezetében, ez alapján elképzelhető, hogy a templomba is temetkeztek (38. kép).

38. kép. A kápolna hajója és poligonális szentélye, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás)

Az 1973. évi felújítási költségvetés a homlokzatokon és a belső falakon is a vakolatok leverésével számolt.[190] Lehetséges azonban, hogy az oldalfalak és a boltozatok esetében nem volt teljeskörű és megőrződtek történeti vakolatok. A kérdést festőrestaurátori kutatás tisztázhatná. Fontos az összképben jelentős szerepet játszó boltozati stukkók korának restaurátori vizsgálata is, ezek leverése és újrakészítése ugyanis nem szerepel az 1973-as felújítási tervben, így akár építéskoriak is lehetnek (39. kép).

Nyomatékosan fel kell hívni a figyelmet a kápolna közvetlen környezetében álló Szent Vendel-szoborra és a Kálvária-szoborcsoportra. Ezek állapota pusztuló. A Szent Vendel-szobor hiányos, plasztikai részletei erősen megkoptak. Annál inkább aggasztó ez, mert a mű a szenthez kapcsolódó változatos ikonográfia érdekes példája, egyedi, alkotója invencióját mutató megoldásokkal. A kálvária szintén kvalitásos alkotás, ízes népi formanyelven megfogalmazva. Hasonlóan a cikói, szakályi, harci és teveli kálváriákhoz – hogy csak néhány földrajzilag közeli példát említsünk –, állapota megsemmisüléssel fenyeget. A kálváriák a helyi közösség életében játszott vallás- és művelődéstörténeti, illetve néprajzi jelentőségük miatt külön figyelmet érdemelnek, többek között ezért is javasoljuk a Szent Vendel-szobor mellett a tamási kálvária különös gonddal történő kőrestaurátori helyreállítását. Jó példa lehet a felújított aparhanti kálvária.

Kőrestaurátori feladat továbbá azoknak a töredékeknek a restaurálása is, amelyek szintén a ká-

[190] *„A kutatási munkák befejezése után a falfelületekről a még meglévő vakolat leverése után a falazati hézagokat ki kell kaparni”.* A költségvetés bontási munkaként a *„belső vakolat leverése oldalfalról: 170 m²”, „belső vakolat leverése íves mennyezetről 92 m²”, „homlokzatvakolat leverése 280 m²”, „lábazati cem. vakolat leverése 25 m²”.* Vö. HOLCZER 1973.

39. kép. A hajó és boltozata nyugat felé, 2025 (fotó: Horogszegi Tamás,)

polnához tartozhattak. Egyrészt a fentebb említett, bizonyára szentet ábrázoló kőtöredék, amely feltételezésünk szerint az egykori barokk homlokzat falfülkéjében állhatott. Másrészt az a posztamens is, amely ma a szentély mellett, annak déli oldalán látható.

2024. április 23-án az ÉKM Műemlékfejlesztési Főosztályának szakemberei helyszíni bejáráson tekintették meg a tamási Szent Rozália-kápolnát és környezetét a műszaki problémák vizsgálata céljából. A bejárás alapján készített dokumentáció a kápolna teljes körű műemléki kutatását és felújítását, illetve az épület környezetének helyreállítását javasolta (40. kép).[191] E javaslat szerint a szemmel látható külső és belső károsodások miatt a tervezés előtt komplett tartószerkezeti, épületdiagnosztikai, talajmechanikai és geotechnikai vizsgálatot kell végezni. A pontos építészeti műszaki feladatokat és annak költségeit egy alapos előkészítő kutatás és a kutatási eredményeket magába foglaló tervezés alapján készült műszaki tervdokumentáció által kell meghatározni. A tervezés előkészítése során szükséges továbbá az elkészült építéstörténeti tudományos dokumentáció és értékleltár mellett az épületkülsőt és belsőt magukban foglaló festő, kő- és farestaurátori kutatásokat is végezni.

Tanulmányunk célja az volt, hogy felhívja a figyelmet Tamási egy eddig talán kevesebbet méltatott műemlék épületére, amelynek építés- és művelődéstörténeti vonatkozásai jelentősen gazdagítják a város történetét és kultúráját. Csak remélni lehet, hogy a Szent Rozália-kápolna és környezete a Szent Vendel-szoborral és a kálvária-szoborcsoporttal mihamarabb megújul és ezáltal Tamási múltjának egy darabja is visszakerül méltó helyére.

40. kép. A templomtorony mai műszaki állapota, 2024 (fotó: Sárossy Péter)

[191] LENDVAI – LÉNÁRD – NÉMETH 2024.

IRODALOMJEGYZÉK

ARADI 2003 — ARADI Gábor: Adatok és tények a Tolna megyei helytörténetírás irodalmáról. *Acta Papensia* 3/1–2 (2003) 93–112.

BÁLINT 1975 — BÁLINT Sándor: Adalékok a hajdani pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához. *CHAM Supplementum* 7–8 (1975) 225–243.

BÉL 1979 — Bél Mátyás Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből. Tolna vármegye leírása. Ford. Kun Lajos. *TTMT* IX (1979) 327–364.

BÉL 2017 — BÉL, Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica* (…) *Comitatuum ineditorum tomus quartus, in quo continentur* (…) *Comitatus Alba Regalis, Tolnensis, Simigiensis et Baranyiensis*. Szerk. Tóth Gergely. Budapest 2017.

BIRCKENSTEIN 1686 — BIRCKENSTEIN, Anton Ernst Burchard von: *Ertz-herzogliche Handgriffe dess Zirckels und Linials oder ausserwehlter Anfang zu denen mathematischen Wissenschaften*. Wienn 1686.

BOROSY – SZABÓ 2002 — BOROSY András – SZABÓ Attila: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok II. 1671–1716*. Budapest 2002. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 34.)

BRÜSZTLE 1880 — BRÜSZTLE, Josephus: *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis* (…) IV. Quinque-Ecclesiis 1880.

CSENDES 1977 — CSENDES László: Történelem a térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 241–260.

CSENDES – N. IPOLY 1977 — CSENDES László – N. IPOLY Márta: *Települések szelvényezése az első, második, harmadik katonai felmérések alapján*. Budapest 1977.

CSIGI – KNEIP 1981 — A *Pécsi Egyházmegye schematizmusa*. Szerk. Csigi Imre – Kneip István. Pécs 1981.

DÁVID 1973 — DÁVID Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *CHAM* 69–70 (1973) 75–130.

DÁVID 1982 — DÁVID Géza: *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest 1982.

DEÁK 2008 — *Farkas Páll naplója. Tamási nótáriusának feljegyzései 1773–1810*. Szerk. és a jegyzeteket írta Deák Istvánné. Tamási 2008.

DEÁK-VARGA 2003 — DEÁK-VARGA Dénes: *Tamási örökségvédelmi tanulmánya*. [Tamási] 2003.

DIÓS 2006 — DIÓS István: Rozália. In: *Magyar Katolikus Lexikon* XI. kötet. *Pob–Sep.* Főszerk. Diós István. Budapest 2006, 726–727.

DOMOKOS 1981 — DOMOKOS Pál Péter: Uj énekek – amellek Farkas Pál tamási nótárius által költek üdőről üdőre 1773 és 1810 között. *Zenetudományi Dolgozatok* 1981, 47–75.

GAÁL 1978 — GAÁL Attila: Egy alig ismert műemlék Tamásiban. *TMN* 1978. november 1. (XXVIII. évf. 258. sz.) 4.

GAÁL – KŐHEGYI 1977 GAÁL Attila – KŐHEGYI Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában III. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* VI–VII (1975–1976) [1977] 279–360.

GENTHON 1951 GENTHON István: *Magyarország műemlékei.* Budapest 1951.

GENTHON 1959 GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei* I. *Dunántúl.* Budapest 1959.

GENTHON é. n. GENTHON István: *Műemléki bibliográfia.* Kézirat, é. n. MÉM-MDK Könyvtár.

HARIS – SOMORJAY 2006 *Magyarország műemlékjegyzéke. Tolna megye.* Szerk. Haris Andrea – Somorjay Sélysette. Budapest 2006.

HEGEDÜS 1979 HEGEDÜS László: Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704). *TTMT* IX (1979) 5–103.

HOLCZER 1973 HOLCZER József: *Tamási, r. k. kápolna. Restaurálás. 1973.* Kézirat. MÉM-MDK Tervtár, ltsz.: 10635.

-i 1975 -i: Műemléki kalauz. *TMN* 1975. április 10. (XXV. évf. 83. sz.) 6.

ILKÓ 2013 ILKÓ Krisztina: Georg Christoph Kilian Palermói Szent Rozáliát ábrázoló metszetének (1757) ikonográfiája és a szent tiszteletének emlékei Kassán. In: *Misztika a 16–18. századi Magyarországon.* Szerk. Bogár Judit. Piliscsaba 2013, 153–167. (Lelkiségtörténeti tanulmányok 4.)

K. NÉMETH 2006 K. NÉMETH András: Szalay Antal, Tamási első helytörténésze. *Honismeret* 34/3 (2006) 68–71.

K. NÉMETH 2007a K. NÉMETH András: Blochinger Endre helytörténeti cikkei. *TT* V/10 (2007) 4.

K. NÉMETH 2007b K. NÉMETH András: Tamási uradalmi leírása 1798-ból. *TT* V/12 (2007) 4.

K. NÉMETH 2008 K. NÉMETH András: Miklósvár uradalmi leírása 1798-ból. *TT* VI/1 (2008) 4.

K. NÉMETH 2012 K. NÉMETH András: *Haza a múltban. Szemelvények Tamási újkori történetéből.* Tamási 2012. (Tamási Örökség III.)

K. NÉMETH 2014 K. NÉMETH András: A Balaton–Sió–Kapos-köz települései egy 17. század végi kéziratos térképen. *Történeti Földrajzi Közlemények* 2/1–2 (2014) 63–76.

K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András: Tamási és határa a középkorban. In: *Tanulmányok Tamási történetéből. Őskor, római kor, középkor, törökkor.* Szerk. Torma István. Tamási 2015, 97–184.

K. NÉMETH 2019 K. NÉMETH András: Tamási határa. *RKM* 2013 (2019) 128.

K. NÉMETH 2020 K. NÉMETH András: A tamási Likas-hegy és társai. Löszbe vájt, közép- és török kori búvólyukak Külső-Somogyban és környékén. In: K. Németh András – Máté Gábor: *„Horhosok, puszták, búvólikak". Tájtörténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról.* Budapest 2020, 169–211.

K. NÉMETH 2021 K. NÉMETH András: Tamási belterülete és határa. *RKM* 2014 (2021) 177–178.

KOPPÁNY 1994 KOPPÁNY Tibor: A Tolna megyei Dombó vára. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára.* Szerk. Pamer Nóra. Budapest 1994, 159–168. (Művészettörténet–műemlékvédelem 6.)

KURDI 2024 *Tamási várossá lett 1984–1985.* Szerk. Kurdi Tibor. Tamási 2024.

LANTOSNÉ 1996 — LANTOSNÉ Imre Mária: Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében II. Kálváriák. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 40 (1996) 139–158.

LENDVAI – LÉNÁRD – NÉMETH 2024 — LENDVAI Péter – LÉNÁRD Márton – NÉMETH Zita: *Tamási, Kálvária-kápolna helyszíni szemle, a tapasztalt károsodások leírása és javaslattétel*". Kézirat, 2024.

LISZKA 1994 — LISZKA József: Szent Vendel kultusza a kisalföldi néphagyományban. Egy kutatás részeredményei a köztéri szobrok tükrében. *Ethnographia* 105 (1994) 101–127.

MARTINKA 2005 — MARTINKA Dia: Kápolnafestmény. A művész, aki fest és énekel. *TT* III/12 (2005) 4.

MIHÁLYI 1985 — MIHÁLYI Lajos: Évezredes település a Koppány völgyében. *Turista Magazin* 31/10 (1985) 10–11.

MOLDOVÁNYI 1824 — MOLDOVÁNYI József: Tolna Vármegyének Geographiai, Statisztikai, és Topographiai esmértetése. *TGy* 8/X (1824) 40–83.

Műemlékjegyzék 1960 — *Műemlékjegyzék*. Szerk. Gólya József. Budapest 1960.

PAPP 2000 — PAPP István: *A Tamási járás évszázadai*. Tamási, 2000.

PATKÓNÉ KÉRINGER 1999 — PATKÓNÉ KÉRINGER Mária: *Pécsi Egyházmegye*. Budapest 1999. (Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 7.)

RADVÁNSZKY – ZÁVODSZKY 1909 — RADVÁNSZKY Béla – ZÁVODSZKY Levente: *A Hédervári-család oklevéltára* I. Budapest 1909.

SUDÁR 2012 — SUDÁR Balázs: *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás*. Pécs 2012. (Források Pécs történetéből 4.)

SZALAY 1826 — SZALAY Antal: A' kosbai kápolna. Rege a XV-dik Század' derekából. *Felső Magyar-Országi Minerva* 1826/6, 721–732.

SZALAY 1830 — SZALAY Antal: Tamási Mező-Város esmértetése. *TGy* 14/IX (1830) 65–102.

SZILÁRDFY 2003 — SZILÁRDFY Zoltán: *Ikonográfia-kultusztörténet. Képes tanulmányok.* Budapest 2003.

SZŐLLŐSY 1892 — SZŐLLŐSY Károly: Pécs egyházmegyei papság irodalmi működése I. *Magyar Sion* 6 (1892) 553.

TARJÁN 2001 — TARJÁN Jenő: *Tamási története 1686–1941*. Tamási 2001.

TMFN 1981 — *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Végh József – Ördög Ferenc – Papp László. Budapest 1981.

TELEK 1757 — TELEK József: *Tavaszi rósa. Az az: Panormi Szűz Szent Rosália Életének Sommája, Mellyet Nemes Királyi, Szabad Kassa Várossának, Sz. Rosalia Hegyén lévő Kápolnához rendelt, esztendő-béli Ajtatosságára nézve egybe szedegetett, És Predikátzió módra rendelt Beszédben világosságra terjesztett* (…) Kassa 1757.

TORMA 1963 — TORMA István: *Terepbejárási napló [V.] (1963. IX. 26.–X. 21.)* Kézirat, 1963. ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Régészeti Intézet, Adattár, jelzet: TBJ 1101/1965.

TORMA 2006 — TORMA István: A tamási vár története. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát." Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére.* Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 281–289.

ÚZ é. n. — ÚZ Mária: *Csendhegyek.* Blog. https://csendhegyek.blogspot.com/ (elérés: 2026. 09. 22.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

MNL OL X 10872 Nagysorozat (11. sz.–20. sz.) MF 21769-21794 X 7625 Római Katolikus Egyház. Pécsi egyházmegye. Pécsi Püspökség Levéltára. Visitationes canonicae (1g) (1721–1935)

MNL OL X 10872-21770.	Can. Vis. (1742): 21770. X 7625.
MNL OL X 10872-21770.	Can. Vis. (1753): 21770. X 7625.
MNL OL X 10872-21773.	Can. Vis. (1783): 21773. X 7625.
MNL OL X 10872-21779.	Can. Vis. (1810–1811): 21779. X 7625.
MNL OL X 10872-21790.	Can. Vis. (1828): 21790. X 7625.

Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL)

PEL I.1.a.1. 1828/1073.	Canonica Visitatio, Tamási, 1828
PEL II.1.a. fasc. 152. Nº 52. 124–132.	Canonica Visitatio, Tamási, 1730
PEL III.136.005.	Tamási, Historia parochiae (Protocollum Parochiae Tamasienis)

Tamási Római Katolikus Plébánia Hivatal (TRKPH)

TRKPH Historia Parochiae	Historia Parochiae Tamasiensis II. Megnyitva: 1948. Tamasiensis II.

TÉRKÉPEK

EKF	Első katonai felmérés. Magyarország. 1782–1785. Arcanum Adatbázis Kft.
HIM B IX a 482/14.	Zündt, Matthias: *Nova totius Ungariae Descriptio. Ein neüwe warhafftige Beschreibung des ganzen Ungerlandts mit sünderem Fleyss; Neüwe und gründtliche Beschreibunge dess ganczen Künigreichs Hungern mit den Anstossenden Länden.* 1567. HIM B IX a 482/14.
HIM B IX a 487/1-1.	Ortelius, Abraham: *Hungariae descriptio, Wolfgango Lazio Auct.* Antwerpen 1570. HIM B IX a 487/1-1.
HIM B IX a 661.	Lichtenstern, Ioseph Marcus: *Comitatus Tolnensis Ungarice Tolná-Vármegye et Germanice Tolner Gespanschaft* (…) Viennae 1795. HIM ltsz.: B IX a 661.
HIM B IX a 662.	Schnemann, Ioseph: *Mappa Inclyti Comitatus Tolnensis* (…). 1818. HIM ltsz.: B IX a 662.
HIM B IX a 1011/1.	Lazius, Wolfgangus: *Karte des Königreichs Ungarn 1556. „Regni Hungariae Descriptio Vera”*. 1556. HIM ltsz.: B IX a 1011/1.
HKF	Harmadik katonai felmérés. Habsburg Birodalom. 1869–1887. Arcanum Adatbázis Kft.
Kataszteri térkép	Kataszteri térképek. Habsburg Birodalom. 19. század. Arcanum Adatbázis Kft.
MKF	Második katonai felmérés. Magyar Királyság. 1819–1869. Arcanum Adatbázis Kft.

MNL BéML XV 1 d 68.	*Tamási és Igal*. Szelvényszám: 5360. 1908. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltára. Békés megye kéziratos térképei. BéML XV 1 d 68.
MNL OL S 16 No. 55.	Oetinger, Ludovicus: *Mappa Oppidi Tamási*. 1808. MNL OL Térképtár S 16 Esterházy család hercegi ága No. 55.
MNL OL S 16 No. 88.	Klausz Adolf: *Miklósvár.* É. n. MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága No. 88.
MNL OL S 16 No. 102.	*Pári (Tolna m.) határában lévő terület erdőtérképe*. 19. század. MNL OL Térképtár S 16 Esterházy család hercegi ága No. 102.
MNL OL S 16 No. 176.	Rosas, Franciscus: *Linearum in Sylva Tamásiensi neo excissarum idealis delineatio* (…) 1778. MNL OL Térképtár S 16 Esterházy család hercegi ága No. 176.
MNL OL S 16 No. 198.	Klausz Adolf: *Koppán motsárjának helyhezeti rajzolatja, a szárító csatornának fenék ásás végett, Kapos befolyásától Tamási hidig, kivántató költségek kimutatására készült*. 1837. MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága No. 198.
MNL OL S 16 No. 235.	Klausz Adolf: *Koppán csatorna szabályozási terve a Kapos Csatorna mostani állapotjához alkalmazva*. 1838. MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága No. 235.
MNL OL S 16 No. 1069.	*Mappa Dominii Ozora, Dombóvár et in parte Kaposvár.* 17. század. MNL OL Térképtár S 16 Esterházy család hercegi ága No. 1069.
MNL OL S 78 245. téka Tamási 9–37.	*Tamási nagy község Tolna megyében.* 1859. MNL OL Térképtár S 78 Térképek 245. téka. Tamási 9–37.
MNL OL T 2 No. 1196.	*Damaschi.* 18. század vége–19. század eleje. MNL OL T 2 Esterházy család hercegi ága No. 1196.
TMOL XV. 3. T. 184.	*Tolna megye térképe.* Tervezte Gönczy Pál, rajzolta Kogutowicz Manó. Budapest 1890. Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára. Tolna megye kéziratos térképei. TMOL XV 3 T. 184.

RÖVIDÍTÉSEK

CHAM	Communicationes de Historia Artis Medicinae. Orvostörténeti Közlemények, Budapest
HIM	Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
MÉM-MDK	Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
RKM	Régészeti kutatások Magyarországon, Budapest
TGy	Tudományos Gyűjtemény, Pest
TMN	Tolna Megyei Népújság, Szekszárd
TT	Tamási Táj, Tamási
TTMT	Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd

PÉTER SÁROSSY

The Latest Results of Research into the Chapel of Saint Rosalia in Tamási

In Tamási, on the northeastern slope of Várhegy, stands the Chapel of Saint Rosalia, today also known as the Calvary Chapel (*Kálvária-kápolna* in Hungarian), for which an architectural-historical survey was completed in the spring of 2025. Compared to the Baroque parish church of Tamási, this single-nave and single-tower chapel with a polygonal apse has received relatively little scholarly attention to date. This study therefore aims to present the results of the recent research through a critical evaluation of published data and available written sources, together with an interpretation of the architectural features observed on the chapel and a reconstruction of its building history. In connection with Saint Rosalia, the titular saint of the chapel, the study also examines the plague epidemic that also affected Tolna County between 1738 and 1744 and played a decisive role in the construction of the chapel, as well as the contemporary cult of plague saints. Certain questions concerning the dating of the building, however, remain unresolved and can only be clarified through invasive investigations of the masonry and the archaeological examination of the foundation walls. Consequently, a more refined reconstruction of the building phases remains a task for future research.

Located in the vicinity of the chapel are two nineteenth-century monuments protected under local heritage regulations: the Statue of Saint Wendelin and the Calvary sculptural group. Today, these monuments constitute defining elements of the chapel's surroundings. In view of their hoped-for restoration in the future, it is also worthwhile to include in the present study the information gathered on these high-quality sculptural works during research into the history of the chapel.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 243–254.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.10

TAKÁCS MELINDA

Néhány úrasztali edény a lápafői református egyházközség tulajdonából

BEVEZETÉS

Lápafő falu Somogy és Tolna megye határán (ma Tolnában), Dombóvártól nagyjából 20 km-re északra fekszik. Lakossága a 2022-es népszámlálás alapján 135 fő,[1] felekezeti viszonyait tekintve a legutóbbi időkig nagyrészt reformátusokból állt. A falu történetéről – középkori templomának feltárásáról,[2] illetve a református lakosság 18. századi megtelepedésének folyamatáról[3] – több tanulmány is született.

Jelen munka szintén a református közösség történetével foglalkozik: az egyházközség tulajdonában álló klenódiumok közül néhány, mára használaton kívüli, de a 19–20. században minden bizonnyal megbecsült úrasztali edény közzétételére vállalkozik. Tanulmányom célja kettős: a parókián őrzött ónedények publikálásával szeretném kiegészíteni a Csapai János által összeállított Tolnai Református Egyházmegye ónedényeinek katalógusát, illetve egy, a közösségnek ajándékozott keresztelőtál bemutatásával a történetükben nagy szerepet játszó két lelkész – Bajó Sándor és Veszprémi Fejes György – emléke előtt tisztelgek.

A REFORMÁTUS LÁPAFŐ

Az 1600-as évek végére elnéptelenedett Lápafő újkori, evangélikus szlovák és őrségi gyökerű kálvinista magyar lakói 1717-ben vagy 1718-ban érkeztek a településre Vas, Zala, Nyitra és Trencsén vármegyékből. A kezdetben közös lutheránus prédikátort támogató közösségben számbeli fölényben levő reformátusok idővel saját lelkész tartásának igényével léptek fel, ami elhúzódó konfliktusokhoz, és végül az evangélikus prédikátor 1736-os távozásához vezetett.

Az 1737-ben alakult lápafői református egyházközség lassú fejlődését 1754-ben megszakította Klimó György pécsi püspök protestánsellenes fellépése, melynek következtében lelkészüket elbocsátották, a hívek pedig a türelmi rendeletig a szakcsi katolikus plébánia joghatósága alá kerültek.

[1] https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/elozetes-adatok-2 (elérés: 2026. 04. 20.)
[2] K. NÉMETH – TAKÁCS 2013.
[3] TAKÁCS 2023.

A lápafőiek új egyházközségüket végül 1786-ban tudták megalapítani, jelenleg is álló templomuk 1785–1786-ban épült fel.

A településen 1811-ben 307,[4] 1900-ban 347 református lakó élt,[5] míg 1950-ben az egyházközség lélekszáma 229 fő volt.[6] A gyülekezet jelenleg a Dunamelléki Református Egyházkerület Tolnai Egyházmegyéjéhez tartozik, a dombóvári anyaegyház filiájaként működik, tagjainak száma hét.[7]

ÓNEDÉNYEK A REFORMÁTUS EGYHÁZBAN

A református gyülekezeteinkben a mai napig is több helyen megtalálható, leggyakrabban a 18–19. századra keltezhető ónedények használata az egyház két szentségének – a keresztség és az úrvacsora – kiszolgáltatásához kapcsolódik.[8] Többnyire keresztelőkancsókkal és - tálakkal, illetve kenyérosztó tányérokkal és bortartó kancsókkal, kannákkal, ritkábban kelyhekkel vagy kupákkal találkozunk e tárgyak között. Készítési központjuk a 18. században a Felvidék volt, illetve a 18–19. század fordulójától már a pest-budai ónművesség is jelentős szereppel bírt.[9] Az edények nagy részét feliratokkal is ellátták, melyek értékes adalékokkal szolgálnak egy-egy egyházközség történetéhez.

Mivel a ma is aktív református gyülekezetek többsége ragaszkodik a klenódiumaihoz, több száz éves ónedényeik csak elvétve találhatók meg közgyűjteményekben, többségük a mai napig nehezen hozzáférhető a kutatás számára.[10] Ennek ellenére készültek kisebb-nagyobb, megyékre vagy régiókra kiterjedő anyaggyűjtések, ezek azonban főleg a trianoni határokon kívül eső területek némelyikét,[11] illetve Kelet-Magyarország megyéit célozták meg.[12] A dunántúli református anyagi kultúra kutatásának terén így az újdonság erejével hat Csapai János alapos gyűjtése, melyben a Tolnai Református Egyházmegye ónedényeit veszi számba.[13] Jelen anyagközlés szükségességét – a fentebb említett hiányos kutathatóság mellett – indokolja, hogy a szerző katalógusából egy téves információ miatt kimaradtak a lápafői tárgyak.[14]

A LÁPAFŐI EGYHÁZKÖZSÉG ÓNEDÉNYEI

A lápafői gyülekezet – a korszak református anyagi kultúrájának megfelelően – megalakulásának kezdete óta birtokolt ónedényeket. Működésének szerény körülményeit is mutatja ugyanakkor, hogy a vizitációk szerint a közösség vagyona 1738-ban egy ónpatellát és egy selyemkendőt,[15] 1742-ben pedig egy ónpoharat és egy fából készült *orbiculum*ot számlált.[16] Ezek a tárgyak az egyházközség 1754-es felszámolása után minden bizonnyal elvesztek.

Az újjászerveződő gyülekezet megalakulása utáni első, egyházmegyei inventáriumunk 1800-ra keltezhető, melyben a minket érdeklő tárgyakról a következőket olvashatjuk: *„1. Két Nagyobb és edgy Kissebb Ón Kánna, mellyen ezen Irás olvastatik. A Lápafői Rfta Sz. Ekklésia készittette 1790k Esztendőben. 2. Edgy pár Ón pohár, és edgy Ón Tányér, edgy Itzés fedeles Tserép Korsó. 3. Keresztelő*

[4] LREI Conscriptio 1811.
[5] VESZPRÉMI FEJES 1900, 11–12.
[6] LREI Adófőkönyv, oldalszám nélkül.
[7] Az adatért Sipos Előd Zoltán lelkésznek mondok köszönetet.
[8] CSAPAI 2016, 349.
[9] P. SZALAY 2008, 240.
[10] A református egyház ónedényeinek jelentőségéről és kutatási helyzetéről a teljesség igénye nélkül: P. SZALAY 2008; P. SZALAY 2012, 61–78. Itt érdemes megemlíteni egy, a Néprajzi Múzeum dolgozói által üzemeltetett online katalógust, melyben a magyarországi közgyűjteményekben található ónedényeket gyűjtötték össze, lásd: Ónedények 2013.
[11] Partium: SĂŞIANU 1986; Kárpátalja: P. SZALAY 2004; Vajdaság: P. SZALAY 2005.
[12] P. SZALAY 1998; WEINER 1969; WEINER 1975.
[13] CSAPAI 2016; CSAPAI 2018; CSAPAI 2019; CSAPAI 2021. A teljesség kedvéért e helyen megemlítendő Imrő Judit Belsősomogyi Egyházmegyével foglalkozó tanulmánya is: IMRŐ 2000.
[14] A szerző által közölt információk: CSAPAI 2021, 117.
[15] RL A/6. 1. k., 234.
[16] Visitatio 1738–1742, 245.

Ón edény, Pohárral, és Tállal, egy azon Levő Selyem Keszkenővel edjütt. Hogy ezen edények, az Ekklésia tulajdon Kőtségén készittettek, meg-tetszik Sub Littera G levő Kettős Levelekből, és Tiszt. Tsúti Ferentz Prédikátor idején vólt Kurátor Dávid Mihály számadásából."[17]

Az egyházközség tulajdonában tehát ekkor az úrvacsoraosztáshoz három ón (és egy keménycserép) boroskanna, egy tányér és két pohár, a keresztelésekhez pedig egy önkancsó, egy pohár és egy tál állt rendelkezésre, melyeket az eklézsia a saját költségén csináltatott. A készlet 1790 környéki elkészültét értelemszerűen az egyházközség újbóli megalakulása és templomuk felépülte indokolta, a tárgyak száma és összetétele nagyjából megfelel a korszakban tapasztalható arányoknak.[18]

A következő adatunk 1816-ból származik. Ebben az évben zajlott Báthori Gábor püspök vizitációja, melynek során a következő feljegyzés készült: *„Az Úr asztalához tartozó készűletek ezek:* (…) *Három czin kánna. Ket osztó pohár, és egy osztó tányér, ezek is mind czinek."*[19] A parókián fellelhető iratanyagban is megtaláljuk ugyanezen inventáriumot, melyet Németh Gábor lelkész a két pohárról szóló feljegyzésnél annyiban pontosít, hogy *calix*okról, azaz kelyhekről van szó.[20] Megjegyzendő, hogy e fenti tárgyak az úrvacsoraosztáshoz kapcsolódnak, ebben az évben egyik összeírás sem tünteti fel a keresztelőedényeket.

A Bajó Sándor lelkész idejében felvett egyházi leltárak is kitérnek a gyülekezet ónedényeire. 1873-ban két nagyobb és egy kisebb önkannáról, két ónpohárról, egy nagyobb és egy kisebb óntányérról, illetve egy keresztelőkancsóról olvashatunk.[21] Ugyanezen tárgyak – egy további keresztelőkancsóval kiegészítve – voltak megtalálhatók az egyházközség tulajdonában Szász Károly püspök 1887. évi látogatásakor.[22]

KATALÓGUS

A lápafői református gyülekezet tulajdonában jelenleg három ónedény – két kehely és egy kenyérosztó tányér – található:[23]

1. Ónkehely. Lépcsőzetes, domborított talpú, hosszú, alján gyűrűs, tetején kiszélesedő szárú. Kuppája hosszúkás, pereme enyhén kihajló. A tárgy szára ferde, talpa és kuppája is deformálódott. A szár és a kuppa között egy utólagosan beillesztett hengertag található. A kuppa oldalán szintén javítás – a lyukas felület fedése – látható. Felirata: LAPAFOI REFORMATA SZ: EKKLESIA KISZ: ANO 180[1]. M.: 21–21,5 cm; pá.: 8,5–9,3 cm; talpá.: 10–10,5 cm; s.: 510 g (1. kép).

2. Ónkehely. Lépcsőzetes, domborított talpú, alján gyűrűs, tetején kiszélesedő szárú. Kuppája hosszúkás, pereme kihajló. Talpának széle helyenként eldeformálódott. A kuppa felirata: LAPAFOI REFORMATA SZ: EKKLESIA KISZ: ANO 180[1]. M.: 19,5 cm; pá.: 9–9,3 cm; talpá.: 10,5 cm, s.: 571 g (2. kép).

1. kép. Az egyik lápafői ónkehely (fotó: Takács Melinda)

[17] RL A/6. 3. k., 399.
[18] CSAPAI 2021, 122.
[19] RL A/1.i. G46.
[20] LREI Anyakönyv I., 3.
[21] LREI Jegyzőkönyv, oldalszám nélkül.
[22] LREI Anyakönyv II., 4.
[23] A leírásokban használt rövidítések: á. = átmérő; h. = hosszúság; m. = magasság; pá. = peremátmérő; psz. = peremszélesség; s. = súly; sz. = szélesség; talpá. = talpátmérő.

2. kép. A másik lápafői ónkehely (fotó: Takács Melinda)

3. kép. Ón kenyérosztó tányér (fotó: Takács Melinda)

3. Ón kenyérosztó tányér. Dísztelen, lapos. Keskeny pereme enyhén felfelé hajlik, alján karima. Öble széles. Pereme két helyen kissé deformált. Felülete erősen karcos. M.: 2 cm; á.: 22 cm; talpá.: 16 cm; psz.: 3 cm, s.: 511 g (3. kép).

A 19. században használt lápafői ónedények közül tehát mára elveszett legalább három boroskanna, illetve egy keresztelőkészlet, amely két kancsóból, egy tálból és egy pohárból állt. A ránk maradt három tárgy egyikén sem található céh- vagy mesterjegy, kialakításuk egyszerű, nem árulkodik magas szintű szaktudásról, így talán nem is érdemes közöttük nagy múltú ötvösközpontok termékeit keresni. Huzamos használatukat igazolják a rajtuk megfigyelhető – a sérülékeny ónedényekre egyébként is jellemző – deformitások: az erősen összekarcolt felületű tányér pereme két helyen is meghajlott, továbbá mindkét kehely kisebb-nagyobb mértékben ferde. Az egyiket komolyabb erőbehatások is érték, melyeket orvoslandó a szár és a kuppa találkozása közé egy szintén ón hengertagot illesztettek be, illetve egy, a kuppa oldalán keletkezett lyukat is ónmasszával pótoltak.

Avatatlan kézre utal a kelyheken olvasható, kissé kopott feliratok formai és tartalmi kialakítása is.[24] Készítőjük az 1801-es évszámot véste rájuk, azonban az utolsó számjegy nagy része mindkét tárgyról lekopott, egyedül azok alsó része figyelhető meg. Mivel a fentebb idézett forrásokból tudjuk, hogy az eklézsia Csuti Ferenc prédikátorsága (1790–1792) alatt több ónedényt, közöttük két kelyhet is készíttetett, meglepőnek tűnik, hogy alig egy évtized múltán újak beszerzésére volt szükség. A legvalószínűbb megoldás, hogy az úrvacsorák idején sok kézben megforduló tárgyak hamar megsérültek, így azokat szükséges volt kicserélni, esetleg újraönteni. Ezt támasztja alá, hogy az 1801-ben beszerzett új kelyhek is szemmel láthatóan megviseltek, javításra szorultak. Ennek fényében érthető, hogy 1853-ban *„Egy Sárga réz pohár újonnan vétetett ur vatsorájához”*.[25]

Sajnos nem állapítható meg, hogy a többi, források alapján azonosítható lápafői ónedény mikor és hová tűnhetett el. Az utolsó, fentebb említett inventáriumunk 1887-ből származik, ezt követően

[24] A feliratokon olvasható KISZ rövidítés nem köszön vissza az általam ismert, klenódiumok feliratait közzé tevő szakirodalomban. Előfordulhat, hogy a „készíttet” szó egy torzult alakjával van dolgunk (ami az ANO esetében szintén megfigyelhető ugyanezen szövegekben), de akár az eklézsia kiszolgálására is gondolhatunk.

[25] LREI Anyakönyv I., 3.

sem a gyülekezet, sem a 20. századi vizitátorok nem készítettek részletes összeírást az egyházközség klenódiumairól.[26] Egy 1942-ből származó adatunk viszont még hiánytalanul felsorolja az összes, korábbi forrásokból azonosított úrasztali óntárgyat,[27] így a mára hiányzó darabok minden bizonnyal a 20. század második felében, legkorábban a második világháború alatt kallódhattak el. A helyiek emlékezetében mindenesetre ma már nem szerepelnek.

AZ EDÉNYEK ANYAGÖSSZETÉTELE

Kutatásom során lehetőség nyílt mindhárom ónedény kézi XRF-vizsgálatának elvégeztetésére,[28] melynek segítségével pontos információkat kaptunk azok anyagösszetételével kapcsolatban.[29] Mindegyik tárgyon két (illetve a pótolt kelyhen három) helyen végeztük el a mérést, melynek eredményei az alábbi táblázatokban olvashatók:

1. kehely (1. kép)	Kuppa	Talp	Pótlás
Sn	95%	95%	71%
Pb	2,9%	2,2%	25,5%
Cu	1%	1,6%	1,1%
Sb	0,5%	0,084%	1,9%

2. kehely (2. kép)	Kuppa	Talp
Sn	94,5%	95,0%
Pb	3,6%	2,5%
Cu	1,1%	1,3%
Sb	0,5%	0,085%

Tányér (3. kép)	Belső rész	Külső rész
Sn	78,3%	76,1%
Pb	17,7%	18,5%
Cu	0,5%	0,55%
Sb	0,7%	0,75%

1–3. táblázat. A lápafői ónedények anyagösszetétele

A fenti adatokból látható, hogy a kelyhek összetétele közel azonos: anyaguk nagyjából 95%-a ón, ólomtartalmuk csupán 2–3,5% között mozog, illetve nagyon kevés réz és antimon is található bennük. Mindkét tárgynál minimális eltérés figyelhető meg az alsó és a felső tagok anyaga között: a kuppákhoz képest a talpak némileg kevesebb ólmot és több rezet tartalmaznak. A sérült kehely (1. kép) kuppájának foltozott részét is meg tudtuk vizsgálni: a kilyukadt oldalt több mint 25% ólomtartalmú anyaggal erősítették meg. Ezek az adatok is bizonyítják azt az egyébként szemmel látható tényt, hogy a két kelyhet egyidőben, vélhetően ugyanazon mester készítette.

[26] A településre vonatkozó vizitációs anyagokat Szatmári Judit (Ráday Levéltár) juttatta el hozzám, amiért e helyen mondok köszönetet.
[27] Magyar református templomok 1942, II. 389.
[28] A hordozható röntgenfluoreszcens spektrométer segítségével roncsolásmentesen megállapítható az egyes fémtárgyak kémiai összetétele.
[29] Itt szeretnék köszönetet mondani Bajnóczi Bernadettnek és Mozgai Viktóriának (HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földtani és Geokémiai Intézete) a vizsgálatok térítésmentes elvégzéséért.

A fentiektől némileg eltérő képet mutat a kenyérosztó tányér összetétele: anyagának 76–78%-át ón, 18%-át pedig ólom teszi ki. Ez az adat megerősíti a vonatkozó inventáriumok alapján levonható következtetést: a tányér vélhetően nem a kelyhekkel egyazon sorozatból származik, a legvalószínűbb, hogy az 1790-ben csináltatott készlet utolsó, mára megmaradt képviselőjével van dolgunk.

E helyen érdemes röviden kitérni arra a kérdésre is, hogy mennyiben állíthatók párhuzamba ezek az adatok a 16–18. századi önművességgel kapcsolatos írott forrásokkal. A vonatkozó szakirodalomból kiderül, hogy az ónt rendszerint ólommal ötvözték, mivel az így készült tárgyak könnyebben alakíthatók, kevésbé törékenyek voltak. Az ólom mérgező mivolta miatt az egyes céhek szigorúan szabályozták az összetevők arányait. Több adatunk van arról, hogy hat rész ónhoz kevertek egy rész ólmot,[30] de vannak adatok 8:1 arányú ötvözetekről is.[31] A magyarországi önöntők között a források szerint a legszélesebb körben a német területeken is használt ún. nürnbergi próba terjedt el, ami tíz rész ón és egy rész ólom használatát írta elő.[32]

A lápafői tárgyak ezeknek az adatoknak kevéssé feleltethetők meg: feltűnő a kelyhek minimális ólomtartalma, a tányér anyagában viszont épp az ón mutatkozik túl kevésnek a forrásokban megjelölt arányokhoz képest. Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy e tárgyakat akár többszörösen is újraönthették, illetve készítésük már a hazai önművesség leszálló ágát fémjelzi, ugyanakkor – mivel sok esetben a hasonló edények készítési helyét, idejét és akár a mester személyét is ismerjük – nem lenne hiábavaló szélesebb körben is hasonló anyagvizsgálatokat végezni.

A LÁPAFŐI TÁRGYAK HELYE A TOLNAI ÓNEDÉNYEK KÖZÖTT

Csapai János gyűjtése nyomán tudjuk, hogy a Tolnai Református Egyházmegyében egykoron 28 gyülekezetben használtak ónedényeket, a források alapján legalább 161 darabot. Közülük mára – Lápafőn kívül – 25 egyházközségből összesen 99 tárgy ismert: 53 kanna, 29 tányér és tál, kilenc keresztelőkészlet, illetve hat kehely.[33]

E katalógust tehát két újonnan felfedezett kehellyel és egy tányérral tudjuk kiegészíteni. Mindhárom tárgyunk egyszerű, letisztult formát képvisel. A vonatkozó szakirodalom a lápafőihez hasonló, keskeny karimájú, széles öblű tányérokat általános 18. századi típusként határozza meg.[34] Csapai János gyűjtése alapján Tolna megyében többek között a kajdacsi tányérok képviselik ezt a típust.[35]

Valamivel érdekesebb a két lápafői kehely esete, mivel egy igen kis számban fennmaradt úrasztali edénytípust képviselnek – mind megyei, mind országos szinten. Ónkelyheket ugyanis ritkán, elsősorban a szegényebb gyülekezeteknél találunk, gyakoribb volt az ezüst, esetleg ezüstözött vagy aranyozott rézpoharak használata.[36] Habár a lápafői tárgyak a klasszikus kehelyformát mutatják, tekintettel a tolnai összehasonlító anyag kis számára, igazán jó párhuzamukat nem találjuk az egyházmegyében, korántsem tökéletes analógiaként a dunaföldvári kelyhet említhetjük meg.[37]

Elmondható tehát, hogy a lápafői egyházközség óntágyai egy, a 19. század elején már hanyatlóban levő mesterség produktumaiként is tudnak új információkkal szolgálni a kutatás számára.

[30] NÉMETH 1983, 8–9.
[31] CSAPAI 2021, 114.
[32] P. SZALAY 2012, 63.
[33] CSAPAI 2021, 122. A katalógus szerint valójában csak öt tárgyról, egy pohárról és négy kehelyről van szó.
[34] P. SZALAY 2004, 69.
[35] CSAPAI 2019, 439. A szerző katalógusaiban nem minden Tolnai megyei tányérról közöl fényképet, így jelen összehasonlítás nem teljes.
[36] P. SZALAY 2008, 238; CSAPAI 2016, 349.
[37] A Tolnai Egyházmegyében található önkelyhek: Decs (CSAPAI 2016, 357); Dunaföldvár (CSAPAI 2018, 476); Gyönk (két darab: CSAPAI 2019, 438). Egy további önpohár található Bátán: CSAPAI 2016, 361.

EGY AJÁNDÉK KERESZTELŐTÁL HÁTTERÉRŐL

A lápafői parókián őrzött, használaton kívüli klenódiumok között találunk egy mára erősen viseltes állapotban levő keresztelőtálat.

Ezüstözött réz (?) keresztelőtál. Hosszúkás, ovális, öblös kialakítású, erősen kihajló peremének külső részén egy borda fut körbe. Felülete több helyen elszíneződött, karcolásnyomok és vízkőcseppek tarkítják, rajta az ezüstözés több helyen megkopott. Hosszanti oldalán, peremének belső részén a következő felirat olvasható: *A Lápafői ref. Egyháznak V. Fejes György lelkész és neje Bajó Róza 1916*. M.: 4,5 cm; h.: 31,5 cm, sz.: 23,5 cm (4. kép).

4. kép. Ezüstözött keresztelőtál (fotó: Takács Melinda)

A tálat tehát 1916-ban ajándékozta a gyülekezetének akkori lelkipásztora, Veszprémi Fejes György és felesége, Bajó Róza. Az egyházközség feljegyzései alapján a gesztus okára is következtethetünk: ebben az évben hagyták el Lápafőt.[38]

Veszprémi Fejes György neves lelkészdinasztia sarja, nagyapja és dédapja is ezt a hivatást töltötte be Ráckevén.[39] Az ifjabbik Fejes György is itt született 1864-ben, a teológiát Budapesten végezte el, majd 1887-ben avatták lelkésszé.[40] Ezután került Lápafőre segédlelkészként Bajó Sándor mellé, akinek lányát, Rózát vette feleségül.[41] Történészi és publicisztikai munkásságának is köszönhető, hogy apósa 1848–1849-es szabadságharcban betöltött szerepéről értesülhetett az utókor.

Bajó Sándor szintén lelkészcsaládban született, 1828-ban, Alsó-Dabason. A teológia elvégzése után 1853-tól Harasztiban, később Szalkszentmártonban és Katádfán szolgált.[42] 1873-ban került Lápafőre, ahol 1900-ban bekövetkezett haláláig vezette a gyülekezetet.[43] Bajót 1849 áprilisában hadnaggyá nevezték ki, miután századának elővédjével Kecskemét környékén elzsákmányolta Jelačić seregének kilenc szekerét, harminc katonát levágva. Az eset olvasmányos beszámolóját már a lelkész halála után vetette papírra Veszprémi Fejes György,[44] nagyban hozzájárulva ahhoz, hogy Bajó emléke megőrződjön mind a kutatás,[45] mind a szélesebb közönség[46] számára.

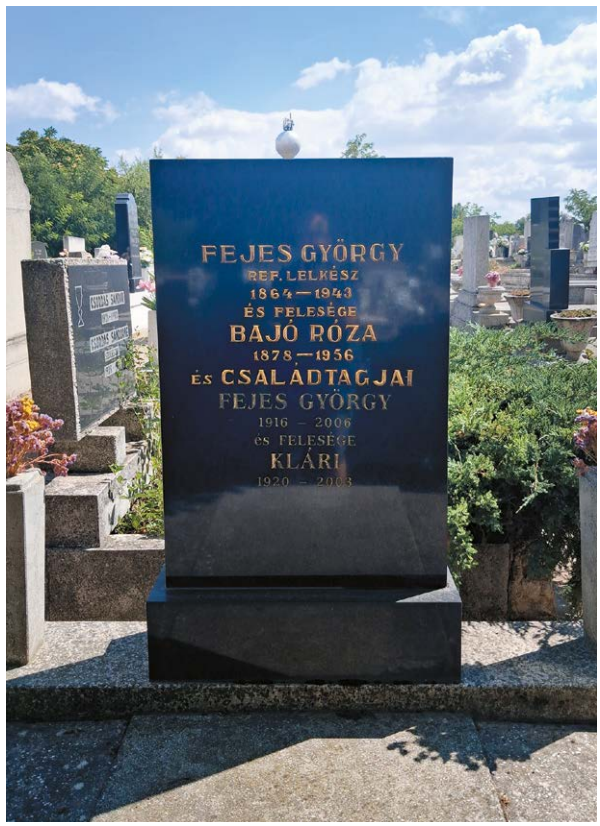
A fennmaradt beszámolók[47] alapján Veszprémi Fejes György energikus, általános népszerűségnek örvendő segédlelkész volt. Munkájára minden bizonnyal nagy szükség volt az egykor karizma-

[38] LREI Anyakönyv I., 13.
[39] Veszprémi Fejes Ambrus 1783–1824, Veszprémi Fejes György 1824–1853 között: VÁRADY 1993, 149.
[40] Adattár 1939, 47.
[41] Bajó Róza 1878-ban született Lápafőn: LREI Anyakönyv II., 47. Sajnos a Veszprémi Fejes Györggyel kötött házasságát regisztráló vegyes anyakönyv elveszett, róla másodpéldány vagy mikrofilm tudtommal nem készült.
[42] VALENTYIK é. n.
[43] LREI Anyakönyv I., 13.
[44] VESZPRÉMI FEJES 1914.
[45] K. NÉMETH 2007, 243–244.
[46] Lásd többek között a V. Fejes György munkáját újraközlő Töttős Gábor újságcikkét: TÖTTŐS 2004.
[47] Lásd például: LREI Anyakönyv I., 13; Hírek. Papválasztás. TVM 1901. március 17. (XI. évf. 11. sz.) 3.

tikus,[48] de élete végén hosszan betegeskedő Bajó Sándor mellett. Bajó halálának évében – 1900-ban – került sor a lápafői templom felújítására és tornyának felépítésére.[49] A munkálatok lebonyolítását már Fejes György vállalta magára, és a templomszentelés ünnepére megírta és kiadta a lápafői egyházközség történetét, elődei tetemes adósságát törlesztve ezzel.[50] Bajó halála után, 1901-ben rendes lelkésszé választották Lápafőn.[51]

Fejes György szerepe nem csak a lápafői gyülekezet gondozásában merült ki, többek között az ő kezdeményezésére alakult meg 1902-ben Dombóváron a közös református-evangélikus egyházközség,[52] majd 1916-ban az önálló református felekezet.[53] Az ebben az évben szülővárosába, Ráckevére távozó Fejes és felesége a lápafői egyháznak szánt ezüstözött tál mellett épp ezért a dombóvári gyülekezet számára is ajándékozott úrasztali edényeket.[54]

Veszprémi Fejes György 1943-ban, Bajó Róza 1956-ban hunyt el Ráckevén (5. kép).[55] A Lápafőn töltött évei során elődjével együtt jelentős egyházszervezési munkákat véghez vivő lelkész nevét – Bajó Sándoréval együtt – már nem őrzi a helyi emlékezet. Jelen munkában ennek pótlására vállalkoztam.

5. kép. Veszprémi Fejes György és Bajó Róza sírköve a ráckevei református temetőben (fotó: Kálmán Béla lelkipásztor)

[48] *„még aggott korában is oly érces hangon hirdeté az Ur igéjét, mintha honvédszakaszt vezényelt volna”.* VESZPRÉMI FEJES 1914, 3.
[49] Hírek. Vidék. Lápafő. TVM 1900. június 10. (X. évf. 22. sz.) 6.
[50] VESZPRÉMI FEJES 1900.
[51] LREI Anyakönyv I., 13.
[52] VESZPRÉMI FEJES 1902.
[53] DREI Jegyzőkönyv.
[54] A dombóvári gyülekezet egy gazdagon díszített, ezüstözött keresztelőtálat és egy szintén díszes, ezüstözött kelyhet kapott Fejes Györgytől és Bajó Rózától.
[55] Hírek. Halálozás. Új Magyarság 1943. július 1. (X. évf. 145. sz.) 7. Bajó Róza halálozási adataiért Kálmán Béla ráckevei lelkipásztornak mondok köszönetet.

IRODALOMJEGYZÉK

Adattár 1939 — *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogu város adattára.* Szerk. Csatár István – Dr. Hovhannesian, Eghia – Oláh György. Pécs 1939.

CSAPAI 2016 — CSAPAI János: Önedények a sárközi református gyülekezetekben. *WMMÉ* XXXVIII (2016) 349–368.

CSAPAI 2018 — CSAPAI János: Önedények a Tolnai Református Egyházmegyében I. *WMMÉ* XL (2018) 469–491.

CSAPAI 2019 — CSAPAI János: Önedények a Tolnai Református Egyházmegyében II. *WMMÉ* XLI (2019) 435–454.

CSAPAI 2021 — CSAPAI János: Önedények a Tolnai Református Egyházmegyében IV. *WMMÉ* XLIII (2021) 113–126.

IMRŐ 2000 — IMRŐ Judit: A református vallás szakrális tárgyai a Belsősomogyi Egyházmegyében. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14 (2000) 421–434.

K. NÉMETH 2007 — K. NÉMETH András: Kiegészítések az 1848-49-es szabadságharc Tolna megyei honvédtisztjeinek életrajzi adattárához. *WMMÉ* XXIX (2007) 243–262.

K. NÉMETH – TAKÁCS 2013 — K. NÉMETH András – TAKÁCS Melinda: A középkori Lápafő és temploma. In: *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete.* Szerk. Varga Máté. Kaposvár 2013, 61–82. (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.)

Magyar református templomok 1942 — *Magyar református templomok* I–II. Szerk. Kováts J. István. Budapest 1942.

NÉMETH 1983 — NÉMETH Gábor: *Önedények*. Budapest 1983.

Önedények 2013 — *Önedények Magyarország közgyűjteményeiben*. Szerk. Vida Gabriella. Online katalógus. https://onedenyek.neprajz.hu/ (elérés: 2026. 05. 17.)

P. SZALAY 1998 — P. SZALAY Emőke: Önedények Békés megyében. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1995–1996 [1998] 393–402.

P. SZALAY 2004 — P. SZALAY Emőke: *Önedények a kárpátaljai református gyülekezetekben.* Debrecen 2004. (Magyar Református Egyház Javainak Tára 6.)

P. SZALAY 2005 — P. SZALAY Emőke: Önedények a vajdasági református gyülekezetekben. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7/II. Szerk. S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő. Budapest 2007, 453–464.

P. SZALAY 2008 — P. SZALAY Emőke: A református egyház önedényeinek kutatástörténeti jelentősége. In: *Történeti forrás-néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* Szerk. Fülemile Ágnes – Kiss Réka. Budapest 2008, 236–244. (Documentatio Ethnographica 23.)

P. SZALAY 2012 — P. SZALAY Emőke: *Református egyházművészet.* Debrecen 2012. (Magyar Református Egyház Javainak Tára 24.)

SĂȘIANU 1986 — SĂȘIANU, Alexandru: *Ezüst- és ónművesség a XVI–XIX. században. A Nagyváradi Református. Egyházmegye kegyszerei*. Nagyvárad 1986.

TAKÁCS 2023 TAKÁCS Melinda: Egy „őrségi falu" Tolnában. Adatok Lápafő 18. századi újratelepüléséhez. *WMMÉ* 44 (2023) 257–274.

TÖTTŐS 2004 TÖTTŐS Gábor: Egy elfeledett '48-as tiszt. *Tolnai Népújság* 2004. március 13. (XV. évf. 62. sz.) 7.

VALENTYIK é. n. VALENTYIK Ferenc: *Bajó Sándor református lelkész, 1848/49-es honvédhadnagy életútjának dabasi vonatkozásai.* Dabas város online értéktára. https://www.dabas.hu/images/stories/TEB_ertektar/ Bajo_Sandor_honvedhadnagy.pdf (elérés: 2026. 04. 27.)

VÁRADY 1993 VÁRADY József: *Dunamellék református templomai. 1. rész. A Délpesti Egyházmegye.* Sajószentpéter 1993.

VESZPRÉMI FEJES 1900 VESZPRÉMI FEJES György: *A lápafői ev. ref. egyház emlékkönyve. A templomszentelés alkalmára.* Dombóvár 1900.

VESZPRÉMI FEJES 1902 VESZPRÉMI FEJES György: Protestáns egyházközség-alakulás Dombovárott. *Magyar Szó* 1902. június 1. (III. évf. 128. sz.) 14.

VESZPRÉMI FEJES 1914 VESZPRÉMI FEJES György: Egy a sok közül. Epizód a 1848–49-iki szabadságharcból. *TVMK* 1914. március 16. (X. évf. 22. sz.) 1–3.

Visitatio 1738–1742 *Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a pécsi egyházmegyében (1738–1742).* A bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közreadja Gőzsy Zoltán – Varga Szabolcs. Pécs 2009. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis V.)

WEINER 1969 WEINER Mihályné: Önedények Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* VIII (1969) 247–264.

WEINER 1975 WEINER Mihályné: Önedények Hajdú-Bihar megyében. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* LXIV (1973) [1975] 335–360.

FORRÁSOK

A Dombóvári Református Egyházközség irattára (DREI)

Jegyzőkönyv Jegyzőkönyv. Felvétetett Dombóvárott 1916 évi május hó 7én a dombóvári református hívek által megtartott egyház alakuló közgyűlésén

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)

RL A/1.i. G46 Püspöki vizitációk: Báthori Gábor püspök vizitációja 1816. Lápafő

RL A/6. A Külsősomogyi Református Egyházmegye protocolluma 1650–1815

A Lápafői Református Egyházközség irattára (LREI)

Adófőkönyv A lápafői református egyházközség adófőkönyve 1941–1984 [Cím nélkül]

Anyakönyv I.	A Lápafői Református Egyházközség első vegyes anyakönyve. 1786–1855
Anyakönyv II.	A Lápafői Református Egyházközség második vegyes anyakönyve. 1856–1882
Conscriptio 1811	Lelkek Constriptiója. A Duna mellyéki Helvetica Confessión lévő Superintendentiában, a Külső Somogyi Esperestségben T.N. Tolna Vármegyében fekvő Lápafői Mater Ekklésiában
Jegyzőkönyv	A lápafői Ref egyház Jegyzőkönyve, melyben a presbyteri gyűlések végzései foglaltatnak. 1873–1916

RÖVIDÍTÉSEK

TVM	Tolnavármegye, Szekszárd
TVMK	Tolnavármegye és Közérdek, Szekszárd
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

MELINDA TAKÁCS

A Few Communion Table Vessels Belonging to the Calvinist Parish of Lápafő

The village of Lápafő lies on the border between Somogy and Tolna counties (now in Tolna County), roughly 20 km north of Dombóvár. According to the 2022 census, its population stands at 135; in terms of religious affiliation, until very recently it consisted largely of Reformed Protestants (Calvinists). This work sets out to publish details of a few of the relics owned by the Lápafő parish – communion vessels that are no longer in use today but were undoubtedly held in high regard during the 19th and 20th centuries. The aim of my study is twofold: by publishing the pewter vessels kept at the parish (two chalices and a communion bread plate), I would like to supplement the catalogue of pewter vessels from the Tolna Reformed Diocese compiled by János Csapai, and, by presenting a baptismal bowl donated to the community, to pay tribute to the memory of two ministers – Sándor Bajó and György Veszprémi Fejes – who played a significant role in their history.

Translated by Valéria Kulcsár

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 255–296.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.11

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR – B. KOVÁCS PÉTER

Csapó Dániel tolnai alispán rokoni, baráti, társadalmi kapcsolatrendszere

Csapó Dániel kapcsolatrendszerének részletes vizsgálata megerősíti azt a szakirodalomban már korábban tárgyalt állítást, hogy Tolna vármegye birtokos nemessége a 18–19. század fordulóján területileg jól körülhatárolható, de egymástól nem hermetikusan elkülönülő csoportokba rendeződött.[1] A Dunaszentgyörgyről induló Csapó család birtokot szerzett a Gindlyek fémjelezte tengelici uradalomban, kapcsolatba került a miszlai nemeskéri Kiss családdal, amelynek szintén voltak földjei Dunaszentgyörgyön. Mindkét család részese volt a némedi közbirtokosságnak, ahonnan viszont a szálak a nemeskéri Kiss família révén a népes paksi és bölcskei közbirtokossághoz vezettek. További kapcsolódási pontot jelentett e körön belül a némedi Roboz és a tengelici Gindly család nexusa. A paksi, bölcskei, némedi és tengelici közbirtokosságok között sok szálon futó, egymást erősítő kapcsolatrendszer alakult ki, amely, ha jogilag nem is egyesítette őket, érzelmi és érdekközösséget teremtett közöttük, és a vármegye határain túlra is kiterjedő hálózatba kapcsolta a családokat. A csibráki Jeszenszkyek Tengelicre házasodva kerültek közelebbi összeköttetésbe e kapcsolati hálóval, melynek a kajdacsi Sztankovánszky család intézményesen nem volt részese, de a szomszédság, valamint a Bezerédj és a Csapó családhoz fűződő barátság révén mégis ide számítható.[2]

Külön – bár eltérő súlyú, befolyású – kört alkotott a görbői, a györkönyi és a gyönki közbirtokosság. Egyik sem volt azonban az igen népes Perczel vagy Dőry klánhoz mérhető. Ez utóbbiak férfiágon öröklődő birtokaik, a megyén kívülre mutató, vagy éppen a családon belüli házassági kapcsolatok révén, a Csapó, Bezerédj, Gindly, nemeskéri Kiss családok köré szerveződő társasággal vetélkedve maguknak igényelték a vármegye vezetését. E rivalizálás dacára természetesen volt átjárás a két tábor között, így például a Perczel család egyik ága Kajdacson lett birtokos, s természetesnek tekintették a társadalmi érintkezést vagy akár a személyes barátságot az ellentábor képviselőivel. Éppen a reformkorban, amikor a vármegyén belüli vetélkedés politikai tartalmat nyert, a korábbi,

[1] Tanulmányunk egy készülő Csapó Dániel-monográfia egyik fejezete. A monográfia tervezetten az egykori tolnai alispán születésének 250. évfordulójára, 2028 tavaszára jelenik meg. – Csapó Mária részletesen áttekinti a tolnai nemesség járásonkénti területi megoszlását és a politikai táborokat integráló családi hálózatokat, kiemelve Csapó Dániel házasságát Gindly Katalinnal, ami révén közvetlen rokoni-szövetségesi kapcsolatba került a liberális ellenzék olyan kulcsfiguráival, mint a Gindlyek és Bezerédy István. Bár a reformpárti és a konzervatív (Dőry, Perczel, Jeszenszky) érdekcsoportok bázisai területileg és rokonságilag is jól kirajzolódtak, a köztük lévő határvonalak nem voltak áthághatatlanok, amit a családok közötti átjárások és a Perczel fivérek (Mór és Miklós) 1836 utáni liberális táborhoz való csatlakozása is jól bizonyít. CSAPÓ 1989, 10–13.

[2] GLÓSZ 2002, 369.

inkább kárérdeken nyugvó szolidaritás helyére a politikai meggyőződés lépett mint rendező elv, amelynek választóvonalai gyakran családon belül húzódtak.[3]

Gyengült, de nem szűnt meg e korra a felekezeti hovatartozás jelentősége a társasági kapcsolatokban. A vármegyei nemesség túlnyomó része a katolikus megújhodásnak és a birtokokat adományozó dinasztia felekezeti elkötelezettségének köszönhetően római katolikus volt. Kivételt képezett a Csapó család és a gyönki közbirtokosság, amely eredetileg református volt. Míg a Csapók egy része a helyi birtokos társadalomba integrálódva katolizált, a Magyary Kossa és Hajós család fémjelezte gyönki birtokosok kitartottak hitük mellett, sőt jelentős anyagi terhet vállaltak a helyi református algimnázium érdekében. Mindez eleve kizárta rokoni kötelékek kialakulását a környék rangbéli családjaival, sőt az eltérő szellemiség, értékrend következtében nem alakult ki a szomszédos birtokosok között társas érintkezés sem.

Az elvben egységes, azonos jogokkal rendelkező nemességet nem csupán vagyoni helyzete, területi, vallási vagy mentális tagozódása osztotta jól elkülöníthető egységekre, hanem az állam rendi, illetve abszolutisztikus szerveiben betöltött funkciója is. Tanulmányunk e szempontokat is figyelembe véve nem pusztán Csapó Dániel rokonainak és levelezőpartnereinek felsorolására vállalkozik. Azt vizsgáljuk, miként fonódott össze a tolnai alispán környezetében a rokonság, a barátság, a szomszédság, a birtokosi érdek, a gazdasági tudáscsere, a hivatali együttműködés és a politikai elvközösség; továbbá hogyan alakította át e kötelékeket a reformkor politikai polarizációja.

A SZŰKEBB KÖR: ROKONOK, ELV- ÉS CSALÁDBARÁTOK

„A szenvedélyes kertész, a fácán- és méhtenyésztő, a nemzetközi mezőgazdasági szakirodalom gyűjtője és jó ismerője" – ilyen és ehhez hasonló állandósult jelzőkkel találkozhatunk akkor, amikor fellapozzuk az elmúlt százötven esztendő szakirodalmát és arra próbálunk választ keresni, hogy Csapó Dániel környezetében ki is volt az a bizonyos francia barát. A nemesi származású vendég közel negyven esztendeig a tengelici kúria lakójaként nemcsak a Csapó család fogadott tagjává, hanem a megyei és országos közélet ismert és elismert alakjává vált. Báró Louis Serpes (1770–1844), vagy ahogy a levelezésekben és feljegyzésekben gyakran említik, Serpes Lajos alakja eddig nem vált önálló vizsgálat tárgyává, pedig szinte mindenütt említik őt, hangsúlyozva szerepét a tengelici családi birtok kertészeti és mezőgazdasági fejlesztésében.[4] Csapó Dániellel való kapcsolatát legjobban talán Gorove István sorai világítják meg, amelyeket 1844 augusztusában – Csapó Dániel halála utáni napokban – vetett papírra: *„… még megkérdhetnők a 35 éves barátot, B. Serpest, de ennek ajkait pár hónappal előbb a halál zárta el: talán a fájdalom utána ragadta az ősz barátot is sírja felé? mondják, hogy a fájdalom a veszteség felett barátja halála után édes sejtelmévé változott a viszonlátás iránt."*[5]

A barátsággal a társadalomtudományok közül a filozófia, a szociológia és a szociálpszichológia is foglalkozik. Egzakt definícióval azonban nem szolgálhatunk, mivel a barátságot nem lehet úgy leírni, hogy minden más emberi viszonytól egyértelműen megkülönböztethető legyen. Nincs intézményes támogatottsága, mint amilyen például a párkapcsolatok esetében a családjog: sem létrejötte, sem felborulása nincs formális aktushoz kötve. Sem a tudományos, sem a köznapi gondolkodásban nincs konszenzus arra nézve, milyen minőségű kapcsolat az igazi barátság. A tárgyiasult, funkcionális kapcsolatokkal ellentétben, amelyek kizárólag a tevékenység közösségén és kötelezettségek megosztásán alapulnak, a barátság teljes egészében személyes viszony. A rokonságtól, valamint a csoporttagságtól eltérően, amely a szolidaritás szálaival egybefűzött közösséghez való tartozás érzésén alapul, a barátot az egyén a kölcsönös rokonszenv érzésére alapozva önként, maga választja.

[3] GLÓSZ 2002, 369.

[4] Annak ellenére, hogy több mint ezer oldalnyi rendezett hagyatéka jelenleg is kutatható a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltárában Szekszárdon: MNL TML XIII. 9. 45. doboz 90. pall., valamint MNL TML XIII. 9. 108. doboz 66–69. pall.

[5] GOROVE 1844, 555–556.

A barátság mély és intim kapcsolat, mely a feltétel nélküli érzelmi támogatást, a kölcsönös segítségnyújtást, anyagi vagy immateriális javak (információ, befolyás, kapcsolati hálózat) megosztását, az önfeltárást, az érzelmek nyílt megjelenítését is magában foglalja. Jellemzően közös tevékenységekben is kifejeződik: ilyenek a beszélgetés, a szabadidő közös eltöltése, evés-ivás, sportok és játékok űzése, zenés-táncos szórakozás.[6] A tanulmányunk ezeket figyelembe véve barátságnak azokat az önkéntes és kölcsönös személyes kapcsolatokat tekinti, amelyekben a bizalmas kommunikáció, az érzelmi kötődés, a rendszeres érintkezés, a kölcsönös segítség és a közös tevékenység több eleme együttesen kimutatható.

Louis Materne de Serpes de la Fage (1770–1844) családja eredetileg Gascogne-ból származott és a 17. század végén került Elzász területére. Serpes maga egy igazi transznacionális elit család gyermeke: anyai nagyapja német birodalmi lovag, míg apai nagyapja a francia királyi hadsereg Tallard-gyalogezredének tisztje. Édesapja komoly elismertségnek örvendett, a francia hadsereg huszárkapitányaként és a Szent Lajos-rend lovagjaként 1780 után birtokaik mellett Strasbourgban is bérelt házat. A francia forradalom kitörése után, 1793-ban vagyonuk és birtokaik kezelését Alsó-Rajna megye vette át. A család a Rajna túloldalán, a Német-Római Birodalom területén, Offenburgban talált menedéket anyai ági felmenőiknél.[7]

Louis Serpes 1793 márciusában, huszonhárom évesen lépett kadétként az osztrák császári-királyi hadsereg szolgálatába. Pályája kezdetén Jean Jacques Joseph de Klinglin tábornok – anyai nagyanyjának fivére –, később pedig Mercandin tábornok szárnysegédjeként is szolgált; e beosztásokban összesen hét évet töltött. A Hohenlohe-dragonyosezredben 1797 októberében főhadnagygyá, 1805-ben alszázadossá, 1809 májusában pedig első osztályú lovaskapitánnyá (1ter Rittmeister) léptették elő. Az 1809. évi hadjáratban János főherceg Itáliába vonuló hadseregében harcolt: ezrede részt vett a sacile-i és a piavei ütközetekben, majd a győri csatában is. A háború után az alakulat Keszthelyen, 1810–1811-ben pedig Pécsváradon állomásozott, így Serpes már aktív tisztként szoros kapcsolatba került a Dél-Dunántúllal.[8] Serpes és Csapó Dániel kapcsolatának létrejöttében feltehetően szerepet játszott Bésán Imre ezredes, Serpes közvetlen felettese, aki egyúttal Csapó sógora volt.[9] Megromlott egészségi állapotára – az Ulmnál szerzett medencetáji lőtt sebre, valamint a lóról való esések nyomán kialakult mellkasi panaszaira és vérköpésére – hivatkozva 1811. május 5-én, Mecseknádasdról kérte nyugdíjazását. Kérelmének időzítését az is sürgette, hogy Napóleon rendelkezése szerint a francia területen született osztrák tiszteknek július végéig el kellett hagyniuk az aktív szolgálatot, ellenkező esetben franciaországi örökségük elvesztését kockáztatták. Serpes-t 1811. augusztus 1-jei hatállyal, több mint tizennyolc évi szolgálat és nyolc hadjárat után helyezték nyugállományba; az Udvari Haditanács október 4-i végzése „*valóságos rokkantnak*" minősítette, és a birodalom területén folyósítható évi 600 forintos nyugdíj mellett címzetes őrnagyi rangot biztosított számára.[10] Tolnai kapcsolatainak pontos időpontja továbbra sem ismert, de azok már leszerelése előtt kimutathatók: a levelezésének tanulsága alapján 1810-ben egy kertet rendezett be Tolnán, 1811-ben pedig arról tájékoztatta családját, hogy egy meg nem nevezett barátjához vonul vissza; az 1812 tavaszán keletkezett levelekből már az is kiderül, hogy ez a barát Csapó Dániel volt. Magyarországi maradása ekkor még nem vált véglegessé: 1814 őszén családi és örökségi ügyeinek rendezésére visszatért Offenburgba, majd 1815 májusában (nem függetlenül Napóleon visszatérési kísérletétől) indult vissza Tengelicre, immár a tartós letelepedés szándékával.[11]

[6] FÓNAGY 2010, 512, 515.
[7] ROMMEL 1957, 132–133.
[8] MNL TML XIII. 9. 108. dob. 67. pall. Qualifikations-Tabelle (Személyi adatlap), 1815; Ubicationis Tabella (Állomáshelyi/lakhelyi kimutatás), 1811.
[9] Bésán Imre (1763–1840): cs. és kir. valóságos tábornok, dunaszekcsői földbirtokos. A napóleoni háborúk alatt a Hohenlohe-dragonyosezred parancsnoka, Serpes felettese és Csapó Dániel sógora, aki Lajos nyugdíjazását és tolnai beilleszkedését segítette. Imre testvérének, Bésán Károlynak felesége Gindly Klára volt, Gindly Katalin testvére. NAGY 1858, II. 60.
[10] MNL TML XIII. 9. 108. dob. 67. pall. Conduitte-Liste (Minősítési táblázat), 1811.
[11] Részletesen lásd: MNL TML XIII. 9. 108. dob. 68. pall. Br. Serpes Lajos cs. kir. főstrázsamester iratai. Korai családtagoktól érkezett

A tengelici Csapó-kúria 1820-ban készült el Pollack Mihály tervei alapján. A jelentős beruházást természetesen a kordivatnak megfelelően az épületet körülvevő angolkert fejlesztése követte. Csapó Dániel pénztári könyvbejegyzései szerint már 1816-ban *„nemethországi kerteszektül külömféle virágokat és fákat"* vásárolt, de az angolkert módszeres építése 1821 decemberében indult meg nagyobb vásárlás keretében, amikor is Csapó Zircről, Kisbérről és gróf Apponyi Józseftől[12] vásárolt növényeket. Arról is tudunk, hogy *„a tengelici park gondozásában, formálásában nagy szerepe volt Serpes bárónak, aki szenvedélyesen kertészkedett, fácánokat, méheket tenyésztett, s Franciaországból hozatott virágokról szóló könyveket."*[13]

Báró Serpes szerepéről tanúskodik a Csapó családi levéltárban elérhető levelek sokasága. Hol Hidja pusztára küld ifj. Bezerédj Istvánnak ötven cserép virágot, máskor a Csapó Dániel által támogatott Daróczy árvák küldenek számára *„2 font mogyorót és 2 font gesztenyét"*, virágzó rózsaágakat vagy violamagot. Élénk üzleti kapcsolatban van Csapó vejével nemeskéri Kiss Pállal, aki többször segít neki különleges magokat beszerezni bécsi kapcsolatain keresztül. Serpes elzászi családi hálózatát ugyancsak mozgósította: frankfurti közvetítéssel ötven válogatott virághagymát – harminc tulipánt és húsz jácintot –, Offenburgból pedig negyven font luc- és jegenyefenyőmagot hozatott Tengelicre. A beszerzéseket tudatos megfigyelés és összehasonlítás előzte meg. Bécsi tartózkodása idején kertészét Laxenburgba küldte, hogy érdeklődjön az amerikai tulipánfák és fenyőfélék árairól, és a vásárlás előtt ágakat, illetve más növénymintákat hozzon számára.[14] Balatonfüredről a „Vörös Lugas" hajtásait Sztankovánszky Imrével küldte Tengelicre, azzal az utasítással, hogy azokat haladéktalanul szemezzék be; bécsi kapcsolatai révén pedig dáliákat és évente kétszer virágzó, remontáló szegfűket szerzett.[15]

Könyvbeszerzésekben is jeleskedik: Daróczy jelzi, hogy *„az Ananas termesztést tárgyazó könyvetskét valami két hét múlva"* küldi meg 1826-ban, Csapó Imre, Dániel testvére pedig 1832-ben írja: *„Le küldöm továbbá:* (…) *3. A könyveket. A Kiliantul, aki azt mondotta, hogy a Pelargonium kötetbül még ujj darab el nem érkezett."*[16]

1825-ben a két barát és velük együtt Bezerédj István is rendes tagjaivá váltak a Frauendorfi Gyakorlati Kertészeti Társaságnak (Praktischen Gartenbau-Gesellschaft in Frauendorf) és ezáltal bekapcsolódtak a kontinens egyik legnagyobb mezőgazdasági egyesületének munkájába.[17] Az egyesületet Johann Evangelist Fürst (1784–1846) bajor földbirtokos hozta létre, példaként az 1804-ben alapított brit Királyi Kertészeti Társaság (Horticultural Society of London) szolgált számára. Céljuk az volt, hogy Európában fejlesszék a mezőgazdaság és az állattenyésztés kultúráját, különösen a gyümölcstermesztés és a kertészet területén. Fürst müncheni tanulmányai során ismerkedett meg a fiziokrata elmélettel, mely szerint a vidéki népesség rossz gazdasági helyzetét az elavult mezőgazdasági módszerek alkalmazása konzerválja. Ezért saját családi örökségéből Frauendorfban (ma Windorf része, Bajorország) mintagazdaságot szervezett, mely az 1820-as évektől Európa-szerte ismertté vált. Taglétszáma az 1823. évi mintegy háromszáz főről 1844-re 2150-re emelkedett. Az *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung* rendszeresen közölte a tagok névsorát, elősegítve közvetlen

levelek, 1810–1815. valamint MNL TML XIII. 9. 45. dob. 90. pall. Louis Serpes báró, francia emigráns, Csapó Dánielhez írt levelei, 1814–1815.

12 Gróf Apponyi József (1784–1863): arisztokrata földbirtokos, cs. és kir. kamarás. A lengyeli kastély építtetője 1824 és 1829 között.

13 SZENTES 1991, 15.

14 MNL TML XIII. 9. 45. dob. 90. pall. Louis Serpes báró levelei Csapó Dánielhez. Bécs, 1834. március 13., 24. és 26. Serpes ekkor nemeskéri Kiss Pálnál és Csapó Idánál tartózkodott vendégségben.

15 MNL TML XIII. 9. 45. dob. 90. pall. Louis Serpes báró levele Csapó Dánielhez. Balatonfüred, 1829. július 16. Serpes a levélben a népes, de szerinte Csapó Dániel távollétében kevéssé élénk füredi társasági életről, az ott tartózkodó főúri és birtokos családokról, az orosz–török háborúval kapcsolatos friss hírekről, valamint kertészeti megfigyeléseiről számolt be barátjának; Csapót egyúttal a társasági mulatságok „lelkeként" említette.

16 MNL TML XIII. 9. 49. dob. 142. pall. Daróczy Sándor gyámfiú levele Csapó Dánielhez. Pest, 1826. február 13. valamint MNL TML XIII. 9. 42. dob. 48. pall. Csapó Imre levele Csapó Dánielhez. Pest, 1832. június 25.

17 MNL TML XIII. 9. 27. dob. 1. pall. A Frauendorfi Gyakorlati Kertészeti Társaság (Praktische Gartenbau-Gesellschaft in Frauendorf) Csapó Dániel részére kiállított tagsági diplomája, 1825.

kapcsolatfelvételüket; a Magyar Királyságból származó nevek 1824-től jelentek meg a lapban.[18] A társaság példája később a Magyar Gazdasági Egyesület Kertészeti Szakosztályának 1842-es megszervezésére is hatott, amelynek elnöke Csapó Dániel lett.

Báró Serpes nemzetközi beágyazottságát mutatja az is, hogy egy muskátlihibridet is elneveztek róla. Leopold Trattinnick[19] osztrák botanikus hatkötetes, gazdagon illusztrált művében, a *Neue Arten von Pelargonien deutschen Ursprunges* (A német eredetű muskátlik új fajtái) lapjain számos újonnan nemesített muskátlit mutatott be. A hatodik kötet 244. tábláján 1831-ben jelent meg a Pelargonium x Serpesianum, amely Serpes nevét őrizte meg a botanikai nomenklatúrában. A növény Jakob Klier kertészetében 1829-ben, a Pelargonium smithii magjából, Trattinnick szerint ismeretlen eredetű spontán beporzás révén jött létre, és 1831-ben jelent meg először nyomtatásban.[20] Trattinnick nem egyszerűen tiszteletadásként kapcsolta nevét az új muskátlihoz, hanem úgy emlékezett meg Serpes-ről, mint aki elsőként karolta fel és terjesztette tovább Magyarországon az általuk képviselt kertészeti törekvéseket, és aki már több éve érdeklődéssel és megbecsüléssel kísérte munkájukat.[21] Serpes 1844-ben, néhány hónappal Csapó előtt hunyt el. Halálával több mint három évtizedes barátságuk és együttműködésük zárult le.

A Dániel személyében jelentős egyéniséget felmutató Csapó családnak sem anyagi helyzete, sem tagjainak hivatali karrierje nem volt a Bezerédjekéhez mérhető. Csapó Pál[22] a 19. század elején több mint egy évtizeden át Tolna vármegye főjegyzője volt, nyomában a házassága és saját birtok vásárlásai révén a vármegye leggazdagabb birtokosai közé emelkedő Dániel lépett első alispánként és országgyűlési követként.

Csapó Dániel legközelebbi baráti köréhez tartozott Tolna megyében idősebb és ifjabb Bezerédj István is. A politikai elvbarátság mellett rokoni szálak és a szomszédság is összekötötte őket. Id. Bezerédj István (1771–1843): aljegyző, alszolgabíró, főszolgabíró, táblabíró. Gimnáziumi tanulmányait feltehetően Győrben és Sopronban végezte. A jogot Pozsonyban és Pesten hallgatta. Gondos nevelést kapott szüleitől: Bezerédj Mihálytól és Gindly Zsófiától. Kötelességtudó tisztviselő, szorgalmas gazda vált belőle. Egyenes gondolkodású, szókimondó férfiú volt később is, nagy tiszteletnek örvendett úgy Sopron, mint Tolna vármegyében. Hivatalait Sopron vármegyében töltötte be. Részt vett Tolna vármegye közéletében is, például az 1825. évi országgyűlési követek utasítását elkészítő bizottság tagja volt, de egyéb alkalmi megbízatásokat szívesen teljesített.[23]

Fia, Bezerédj István főjegyző, majd táblabíró, Tolna vármegye követe az 1830., 1832–1836., 1843–1844. évi országgyűléseken. Az 1810-es évek elején a családi jószágok kezelését az idős Gindly Zsófia fiára, id. Bezerédj Istvánra bízta, majd az osztatlan birtokon az örökösök 1829-ben megosztoztak. Anyja tekintélyes örökségéből idősb István 2840 magyar holdat örökölt, vásárlásokkal körülbelül 5000 magyar holdra növelte az 1840-es évek közepére. A családot rokoni szálak fűzték a megye több gazdag és befolyásos famíliájához: például ifj. István másodunokatestvére volt Sztankovánszky Imrének, Tolna vármegye 1848-as főispánjának. A jobbágyfelszabadítás híveként, elsőként az országban örökváltság-szerződéseket kötött, 1838-ban a medinai, 1840-ben a kakasdi jobbágyaival, 1844-ben önadózást vállalt. 1818-ban Tolna vármegye esküdtje, és még ebben az

[18] KARDOS 1931, 253.

[19] Leopold Trattinnick (Klosterneuburg, 1764. május 26.–Bécs, 1849. január 24.): osztrák botanikus és mikológus. A bécsi Királyi Természettudományi Gyűjtemény kurátora volt.

[20] Jakob Klier (Bécs, 1790. augusztus 13.–Bécs, 1868. május 6.): köztisztviselő, kertész, virágtermesztő, az 1860-as években a kertészeti társaság titkára.

[21] TRATTINNICK 1831, Taf. 244. Vélhetően Trattinnick e könyvsorozatának valamelyik kötetére (talán a megjelenés után pont egy évvel erre?), illetve füzetére utalhat Csapó Imre 1832. június 25-én kelt, korábban idézett levele is, amelyben arról számolt be testvérének, hogy *„a Pelargonium kötetbül még ujj darab el nem érkezett"* a pesti Kilian könyvkereskedésbe.

[22] Csapó Pál (Győr, 1768. március 20.–Dunaszentgyörgy, 1820. november 8.): 1794-ben dunaszentgyörgyi birtokán telepedett le. 1807-től Tolna megyei főjegyzője. 1818. május 5-i tisztújítás alkalmával jelölték az első alispáni állásra, de nem választották meg. Ekkor már 25 esztendeje szolgálta a vármegye nemességét közpozíciókban. CSAPÓ – CSAPÓ 1985, 19–20.

[23] BALÁZS KOVÁCS 2016, 420.

évben előfizetett a *Tudományos Gyűjtemény*re. Az 1818-i tisztújításon tiszteletbeli aljegyző lett. 1825-ben ugyanott tiszteletbeli főjegyző. Az 1825. évi országgyűlési követek utasításait elkészítő bizottság tagja. Az 1827. október 22-i megyei tisztújításon főjegyzővé nevezték ki. Az 1830. augusztus 2-i tisztújításon másodalispán-jelölt volt, de nem választották meg. 1830–1836 között ugyanott főjegyző, 1836–1848 között táblabíró. 1830-tól kezdve szinte valamennyi reformországgyűlésen megyéje egyik követe volt. A szabadelvű reformellenzék tagjaként támogatta a magyar nyelv jogainak biztosítását, a jobbágyság megszüntetését, az örökváltságot, a nemesi birtok szabaddá tételét, az ősiség eltörlését, a városok rendezését, a zsidók emancipációját. 1831-ben az országos küldöttség által készített munkák vizsgálatára kiküldött megyei bizottság tagja. Az 1832. évi országgyűlési követek utasításainak elkészítésére rendelt bizottság tagja. 1843. május 19-én a városok ügyének előmozdításáért Buda díszpolgára lett. Az 1839–1840. évi országgyűlési követválasztások során a szabadelvűek egyik vezetője, testvérével, Pállal együtt 4900 forintot adományozott pártcélokra.

Még 1836-ban Hidján saját költségén felesége vezetése alatt kisdedóvó intézetet alapított. Az 1830-as évek elején a selyemhernyó-tenyésztés fellendítésére egyletet hozott létre, s maga is megkezdte a selyemhernyó-tenyésztést. Kitűnő szónoki képességei miatt magyar Démoszthenésznek nevezték. Enyhén raccsoló, legendásan törékeny alkatú ember volt. Lelkében, gondolataiban, tetteiben azonban egyáltalán nem emlékeztetett küllemére: az egyik leghatásosabb szónok, vitáiban szenvedélyes és győzelmes politikus, akinek gyakorta legmeggyőzőbb ereje személyes példája. Csapó és Széchenyi nyomdokain haladva a gyakorlatban igyekezett megreformálni az elmaradott gazdaságot.[24]

A napóleoni háborúk gabonakonjunktúrájának idején a középbirtokos nemesség egy része, szakítva a kizárólag robotoltatáson és terménybeszolgáltatáson alapuló hagyományos gazdálkodással, eredményesen bekapcsolódott az árutermelésbe. A Tolna megyei középbirtokos nemesség tagjai közül az élenjárók közé tartozott Csapó Dániel, Bezerédj István, Gindly Antal, Sztankovánszky Imre, valamint a gyönki közbirtokosság köréből Vizsolyi Gusztáv[25] és Magyary Kossa Sámuel.[26] Az eredményes gazdálkodást kétségkívül nagymértékben befolyásoltak olyan objektív adottságok, mint a birtok fekvése, a talaj minősége vagy az úrbéres földek allódiumaihoz viszonyított aránya. Fontos szerepük lehetett azoknak az egyénenként eltérő, mégis közös vonásokat mutató mentális sajátosságoknak is, amelyek e kör tagjait megkülönböztették a birtokos nemességnek a kereskedést és a pénzszerzést nemesemberhez méltatlan foglalkozásnak tartó részétől. E nézet elterjedtségére utal, hogy az 1830-as, 1840-es években már a tudományos gondolkodásban is kifejezésre jutott az a nézet, hogy az üzleti szellem hiánya a magyar nemzet karakteréből fakad. A vállalkozást elutasító szemléletmód éles kritikusa Széchenyi és Wesselényi mellett Bezerédj István is, aki a Pesti Hírlapban a magyarság egyik nemzeti hibájául rója fel, hogy *„sok földre vágyik, s inkább határainak terjesztését, mint a földből előidézhető hasznot tekinti gyarapodásnak."*[27]

Bezerédj István a Pesti Hírlapban és más sajtóorgánumban kifejtett nézeteit a gyakorlatban is messzemenőkig alkalmazta. Hidjai birtokát, sokat tanulva szomszédjának, a mintagazdának számító Csapó Dánielnek a tapasztalataiból, okszerűen gazdálkodó, magas színvonalú mezőgazdasági üzemmé alakította át. Az egykor gyéren lakott puszta munkaerő-szükségletét telepítéssel oldotta meg, oly módon, hogy haszonbérleti joggal földet juttatott az igénylőknek, gondosan ügyelve arra, hogy az adomány csak helyhez kösse, de önmagában ne biztosítsa a letelepülők megélhetését. Be-

[24] CSAPÓ 2002, 116–120; PÁLMÁNY 2011, 832–833.

[25] Vizsolyi Gusztáv (Dunaszentgyörgy, 1822. október 10.–Bp., 1889. február 9.): ügyvéd, politikus, valóságos belső titkos tanácsos. Az 1845. augusztus 21-i tisztújításon tiszteletbeli aljegyző lett.

[26] Magyary Kossa Sámuel (Győrszabadhegy, 1781. május 26.–Gyönk, 1866. november 28.): tolnai első alispán, táblabíró. Az 1806-ban Nagyszékelyben alapított, s később Gyönkre áthelyezett (1812) gimnázium támogatója. Az 1818. május 5-i tisztújításon jelölték főszolgabírónak a simontornyai és a völgységi járásban, ez utóbbi helyre választották meg. A 1827. november elsejein ismét a völgységi járás főszolgabírájává választották. 1833-tól másodalispán lett, majd 1836 és 1840 között Tolna megye első alispánja. Az 1839. évi követválasztáson a szabadelvűek egyik vezetője, hatezer forintot adományozott pártcélokra.

[27] BODNÁR – GÁRDONYI 1918–1920, II. 249.

zerédj és köre nem volt képzett gazda. Ismereteiket – mellőzve bármiféle szaktudományos képzést – maguk is hagyományos módon apáik mellett szerezték. A kor általános színvonala fölé az emelte őket, hogy a változó világ kihívásaira reagálva már nem elégedtek meg pusztán az elődöktől nyert tudással.

Bezerédj Istvánt Csapó Dániel vezette be az akkori pozsonyi politikai és társas életbe. Őt is most küldte fel vármegyéje először követnek, de Csapó már régebben is élénk összeköttetést tartott fenn országos hírű emberekkel s kivált Ida leányának az udvari légkörben élő nemeskéri Kiss Pállal való házassága után, 1824 óta mind gyakrabban fordul meg Bécsben, sőt az 1825-iki diéta alatt huzamosabb időt tölt Pozsonyban is. Elismert jogi tudásáért – kivált szövevényes úrbéri ügyekben – nem egyszer kérték ki véleményét, gazdasági dolgokban pedig elsőrendű országos tekintély. Horváth Mihály ugyan az 1830-iki országgyűlés legtehetségesebb „*kormánypárti*" szónokai közé sorolja,[28] de ez határozottan tévedés. Horváth Mihályt az vezethette félre, hogy Csapó vármegyéje utasítására nemegy kérdésben a kormánnyal szavazott, de ezt nem meggyőződésből tette. Perczel Mór szerint: „*egyik legbefolyásosabb és legtekintélyesebb tagja volt ő a reform pártnak, a híres 1848 előtti ellenzéknek.*"[29] Az országgyűlésen igazi barátokká váltak, ha előtte még nem is voltak azok, a barátság Csapó haláláig töretlen maradt, melyet bizonyítanak Bezerédj Csapóhoz írt levelei.[30] Mindezekhez hozzátehetjük Csapó Dániel és Bezerédj István későbbi, a vármegyei kultúra és a szociális gondoskodás területén kibontakozó sikeres együttműködését. Humanitárius törekvéseik jegyében 1827-ben Tolnából indult ki a börtönrendszer javításának kezdeményezése. Közreműködésükkel a vármegye a rabok számára posztógyártásra berendezett dologházat létesített, gondoskodott oktatásukról, „*lelki vadságuk enyhítésére*" pedig kápolnát rendezett be. A vármegyék közül elsőként Tolna építtetett közadakozásból külön kórházat az elmebetegek számára. Az 1830-as években Hidján, Kakasdon és Szekszárdon óvodák létesültek, Tolnán pedig a kisdedóvó társaság felállította az ország első óvóképzőjét. Az elemi oktatást és a népnevelést minden járásban bizottság felügyelte; a Perczel, Dőry, Gindly, Magyari Kossa, Csapó, Bezerédj, Rudnyánszky és Jeszenszky családok tagjai rendszeresen látogatták az iskolákat és jutalmazták a tanítókat. A vármegye követutasításaiban a tanítók függetlenségének és megfelelő anyagi helyzetének biztosítását sürgette, Bezerédj pedig elsőként indítványozta az országgyűlésen tanítóképző intézetek felállítását. Tolna vármegye a zsidók joggyakorlatának engedélyezését támogató mozgalmával az emancipáció kérdésében is úttörő szerepet vállalt.[31] Előfizetője volt a *Tudományos Gyűjteményn*ek,[32] a *Regélő*nek, a *Felsőmagyarországi Minervá*nak, a *Jelenkor*nak,[33] a *Gazdasági Tudósítások*nak, a *Magyar Gazdá*nak, valamint Kossuth *Törvényhatósági Tudósítások* című kéziratos újságjának. Olvasható a neve Vörösmarty Mihály műveinek előfizetési jegyzékeiben is, rangos társaságban: Bezerédj István, Deák Ferenc, Fáy András,[34] Klauzál Gábor,[35] Kisfaludy Károly,[36] Madách Imre.[37]

Tolna vármegyében az ellenzék és a konzervatívok legelső összetűzésére az 1827. évi tisztújításon került sor. Dőry Vince[38] alispán és követ ellen nem igen lehetett más kifogást tenni, mint hogy

---

[28] HORVÁTH 1864, 296.

[29] BODNÁR – GÁRDONYI 1918, I. 142.

[30] CSERNA 1999, 76.

[31] BODNÁR – GÁRDONYI 1918, I. 128.

[32] MNL TML XIII. 9. 59. dob. 234. pall. Trattner János Tamás levele Csapó Dánielhez. Pest, 1821. január 20.; Pest, 1821. március 8.

[33] Öccse írja: „*A Jelenkort, ezentúl még a Diaeta tart kívánságod szerént, Posonyba kapni fogod…*" MNL TML XIII. 9. Csapó Imre levele Csapó Dánielhez. Pest, 1832. december 28.

[34] Fáy András (Kohány, 1786. május 30.–Pest, 1864. július 26.): író, politikus és nemzetgazda, a magyar reformkor irodalmi és társadalmi mozgalmainak egyik legtevékenyebb alakja.

[35] Klauzál Gábor (Pest, 1804. november 18.–Kalocsa, 1866. augusztus 3.): reformkori magyar politikus, miniszter. 1832-től Csongrád vármegye országgyűlési követe, a liberális ellenzék oszlopos tagja.

[36] Kisfaludy Károly (Tét, 1788. február 5.–Pest, 1830. november 21.): költő, drámaíró, festő. A reformkori irodalmi élet fő szervezője, az Auróra szerkesztője, a magyar novella egyik meghonosítója.

[37] FÜLÖP 1978, 102.

[38] Dőry Vince, id. (Tevel, 1769. június 29.–Buda, 1854. november 17.): másodalispán, Tolna vármegye követe az 1825–1827. évi országgyűlésen. Királyi tanácsos. 1794-ben Tolna vármegye völgységi járásának alszolgabírája. Az 1811–1812. évi országgyűlésen

egy kicsit maradi szemléletű volt. Csapó Dániel kereken megmondta a főispánnak, hogy a rendek mielőbbi restaurációt akarnak, s a választás előtt értekezletet hívott össze. Tolna vármegyében nem lehetett „hazafiatlannak" nevezni a Csapóékkal szemben álló ellenpártot sem. Tekintélyes, kifogástalan magyar emberek álltak annak is az élén, a Perczelek, köztük a tiszteletre méltó Perczel Sándor, továbbá a Dőryek, Festetics grófok. Kivált eleinte ők is ugyanúgy elítélték a kormány túlkapásait, s hogy mégis támogatták, a családi hatalmi politika mellett, a nemesi jusshoz és kiváltságokhoz való ragaszkodás volt az oka, mert a nemesi előjogok fenntartásában látták a magyar alkotmány megtestesülését, az állam fennmaradásának biztosítékát, oda tömörültek hát, ahol a kiváltságos jogoknak megvédését leginkább remélhették.[39]

A választás, melyet két hónappal az országgyűlés bezárása után, 1827. október 22-én tartottak, nagy meglepetést hozott. Tihanyi Tamás főispán[40] az első alispáni állásra Dőry Vince másodalispánt jelölte első helyen, másodikon Hajós Sámuelt,[41] harmadikon Perczel Sándort s csak a negyedik jelölt volt Csapó Dániel táblabíró, az ellenzék vezére. A választás feszült légkörben zajlott. A szavazatok megoszlottak Dőry és Csapó között. Amikor a rend felborult, a főispán jobbnak látta elhagyni a közgyűlési termet. Később visszatérve új választást rendelt el. A megismételt választáson Csapó Dániel elsöprő győzelmet aratott, 244-en szavaztak rá, Dőryre 108-an voksoltak, Perczel két, Hajós pedig egy szavazatot nyert.[42]

Hatalmas győzelem volt ez az ellenzék számára, amit a konzervatívok nem is tudtak szótlanul elviselni. Amikor a megválasztott új alispánt ősi szokás szerint a négy főszolgabíró székestől együtt felemelte. Perczel István az alispáni karosszékből Csapót a zöld asztalra borította. Erre nagy dulakodás, lárma kezdődött.[43] Perczel Mór később hálásan említi, hogy a nemes szívű Csapó azzal felelt a durva sértésre, hogy a Perczel fivérek közül Imrét esküdtté nevezte ki, később atyjukkal is kibékült és Miklóst gyakornokká maga mellé vette. Perczel István már 1827. november 26-án megkövette Csapó Dánielt levelében.[44] 1835-ben, amikor vármegyei szolgálatáról kér hiteles bizonyítványt, Baranyába ment a vármegyéhez, ismételten bocsánatot kért. *„A Zsenge ifiú – mint meg lett férfiú jelen meg a Tettes Úr kegyes színe előtt, a következéseknél fogva jól által látván azt, hogy azt, a mit 1827be tett, nem jól tette – nints most azomban más hátra minthogy azokért ismételve buzgó szívvel engedelmet kérvén, Tettes Urnak Atyai házom eránt viselt barátságos hajlandóságához, s érántam bébizonyított kegyességéhez folyamodjak."*[45]

A tisztújítás további személycseréi is a reformerek győzelmét hozták. Másodalispánná Cseh Ignácot, főjegyzővé Bezerédj Istvánt, aljegyzővé Sztankovánszky Imrét választották meg. A konzervatívok, a Dőryek, Perczelek nem tudták elfelejteni az 1827. évi bukásukat, s már az 1830-iki választásokon is megpróbálták, hogy legalább egy kis zavart csináljanak. Csapónak a hosszú évek során azonban olyan tekintélye alakult ki, amellyel nem lehetett szembeszállni. Bezerédj az au-

Tolna vármegye követe, táblabíró, az 1813. április 28-i tisztújításon másodalispán lett. Az 1827. októberi 22-i tisztújításon az első alispánságért vesztett Csapó Dániellel szemben. 1837. augusztus 15-e előtt a király mint volt tolnai alispánt a királyi tábla ülnökévé nevezte ki. 1839-ben a megyei konzervatívok egyik vezéralakja. Széchenyi István naplófeljegyzései szerint nem volt különösebb szerepe az országgyűlésen. Jellemző mondatát idézi: *„Csak semmi újítást."* Titkosrendőri jellemzése: 1825–1827. *„Mérsékelt érzelmű öreg ember, azonban a magyar nyelv kérdésébe szenvedélyesen bevette magát. Az adó kérdésében a 3 millió mellett szavazott az adótöbblet beszámítással (imputátió)."* PÁLMÁNY 2011, 887–888; SZÉCHENYI 1978, 406.

39 BODNÁR – GÁRDONYI 1918, I. 134.

40 Tihanyi Tamás (1751–Pest, 1834. augusztus 26.): Tolna vármegye főispán. 1773. május 24-től vármegyei táblabíró, 1784. február 9. és 1799. között Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja, majd a királyi tábla ülnöke, 1792-ben alszolgabíró, 1809–1834-ben a hétszemélyes tábla ülnöke. 1825. június 20.–1834 között Tolna vármegye főispánja. Az 1827. évi VIII. törvénycikk alapján az országos rendszeres bizottság új tagja, elnöke. 1825. szeptember 21-én koronaőrjelölt. PÁLMÁNY 2011, 228.

41 Hajós Sámuel (1756. június 23.–1840. március 2.): megyei főügyész. Az 1811. április 2-i tisztújításon ismét főügyésszé választották. Tolna vármegye főügyésze hosszú időn át, a *„helvétziai vallást tartó tolnai egyházi megye fő curátora."* A gyönki gimnázium legnagyobb alapítványát ő hozta létre.

42 MNL TML IV. 1. a. 2587/1827; K. BALOG 1978, 364–365.

43 BODNÁR – GÁRDONYI 1918, I. 137; CSAPÓ 1989, 18.

44 MNL TML XIII. 9. 52. dob. 191. pall. Perczel István levele Csapó Dánielhez. Szekszárd, 1827. november 26.

45 MNL TML XIII. 9. 52. dob. 191. pall. Perczel István levele Csapó Dánielhez. Pécs, 1835. február 9.

gusztus 2-án tartott tisztújító gyűlésen a másodalispáni helyért folytatott küzdelemben a maradiak közé számító Jeszenszky Jánossal szemben ugyan vesztes maradt, de főjegyzői tisztét megtartotta, aljegyző változatlanul Sztankovánszky lett.[46]

A vármegyei köznemesség újításra fogékony tagjai külföldön gyarapították ismereteiket (például ifj. Augusz Antal Bezerédj Lászlóval,[47] Bezerédj István sógorával járt Nyugat-Európában), illetve a *Magyar Gazda* előfizetőiként, gyakran szerzőiként (Csapó Dániel, Bezerédj István, Gindly Rudolf[48]) folyamatosan figyelemmel kísérték a jövedelmezőség fokozására alkalmas agrotechnikai újításokat és termelési módszereket. Ennek az újszerű szemléletmódnak a csekély elterjedtségére utal, hogy ezer előfizetője akadt, ami más szaklapokkal való összehasonlításban nagyon jó, a birtokos nemesség számához mérten viszont meglehetősen szerény eredmény.

Az 1848–1849. évi országgyűlésen a szekszárdi kerület népképviselője.[49] A választáson ellenjelölt nélkül, egyhangúlag választották képviselővé. Az országgyűlésen számos bizottság munkájában részt vett, tagja volt a Ház rendszabályait kidolgozó, a válaszfelirati, a kérvényi, a költségvetési tervet készítő, a horvát ügyben és a kiáltvány megfogalmazásában tényked bizottmánynak. Az országgyűlésen csaknem végig jelen volt (a pesti, a debreceni és szegedi üléseken), de az utolsó aradi ülésre már nem ment el. A mérsékelt képviselőkhöz tartozott, idővel a békepárthoz közeledett.

Haditörvényszéki eljárás indult ellene. 1849. november 8. és december 1. között a pesti Újépület foglya volt, majd szabad lábon védekezhetett. Felrótták neki, hogy mint *„filantrópikus ideológus"* 1848 előtt is ellenzéki volt, majd a forradalommal is végig együttérzett, néhány országgyűlési beszéde a forradalmi párt terveit támogatta, így Ferenc József trónutódlását bitorlásnak nevezte, és csak később követte a békepártot. Egész magatartását *„a forradalmár és a lojális közötti ingadozás"* jellemezte. 1850. június 28-án Krafter hadbíró halálra és vagyonelkobzásra ítélte, de egy hét múlva Haynau táborszernagy kegyelemben részesítette. Ezután birtokára visszavonulva gazdálkodott.

A vármegyei reformellenzék kialakulásánál egészen haláláig Csapó hűséges társa volt id. Augusz Antal (1779–1834) ügyvéd. Az Augusz család Tolna vármegyei família, azonban Veszprémben is volt egy ága, ahol Lajos a megyei felkelő nemes gyalog seregnél hadnagy volt 1809-ben. Boldizsár nevű ősük kaproncai várkapitányként a török elleni harcokban esett el. Fia, János hadparancsnoki érdemeiért 1638-ban II. Ferdinándtól a család ősi nemességének megerősítését kapta, Imre, a dédunoka már Tolnához kötődött, ahol II. Rákóczi Ferenc brigadérosának, Béri Balogh Ádámnak leányát, Júliát vette feleségül. E házasságból született Antal, aki főszolgabíróként a magyar irodalom iránti szeretetéről vált ismertté, Garay János *Csatár* című hősköltemányét, Bezerédj Istvánnak, Csapó Dánielnek és id. Augusz Antalnak ajánlotta.

Az Augusz család a 19. század során látványos karriert futott be. Id. Augusz Antal, mint a megyeszékhely postabérlője került Szekszárdra a 18–19. század fordulóján, majd főszolgabíró. Szekszárdon egyetlen jelentős ipari üzem sokáig a selyemmanufaktúra (*„selyemfabrika")* volt, ami a 18.

---

[46] MNL TML IV. 1. a. 1332/1830.

[47] Bezerédj László (Veszprém, 1813. július 25.–Kám, 1871. szeptember 27.): jogász, országgyűlési képviselő, felsőházi tag. Az 1840-es években mint Vas vármegye főjegyzője tűnt ki. 1848-ban az országgyűlés végéig a kőszegi kerületet képviselte és az első miniszté-riumban Eötvös József mellett viselt hivatalt.

[48] Gindly Rudolf (Tengelic, 1805. szeptember 18.–Felsőtengelic, 1887. október 20.): báró Rudnyánszky József, özv. Rudnyánszky Pálné Fa Éva képviselője az 1825–1827. évi országgyűlésen. Gyakorlaton volt Tolna vármegye első alispánja, Csefalvay Ferenc mellett egy évig, 1824. augusztus 28-án jurátus lett a pesti királyi táblán, Szögyény Zsigmond személynök oldalán járulnok Nagy István tanácsos mellett. Tolna vármegye tiszteletbeli aljegyzője, 1830–1831-ben ugyanott földvári járási alszolgabíró, azután gazdálkodott Felső Tengelicen. Az 1839–1840. évi országgyűlési képviselő-választásokon a szabadelvűek támogatója, apjával közösen 1400 forintot adományoztak pártcélokra. PÁLMÁNY 2011, 1731; GAÁL 2002, 90–92.

[49] Bezerédj István megítélése a titkosrendőri jelentésekben az 1830-as évekre látványosan megváltozott. Míg 1830-ban még tehetséges, művelt és hazafias buzgalmú, de könnyelmű, kiforratlan jellemű, csekély befolyású ellenzéki politikusként írták le, 1839–1840-re már az ellenzék egyik legtehetségesebb és legbefolyásosabb alakjának tekintették, akit demokratikus nézetei, széles műveltsége, logikus és energikus szónoki képessége, valamint feddhetetlen jelleme miatt még politikai ellenfelei is tiszteltek. A jelentés külön kiemelte szerepét az ultraellenzéki szervezkedésekben, a jurátus ifjúság támogatásában, Kossuth lapjainak terjesztésében és az ellenzéki hálózat kiépítésében, politikai besorolása pedig ekkor már *„szélsőbaloldali"* volt. PÁLMÁNY 2011, 832–833.

század legvégén épült fel Tallher[50] tervei alapján. Ez kezdetben a Szekszárd életét nagymértékben meghatározó apátsági uradalom kezében volt, de aztán hamarosan az uradalmi tiszttartója, id. Augusz Antal szerezte meg a haszonélvezetet, amit osztrák érdekeltségeknek adott tovább. Iskolai tanulmányairól nincs adatunk, csak annyit tudunk, hogy jogot végzett. 1811. december 20-án a nagydorogi uradalom hites ügyésze volt. A megye közéletében is aktívan részt vett: Több vármegye táblabírója. Az 1825. évi országgyűlési követutasításokat elkészítő bizottság tagja. Az 1827. november elsejei tisztújításon főadószedő, valamint főügyész jelölt volt, de egyik tisztségre sem választották meg. Az 1830. augusztus 2-i tisztújításon jelölték főadószedőnek, illetve a földvári járás főszolgabírójának, ez utóbbi tisztségbe választották meg. 1831. július 15-től a kolerajárványra ügyelő központi kiküldöttség tagja.

Fia, ifj. Augusz Antal (1807–1878) színházszervező, mecénás, alispán volt. Kitűnő eredménnyel végezte tanulmányait, először Budán, majd 1826-tól mint a pesti egyetem törvénykarának tagja. Ugyanebben az évben kinevezték Tolna vármegye aljegyzőjévé. A pozsonyi országgyűlés után, melyen Dőry Vince akkori követ és alispán alkalmazásában állt, hazatért Szekszárdra, és bekapcsolódott a közéletbe. 1836-ban a szőlőműveléssel és bortermeléssel kapcsolatban gyarapította ismereteit külföldön: Németországban, Franciaországban, Angliában és Svájcban. 1839-től barátság fűzte Liszt Ferenchez, akinek legfontosabb pártfogója volt Magyarországon.

1830-tól Tolna vármegye aljegyzője, 1831-ben az országos küldöttség által készített munkák vizsgálatára kiküldött megyei bizottság tagja. Az 1832. évi országgyűlés követutasításait készítő bizottság tagja, 1836-ban Tolna vármegye főjegyzője, az 1840. április 7-i tisztújításon másodalispán-jelölt volt, de nem választották meg. Az 1839. évi követválasztás idején a szabadelvűek pénztárnoka, 2200 forintot adományozott pártcélokra. 1843-tól 1848-ig Tolna vármegye alispánja volt. A másodgenerációs, Faddon és Szekszárdon néhány száz holddal rendelkező ifj. Augusz Antal kétségtelen tehetségének, műveltségének és az 1840-es évek elején bekövetkezett konzervatív pálfordulásnak köszönhetően lett előbb Tolna vármegye másod-, majd első alispánja. A liberális Sztankovánszky mellett képviselte a konzervatív ellensúlyt a megyei vezérkarban.

A szabadságharc ideje alatt a közélettől visszavonult. 1849. augusztus 20-án császári és királyi kormánybiztosnak nevezték ki Tolna megyében, majd ez év októberében a Tolna-Baranya-Somogy megyék kerületi főispáni titulusát is megkapta. 1850. augusztus 21-én a Szent István-rend vitézévé avatták, és a bárói méltóságot is elnyerte. 1850 novemberében Pest kerületi főispánja lett, 1852 novemberében pedig a budai császári és királyi helytartósági osztály alelnökévé választották. 1854. december 15-én a pápa a Krisztus-rend vitézévé választotta. 1851-től 1858-ig a Nemzeti Színház működtetésére létrehozott bizottmány ún. Comité elnöke volt. 1867-ben megalapította a Budai Egyházi Zeneegyesületet.

Liszt Ferenc négy alkalommal (1846, 1865, 1870 és 1876) volt vendége Szekszárdon, aki itt került először érintkezésbe a vidéki társadalommal. Liszt ennek hatására eszmélt rá, hogy Magyarországhoz tartozik és zenéjével a magyar nemzetet hivatott szolgálni. Itt alkotta meg Augusznak dedikált VIII. rapszódiáját, a *Magyar Rapszódiá*t. Augusznak nagy szerepe volt Liszt *Esztergomi miséj*ének elfogadtatásában és bemutatásában egyaránt. Szintén az ő javaslatára bízták meg Lisztet Ferenc József királlyá koronázásának alkalmára a *Koronázási mise* elkészítésével, melyet a jeles napon, 1867. június 8-án mutattak be. Liszt harmadik szekszárdi látogatásakor a művész születésnapját a lakosság fáklyás felvonulással köszöntötte, próbálták rábírni, hogy végleg maradjon Magyarországon. Augusz közbenjárására történt az is, hogy Lisztet kérték fel 1873-ban a Zeneakadémia megszervezésére.

Augusz Antalnak jelentős szerepe volt a kiegyezés előkészítésében, közvetített Deák Ferenc és a kormányzat között. Jól kiépített reformkori kapcsolatait tudta ekkor is kamatoztatni. Az 1865-

[50] Tallher József (Fulnek, 1730. január 1.–1807. október 16): morvaországi német származású magyar kamarai építész, az 1780-as évektől az Országos Építészeti Igazgatóság vezetője. Korának sokat foglalkoztatott építésze volt, aki kevés eredetiséggel, de biztos szakmai tudással tervezte meg épületeit.

ben megjelent, a kiegyezés egyik fontos előkészítő dokumentumának számító *Húsvéti cikk* előtt háromszor is találkozott a szerzővel, azaz magával Deák Ferenccel. Ezeken a megbeszéléseken kezdett alakot ölteni a kiegyezés lehetősége, Augusz Antal, mint az uralkodó, Ferenc József bizalmasa közvetítésével.[51]

Sztankovánszky Imre (1798–1873) fiatalon a reformok támogatója és hamarosan a Tolna vármegyei reformellenzék egyik vezető egyénisége lett. Részt vett az 1825–1827. évi országgyűlésen báró Gerliczy Mihály[52] és báró Rudnyánszky Sámuel[53] képviselőjeként. Kiváló nevelésben részesült. A családi hagyományokat követve 1819-ben jogász a pesti királyi egyetemen („*Törvények tanulója Pesten*", a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetője.) Ügyvédi vizsgáját 1822. március 24-én tette le kitűnő eredménnyel. A több nyelven beszélő, klasszikus műveltségű fiatalembert ígéretes hivatali pálya várta Tolna vármegyében. 1827-ben nyerte el első vármegyei tisztségét.

Közéleti pályakezdése egybeesett az első reformországgyűlést követő megyei megújulással. Az 1825–1827. évi országgyűlés alatt alakult ki és erősödött meg a megyei ellenzék. Sztankovánszky Imre csatlakozott a haladást, változást akarók táborához. Az ellenfelek közötti versengés folytatódott az 1830. évi választáson is. A konzervatívok megpróbáltak csorbát ejteni Csapó Dániel tekintélyén, Bezerédj István egyre növekvő népszerűségén, nem is hatástalanul. Ekkor vesztett Bezerédj István a maradiak oldalán álló Jeszenszky Jánossal szemben a másodalispáni helyért vívott küzdelemben. Az ellenzék ennek ellenére továbbra is megőrizte fölényét a vármegyei közigazgatásban, sőt növelte azt az országgyűléseken való részvételükkel. Bezerédjt követnek választották, aki Csapó mellett képviselte Tolna vármegyét a diétán. Méltán tekintették Tolnát ekkor ellenzéki megyének. Igaz, hogy a követi utasítások kezdetben csak kisebb-nagyobb nemesi sérelmeket, kívánságokat tartalmaztak, később a gyors radikalizálódás lett a jellemző. 1830–1836: Tolna vármegye első aljegyzője és táblabírója, 1836, 1840: ugyanott főjegyző. (Az 1836. november 28-i megyei tisztújításon első és másodalispán jelölt is volt, de nem választották meg.) Sztankovánszky 1831-től rendszeresen részt vett az utasítások szerkesztésében. 1831-ben az országos kiküldöttség által készített munkálatok vizsgálatára kiküldött megyei bizottság tagja. Az 1832. évi követeknek szóló vármegyei utasítást teljes egészében neki tulajdonították. A liberalizmusnak, a reformoknak a szószólójaként mutatkozott be a megye közvéleménye előtt. Az utasítások megfogalmazásakor alkalma volt nézeteinek megismerésére. Mérsékletre hajló egyéniség volt. Az általa képviselt irányvonal megegyezett a többség, a kiváltságaihoz ragaszkodó középbirtokosok elképzeléseivel. Sztankovánszky és a megye liberalizmusa a magyar nyelv, a vallás- és lelkiismereti szabadság, a jobbágyok birtokszerezhetési joga, az adó és újoncozás kérdésében nyilvánult meg.

Sztankovánszky Imre a reformkorban mindvégig reformernek számított, tisztviselőként és magánemberként egyaránt. Megértette, hogy az ország érdekében tovább kell lépni. Ezért támogatott minden haladó kezdeményezést. Azonban nemesi származása és gondolkodása miatt idegenkedett a forradalmi gondolatoktól. Hivatali karrierjét nem mondhatjuk látványosnak. 1834-ben Csapó Dániel az országgyűlési követségről lemondott. Ekkor Sztankovánszkynak jó esélyei voltak a követi tisztség megszerzésére. Ezt azonban a konzervatívok meghiúsították, mert a liberális elvek elkötelezettjeként tartották számon. 1835-től a vármegye főjegyzője volt, aktív részese a megyei pártharcoknak, amelyek szinte sohasem szüneteltek.

---

[51] DOBOS 2007, 5.

[52] Báró Gerliczy Mihály (Zalatna, 1774–1854): Pest vármegye táblabírája az 1830-as években, Temes vármegye adminisztrátora, országgyűlési követ, majd császári királyi belső titkos tanácsos, császári királyi kamarás, a magyar királyi Helytartótanács tanácsosa, 1829 és 1836 között adminisztrátor.

[53] Báró Rudnyánszky Sámuel (Paks, 1792. január 6.–Esztergom, 1848. november 15.): teológiai doktor, esztergomi kanonok, 1814-ben áldozópappá szentelték, a nagyszombati helynökséghez került iktatónak, 1816-ban káplánná nevezték ki Komáromba s ugyanekkor a hittudományok doktorává avatták. 1818-ban Pestre helyezték át segédlelkésznek, majd a központi papnevelő tanulmányi felügyelője lett. 1820-ban Nagyszombatba ment tanárnak és itt az érseki papnevelőben az egyháztörténelmet és egyházjogot adta elő, mindaddig, amíg 1830. január 2-tól tagja nem lett az esztergomi káptalannak, és egyúttal megbízták a papnevelő kormányzásával. 1835 szeptember 2-án őrkanonokká lép elő. Bírta a zsámbéki prépostságot is.

1836-ban a megye élén változások következtek be. A konzervatív gróf Esterházy Károly[54] került a főispáni székbe, aki tisztújítást rendelt el, ami a konzervatívok megerősödéséhez vezetett. Az ellenzék kénytelen volt meghátrálni. Egyedül Sztankovánszky őrizte meg hivatalát. A haladó törekvések szolgálatában a beteg Csapó, az öreg Augusz és a mellőzött Bezerédj helyét töltötte be. Magyarázható ez a mindkét pártbéliek közötti népszerűségével, nyílt összeütközést kerülő egyéniségével. Egyéni adottságai alapján a kapocs szerepét, a közvetítő egyáltalán nem hálás tennivalóit láthatta el. Az 1839. évi követválasztások során 2500 forintot adományozott pártcélokra.[55]

A 18. század utolsó harmadában még a Gindlyek is a gazdag földbirtokos családok fiainak kijelölt pályán haladtak. Károly tíz évig nemesi testőr, majd udvarnok, János a nemesi felkelő sereg kapitánya. Lemenőik, Antal, s annak fia Rudolf azonban – megtorpanva az anyagi romlás küszöbén – gyökeresen új irányt szabott a család törekvéseinek. Rudolf ugyan szintén elvégezte a jogot, rövid időre vármegyei hivatalt is vállalt, ettől kezdve azonban ő és apja kizárólag a gazdálkodásnak, a vagyon gyarapításnak szentelték idejüket, s nem is eredménytelenül. A tőkeerős Antal a székesfehérvári takarékpénztár vezetője lett, vesztét is vagyonosságának híre okozta: rablók ölték meg saját otthonában 1852-ben.[56]

Gindly Antal nemcsak rokona, sógora volt Csapó Dánielnek, hanem eszmetársa és barátja is. Céljaikból sok mindent egymást segítve – ha kellett anyagiakkal is –, együtt, közösen oldottak meg. Gindly Antal több megye táblabírója. A *Tudományos Gyűjtemény* előfizetője már 1818-ban. 1808-ban a követutasításokat készítő bizottság tagja. Az 1813. április 28-i megyei tisztújításon a simontornyai járás főszolgabírójának jelöltje volt, de nem választották meg. Az 1818. május 5-in a földvári járás főszolgabíró-jelöltje, de nem választották meg. 1825. évi országgyűlési a követutasításokat készítő bizottság tagja. Az 1827. november elsejei tisztújításon másodalispán-jelölt, de nem választották meg. Az 1830. szeptember 2-in elsőalispán-jelölt, de nem választották meg. 1831-ben az országos küldöttség által készített munkálatok vizsgálatára kiküldött megyei bizottság tagja. Az 1845. augusztus 21-i tisztújításon elsőalispán-jelölt, de nem választották meg.

A reformkorban férfivá érő nemzedék kiemelkedő egyéni teljesítménye, hogy az anyagi ellehetetlenüléssel fenyegető folyamatot nemcsak felismerte, hanem eredményesen fel is lépett ellene. A siker egyik fontos eleme az a szemléletváltás, aminek köszönhetően a birtokosok a gazdálkodást már nem csupán a rendi helyzetből fakadó termelőtevékenységnek, hanem a pénzszerzés eszközével is tekintették. Az új gondolkodásmód egyik legsikeresebb képviselője Gindly Antal, akit bizonyára a birtokszerző Orbán kereskedő vére is hajtott. Apja, Gindly Károly 1803-ban bekövetkezett halála után gyorsan megmutatkozott rátermettsége: mindjárt a testvéreivel kötött osztály elvégzése. Az 1807-ben született megállapodás szerint a csaknem 52.000 hold kiterjedésű Tengelicet öt részre osztották, a Vas megyei birtok pedig – több mint 900 hold – egyedül Annának jutott. Két évvel később meghalt János, valamint a testvérek egyik nagynénje, Gindly Antal lett Apáti puszta birtokosa. A halálesetek miatt újabb osztozkodás vált szükségessé, aminek igazi nyertesévé Gindly Antal vált. A tengelici uradalmon most már csak hárman Teréz, Antal és Katalin osztoztak, Klára részét teljes egészében Apátiban adták ki, Anna pedig a Vas megyei birtokon kívül még Apátiból is részesedett. Az egyezséget követően Antal megvásárolta Teréz részét is, így a tengelici birtok komplexum kétharmadának, mintegy 3400 holdnak a tulajdonosává vált. A legkisebb testvér, Klára

[54] Gróf Eszterházy Károly (Bécs, 1799. november 3/5.–Hietzing bei Wien, 1856. október 2.): Az 1839–40., 1843–1844. évi országgyűlésen Tolna vármegye, az 1847–1848. évi országgyűlésen Győr vármegye főispánja, császári királyi kamarás, titkos tanácsos, ajtónállómester, Tolna vármegye főispánja. Az 1825–1827. évi országgyűlés ellenzéki főrendi tagja, 1827. VIII. törvénycikk alapján tízezer forint felajánlást tett a Magyar Tudós Társaság (MTA) céljaira. 1836. május 14-én a király kinevezte Tolna vármegye főispáni helytartójává, 1837. augusztus 8-án Szekszárdon beiktatták Tolna vármegye főispáni tisztébe, 1845-ig töltötte be. 1845. május 31-én Győr vármegye kinevezett, majd július 7-én beiktatott főispánja 1848. áprilisáig. Energikus, egyenes férfi, akit a liberálisok is szívesen fogadtak, bár konzervatív volt. Az 1839–1840. évi országgyűlésen helyettes főlovászmester lett. PÁLMÁNY 2011, 189–190; GUDENUS 1990, 365–368.

[55] CSERNA 1987, 513–543; PÁLMÁNY 2011, 2143.

[56] GLÓSZ 2002, 369–370.

jó évtized múlva döbben rá, hogy az osztozkodás során rosszul járt. Ekkor elmaradt haszon címén pert indított osztályos testvérei, Antal és Katalin ellen, akiket a bíróság fejenként tizenegyezer forint lefizetésére kötelezett. Az ítélet Klára számára, aki több mint százezer forint reményében indította a pert, meglehetős csalódás volt.

Gindly Antal gazdálkodásának részleteiről nem maradtak fenn források, az azonban bizonyos, hogy rendkívül sikeres volt. Nemcsak, hogy megduplázta örökölt birtokát, de közvetlen halála előtt száznegyvenöt-ezer forintot meghaladó tőkeállománnyal is rendelkezett. Sikerének számos összetevője volt. Első helyen említhetjük kiváló üzleti érzékét, amit földbirtokosként és pénzemberként egyaránt kamatoztatott. Számadáskönyve tanúsága szerint 1825 és 1852 között 183.650 pengőforint és 5250 arany kölcsönt nyújtott. Kihelyezéseiben rendkívüli óvatosságot tanúsított, nagyobb összeget csak megbízható adósoknak hitelezett. Többek között például a közismerten eredményesen gazdálkodó szomszédainak, Csapó Dánielnek és Bezerédj Istvánnak.

Személyes kvalitásain túl a tengelici birtok adottságai is hozzájárultak a gazdasági sikerhez. Az uradalom Dunához közeli kedvező fekvése a piacra törekvő gazdák számára nagy előnyt jelentett. Az árutermelés szempontjából még a közlekedés-földrajzi adottságoknál is fontosabb szerepet játszott egy másik tényező, nevezetesen az, hogy a tengelici határban az átlagosnál jóval kisebb volt a jobbágytelkek aránya. Ez arra késztette az itteni birtokosokat, hogy a feudális szolgáltatások teljesítésének egyszerű adminisztrálása helyett sokkal inkább az önellátó gazdálkodásra koncentráljanak. Ez a tengelici birtokosok esetében egyértelműen az intenzívebb gazdálkodás irányába való elmozdulást jelentette, számukra a jobbágyfelszabadítás sem jelentett olyan nagy sokkot, mint a hagyományos gazdálkodást folytató társaiknak. Kisebbek voltak a veszteségek is, hiszen birtokaik nagyobb hányadát nem az urbáriális földek, hanem az allódium alkotta. Az átállás sem okozott nagyobb megrázkódtatást, mivel gazdálkodásukban már eddig sem a robotmunka dominált.

Gindly Antal a birtok jövőjéről is gondoskodott. A saját nemzedékénél bekövetkezett nagyfokú birtokosztódást megakadályozandó csupán egyetlen örököst hagyott maga után, Rudolfot, akit minden tekintetben felkészített arra, hogy eredményesen folytassa a megkezdett művet. Mindenekelőtt megtanította gazdálkodni. Már fiatalon átengedett neki egy birtokrészt, ahol a fiúnak bizonyítani kellett, hogy jó gazda válik belőle. Rudolf nem okozott csalódást. Halálakor hagyatékának becsértékét 1 millió 379 ezer forintban állapították meg. Nemcsak a tengelici birtokot tartotta meg, illetve fejlesztette tovább, hanem újabbat is vásárolt, gróf Berchtold jászteleki jószágát. Mindeközben megsokszorozta az Antal által felhalmozott tőkeállományt is.[57]

Vagyoni helyzetükkel összhangban álló pályát futottak be a nemeskéri Kiss család tagjai. Az ős, Sándor, Veszprém vármegyei alispán a 18. században, fia, János királyi asztalnok, aranysarkantyús vitéz, unokája, Pál királyi kamarás, előbb titkár a magyar kancelláriánál, majd Fiume és a Tengermellék kormányzója az 1830–1840-es években. Pál felesége, Csapó Ida, a csak az arisztokrata udvarhölgyeknek járó csillagkeresztes címet viselte. Sándor másik fiának, Ignácnak a leszármazottai a népes család, a nagyarányú birtokaprózódás miatt az 1830-as évekre anyagilag válságos helyzetbe kerültek, ami nem maradt hatás nélkül hivatali előmenetelükre sem: Lajos és Ferenc alszolgabíróként tevékenykedtek.

A Hidján rendszeresen összegyűlő társaság az a kör, amely Csapó Ida párválasztásában szerepet játszott. Nem egészen úgy, ahogy a szülők azt eredetileg tervezték. Leányukat ugyanis Bezerédj Pálnak, István öccsének szánták.[58] A választás nem véletlen, hiszen a tervezett házasság nem csupán a már meglevő rokonságot erősíteni, s egyúttal a Gindly-vagyon potenciális utódok általi koncentrálódását segítené, de a szomszédság miatt a közelben is tartaná egyetlen gyermeküket. Egy váratlan szerelem azonban keresztülhúzta a szülők számítását. Csapó egy 1824 márciusában írt levelében

[57] GAÁL 2002, 88–90.
[58] BODNÁR – GÁRDONYI 1918, I. 104.

említi Csapó Ida és nemeskéri Kiss Pál eljegyzését. Házasságuk szerelmi házasság volt. Csapó Dániel így írt erről gróf Auerspergnek:[59] *„Utolsó Tengeliczi tartózkodásod alkalmával én is oly kevéssé álmodtam a leányom és Kiss Úr kapcsolatáról, mint te magad. Csak elutazásod után fejlődött ki a vonzalom a két fiatal között, s erre következett a formális leánykérés. Számomra a dolog nagyon váratlan volt lányom P-vel való kapcsolata miatt rossz előérzetem volt, de csak hatalmi szóval lehetett volna elutasítani. Így ezt a meglepő kérést az Ég akaratának tekintem, kinek kívánságát egész életemben követtem. Alaposan utána gondoltam, mérlegeltem minden körülményt legjobb tudásom szerint, végül is egyetlen drága kislányom egész életre szóló boldogságáról volt szó – végül nem találtam semmit, ami alapján elutasíthattam volna a mindkét oldalról jövő kérést. A fiatalember családi és vagyoni viszonyait jól ismerem, nem találni benne kivetni valót. Képzését és tudását nem tagadhatja senki. – ami pedig a morális felfogását illeti, ezzel kapcsolatban sem mondhat senki semmi rosszat, pedig már 14 éves korától egyedül magára van utalva."*[60]

A nemeskéri Kiss család Komáromból származott, de több megyében – Veszprém, Somogy, Sopron, Pest, Tolna – volt még birtoka. A legjelentősebb jószághoz, a miszlai birtokhoz házasság révén jutottak. Kiss Sándor – Pál nagyapja – feleségül vette Zámory Magdolnát, a falu telepítő földesurának, Salomváry Jánosnak az özvegyét. Kiss Sándor maga is hamar özvegységre, s egyúttal felesége végrendeletének köszönhetően Miszla birtokába jutott.[61] Másodszor is jól nősült, Daróczy Ferenc tolnai alispán Zsófia leányát vette feleségül, aminek köszönhetően a paksi és bölcskei közbirtokosságokban jutott a család újabb birtoktestekhez. A család közéleti szerepvállalása is jelentős. Sándor Veszprém vármegyében alispán, fia, János királyi asztalnok, aranysarkantyús vitéz.[62] De Csapó Dániel nem találhatott semmi kifogást leendő veje anyai felmenőivel kapcsolatban sem. A Forintos család nagy múltra visszatekintő, tekintélyes Zala vármegyei família, zalalövői birtokközponttal, anyai örökségként innen jut majd Kiss Pál közel ötszáz holdhoz. Csapó Ida édesapja egyébként jó kapcsolatot ápolt későbbi nászasszonyával, Forintos Jozefával. A Bécsben gyakrabban megforduló Jozefától kért például segítséget egy megfelelő nevelőnő szerződtetéséhez Zsófia nővére gyermekei számára.[63] Az is igaz, hogy Csapó Dániel jól ismerhette a család vagyoni viszonyait is. Az asszony beszámolt neki birtokpere állásáról, arról, hogy a jószág megszerzéséhez harmincezer forintra van szüksége, neki azonban csak az összeg fele állt rendelkezésére, ezért fordult kéréssel *„kiválképen kedves Ura Öccséhez."* A pénzt egyébként 6%-os kamatra, s csupán rövid időre kérte, a következő év májusáig, amikor a gyapjú árából vissza tudja fizetni a pénzt.[64]

Nemeskéri Kiss Pál családi háttere minden tekintetben megfelelő, s a fiatalember személyes teljesítménye is kiemelkedő. Tanulmányait Budán kezdte, majd Pozsonyban és Bécsben végezte, kitűnő eredménnyel. Vármegyei és *curia*i joggyakorlat után tiszti pályáját Tolna vármegyében folytatta, előbb tiszteletbeli esküdt, 1818-ban aljegyző lett. 1818. január 14-én jurátus lett a pesti királyi táblán, Halácsy László ítélőmester oldalán. Három év múlva a Magyar Udvari Kancelláriához került fogalmazási gyakornoknak. Munkája mellett idegen nyelveket tanult; német, latin és francia után angolul és olaszul, ezzel is előkészítve másfél évig tartó nyugat-európai utazását, mely alkalmával bejárta Olaszországot, Svájcot, Hollandiát, Angliát, Franciaországot és Németországot. 1823-ban tért haza, s ekkor találkozott az eladó lánnyá serdült Csapó Idával.[65]

1824. május 25-én kötöttek házasságot Tengelicen, esküvői tanúik Bezerédj István, Gindly Antal és Paur István. Miszlára költöztek, Kiss Pál ott gazdálkodott, két esztendő elteltével Bécsbe költöz-

[59] Gróf Auersperg Károly (1784. augusztus 17.–1847. február): altábornagy. A 17. század óta több ízben honfiúsított, régi osztrák grófi és hercegi család, mely a hagyomány szerint a 11. században került a mai Krajnába, nevét az Illíriában fekvő Auersperg mezővárosáról kapta.

[60] MNL TML XIII. 9. 110. dob. 109. pall. Fordítás: GAÁL 2015, 325.

[61] NAGY 2007, 19.

[62] GLÓSZ 2002, 371.

[63] MNL TML XIII. 9. 45. dob. 87. pall. Kiss Jozefa levele Csapó Dánielhez. 1810. június 24.

[64] MNL TML XIII. 9. 45. dob. 87. pall. Kiss Jozefa levele Csapó Dánielhez. 1818. október 31.

[65] GAÁL 2015, 326.

tek, ugyanis a férj a Magyar Udvari Kancellárián kapott tiszteletbeli fogalmazói állást. 1834-ben a bécsi magyar királyi Udvari Kancellária titkára, Somogy vármegye táblabírója, 1835. március 21-én ugyanott valóságos tanácsos lett. 1837. augusztus 5-én Fiumében ünnepélyesen fogadták és augusztus 8. és 11. között beiktatták kormányzói méltóságába. Az 1839–1840. és 1843–1844. évi országgyűlésen többször tárgyalt, étkezett Széchenyivel (1839. szeptember 13., 15., 20., 1844. október 11., 18., 1846. május 29.) 1845-ben főherceg József nádor felhívta, hogy szólítsa fel a fiumei vasút építésére korábban jelentkezőket, ajánlatukkal forduljanak a Helytartótanácshoz. 1846. november 14-én a konzervatív párt alapító gyűlésének résztvevője. 1846 (1848): császári királyi aranykulcsos valóságos belső titkos tanácsos, Fiume város és Magyar Tengermellék kormányzója, a szárd királyi Mór és Lázár-rend vitéze. Az 1848-as forradalom kitörése után elhagyta fiumei kormányzói állását és hazatérve Miszlán és Tengelicen gazdálkodott.

Nemeskéri Kiss Pál Csapó Dániellel ellentétben kifejezetten konzervatív felfogást képviselt. Széchenyi *Hitel*ben megfogalmazott reformelképzeléseivel szemben az őt bíráló, hagyományos rendi sérelmi alapon politizáló gróf Dessewffy József[66] véleményével értett egyet.[67]

Csapó Ida élete már egészen más volt, mint édesanyjáé. Gindly Katalin egész életét a vármegyei nemesi lét határozta meg, középpontban a tengelici kúriával, s a köré szerveződő gazdasággal. Bécs és Pozsony számára csak rövid látogatásainak színterei. Leánya ezzel szemben házasságának köszönhetően évtizedekre elszakadt eredeti közegétől s a társadalmi ranglétrán előrelépve befogadást nyert a legelőkelőbb körökbe. Csillagkeresztes hölgyként, kormányzónéként a császárné magánaudienciáján fogadja, szalonját történelmi nevek viselői látogatják, többször feltűnik az országgyűlés karzatán, s ott pompázik díszes magyar ruhájában a nádor beiktatásán is. Ebben a közegben természetes, hogy a közügyek iránti érdeklődése felfokozott, nézetei formálódásában azonban ellentétes hatások érik. Apja, Bezerédj oldalán a liberális reformok híve, férje – már csak hivatalánál fogva is, de meggyőződése szerint is – kifejezetten konzervatív nézeteket vall.[68]

Nemeskéri Kiss Pál fejlettebb gazdasági közegben élve nagy fogékonyságot tanúsított a technikai újdonságok iránt. Már 1836-ban gőzmalom felállítását tervezte 1837-ben egy cséplőgép modelljét küldte meg gazdatisztjeinek tanulmányozás céljából. 1836-ban burgonyát kásává zúzó gépet és egy napi 300 mérő teljesítményű szecskavágót küldött birtokára. Mivel a gabonapiac érzékeny szeizmográfként reagált a háborús hírekre, bécsi kormányhivatalban dolgozva igyekezett jólértesültségét a terményértékesítésben kamatoztatni. Fiume kormányzójaként kitárult előtte az európai kereskedelem széles horizontja. 1837-ben arról tudósítja apósát, hogy Ogyesszában pestis tört ki, amely nehezíti a gabonakivitelt. Ezt kihasználva a Bánátból 600–800 ezer mérő búzát szállítottak Itáliába és Spanyolországba, s ez várhatóan fel fogja hajtani az árakat. Tisztában volt vele, hogy a szállítási költségek miatt a tolnai búzának kevés esélye lehetett a tengeri kereskedelemben. Mivel a fuvarköltség nem volt megtakarítható, jobb minőségű búza termesztését javasolta Csapónak, mert így azonos szállítási költség mellett magasabb értéket juttatnának a tengerhez.[69]

Nemeskéri Kiss Pál 1837-ben fiumei kormányzó lett. Új megbízatása több szabadságot, nagyobb mozgásteret biztosított számára, ez vezetett oda, hogy 1841-ben felmondta apósával kötött, valamennyi Tolna vármegyei birtokára vonatkozó bérleti szerződést, és maga vette át a gazdaságok irányítását. Lépése komoly konfliktus forrásává vált, az elszámolás kapcsán kirobbant vita megrontotta Csapó Dániellel való kapcsolatát, több évtizedes levelezésük teljesen megszakadt. Csapó veje

[66] Gróf Dessewffy József (Krivány, 1771. február 13.–Pest, 1843. május 2.): országgyűlési követ, több vármegye táblabírája, költő, az MTA igazgatósági és tiszteleti tagja.

[67] Nemeskéri Kiss Pált a titkosrendőri jelentések sokoldalúan képzett, jelentős szolgálati tapasztalattal rendelkező, erkölcsös életvitelű és az uralkodóházhoz feltétlenül hű főrendként jellemezték. Az 1839–1840. évi országgyűlésen gyakran vett részt a tárgyalásokban, határozott, világos előadású és rendületlen szónokként lépett fel, akit a kormányzati érdekek egyik legmegbízhatóbb védelmezőjének tekintettek. Politikai minősítése ennek megfelelően *„szélső jobboldali"* volt. PÁLMÁNY 2011, 260.

[68] GAÁL 2015, 343.

[69] GLÓSZ 1991, 91–92.

eljárását élete legnagyobb csalódásaként élte meg, tegyük hozzá, nem alaptalanul. Árendásként a nemeskéri Kiss-birtokokat virágzó gazdasággá fejlesztette, tekintélyes összeget, százhatvanezer váltóforintot fordítva a termelést segítő beruházásokra. Vejétől a beruházási összeg és bérleti díjként kifizetett summa különbségét, húszezer forint megfizetését kérte, eredménytelenül.[70] Mindez azt jelentette, hogy Csapó nem csupán munkájával, hanem tényleges anyagi ráfordítással gyarapította veje vagyonát. Ez viszont 1841-ben a Csapó- és a nemeskéri Kiss-birtokokat egyesítő örökös hiányában már a legkisebb mértékben sem állt Csapó Dániel érdekében.[71]

A TÁRSAS ÉRINTKEZÉS SZÍNTEREI ÉS HATÁRAI

Bár a birtokosztályok során az egyes családok a szétaprózott, területileg szétszórt birtokok észszerű felosztására törekedtek, a reformkorban a birtokos nemesség első vonalához tartozó nemzetségek inkább dunántúlinak, mint vármegyeinek nevezhetők. Így azután tagjai nem csupán a szomszéd – többnyire rokon – birtokán mozogtak otthonosan, de szívesen látott vendégek voltak szinte az egész Dunántúlon. A birtokok mellett egy-egy család kapcsolatai hatókörének megbízható mutatója, hogy felnőtt férfi tagjai hány és mely megyék táblabírói voltak.

A szétszórt birtokok, a szerteágazó rokonság élénk levelezésre, gyakori utazásra késztette a középbirtokos nemességet, cáfolva a földhözragadt, vidéki magányba süppedő életvitelről szóló közhelyeket. Az alkalmi jellegű – meghívást sem igénylő, gyakran több napos – látogatások mellett számtalan alkalom kínálkozott népes társaságok összejövetelére.

Igazán népszerű nyári találkozóhely Balatonfüred volt, ahol a gyógyulni vágyók mellett az ellenzéki politikusok is rendszeresen találkoztak. A látogatók névsorában Sztankovánszky Imre – akkoriban Tolna vármegye főjegyzője –, Gindly Antal, és egy Dőry nevével is találkozunk, valamint rendszeres vendég volt Csapó Dániel is. Az egész magyar nemesi világ (arisztokraták[72] és köznemesek[73]) megjelent a nyári hónapokban Balatonfüreden. Járt ide gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos is.[74] A Bezerédj család tagjai úgyszólván majdnem minden esztendőben találkozót adtak itt egymásnak. Ilyenkor szép tágas lakást tartottak s mint máskor is, úri jómódban éltek. Bezerédj István 1826. július 4-én levélben tájékoztatta Csapó Dánielt a balatoni üdülőhelyen zajló életről. *„A szállásra nézve az öcsém küldött tudósítást, amellyre nézve most sem írhatok egyebet – de még-is nem akartam haza bocsájtani az alkalmatosságot, hogy Uram Bátyámnak meg ne mondgyam, hogy szerencsésen mind ide értünk, és az anyámnak valamellyes, de már hála Isten elmúlt, torokfájásbéli baján kívül – egésségesek vagyunk – a vízkülönösen jó – a Balaton pedig olly kellemetes, a hogy én még nem találtam – a társaság mégsem számos, de gyülekezik – B. Podmaniczkyek*[75] *– Talliánék körösztül – Percell Ádámné*[76] *– Kemnitzer*[77] *– és több ismeretlenek – és ismerősök. Grafenersperg*

[70] MNL TML XIII. 9. 60. dob. 15. pall. Csapó Dániel levele Csapó Idához. 1841. szeptember 25.

[71] GAÁL 2015, 337.

[72] Gróf Esterházy György írta Csapó Dánielnek Pozsonyból 1829. március 31-én: *„Reméllem hogy ha valami különös ok nem hátráltat, az idén is Füreden, Kedves társaságában gyönyörködni…”* MNL TML XIII. 9. 50. dob. 148. pall. Gróf Esterházy György levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1829. március 31. Idézi: BALÁZS KOVÁCS 2016, 426.

[73] MNL TML XIII. 9. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielhez. Bécs, 1827. július 6.

[74] GAZDA 2016, 73–85; PETNEKI 2016, 93–101.

[75] Podmaniczky család: Trencsén vármegye egyik legrégibb családja. Itt Podmaniczky Sándor családjáról van szó: 1. Karolina báró Prónay Gáborné, meghalt 1830-ban. 2. Terézia Szirmay Ádámné, meghalt 1841-ben. 3. Sándor meghalt 1830-ban. Felesége gróf Wartensleben Klára. 4. Károly szabadelvű, az orvosi és bányászati tudományok nagy kedvelője, egy ideig a királyi kincstárnál bányászati tanácsos és a dunántúli evangélikus egyházkerület felügyelője, meghalt 1833. szeptember elsején. NAGY 1862, IX. 333–342.

[76] Perczel Ádám (Zomba, 1770. szeptember 14.–Pécs, 1833. augusztus 22.): Perczel Gábor és Dőry Anna elsőszülött fiúgyermeke. Sándor öccséhez hasonlóan ő is a katonai pályán kereste boldogulását, majd leszerelt. 1800-ban a Tolna megyei nemesi felkelők lovasszázadának első kapitánya, 1805-ben is. Életében jelentős adósságokat halmozott fel, így például felesége geszti részbirtokát hatvanezer forintért adta zálogba. Amikor elhunyt, teljesen rendezetlen vagyoni helyzetet, évekig elhúzódó csődpert hagyott feleségére. DOBOS 2001, 232–233.

[77] A Kemnitzer család pesti iparos család volt. Balatonfüreden a gróf Széchényi család nyaralóját vették meg. A pesti Duna-parton

várattatik, amint hallom – B. Mengen[78] *nem Markus obester – Kisfaludy Sándor*[79] *– itt lesznek – ohajtván hogy Uram Bátyámék és a Báró Serpes, nékünk különös örömünket szaporítsa nem sokára ezeknek számát. Éppen most mongya az atyám hogy Hvasko majortul hallotta hogy B. Mengen augusztusban szándékozik idejönni."*[80] 1827. július 3-án ismét Füredről írt Csapónak: *„Szerentsés ide érkeztünkrül tudósítván Uram Bátyámat – eleven kívánságunkat újítva fejezem ki: ötet a Kati néni s B. Serpessel együtt minél elöbb itt látni – az itteni életrűl még keveset írhatok – mert csak ma regel érkeztem. B. Podmaniczkyné – Grof Rhadaynével – Nina s még egy kisasszonyal – az ifjú Podmaniczky – és Gr. Wartensleben*[81] *a napokban várattatnak – A Miklosy familia*[82] *– Horváth familia Bétsbűl – Barna – Vajky*[83] *– Cseh Ignátz – Zlinszky*[84] *– Taliánék – Bajzáth Bánátbul*[85] *– Gr. Auersperg – de ez csak 10ikig marad – akkor a regementhez kell menni – Mengen Obester onnan Roitsba szándékozván – Gr. Esterházy György – Ferentz*[86] *Carlsbadban megy – Markus obester – ezeket találtam itt – Márkus Referendarius*[87] *– Bartakovszky – Horváth Pepi – Szegedy Kaidyék – s Györy Püspök – és még mások várattatnak – siessen Uram Bátyám ezen jó időnk (a Balaton 21 gr.) szaporíttani."*[88]

A Csapó család már az 1810-es évek végétől nyaranta Balatonfüreden töltött több hetet. Leányukat, Idát 1821. júliusában 14 évesen vitték először magukkal három hétre nyaralni. Ettől kezdve Idáék szinte minden esztendőben pár hetet itt töltöttek, ez jóval kevesebb költséggel járt, mivel a fiatalasszony szülei látták őket vendégül. A balatoni időtöltés régi életük része volt, itt találkoztak tolnai ismerőseikkel, barátaikkal.[89]

1827. július 29-én Dőry Ádám levélben értesítette Csapó Dánielt, miszerint megtudta, hogy július 3-án indul Füredre, így az úriszéket 7-re halasztotta.[90] 1829. június 10-én írta ifj. Bezerédj István

álló Kemnitzer-házat János építtette 1792-ben, földszintjén működött a *„cifra kávéház"*, majd az 1838-as nagy árvíz után az épületet szállodává alakították, itt működött a nem kevésbé híres Angol Királynő Szálloda, amelyben később hosszú évekig lakott Deák Ferenc. NAGY 1859, V. 183.

78 Báró Mengen Vilmosról (1779–1857) van szó, aki 1814-ben kapitány volt. SZÉCHENYI 1978, 1485.

79 Kisfaludy Sándor (Sümeg, 1772. szeptember 27.–Sümeg, 1844. október 28.): költő. Az MTA rendes tagja 1830-tól, tiszteletbeli 1835-től. Az öccse emlékére alapított Kisfaludy Társaság tagja.

80 MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Ifj. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Balatonfüred, 1826. július 4.

81 Gróf Wartensleben család: Vesztfáliából, a schaumburgi grófságból származnak, majd Szász-Poroszországba, Ausztriába és Magyarországra is átszármaztak. Leszármazottukat, Vilmost 1791-ben honfiúsították Magyarországon, felesége, gróf Teleki Klára (1750–1798) volt, vele kapott Pest megyében birtokokat. Gróf Wartensleben Károly (Bécs, 1780. március 13.–Gyömrő, 1835. január 21.): ifjabb korában katona volt, utóbb a Dunáninneni evangélikus egyházkerület főfelügyelője volt. Feleségétől, báró Podmaniczky Amáliától egy leánya, Ida született, férje Ráday László. NAGY1865, XII. 69–70.

82 Radványi Miklósy család: közülük Ferenc királyi tanácsos meghalt Nagyváradon 1861. március 23-án. Talán ebből a családból származott egy másik Ferenc, aki egri kanonokból 1803-ban lett nagyváradi püspök, valamint József nagyváradi kanonok, aki 1832. december 29-én halt meg. NAGY1860, VII. 479.

83 Vajki György: felsőőri prépost (1814–1830), a Bűnbánó Magdolna templom papja.

84 Gyóni Zlinszky család: Pest megyei nemesi család, ahol birtokhelyük Gyón helység. Az egykori Morvaországból származnak, Zlin városa Csehország keleti részén, a mai szlovák határhoz közel fekszik. Innen származott a család a 17. században, előbb Nyitra, majd néhány generációval később Pest vármegyébe. Fejér vármegyében is volt Zlinszky család, István például 1837-ben aljegyző, 1841-ben főjegyző, 1845-től másod, 1849-ben pedig első alispán. NAGY 1865, XI. 400–401.

85 Pészaki Bajzáth család: Bars vármegyében, Nagysallóban élt és 1739-ben ott halt meg Bajzáth György, akinek fia, József veszprémi püspök szerezte meg a Torontál vármegyében lévő pészaki és a Fejér megyében lévő iszkaszentgyörgyi uradalmat. Az előbbiben közös adományozott volt öccse, János is, aki Fejér vármegyének táblabírája volt. Ennek első feleségétől fia, József királyi tanácsos mint a pészaki uradalom tulajdonosa, fiai a katonai pályán érvényesültek. Jánosnak második feleségétől, Sólyonyi Rozáliától fia György András hosszas vármegyei hivatalok után Fejér vármegyének 1836-ig másodalispánja volt, közben 1830-ban országgyűlési követ. 1837-ben Székesfehérvár város királyi biztosa, és ugyanakkor tanácsos lett. 1857-ben elnyerte a pápai Szent Gergely-rend kommendátorságát, 1859-ben pedig osztrák birodalmi báróságra emelték. NAGY 1857, I. 93.

86 A gróf Esterházy család cseszneki ágának két tagjáról van szó, Ferenc és György testvérek voltak, Ferenc (1779–1855) két feleségétől (1. gróf Batthyány Jozefa, 2. gróf Sigray Felicia) gyermekei nem születtek. György (1781–?) cs. kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, főudvarmester. Felesége gróf Praschman Karolina volt. Fia, György (1811. július 14.–Berény, 1856.) porosz követ. Három gyermeke született. NAGY 1858, IV. 329–330.

87 Eőri Markus család: Vas és Veszprém vármegye nemesi családja. Markus Ignác 1825-ben a magyar királyi udvari kancelláriánál referendarius tanácsos és titkár, a Szent István-rend vitéze, még 1844-ben is élt. NAGY 1860, VII. 329–330.

88 MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Ifj. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Balatonfüred, 1827. július 3.

89 BALÁZS KOVÁCS 2016, 430.

90 MNL TML XIII. 9. 48. dob. 121. pall. Dőry Ádám levele Csapó Dánielhez. Zomba, 1827. július 29.

az idősebbnek Hidjára, Gindly Antal és Csapó Dániel ma indulnak Füredre.[91] 1830-ban is ott jártak Csapóék: *„Kedves Atyám folyvást sok dolgokkal van terhelve a mint hallom és Július derekáig nem is szünnek meg, nékem igazi vigasztallássomra szolgál az gondolat, hogy Füred egy kevés nyugalmat igér Uram Atyámnak, ezen sokszor rajtunk megprobált hasznos savanyó vísz egész Familiánknak fog ezen esztendőben jótévő lenni."*[92] Az 1831-es év nyaralásáról is értesülünk Csapó Idától: *„Oh mennyire áldom én azon jó Libbald Doktort melly természetét jó esmérni látszik, az Marienbadi és füredi savanyó visz bizonyossan jotevő lészen, az Füredi Fördö igazi és follytatot használlása édes Uram Atyámnak is bizonyossan megfogja erőssítenni Kedves egésségét, Kár volt azt eddig is elmulasztani. Mondhatom, hogy egész vigasztalássomra szolgal az Fürödi Fördö a ki rég üdőtől fogva olly jótevő volt."*[93]

Az 1832. évi nyaralásról is van híradásunk. Lestyán Ferenc paksi jegyző kereste Szekszárdon az alispán Csapó Dánielt, kérdésére Augusz Antal főszolgabírótól azt a választ kapta, hogy még két hétig Füreden fog nyaralni.[94] 1834 júliusában Csapó Dániel ismét Füredre érkezett. Bezerédj István írta neki levelében, hogy jelezze, mi van vele, hisz kiújuló betegségéről hallottak, melyet jó barátai Pozsonyba aggodalommal fogadtak: *„Horváth Vilmos ugyan bizonyosokká teve, hogy Kenesén látott Füredre mentedben, és jó színben valál – adja Isten hasonlóul kedvező hireket értsűnk magadtul is, ki milly eleven, és jó emlékezetbe vagy köztünk nem szükség mondanom."*[95] Csapó Ida Bártfáról írt levelet, ebből kiderül, hogy apjától Balatonfüredről kapott levelet, melyben javuló egészségi állapotáról tájékoztatja. Sőt ő maga is Füredre készül majd, mivel reméli, hogy az ottani savanyúvíz az ő egészségének is hasznára válik.[96] 1835-ben Csapó meghívta leányát nyárra Füredre, aki levélben mentegeti magát, hogy nem hagyhatja ott férjét és nem akarja apját sem költségekbe verni, de nincs is szüksége rá, mert jól érzi magát.[97] 1836-ban is ott nyaraltak, Csapó Ida írta, hogy talán már szűnnek apja dolgai, melyek a füredi napok miatt felszaporodtak. *„Tegnap ellöt volt itt távolletünkben Andrássy Úr a ki Kedves Mamám levelét 27 Juliusban Füreden írta – és a hoz tsatolva olly Kedves ajándekokat hozott."*[98]

Hasonlóan látogatott társadalmi események voltak a badacsonyi szüretek, amelyek alkalmat adtak a szétszórt rokonság éves összejövetelére. Bezerédj Istvánnak fennmaradt több Badacsonyból írt levele is. Csapó Dánielnek írta 1826. október 21-én: *„Mi ezen hetet jó egésségben – szép idővel – kellemes társaságban – és folyvást tartó mulatozásban töltöttük – kívánságunk. hogy egyszer Uram Bátyámat a Báró Serpessel is itt láthassuk – még inkább fel élledt."*[99]

A rokonok, ismerősök, szomszédok alkalomszerű látogatásai a vidéki élet folytatását ígérték más arcokkal és környezetben. Az igazi változatosságot a városi kiruccanások jelenthették, amire a vármegyei közgyűlések, a vásárok és a farsangi szezonban a bálok kínáltak alkalmat. A megye negyedévenkénti, néhány napig, a sedriával együtt legfeljebb egy-két hétig tartó gyűlései elsősorban a férfiak számára adtak lehetőséget egyhangú életvitelük időleges megszakítására. Ennél lényegesen többet a tisztviselők sem időztek a vármegye székhelyén. Ha a közgyűlések között sürgős döntéseket kellett hozni, az alispán által összehívott úgynevezett kisgyűlések – amelyeken többnyire csak a vármegye tisztikara vett részt – általában az alispán lakóhelyén rendezték meg. Az olyan teendők, amelyek elszólították otthonából a vármegye valamely vezető tisztségviselőjét, viszonylag ritkán fordultak elő. A vármegye igazgatása az egy-két tucatnyi tisztségviselőn kívül ennél is kevésbé vette

[91] MNL TML XIII. 8.326. dob. 2. pall. Ifj. Bezerédj István levele id. Bezerédj Istvánhoz. Hidja, 1829. július 10.
[92] MNL TML XIII. 9. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielhez. Bécs, 1830. május 18.
[93] MNL TML XIII. 9. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielhez. Bécs, 1831. június 10.
[94] MNL TML XIII. 9. 56. dob. 226. pall. Lestyán Ferenc levele Csapó Dánielhez. Paks, 1832. július 29.
[95] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Ifj. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1834. július 14.
[96] MNL TML XIII. 9. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielhez. Bártfa, 1834. június 28.
[97] MNL TML XIII. 9. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielhez. Bécs, 1835. április. 24.
[98] MNL TML XIII. 9. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielhez. Bécs, 1836. szeptember 6.
[99] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Ifj. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Badacsony, 1826. október 21. Idézi: BALÁZS KOVÁCS 2016, 449.

igénybe a birtokosok idejét. Vezető családok fiai már ekkor is csupán rövid időre, jogi képzésük lezárásaként vállaltak többnyire tiszteletbeli aljegyzői, alszolgabírói tisztséget, majd egy-két ciklus lejártával táblabírói kinevezéssel visszavonultak.

Míg a politika alapvetően férfi dolog volt, a vásárokból – melyekből nem volt hiány – általában a család többi tagja sem maradt ki. A Duna Tolna vármegyei szakasza mentén több, vásártartási joggal rendelkező mezőváros is sorakozott: Dunaföldvár, Paks, Tolna, kissé távolabb Szekszárd, Bonyhád, Bátaszék. Évi négy vásárral számolva már ez is két tucat alkalom volt találkozásra, beszerzésekre, áruk értékesítésére, szerződések kötésére, hitelek felvételére, az esedékes törlesztő részletek kiegyenlítésére.[100] A vásári forgatagon kívül a mezővárosok mást is kínáltak. Az öttizenkétezer lakosú települések a kor viszonyai között népesnek számítottak, számos kézművessel, kereskedővel, az úri társaság igényeit kielégítő fogadókkal. Ugyanakkor a családok személyes szükségleteit kielégítő portékákat általában mégsem itt szerezték be. Tolna kisebb forgalmú vásárain kívül a jelentősebb birtokosok távolabbi piachelyeket is felkerestek. Különösen a mezőföldi gazdák körében voltak kedveltek a fehérvári, a vármegye déli részén élőknél pedig a mohácsi és bajai vásárok s az idők folyamán nemcsak üzleti, hanem társadalmi, kulturális jelentőséget is nyertek a pestiek. Ez utóbbiak népszerűségét fokozták a jó közlekedési lehetőségek is. A Duna mentén haladt a Buda–eszéki országút, s az 1830-as években megindult gőzhajózás még kényelmesebbé tette az utazást.[101]

Szűkebb körű összejövetelek voltak a névnapok, a búcsúk, vadászatok, pesti és más rangos vásárok, a farsangi bálok, jóllehet Sztankovánszky Imre tudósítása szerint a Tolna mezővárosi bálban paksi és bonyhádi birtokosok mellett zalai vendégek is felbukkantak.[102] A társasági érintkezés új formái, fórumai alakultak ki az év egy részét, főleg a telet a nagyobb városokban töltő birtokosok körében. A kávéházak, a terjedő kaszinók, színházak, koncertek már egy polgárosultabb ízlésvilág első jelei.

A farsangi bálok helyszíne jórészt a vásárokéval esett egybe. Rendeztek táncestélyeket Bonyhádon, Szekszárdon, Dunaföldváron, Kölesden (szintén vásártartó mezőváros), de a legnépszerűbbek talán a tolnaiak voltak. A hetente ismétlődő bálokat látogatták az eladó leányok szüleikkel – Csapó Dániel például Ida leányával az 1821-es szezonban számos helyen megfordult –, de rendszeres vendége volt a rendezvényeknek az akkor még gyermektelen Bezerédj házaspár is, jóllehet a férj túl a harmincon már nem számított fiatalnak.

A szórakozásban a vadászat, lovaglás, pipázás férfias mulatságnak számított. A beavatás általában jóval megelőzte a férfivá érést. Gindly Rudolf is még diák, s már vadászni jár. A vadászat még a literátus embernek számító Bezerédj István napi életviteléhez is hozzátartozott. 1818. július 2-án este fél tízig récelesen volt, két nappal később Gindly Antallal, Csapó Dániellel és a francia emigráns báró Serpes társaságában ismét kacsára vadásztak, ezúttal Kajdacson. A tolnai uradalomban, gróf Festetics Leónál[103] szalonkavadászatra jöttek össze,[104] ugyancsak Tolnán gróf Festetics Rudolf[105]

[100] BALÁZS KOVÁCS 2008, 405–407.

[101] GLÓSZ 2005, 318–319.

[102] MNL TML XIII. 8. 328. dob. 72. pall. Sztankovánszky Imre levele Bezerédj Istvánhoz. Kajdacs, 1828. február 1.

[103] Gróf Festetics Leó (Pécs, 1800. október 8.–Budapest, 1884. november 15.): a Pesti Nemzeti Színház igazgatója, zeneszerző. Zeneszerzőként egyházi énekeket, zongoraműveket írt. PÁLMÁNY 2011, 337; GUDENUS 1990, 391–405.

[104] MNL TML XIII. 9. 50. dob. 158. pall. Gőzsy Máté tolnai uradalmi *fiscalis* levele Csapó Dánielhez. Tolna, 1823. október 9.; Tolna, 1824. március 21.

[105] Gróf Festetics Rudolf (1802. június 5.–Belác, 1851. szeptember 14.) Az 1825–1827., 1832–1836., 1847–1848. évi országgyűlések jelenlevő főrendi tagja, a távol levő gróf Festetics Sándor képviselője az 1832–1836. évi országgyűlésen, az 1830., 1839–1840. évi országgyűlésen távol levő képviselő főrendi tag. 1815–1816-ban a bécsi Theresianum, 1816/1817–1819/1820-ban a bécsi hadmérnöki akadémia növendéke. Az OMGE alapító tagja. Az 1839–1840. évi országgyűlési követválasztás idején a konzervatívok vezére a megyében. Aranykulcsos, 1845–1846-ban a pesti Gyűlde tagja. Az 1848–1849. évi pesti országgyűlés távol levő főrendi tagja. PÁLMÁNY 2011, 338–339.

nyúlvadászatot tartott.[106] Báró Sina György[107] évente hívta Csapó Dánielt nagyvadak hajtására.[108] E szenvedély nem csupán a rokonokat, szomszédokat gyűjtötte egybe, hanem olyan birtokosokat is összehozott, akik riválisnemzetségekhez, illetve más politikai nézeteket vallók táborához tartoztak. Csapó Dániel reformpárti alispán és országgyűlési követ éppen 1834 januárjában, a kiéleződő, s végül visszalépésével végződő pártharcok időszakában küldött meghívást Zombára a konzervatív és a tengelici birtokosokkal vetélkedő Dőryeknek galambvadászatra.[109]

A birtokos nemesség belső kapcsolatrendszere a fennmaradt levelezés alapján csak nehezen rekonstruálható. Ennek nemcsak a forrásanyag töredékessége az oka, hanem a korabeli érintkezési kultúra sajátosságai is, amelyek a kívülállót, különösen pedig az utókort könnyen megtéveszthetik. Annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy bár a református gyönki közbirtokosság politikai kirekesztése megszűnt, társasági elkülönülése – akár önkéntes, akár kényszerű volt – továbbra is fennmaradt. Tagjai ugyan hosszú éveken át leveleztek a vármegye más birtokosaival, és a rangbeliek között szokásos módon tegeződtek velük, leveleik tartalma azonban – a magánjellegűeket is beleértve – többnyire hivatali ügyekre szorítkozott. A társasági távolság fennmaradására utal az is, hogy a gyönki közbirtokosok a különféle összejövetelek vendéglistáin sem szerepeltek.

Bár a Gindly, Csapó, nemeskéri Kiss és Bezerédj családok köré szerveződő társaság elsősorban a soraikba tartozókkal ápolt szoros kapcsolatot, a kiterjedt Dőry nemzetség több tagjával is személyes érintkezésben álltak. Az új házas nemeskéri Kiss Pál 1824-ben névnapján köszöntötte Dőry Vince másodalispánt. A szűk körű ünnepségen – melyen rajtuk kívül csak a családhoz tartozók voltak jelen – kitüntető szívélyességgel köszöntötték annak a Csapó Dánielnek a lányát és vejét, aki majd három év múlva elüti az ünnepeltet a hőn áhított első alispáni tiszttől. E tények ismeretében az előzékeny vendéglátás – melyet a látogatásról beszámolva nemeskéri Kiss Pál fontosnak tartott hangsúlyozni – aligha a közeli barátság, a napi érintkezés jele. Az inkább udvarias, mint baráti kapcsolatok ápolása nem volt egyoldalú. Egy évvel később nemeskéri Kiss Pál látta vendégül Dőry Sándort[110] feleségével, Bezerédj István vadásztársai között pedig ott találjuk a Dőry család leggazdagabb tagját, Miklóst is.[111]

Feltűnő viszont a Perczel család távolmaradása a tengelici közbirtokosság társasági összejöveteleiről. Okát illetően csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk: az elszegényedő Perczelek egyre kevésbé voltak társaságképesek a kifejezetten gazdag vendéglátók világában. A vagyoni differenciálódás minden felekezeti, területi vagy politikai rivalizálásnál jobban megbontotta a vármegye birtokos nemesi társadalmának belső egységét. A nemcsak gazdag, de igen fukar Gindly Rudolf egy levelében azt írja, hogy nincs ugyan köze P(erczel) Etelkához,[112] de tudja, hogy igen szegény, ezért hajlandó ápolási költségeit kifizetni. Az anyagi hanyatlással elveszített társaságképesség más családokat is

[106] MNL TML XIII. 9. 50. dob. 152. pall. Gróf Festetics Rudolf levele Csapó Dánielhez. Tolna, 1827. december 19.

[107] Báró Sina György (Niš, 1783. november 20.–Bécs, 1856. május 18.): bankár, nagybirtokos, mecénás. Az Osztrák Nemzeti Bank igazgatója, Görögország bécsi főkonzulja, az Athéni Nemzeti Obszervatórium megalapítója és a Lánchíd építésének legfontosabb finanszírozója volt. Görög vlach származású, apja Sina Simon kereskedő révén került családja a Habsburg Birodalomba. 1832-ben kaptak magyar bárói címet. Támogatta gróf Széchenyi István minden elképzelésének megvalósítását.

[108] MNL TML XIII. 9. 59. dob. 233.pall. Szabó György tiszttartó levele Csapó Dánielhez. Simontornya, 1827. január 1.; Simontornya, 1828. január 1.

[109] MNL TML XIII. 8. 334. dob. 143. pall. Csapó Dániel levele Bezerédj Pálhoz. Tengelic, 1834. január 5.; GLÓSZ 2005, 323.

[110] Dőry Sándor (Kisdorog, 1796. augusztus 6.–1852): táblabíró. Korán bekapcsolódott a megyei közéletbe. 1818-ban a Tudományos Gyűjtemény előfizetője. 1818. május 5-én a völgységi járás esküdtjévé választották. Az 1836. november 28-i tisztújításon megválasztották dombóvári főszolgabíróvá. Az 1839–1840. évi országgyűlési követválasztásokon a megyei konzervatívok egyik vezére.

[111] GLÓSZ 2002, 376.

[112] Perczel Adél (Etelka) (Börzsöny, 1807. november 1.–Szabadka, 1861. július 31.): Vörösmarty Mihály költő szerelme. Adélnak anyakönyvezték, de apja, Percze Sándor könyvtárában megvolt Dugonics András *Etelka* című könyve, és így nevezték. 1833. augusztus 8-án ment férjhez a szabadkai birtokos, Vojnits Barnabás szolgabíróhoz.

sújtott. A századelő alispánja, Csehfalvay Ferenc[113] leszármazottjának felesége férje, Mihály számára folyamodik alázatos hangvételű levélben kasznári állásért Gindly Rudolfhoz.

FŐÚRI ÉS ORSZÁGOS KAPCSOLATOK

A mintegy 120.000 holdas Apponyi-latifundium birtokosa, gróf Apponyi Antal és fiai kevésbé voltak elzárkózók a megyei birtokosság legrangosabb képviselőivel szemben. Csapó Dánielt 1813. szeptember 20-ikára Hőgyészre hívja fia esküvő utáni mulatságára,[114] 1815 telén farsangi bálra,[115] majd augusztusban Antal leányának esküvőjét két nappal követő mulatságra volt hivatalos,[116] ami azonban jelzi, hogy ő és felesége nem tartozott a Hőgyészen összesereglő szűkebb társasághoz. Ezt tükrözi a magyar nyelven fogalmazott udvarias, de barátinak nem nevezhető levél hangneme is. Gróf Apponyi György nem mulasztotta el, hogy 1827-ben gratuláljon Csapó alispánná választásához, sőt ugyanebben az évben hozzá küldi fiát, ifj. Györgyöt, a későbbi kancellárt patvaristának.[117] A magyar és német nyelven íródott levelek arról tanúskodnak, hogy ő sem lépte át a köztük fennálló társadalmi választóvonalakat.[118] Még annak ellenére sem, hogy a gróf 1827-től szinte minden esztendőben küldött a vadaskertjéből Csapó Dánielnek ajándékba egy elejtett vadkant vagy egyéb vadhúst (fácán, fogoly).[119]

A hőgyészi uradalom tulajdonosa, gróf Apponyi Antal két évtizeden át volt Tolna vármegye főispánja, kortársai műveltnek, művészeteket és tudományt pártolónak tartották, aktívan részt vett a település és az uradalom korszerűsítésében, a Szekszárdon alapítandó gimnázium ötletét is pártolta, s javasolta, hogy terjesszék előbb a vármegye, majd az uralkodó elé. Mint nagy műveltségű humanista és műkedvelő főúr, korának széles látókörű szelleme volt: műértő, műgyűjtő, műpártoló. Személyiségében értelmi nagyság, akaraterő, határozottság párosult finomsággal, eleganciával, művészi érzékkel. Korának egyik legműveltebb, tudományokat és művészeteket pártoló magyar főura volt. Erről tanúskodik híres könyvtára, képtára, zenetára. Életében az Erfurti Tudós Társaság tiszteletbeli tagja volt, a Bécsi Zenebarátok Egyesületének alapító tagjai között találjuk, és 1814 és 1817 között, haláláig elnöke. Bécsben kora zenei nagyságaival tartott kapcsolatot, akik pedig az egyetemes zene legnagyobbjai között foglaltak helyet: Haydn, Mozart, Beethoven. Bécs és Pozsony zeneértő és zeneszerető köreihez tartozott. Ő maga is *„nagy zenebarát, aki igen jól hegedül, kivált pedig igaz műpártolóként tesz sokat a zenéért"* – írták róla 1796-ban. Bécs műkedvelő hangversenyei sorában az ő rendezvényeinek specialitása a hegedű- és a vokális zene: gyakran játszottak vonósnégyest, de kórusműveket is adtak elő. Ezenkívül Apponyi vette át gróf Esterházy Ferenc[120]

---

[113] Csefalvay Ferenc: szép karriert futott be a hivatalnoki pályán. 1784-ben a főispán *vicefiscalis*nak, azaz helyettes főügyésznek nevezte ki, nemcsak apja érdemeiért, hanem főleg azért, mert erre a tisztségre kiválóan alkalmas. Ugyanakkor 1789–1790-ben ozorai uradalmi *fiscalis* is volt. A későbbiekben azután 1806-tól 1813-ig másodalispán, 1813-tól pedig 1825-ig első alispán volt. Alispánsága idején, 1822–1823-ban tartózkodott nála Vörösmarty Mihály joggyakornokként. Egyébként Perczel Sándor sógora volt.

[114] MNL TML XIII. 9. 59. dob. 234. pall. Gróf Apponyi Antal levele Csapó Dánielhez. Hőgyész, 1813. szeptember 12.

[115] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 98. pall. Gróf Apponyi József levele Csapó Dánielhez. Hőgyész, 1815. január 1.

[116] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 96. pall. Gróf Apponyi Antal levele Csapó Dánielhez. Hőgyész, 1815. augusztus 22.

[117] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 97. pall. Gróf Apponyi György levele Csapó Dánielhez. Hőgyész, 1827. október 23. *„Hogy a Tek. Karok, és Rendek, a tegnapi napon tartott Tiszti Kar választása alkalmával, a Tek. Urat e Nemes Megyénk első All Ispányi Tisztségével meg tisztelni méltóztattak, annyival nagyobb örömmel értettem, a mennyivel inkább ezen választás szíves óhajtásomnak megfelel. Ugyan is a Tiszti Kar olly Elöljárót nyert, a kinek böltsességétől, igazság szeretetétől, és esméretes jó voltától e Nemes Megye, a Köz jó elö mozdítását sikeressen eszközlő Intézeteket, méltán remélhet. Éltesse tehát a Mindenható a Tek. Urat jó egészségben, s friss eröben, hogy ezen Hivatalában, jelestehetségeit, és munkás igyekezeteit a Megye hasznára állandóan fordíthassa."*

[118] GLÓSZ 2002, 373–374.

[119] MNL TML XIII. 9. 58. dob. 230–231. pall. Petőcz József hőgyészi prefektus levele Csapó Dánielhez. Hőgyész, 1827. december 20.; 1828. január 10.; 1829. február 16.; 1830. január 6.; 1835. január 19.

[120] Gróf Eszterházy Ferenc (Pápa, 1715. szeptember 19.–Cseklész, 1785. november 7.): 1760-ban Moson vármegye főispánja, majd magyar kancellár, 1762-től Horvátország bánja, 1764-től a Szent István-rend kancellárja, 1765 és 1771 között főkamarás, 1771-től az Aranygyapjas rend lovagja volt. 1773 és 1783 között főudvarmester. II. József uralkodása alatt fellépett a központosító törekvésekkel szemben. 1763-ban Magyarország első állami árvaháza számára átengedte tallósi kastélyát. Pozsony vármegyei szempci kastélyában gazdasági iskolát rendezett be, birtokán manufaktúrát állított. Művelt főúr volt, nagy könyvtárat hagyott hátra cseklészi kastélyában.

szerepét azokon a barokk muzsika előadásának szentelt nagyszabású zenei rendezvényeken, amiket báró Gottfried Freiherr van Swieten[121] évenként szervezett. Lelki, szellemi adottságai: értelem, akarat, érzelem tekintetében inkább az első kettő volt benne, az érzelmi és szociális vonal talán kevésbé. A nagy látókörű koncepciók, ezek megvalósítására való energia, akaraterő, a fegyelmezettség, a rend, a pontosság, a kötelességteljesítés elsőrendűen megnyilatkozott alkotásai sorában. Sokat tett az egyház vonatkozásában (templomok emelésében), de az anyagi és szellemi kultúra terén (iskola, zene, kastély, épületek létrehozásában) mintha mindig az értelem, a becsület, a tisztesség, a kötelesség vezette volna és nem a szívbéli indulat és jóság.[122]

A birtokot fia, idősebb György örökölte, ő Bécsben tanult a Theresianumban két fivérével (Antallal és Sándorral), majd magántanítót fogadtak melléjük. Később császári kamarás és tábornok lett. Feleségül vette Zichy Anna grófnőt, házasságukból született negyedik gyermekként ifjabb György (1808–1899), aki konzervatív politikus, főkancellár lett, ki Csapó Dániel mellett töltötte jogi gyakorlatát, patvarista volt.[123] Csapó Dániel leánya, Ida is megemlékezett erről naplójában: *„1836 (Bécs) Apponyi György a Práterben báró Jósika Lajos*[124] *lován nyargalván, a neki szokatlan paripa elszökött és végre elbukott lovassal együtt; ezernyi sétáló összeszaladt a szerencsétlenséget bámulni inkább, mint segíteni; szegény George a ballábát eltörte és ezenkívül is sok helyen megsebesült, de veszedelemtől nem tarthatni Szülőivel mindjárt tudattuk a bajt, Nina grófné különösen hajlandó irántunk, mióta kedves és kitűnő fia mint patvarista Tengeliczen lakott, hol sok szép fa, mely a kertben díszlik, Hőgyészről való ajándék."*[125] Leírja nagybátyja, Csapó Vilmos[126] elbeszélését a bécsi Theresianumbéli életről: *„Minden esztendőben néhányszor szülői iránti barátságból Apponyi György (gróf, a későbbi udvari kancellár atyja) kikérette magához belvárosi palotájába, nagy üveges hintót küldvén érette, melynek hátulsó bakján parádés huszár kapaszkodott. Ilyen volt akkor még a magyar vendégszeretet!"*[127] Csapó Ida az 1847 és 1850 közötti éveknél írja: *„Gr Apponyi Julia minden este fogadott és a konzervatívek sűrűn eljártak oda, többször a főherczeg is. Apponyi György atyám iránti kegyeletét annak halála után is megőrizve gyakran emlékezett róla, mi engem társaságába vonzott, noha már akkor jósolták, hogy rendszere az országra végzetes lesz."*[128]

Úgy tűnik, a jég végül a formálódó liberális táboron belül tört meg, részben a vallott politikai elveknek, részben egy, a hagyományos társadalmi tagozódást keresztező politikai közösségtudatnak köszönhetően. Gróf Andrássy György 1833-ban kelt, Csapó Dánielhez intézett magyar nyelvű, bizalmas hangnemű, tegező levele már egy új szellemű arisztokrácia megnyilatkozása. Leveleikben elsősorban az OMGE ügyeivel, problémáival, aktuális kérdéseivel foglalkoztak, de maradt helyük a családi élet apróbb-nagyobb eseményeinek megtárgyalására is.[129] Gróf Andrássy Györgyhöz me-

---

[121] Gottfried Freiherr van Swieten (Leiden, 1733. október 29.–Bécs, 1803. március 29.): holland származású osztrák diplomata, könyvtáros és kormányzati tisztviselő, aki a 18. században a Szent Római Birodalom szolgálatában állt. Lelkes amatőr zenész volt. Számos nyelven beszélt. Diplomataként Brüsszelben (1755–1757), majd Párizsban (1760–1763), Varsóban (1763–1764), végül nagykövetként a porosz Nagy Frigyes berlini udvarában szolgált. 1777-ben visszatért Bécsbe, és a birodalmi könyvtár prefektusa lett. II. József 1781-ben államtanácsossá nevezte ki, és az Állami Oktatási Bizottság igazgatójává, majd 1782-ben az új cenzúrabizottság igazgatója lett.

[122] VÁRNAGY 1998, 43–62.

[123] CZINEGE 2013, 21–25, valamint MNL TML XIII. 9. 46. dob. 97. pall. Gróf Apponyi György levele Csapó Dánielhez. Hőgyész, 1827. november 17. Egy esztendőt töltött itt az ifjú Apponyi gróf, a köszönő levelet 1828. augusztus 17-én keltezte az idősb Apponyi.

[124] Báró Jósika Lajos (Kolozsvár, 1807. március 19.–Kolozsvár, 1891. november 8.): császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, az Aranygyapjas rend vitéze és a főrendiház tagja, vívómester.

[125] CSAPÓ é. n. 10.

[126] Csapó Vilmos (Dunaszentgyörgy, 1798. december 4.–Dunaszentgyörgy, 1879. szeptember 3.): honvédtiszt. Nemzetőr őrnagy (1848. augusztus), honvéd ezredes (1848. október). 1815-től a császári hadsereg 2. dragonyos ezredében szolgált, 1830-ban mint főhadnagy kilépett. 1830-tól Tolna vármegyei birtokán gazdálkodott.

[127] CSAPÓ é. n. 25.

[128] CSAPÓ é. n. 32.

[129] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 94. pall. Gróf Andrássy György levele Csapó Dánielhez. Hosszúrét, 1834. július 5. *„Lányod férjével nállunk lehető megérkezését örömmel értette feleségem is – az igaz, fürdésre jól szolgál az idő…"*; MNL TML XIII. 9. 46. dob. 94. pall. Gróf Andrássy György levele Csapó Dánielhez. Hosszúrét, 1836. január 21. *„Örömtelve tudósítlak, hogy egy erős fijam született házi boldogságom nem csekély gyarapodására, azon leszünk, hogy hijába való ember ne váljék belőle."*

leg barátság fűzte, aki, amikor Csapót Tolna vármegye országgyűlési követévé választották, nagy örömmel üdvözölte, hogy Pozsonyban együtt húzzák majd a *„kissé elakadt Haza, boldogság Társzekerét. Igen szeretem azt hallani 'hogy küldőinket reménység táplál így tehát jól tarthatjuk őket, ha jó törvényekkel nem-is, de legalább jó reménységgel."*[130]

Gróf Andrássy György Kassán született 1797. február 5-én. A reformmágnás pályájának első mérföldkövét a Magyar Tudós Társaság pénzügyi megalapozása jelentette, melyre a nyelvügyben folyt országgyűlési tárgyalások adtak lehetőséget. Az 1825. november 3-i kerületi ülésen gróf Széchenyi felajánlása mellett több arisztokrata ajánlott fel anyagi segítséget a Társaság megalapítására: gróf Vay Ábrahám,[131] gróf Andrássy György, gróf Károlyi György,[132] csaknem százhúszezer forint gyűlt össze. Gróf Andrássy aktív szerepet vállalt a szervezésben és a törvényi háttér megalkotásában. Az első igazgatótanács tagja lett, 1832. március 10-én megválasztották a II. (bölcseleti és történeti) osztály tiszteleti tagjává. Az 1827-ben alakult Pályafutási Társaság alakító Bizottságában tevőleges részt vállalt, amikor pedig 1830. június 11-én átalakult Állattenyésztő Társasággá, titkárává választották. Amikor 1835. június 8-án Országos Magyar Gazdasági Egyesületté alakították, ismét titkár lett, e hivatalt 1836. november 14-ig viselte. Ekkor gróf Széchenyi Istvánnal és Tasner Antallal[133] Angliába utazott. 1840. november 17. és 1845. június 25. között az Egyesület másodelnöke. 1838. augusztus elsején Gömör és Kishont, 1842. szeptember 28-án pedig Sáros vármegye főispáni hivatalába iktatták be. A politika és a nemzetgazdaság terén való szereplése különösen a Széchenyi lánchíd és a vasút létesítése körül egybeesik Széchenyi működésével. Az ő reformprogramjának lelkes támogatója. A közélet terén a gróf az 1830–1840-es években is kitartott a reformok mellett, s mindvégig a Széchenyi-féle nemzeti modernizáció szellemében tevékenykedett az agrárium, az ipar, az infrastruktúra, vagy éppen a kulturális élet fejlesztéséért. Leginkább a gazdasági ügyek foglalkoztatták, különösen az OMGE, melyet pénzzel is támogatott, hasonlóan pártfogolta a Lánchíd felépítését, az Akadémiát és a Casinót is. Az országgyűlésen gyakran egyetértett és együtt szavazott Csapó Dániellel, például a városi követek jogállásával kapcsolatban.[134]

Gróf Széchenyi Istvánnal is már az 1820-as években, valószínűleg Pozsonyban ismerkedett meg Csapó Dániel, később részt vett a gróf minden haladó kezdeményezésében, a Nemzeti Kaszinótól kezdve az OMGÉ-en át a Lánchídig. Széchenyi *Napló*jában tizenhárom alkalommal találkozunk Csapó nevével. Csapó és a *„legnagyobb magyar"* kapcsolata – a fennmaradt levelezésekből és a Széchenyi-naplóból kiolvashatóan – politikai és üzleti jellegű munkakapcsolatnak nevezhető. Az 1833-as év tavaszán Széchenyi feljegyzi, hogy Csapónál zajlik egy megbeszélés, később az OMGE előkészítő és szervező bizottságainak ülésein találkoztak. 1840 nyarán Csapó Széchenyi birtokigazgatójánál és bizalmasánál, Lunkányi Jánosnál[135] járt. Mindössze két személyesebb kapcsolatra utaló megjegyzést találunk: 1838 májusában Széchenyi bevallása szerint valamilyen májbetegséggel küzd, melyre Csapó borogatást javasolt neki, míg 1842 novemberében egy üzleti tárgyalást egy ebéd keretében folytatnak le Széchenyi palotájában. Csapó halála előtt, 1844. május 4-én még a *Napló*ban olvashatjuk, hogy a Nemzeti Kereskedelmi Társaság ülésén – Kossuth Lajossal, Nemeskéri

[130] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 94. pall. Gróf Andrássy György levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1833. június 3.

[131] Gróf Vay Ábrahám (Alsózsolca, 1789. július 13.–Berkesz, 1855. március 3.): főispán, országgyűlési képviselő, földbirtokos, az MTA egyik alapító tagja és igazgatósági tagja. 1825-től Borsod vármegye első alispánja, az 1825–1827. évi országgyűlés követe, királyi kamarás. Nyolcezer forinttal járult hozza az MTA megalapításához.

[132] Gróf Károlyi György (Bécs, 1802. március 28.–Budapest, 1877. november 9.): főispán, királyi valóságos belső titkos tanácsos, magyar királyi főudvarmester, politikus, mecénás, az MTA tagja. Katona lett, ahol megismerkedett gróf Széchenyi Istvánnal, akivel később együtt utaztak Nyugat-Európában. 1825-ben negyvenezer forintot adott az MTA alapítására. 1839-ben Szatmár vármegye főispánja. Az OMGE egyik alapító tagja, majd elnöke. Az országgyűlésen a mérsékelt főrendi ellenzék tagja, gróf Batthyány Lajos sógora.

[133] Tasner Antal (Öskü, 1808. május 5.–Pest, 1861. augusztus 25.): ügyvéd, gróf Széchenyi István titkára, az MTA tagja.

[134] BRIGOVÁCZ 2012, 46, 51, 58, 75, 92, 102.

[135] Lunkányi (szül: Liebenberg) János (Kecskemét, 1775. július 14.–Sopron, 1853. augusztus 27.): uradalmi igazgató és táblabíró, gróf Széchenyi István nevelője. 1795-ben természettudományt hallgatott a pesti egyetem bölcsészkarán, majd 1797-ig az orvosi karon folytatta tanulmányait.

Kiss Pállal, Bezerédj Istvánnal és többekkel – jelen van az idősödő alispán, majd 1844. augusztus 6-án Széchenyi tömondatban emlékezik meg Csapó haláláról.[136] Bezerédj István írta Pozsonyból egy levelében: *„Gr. Széchenyi, a derék, itt van egynéhány nap ólta – szívesen kérdezősködött felöled és tisztel. Alkalmatosságul szolgált itt léte, hogy a Budapesti híd dolgában értekeznénk együtt – és majoritás tünt ki a Vmgyék közt, mind arra nézve, hogy az országos deputationak, mellyenek tagja valál, javaslata szerént légyen az intézet – mind arra nézve, hogy az Úrbér végeztével tüstént vétessék fel a dolog fel a dolog. A kormánytól függ tehát ismét a dolog, mellybül nem kevés jó következnék – Széchenyi bizik, hogy akarni fogja – sokban hittük ezt – csak ismét ne csalatkozzunk."*[137] *„Széchenyivel ki keresztül ment itt beszéltem az ülés alatt – sajnálja ő is távozásodat, és szívesen köszönt."*[138]

Kezdetben csupán a rokoni szálak, azután egy diétai találkozáskor született barátság kötötte Deák Ferencet Tolna vármegyéhez, Bezerédj Istvánhoz és Csapó Dánielhez. Ez a kör azután bővült az élénk közéletben szerzett jó ismeretségekkel. Az államférfi, a jogtudós egyúttal hétköznapi ember is volt, aki olykor kétségek között gyötrődött az ország sorsa miatt, aki bölcs barátként megértéssel fogadta el a másik döntését, véleményét, aki esendőnek látszott számtalanszor a betegségben. Rokonként is figyelmesnek mutatkozott, sőt gondoskodásának számtalan jelével lepte meg a hozzá közel állókat.

Kötődései szorosak, élete végéig elkísérték. A valahova tartozás érzése, az emberi kapcsolatok nem tudatos keresése tették őt igazi testvérré, nagybácsivá és baráttá. Testvéreihez igen erős szálak fűzték, hiszen a születésekor anyját, öt évesen apját vesztette el. Katonás, egyenes jellemű, titkon költeményeket író Antal bátyja és anyáskodó Klára nővére nevelték. Még kisgyermek, amikor Jozefa nővére férjhez ment nemeskéri Kiss Józsefhez, és férje birtokára költözött a Tolna vármegyei Paksra. A férje azonban 1829-ben meghalt, és a fiatal özvegynek kellett a birtokot átvennie, ekkor már hét gyermeke volt. A csőd elkerülése érdekében öccsét, Ferencet kérte meg a birtokviszonyok rendbetételére. Jozefával a kapcsolatuk a távolság ellenére mindig bensőséges volt, a testvéri segítségnyújtást követően pedig tovább mélyült.

Sokáig előnyösnek tűnt anyagi és gazdálkodási szempontból az osztatlan birtokállapot. Ezt a védekező mechanizmust a családok szerteágazásával nem lehetett működtetni több generáción keresztül. Nemeskéri Kiss József az 1816-ban történt birtokosztálykor kapta a paksi javakat a madocsai, bölcskei és gerjeni birtokrészekkel együtt. A tulajdoni hányad szerinti osztozás sem bizonyult sikeres megoldásnak, ugyanis a hagyományos művelési rendszerhez való ragaszkodás, az álladó pénztelenség megélhetési nehézséget okozott. Ez teljes valójában akkor mutatkozott meg, amikor a családfő 1829-ben meghalt. A család válságos helyzetbe került. Az 1300 holdas birtok az urbáriális arány nagysága miatt korszerűtlen volt. Az eladósodás veszélye beárnyékolta a jövőt. A hét kiskorú gyermekével magára maradt Jozefa megkérte Ferenc öccsét a családi ügyek rendezésére, aki az ügyvédi teendők mellett a négyhetes paksi tartózkodás alatt a gazdaságot is megpróbálta helyrehozni.

Gazdálkodási tapasztalatait bátyja oldalán szerezte, aki 1811-ben vette át gyámjuktól a közös birtokok gondját. Deák tanulmányai befejezése után 1825-től bátyjával együtt kezelte a zalai családi birtokot. Antal testvére diétai követsége, valamint alispáni hivatala alatt pedig egyedül irányította a gazdaságot. Ebbéli ismereteit hasznosítva egyelőre sikerült a paksi problémákat áthidalnia.

Árvasága, apja szeretetének hiánya az emberekhez való viszonyulását nem befolyásolta. Megszámlálhatatlan barátot és ismeretséget szerzett élete során, többek között Bezerédj Istvánét, Csapó Dánielét és Sztankovánszky Imréét Tolna vármegyéből. Csapóval és Bezerédjvel 1833-ban az országgyűlésen kerültek közelebbi ismeretségbe. Hasonló gondolkodásuk miatt izgalmas eszmecserékben barátkoztak össze. A 30-as évek Deákja kiegyensúlyozott, derűt és erőt sugárzó, befolyással bíró, közkedvelt egyéniség volt a politikai színtéren. Ezt sugallta az 1839 októberében kelt

[136] BALÁZS KOVÁCS – B. KOVÁCS 2020, 277.
[137] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1834. január 1.
[138] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1834. július 14.

levele, amely királyi biztos jelenlétében többször megismételt, botrányos követválasztás kapcsán írt Sztankovánszkynak, a még hivatalában lévő főjegyzőnek. Azon félelmének adott hangot, hogy a bonyodalmak elhúzódása veszélyezteti az országgyűlés eredményes munkáját. Körültekintésre és megfontoltságra intette a vármegyei ellenzék tagjait, akik közül többeket Bezerédjt, Csapót, Perczel Mórt, ifj. Bartal Györgyöt[139] személyesen ismerte. Levele végén kéri Sztankovánszkyt, hogy az általa írtakat közölje Csapóval és Bezerédjvel, és *„Pistát Danit forrón ölelem"*. Bezerédj kezdeményezésére Tolna sem hiányzott azon vármegyék sorából, amelyek Deákot a „haza és haladás" ügyében kifejtett érdemei alapján már 1837-ben táblabírójává választotta.[140]

Deák Ferenc Szekszárdon is megfordult. Az 1841. november 22-én tartott megyei közgyűlésen – amelyet Dőry Gábor első alispán vezetett és amelyen Bezerédj István, Csapó Dániel, Sztankovánszky Imre, Perczel Mór és Perczel Miklós is részt vett – Deák váratlanul megjelent, akit a közgyűlési terembe léptekor a karok és rendek harsogó éljen kiáltásokkal fogadtak. Deák, akit a közgyűlés előzőleg táblabíróvá választott meg, a *„Bírói hit letételével – a Rendek köz örömére – ezen megye Táblabírói Hivatalába beiktattatott: – Ki is ezen részéről mélyen érzett megtiszteltetéséért a Karok és Rendek eránt való tisztelettel párosult szíves köszönetét érzékenyül kifejezvén – magát a Rendek emlékezetébe – mint több kincsei közé tartozónak nyilváníta – ajánlá."*[141]

Hosszú közéleti pályafutása során még ellenfelei részéről is tisztelet és megbecsülés övezte Deák Ferencet. Politikai harcmodora, stílusa, vitakultúrája szinte mindenkiben rokonszenvet ébresztett. Sohasem keltett indulatokat vagy gyűlöletet, távol állt tőle az érzelmek felkorbácsolása. Ellenfeleivel kíméletes volt, a vele szembenállókat nem sértegette, nem gúnyolta, nem becsmérelte, mert nem lejáratni, megalázni és legyőzni, hanem meggyőzni, kívánta őket a saját igazáról. Sohasem ellenfeleinek személyét, hanem az általuk képviselt politikai nézeteket, elveket vagy eljárást támadta. Jóindulattal, megértő szeretettel közeledett embertársaihoz, együttérzett a szegényekkel és elesettekkel, erkölcsi kötelességének tartotta, hogy segítsen rajtuk. Deák egész életében arra törekedett, hogy lelkiismerete tiszta legyen, meglelje a belső nyugalmat, lelki békéjét. Éppen ezért volt kortársai körében, és ezért lehet előttünk is hiteles, példaadó, követésre méltó személyiség.

A köznemesi sorban maradt helyi középbirtokosok kapcsolatát báróvá előlépett rokonaikkal, birtokos társaikkal a rangemelés lényegében nem befolyásolta. Helyben lakó képviselői a táblabíró világ megszokott életét élték, fiaik a rangos nemesi családok kiszabott útját járták. Báró Hrabovszky János altábornagy, a kajdacsi szomszéd 1844-ig, haláláig levelezésben állt Csapó Dániellel. A tábornok meghitt hangú, tegeződő levélben fejezte ki részvétét Bezerédj Istvánnak felesége elhunyta alkalmával. Báró Hrabovszky János honvéd altábornagy, királyi biztos. Köznemesi családba született. Iskoláit szülővárosában, Győrben végezte, majd alhadnagyi rangban belépett a nemesi testőrségbe. Sikeresen vett részt napóleoni háborúk számos csatájában. Korának legtöbb kitüntetését megkapta. Elismerték kiváló katonai képességeit, 1810-ben megkapta a Katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét, 1813-ban udvari tanácsos lett, akkoriban egyedüli és első magyarként. 1837-ben elérte az altábornagyi rendfokozatot. 1840-ben a 14. (Don Miguel) gyalogezred tulajdonosa lett. 1847-ben nevezték ki a Pétervárad székhelyű szlavóniai és szerémségi főparancsnokság élére. 1848. május 7-én a Batthyány-kormány alá rendelték. A budai főhadparancsnokság vezetését szeptemberben vette át és V. Ferdinánd király október harmadikai manifesztuma után is tisztségében maradt, de a december 2-ai uralkodóváltáskor beszüntette tevékenységét és 1849. január 5-én jelentkezett Win-

[139] Ifj. Bartal György (Etrekarcsa, 1820. szeptember 22.–Fadd, 1875. október 25.) Tolna vármegye pincehelyi kerületének népképviselője, a Helytartótanács helyettes elnöke, később kereskedelemügyi miniszter. Az 1840-es évek elején Tolnába költözött, birtokait irányította, és fizetés nélküli vármegyei tisztségeket vállalt. Bartal a tolnai liberális reformellenzékhez kapcsolódott, baráti szálak fűzték Bezerédj Istvánhoz és Sztankovánszky Imréhez, az 1848-as Tolna vármegyei főispánhoz. Immár tiszteletbeli főjegyzőként jegyezteti be magát harmadikként az önként adózó magyar nemesek sorába. Atyja közbenjárásával az udvari kancelláriához kerül, Tolnában találjuk azonban 1847 őszén ismét. CSAPÓ 2002, 69–70.

[140] CSERNA 2004, 68–73.

[141] VENDEL é. n. 109.

disch-Grätz-nél. Nyugdíjazták, később azonban hadbíróság elé állították és halálra ítélték. Ezt a büntetést tíz év várfogságra változtattak, elítélésekor 73 éves volt. 1852-ben kegyelmet kapott, kiszabadulása után nem sokkal meghalt. Kajdacson temették el.[142]

Erősítette a vagyoni és rangbeli különbségeken átívelő nexust a gazdálkodás és hitelezés is. Csapó Dániel 1821 és 1832 között vezetett pénztárkönyve[143] ugyanolyan szerteágazó kapcsolatrendszerről árulkodik, mint levelezése. A köznemesi birtokosok mellett pénzt kölcsönzött a gróf Festetics árváknak, báró Rudnyánszky Pálnénak, pénzt vett fel báró Mengentől, gróf Corethtől, fát adott el báró Rudnyánszkynénak és vett gróf Festetics Leótól. Cserébe 364 anyabirkát adott el neki, további 301 darabot pedig báró Podmaniczky Mihálynak.

VÁRMEGYEI BIZALMASOK, GAZDATÁRSAK ÉS SZAKEMBEREK

A birtokos nemesség tagjai kiterjedt kapcsolatrendszert ápoltak a megyén belül és annak határain túl is levelezés, személyes találkozások és társas összejövetelek útján. Csapó Dániel több tucat emberrel váltott több-kevesebb rendszerességgel levelet. A már említett arisztokrata családok mellett ott találjuk a Dőry, a Daróczy, Forster, Jeszenszky, Kápolnay, Bartal, Augusz, Egerer, Magyary Kossa, Perczel, Vizsolyi család számos tagját. A társasági kapcsolatok fókuszában kétségkívül a vármegye állt, állandósuló székhelye kezdett egyúttal a társas élet központjává válni, hatásköre azonban messze túllépte a vármegye határait, s ez mindenekelőtt az egész Dunántúlt, a Kisalföldet és Csallóközt behálózó rokoni szálaknak és birtoklási közösségnek tudható be.[144]

Csapó Dániel azokkal a középbirtokos társaival is korrekt, jó kapcsolatokat tudott kialakítani, akikkel nem azonos politikai nézeteket vallott, így Perczel Sándorral is. Perczel Sándor, bonyhádi Perczel Gábor és Dőry Rozália nyolcadik gyermeke volt. A nemesi családokban, így a Perczelek közül is számosan választották a társadalmi felemelkedés lehetőségének a katonai pályát. Perczel Sándor pályaválasztását részben ez a kialakult gyakorlat, részben apja korai halála befolyásolta. 1793-ban, tehát mindössze 15 évesen a Vécsey huszárezred kadétja. A franciák elleni háborúk nemcsak a hősi halált, de a gyors katonai előmenetelt is lehetővé tették. 18 éves korában alhadnagy, majd hadnagy lett. Hét év alatt a harcokban tizenháromszor sebesült meg. Fején, kezén, lábán szinte egymást érték a lőtt és szúrt sebek. Gyógyulását követően ismét és ismét ott található a harcolók között. Amikor azonban az áldatlan állapotban zajló téli harcok idején jobb lába is megfagyott, nem folytathatta többé a lovas katonai életet. Ekkor 22 évesen leszerelt és visszatért Tolna vármegyébe. 1800 októberében szerelt le. Valószínűleg ekkor sem tekintette magát *„kiszuperált hadfinak"*, sőt a jelek szerint valóban komolyan gondolta a nemesség hazát védő szerepét, hiszen 1800 októberében Tolna vármegye közgyűlésén a nemesi felkeléshez jelentkezett. Jelentkezését elfogadták és a második cohorshoz századparancsnoknak nevezték ki. Tolna és Baranya vármegyék táblabírója volt.

1801-től a család Bonyhád-börzsönyi birtokán gazdálkodott. Feleségül vette Kajdachy Erzsébetet. Házasságukból 1801 és 1829 között 18 élő utód született, és közülük 16 megérte a felnőttkort. Ez a szinte évről évre növekvő számú, és hamarosan nagycsaláddá váló közösség nívós életvitelének biztosítása körültekintő, okos gazdálkodást tett szükségessé. Jó gazdának bizonyult. Megfontolt döntéseket hozott. Folyamatosan regisztrálta a bevételek és kiadások alakulását. Családjának megteremtette az anyagi biztonságot, gyermekeinek olyan szellemi alapot, amely a tartalmas élet lehetőségét biztosította számukra. Rendszeresen alkalmazott házitanítót és nevelőnőt a gyermekek mellé, majd Pécs, Pest és Bécs felsőbb polgári vagy katonai iskolái, leánynevelő intézetei következhettek.

Különösen sebezhetők voltak azok a birtokosok, akik csak minimális allódiummal rendelkeztek és azt a jobbágyok robotjával műveltették, s nem voltak eszközeik az önellátó gazdálkodás-

[142] BONA 2015, 360.
[143] MNL TML XIII. 9. 18. dob. 281. pall. Pénztárkönyv.
[144] GLÓSZ 2002, 375.

hoz. A Perczel és a Kliegl család birtoka jobbágyi gazdaságok konglomerátuma volt, tulajdonosi ténykedésük pedig a szolgáltatások behajtásában merült ki. Perczel Sándor, Mór édesapja, éppen a dohánytermesztés fejlesztését ösztönözve birtokán, amely munkaigényessége, a szükséges szakértelem miatt mindenütt a paraszti mezőgazdasági kultúrák közé tartozott. Perczelnek olyan elismert szaktekintélye volt a dohánytermesztésnek, hogy a kor egyik legkiválóbb gyakorló mezőgazdája, Csapó Dániel is hozzá fordult tanácsért.

A legidősebb fiúk, István és Imre a jogi végzettség megszerzését követően a vármegyei közigazgatás ranglépcsőin indultak el. Konzervatív beállítottságuknak megfelelően a magyar forradalmat és szabadságharcot nem vállalva a háttérben maradtak, hogy azután a Bach-rendszerben királyhű megyefőnökként szolgálják a neoabszolutizmus államát. Ők azok, akik belügyminiszteri engedéllyel még családi nevüket is elhagyva családnévként az előnevet használva, magukat Bonyhádynak nevezték.

Az ifjabb fiúk neveltetését már a felvilágosodás, a haza és haladás reformgondolatai hatották át. Sándor, Mór, Miklós nevelője Vörösmarty Mihály volt. A nevelő – koszt és kvártély mellett – negyedévenként 150 forint fizetséget kapott, tudjuk meg Perczel Sándor 1822–1823-ik évi gazdasági könyvének bejegyzéseiből. A Börzsönyben a *Zalán futásá*nak megírásához kezdő Vörösmarty nemcsak grammatikai ismeretekkel bővítette a három tizenéves fiú ismereteit, hanem – mint ezt az ifjak életpályája fényesen bizonyítja — a haza iránti tiszteletet, feltétlen szeretetet is szívükbe plántálta. Az érzelmi kötődés erősítésére a Perczel család mindig is törekedett. Fontosnak tartották a történelmi emlékhelyek megismerését, hogy a történelem jeles és szomorú napjai ne csak könyvekből legyenek ismertek. Így látogatták meg az ifjak kirándulás keretében a mohácsi, a siklósi és a szigetvári emlékhelyeket apjuk és nevelőjük társaságában.

Perczel Sándor táblabírónak, mint földesúrnak évtizedeken keresztül olvashatjuk aláírását az úriszéki jegyzőkönyvek zárólapjain. De sem Tolnában, sem Baranyában nem vállalt állandó elfoglaltságot jelentő megbízatást. 1811-ben az inszurgensek utánpótlását biztosító bizottság tagja. Az 1813. április 28-i Tolna megyei tisztújításon főjegyző jelölt, de nem választották meg. Az 1818. május 5-i tisztújításon másodalispán és elsőadószedő-jelölt, de nem őt választották meg. Az 1827. november elsejei tisztújításon elsőalispán-jelölt, de a rendek Csapó Dánielt választották meg. 1826-tól táblabíró, majd 1831-ben az országos küldöttség által készített munkálatok vizsgálatára kiküldött megyei bizottság tagja. 1831. július 15-től a kolerajárvány miatt felállított központi kiküldöttség tagja, helyi elnöke Bonyhádon. 1836-ban a Völgységi járásban nemesi összeírást végző kiküldöttség elnöke. Viszont 1832-ben visszautasította az alispáni jelölést, amellyel Baranya vármegye megkívánta tisztelni.[145] Ez nem jelentett érdektelenséget részéről, jóval inkább családja iránti felelősségének bizonyítéka. Nem vonult vissza teljesen a közélettől, hiszen 1848-ban a vármegyei közgyűlés az állandó választmány tagjává választotta.

Könyvtárában gyűjteménye volt a vármegyei követi utasításokból, országgyűlési előterjesztésekből, magyar nyelvvel, dunai gőzhajózással és más témával foglalkozó anyagokból. Mindezek érdeklődésének bizonyítékai. Az 1823. évi éves kiadások között a *Tudományos Gyűjtemény*nek és újságok, könyvek vásárlásának 359 forintos számláit találjuk. Egy későbbi elszámolásából kiderül, hogy tetemes kiadásai mellett sem fukarkodott a humanitárius célokra történő adakozással. Jelentős adománnyal járult hozzá az 1838-as pesti árvízkárok helyreállításához.[146]

Perczel Sándor érdekes, eredeti gondolkodású, igazi, tipikus magyar nemes. Ő ugyan magát *„la-*

[145] Így indokolja Csapó Dánielnek e lépését: *„Én reám többen nehezteltek, hogy nem hagyám magamat Candidálni; – ámbár talán nem választottak volna be én még is tanátsossabbnak tartám; – pedig arra igen sok okaim valának: az elsö, hogy az irigyek szájából ki menekedjek (nem nevetsz Barátom? hogy még nékem ennyi Emberi erőt tsak nem meg hallado, aggság mellett is – irigyeim vannak – pedig vagyon) asztán beteges álapotom, mely minden külső jó kinézésem mellett is, igen gyakran meg látogat; a Gyönge Szemeim; a hivatalban különössen a Deák Nyelvben való Járatlanság; és a kötelességtől valo félelem – de leg inkább attól tartottam, hogy Pista fiamnak a fö Notariuságra akadályára fognék szolgálni: Hogy kívánhassam, hogy magamat is Gyermekeimet is applicálják és így jol ese; a fö Ispány Uron nem mult, mert ez nagyon is ösztönöze, és sok bajom volt, még reá vehettem, hogy Siskovitsot candidalta, mert még 2diknak is fiatalnak tartá…"* MNL TML XIII. 9. 52. dob. 194. pall. Perczel Sándor levele Csapó Dánielhez. Bonyhád, 1832. május 12.

[146] DOBOS 2001, 81–90; GLÓSZ 1991, 88.

tin tudományának fogyatékossága" miatt nem ítélte alkalmasnak a neki fel ajánlott Baranya megyei alispáni állásra, mindennek dacára igen éles eszű, sokat olvasott ember volt, kivált a német gazdasági és politikai irodalomban. Temperamentuma a legszélsőbb radikalizmustól a legmerevebb ókonzervatív nézetekig csapongott. Keményen el tudta ítélni az arisztokraták magatartását a felirati huzavonában: *„A mit deputátusaink akarnak, a józan ésszel és az egész országnak igen fölötte nagy többségével megegyez, már pedig ez ellen, egynehány Udvarias Mágnásnak és Birtoktalan Papnak (mert az ilyen papi birtok fizetés inkább, hogy nem burok) ellentállani – mindenféle rosz – úgymind ostobaság, szégyen, törvénytelenség és a többség szentségének letapodása."*[147]

Lelkes védője volt a magyar nyelvnek és sokszor méltatlankodik a nemességgel (tehát a nemzettel) szemben bizalmatlan udvar, de leginkább a miniszterek önkényeskedése ellen, és kész akár vérét is ontani a magyar alkotmányért, amíg a nemességről van szó. Szerinte ennek a vállán nyugszik a trón, a haza sorsa, a nemesség maga a sok évszázados juss, az alkotmány. Minden legkisebb jognak feladásával Szent István koronájának egy darabja törik le, védeni kell tehát a nemesség jogait, mert ezzel a hazát védjük. Jobbágyaival a legemberségesebb módon bánt, éppen ezért nem érti meg, hogy miért nekik jog, szabadság, birtoktulajdon. *„Arisztokrata érzése"* fellázadt ellene, hogy méltányos bírói becslés *„igaz ára"* mellett a nemesember a jobbágytelkeket vissza ne vehesse. A sok gyermeke a cigánysorra vagy az erdőszélre menjen lakni, amikor a paraszt a város legjobb helyein lakhat. Nem tagadja, a jobbággyal való bánásmódnál is lehetnek visszaélések, de ezeket erős törvényekkel kell meggátolni. A paraszt nem kap új erőt, ha a nemességet gyengítjük, de erősíthetjük, ha szigorú törvényekkel védjük jelen állapotában.[148]

Fia, Perczel Mór ilyennek látta apját: *„Apám így jellemzésére sem elég annyit mondani, menynyit Vörösmarty életrajzírója mond. Ha fölemlítjük a katonaviseltséget s nyers modort, a kedvezőbb tulajdonokról is meg kell emlékeznünk. Az atyám az akkori nemesi osztályban a leggazdagabbak egyike volt, nem csupán földbirtokainál fogva, hanem főleg azért, mi az aristokrátiában, oly ritka tünemény, hogy tőkepénzes volt. Ezt ritka jó gazdálkodásának, rendtartásának, számításának s takarékosságának köszönheté. Háztartása Pesten és utóbb Bonyhádon is olyan vala, minő a nemesi házaknál alig találkozott s sok mágnáséval vetélkedhetett. Tekintélye, befolyása, Tolnában, Baranyában döntő volt; tisztelték s becsülték és hallgattak reá. Háza az ősmagyar vendégszeretet példánya volt; gazdag, magyaros asztalt tarta. Sok előkelő, főúri vendég fordult meg nála főispánok, püspökök, grófok, Ferdinánd főherceg is s Radeczky, kivel együtt szolgált volt, s ki vele a hadi bajtársaságot mindig fenntartotta, s később fiát Sándort tisztté is nevezte ezredében. Ha némileg heves, büszke és szigoru volt is atyám, de szintoly igazságos, ritka becsületes és pontos rendtartó is. A míg gazdag vala azonban földi javakban, lelki tulajdonokban sem volt szegényebb. Nemes érzésű s a szellemet mindenekfölött becsülni tudó ember vala. Néha sok beszédű, de mindig tanuságos. Igen jeles és válogatott könyvtára volt, a német és francia irodalom minden jobb termékét magában foglaló. Az akkoriban oly jeles Augsburgi Allgemeine Zeitung egy fél századig járt házához; pedig ez vala akkor Európának azon lelki tápláléka valódi világ lap, mivé a Times lőn. Művészetet, erkölcsiséget, politikát, történelmet tanultunk, már, mint apró gyermekek, olvasásából s beszélgetéseiből. Hazafias érzelmekben sem vala atyám szükölködő. Bár igenloyalis és dynasztikus érzelmű s arisztokratikus hajlamú, és így inkább konzervatív irányzatú, még sem tagadá meg hozzájárulását semmitől, mi a nemzeti jogok fenntartását és a nemzet fejlődését czélozá. Az időben, melyről itt szólok, 1822–3-ban, midőn Ausztria a félholtnak mutatkozó s a halálos csapásra meg értnek tetsző ezeréves nemzeti államiságra a végcsapást irányzá, ő minden loyalitása a dynasztikus érzelmei daczára nem késett Tolnában és Baranyában azok szövetségébe állani, kik a nemzeti jogok utolsó maradványai meg-*

[147] Idézi: BODNÁR – GÁRDONYI 1918, I. 146.
[148] BODNÁR – GÁRDONYI 1918, I. 147.

mentésében buzgolkodtak. Bátorsága, hevessége ekkor nagy előnyöket szerze a hazafi pártnak. Háza ekkor a megyei mozgalmak egyik központjává vált."[149]

Perczel Sándornak 21 levele maradt meg Csapó Dániel iratai között. Az első levél 1807. július 31-én kelt *„Kedves Dani Barátom"* megszólítással. Két év múlva kelt a következő levél *„Bizodalmas Drága kedves Barátom Uram!"* megszólítással. E két levél napi gazdasági problémákról beszél. Kiderült, hogy olyan barátságban vannak, hogy egymásnál alszanak, vendégségbe hívják egymást, tehát igazi barátok. A harmadik levél 1830. november 30-án kelt, közben az 1827. évi vármegyei tisztújítás után kissé kihűlt a barátság, a harmincas évekre újra felmelegedett. Csapó Dániel könyveket kölcsönöz barátjának. Perczel pedig egy másikat ajánl neki olvasásra, ezt írja róla: *„… ki vehetni Europa – mostani Szövevényes álapotját, a franczia Kyrálynak Jövendöjét, és aszt. hogy az Emberi Nemnek leg nagyobba, a félrendelésekkel, fél igéretekkel, fél Lépésekkel már ezen tul, nem elégszik meg – fogsz nevetni – de nem minden Ember kezében való!"*[150]

1833-ban Perczel szentimentálisan emlékezik barátságukra: *„Nem veszed nékem rosz néven, hogy én mindég tsak illyes Különösségekkel alkalmatlankodom – iszen az egyes Embernek is Könyebbségére válik, ha Baját meg panaszolhatja, hogy ne ily Hazai Dologban – nem lehet illyesben a szenvedö Honfinak halgatni, és asztán kinél önthetném jobban ki érzelmimet, mind ippen nálod, kivel együtt meg vénültem, mi Ketten mondhatjuk, hogy az Üdönk egy Komságán kivűl, egy koru Historicus tapasztalásunk is, és ha nem tsalodom, Nézeteinkben sem lesz igen nagy különbség: – azért Danim tsak neked, és más senkinek sem irom le Búmat…"*[151]

Jeszenszky János (1865: báró): másodalispán, az 1832–1836. évi országgyűlésen Tolna vármegye követe, az 1839–1840., 1843–1844. évi országgyűlésen a királyi tábla bírája, a Szent István-rend lovagja, Túróc megyei eredetű, régi család, már 1271-ben részesült Jeszenre királyi adományban. A bárói rangot 1865. január 3-án János, felesége, Laffert Teréz s gyermekei Sándor, József, Kálmán, Anna, Teréz nyertek. Ezt megelőzőleg Antal 1741. december 12-én lett báróvá, de ága benne kihalt. Báró Jeszenszky Kálmán, Sándor és József 1875. október 5-én magyar bárói méltóságukban megerősítést nyertek.

A Jeszenszky család 1702-ben szerezte meg az Amádéktól Csibrák pusztát és Murgát. Csibráknak kezdetben magyar és rác lakossága volt, de azután 1750 körül németek is letelepedtek a faluban. A 19. század második felére azonban a falu elmagyarosodott. Murga végig megmaradt tisztán német evangélikus településnek. A Jeszenszkyek híresek voltak arról, hogy a jobbágyaikra sok terhet róttak, különösen az evangélikusok szenvedtek sokat a vallási türelmetlenségeik miatt. A 19. század elején a család nagy területeket szerzett, házasságok révén a Gindly-uradalomtól, de hagyományosan Csibrák számított a család központjának.

A pesti királyi egyetemen végzett jogot, gyakorlaton volt Pest-Pilis-Solt vármegye jegyzői hivatalában, 1814. december 12-én jurátus lett a pesti királyi táblán az országbírói ítélőmester, Ghyczy József[152] oldalán. Az 1818. május 5-i tisztújításon a Völgységi járás alszolgabíró-jelöltje, meg is választották. Az 1827. november elsejei tisztújításon a földvári és a völgységi járás főszolgabíró-, a völgységi járás alszolgabíró-jelöltje volt, de egyik helyre sem választották meg, hanem főadószedő lett. Az 1830. augusztus 2-i tisztújításon másodalispánná választották. 1831-ben az országos küldöttség által készített munkálatok vizsgálatára kiküldött megyei bizottság tagja. 1831. július 15-től a kolerajárvány miatt felállított központi kiküldöttség elnöke. 1832-ben az országgyűlési követek utasítását készítő bizottság tagja. 1834. augusztustól Csapó Dániel utódaként Tolna vármegye országgyűlési követe, 1836–1843 között a királyi tábla ülnöke, 1843–1846 között ugyanott rendsze-

[149] PERCZEL 1868, 3.

[150] MNL TML XIII. 9. 52. dob. 194. pall. Perczel Sándor levele Csapó Dánielhez. Bonyhád, 1832. október 26.

[151] MNL TML XIII. 9. 52. dob. 194. pall. Perczel Sándor levele Csapó Dánielhez. Bonyhád, 1833. április 1.

[152] Ghyczy József (1756–1835): Komárom vármegye alispánja 1790–1806 között. Többször országgyűlési követ, királyi tanácsos, majd országbírói ítélőmester, utóbb a hétszemélyes tábla ülnöke, valamint a főrendi ház tagja is volt. 1820 és 1835 között Torontál vármegye főispánja.

res ülnök, 1839. február 19-én a királyi tábla egyetlen bírója, aki Kossuth hűtlenségi perében a halálbüntetésre szavazott. 1846. június 9. előtt a király a hétszemélyes tábla ülnökévé nevezte ki, 1845–1846-ban a pesti Gyűlde tagja.[153]

Csapó Dániel és Jeszenszky János, mint a vármegye tisztségviselőinek barátsága fokozatosan bontakozott ki. Levelezésük azonban még a vármegyei tisztségeik előtt elkezdődött gazdasági célokból, az első levélben Jeszenszky kosokat szeretne vásárolni Csapótól, majd nyírfákat küld neki, aztán száz anyabirkát vásárol Csapó híres nyájából. 1825 pünkösdjén Csapó Dániel még táblabíróként hívja meg Jeszenszkyt, hogy *„őseink díszes szokása szerént Ló háton"* vegyen részt azon az ünnepségen, melyen Tolna vármegye főispáni tisztségébe Tihanyi Tamást beiktatták. (Az ünnepség szervezője Csapó volt.) Jeszenszkynek 68 levele maradt meg Csapó iratai között 1823. májusa és 1836 májusa között. Az 1830. november elsejei tisztújítástól kezdve Jeszenszky másodalispán, az 1832–1836-os országgyűlés első szakaszában Csapó képviseli Tolnát Pozsonyban, majd amikor lemondott, helyébe Jeszenszky megy az országgyűlésre, így leveleikből elsősorban kettejük munkakapcsolatára és politikai nézeteikre nyerünk információkat. Csapót részletesen tájékoztatja kezdetben az itthoni, vármegyei eseményekről, majd Pozsonyból az országgyűlésről.[154] 1833 júliusában rövid ideig itthon tartózkodik Csapó és ebédre hívja Jeszenszkyt feleségével együtt.[155] 1834. augusztus 28-án Jeszenszky már mint követ Pozsonyból ír és itt már tegeződnek. Beszámol az országgyűlés eseményeiről: *„Kívánlak tudósítani, hogy a mái Kerületi ülésbe tandem aliqando oly hosszas vitatások után votizatiora kerűltek. A vitatás alatt lévő szinte 5 kérdések a Tized meg szoritására nézve, és ekképpen dőntettek el 1a Az Evangyelicusok pápista Clerusnak nem fognak többé Tizedett adni. 2a A Királyi városon a hol eddig Tized adatott tovább is az alatt maradnak 3a Olyas Praediumok és curialis fundusok melyek Nemessek birtokába vanak habár Tized alatt voltak is ezen teher alul felmentettnek. 4a Az ujjonnan Impopulált vagy még impopulálondó Helységek Tizedel nem terhelletthettnek, és a Bánság, ugyan azon tájok a hol a Clerus Tizedelés Jussát keresi, de ususszába nints felmentettnek. 5a A Jobbágy teleken lakó Nemessek, az Urbáriális Telektűl Tizedett adni tartoznak. – Mi Tolna Vgye részérűl mind az 5öt Indítványunk a felmentésre pártoltunk."*

Azután levele második felében rátér az otthoni eseményekre. *„Ohajtom, hogy mentűl előbb felőled hírt vehessek. Egésséged reménylem és kívánom helyre állott, elgondolom, hogy szegény jó Barátunk* (id. Augusz Antal) *elhunytával, azon nevezetes Földvári Járás Fő Biroi hivatala alkalmas bé töltése nem kevéssé foglalatoskodtak. Én részemrűl következendőket gondolok a fontos Hivatalra folyamodnak, vagy leg alább Érdemeikre szoba jöhetőknek u. m. Daroczy Mukit*[156] *mint első Járásbéli Al Sz. Bírót. Dőry Sándort mint sok Esztendeig szolgálatba állott, és kötelességeit értelmessen és meg elégedéssel telyesített és Judiciosus Embert – Perczel Joseff*[157] *Uratt kinek már a mult restaurátiókor*

[153] VÖLGYESI 2017, 102. – Jeszenszky Jánost a titkosrendőri jelentés művelt, vagyonos, humánus és becsületes férfiként jellemezte, aki Tolna vármegye másodalispánjaként, majd az 1832–1836. évi országgyűlés követeként is a kormányhoz lojális, mérsékelt álláspontot képviselt, s több alkalommal ellensúlyozta radikálisabb követtársa, Bezerédj István fellépését. Az 1839–1840. évi országgyűlésen királyi táblai ülnökként továbbra is a kormányzat megbízható hívének tartották; tisztelt, ugyanakkor csekély politikai befolyással bíró, *„jobboldali"* szereplőként értékelték. PÁLMÁNY 2011, 966–967; GUDENUS 1990, 607–611.

[154] MNL TML XIII. 9. 51. dob. 167. pall. Jeszenszky János levele Csapó Dánielhez. Hídvég, 1823. szeptember 24.; Csibrák, 1823. november 26.; Hídvég, 1823. augusztus 14.; 1825. pünkösd 15.; Szekszárd, 1830. november 9.; Csibrák, 1831. december 28.; Szekszárd, 1831. augusztus 7.; Alsó Hídvég, 1831. július 30.; Szekszárd, 1831. július 29.

[155] MNL TML XIII. 9. 51. dob. 167. pall. Jeszenszky János levele Csapó Dánielhez. Hídvég, 1833. július 7.

[156] Daróczy János (Paks, 1804. május 26.–1872.) Az 1830. augusztus 2-i tisztújításon a simontornyai és földvári járás esküdtjévé jelölték, utóbbiba meg is választották. Az 1836. november 28-i tisztújításon a simontornyai, a földvári járás főszolgabírói, valamint a dombóvári és a földvári járás alszolgabírói posztjára jelölték, utóbbira meg is választották. Az 1839–1840. évi országgyűlési választásokon a konzervatívok fő kortese volt. Az 1840. április 7-i tisztújításon a földvári járás főszolgabírói posztjára választották meg.

[157] Perczel József (Bonyhád, 1785. december 7.–Bonyhád, 1879. március 20.): táblabíró. 1805-ben a Tolna megyei felkelő nemesek lovasszázadának alhadnagya. Az 1811. október 8-i Tolna megyei tisztújításon táblabírónak nevezték ki. Az 1813. április 28-i megyei tisztújításon a völgységi járás alszolgabírájává választják. 1842-ben a Pécsi Nemzeti Casino Egyesület választmányi tagjai között szerepel a neve. 1849. június 28-án, az első osztrák megszálláskor megszüntetett kerületi törvényszékeket a vármegyében ismét felállították, ekkor Perczel József a bonyhádi törvényszékhez elnöki kinevezést kapott. DOBOS 2001, 359.

voltak pártolói és végre Perczel István[158] *Honor vice notáriusunkatt, mint több Eszt. ingyen viselt Hivataljai Érdemeiért, nemű Jutalomul. – És ezekre nézve minnyájukrul meg kel esmérnem e Hivatal elnyerésére érdemüket, és tsak politicai szelleműk és Igazság szeretetűk minősége tehet köztük kűlőmbségett, melyet a Te Bőltseséged meg fog tudni birálni, és a Te vezérlésed alatt a jó válosztásrul nem kételkedem."*[159]

A reformkor haladó és előremutató társadalmi, politikai és gazdasági lépéseihez a vármegyékben csatlakoztak a felvilágosult középnemesi rétegek. Például az OMGE előzményeinek számító Állattenyésztő Társaság alapításánál 1831. május 29-én ott bábáskodtak a tehetős és művelt, gazdálkodási újdonságok iránt érdeklődő középbirtokosok is, a liberális gondolkodású tolnai mintagazda, Csapó Dániel vagy Czindery László, a fontolva haladó, de tevékeny somogyi alispán.

Czindery már 1819. április 17-én levélben kereste fel Csapó Dánielt Zombáról, tehát már ekkor ismerték egymást. Megismerkedésüket megkönnyíthette, hogy Czindery László felesége a zombai Dőry Ignác leánya, Tekla volt. Az érdekes német nyelvű levélből kiderül, hogy Czindery László és Csapó Dániel fogadást kötöttek Pallinban, melyet Csapó elveszített. Czindery Tolna vármegyébe, apósához érkezve szerette volna a „*nyereményt*" megkapni. A szövegből egyértelműen nem derül ki, de valószínűsíthető, hogy a fogadás tétje egy állat, feltehetően egy csikó volt. Ekkor sajnálkozással értesült a nyertes fél, hogy Csapó nem tartózkodik otthon, illetve azt is megtudta, hogy a vesztes nem ismeri el vereségét. Czindery ezért döntőbírónak az alispánt javasolja felkérni.[160]

Czindery leveleiből kitűnik, hogy elsősorban gazdaságaik racionális fejlesztéséről, újításaikról és az országos eseményekről cseréltek eszmét. Az évek során írt levelekből egyértelműen nyomon követhető baráti kapcsolatuk elmélyülése, valamint érdeklődésük a helyi ügyek mellett az országos események iránt. Igyekeznek mindketten részt venni az OMGE munkájában, Csapó Dániel alelnökként, Czindery László pedig az egyik támogatóként, szervezőként. Czindery írta levelében: *„Barátságos összve szollakodásunknál fogva el kezdém ezennel a köztünk reménylem soká tartandó levelezést, mert illy formán a barátságnak meg felelvén, a köz dolgokba, a nevezetes tárgyuk és intézetek közlésére által, némelykor nevezetes hasznot Megyénkre és Hazánkra szerezhetünk, főbb fel tételnek, azt gondolom, hogy ezen értekezésünkről senkinek se kell tudni, és hogy nevezetes tárgyokra nézve viszont titoktartást igérjünk…"*[161]

A nagyatádi Czindery család Varasd vármegyei eredetű, melyet régi birtokigények kötöttek és hoztak a török kiűzése után Somogy vármegyébe. 1573-ban I. Miksa királytól Pál nyerte Nagyatádot és nyolc más községet. Bár ennek az adományozásnak a hitelességét többször kétségbe vonták, utódai mégis birtokában tudtak maradni a településnek. Másik jogigénye a családnak az Istvánffy családból való leszármazásból fakadt, Istvánffy Miklós 1599-ben adományul nyerte Somogyladot és tartozékait, amely leányági leszármazás után öröklődött rájuk.[162]

Czindery László (1792–1860) élénken részt vett a közéletben, 1830–1840 között Somogy vármegye első alispánja, 1846-tól főispánja, 1848-ban rövid ideig királyi biztos. A közkórházak pártfo-

[158] Perczel István (Bonyhád, 1802. augusztus18.–Pécs, 1891. április 28.): közigazgatási pályája 1823-ban Tolna vármegyében tiszteletbeli aljegyzőként kezdődött. Hét év múlva már a szomszédos Baranyában szolgált. Először tiszteletbeli, majd első aljegyzőnek választották. Pályájának újabb állomását 1836-ban a siklósi járás főszolgabírói széke jelentette. 1840-ben és 1842-ben állásában megerősítve újraválasztották. 1845-ben lemondott, és csak 1849. március elsején tért vissza a pályára, amikor elfogadta a főispáni megbízást a baranyavári járás főszolgabírói székébe. Július közepétől már a királyi *comissarius* helyettese és meghatalmazottja Baranyában. 1850-ben belügyminiszteri engedéllyel nevét Bonyhádyra változtatta. Áprilistól Csongrád megye kormánybiztosa lett. Novemberben jelentős kitüntetést kapott, a Ferenc József-rend vitézkeresztjét. A következő év márciusában Csongrád vármegye megyefőnöke. 1853-ban császári, királyi helytartósági tanácsosi cím, majd egy évvel később a Ferenc József-rend tisztikeresztjével történő kitüntetése. 1858-ban Kecskemétre helyezték megyefőnöknek. 1860. október 5-én nyugdíjazták. Pécsre költözött, és teljesen visszavonult a közélettől. Idejét és energiáját részben a gazdálkodásra, részben olvasásra, valamint a Perczel család múltja kiderítésének szentelte. DOBOS 2001, 336–339.

[159] MNL TML XIII. 9. 51. dob. 167. pall. Jeszenszky János levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1834. augusztus 28.

[160] MNL TML XIII. 9. 48. dob. 116. pall. Czindery László levele Csapó Dánielhez. Zomba, 1819. április 17.

[161] BALÁZS KOVÁCS 2014, 405.

[162] BALÁZS KOVÁCS 2014, 418.

gója, a lótenyésztés fellendítője. 1832-ben megszerezte bátyja feleségének fivérétől, Festetics Lajostól Szigetvárt és uradalmát. Feleségétől, a Tolna vármegyei középnemesi családból származó Dőry Teklától csak leányai maradtak, Júlia, gróf Festetics Rudolfné (1815–1860) és Mária (1816–1847), báró Wenckheim Viktorné. Az utóbbiak két gyermeke: Béla és Leontin, gróf Andrássy Aladárné örökölte az összes Czindery-birtokot. Gróf Festetics Rudolf 1802. június 5-én született és 1851-ben halt meg, házasságukból 1835. július 28-án született gyermek, aki a nagyapja után a László nevet kapta, kedvence lett Czinderynek, mint hadnagy 1859-ben Solferinónál a csatatéren tűnt el, holttestét hiába keresték.[163]

A család tagjai a 18–19. században kamarai adminisztrátorként, kamarásként, tanácsosként, al- és főispánként, országgyűlési követként működtek a helyi és az országos közéletben. A család utolsó férfi tagja, Czindery László 1792. július 7-én született Pécsett, császári és királyi udvari tanácsos, a Lipót- és a Szent Gergely-rend vitéze. Karrierje 1825-ben indult, Tolna vármegye azonban már 1818. május 5-én táblabíróvá választotta.[164] Somogy vármegye országgyűlési követévé, majd 1830-ban alispánná választották, 1840-ig viselte ezt a tisztséget, 1844-ben Vas vármegye főispáni helyettese, 1845 és 1848 között Somogy vármegye főispánja volt. 1849-ben három hónapon át Somogy vármegye császári biztosa, majd a szabadságharc után Pécsett törvényszéki elnök volt. Idős korában már nem vett részt a közéletben, németladi kastélyában vagy pécsi városi házában élt. Pécsett halt meg 1860-ban és Somogyladon temették el. Fiatalon több nyugat-európai országban járt. Jelentős birtokai voltak Somogyban (Nagyatád és Szigetvár) és Baranyában (Pécs mellett Pellérd). 1839 és 1849 között az OMGE másodalelnöke volt, és az egyesületnél 840 aranyforintos alapítványt tett. Mint hivatalnok kiváló érdemeket szerzett Somogy vármegye lótenyésztésének fejlesztése érdekében, saját fajtával, a Czindery-faj elnevezésű lovával vált híressé. Kaposvár felett, a hetesi mezőn rendszerint megtartott lóversenyeket ő szervezte.

Publikációs munkája is fontos, több cikket írt. Az út melletti fasorokról és egyéb gazdasági dolgokhoz, Csapó Dánielhez hasonlóan számtalan apró közleménye jelent meg. Baranya vármegyének is hasznos szolgálatokat tett. Már ifjúkorában a vármegye céljaira használták fel 1807-ben és 1809-ben az atyja által beszerzett fegyvergyűjteményét; később 1827 körül Miskolczy András kanonokkal[165] együtt első volt azok között, akik az eszmét megpendítették és erélyesen dolgoztak azon, hogy a Győrbe áthelyezett jogakadémia helyett Pécsett másikat állítsanak. Nagyszabású volt azon terve: miként és hova kellene a vármegye székházát Pécsett felépíteni. Jótékony célokra is nagy összegeket adományozott.

Czindery sokat tett saját birtokai korszerűsítéséért, amivel egyben követhető mintát adott a korabeli kiváltságosoknak. Az 1820-as évektől kezdve jelentős erőfeszítéseket tett birtokain az árvízveszély ellen. Ennek során a Zselicből és a Mecsekből lefutó patakokat szabályozták, amivel kibővítette termőföldjeit. Szántóföldi gazdálkodásában a legmodernebb nyugati módszereket alkalmazta (vetésforgó, pillangós és egyéb takarmánynövények termelése, vaseszközök használata, az 1850-es években már cséplőgépe is volt, új növényeket honosított meg). Szigetváron cukorgyárat hozott létre, Pellérden az 1840-es években szeszgyárat és gőzmalmot kezdett építeni. A Pellérden termelt kanadai kukorica iránt nagy volt a kereslet. A németladi gazdaságban tejelő tehenészetet alakított ki. Pellérden díszkertészetet hozott létre. Komoly sikerei voltak a pellérdi szőlő- és bortermelés terén. Szigetváron szivarkagyárat alapított, amihez saját birtokán termesztette a Tolnából betelepített dohánykertészekkel az alapanyagot. Helyes kezelés folytán dohánya, de különösen szivarjai kitűnő minőségűek voltak.

[163] BALÁZS KOVÁCS 2014, 419.

[164] MNL TML IV. 1. a. 789/1818.

[165] Miskolczy András (Nemeskosztolány, 1777. november 17.–Pécs, 1843. október 28.): pécsi kanonok és országgyűlési követ. A bölcsészetet Pozsonyban, a teológiát Pécsett végezte, 1800 november 23-án szentelték fel, két évig püspöki helyettes titkár, azután Bécsben Somogyi János fiai mellett másfél évig nevelő volt, ezen idő alatt letette a teológiai vizsgákat és *baccalaureus* lett. 1804. március 19-től ozorai plébános, 1805-ig szolgálta az ozoraiakat, majd espereskénta kerületet. 1825-től pécsi kanonok, 1837-ben szerbiai választott püspök, 1838-ban püspöki helyettes volt. Több alapítványt tett.

Pécsett létrehozta az úgynevezett Czindery-kertet, a város első igazi közparkját. Legfőbb szervezője volt a Pécsi Takarékpénztárnak, amelynek 1845 és 1848 között elnöke és legnagyobb részvényese volt. Alapítója a „Somogymegyei Közkórháznak", melyre segített pénzt gyűjteni. Az építés 1840-ben indult, feleségével együtt komoly összegeket adományozott az épületre, 1400 forintot.

A helyi és az országos politikából is kivette részét. Az 1825–1827-es országgyűlésen a somogyi követek közül Somssich Miklóshoz,[166] Deák Antalhoz,[167] felsőbüki Nagy Pálhoz,[168] Pázmándy Déneshez[169] csatlakozott, Czindery maga azonban jelentősebb szerepet nem játszott az országgyűlésen.[170] Az utódok és a történészek feltették a kérdést: lokálpatrióta lótenyésztő vagy Habsburg-párti hazaáruló? Úgy tűnik, hogy amikor 1830. augusztus 3-án megválasztották Czinderyt somogyi alispánnak, a megfelelő ember került a megfelelő helyre. Czindery, aki az apjától örökölt vagyont okosan tovább gyarapította, nem számított kezdőnek a közéleti pályán, hiszen 1825-ben Somogy vármegye országgyűlési követévé is megválasztották. Építő-szervező, Csapó Dánielhez hasonlóan, az áldozatoktól sem visszariadó, amolyan igazi „reformkori" személyiség volt. *„Ifjúságában nagyobb utazást tett külföldön, s ami hasznosat útjában meglátott, azt itthon igyekezett meghonosítani. Mintaszerű gazdaságai már korán felkeltették iránta a közérdeklődést. Egyike volt azoknak a keveseknek, akik szóval, tollal és tettel a hazai mezőgazdaság felvirágoztatására törekedtek."*[171]

Liebbald Gyulát Tihanyi Tamás főispán tiszteletbeli főorvosnak nevezte ki 1830-ban.[172] Liebbald 1825-ben került az ozorai uradalomba állatorvosnak. Rövid időn belül kapcsolatba került a megyebeli uradalmakkal. Csapó Dániellel és Bezerédj Istvánnal év végén már levelet is váltott. Csapó Dániel mintagazdaságában elsősorban juh- és lótenyésztéssel foglalkozott. Liebbald fő kutatási területe a juhok betegségeinek vizsgálata volt. Így kerültek kapcsolatba. 1825 decemberében Liebbald arról értesítette Csapót, hogy a saját maga által készített oltóanyag üvegekben már szállításra készen áll, és néhány napon belül személyesen juttatja el.[173] Uradalmi orvosi teendőinek ellátása mellett bekapcsolódott a vármegye egészségügyi, valamint állategészségügyi problémáinak megoldásába. Csapó Dániellel, és rajta keresztül Bezerédj Istvánnal állandó kapcsolatban volt. Levélváltásaik hangneme mindvégig udvarias, érezhető, hogy Liebbald Csapó lekötelezettje. Csapó viszont hivatalánál fogva támogatta munkáját, és mint emberbarát több esetben volt segítségére.[174]

---

[166] Somssich Miklós (Somogysárd, 1784. december 6.–Somogysárd, 1870. december 17.): reformkori politikus, Somogy vármegye alispánja. Ügyvédként végzett, de 1805-ben apja halála után haza kellett mennie Somogysárdra gazdálkodni. Pályáját somogyi főjegyzőként kezdte. 1813-ban alispán lett, majd lemondott, 1830-tól a vármegyei ellenállás egyik legmeghatározóbb alakja lett, az 1832–1836-os országgyűlésen követ, a reformellenzék tagja, majd lemond, és visszavonul, gazdálkodik, Perczel Sándor sógora.

[167] Deák Antal (Söjtör, 1789. április 15.–Kehida, 1842. június 20.): politikus, Deák Ferenc bátyja. 1804 és 1808 között a győri akadémián tanult jogot, 1809-ben hadnagyi rangban részt vett a nemesi felkelésben. 1811-től ő kezelte a család birtokait. 1809-től Zala vármegyében a kapornaki járás alszolgabírája, 1821-ben lemondott, de a vármegyei életben továbbra is tevékenyen részt vett; 1828 ás 1831 között Zala vármegye első alispánja. Az 1825–1827-iki és 1830-i, valamint az 1832–1836. országgyűlésen Zala vármegye egyik követeként a mérsékelt liberális ellenzék tagjaként vett részt. 1833-ban öccse javára lemondott követi tisztéről, csak a vármegyei közéletben tevékenykedett és birtokain gazdálkodott.

[168] Felsőbüki Nagy Pál (Fertőszentmiklós, 1777. szeptember 7.–Bécs, 1857. március 26.): politikus. Az MTA tagja (ig. 1830), aranysarkantyús vitéz. A pesti egyetemen jogi oklevelet szerzett, ezután nagybátya, Felsőbüki Nagy József királyi személynök mellett hites jegyző lett, és letette az ügyvédi vizsgát. 1805-től tevékenyen részt vett Sopron vármegye közéletében, s hamarosan szónoki tehetségével és szókimondásával hívta fel magára a figyelmet. 1825-ben már országos hírrel érkezett az országgyűlésre, ott liberális szellemben tevékenykedett. Jelentős szerepe volt a MTA létrehozásában is. Az 1830-as országgyűlésen már nem támogatta a reformeszméket, mérsékelni igyekezett az ellenzéket. Az 1832–1836-i és a következő országgyűléseken pálfordulása miatt teljesen visszaszorult. 1840-től kezdve vissza is vonult az aktív politizálástól

[169] Ifj. Pázmándy Dénes (Kömlőd, 1816. április 7.–Baracska, 1856. január 24.): földbirtokos, politikus, 1848. július 10. és 1849 között a képviselőház elnöke. Hosszabb tanulmányi utakat tett külföldön, több nyelven beszélt. Híres magyar szólótáncos volt. Az 1830-as reformnemzedék tagja. Joggyakornokként vett részt az 1832–1836-os országgyűlésen, az ifjak Társalkodási Egyesületének volt tagja. 1839-től Komárom vármegye helyettes jegyzője, majd jegyzője, 1844. március 29-től másod-, 1847-től első alispánja volt. az 1843–1844. évi országgyűlésen apja helyett követ. Hamarosan a mérsékelt ellenzék egyik vezetője lett. 1849 tavaszán azonban lemondott, és a gazdasági élet felé fordult, visszavonult baracskai birtokára.

[170] BALÁZS KOVÁCS 2014, 424.

[171] BARANYAI 1914, 512.

[172] MNL TML IV. 1. a. 1333/1830.

[173] MNL TML XIII. 9. 56.dob. 226. pall. Liebbald Gyula levele Csapó Dánielhez. 1825. december.

[174] KÁRPÁTI 2002, 260.

Az 1831. esztendő sok megpróbáltatást hozott. Az év közepén elérte Tolna vármegyét is a kolerajárvány. A járványt megelőzően azonban – mint Bezerédj Csapó Dánielnek írt leveléből kiderül – Liebbald már hosszabb ideje beteg volt.[175] Feltehetően a georgikoni évek alatt szerzett betegsége újult ki. Csapó minden igyekezetével azon volt, hogy segítségére legyen a gyógyulásban. A segítséget Liebbald elfogadta, és 1831. július 3-án kelt levelében hálatelt szívvel mondott érte köszönetet: *„Nagyméltóságú Alispán Úr Kegyelmes Uram és jóakaróm! Június 25-ről és július 1-ről kelt megtisztelő levelét megkaptam. A bennük kinyilvánított emberbaráti részvét az én balsorsomban számomra nemcsak, megtisztelő, de egy nemes szívnek ritka jósága és ennek jótéteménye számomra megbecsülendő és életem minden körülményei között az is marad. A leghálásabb köszönettel ismerem el a nekem juttatott megbecsülést és jótéteményt, élni fogok vele, és folyó hónap 7-én Füreden megjelenek."*[176]

A járvány terjedése azonban megváltoztatta az eseményeket. Bezerédj, aki nemcsak mint földbirtokos, hanem mint a vármegye országgyűlési követe a kialakult helyzetet Csapóval megtárgyalta, és véleményük a már felállított küldöttség elhatározásával is megegyezett arról, hogy Liebbaldot megkeressék. (Annak tudatában, hogy humán orvosi diplomával is rendelkezik.) Bezerédj tájékoztatta a szükségesekről, kérte, hogy *„ápollya magát, de arról is írt, hogy szándékukban áll igénybe venni a segítséget."*[177] Liebbald visszatért, és megkezdte munkáját az ozorai uradalomban és a simontornyai járásban. A járvány három hónapon át pusztított Tolna vármegyében.[178]

A járvány ideje alatt számos teendője mellett arra is szakított időt, hogy Csapónak újabb segítséget nyújtson juhállományának gyarapításában. Az állatokat a későbbiekben kezelte, a gondozókat utasításokkal látta el. Csapót értesítette intézkedéseiről.

1832 őszén a vármegye újabb jelét adta annak, hogy Liebbald tudományos munkásságát milyen nagyra becsüli. Csapó Dániel alispán szeptember 8-án levélben kérte Esterházy főispántól, hogy engedélyezze Liebbald elutazását az Európai Természetvizsgálók és Orvosok Bécsben tartandó évenkénti gyűlésére. Összes költségét a vármegye vállalta magára.[179] Hazatérte után beszámolt tapasztalatairól. Liebbald egészségi állapota egyre romlott, de barátai mindent megtettek gyógyulása érdekében. Egy alkalommal tizenhárom napot feküdt fájdalmas betegágyban Tengelicen. Gondos ápolásáért – mely feledtette vele kínjait – hálás köszönetet mondott Csapónak. Ápolása és gyógykezelése mellett anyagi támogatásban is részesítette. Pénztárkönyvének bejegyzései között – melybe személyes kiadásait vezette – ott találjuk Liebbald nevét, kinek ötven forintot juttatott 1834. december 24-én. Feltehetően karácsonyi ajándéknak szánta.[180] Ugyanebben az évben nevezték ki tiszteletbeli táblabíróvá.[181]

Az 1835-ös év újabb megpróbáltatást hozott: augusztusban Dombóvár környékén kitört a marhavész. A hónapokig tartó járvány ideje alatt Liebbald bebizonyította, hogy úgy szakmailag, mint emberileg, megromlott egészségi állapota ellenére úrrá tudott lenni a helyzeten. Ezek mellett még arra is maradt ideje, hogy Csapóval együtt részt vegyen az OMGE megszervezésében. Mint levelében írja: *„Magyar mezőgazdasági társaság szervezésének elképzeléseit ma megfogalmaztam, haladéktalanul beküldöm."*[182]

A járvány megszűnésével Liebbald egyre visszavonultabban élt. A levélváltások ritkultak Csapóval, Bezerédjvel. Kapcsolatuk azonban nem szakadt meg. Csapó, miután hosszabb ideje nem kapott választ a Liebbaldnak írott leveleire, arra gondolt, hogy talán beteg. Sejtése be is igazolódott. 1846. augusztus 3-án halt meg Dombóváron, és Tengelicen, Csapó birtokán temették el.[183]

[175] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. 1831.
[176] MNL TML XIII. 9. 56. dob. 226. pall. Liebbald Gyula levele Csapó Dánielhez. 1831. július 3.
[177] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. 1831.
[178] GUTAI 1974, 267–268.
[179] MNL TML IV. 1. a. 2147/1832.
[180] MNL TML XIII. 9. 26. dob. 15. pall. Számlák, nyugták, kötelezvények.
[181] MNL TML IV. 1. a. 2201/1837.
[182] MNL TML XIII. 9. 56. dob. 226. pall. Liebbald Gyula levele Csapó Dánielhez.
[183] MNL TML IV. 1. a. 167/1847.

A megyén kívüli, akár az ország másik részén élő birtokosokkal is kapcsolatot tartott, elsősorban azokkal, akik gazdaságaikban támogatták az újításokat. A Csanád vármegyei Bánhidy Antallal a juhtenyésztés kapcsolta egymáshoz őket, a levelekből úgy tűnik, hogy 1822-ben ismerkedtek meg Simándon, ahol Csapó Dániel öccse, Imre[184] élt és gazdálkodott, nála találkozhattak. Bánhidy Antal 1829-ben főszolgabíró, majd alispán volt, 1840-ben lett királyi tanácsos, 1859-ben pedig ausztriai bárói címet szerzett, ezt később Magyarországra is kiterjesztették. Simándi birtokos volt, itt Csapó öccse, Imre is erősíthette kapcsolatukat. Már 1827-ben a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetője volt. Az OMGÉ-ban is együtt dolgoztak Csapó Dániellel. Bánhidy fia, Albert jogi tanulmányait a bécsi Theresianumban folytatta, ezután Arad és Tolna vármegyékben végezte joggyakorlatát. Az 1830. évi országgyűlésen özv. Rudnyánszky Pálné, Fáy Erzsébet és gróf Wartensleben Sándor[185] távollévő főrendek követe volt. 1831. április 27-én jurátus lett a pesti királyi táblán a személynök mellett, az ügynöki esküt 1832. április 4-én tette le. A bécsi Udvari Kancellária fogalmazója lett. 1834-ben került Csanád vármegyébe, egy évig táblabírói főjegyző, majd 1835–1840 között a makói járás főszolgabírója volt, 1840. október 15-én Csanád vármegye másodalispánja, majd 1842. október 26-án első alispán egészen 1849-ig. Valószínűleg édesapja közbenjárásával jutott el ilyen magas pozícióba.[186]

Bánhidy Antal első levelét 1822-ben írta Csapó Dánielhez, a téma elsősorban a juhtenyésztés, elsősorban a kosok és a gyapjú minősége. Ekkor még magázódnak. *„Drága Kedves Barátom Úr! Barátságos, és gazdaságbéli tárgyokat érdeklö levelezésre Kedves Barátom Urat, a midőn Simándon szerentsén volt nállam tisztelni, szives hailandoságbul meg kérvén, melyet is barátságossan el fogadván ezzel kezdeni bátorkodom. Gaál István Urtul, míg e. f. holnap hetedikén érkesztek meg az általam meg vett Kosok, ezek mind gyapjura, mind formájokra nézve igen szépek a hátokon meg egyez a gyapjú egészen az küldöt mustrával, és még nyájomba oly finom gyapjú Kosok nem voltak, ámbátor, mind az Kettönek hátulsó czombjokon vagyon ha mingyár tsekél fatatsaka, mely az eredeti Spanyol juval meg nem egyez, reménlek mind azon által igen Selmes szőrű bárányokat. De ami ezeket mind felől haladja az egy igaz eredeti Spanyol juh, melyel engem Gaál Úr meg ajándékozot, ezen tiszta selyem szörű álat, fogatlan ugyan, és tsak tsont meg bőr volt mikor érkezet, de az bő legelőn már kezd hasasodni, ugy hogy egész reménségem vagyon tőlle még egy bárant nevelni, mely kébzelödésem szerént, Kosnál nem is lehet."*[187]

1823-ban is a juhtenyésztésről ír Csapónak. Megköszöni neki *„a magyar Országi juh tenyésztésrűl szolló Könyvetsét… igen figyelmet, és ditséretet érdemel az én haidani Iskola társomnak, és az másik tisztelt Urnak ezen hasznos, és nemes célra fordítat intézetök ahaitva várom azon időt, melyben, azon Könyvbe ki tet harmintz féle nevezetét az gyapjú tulajdonságainak talán mustrákban szemlélhetem. Itt is már többen nagyob igyekezettel mind eddig kezdik az juh tenyésztést gyarapítani, hogy ha tsak az gyapjunak nagyon le szált ára nem fog ebben tsökenést okozni."*[188]

Csapó Imre írta bátyjának *„Bánhidy Úr irántad külőnős szeretettel és Tisztelettel viseltetvén, ezennel Arad Vármegye Le Írásának 1sö részét megküldi. – És engemet fel szollitott kérnélek arra, hogy az Arad vármegyei administratori hivatalra recurráljál, a mit ő igen szivessen ohajtana. – El hiszem ugyan, de már akkor inkább Tolna vármegyét választanád. Arad vármegye nagyobb, de rendetlenebb és néked alkalmatlanabb volna a kormányzásra."*[189] Csapóról és adminisztrátori aspirációiról a hír szélesen elterjedt a politikai közéletben, Deák így ír sógorának, Tarányi-Oszterhueber

[184] Csapó Imre (Győr, 1787. január 10.–Pest, 1849. augusztus 3.): Csapó Dániel testvére. Fiatal korában Tolnán élt, de 1844-ben tartozásai rendezése végett el kellett adnia birtokát. Később Csanád megyében, Dombegyházán táblabíró, 1815. szeptember 7-én Pesten feleségül vette szákuli Házy Terézt. Halála a pesti Deák téri evangélikus anyakönyv bejegyzésében található 1849. augusztus 3-i kelettel, ahol, mint Duna-Szent-Györgyi Csapó Imrét említik, ki földbirtokos volt és a pesti evangélikus gyülekezet alinspektora. A dombegyházi birtok felesége örökrésze volt.

[185] Gróf Wartensleben Sándor (1782–Pest, 1844. március 13.): kapitány volt a császári és királyi hadseregben.

[186] NAGY 1857, I. 171; PÁLMÁNY 2011, I. 807–808.

[187] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 106. pall. Bánhidy Antal levele Csapó Dánielhez. Simánd, 1822. szeptember 28.

[188] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 106. pall. Bánhidy Antal levele Csapó Dánielhez. Simánd, 1823. november 23.

[189] MNL TML XIII. 9. 42. dob. 48. pall. Csapó Imre levele Csapó Dánielhez. Pest, 1836. január 9.

Józsefnek[190] 1833. augusztus 26-án: *„Csapó Dani meg a tolnai adminisztrátorságot reményli."*[191]

Bezerédj leveleiben állandóan ír barátaikról, akik Csapót emlegetik: *„Esterházy herczegnél lévén sajnálkozott, hogy Téged nem láthata itt. Mondta, hogy még le megy Ozorára az idén, és örvendeni fog, ha időt veszel magadnak, és meglátogatod."*[192] *„Barátink szivesen köszöntenek – ölelnek, és kérnek, hidjed igen gyakor, és jó emlékezetben vagy köztök. Casinonk a tavali mód fen áll, sokszor emlékezünk abban is rolad."*[193] *„Vesselényi folyvást beteg szegény – szivesen tudakozódik felőled – köszöntet…"*[194] Gróf Andrássy György írja Csapónak: Hertelendy[195] köszöntet.[196] Gindly Antal levele végén írja, hogy Pöstyénből sokan tisztelik és köszöntik, többek között: gróf Forgáts, Kubinyi volt alispán,[197] Erdélyi, gróf Defont, *„nem külömben General B. Droste*[198] *kiis mindt Kapitány Tolnán soká feküdt s szives Barátságodról köszönettel emlékezett."*[199] Ő maga is emlegeti és üdvözli Pozsonyba írt leveleiben barátaikat: Pázmándyt, Deákot, Somsichot és Klauzált.[200] Csapó írja Tengelicről Pozsonyba Bezerédjnek: *„mondj sok szépet nékiek, Jezernitzkynének s Barátoknak – Perczel Sándort különössen tisztelem s hazafiui Igyekezetinek megyénkre nézve üdvös sikert kívánnok állandóan."*[201]

Leánya, Csapó Ida írja egy levelében 1833-ban Bécsből, *„anyi ösmerősök tisztelik U. Atyámat, hogy nem is nevezhetem egyenként öket."*[202]

ÖSSZEGZÉS

Csapó Dániel kapcsolatrendszere aligha írható le egyetlen, egységes baráti körként. Annak magját a tengelici-hidjai-kajdacsi birtokosi társaság alkotta, amelyben a rokonsági és szomszédsági viszonyok, a gazdálkodás, valamint a vármegyei politikai együttműködés többnyire egymást erősítették. Ehhez a szűkebb körhöz lazább kapcsolatok társultak: arisztokrata patrónusok és politikai partnerek, szakértők, hitel- és üzletfelek, továbbá az országos egyesületekben és az országgyűléseken szerzett ismerősök. A levelezés hangneme, a kölcsönös látogatások, a gazdasági segítségnyújtás, valamint a bizalmas információk megosztása alapján ugyanakkor e kapcsolatok szorossága között is különbséget tehetünk.

A reformkori politikai polarizáció átrendezte, de nem számolta fel a korábbi társadalmi kötelékeket. Perczel Sándor példája azt mutatja, hogy a politikai és tisztújítási konfliktusokat követően is helyreállhatott a személyes és gazdasági érintkezés. Nemeskéri Kiss Pál esete ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy önmagában a rokonság sem tette sérthetetlenné e kapcsolatokat: a birtokbérlet elszámolása körül kialakult érdekellentét a több évtizedes levelezést is megszakította. A fentiek

---

[190] Tarányi-Oszterhuber József Mihály (Sümeg, 1792. március 7.–Pusztaszentlászló, 1869. január 10.): Zala vármegye alispánja 1848-ban, táblabíró, jogász, földbirtokos, a Zala Vármegyei Gazdasági Egyesület alapítóelnöke. 1810-ben gróf Festetics György ösztöndíjasaként jogot végzett Pesten, majd pusztaszentlászlói birtokán gazdálkodott. Fizetéssel járó választástól függő állást sohasem vállalt, mégis Zala vármegye egyik legtekintélyesebb táblabírójának tartották, 1830-tól Zala vármegye táblabírája. Deák Ferenc sógora, a veszprémi káptalan jószágigazgatója volt.

[191] SÁNDOR 1997, 62.

[192] MNL TML Csapó cs, ir. 47. dob. 114. pall. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1834. július 10.

[193] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Pozsony. 1834. október 30.

[194] MNL TML XIII. 9. 47. dob. 114. pall. Bezerédj István levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1835. március 20.

[195] Hertelendy Károly (Nagykanizsa, 1786. október12.–Lesencetomaj, 1861. november 5.): Zala vármegye alispánja, országgyűlési követ, főszolgabíró, földbirtokos. A reformkor küzdelmeiben a konzervatív-nemzeti álláspontot képviselte, a zalai konzervatívok egyik vezetőjének tekintették.

[196] MNL TML XIII. 9. 46. dob. 94. pall. Andrássy Görgy levele Csapó Dánielhez. Pozsony, 1833. június 3.

[197] Kubinyi Gáspár (1773–1838): Liptó vármegye táblabírája, országgyűlési követe, első alispánja. Magas termetű, nagyvilági megjelenésű, úriember volt, aki nagy vagyonánál és előkelő családi összeköttetéseinél fogva nagy tekintéllyel bírt. Bőkezűen támogatta a Ludoviceum alapítását négyezer forinttal. A Pozsony kerületi evangélikus főesperesség 1831. évben világi felügyelőjének választotta.

[198] Báró Edmund Drozde: tábornok, István főherceg katonai nevelője. SZÉCHENYI 1978, 1445.

[199] MNL TML XIII. 9. 44. dob. 73. pall. Gindly Antal levele Csapó Dánielhez. Tengelic, 1833. július 30.

[200] MNL TML XIII. 8. 41. pall. Csapó Dániel levele Bezerédj Istvánhoz. Tengelic, 1839. november 2.

[201] MNL TML XIII. 8. 41. pall. Csapó Dániel levele Bezerédj Istvánnak. Tengelic, 1839. december 3.

[202] MNL TML XIII. 9. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielhez. Bécs, 1833. április 26.

alapján úgy tűnik tehát, hogy a kapcsolatok tartósságát nem egyetlen tényező, hanem a rokoni, érzelmi, gazdasági és politikai kötelékek mindenkori együttállása határozta meg.

Csapó kapcsolatrendszerének jelentőségét továbbá az adta, hogy közvetítő szerepet tölthetett be a vármegyei és az országos nyilvánosság között. Balatonfüred, Pozsony és Bécs társasági színterei, az országgyűlés, valamint az Állattenyésztő Társaság és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyaránt lehetőséget teremtettek számára arra, hogy a helyi birtokosi körben szerzett tapasztalatait és annak érdekeit országos kapcsolatrendszerébe illessze. Kapcsolatainak vizsgálata így nemcsak egy reformkori középbirtokos személyes világának jobb megismeréséhez járulhat hozzá, de annak bemutatásához is, hogy a rokoni, gazdasági, társasági és politikai érintkezés különböző színterei miként kapcsolták össze a vármegyei nemesség helyi világát az országos nyilvánossággal.

IRODALOMJEGYZÉK

BALÁZS KOVÁCS 2008 — BALÁZS KOVÁCS Sándor: Szemelvények a Tolna megyei vásárok történetéből. *WMMÉ* XXX (2008) 401–471.

BALÁZS KOVÁCS 2014 — BALÁZS KOVÁCS Sándor: Két középbirtokos nemes levelezése a reformkorban. A tolnai Csapó Dániel és a somogyi Czindery László kapcsolata. *WMMÉ* XXXVI (2014) 405–446.

BALÁZS KOVÁCS 2016 — BALÁZS KOVÁCS Sándor: „Pöstyénben sok nevezetes esmeretségeket tettem." A tolnai köznemesség fürdőélete a reformkorban. *WMMÉ* XXXVIII (2016) 403–465.

BALÁZS KOVÁCS – B. KOVÁCS 2020 — BALÁZS KOVÁCS Sándor – B. KOVÁCS Péter: Egy reformkori „emberbarát" és „hazafi" kultusza. Csapó Dániel tolnai alispán kortárs emlékezete. *WMMÉ* XLII (2020) 275–288.

BARANYAI 1914 — BARANYAI Béla: Somogy vármegye nemesi családai. In: *Somogy vármegye.* Szerk. Csánki Dezső. Budapest 1914. (Magyarország vármegyéi és városai)

BODNÁR – GÁRDONYI 1918–1920 — BODNÁR István – GÁRDONYI Albert: *Bezerédj István (1796–1856).* I–II. Budapest 1918–1920.

BONA 2015 — BONA Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–1849.* Budapest 2015.

BRIGOVÁCZ 2012 — BRIGOVÁCZ László: Széchenyi és Andrássy György – Életrajzi lenyomatok. In: *„Nincs egy igaz barátom se!" Tanulmányok Széchenyi István politikai kapcsolatainak történetéhez.* Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen 2012, 115–152.

BROUCEK 1990 — BROUCEK, Peter: A bécsi Hadilevéltár és a magyar történelemmel kapcsolatos forrásai. *Hadtörténelmi Közlemények* 103/1 (1990) 118–153.

CZINEGE 2013 — CZINEGE Szilvia: *Gróf Apponyi György közéleti pályája a reformkorban – egy hivatalnok-politikus portré.* Doktori (PhD) értekezés. Debrecen 2013.

CSAPÓ 1989 — CSAPÓ Mária: *Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben.* Budapest 1989. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 111.)

CSAPÓ 2002 — CSAPÓ Mária: Bezerédj István. In: *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja.* Szerk. Pálmány Béla. Budapest 2002, 116–120.

CSAPÓ – CSAPÓ 1985 — CSAPÓ György – CSAPÓ Zoltán: *A Tagyosi Csapó család története.* Budapest 1985.

CSAPÓ é. n. — CSAPÓ Vilmos: *Tagyosi Csapó Ida, férjezett Nemeskéri Kiss Pálné naplójából.* Kézirat gyanánt. Budapest é. n.

CSERNA 1987 — CSERNA Anna: Adatok Sztankovánszky Imre politikai tevékenységéről. *TTMT* XI (1987) 513–543.

CSERNA 1999 — *Tolna Megyei Levéltár családi iratainak repertóriumai* I. Szerk. Cserna Anna. Szekszárd 1999.

CSERNA 2004 — CSERNA Anna: Deák Ferenc Tolna megyei rokonai és barátai. *Pannon Tükör* 9/5 (2004) 68–77.

DOBOS 2001 — DOBOS Gyula: *A Perczelek.* Szekszárd 2001.

DOBOS 2007 DOBOS Gyula: Két évszázada született Magurai Augusz Antal báró. *Megyei Napló. Tolna megye közéleti lapja* 2007. március 10. (X. évf. 5. sz.) 5.
FÓNAGY 2010 FÓNAGY Zoltán: Széchenyi, a barát. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 511–522.
FÜLÖP 1978 FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Budapest 1978.
GAÁL 2002 GAÁL Zsuzsanna: Válaszúton, dzsentri portrék Tolnából. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 10 (2002) 83–114.
GAÁL 2015 GAÁL Zsuzsanna: Tagyosi Csapó Ida (1807–1856), egy reformkori nő portréja. *WMMÉ* XXXVII (2015) 313–349.
GAZDA 2016 GAZDA István: Széchenyi műszaki alkotásai. *Rubicon* 37/9 (2016) 73–85.
GLÓSZ 1991 GLÓSZ József: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében.* Szekszárd 1991. (WMMÉ XVI.)
GLÓSZ 2002 GLÓSZ József: Társaság és társadalom. Adalékok a birtokos nemesség reformkori világához. *WMMÉ* XXIV (2002) 367–383.
GLÓSZ 2005 GLÓSZ József: A kúria és lakói. *WMMÉ* XXVII (2005) 297–327.
GOROVE 1844 GOROVE István: Csapó Dániel emléke. *Pesti Hírlap* 1844. augusztus 15. (378. sz.) 555–556.
GUDENUS 1990 GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* I. Budapest 1990.
GUTAI 1974 GUTAI Miklós: Tolna megye egészségügyének története az 1801 és 1831. év között. *TTMT* VI (1974) 207–274.
HORVÁTH 1864 HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig* I. Genf 1864.
K. BALOG 1978 *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve* I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978.
KARDOS 1931 KARDOS Árpád: A magyar kertészet száz év előtt II. *Kertészeti Szemle* 3/8 (1931) 253–254.
KÁRPÁTI 2002 KÁRPÁTI Andrásné: Julius Liebbald működése Tolna megyében. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 10 (2002) 251–287.
NAGY 1857–1865 NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal* I–XII. Pest 1857–1865.
NAGY 2007 NAGY Istvánné: *Miszla olvasókönyve.* H. n. 2007.
PÁLMÁNY 2011 PÁLMÁNY Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848.* I–II. Budapest 2011.
PERCZEL 1868 PERCZEL Mór: Emlékirataiból. *Vasárnapi Ujság* 15 (1868) 2–3.
PETNEKI 2016 PETNEKI Áron: A haladás jelképe: A gőzhajó. *Rubicon* 37/9 (2016) 93–101.
ROMMEL 1957 ROMMEL, Gustav: Die Freiherren von Ried in der Ortenau. *Die Ortenau. Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Mittelbaden* 37 (1957) 112–142.
SÁNDOR 1997 *Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834.* Sajtó alá rendezte a bevezetést és a jegyzeteket írta Sándor Pál. Zalaegerszeg 1997.
SZÉCHENYI 1978 SZÉCHENYI István: *Napló.* Budapest 1978.

SZENTES 1991 — SZENTES András: *A Csapó-kúria és a Szekszárdi Képtár.* Szekszárd 1991.
TRATTINNICK 1831 — TRATTINNICK, Leopold: *Neue Arten von Pelargonien deutschen Ursprunges. Als Beytrag zu Rob. Sweet's Geraniaceen mit Abbildungen und Beschreibungen* VI. Wien 1831.
VÁRNAGY 1998 — VÁRNAGY Antal: *Hőgyész. Községtörténeti monográfia* II. *1722–1945.* Hőgyész 1998.
VENDEL é. n. — VENDEL István: *Szekszárd megyei város monográfiája.* Szekszárd é. n. (Hasonmás kiadás: Szekszárd 2006.)
VÖLGYESI 2017 — VÖLGYESI Orsolya: Vármegyei követek az 1832–1836. évi országgyűlésen a titkosrendőri jelentések tükrében. *Korall* 70 (2017) 84–108.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára, Szekszárd (MNL TML)
MNL TML IV. 1. a. — Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek
MNL TML XIII. 8. — Bezerédj család iratai
MNL TML XIII. 9. — Csapó család iratai

RÖVIDÍTÉSEK

TTMT — Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd
WMMÉ — A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Dániel Csapó's Social and Personal Network

Dániel Csapó was a liberal politician, publicist, and a practical agriculturist, as well as an advocate of Hungarian horse breeding. He served as an officer of the noble insurrection, as *alispán* (*vicecomes*), and as a delegate to the Hungarian Diet. In Pressburg, he hosted gatherings of opposition politicians. He was also vice-president of the National Hungarian Economic Association, chairing both its educational and horticultural sections, while serving as a chief reviewer of competition submissions. Furthermore, he was regarded as a guardian of noble orphans in the county, a patriot, and a proponent of progress. In the words of Imre Sztankovánszky, he was an "epoch-making figure" in Tolna County. He also had the county hall built. "From the beginning of the Reform Era, Dániel Csapó took the initiative in every patriotic undertaking and set an example through his actions." In his lifetime, he provided assistance to several orphans, craftsmen, and artists in times of hardship. Among the orphans, the young members of the Kápolnay and Daróczy families are particularly notable. The architect Mihály Pollack and the portrait painter Vilmos Egger were among the artists he employed. Additionally, János Garay was one of the writers to whom he extended generous patronage. In the course of his diverse activities, he encountered and became acquainted with people from many different social backgrounds, often forming lasting friendships with them. His closest friend and most welcome guest was a retired military officer, called Baron Louis Materne de Serpes de la Fage. Among the local landowners, he developed closer relations with István Bezerédj the Elder and the Younger, Antal Augusz the Elder and the Younger, and Imre Sztankovánszky. His brother-in-law was Antal Gindly, and his son-in-law was Pál Kiss of Nemeskér. Among the aristocracy of Tolna County, he maintained relations with Count Antal Apponyi and his family, as well as with Lieutenant General Baron János Hrabovszky, a landowner in Kajdacs. Through his involvement in national politics, he also established cordial relations with Count István Széchenyi, Count György Andrássy, and Ferenc Deák. Among the lesser nobility of the surrounding regions, mention should be made of the conservative Sándor Perczel and János Jeszenszky from Tolna County, László Czindery from Baranya County, and Antal Bánhidy from Csanád County.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 297–338.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.12

GERE LÁSZLÓ – VIZI MÁRTA

Az Augusz-ház építéstörténete

AZ AUGUSZ-HÁZ FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE ÉS KORÁBBI ELŐZMÉNYEI

Az Augusz-ház a Szekszárdon áthaladó észak–déli irányú Budapest–Bátaszék főútvonal mentén található, a város központjában. A történelmi városközponttól délre, az észak–déli és a kelet–nyugati főutcák (ma Széchenyi utca és Garay tér) kereszteződésében áll az egykor az Augusz család birtokában lévő ház. Ez a rész valójában a történelmi városmag nem igazán ismert és kutatott déli részén, peremén található.

Szekszárd legkorábbi története a mai Béla király tér történetével függ össze. Ott, valamint a környező utcákban[1] található legkorábbi településnyomok árulkodnak a hely lakott voltáról.[2]

Az érintett területről vajmi keveset tudunk. Oklevelek, levéltári források sem állnak rendelkezésünkre.[3] A török hódoltság korából két utazó leírása, a török Evlia cselebi, valamint Ottendorf Henrik osztrák hadmérnök leírása, rajza áll forrásként rendelkezésünkre. Ezek azonban elsősorban a várral, és annak tágabb környékükkel foglalkoznak.

Evlia cselebi és 1663-ban készült leírása Szekszárdról[4]

„A vár kapuja előtt, az árkon túl egy kicsiny, sötét fürdője, e fürdő után túl pedig egy cseréppel fedett fogadója van."

Régészetileg még egyik objektumot sem sikerült azonosítani. A középkori várnak is csak bizonyos szakaszait sikerült feltárni. Nem tudjuk pontosan hol volt a várnak az a kapuja, amellyel átellenben van a fürdő állt, és a 17. századi fogadó helyét sem sikerült még azonosítani.[5]

Henrik Ottendorf 1663. évi leírása Szekszárdról[6]

„Szekszárd palánk két órányira fekszik Óvártól közel a Dunához, fákkal és bokrokkal borított dombon. Igen silány és gyengébb, mint Óvár, de egyik oldalon részben kőfallal, különben pedig sárfallal van bekerítve. Mindjárt a palánkkal szemben, közel a Dunához áll egy leégett vendégfogadó, de más

[1] Mészáros Gyula Vörösmarty utcai ásatása. MÉSZÁROS 1967.
[2] A régészeti lelőhelyekről: ÓDOR 2018, 34–63; PÉTERFI 1989, 11–16, 353–356; ROSNER 1989, 3–9, 17–38, 349–356, 357–362.
[3] FEDELES – SARBAK – SÜMEGI 2009.
[4] EVLIA 1985; KARÁCSON 1904, I. 204–209; HEGEDÜS 1997, 200–201; SUDÁR 2014, 486; SUDÁR 2018, 131–134.
[5] GERE 2008, 67–70. Részletes irodalommal: MIKLÓS 2007, 371–374; VIZI 2013.
[6] HEGEDÜS 1997, 202; SUDÁR 2018, 131–134. Ottendorf rajza: 133.

ház nincs. Négyszögben magas cölöpökből álló kerítés veszi körül. Két kapuja van és a Dunáig ér le, úgyhogy az utasnak szorosan a palánk mellett kell elhaladnia."

A két 17. századi leírás bár sok tekintetben eltérően látja Szekszárdot, abban mindkettő megegyezik, hogy a vártól délre abban az időben állt egy fogadó. Természetesen nem igazolható, hogy annak bármi köze is lenne a későbbi épületekhez, már csak azért sem, mert Henrik Ottendorf is mint leégett épületet említi.

AZ AUGUSZ-HÁZ 19. SZÁZADI TÖRTÉNETE

Az első katonai felmérés 1783-ban készült térképlapján értelemszerűen még nem ábrázolhatták az Augusz-házat. A térképen a mai Széchenyi utca és a Szent István tér sarkán, egy, a Szent István térrel párhuzamos hossztengelyű téglány alaprajzú épület állt (1. kép).

Minden bizonnyal ez az épület lehetett az egykori Fekete Elefánt fogadó, ahol II. József is megszállt, amikor kitört a Habsburg–török háború, amely Belgrád visszavételével végződött 1789-ben. A birodalmi hadsereget maga II. József császár vezette, mivel kötelességének érezte, hogy a háború idején a sereggel vállalja a megpróbáltatásokat, ennek kapcsán tartózkodott rövid ideig Szekszárdon is.

1. kép. Az első katonai felmérés Szekszárdot ábrázoló részlete 1783-ból. Az egykori Fekete Elefánt vendéglőt fekete kör jelöli (https://maps.arcanum.com [Österreichisches Staatsarchiv B IX a 527, Coll. XII. Section 30.])

A helytörténeti irodalom alapján ez a ház Scher Vencel fogadója volt. Mehrwert Ignác[7] véleménye szerint az Augusz-ház három, jól elkülöníthető részből áll. A déli szárnyat feltehetőleg a vendégfogadóból építették át a 19. század elején. Mehrwert Ignác építéstörténete szép és kerek történet, de nem biztos, hogy mindenben megfelel a valóságnak. Nem számol két fontos körülménnyel.

Az első és legfontosabb tény, hogy a város nagy részét 1794-ben egy tűzvész pusztította el.[8] Az ekkor készült leírásban sem találtunk hasznosítható adatokat a vizsgált épülettel kapcsolatban. Így nem tudjuk, mi lett a vendéglővel a tűzvészben. Mennyire rongálódik meg, mi történik vele ezek után, hogyan épül újjá? Elképzelhető, hogy csak tatarozzák, de lehet, hogy bővítik, és az is elképzelhető, hogy teljesen új házat építenek itt. Az Augusz-ház későbbi építéstörténete szempontjából nagyon fontos az a tény, hogy első katonai felmérésen jól láthatóan a vendéglő feletti telek akkor még üresen állt.

A második nagyon fontos tény, vagy inkább kérdés, hogy a tűzvész után ki a teleknek és az épületnek a tulajdonosa? Ezzel kapcsolatban csak annyit tudunk, hogy a 19. század elején idősebb Augusz Antal[9] veszi bérbe az épületet, majd lesz a tulajdonosa. Ettől kezdve a ház története szorosan összekapcsolódik az Augusz család életével.

Augusz Imre, a család ötödik nemzedékének tagja uradalmi tisztviselőként szolgált a gróf Er-

[7] MEHRWERT 1884, 15. A fogadó adata minden bizonnyal ebből a cikkből terjedt el, általában forrásmegjelenés nélkül.

[8] Irat a MNL Tolna Megyei Levéltárában. Maul-Link Dóra főlevéltáros fordította le számunkra a latin nyelvű forrást a városatlasz kutatási program keretében. Ezúton is köszönjük munkáját. Erre a most kutatott részre sajnos nem tartalmaz információt.

[9] Életrajza: CSERNA 2018, 193–197. Ez alapján készítettük rövid összefoglalásunkat. Levéltári anyagok: CSERNA 1999. Valamint: HUSEK 1997, 302–303.

dődyek Vas megyei birtokán, Szentpéterfán, 1764–1769 között. Saját birtoka is volt, a Külső- és Belső Váthi, Szombathely közeli településen. Feleségének azonban Tolna vármegyében is voltak birtokai Így kerül utódaik közül Antal Szekszárdra 1800 körül. Minden bizonnyal a megfelelő munka eredményezte, hogy vármegyei tisztséget is elnyerhetett idővel. Főszolgabíró, majd táblabíró volt haláláig, 1834-ig. Fia, Augusz Antal (Szekszárd, 1807–Szekszárd, 1878) Zsigmond József tolnai mezővárosi polgár lányát, Zsigmond Szófiát vette feleségül. Apósa birtokolta a tolnai és a szekszárdi postamesterséget. Ezt apósa halála, 1814 után vette át, amelyről a családja csak 1874-ben mondott le. Nem elhanyagolható bevételi forrás volt a városban egyedüliként só árusítása. Ő lett a családi vagyon megtartója, gyarapítója, az országos politika kiemelkedő alakja, a bárói cím megszerzője 1853-ban.

A szabadságharc ideje alatt a közélettől visszavonult. A megyei konzervatív tábor erősödésével a konzervatív utat választotta. 1849. augusztus 20-án császári és királyi kormánybiztosnak nevezték ki Tolna megyében, majd az év októberében Tolna, Baranya és Somogy megyék kerületi főispáni titulusát is megkapta.

Ifj. Augusz Antalnak azonban a közéleti-politikai pályafutása mellett a kultúrában betöltött szerepe, tevékenysége is jelentős, 1851-től 1858-ig a Nemzeti Színház működtetésére létrehozott bizottmány elnöke volt. 1867-ben megalapította a Budai Egyházi Zeneegyesületet. 1839-től haláláig barátság fűzte Liszt Ferenchez, akinek egyik legfontosabb pártfogója volt Magyarországon. Liszt Ferenc négyszer látogatta meg barátját Szekszárdon (1846, 1865, 1870, 1876).

Ifj. Augusz Antal Schwab Klárával, egy gazdag bécsi borkereskedő lányával kötött házasságot. ***öt*** gyermekük született, Antal fia 1878-ban, míg Imre fia 1886-ban halt meg. Így a család fiúágon kihalt. A családi kastélyt, az ingóságokat a városra hagyta szeretetház létesítésére.[10]

Mindezek után, ha feltesszük a kérdést, hogy hogyan is nézett ki a ház az 1800-as évek elején. Erre a kérdésre azt kell felelnünk, hogy nem tudjuk. Levéltári forrásokban nincsenek adatok erre vonatkozóan. Elképzelhető ugyan, hogy a már említett postamesteri hivatalhoz kapcsolódó iratanyag átnézése az épületre vonatkozóan is szolgáltat némi adatot, azonban a legfőbb forrás maga az álló épület, amelynek roncsolásos műemléki kutatása jelentős építéstörténeti adatokat eredményezhet.

A minden további forrásközlés nélküli helytörténeti irodalom szerint az Augusz-ház első, déli fele az egykori szálló része, a középső része az épületnek az 1820-as évekből származik. A homokkő oszlopokon nyugvó rész helyi hagyomány szerint Pollack Mihály tervei szerint készült. Ennek alapja valószínűleg a homokkő oszlopok hasonlósága. Az északi rész a Trieszt melletti Miramare kastély mintájára készült, Stann Jakab tervezte és kivitelezte. Az északi részt emeltette Augusz Antal.[11] Mindez a történeti népmese kategóriába sorolható. Az Augusz-ház építéséhez sem Pollack Mihálynak, sem Stann Jakabnak nem volt semmi köze.

AZ AUGUSZ-HÁZ MAI HOMLOKZATAINAK LEÍRÁSA

Az 1970-es évek helyreállítási munkái is ezen építési periodizáció szerint történtek meg. A mai állapot megismerése azért is fontos, mert így könnyeben megérthetőek, térben elhelyezhetőek a 19–20. századi átalakítások, átépítések.

A legkorábbinak tartott épületrész a ma 40-es házszámú déli része (2–3. kép). Az épület ezen része egyemeletes, főhomlokzata hat, oldalhomlokzata négytengelyes. Hátsó homlokzata a Liszt Ferenc térre néz, a fő- és oldalhomlokzatokéval egyező szalagkeretes, táblás mellvédíszmű, egyenes záródású ablakokkal és kőkonzolokon nyugvó erkéllyel. A földszinten vízszintes sávozás, az

[10] CSERNA 2018 nyomán készítettük a rövid összefoglalást.

[11] A helytörténeti irodalom egy része gyakran ezeket a megállapításokat írja le, hivatkozások nélkül. Ezeknek az adatoknak a forrását nem lehet megtalálni. Eddigi kutatásaink során nyomukra nem akadtunk.

2. kép. A ház nyugati és déli homlokzata (fotó: Gere László)

3. kép. Az épület keleti homlokzata (fotó: Gere László)

4. kép. Az épületegyüttes középső részének nyugati homlokzata (fotó: Gere László)

5. kép. Az épületegyüttes középső részének keleti homlokzata (fotó: Gere László)

6. kép. A ház északi részének nyugati homlokzata (fotó: Gere László)

emeletet vakolatkváderezés díszíti. A földszinti szakasz faltömegét körben szegmentíves záródású árkádok törik át. Az erős kiülésű főpárkány fölé manzárdtető borul.[12]

A 20. század második felében átalakították, földszintjén árkádsort nyitottak, az emelet alaprajzi rendszerét megváltoztatták, 1994-ben tetőterét beépítették. Az együttest 1983–1985 között és 1988-ban felújították.

A mai 38. számú rész téglalap alaprajzú, egyemeletes, nyeregtetős lakóház. Utcai homlokzatának földszintjén egyenes záródású, kőkeretes kocsibejárat, két oldalán egy-egy kőkeretes gyalogkapuval. A hármas bejárati rendszernek megfelelően a földszintet két dór oszlopsorral három hajóra osztott, lapos dongaboltozatú kocsiáthajtó és passzázs alkotja.

Főhomlokzatának és hátoldalának emeletét négy egyenes záródású, 1-2-1 elrendezésű ablak tagolja, sima, plasztikus fejezettel és lábazattal ellátott falpillérek által övezve. Ennek az épületrésznek az építési idejét a 19. század elejére tehetjük (4–5. kép).

7. kép. A ház északi részének keleti homlokzata (fotó: Gere László)

A 36. házszámú északi épületrésznek az utcavonallal párhuzamos egyenes északi részéhez a kapu után egy háromszintes keresztszárny csatlakozik. Az utcai homlokzatot poligonális falpillérek tagolják (6. kép). A falpillérek a keleti homlokzathoz igazodnak. A keleti homlokzat északi részén van egy erőteljesen kiugró sarokrizalit, amit szintén poligonális pillérek zárnak le. A keleti homlokzat déli végén itt is a keresztszárny található, a sarkain falazati, poligonális pillérekkel. A keleti homlokzat és a keresztszárny szegletében van a pártázatos lezárású lépcsőháztorony (7. kép).

[12] Az épület leírása a Magyarország műemlékjegyzéke alapján készült. VERES 2006, 98–99.

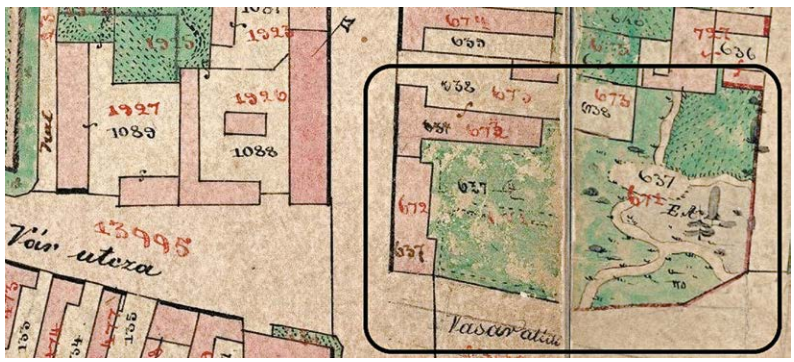
AZ ÉPÜLET ALAPRAJZI KIALAKÍTÁSA A 19. SZÁZADBAN

Az épületegyüttes legkorábbi alaprajzi kialakítását a második katonai felmérésről és az 1864. évi kataszteri térképekről ismerjük.

Az épületegyüttest a második katonai felmérésen a maitól kissé eltérő alaprajzi formában ábrázolták. A második katonai felmérés 1856–1860-ban készült, Szekszárdot ábrázoló térképlapján a telek délnyugati sarkában egy szélesebb, észak–déli hossztengelyű téglány alakú épületet látunk, keleti oldalán nagyméretű – kerített (?) – udvarral. Ez az épületrész közel azonos méretű a mai 40.

8. kép. Szekszárd részlete a második katonai felmérésen. Az Augusz-házat fekete kör jelöli (https://maps.arcanum.com [Österreichisches Staatsarchiv B IX a 530, Section No. 61 Colonne No. XXXI])

9. kép. Szekszárd részlete az 1864. évi kataszteri felmérésen. Az Augusz-házat fekete négyzet jelöli (MNL TML XV. 3. K. 127)

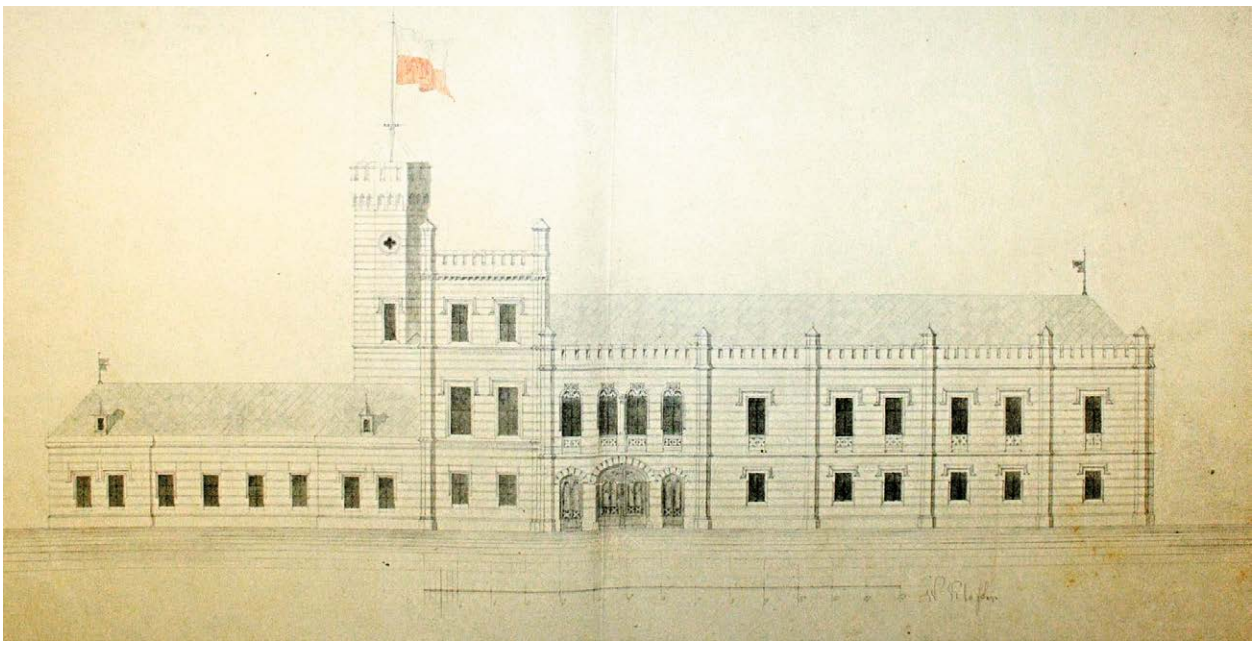
házszámú déli résszel. Ennek az épületnek az északi végéhez kapcsolódik egy L alaprajzú épület. Az utcafronton álló, hosszú, keskeny épület keleti homlokzatának északi homlokzatához kapcsolódik egy rövid oldalszárny. Ezt az L alaprajzú épületrészt a mai 36–38. házszámú épületrészekkel azonosíthatjuk (8. kép).

Ugyanakkor az 1864. évi kataszteri térképen az épület észak–déli hossza a maival azonos. Jelentős eltérés van azonban a keleti oldalszárnyat illetően. Az oldalszárny a mai 36. számú épület keleti homlokzatának középső részéhez csatlakozik, és sokkal hosszabb, mint a katonai felmérésen lévő.

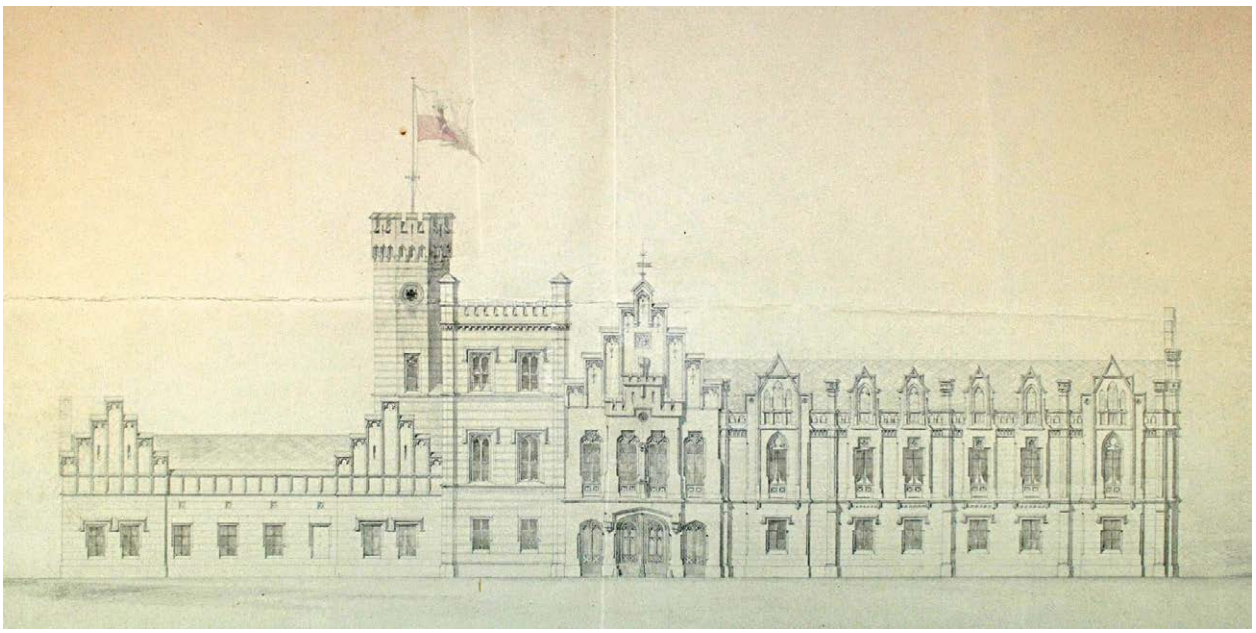
A kataszteri térképen az épületegyüttes kialakításánál azt látjuk, hogy van egy hosszú, széles déli rész, keleti homlokzatának déli végén egy sarokrizalittal. Ez a széles és hosszú déli épületrész közel azonos méretű a mai 40 és 38. házszámú épületrésszel. A kataszteri térképen mindkét épületrésznek 672 a házszáma, és az épületeknek és a kertnek a házszáma egyaránt 637. Ezen a térképen láthatunk még egy nagyon fontos jelölést, amely szerint a 638. helyrajzi számú telek a 672. házszámú épülethez tartozik. Mindez azt jelenti, hogy a két épületrésznek a kertnek és a 638. helyrajzi számú teleknek azonos a tulajdonosa (9. kép). A déli épületrész és a kert lehetett Augusz Antal lakóháza a hozzá tartozó kerttel. A T alaprajzú épületrész lehetett a postaállomás, amelynek udvarát a 638. számú telek képezte. Ez utóbbi feltevés azonban még további levéltári kutatást igényel.

A HÁZ ROMANTIKUS STÍLUSÚ ÁTALAKÍTÁSA 1866-BAN

A két térképen megismert épületek építési korát a 19. század elejétől sokkal korábbra nem tehetjük. Az 1783. évi első katonai felmérésen ugyan látható egy L alaprajzú épület az akkori déli épülettől északra, azt azonban nem tudjuk, hogy az mennyiben azonos a 19. századi épülettel (1. kép). Az épületet azonban 1866-ban Hans [Johann] Petschnig tervei alapján teljesen átépítették.[13] Az építkezések előtt itt álló északi épületek eredetileg földszintesek lehettek. Hans [Johann] Petschnig

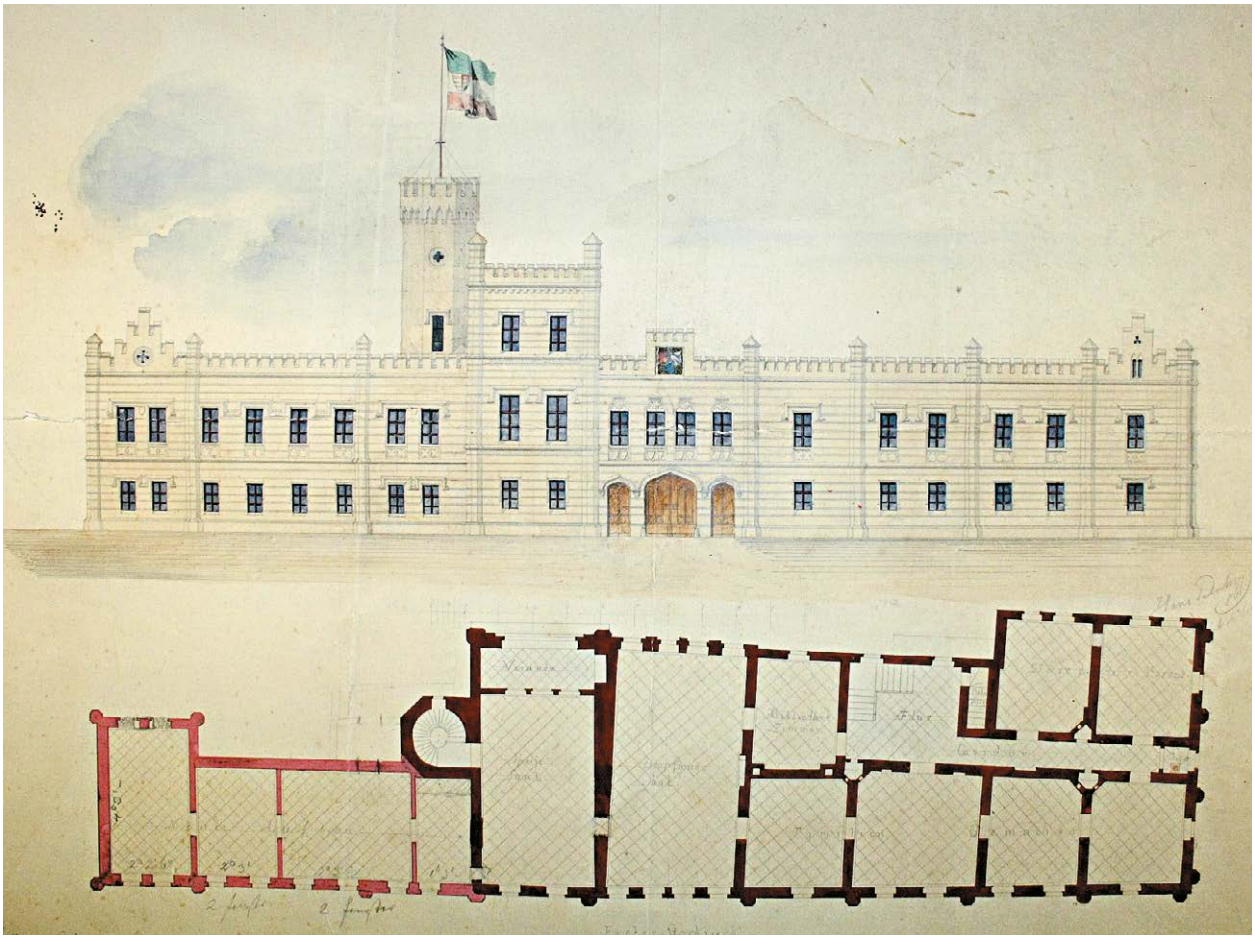

10. kép. Az Augusz-ház nyugati homlokzatának átépítési terve. Ia. változat (MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

11. kép. Az Augusz-ház nyugati homlokzatának átépítési terve. Ib. változat (MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

[13] MNL TML XIII. 2. Augusz család iratai; CSERNA 2018, 193–197.

12. kép. Az Augusz-ház átalakításának emeletes tervváltozata (MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

fennmaradt tervrajzai is egy földszintes és egy emeletes változatban készültek el, sőt a földszintes résznek is két változata van.

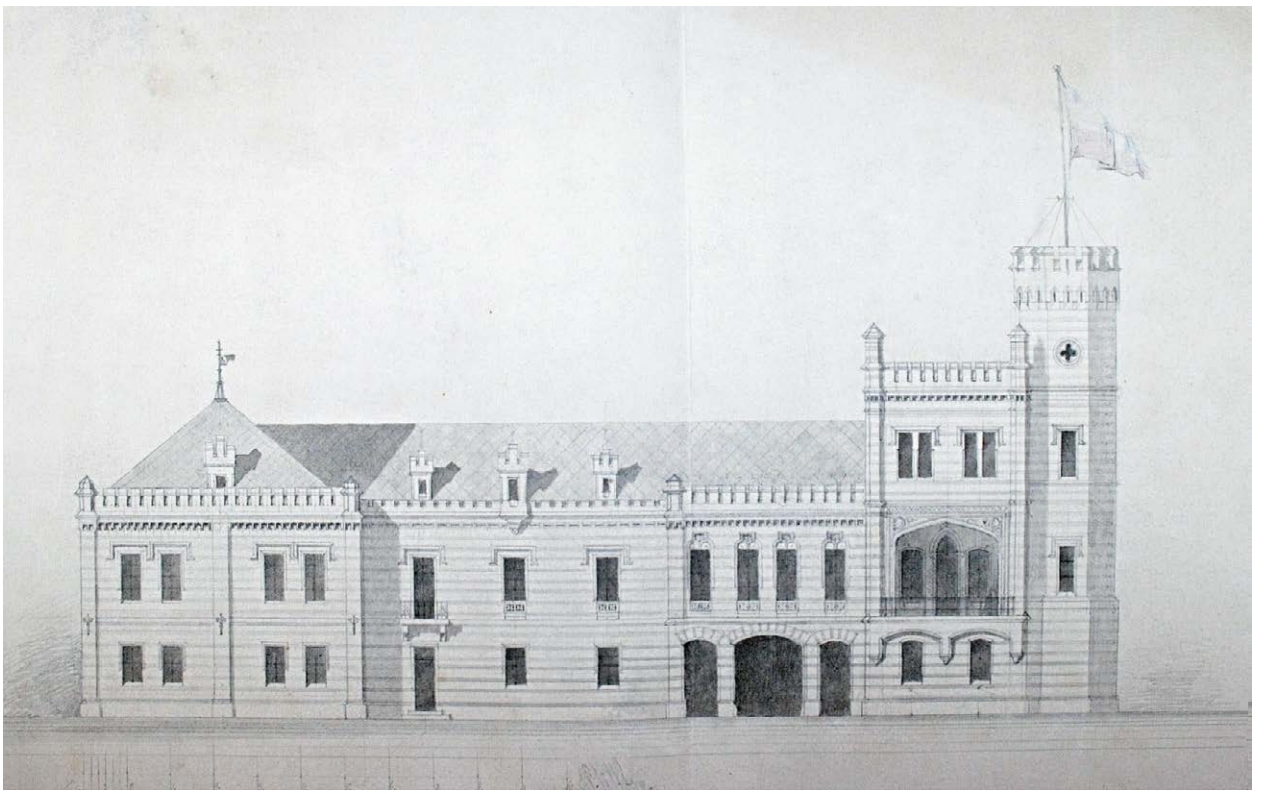
A romantikus stílusú átépítés az eredeti elképzelés szerint mindhárom épületrészt érintette volna.

A földszintes változatnál az északi épületrész nyolc tengelyes és két sarokrizalit zárja le (Ia. változat). A mai homlokzatot tagoló sokszögű falazati pillérek a déli épületrészre voltak tervezve (10. kép). A homlokzatok a lábazattól a főpárkányig sávozással díszítettek, az épületegyüttes középső (kapualj), északi és déli felében egyaránt.

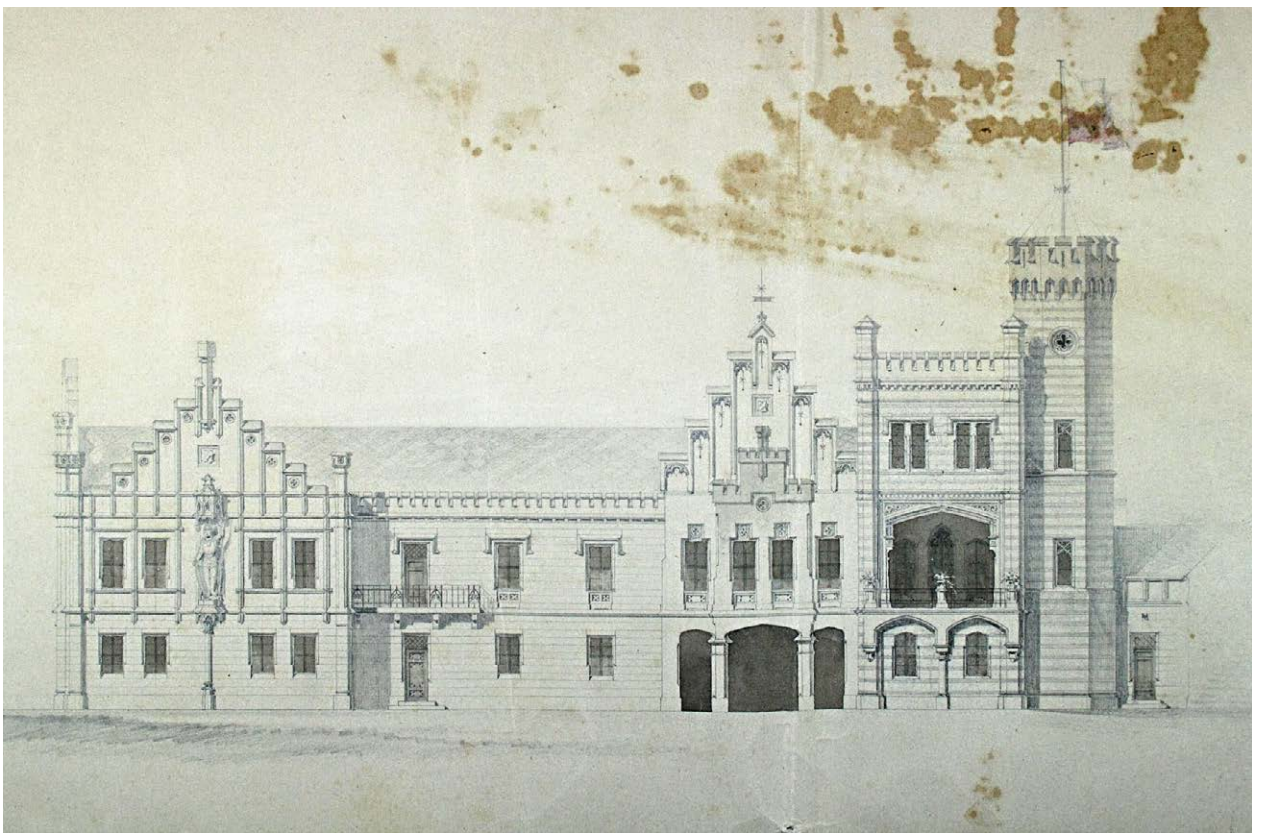
A másik földszintes változat annyiban tér el az előbbitől, hogy itt a sarokrizalitok felett lépcsős attikafal magasodik (11. kép). A középső és a déli épületrész is hasonló oromzati díszítéseket kapott volna a tervek szerint (Ib. változat). Hasonló kialakítása lett volna a kapualjnak és a déli épületrésznek is.

A ház átalakításának emeletes változata annyiban tér el a földszintestől, hogy itt az északi rész sarokrizalitjai felett nincsenek meg a magas, lépcsős attikafalak. Viszont az egész épületegyüttesnek az északi és a déli és északi végén van egy, alacsonyabb lépcsős attikafal. Az északi épületrészen is megjelentek azok a sokszögletű falazati pillérek, amelyek korábban csak az épületegyüttes déli felén voltak meg. Az épületegyüttes mindhárom részének a homlokzatát itt is sávozás díszíti (12. kép).

Az északi, korábban földszintes rész ablakkiosztása ennek ellenére továbbra is 2+4+2 maradt. Az ablakok közötti elválasztó elemet most a falazati félpillérek jelentik (10–12 kép).

13. kép. Az épületegyüttes keleti homlokzata déli részének átalakítási terve (Ia. változat)
(MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

14. kép. Az Augusz-ház keleti homlokzatának átalakítási terve (Ib. változat)
(MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

Torony – lépcsőház és a keresztszárny

Ezeknek az épületrészeknek ma romantikus homlokzata van, így könnyen azt hihetnénk, hogy azok az eddig elemzett résszel egyszerre épültek, annak részei. Homlokzati kialakítás tekintetében ez a megállapítás helytálló (6–7 kép).

Megnézve azonban az emeletes változat tervlapján lévő emeleti szint alaprajzát, akkor azonnal látjuk, hogy az épület ezen részei valójában a középső – kapualjat is magába foglaló – épülethez tartoznak.

A tervlapon a középső és a déli épületrészt sötétbarnával jelölték, mint a tervezéskor már meglévő épületet. Az újonnan építendő emeleti részt viszont világos vörössel, és hogy kétség sem férjen ahhoz, hogy ez új épületet jelent, az alaprajz közepébe ceruzával beírta a tervező, hogy *Neuer Aufbau,* azaz új felépítmény (12. kép).

A keresztszárnytól északra lévő földszinti rész már korábban készülhetett, hiszen azt már a második katonai felmérés és az 1864. kataszteri térképen is jelölték (8–9. kép).

Mindez azt jelenti, hogy a mai kapualj és a romantikus külsejű épületrésznek a déli keresztszárnya és a toronyszerű lépcsőház képezett eredetileg egy építészeti egységet – egy építési periódust alkotnak.

A romantikus homlokzatú épületrész utcafronti ablakai

Az utcai homlokzatra tervezett ablakok mindegyike 2×3 szemes, az emeleti és a földszinti részen egyaránt. Az emeleti részen lévő ablakok azonban jól láthatóan magasabbak, mint a földszintiek. Mindamellett a déli, úgynevezett keresztszárny ablakai kissé magasabban is vannak, mint az ettől északra lévő ablakok. Ma az emeleti részen 2×4 szemes ablakok vannak, ezek keresztosztós, kétrétegű ablakok.

Az épület keleti homlokzata

Ennek a homlokzatnak nincs teljes átalakítási terve. A fennmaradt átalakítás terv a déli épületrészt mutatja a lépcsőházi toronyig. A tervek itt is két változatban készültek el. Az utcai homlokzat Ia. tervváltozatának a keleti homlokzat esetében is meg van a párja. Ezen a homlokzaton sem jelennek meg a lépcsős attikafalak. A falkoronát csak egy alacsony, pártázatos attikafal zárja le (13. kép).

A másik tervlap tulajdonképpen az Ib. tervváltozathoz tartozik, annak keleti homlokzati párja (14. kép). Ezen a tervlapon az északi épületrész földszintes részének indítása is jól látható. Itt az északi épületrész még földszintes, jól látható a hozzá csatlakozó keleti szárny is. Ez a rajz is bizonyítja, hogy a keleti szárny szintén földszintes volt.

A keleti szárny oromfala – vagy inkább tűzfala – azonban takarta még az emeleti ráépítés keleti falát is. A tervlap alapján tett megállapítások helytállóságát egy, a keleti szárny elbontását ábrázoló archív fotó is egyértelműen bizonyítja (15. kép).

Az északi épületrész keleti ablakai

A romantikus stílusban átépített-bővített északi épületrész keleti homlokzatának nyílásainak vizsgálatát a déli, úgynevezett keresztszárnnyal kell kezdeni. Az épületnek ez a része a többitől eltérően háromszintes. A földszinten két vakárkád középtengelyében van két keresztosztós ablak.

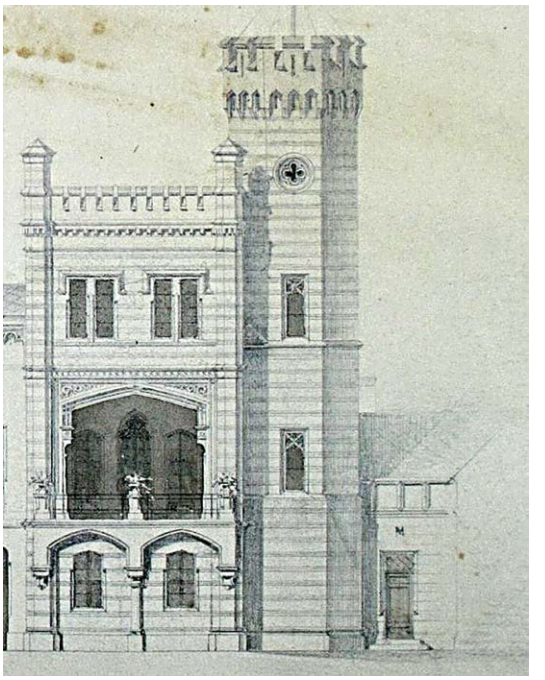
Az első emeleten egy széles, csúcsíves záródású zárterkély van kialakítva, amely részen az 1866. évi alaprajzon is *Veranda* felirat olvasható. (Az alaprajzhoz tartozó homlokzati rajzon ez a rész annyiban tér el a maitól, hogy akkor még nem volt benne üvegezett ablakkeret.) Külső síkját egy vaskorlát zárta le (16. kép). Egy, a huszadik század első évtizedeiben készült fotón itt kőből készült bábos korlátot látunk (17. kép).[14] Az erkély még akkor is nyitott volt. Az erkély bezárása-üvegezése

[14] A kép a keszthelyi Balatoni Múzeum vendégszobájában található. Ezúton is köszönjük a múzeum igazgatójának, Décsey Sándornak, Pap Virág művészettörténésznek, Novák Csaba gyűjteménykezelőnek a segítségét, a közlési engedélyt. Balatoni Múzeum. Keszt-

15. kép. Az Augusz-ház keleti szárnyának elbontása a 20. század második felében (MÉM MDK, ltsz.: 9193)

16. kép. A keresztszárny keleti homlokzata az Ib. tervlapról és napjainkban (MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

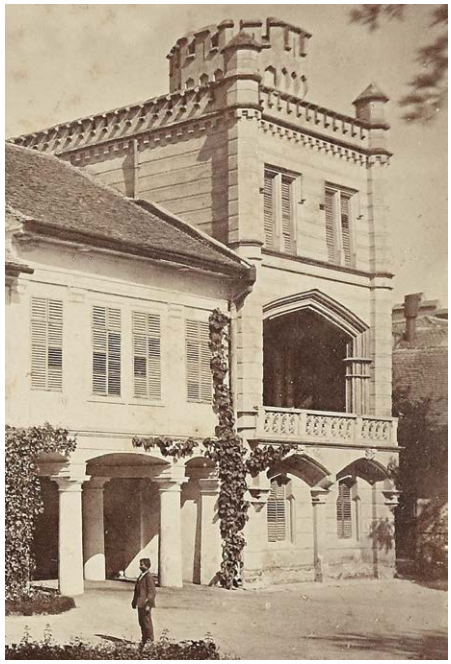

azonban már a 20. század közepén megtörtént, ezt a keleti szárny bontását ábrázoló fotó egyértelműen bizonyítja (15. kép). A mai ablakkeret a régi alapján készült. A korábbitól annyiban tér el, hogy annak alsó – fekvő téglány alakú – tükreiben még deszkabetét volt, ma ez a rész üvegezett.

A felső – második emeleti – szinten két ablak van. Ezek az ablakok a tervlapon és ma is kapcsolt ablakok. A két keskeny, álló téglány alakú ablakot egy keskeny falazott pillér határolja el, és csak a vakolatból húzott nyíláskeretezés kapcsolja össze a két részt. A homlokzatnak ez a része megőrizte eredeti – 1866. évi – kialakítását.

hely, ltsz.: 8841. Arra nincs adat a múzeum gyűjteményében, hogy a kép hogyan került a múzeumba. A múzeumépület falait díszítette több más képpel együtt, egészen az 1980-as évek végéig, amikor Képzőművészeti gyűjtemény leltárába került több más tárggyal együtt. A kép hátoldalán lévő MOK 3/1949-es jelzés alapján már 1949-ben a múzeumban lehetett. A jelzettel azonban a Balatoni Múzeumban semmiféle irat nem hozható kapcsolatba. A fotó hátlapján a fotó készítőjére nem utal semmi sem. Egy kézzel írt felirat van rajta: *Schlafzimmer der Gräfin* (A grófnő hálószobája). Pap Virág szíves közlése. Véleménye szerint akár Csalogovits József Keszthelyre kerüléséhez is köthető. Néhány évig Szekszárdról való kényszerű távozása, néhány pécsi év után a keszthelyi múzeum igazgatója volt. Ezzel a véleménnyel jelen cikk szerzői is egyetértenek, bár jelenleg nincs rá bizonyítékunk.

17. kép. Az Augusz-ház keleti homlokzatának részlete az 1900-as évek elején (Balatoni Múzeum, Keszthely, ltsz.: 8841)

18. kép. A keresztszárny keleti homlokzata napjainkban (fotó: Gere László)

A keleti homlokzat északi végének ablakai

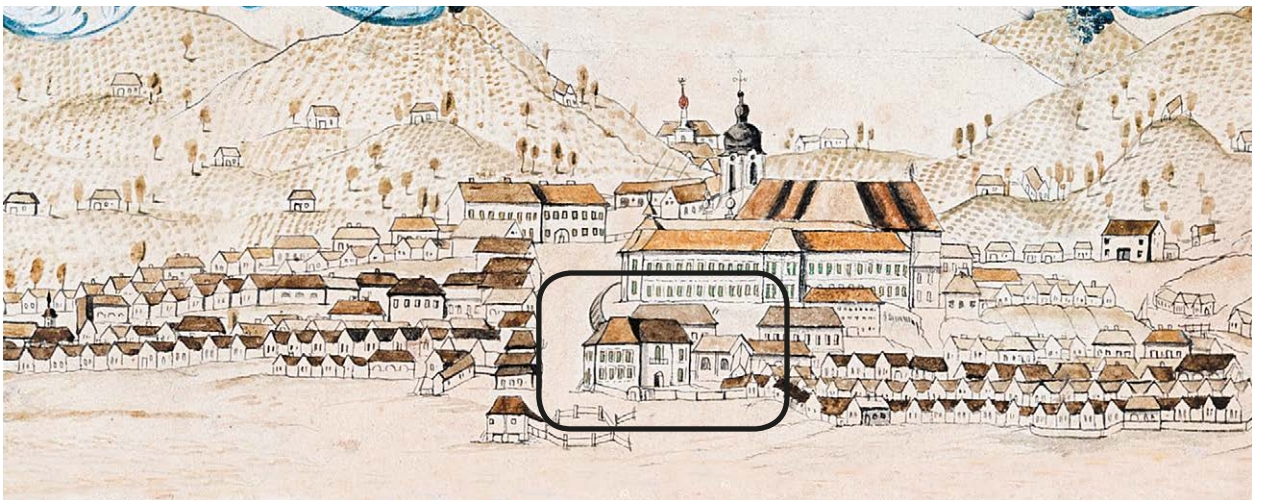
Az épületnek ez a része egyértelműen egy a főhomlokzati sík elé lépő, erős kiülésű rizalitként határozható meg (6–7. kép). Az 1866. évi alaprajzon itt két ablakot terveztek. Az is egyértelműen látható azonban, hogy utólag ceruzával középre rajzoltak egy ablakot, és a korábbiakat besatírozták. Ez az ablak itt meg is valósult.

Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy a földszinten eredetileg volt-e valamilyen ablak. Az ablakméret és kialakítása azonban hasonló, mint a tervlapon az utcai homlokzat földszinti ablakaié.

AZ ÉPÜLETEGYÜTTES 1866. ÉVI ÁTÉPÍTÉSÉNEK ÉRTÉKELÉSE

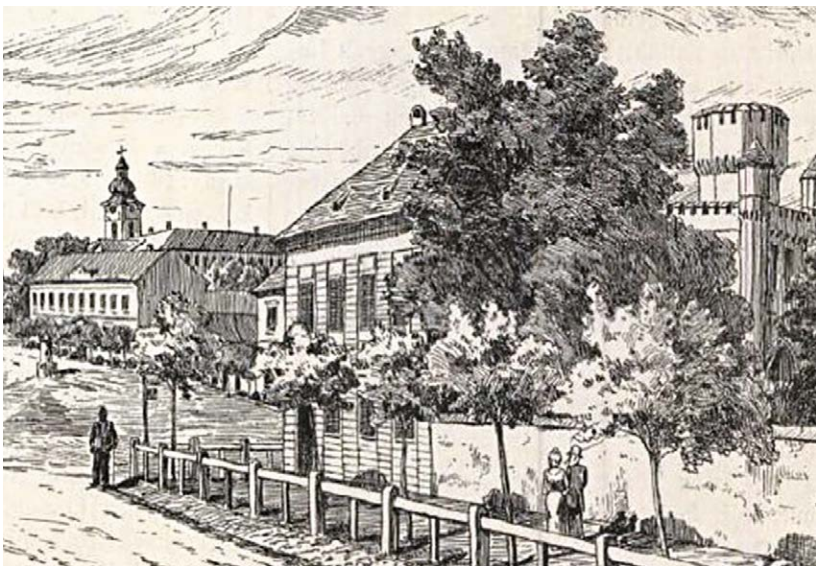
A bemutatott 1866. évi tervek alapján teljesen egyértelmű, hogy eredetileg az egész épületegyüttes átalakítását tervezték. Az átépítés azonban csak a bejárati kapuktól északra lévő épületrészen valósult meg. Ez is csak a középszárnytól északra lévő épületrészen jelentett azonban új épületrészt, azaz emeletráépítést. A többi, ma romantikus külsőt mutató részen csak átalakítás, átépítés történt. Arra vonatkozóan nem találtunk adatot, hogy az úgynevezett középszárny és a lépcsőházi torony harmadik és negyedik emeleti részei már korábban is léteztek, vagy ott is emeletráépítés, magasítás történt.

Valójában nagyon keveset tudunk arról, hogyan nézett ki az épületegyüttes déli része az 1866. évi romantikus átépítés után, illetve ott mennyiben valósultak meg a tervezett építkezések.

19. kép. Az Augusz-ház a mészáros céh céhlevelén 1832-ben (Wosinsky Mór Múzeum Történeti gyűjtemény, ltsz.: 83.11.1.)

A mészáros céh 1830. évi céhlevelén ábrázolták az akkori Szekszárdot.[15] Az Augusz-házat ugyan egyértelműen lehet ezen azonosítani, részletmegfigyelésekre azonban már kevésbé alkalmas a kép (19. kép).

20. kép. Az épület déli homlokzata. Részlet (EÖTVÖS 1881, 566; újraközölve: https://terkeplap.wmmm.hu/terkep#cityGallery-1)

Eötvös K. Lajos szekszárdi tudósításából csak annyit tudunk meg, hogy az Augusz-ház a település kiemelkedő épületei közé tartozik. A településről 1881-ben készült metszeten jól látható az épület déli homlokzata, sőt a romantikus stílusban átépített északi rész keleti homlokzatának egy része is (20. kép).[16] A metszet alapján pontos képet kapunk az épületegyüttes déli feléről az átépítés után 17 évvel. Az épület déli részén a tervezett átépítések nem történtek meg.

AZ AUGUSZ CSALÁD ÉS LISZT FERENC

Az Augusz család és Liszt Ferenc kapcsolatát, szekszárdi tartózkodásával kapcsolatos tudnivalókat számos szakmunka írta meg részletesen.[17] A helytörténeti irodalom és a mindenkori napi sajtó is különféle évfordulók kapcsán jó néhány cikket készített Liszt tevékenységéről, Szekszárddal való

[15] VIZI – GERE 2017, 27. kép. (Mészáros céh céhlevele, 1832. Wosinsky Mór Múzeum Történeti gyűjtemény, ltsz.: 83.11.1. Fotó: Retkes Tamás.)

[16] EÖTVÖS 1881, 568, kép: 566.

[17] HUSEK 1997, 299–416. Benne eredeti Liszt-levelek közlése. A tanulmány közli az alapvető Liszt-irodalmat is. Jelen tanulmány témája miatt nem foglalkozik a szekszárdi Liszt-látogatások ismertetésével. A munka kereteit szétfeszítené a Liszt-látogatások részletes ismertetése. Csak az Augusz-házzal kapcsolatos épülettörténeti részeket emeljük ki.

kapcsolatáról.[18] Liszt Ferenc kapcsán az fontos számunkra, hogy az itteni tartózkodásai során hol lakhatott a vendéglátó Augusz Antal házában.

Arról, hogy Liszt Ferenc négyszer tartózkodott barátjánál, Augusz Antalnál Szekszárdon, meglehetősen sokat tudunk. Arról azonban, hogy pontosan hol, meglehetősen ellentmondásosak az adatok.

Hadnagy Albert és Prahács Margit szentelt nagyobb tanulmányt a speciális szekszárdi ügyeknek Liszt és Augusz Antal kapcsán.[19] Már ebben a munkában is megjegyzik, hogy *„az egykori Augusz kastélyban már csak nehezen találjuk meg Liszt lakosztályának nyomait: a korabeli szalon, ebédlő vendégszobák sok változáson mentek már keresztül."*[20]

Első látogatásakor, 1846. október 13–24. között még nyilván nem a később épült szárnyban lakott. A szállásáról a levelezésekben azon kívül, hogy Liszt Ferenc Augusz Antal vendége volt, nem esik szó.

Legközelebb 1865. szeptember 2–9. között tartózkodik Liszt Szekszárdon. Erről a látogatásról Augusz Anna naplója maradt fenn, amely megörökítette a Szekszárdon töltött napokat.[21] A részletes naplóból tudunk meg a legtöbbet a lakóhelyről. *„Cosima és férje a második emeleti négy szobát foglalták le, az Abbé pedig azt a négy szobát, ahol 1846-ban is lakott. Mikor az Abbé a nagy szalonba lépett, engem és Helént a zongoránál talált: nagy Esztergomi Miséjének Benedictusát játszottuk."*

Liszt is beszámol az érkezéséről és szállásáról Wittgenstein hercegnének írt levelében: *„Ugyanazt a lakosztály foglalom el, mint 46-ban. Bülowékat is tökéletesen elszállásolták a ház másik szárnyában, amely nagyon tágas és gondozott. Elég nagy kert van, biliárdterem és két zongora, aminek jó és sok hasznát vesszük."*[22]

Anna leírása szerint[23] vasárnap, szeptember 3-án *„Az Abbé 7 óra után szobájában reggelizett. Mivel a mi szobánk szemben van az övével, hallottuk őt zongorázni. Mialatt az ebédlőben a reggelihez gyülekeztünk, az Abbé itt keresett fel minket, hogy jó reggel kívánjon nekünk."* *„Cosima csak 10 óra felé jött le az apjához, és nála reggelizett. Utána misére mentünk, az Abbé a papával, Cosima, Helen és én. Mise után Cosima megnézte velünk a kertet, az üvegházat: minden nagyon tetszett neki, minden érdekelte. Ebéd előtt az Abbé a szobájában Reményi kíséretével különféle darabokat és zsoltárokat játszott."* Este a ház előtti téren jelent meg a Liszt Ferencet üdvözlő szekszárdiak tömege. *„Mikor az abbé megjelent a szalon ablakában, a tömeg általános tetszésnyilvánítással fogadta."*[24]

A szíves üdvözlést Liszt játékával viszonozta, *„Liszt tehát a zongorához ült, és Reményivel magyar rapszódiákat adott elő, majd grandiózus módon adták játszották el Bülowval négykézre a Rákóczi indulót"*;[25] Liszt Wittgenstein hercegnének írt levelében a következőt találjuk: *„Ahelyett, hogy szónokoltam volna a lakosságnak, a zongorát a nyitott ablakok közelébe tétettem, egy magyar rapszódiát adtunk elő Reményivel, és s a Rákóczit négy kézre Hanss-sal."*

1865. szeptember 4-én ebéd után a verandán kávéztak.[26] Amíg Cosima és Auguszné Dőry bárónénál járt a délután folyamán, Liszt a szobájában zongorázott, és Annát és Midet behívta magához. Este a szalonban két zongorán Bülowval együtt játszották el a *Todtentanz* és a *Danse macabre* című Liszt-darabokat.[27]

A következő szekszárdi látogatása 1870. július 31-től november 16-ig tartott. A dokumentumok

[18] Ezek áttekintése sem feladata jelen munkának. Többek között: HAMBURGER 1986. Töttős Gábor igen sok tanulmányában foglakozott a kérdéssel, de forrásaira sajnálatos módon nem hivatkozott Például: TÖTTŐS 1986, 36–38; TÖTTŐS 2008, 33–36,

[19] HADNAGY – PRAHÁCS 1969.

[20] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 222.

[21] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 229. A francia nyelvű naplót eredeti francia nyelven és magyar fordításban közölték.

[22] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 231.

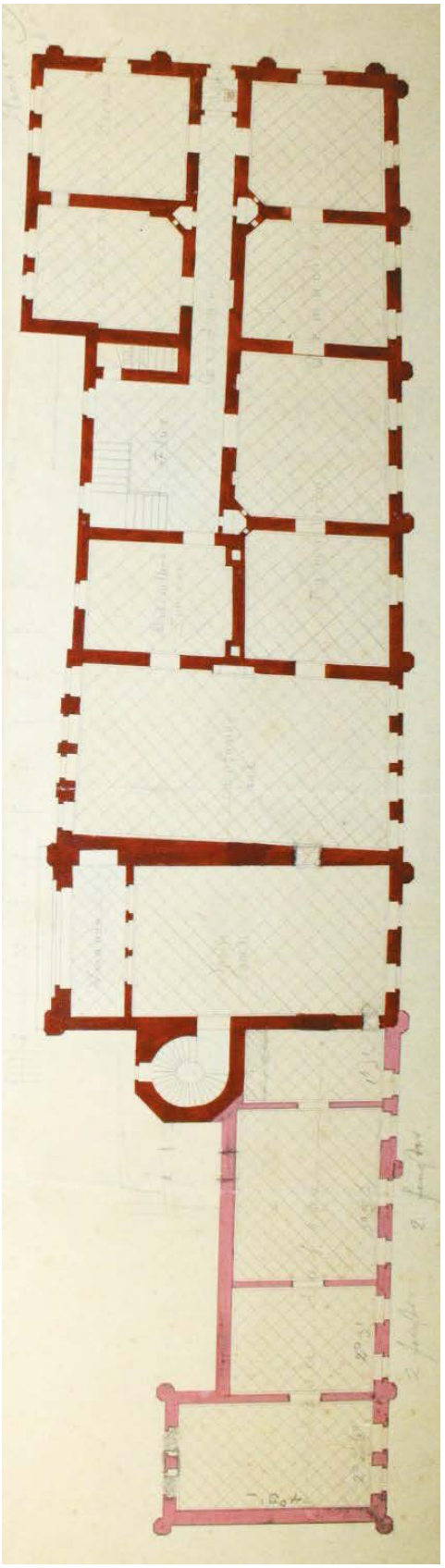
[23] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 233.

[24] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 235.

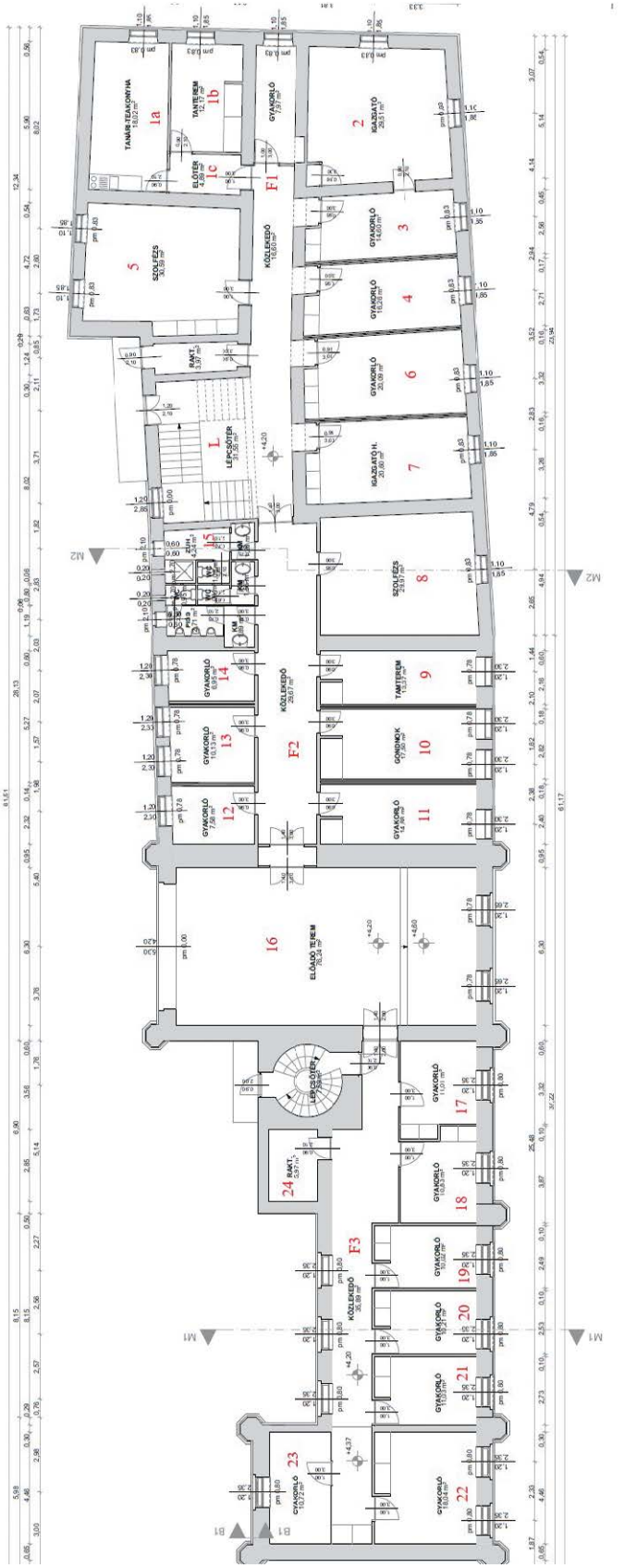
[25] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 235.

[26] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 237.

[27] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 237.

21. kép. Az Augusz-ház emeleti részének átalakítási terve 1866-ból (MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

22. kép. Az épület emeleti alaprajza 2020-ban (Építész Alkotóműhely Kft., Földessy Zoltán okleveles építészmérnök és Hodossy László okleveles építészmérnök; helyiségek számozása: Gere László)

szerint csendesen élt az itteni első heteiben. Minden nap korán kelt, elment a reggeli misére, utána déli 1 óráig visszavonult a parkra nyíló lakosztályába, ahol komponálással, levélírással töltötte az idejét.[28]

Szekszárdon ünnepelte születésnapját, és a közölt adatok alapján *„Az ünnep előestéjén, október 21-én Szekszárd lakossága fáklyákkal vonult az Augusz-kastély elé. több helyen görögtüzeket gyújtottak és kivilágították az ablakokat. Az ünneplők félkörben álltak fel Liszt ablaka alatt és szónokuk útján arra kérte, hogy most már maradjon végleg Magyarországon."*

Negyedszer 1876. október 21–31. között tartózkodik Liszt Ferenc Szekszárdon.

Liszt Wittgenstein hercegnének írt levelében írt szállásáról: háza nagyon csendes, kényelmes, kitűnően karbantartott.[29] Ettől többet sajnos nem tudunk meg.

A leírásokban ugyan nagyon sok adat van a kastély egyes helyiségeiről, a gond csak az, hogy szintre lehetetlen azokat pontosan lokalizálni. Az egyes helyiségek funkciójára vonatkozóan csak a már említett 1866. évi átépítési tervrajz van. Sajnos ott csak az első emeleti szintet mérték fel. Az alaprajzra ceruzával ráírták az egyes helyiségek funkcióját. Ennek ismertetése ennek ellenre igen fontos, hisz így valamivel könnyebb helyhez kötni a leírásban említett helyiségeket.

Az 1866. évi alaprajzon lévő feliratok szerint az alábbi szobák voltak az első emeleten (21–22. kép):

– 1a-1b. – 5. helyiség: *Zimer des Jere (?)… Barnons* – Imre báró szobája
– F1 helyiség: *Coridor* helyiség végén lévő kis helyiség *closet* – folyosó és WC
– L és 5. között: olvashatatlan
– L helyiség: *Flur* – folyosó
– 15. helyiség: *Bibliothek Zimmer* – könyvtárszoba
– 2–4. helyiségek: *Gemacher* (?) – elképzelhető, hogy 'családtagok' jelentésben
– 6–7. helyiségek: *Familien* – család
– 9–14. helyiségek + F2 helyiség a fentiek közé eső része: *Empfangssal* – fogadóterem
– 16. helyiség: a keleti sáv: *„Veranda"* – veranda; a nyugati fele: *„Speise Saal"* – ebédlő
– 17–24. helyiségek + F3 helyiség: *„Neuer Aufbau"* – új építmény.

A leírásokból annyit tudtunk meg, hogy Liszt lakosztálya 1846-ban és 1865-ben négy szobából állt. Az első probléma, hogy nem tudni, hogy a szobák a földszinten vagy az emeleten voltak-e. A földszint nyugati szárnyán is van négy egymásba nyíló szoba, de ez a rész nem eléggé rangos a báró barátjának. Az emeleti részen is csak a nyugati szárnyon van négy egymásba nyíló szoba, ezek a 2–4 és 6–7. számúak. Ezekről a szobákról még 1931-ben is úgy tudták, hogy ez volt a Liszt-lakosztály. *„Főleg könyvtárhelyiségeink szűk volta tette szükségessé, hogy az eddig magánlakásnak bérbeadott un. Liszt lakosztálynak 3 szobából álló helyiségét saját kezelésünkbe visszavettük, a szükséges átalakítási munkák elvégeztéig azonban a könyvtár átalakítása a jövő évre marad."*[30]

Az 1870. évi látogatása során Liszt egy parkba nyíló lakosztályban lakott. Tucsni László Liszt Ferenc kapcsán emlékezett az Augusz-ház használatára egy, az 1956. október 18-án, a Tolnai Naplóban megjelent cikkében: *„Később pedig, a tornyos épületnek a hatvanas évek végén történt elkészülte után még inkább adva volt számára a kényelemnek minden módja. Az új épületnek, annak a kertre néző három szobáját foglalta el és szívesen időzött a park fái alatt is."*[31]

A szalon beazonosítása, ahol Liszt a tiszteletére összegyűlt tömegnek játszott, szerencsére könnyen meghatározható volt, ezek az emeleti 9–14. számú helyiségek, amelyeknek a felirata szerint is fogadóterem, vagyis szalon.

[28] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 249.
[29] HADNAGY – PRAHÁCS 1969, 257.
[30] BODNÁR 1942, 165.
[31] TUCSNI 1956. A cikkben nincs megadva ezen értesülés forrása.

AZ ÉPÜLETEGYÜTTES A ROMANTIKUS ÁTÉPÍTÉS UTÁN – LAKÓHÁZBÓL KASZINÓ

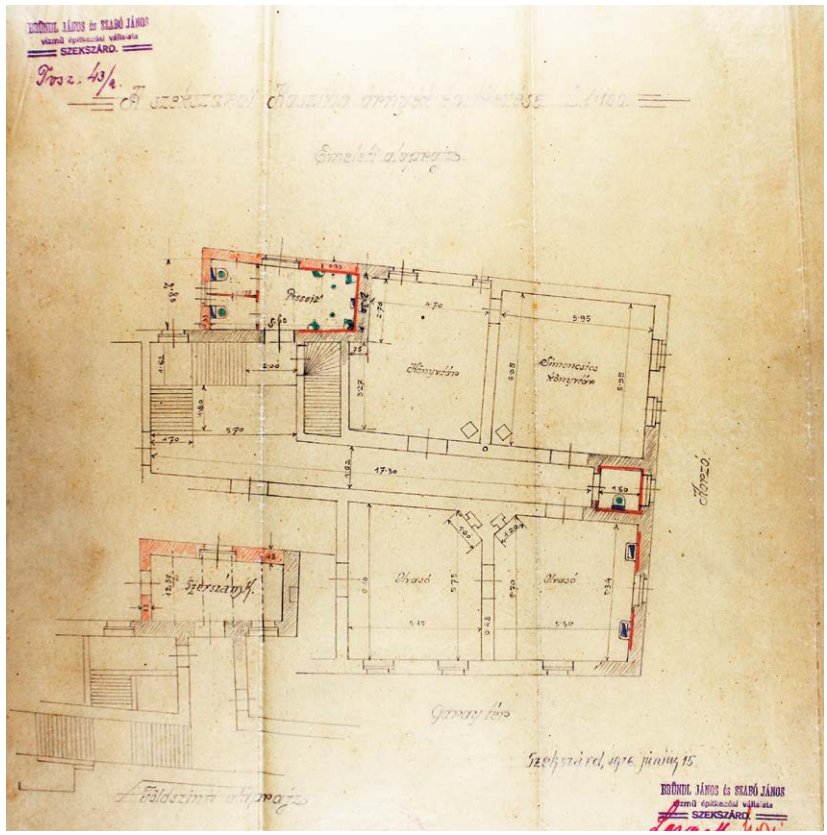
Az Augusz család 1886-ban Imre III. halálával férfiágon kihalt. Testvérének, Klárának gr. Sigray Fülöppel kötött házasságából született Klára, Antal és István gyermekük. Ők azonban nem a szekszárdi házban laktak, mert az akkor üresen állt.

A szekszárdi kaszinó vezetősége 1894-ben úgy döntött, hogy bérbe veszi az üresen álló Augusz-házat a kiskorú örökösök gyámjától gróf Sigray Saint-Marsan szentkereszti lakostól. A bérleti szerződést augusztus 4-én kötötték meg. *„A szekszárdi kaszinó bérletbe vesz a nevezett kiskorúak tulajdonát képező, a szekszárdi 466. számú telekjegyzőkönyvben I. 3. sor 699 helyrajzi sz. 637. népszám alatti háznak azon emeleti részét, mely az erkélyes kisteremtől délnek fekszik és 9 helyiséget foglal magában, továbbá a földszinten lévő konyhát éléskamrát, a főlépcsőre nyíló keleti szobát és fürdőszobát, pincét és a bérbe vett helyiségek feletti nyitott padlást, úgy kertet 1894. évi október 1-től kezdődő 10 évre, évi 1000, azaz egyezer forint haszonbérért.”*[32]

Az épületet érintő változásokról, javításokról a kaszinó fennmaradt iratanyaga alapján van ismeretünk.[33] A kisebb-nagyobb ügyekből, többféle, az épületet érintő változásról szerezhetünk információt.

1896-ból a kaszinó szobáinak leltárát ismerjük.[34] A berendezések az épület változása szempontjából nem fontosak, de megtudhatjuk, milyen helyiségek vannak a kaszinóban. Ezek felsorolását adjuk most. *„Könyvtár, Olvasóterem, I. Teke szoba (biliárd szoba), II. Teke szoba, I. Kártya szoba, II. Kártya szoba, Nagy terem, Étterem, Ruhatár, Folyosó.”*

A kaszinó működésében az étterem, a tagok ellátása fontos szerepet kapott. Egy 1913-ban kötött szerződésből kapunk információkat a vendéglőről.[35] A földszinten konyhát és mosókonyhát, fáskamrát, egy éléskamrát, a házban lévő pince és megfelelő részét bérelheti a bérlő a kaszinótól. (Ezek pontos helyzetét sajnos nem ismerjük. Az 1968-ban lebontott gazdasági, keleti udvari szárnyban is voltak ilyen helyiségek). A takarítási feladatok felosztásából tudjuk meg, hogy az emeleten étterem és tálaló szoba volt, amelynek takarítását az oda vezető lépcsővel együtt a vállalkozónak kellett megoldania.

23. kép. Az Augusz-ház déli végének emelet alaprajza 1926-ban (MNL TML X. 54.)

[32] BODNÁR 1942, 110–111.
[33] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai Bodnár István is ezeket az iratokat tanulmányozta jubileumi kötete megírásához. BODNÁR 1942.
[34] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai.
[35] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai.

A kaszinó 1898 szeptemberi közgyűlésén már felmerült, hogy megvásárolják az épületet, de erre ekkor a szükséges pénz hiánya miatt nem kerül sor.[36] Végül csak 1905-ben vásárolta meg a kaszinó az Augusz-házat.[37]

Ugyanebben az évben, 1905-ben alapítja Simontsits Elemér a kaszinóban a *„Simontsits Béla közgazdasági és társadalomtudományi könyvtárat"*.[38] Ennek elhelyezéséről a később, más fejlesztési munkák során keletkezett alaprajzon lévő feliratból van tudomásunk. A ház déli felének emeleti, keleti szárnyában találhatók a könyvtárként használt helyiségek (22. kép 1abc helyiségek). A könyvtár helyét egy 1926-ban készült alaprajzi felmérésről ismerjük, amely az emelet déli végéről készült (23. kép).[39]

Azzal, hogy a kaszinó 1905-ben megvásárolta az Augusz-házat, nemcsak tulajdonosváltás, de funkcióváltás is történt. A 19. század végén, 20. század elején általános gyakorlat volt, hogy a kaszinók, városházák székházuk földszinti helyiségeit kereskedőknek adták bérbe. Az ekkor épülő városházákat eleve így tervezték. A szekszárdi kaszinó 1905-ben építette fel az Augusz-háztól keletre, a mai Szent István tér felőli oldalon a szecessziós stílusú bazársort,[40] amelyet az 1970-es években lebontottak. A bazársor üzleteinek bérleti díjai a kaszinó fenntartását, a költségek egy részét kellett biztosítania.

Az Augusz-ház földszinti részén is boltok nyíltak, amely a helyiségek átalakítását is jelentette. A boltoknak utcai bejáratra és kirakatra volt szükségük. Ezeket a korábbi földszinti ablakok átalakításával hozták létre.

Az épület ekkori homlokzatáról a 20. század első felében készült fényképekről alkothatunk képet.

Az 1920–1930-as években készült fotókon és képeslapokon (25. kép) jól látható, hogy a kaszinó bejárata az úgynevezett déli keresztszárnynál volt. Pontosabban itt volt a bejárata a kaszinó vendéglőjének és éttermének.

Az 1920–1930-as években készült képeslapon jól látható, hogy a földszinti ablakoknak csak a parapet falát szedték ki, és az így kibővített nyílásokba kerültek az ajtó-, illetve kirakatkeretek. Az emeleti ablakok akkor még eredeti állapotban voltak. Az is jól látható, hogy a külső ablakszárnyakat nyaranta zsalugáterre cserélték.

A földszinti boltoknak lehúzható fémredőnye volt. Az 1930-as évekre mind nagyobb teret hódítottak az utcai homlokzatra helyezett portálok és kirakatvitrinek.

Az üzletek kirakatai és bejárati ajtói a nyílások eredeti boltívéhez igazodtak. A tokok alsó részén van egy keskeny vízszintes osztó, két vésett deszkabetéttel. A nyílás felső harmadában van egy vízszintes fix osztó, amely felett egy lenyitható félköríves záródású ablakszárny van. Az ablakszárnyat két függőleges, vékony üvegosztó három egyenlő részre tagolja. A kirakatüveget egy, az üveg középső részén lévő vékony, vízszintes üvegosztó két egyenlő részre osztja fel. A kétszárnyas, középen felnyíló ajtók a kirakat keretekkel közel azonos kialakításúak (24. kép).

A 20. század elején készült képeslapokról és fotókról az épületegyüttes déli részét is megismerhetjük. Az úgynevezett késő barokk épületrészről a legkorábbi képeslap 1905-ből maradt fenn, vagyis egy évvel azután, hogy az egész épület a kaszinó tulajdonába került.

Az 1905-ben postára adott – megírt – képeslapról megismerhetőek a déli homlokzat nyílásai. Jól látható, hogy a keresztosztós ablakoknak a külső szárnyai kifelé nyíltak (25. kép). A földszinti ablakok ugyanilyen kialakításúak voltak. A déli oldal földszintjének nyugati sarkánál már nem látható az az ajtó, amit az 1881. évi metszeten ábrázoltak.

[36] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai; BODNÁR 1942, 114–118.
[37] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai; BODNÁR 1942, 125.
[38] BODNÁR 1942, 132.
[39] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai.
[40] BODNÁR 1942, 128.

24. kép. Az Augusz-ház az 1920–1930-as években
(https://www.teol.hu/galeria/utazzon-velunk-idoben-es-terben-szekszardon/6)

25. kép. Az Augusz-ház délnyugati részlete egy 1905-ben postára adott képeslapon
(WMM Újkortörténeti dokumentumgyűjtemény, ltsz.: 2022.37.220.)

26. kép. Az Augusz-ház nyugati homlokzata a 20. század elején (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 1978.37.6.)

27. kép. Az Augusz-ház az 1957. évi helyreállítás előtt (MÉM MDK, ltsz.: 6998)

Az épület nyugati homlokzata már kevésbé jól kivehető, azt azonban egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az emeleti ablakok ugyanolyanok, mint a déli oldalon lévők.

A déli épületrész nyugati épületrész ablakai egy másik képeslapon jól láthatóak. A képeslap pontos készítési évét nem ismerjük, de ez is a 20. század elején készülhetett. A képeslapon jól látható, hogy az emeleti ablakok fix keresztosztósak, és a külső szárnyak kifelé nyílnak. Az alsó ablakszárnyakat egy vízszintes osztó két négyzetes üvegszemre tagolja (26. kép).

Az Augusz-ház déli homlokzatáról egy, az 1959. évi felújítási-tatarozási munkák előtt készült fotó nyújt érdekes adatot. Ezen a fotón (27. kép) jól látható, hogy az emeleti ablakokat illetően nem történt változás, azonban a földszinten számottevő átalakítások történtek. A délnyugati sarkon újra megnyitották az 1881. évi metszeten ábrázolt ajtót. A homlokzat nyugatról második földszinti ablakából is üzletajtó lett. A két keleti ablakot is átalakították. Mindkét nyílás szegmensíves záródást kapott, és a keleti ablakot ajtóvá alakították át.

AZ AUGUSZ-HÁZ – KASZINÓ A HUSZADIK SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az eddigiek során láthattuk azt, hogy a 20. század elején bekövetkezett tulajdonos- és funkcióváltás milyen változásokkal járt az épület homlokzatán és belső kialakításán. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a 20. század első felének történelmi viharai hogyan érintették az Augusz-házat.

1915-ben az első világháború idején a hideg időjárásban a kaszinó belső helyiségeit is átengedték a katonaság céljaira.[41]

1919-ben a Tanácsköztársaság helyi uralma alatt számos kár éri az intézményt. A városi vezetés fellép a kaszinó ellen, a könyvtárát is kár éri. A tagok a kaszinó helyiségeit nem, egyedül a könyvtárat (az olvasószobát) használhatták. A bukás után kiderül, hogy mennyi kárt okoztak ezen idő alatt. A károkozás azonban nem magát az épületet érte, hanem az ott lévő ingóságokat.

1919 augusztusától októberig Szegedről a városba érkező I. dandár parancsnoksága költözött a kaszinóba. Először az összes emeleti helyiséget, majd később a biliárd- és olvasószobákat használták. Október 12-én ez utóbbi helyiségeket a Tolna megyében állomásozó hadseregrész katonai parancsnoksága és a helyi állomásparancsnokság foglalták el, és 1942-ben is ez volt a helyzet.[42] Október 7-én Horthy Miklós is a kaszinóban ebédelt szekszárdi látogatása során.[43]

Az 1926. évi jelentésben említik, hogy a kaszinónak sikerült az összes helyiségeit visszaszerezni.[44] Alig szerezte vissza a kaszinó a teljes épületet, máris szorgos építkezésbe kezdtek. 1926-ban a könyvtár északi falának és a lépcsőház keleti falának szegletében WC-t építenek, ekkor mérik fel a ház déli végének emeleti szintjét (23. kép).[45] Sajnos ezzel nem merült ki átépítési tevékenységük. A továbbiakban csak azokat a tevékenységeket említjük, amelyek közvetlenül az épülettel voltak összefüggésben.

A Tóth Henrik elnök ideje alatt végzett munkákról 1929. február 6-án tartott közgyűlésen számoltak be.[46] Ezek közül a ház állaga szempontjából az alábbi rész különösen fontos: *„Jó százados öreg épületünk is kellemetlen meglepetést tartogatott számunkra, a felülről jövő szennyvíz annyira alámosta a Salamon-féle bolthelyiséget, hogy a falak már az emeleti két könyvtárszobában is repedezni kezdtek. A helyreállítási munka 2000 pengőnél is többe került."*

Ennek a leázásnak a következő 1930. évben is lett folytatása. Az 1930. évi jelentésben ezt olvashatjuk: *„A múlt évi talajátázás mintegy 5 cm-es elferdülést okozott a Simontsits könyvtár utcára néző falazatában, és sorba repesztette az emeleten lévő kisebb szobákat is…"*

„A kaszinó 1930-ban az addig magánlakásnak bérbeadott un. Liszt lakosztálynak 3 szobából álló helyiségét saját kezelésünkbe visszavettük, a szükséges átalakítási munkák elvégeztéig azonban a könyvtár átalakítása a jövő évre marad." Az átalakítások, a következő években azonban megtörténtek. Ezek az épület szempontjából kevésbé nevezhetőek örvendetesnek. Annak örömére, hogy az épület falán 1932-ben felavatták a Liszt-emléktáblát, a következő évben elbontották a Liszt-szoba egy közfalát, annak eltávolításával egy újabb, tágas termet nyertek biliárdszobának. Az 1933–34. évben még a következő átalakításokra került sor.[47] *„A szolgalakás gyökeres átjavítása mellett sor került a két alkalmatlannak bizonyult olvasószoba átalakítására. A közfal eltávolításával s a két helyiség egybeolvasztásával tágas, szép olvasótermet nyertünk s ennek régi padozatát is parkettel cseréltük ki.* (…) *Az így renovált két szobában aztán a szépirodalmi könyvtár nyert elhelyezést, míg a Simontsits-könyvtárat a Liszt-lakosztály legszélsőbb nagytermébe helyeztük át."*

[41] BODNÁR 1942, 142.
[42] BODNÁR 1942, 151.
[43] BODNÁR 1942, 152.
[44] BODNÁR 1942, 156-157. Korábban arról volt szó, hogy a katonai parancsnokság az épület egy részében maradt még az 1940-es évek elején is.
[45] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai.
[46] BODNÁR 1942, 161–162.
[47] BODNÁR 1942, 166

Az Augusz-ház sorsáról ezután már csak 1949-ből és 1956-ból van adatunk. A ház bejárata előtt 1949. augusztus 2-án a felrobbant a háborús maradványként Szekszárdon összeszedett lőszereket szállító lovaskocsi.[48] A 2/II. honvéd lövészzászlóalj parancsnoksága vizsgálati jegyzőkönyve alapján a következőket tudjuk:[49] *„A Garai téri rendőrségi épület bejárata előtti úttesten a járdától kb. másfél méterre közvetlenül a csatorna akna mellett 30 cm átmérőjű az úttest kövezete lavórszerűen benyomódott. A robbanás helye körül 20–30 m-es körzetben vakolat, üvegtörmelékek, kocsi alkatrészek, vérfoltok, huscafatok, koponyacsont részek és fel nem robban 22 mm-es német pct.pu. lövedékek láthatóak."*

A sérülések következtében összesen hat ember halálát követelte az esemény, emléktábla őrzi az emléküket.

Arról nincs adat, hogy a házat a vakolat- és üvegkáron kívül más sérülés is érte volna. Az épületen lévő, Liszt-emléktábla azonban minden bizonnyal megsérült, elpusztult.

Tucsni László Liszt Ferenc kapcsán emlékezett az Augusz-házról egy, az 1956. október 16-án, a Tolnai Naplóban megjelent cikkében *„A felszabadulás után előbb a Városi Pártbizottság, később pedig a rendőrség kapott benne otthont. Jelenleg lakások céljait szolgálja. Sajnos, igen elhagyatott állapotban van és nem úgy bánunk vele, amint azt a történelmi nevezetességű épület megérdemelné. Akkor kerülne az épület méltó kezekbe, ha azt a Város; Zeneiskola kaphatná meg és a Liszt Ferenc szellemét sugárzó falakon belül a város zenekedvelő ifjúságának a zeneoktatása folyhatna."*[50]

AZ ÉPÜLETEGYÜTTES FELÚJÍTÁSAI — ÁTÉPÍTÉSEI A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az 1959. évi felújítási tervek

Az Augusz-ház külső helyreállítására 1959-ben került sor, ekkor még nem változtatták meg az akkorra kialakult nyílás- és alaprajzi rendszert. A déli épületrész nyugati homlokzatának földszinti részén meghagyták a nagyméretű, négyzetes kirakatokat, amelyek az ötvenes évek elején kerültek kialakításra. Az emeleti részeken azonban nem történt átalakítás (27. kép).

Az említett munkák valójában 1957-ben kezdődtek. A déli homlokzat keleti végén ekkor alakították ki az óra-ékszerboltot. Ekkor a régi portálok elbontását és helyükön íves záródású nyílások kialakítását tervezték (28–29. kép).

A helyreállítási-tatarozási munkák 1959-ben folytatódtak. A déli homlokzaton a korábban ott lévő táblákat és a homlokzathoz épített trafikot eltávolították.

Az úgynevezett klasszicista épületrészen akkor még megvoltak az eredeti kapuk. Állapotuk azonban elég rossz lehetett. Az eredeti alapján új kaput készítettek, az eredeti vasalásokkal. A homlokzatról eltávolították a kőporos fröcsölt vakolatot. A vakolatot helyreállítás után zöld színűre festették.

A romantikus épületrésznél a földszinti üzlethelyiségek portáljait az eredetinek megfelelően kicserélték. A kőporos vakolat eltávolítása, a vakolat helyreállítása után sárga színű meszelés készült.

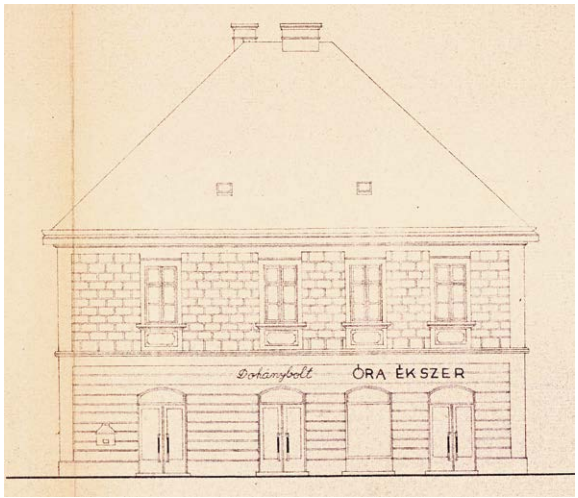
Nem tudjuk, hogy a kőporos vakolat alatt volt-e korábbi vakolat, és az vajon milyen mértékben került leverésre. Az 1959. évi tatarozás az épület belső tereit nem érintette. Egész pontosan: *„Belső átalakítás nem készül, csak a költségvetés előtti műszaki leírás szerinti tatarozási munka."*[51] Azt

[48] Szekszárd megyei jogú város képviselőtestületének rendkívüli gyűlésének jegyzőkönyve 1949. augusztus 10-én, az augusztus 2-án történt robbanásról. MNL TML V. 74. Szekszárd Város Képviselőtestületének iratai. Testületi jegyzőkönyvek 99. rkkgy, 8147/1949. sz. Újsághír: Halálos áldozatokat követelt a szekszárdi robbanás. Dunántúli Napló 1949. augusztus 4. (VI. évf. 179. sz.) 3. Az áldozatok temetéséről 1949. augusztus 6-án tudósított a Dunántúli Napló. Óriási részvét mellett temették el a szekszárdi szerencsétlenség két polgári áldozatát. Dunántúli Napló 1949. augusztus 6. (VI. évf. 181. sz.) 3. Az áldozatok adatait a halotti anyakönyv tartalmazza. MNL TML XXXIII. 1. a. Állami anyakönyvi másodpéldányok. Szekszárd Város halotti anyakönyve.

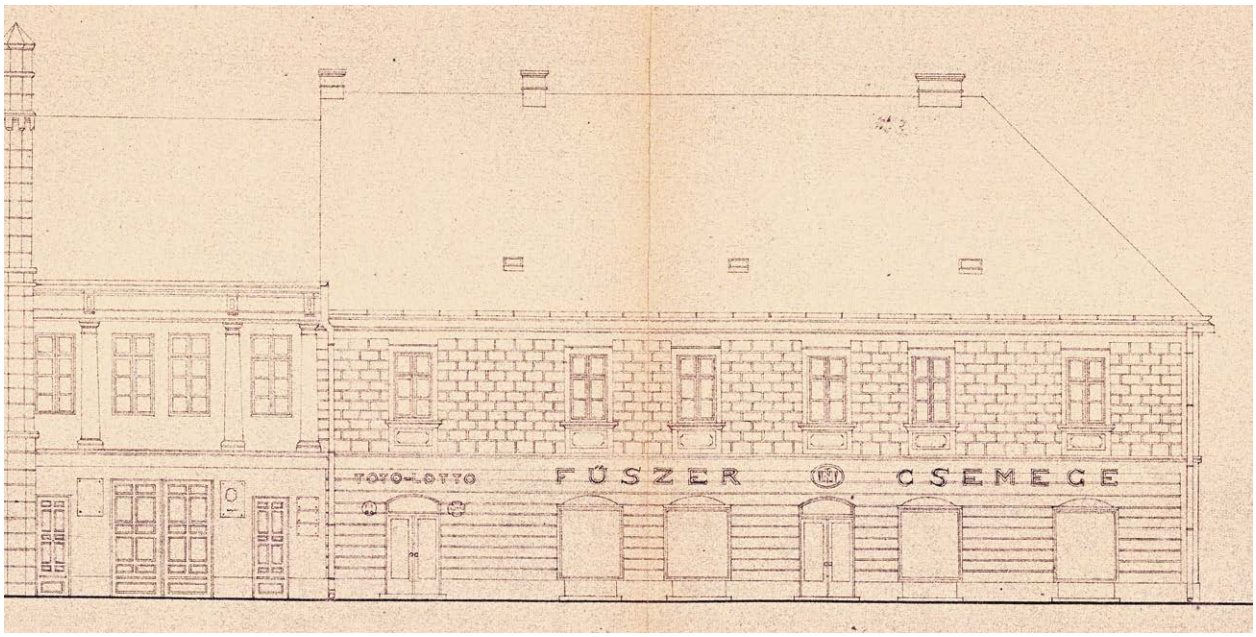
[49] A jegyzőkönyvet Tálosi Zoltán bocsátotta rendelkezésemre, ezúton is köszönjük szíves segítségét.

[50] TUCSNI 1956.

[51] Fényképes műszaki leírás a Szekszárd, Széchenyi utca 38. sz. épületfelújítás munkáihoz. Szekszárd, 1959. augusztus 10. Műszaki

28. kép. Az épület déli homlokzatánakfelújítási terve 1959-ből (MÉM MDK, ltsz.: 6698)

29. kép. A ház nyugati homlokzat terve 1959-ben (MÉM MDK, ltsz.: 6698.)

azonban nem tudjuk, ez milyen jellegű munkákat jelentett. Tény azonban, hogy a helyreállítási munkákhoz készült tervrajzok közül a földszinti alaprajzon ugyanilyen tartalmú utasítás olvasható.

A HÁZ ALAPRAJZI KIALAKÍTÁSA 1959-BEN

Földszinti alaprajz

Az épület általunk ismert legkorábbi alaprajzi felmérése az 1959. évi tatarozási munkákhoz kapcsolódik, nem számítva az 1866. évi átalakítási felmérést, ott azonban csak az emeleti rész alaprajza maradt fenn. Ennek ellenére érdemes összehasonlítani a két alaprajzot.

Az emeleten és a földszinten is van egy észak–déli irányú középfolyosó, arra nyílnak a keleti és a nyugati szárny szobái. A nyugati szárny teljesen azonos: az emeleten és a földszinten is négy szoba van. A földszinten még jól látható a 03. számú helyiség keleti és nyugati falának középső részén az elbontott válaszfal csonkja (21, 30. kép).

leírás 2. oldal. MÉM MDK, ltsz.: 6998.

A földszinten a kapualj és a felette lévő nagyméretű helyiség a klasszicista épületrésznél csak funkcióban különbözik egymástól. Az északi épületrész északi helyisége (az 1959. évi rajzon 09. helyiség) a földszinten és az emeleten is teljesen egyforma. Az északi helyiség után az emeleti részen három helyiség van, a pirossal jelölt romantikus épületrészen. A földszinten ugyanezen a részen 1959-ben három helyiség volt, a 08–06-os számozásúak. A 08. számú helyiség keleti és nyugati falán itt is két falcsonk van, ami ebben az esetben is egy részben elbontott válaszfalra utal (30. kép).

A földszinti alaprajz esetében igen fontos elem a toronylépcsőházhoz vezető középfolyosó, amely pontosan egybeesik a késő barokk épületrész középfolyosójával. Az 1959. évi földszinti alaprajz nagy mértékű azonosságot mutat az 1866. évi átépítési tervrajz emeleti alaprajzával. Mindez azt jelenti, hogy az eltelt közel száz év alatt az épület földszinti részén jelentősebb átalakítás nem történt az 1866–1959 közötti időszakban.

Emeleti alaprajz és a keleti épületszárny csatlakozása

Összehasonlítva az1866. évi emeleti alaprajzot (21. kép) az 1959. évi emeleti alaprajzzal (31. kép), azt látjuk, hogy a déli, úgynevezett késő barokk épületrész alaprajza közel teljesen egyforma a két rajzon. A 31. képen a kék nyilak jelölik azokat az utólagos falakat, amelyeket a kaszinó államosítása után építhettek, amikor lakásokat alakítottak ki az épületben.[52]

Az úgynevezett romantikus épületrészben a kék-piros nyilak jelölik az utólagos válaszfalakat. Nem tudjuk, mikor alakították át az épületnek ezt a részét, és alakítottak itt ki egy középfolyosót. A legvalószínűbb időpont az átalakításra a kaszinó idejére tehető.

Az északi épületrész keleti felének emeleti részén egy utólagos bővítést jelölnek a sárga-piros nyilak. Ez a bővítés nagy valószínűséggel még a ház 19. századi átépítésekor megtörtént. Az eredeti, 1866. évi tervrajzon ceruzával már felskiccelték a torony melletti helyiséget, vagy annak egy korai változatát (32. kép).

A 31. képen kék-fehér nyíl jelöli ezt a változtatást. Itt nem történt más, mint a meglévő torony falát és a keleti – udvari – épületszárny déli falát egy fallal kötötték össze. Tekintve, hogy a keleti szárny földszintes volt, az emeleti szinten már keleti és északi falként jelent meg az a tervmódosítás-bővítés.

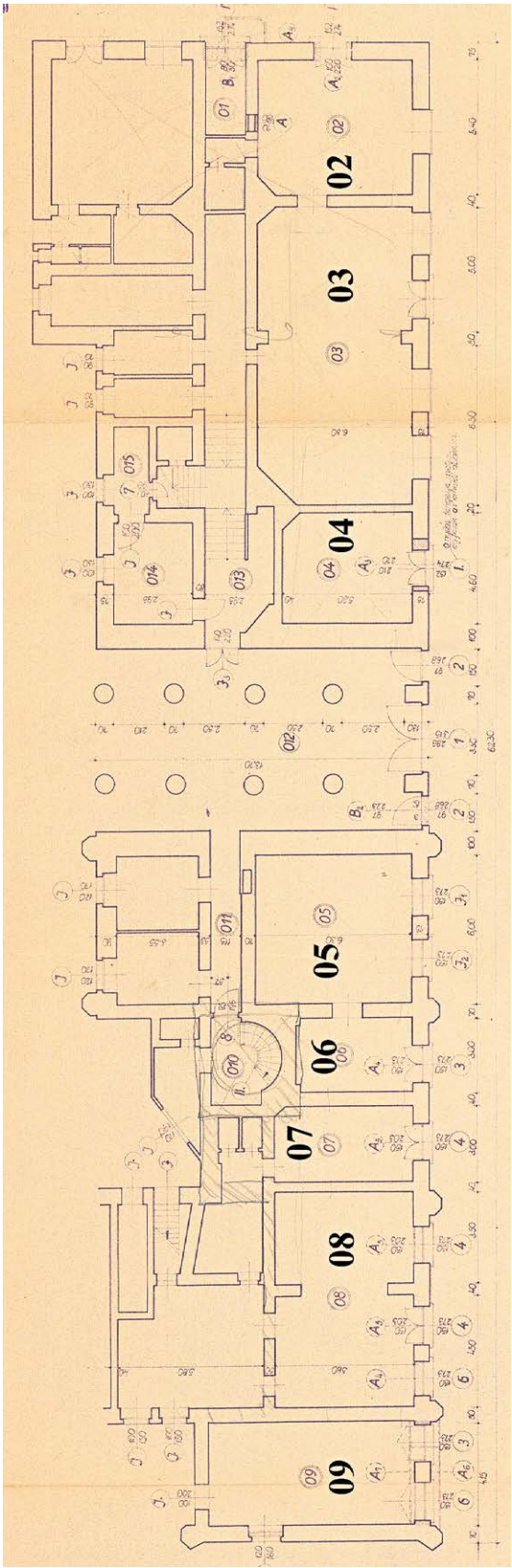
Az 1959. évi alaprajz egyértelműen bizonyítja, hogy ezek a változtatások meg is valósultak. Azt, hogy hogyan nézett ki ez a tervmódosítás, egy, a keleti szárny bontásakor készült fotón láthatjuk. A 33a. képen a kék-piros nyíl jelöli a fent leírt szegletbeépítést. A szegletbeépítés tetején egy törpepilléres korláttal ellátott erkélyt építettek. Az erkélyre a lépcsőháztoronyból lehetett kijutni. Az erkélyre vezető ajtónyílást utólag törték be a torony északi falába.

A szegletbeépítést egy haránt irányú fallal összekötötték az északi helyiség délkeleti sarkával (ma a keleti homlokzat északi végén lévő sarokrizalit), így alakult ki az emeleten a sárga-piros nyilakkal jelzett falszakasz, illetve a két szoba (31, 33b. kép). Az emeleti két szoba fölé szintén erkélyt építettek, ami csatlakozik a szegletbeépítés erkélyéhez, és kialakításuk is teljesen azonos. Feltehetően a két keleti bővítés egyazon építkezés két építési fázisához tartozik.

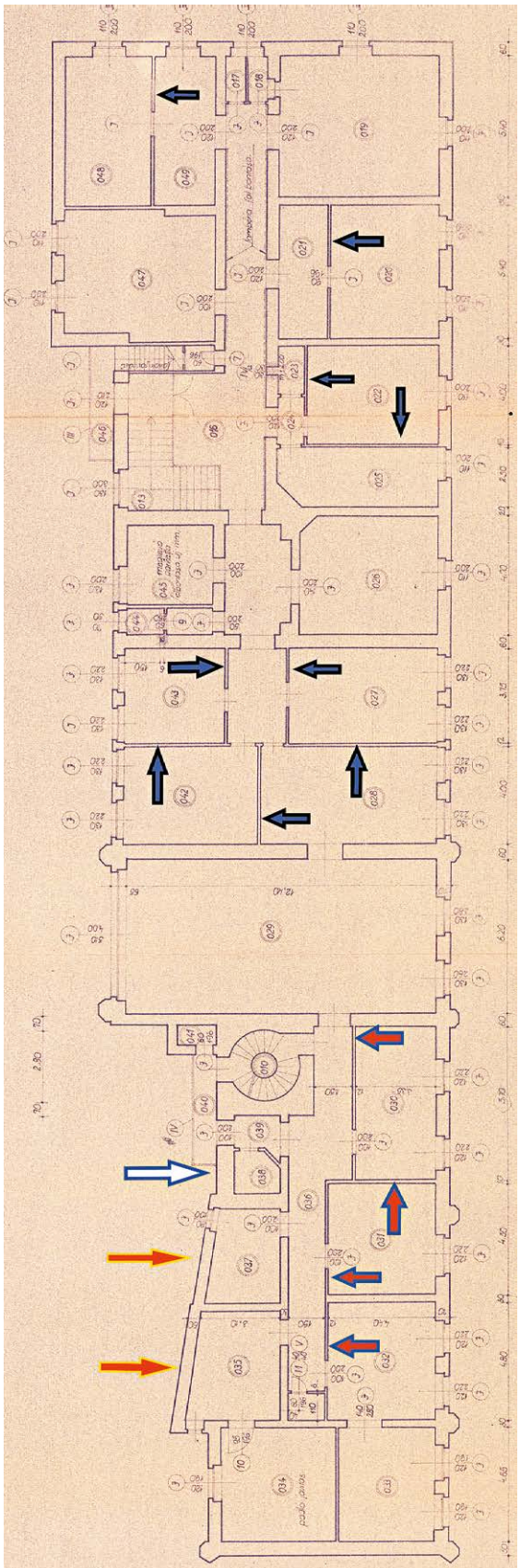
Az emeletre azonban csak úgy lehet haránt irányú falat építeni, ha a földszinten is van ilyen irányú fal. A földszinten azonban nem volt ilyen fal, ugyanis azon a szakaszon. ahol az emeleti haránt irányú fal lett volna, a földszinten szoba volt; ezért a földszinten is kellett építeni egy haránt irányú falat. A harántirányú fal megépítését bizonyítja a keleti szárny alaprajzi felmérése, amit a kaszinó készített el 1920-ban.[53] Az elbontott keleti udvari szárnyról ez a felmérés és egy, a bontásakor készült fotó adja a leghitelesebb ismereteket (34–35 kép).

A 34. képen kék nyíllal jelöltük a keleti szárny eredeti nyugati végét, illetve csatlakozását a nyugati szárnyhoz. A sárga-piros nyíl azt a földszinti harántfalat jelöli, amelyet az emeleti keleti bővítés miatt építettek.

[52] TUCSNI 1956. A cikk említi az épület 1945. év utáni sorsát.
[53] MNL TML X. 54. Szekszárdi Kaszinó iratai.

30. kép. Az épület földszinti alaprajza 1959-ben (MÉM MDK, ltsz.: 6998). Jelzések az alaprajzon: Gere László

31. kép. Az épület emeleti alaprajza 1959-ben (MÉM MDK, ltsz.: 6998). Jelzések az alaprajzon: Gere László

Az 1866. évi tervrajzon egyéb változtatásokat is jelöltek az eredeti elképzelésekhez képest. Az északi helyiség két keleti ablaka helyett egy keleti ablak lett a fal középtengelyében. Északról a második helyiség három ablaka helyet csak kettőt építettek meg (32. kép).

Az 1959. évi alaprajzi kialakítás kapcsán még szólnunk kell arról a toldalékról, amelyet a keresztszárny északi fala elé építettek. A 34. képen piros-kék nyíl jelöli azt a toldalékot. Az 1959. évi felméréseken is egyértelműen jelölik ezt a toldalékot. Építési korára és funkciójára nincs adatunk. Az egyes szintek megközelítése a lépcsőháztoronyból volt lehetséges (30–31. kép).

AZ 1967–1994. ÉVI FELÚJÍTÁSOK-ÁTÉPÍTÉSEK

Az Augusz-ház átalakítása 1967-ben vette kezdetét, de a tervezés, majd a kivitelezés egy hosszan tartó folyamat volt addig, amíg kialakult a mai állapot. A továbbiakban időrendi sorrendben tekintjük át az eseményeket.

Homlokzat felújítási terv, 1967. március 9.

A szekszárdi Városgazdálkodási Vállalat 1967. január 20-án megrendelte a TOTÉV-tól az Augusz-ház homlokzati felújításának tervét. A megbízás csak az utcai homlokzatok felújítására terjedt ki, mivel a városrendezési tervek[54] szerint a város központja később újjáépül, és ennek keretében az épület teljes egészében restaurálás alá kerül.

A homlokzatok festésére Árkossy Dezső tervező a következő színtervet készítette.

A késő barokk épületrész: a földszinti rész sötétsárga, az emelet világossárga, a párkányok törtfehér meszelést kapnának.

A klasszicista épületrész: ezen a részen a földszinti rész sötétzöld, az emelet világoszöld lett volna, a tagozatok törtfehérek.

A romantikus épületrész: ez a homlokzat egyszínű barna festést kapott volna, a szemöldökpárkányokat sötétebb barnára festették volna.[55]

A műszaki leírásból nem derül ki, hogy a színtervnek az épület korábbi színeihez van-e kapcsolata. Igazából arra vonatkozóan sincs adatunk, hogy ez megvalósult-e. Nagy valószínűséggel nem.

Statikai szakvélemény, 1967. június 7.

A szakvéleményt alapvetően négy kérdés vizsgált meg. Az első, és talán a legfontosabb kérdés annak megállapítása volt, hogy a ház árkádosítása az alapokra többletterhelést nem ad. Az egykori nyílások (eredetileg ablakok) kiszélesítésének nincs akadálya, mivel a kialakítandó pillérek vasbeton köpennyel kellő teherbírásúvá alakíthatóak.

A kiszélesített nyílások áthídlására acélgerendákat javasol, vagy a helyett új boltövek készítését.

Az épület csaposgerenda födémeiről megállapítják, hogy azok sok helyütt erősen korhadtak.[56]

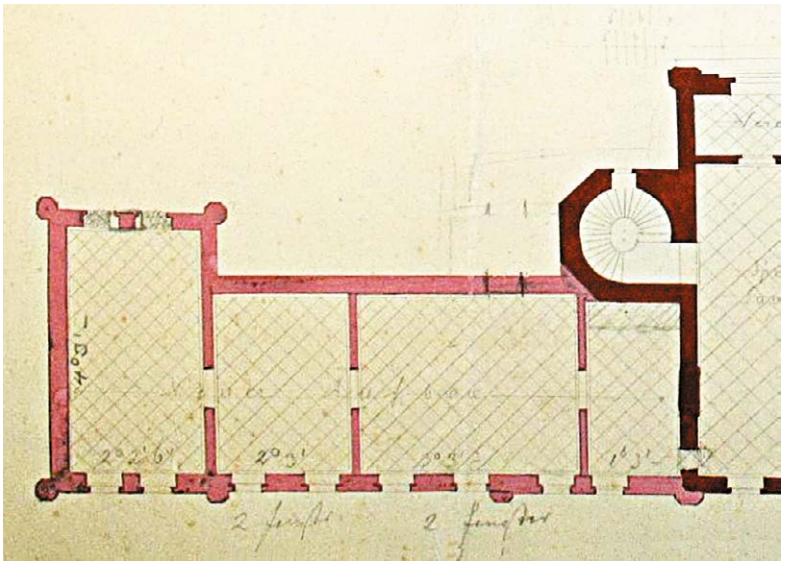
Az 1969. július 7. átalakítási felújítási tervek és azok megvalósulása

Az Augusz-ház tatarozásával kapcsolatban számos terv készült. Megvalósulásuk azonban már erősen kétséges. Az épület rossz állapota jól látható az 1968-ban készült fotókon. Ezek alapján egyértelmű, hogy a korábbi tatarozási tervek nem, vagy csak részben valósultak meg (36–37. kép).

Az 1967. évi tatarozás tervei is az íróasztalfiókban maradtak. Az épület eléggé lepusztult állapotban volt. A keleti szárny bontása is csak 1968-ban történt meg, ettől számíthatjuk a felújítási munkák kezdetét (33a-b. kép).

Az 1969. évi terveknek a tatarozáson kívül még egy fontos csomópontja van. Ez a déli épületrész

[54] HEGYI – CHRENÓCZY 1974, 101; CIFKA 1982. Az 1980–1982-ben készült városrendezési anyaghoz.
[55] Homlokzat-felújítás, Szekszárd, Széchenyi u. 38. MÉM MDK, ltsz.: 6993.
[56] Statikusszakértői vélemény, Szekszárd, Széchenyi u. 38. felmérésével kapcsolatban. MÉM MDK, ltsz.: 7440.; 6998.

32. kép. Az 1866. évi alaprajz részlete, első emeleti ráépítés (MNL TML XIII. 2. Vegyes iratok, 18. pall.; fotó: Vincze Andrea, MNL TML)

33a-b. kép. Az épület keleti homlokzatának északi fele, a keleti szárny elbontásakor (MÉM MDK foatótár, ltsz.: 9193)

árkádosítása. A műszaki leírásokból nem derül ki, hogy ennek mi volt az oka. Nagy valószínűséggel az okokat az 1966. évi városrendezési tervben kell keresnünk, aminek a lényege a város kelet–nyugati tengelye mentén kialakult térlánc továbbfejlesztése, és az ehhez kapcsolódó földszintes zsúfolt beépítési területek átépítése volt a feladata.[57]

Az árkádosítás annyira volt ésszerű, mint a bazársor vagy az egykori selyemgombolyító épületének elbontása. A politikai cél egyértelmű: a város polgári arculatának eltörlése. Mindezt jól szemlélteti, mintegy megkoronázza az üressé vált területen a város fölé magasodó pártház megépítése.

Az átalakítás programtervének rövid ismertetése

Árkádosítás

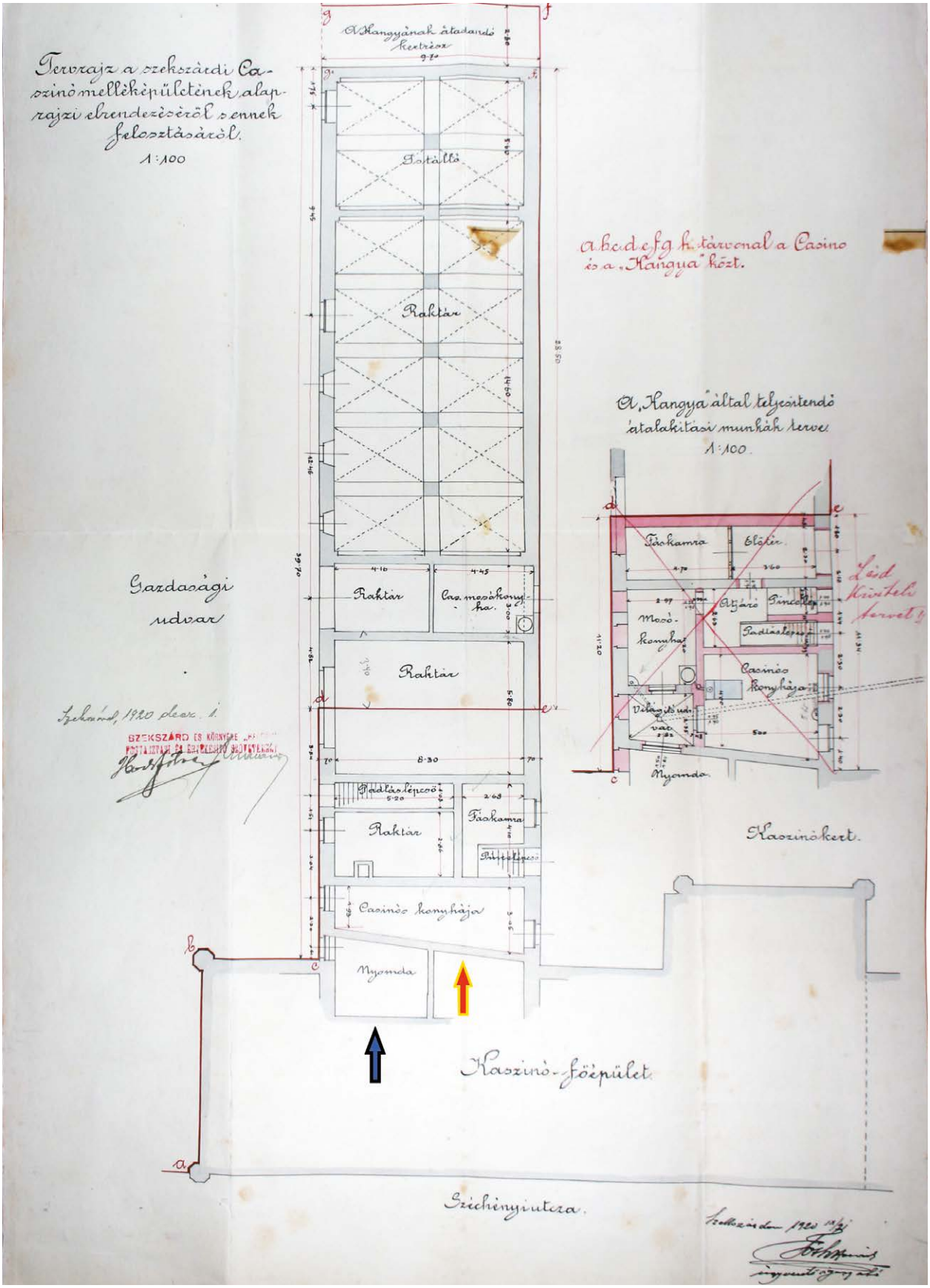
A kapualjtól délre eső rész, a Széchenyi utca mentén lévő épülettraktus, valamint a Mártírok terére (ma Szent István tér) forduló traktus árkádosításra került. A megmaradó belső magban kerülnek kialakításra az árkádra nyíló kereskedelmi egységek, a szükséges kiegészítő helyiségekkel.

Az árkádosítás folyamán a meglévő nyíláskiosztások megtartását tervezték. A déli oldalon azonban a meglévő nyílásokon kívül még egy plusz árkádnyílás megnyitását tervezték. A Mártírok tere felől, a keleti oldalon természetesen új árkádnyílásokat kellett nyitni.

Kapualjtól északra lévő földszinti épületszakasz átalakítása

Az úgynevezett romantikus épületrész földszintjén, a kapualjtól északra került kialakításra az idegenforgalmi iroda. Itt a boltozatok megmaradtak, de egyes közfalakat elbontottak, ezeket boltíváthidalással kiváltották. A háromboltszakaszos északi részen tervezték kialakítani a hivatalvezetői irodát, amelyből a boltöv mentén leválasztják az irattárat. A helyiségekben teljes vakolatfelújítást, teljes padló- és nyílászárócserét terveztek.

[57] HEGYI – CHRENÓCZY 1974, 101; CIFKA 1982.

34. kép. A keleti szárny alaprajza és csatlakozása a nyugati szárnyhoz (MNL TML X. 54. A Hangya szövetkezet anyagai)

Emeleti átalakítások – Zeneiskola

A korábbi meglévő válaszfalrendszer elbontását tervezték, *„ugyancsak használhatatlanok a belső nyílászárók, és a padlóburkolat."*[58] Ez gyakorlatilag az emeleti helyiségek teljes átalakítását jelentette. Ennek ismertetésére az alaprajzi értékelésnél térünk ki.

Külső homlokzatok tatarozása

Az épület külső vakolathelyreállítása az eredeti részleteknek megfelelően – újonnan készítendő. A lábazatot a helyszínen felhordott, szemcsézett műkőből tervezték készíteni, amelynek vízszigetelési (csapadékvíz?) funkciója is lett volna.

A külső nyílászárók eredeti formájuk megfelelő új nyílászárókkal cserélendők ki – egyes különleges nyílászárók kivételével.[59]

A ház alaprajzi kialakítása az 1969–1970-es átalakítások után

A továbbiakban arra keresünk választ, hogy a tervezett változások hogyan valósultak meg. Az egykori Augusz-házból mi az, ami megmaradt eredeti állapotában, és mi az, ami az átépítés. Elsőként az alaprajzokat elemezzük végig, majd a homlokzatokat. A tervezett állapot rajzait hasonlítjuk össze a mai és a korábbi felmérésekkel.

Földszinti alaprajz déli fele

Összehasonlítva az 1959. évi földszinti alaprajzot (38. kép) az 1969. évivel (39. kép), a földszinti alaprajzon azt látjuk, hogy eredeti állapotában csak a 26. képen a 013–015. számú helyiségek maradtak meg. Eredeti helyén maradt az emeletre vezető lépcsőház is. A többi közfal részben vagy egészében elbontásra került.

Nagyméretű nyílással törték át a 04. számú helyiség kapualj felőli falát. A nyugati falon csak az egykori ablakokat alakították át árkáddá. A keleti főfalon a földszinten egyáltalán nem volt nyílás, így itt minden árkád utólagos faláttörés eredménye.

A déli falon a műleírás is öt árkádot említ, és a földszinti alaprajzon is öt nyílást találunk (39. kép). A valóságban azonban csak az emeleti ablakok tengelyében találunk nyílásokat, vagyis a déli oldalon csak négy árkád valósult meg (2. kép).

Az árkádosítás azonban nem csak a válaszfalak jelentős részének az elbontását jelentette, annak egyenes következménye volt a födém elbontása is. A 40. képen jól látható az új födém rétegrendje. Az új födém vasbeton födémgerendákból készült, és erre került a salakfeltöltés, majd 5 cm vastag aljzatbeton, és végül a 2,2 cm vastag parketta. Alulról a vasbetongerendák alatt rabic álmennyezetet terveztek. Azt nem tudjuk, hogy a terv pontosan hogyan valósult meg, a rabic álmennyezet azonban biztosan nem készült el; ma itt síkfödém van.

Földszinti alaprajz északi fele

Az árkádosításhoz mérten az épület északi felében viszonylag kevés átalakítás történt. A 41. kép 06. és 07. helyiségei közötti válaszfalat elbontották. Az elbontott fal helyét sűrű pöttyözés jelöli (35–36. kép). Az északi helyiség (41. kép 09. helyiség) második és harmadik boltszakasza közé viszont építettek egy válaszfalat. Ma ez a válaszfal már nincs meg, helyette a helyiség keleti negyedében építettek egy új válaszfalat.

A keleti szárny elbontása után a keleti falban három új ablakot alakítottak ki. Korábban itt csak két ajtó vezetett a keleti épületszárnyba (41. kép 06. helyiség; 42. kép).

A keleti épületszárny elbontása után meg kellett építeni az északi helyiség délkeleti sarokpillérének az alsó földszinti részét. Ez a sarokpillér 1866-ban ráépült a földszintes keleti épületszárny

[58] Műszaki leírás, jelzőszám: 8648/68, 9. MÉM MDK, ltsz.: 9467.
[59] Műszaki leírás, jelzőszám: 8648/68, 10. MÉM MDK, ltsz.: 9467.

35. kép. Az Augusz-ház keleti homlokzata a keleti szárny részletével, 1967. április 30. (MÉM MDK, ltsz.: 741)

36. kép. Az épület nyugati homlokzatának középső és déli része 1968-ban (MÉM MDK, ltsz.: 9193)

37. kép. Az épület keleti homlokzatának déli fele 1968-ban (MÉM MDK, ltsz.: 9193)

északi falára, vagyis a pillérnek nem volt földszinti része. A 33. képen a pillér alsó részének hiánya nagyobb nagyításnál egyértelműen látható. A pillér földszinti részének megépítését sraffozás jelöli a 42. képen.

Az északi helyiségnél az utcai fronton helyreállításra került a két eredeti ablak. Korábban az itt lévő nagyméretű kirakat létesítésekor elbontották a helyiség utcai ablakát (43. kép). A visszaállított falszakaszt ebben az esetben is sraffozással jelölték (36. kép). Az utcai homlokzat eredeti állapota a 24. képen látható.

A 43. képen a kék-piros nyíl egy falfülkére mutat. A falfülke minden bizonnyal egy korábban elfalazott ablak volt. Ezt a nyílást ablakként állították helyre.

Az északi helyiség (41. kép 09. helyiség) délkeleti falán egy ablakot terveztek nyitni (42. kép). Ezt az ablakot azonban vagy elfalazták az utóbbi időben, vagy már a helyreállítás során tervmódosítás történt, és meg sem építették.

Emeleti alaprajz déli fele

Az emeleten történt átalakítás mértékének megítéléséhez a 20. századi felmérések mellett rendelkezésünkre áll az 1866. évi alaprajz is (21. kép). A tervezett állapot mellé azonban itt be kell vonni az elemzésbe a 2020. évi alaprajzi felmérést is, ez az, ami megvalósult, azaz a ház emeleti részének mai állapotát mutatja (22, 44. kép).

Összevetve a tervezett állapotot a mai alaprajzzal, azt kell mondanunk, nagyon boldogok lehetnénk, ha csak annyi történt volna, mint amit eredetileg terveztek.

Az 1a-c. helyiség gyakorlatilag megtartotta eredeti kialakítását. A vékony válaszfalak utólagosak. Az 1. és az 5. helyiség közötti válaszfal ma normál falvastagságú, az 1959. évi (31. kép) és az 1969. évi (38. kép) felmérési rajzokon azonban itt egy vékony falat látunk. Tény azonban, hogy a fal ugyanott van, ahol az 1866. évi felmérésen is látható. A fal eredeti helyére visszaépített válaszfalnak tekinthető.

A 2. helyiség eredeti állapotában maradt fenn. A 3–7. helyiségek közötti válaszfalak nem tekinthetőek eredetinek. Az eredeti terv szerint a 4. és 6. helyiségek közötti eredeti válaszfal megmaradt volna, ennek ellenére elbontásra került. A mai válaszfal utólagos.

A lépcsőház megmaradt eredeti helyén, északi és déli fala eredeti. A lépcsőház utáni 15. számú helyiség északi és déli fala eredeti, a folyosó felőli fala azonban már nem. A helyiséget több válaszfallal felosztva vizesblokkot alakítottak itt ki. A helyiség eredeti ablakait itt átalakították.

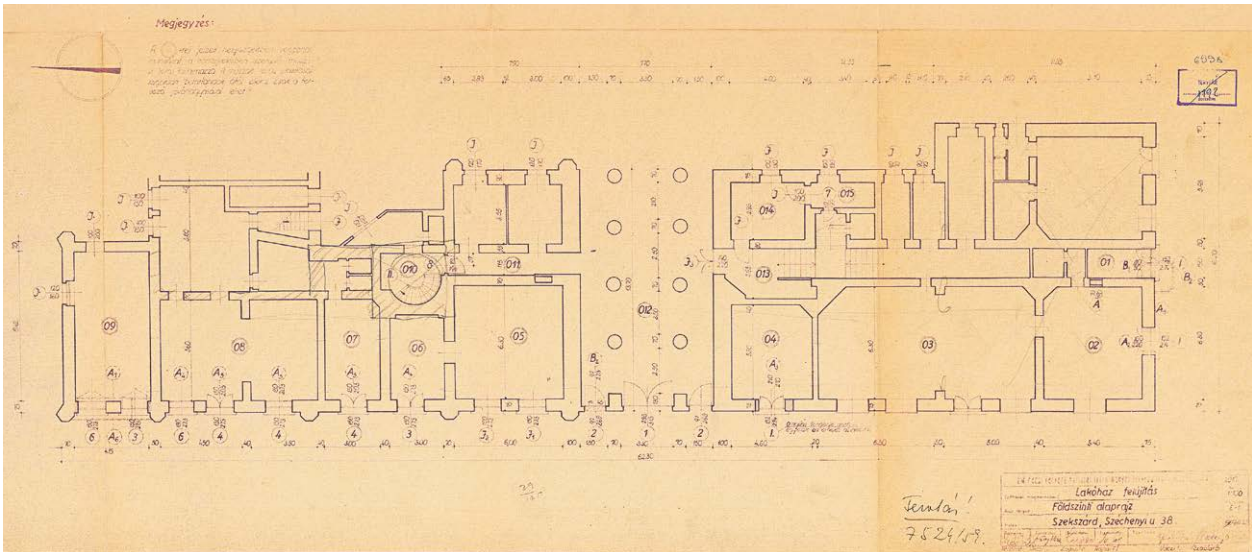
A 8. helyiségnek csak a folyosó felőli falát bontották el, helyére csak egy vékony válaszfal került. A 7–8. helyiség közötti válaszfal eredetileg elbontásra került volna, és ide egy beépített szekrénysort akartak elhelyezni. Ez azonban nem valósult meg.

A 9–14. számú helyiségek eredetileg egyetlen nagyobb teret alkottak, ezt azonban előbb négy, majd hat kisebb helyiségre osztották fel, vékony válaszfalakkal (21. kép). Eredetileg ez volt a ház hallja (fogadóterme).

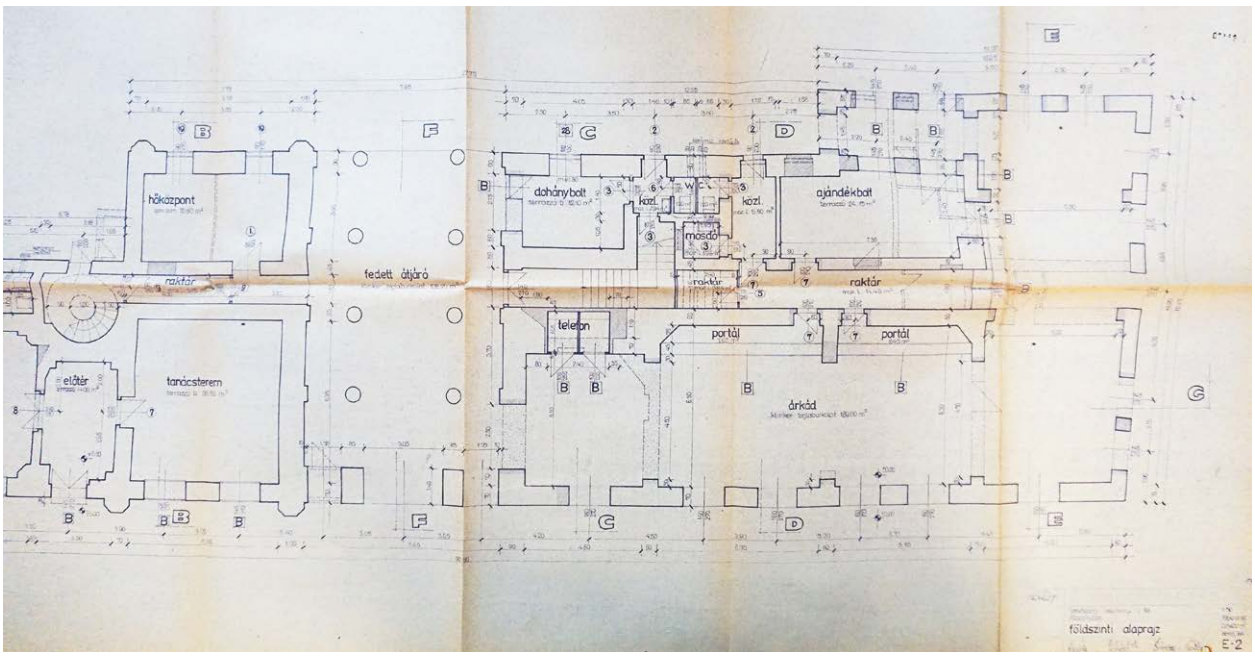
Emeleti alaprajz északi fele

A ház északi felének emeleti részén az 1969. évi tervben a korábbi válaszfalakkal itt sem bántak kíméletesebben, mint a déli részen (44. kép). El akarták bontani még az északi nagyterem déli falát is, a 22. és 21. helyiség közötti válaszfalat. Ez a helyiség az épület alaprajzi kialakításának egy meghatározó eleme ugyanúgy, mint az ebédlő a zárterkéllyel vagy a hallal.

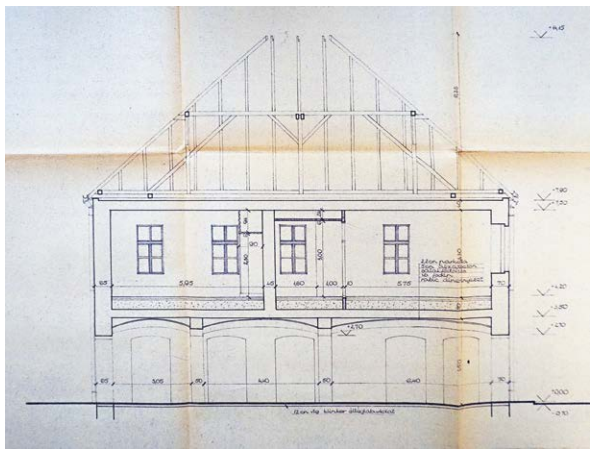
Az F3 folyosó, mint láttuk, nem szerepel az 1866. évi terven. Akkor azonban az épület egy család tulajdona volt; annak a lakása, így az egymásba nyíló szobasor a mindennapi használat során nem jelentett gondot (21. kép). Attól kezdve azonban, hogy az épületnek közösségi funkciója van, a folyosóra szükség van a mindennapi használat során.

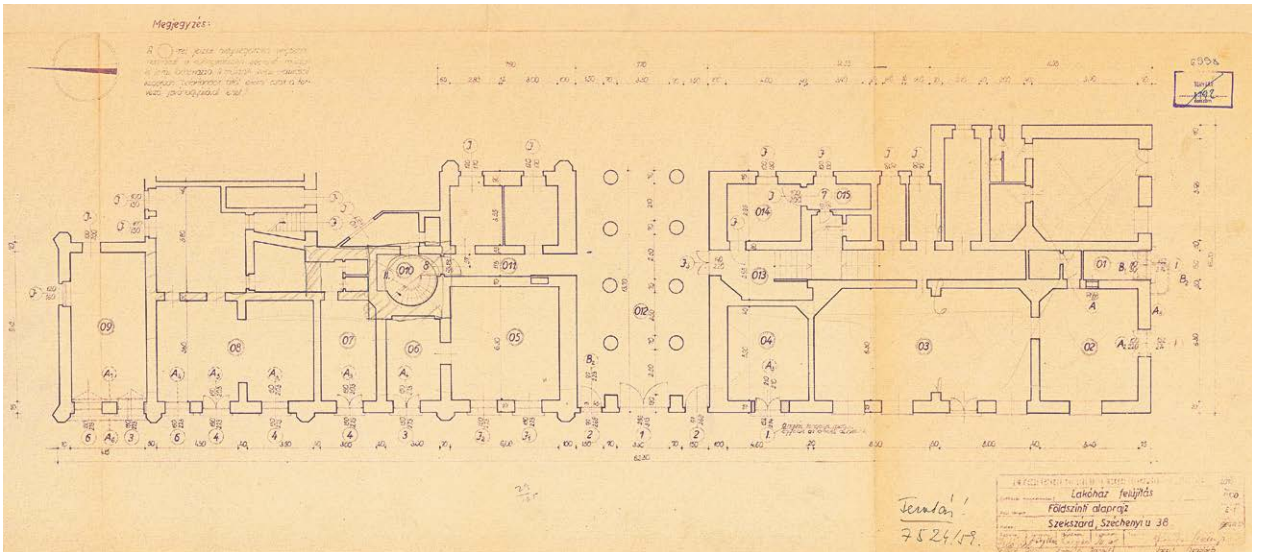
38. kép. Az épület földszinti déli részének alaprajza 1959-ben (MÉM MDK, ltsz.: 6998)

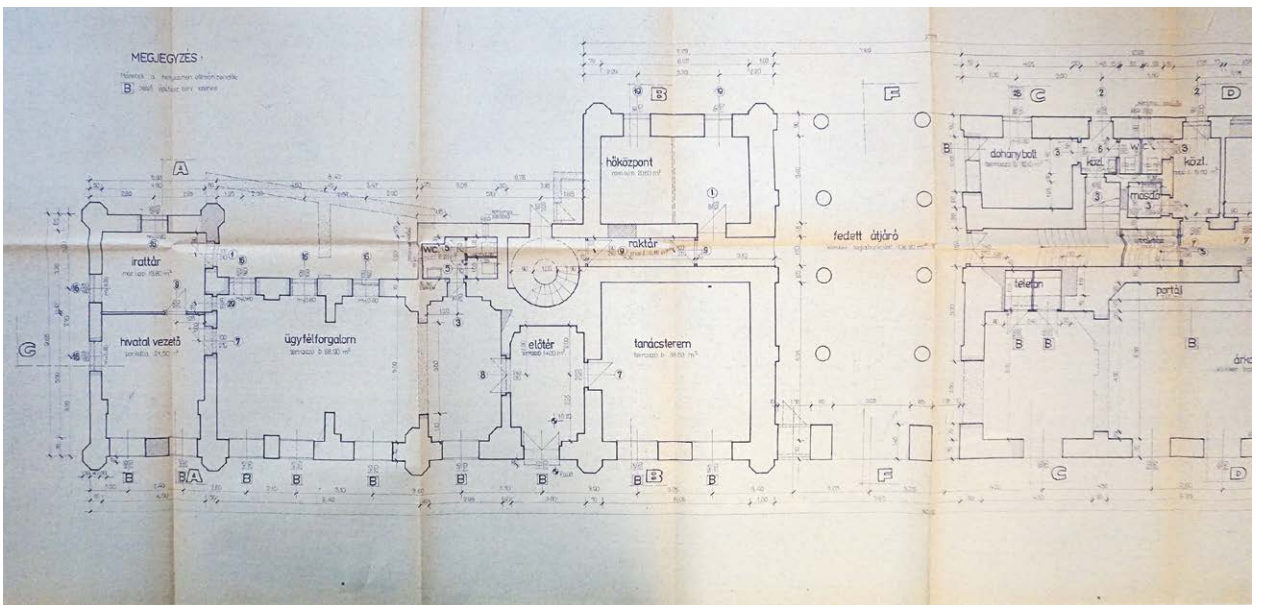
39. kép. Az épület déli részének földszinti átalakítási terve (MÉM MDK, ltsz.: 9193)

40. kép. Az árkádsor déli metszete (E–E metszet) (MÉM MDK, ltsz.: 9193)

41. kép. Az épület földszinti északi részének alaprajza 1959-ben (MÉM MDK, ltsz.: 6998)

42. kép. Az épület északi részének földszinti átalakítási terve (MÉM MDK, ltsz.: 9193)

Összehasonlítva a tervezett és a megvalósult állapotot (22, 44. kép) jól látható, hogy az említett válaszfal ugyan megmaradt, de a folyosót meghosszabbították az épület északi főfaláig. Az egykori északi nagytermet három felé szeletelték, megszüntetve így a térélményt (22–23. helyiség F3 északi vége).

A 44. képen szaggatott vonalakkal és sűrű pontozással jelölték ezen elbontandó válaszfalakat. A 17–21. helyiségek válaszfalai nem eredetiek.

A keleti épületszárny elbontása itt is azt eredményezte (akárcsak a földszinten), hogy új ablakokra volt szükség a keleti oldalon, hiszen ott korábban csak két ajtó volt. Ezért a keleti falnak a 23. és 24. helyiségek közötti szakaszán három új ablakot nyitottak. Ezek az ablakok egy tengelyben vannak az alattuk lévő, szintén újonnan létesített ablakokkal.

A ház homlokzatai az 1969–1970. évi átalakítások után

A ház homlokzati változásait a belső átalakítások kapcsán részletesen elemeztük. A külsőn bekövetkezett változásokat három pontban lehet összefoglalni: 1. a déli rész árkádosítása; 2. a bejárati kapu

43. kép. Az épület északi és nyugati homlokzata 1968-ban (MÉM MDK fotótár, ltsz.: 088.546_aN)

és a két oldalajtó ajtószárnyainak megszüntetése; 3. az északi oldalon egy, a keletin három földszinti és három emeleti ablak létesítése.

Egy háznak a homlokzati kialakítás mellett jelentős elemét képezi a falak színezése, festése is. A ház eredeti külső homlokzati színeiről nincs adatunk, a leírások nem említik. Színes fotó nem maradt fenn erről az épületről. Kutatás abban az időben nem történt.

Fennmaradt azonban az 1969. évi tervdokumentációban a színezési terv. A színezett rajzokhoz lényegesebb leírás nem tartozik. A terv műszaki leírásából annyit tudunk meg, hogy a homlokzat nagyon rossz állapotban volt: *„A homlokzatvakolatot tekintve annak rossz állapotára teljes egészében újra kell készíteni, a kifagyott téglák pótlásával és a hézagok kimélyítésével. Az egész homlokzat különlegesen javított homlokzatvakoló habarccsal készül. Az erősen tagolt felületekről, az épület beállványozását követően részletes felmérést végzünk, ennek alapján az összes részletről külön tervet fogunk szolgáltatni. A vakolatok elkészülte után a homlokzat színes meszelést kap több rétegben.”*[60]

Azt említett színterven kívül, az egykori TOTÉV tervanyagából a szekszárdi levéltárba került anyagban valóban vannak a tagozatokról sablontervek.[61]

A tervdokumentáció színezési terve művészettörténeti alapon három részre osztja az épület homlokzatát, a korábban már megismert módon, mint azt az 1967. évi homlokzatfelújítási terv esetében is láttuk. Az elv ugyanaz, csak a színek mások.

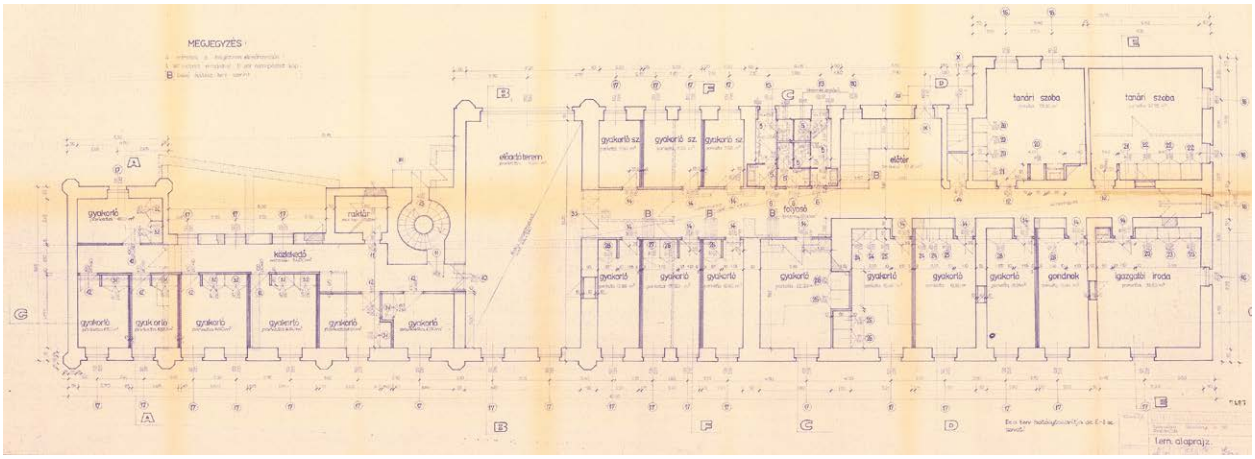
Az épületnek ilyen jellegű felosztása valóban logikusnak tűnk, azonban az épület tényleges építési peridusaival nem esik egybe. Az 1866. évi tervek ismertetésekor láthattuk, hogy eredetileg az egész épületet romantikus stílusban át akarták építeni. Az 1866. évi munkák során sem arról volt szó, hogy lebontják az egész épületet és újat építenek romantikus stílusban. Történt egy emeleti ráépítés (bővítés) és egy homlokzati átalakítás. A homlokzati átalakítás érintette a korábbi épületrészeket is. Azt azonban nem tudjuk, miért állt meg az épület felénél.

Tény, hogy kialakult egy egyetlen tulajdonos kezében lévő épületegyüttes, az egész az ő tulajdonában van, és az ő és családja lakóházát képezi, homlokzati kialakítása azonban három építészeti periódushoz tartozik. Az így kialakult színezés azonban azt a látszatot kelti, hogy a romantikus épületrésznek nincs északi és déli fala. Mint ahogy nincs is, hiszen nem egy önálló épület, csak egy önálló homlokzati egység.

A színezés kapcsán ki lehetne indulni abból is, hogy egy tulajdonos, egy épület, egy szín. Ez sem lenne azonban jó megoldás, hiszen összemosná a homlokzaton fennálló tényleges különbségeket.

A 45. képen láthatjuk az 1969. évi színezési tervet. Alapvetően ez valósult meg, ez van napjainkban is. Az eltérés csak annyi, hogy a romantikus épületrész ma inkább rózsaszínű, szemben a tervezett sötétvörössel. Lehetséges, hogy a vörös szín az évek alatt kifakult az UV sugárzás hatására.

[60] Horvát László tervező: Műszaki leírás, Szekszárd, Széchenyi u. 38. átalakítási munkáiról. Szekszárd, 1969. július 31. MÉM MDK, ltsz.: 9467.
[61] MNL TML XXIX. 28. Tolna Megyei Tanácsi Építőipari Vállalat iratai. Tervtár, 703. doboz, Szekszárd, Széchenyi u. 38. 1970.

44. kép. Az épület déli részének emeleti átalakítási terve (MÉM MDK, ltsz.: 9463)

45. kép. Az Augusz-ház színezési terve 1969-ből (MÉM MDK, ltsz.: 14355)

A tetőtér beépítése – Tatarozási munkák 1994-ben

A tetőtér beépítésére a zeneiskola megnövekedett helyigénye miatt került sor. A tatarozásra az épület vizesedéséből eredő homlokzati sérülések miatt volt szükség. A tető és az ereszcsatorna rossz állapota miatt bekövetkezett leázások miatt is jelentősen károsodott a homlokzatok vakolata és festése. A homlokzatok javítása a korábbi színek megtartásával történt.

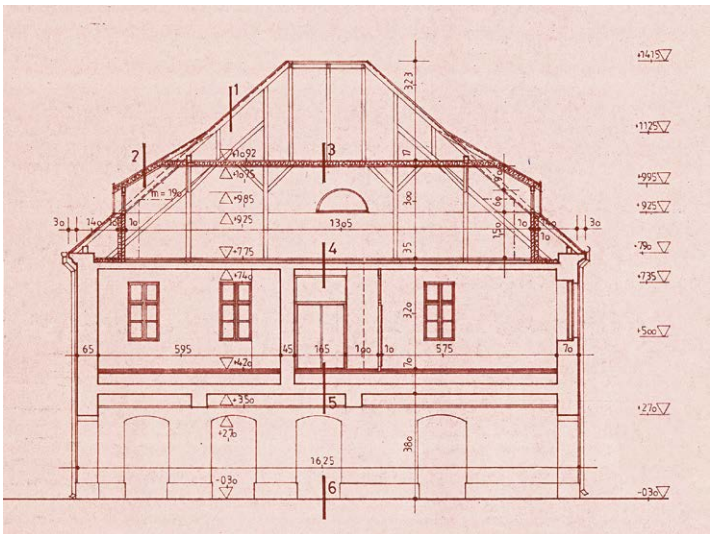
A ház bővítésére a kapualjtól délre lévő épületrész tetőterében került sor. A tetőtér eredeti tetőszerkezetét a korábbi felmérésekről, hossz- és keresztmetszetekről ismerjük. Turányi Erzsébet műemlékvédelmi felügyelő[62] szakhatósági kikötései között szerepelt ugyan, hogy a barokk fedélszékről a munkák megkezdése előtt felmérési dokumentáció készüljön. Ilyen dokumentáció, ha készült is, ma nem tudni, hol található.

A régi tetőszerkezetről az állagfelmérési-felújítási szakvéleményben ezt olvashatjuk: *„A fedélszék, három, illetve hat állószékes kötőgerendás megoldású. Héjalása cserép."*

A tervezett tetőtéri beépítéshez a régi, főként fából készült padlásfödémet el kellett bontani. A régi födém nem bírta volna el az új használatból eredő igénybevételt. Az új födém Trigon gerendák közé helyezett EB 60/19-es béléselemekből készült.

A padlástérben kialakított új részre a régi lépcső meghosszabbításaként egy háromkarú, monolit vasbeton lépcső készült. Az új lépcső vasalása a szélső és a hosszanti falra lett felfektetve.

[62] TURÁNYI – PATKÓ 1999, 119. Tolna megye műemlékvédelmét az elkészült emlékeket ismertetve az Augusz-ház felújításáról is esett szó a cikkben.

46. kép. Az Augusz-ház nyugat–keleti metszete, a tetőtér beépítésével (MÉM MDK, ltsz.: 38988)

A régi tetőszerkezet elbontása után, az új tető a régit lekövető formában, ahhoz hasonló szerkezettel készült el. A tetőtéri megvilágítására a tetőszerkezetben kialakított ökörszemablakok szolgáltak (46. kép).[63]

A tetőtérben kialakított helyiségek alaprajzi kialakítása műemléki szempontból érdektelen. Műemléki szempontból sokkal inkább fontosabb az, hogy mennyiben változik meg a műemlék jellege. A belsőben sajnos nagyon megváltozott: a tetőszerkezetből semmi sem látható. Kívülről a változás nem annyira drasztikus. A tetősík, a tető kontyolása és a tetőgerinc magassága, ugyanolyan maradt. Változást az ökörszemablakok jelentenek. Ez a változás azonban nem minden előzmény nélkülit, hiszen a 20. század elején hasonló padlásszellőztető ablakok voltak a tetőn (26. kép).

AZ AUGUSZ-HÁZ ÉPÍTÉSI PERIÓDUSAI – KUTATÁSI FELADATOK

Az épületet művészettörténeti alapon három részre osztja a tervezők, kutatók többsége. Alapvetően meghatározható a déli rész, az úgynevezett késő barokk épület, majd ezt követi a klasszicista rész, vagyis a kapualj, és végül a romantikus északi rész.

Az épületnek ilyen jellegű felosztása valóban logikusnak tűnk, azonban az épület tényleges építési periódusaival nem esik egybe. Az 1866. évi tervek ismertetésekor láthattuk, hogy eredetileg az egész épületet romantikus stílusban át akarták építeni. Az 1866. évi munkák során sem arról volt szó, hogy lebontják az egész épületet és újat építenek romantikus stílusban. Történt egy emeleti ráépítés (bővítés) és egy homlokzati átalakítás.

Az 1866. évi színezett alaprajzon egyértelmű, hogy az újonnan építendő rész pirosra van színezve A régi – 1866-ban már álló – épületrészeket sötétvörösre színezték. Mindez azt is jelenti, hogy a lépcsőházi toronyig már állt az épület. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az egész épület egész a toronyig, sőt a torony is egyetlen építési periódust képez.

1. Építési periódus

Az első katonai felmérés alapján fennáll annak a lehetősége, hogy a déli négy szoba azonos az egykori vendéglővel. Amennyiben ez a feltevés igaz, akkor a nyugati homlokzaton a lépcsőház fala nincs kötésben az emeleti helyiség 5. számú szobájával. Ezzel szemben a nyugati falnak az emeleten a 3–4. helyiség közötti szakaszát kellene kutatni. Ha mindkét helyen falelválást találnánk, igazolódna az a feltevés, hogy az 1–5. helyiség volt a korai 18. századi vendéglő (22. kép).

2. Építési periódus

Az 1866. évi alaprajzon azt látjuk, hogy az észak–déli középfolyosó az egykori könyvtárhelyiségénél véget ér – a 22. képen a 8. és 15. helyiségnél ér véget. Ennek a leglogikusabb magyarázata az lehet, hogy a 19. század elején ez a két helyiség volt az akkor már L alaprajzú ház nyugati szárnyának a két

[63] A zeneiskola bővítése, tetőtérbeépítése és felújítása. MÉM MDK, ltsz.: 38988.

északi szobája. Az egykori fogadó a nagy tűzvészben 1796-ban feltehetően leégett. Ezt az épületet vásárolhatta meg Augusz Antal, és kibővítve újjáépíthette. Amennyiben ez a feltevés helytálló, akkor falkutatás esetén falelválást lehetne találni az emeleti 14. számú helyiség délkeleti sarkánál és az emeleti 8. helyiség délnyugati sarkánál.

3. Építési periódus

Az épület északi bővítésére még a 19. század első felében sor kerülhetett. A lakóház bővítésének a család létszámbeli gyarapodása vagy Augusz Antal társadalmi státuszának emelkedése adta az okát; vagy mindkettő. Az épület bővítésébe beletartozott a mai kapualj, és a kapualj utáni két helyiség. Vagyis mindaz a rész, ami az 1866. évi alaprajzon vörösbarnára van színezve. Az emeleten itt van az egykori hall (ma az emeleten a 9–12. és a 16. helyiség; 22. kép). Feltehetően ennek a résznek végig klasszicista homlokzata lehetett. Ezt a feltevést az egykori hall délkeleti és délnyugati sarkában végzett kutatással lehetne igazolni vagy cáfolni.

3a. Építési periódus

Az utcai szárny toronytól nyugatra lévő része és az elbontott keleti szárny tartozik ide. Nem tudjuk, ezek a földszintes épületrészek pontosan mikor épülnek. Amit biztosan állíthatunk, hogy Szekszárd 1864. évi térképen már az általunk ismert alaprajzi kiterjedéssel ábrázolták azokat; vagyis az 1860-as évek elején (a térképészeti felmérések idején) már biztosan álltak. A másik állítás igen egyértelmű, a térképi ábrázoláson egy határozott vonal választja el az emeletes épületrészt a földszintestől.

4. Építési periódus

Szigorúan véve csak a nyugati szárnynak toronytól északra lévő emeleti része tartozik ide. Mint azonban tudjuk, a romantikus homlokzatátépítés a kapualjtól kezdődik.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az összegyűjtött történeti adatok, a különféle felújítási tervek, a fennmaradt fotók, képeslapok áttekintése lehetővé tette az épület története pillanatnyilag meghatározható periódusainak összefoglalását. További eredmények a tervezett felújítás során elvégzendő, elvégezhető műemléki kutatástól várhatóak. Ezek tisztázhatnak jelenségeket, amelyek pusztán a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem értelmezhetőek.[64]

[64] Köszönettel tartozunk a Magyar Építészeti Múzeum Műemléki Dokumentációs Központnak, munkatársainak, Kovács Gergelynek a kutatás során nyújtott segítségéért. Köszönettel tartozunk a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltár igazgatójának, Ruzsa Évának a levéltárban végzett kutatás és az anyagok felhasználásának engedélyezéséért. A munka során Asztalos Zoltán igazgatóhelyettesnek külön köszönjük a kutatás során adott értékes tanácsait, segítőkészségét. Marosi Tibor levéltáros és Muthné Daróczi Szilvia könyvtáros segítségét is köszönjük. A Wosinsky Mór Múzeumban Lovas Csilla művészettörténész és Kalányos Szilvia gyűjteménykezelő segítette munkánkat.

IRODALOMJEGYZÉK

BODNÁR 1942 — BODNÁR István: *Bezerédj István és a százéves szekszárdi kaszinó. Emlékkönyv Bezerédj István szobrának leleplezési ünnepére.* Szekszárd 1942. Hasonmás kiadás: Szekszárd 2002.

CIFKA 1982 — CIFKA Anna: A szekszárdi településcsoport általános rendezési tervének településtörténeti tanulmányából. *Műemlékvédelem* 26 (1982) 167–176.

CSERNA 1999 — *Családi levéltárak repertóriumai.* Szerk. Cserna Anna. Szekszárd 1999. (Segédletek I.)

CSERNA 2018 — CSERNA Anna: Illúziók és reformok kora. In: *Szekszárd, ahol élünk. Várostörténet mindenkinek.* Szerk. Viliminé Kápolnás Mária. Szekszárd 2018, 169–209.

EÖTVÖS 1881 — EÖTVÖS K. Lajos: Szegzárd. *Vasárnapi Ujság* 1881. szeptember 4. (XXVIII. évf. 36. sz.) 566, 568.

EVLIA 1985 — *Evlia cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford. Karácson Imre. Budapest 1985.

FEDELES – SARBAK – SÜMEGI 2009 — FEDELES Tamás – SARBAK Gábor – SÜMEGI József: *A középkor évszázadai (1009–1543).* Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs 2009. (A Pécsi Egyházmegye története I.)

GERE 2008 — GERE László: A szekszárdi vár az írott források es az eddigi ásatások alapján. *Castrum* 8 (2008) 67–70.

HADNAGY – PRAHÁCS 1969 — HADNAGY Albert: Liszt szekszárdi kapcsolatairól. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és jegyzetekkel ellátta Prahács Margit. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* II (1969) 219–265.

HAMBURGER 1986 — HAMBURGER Klára: Liszt Ferenc és Szekszárd. *Dunatáj* IX/3 (1986) 4–12.

HEGYI – CHRENÓCZY 1974 — HEGYI Ferenc – CHRENÓCZY László: A városszerkezet kialakulása, tervszerű városfejlesztés a felszabadulás után. In: *Szekszárd.* Szerk. K. Balogh János – Letenyei György – Mátyás István. Szekszárd 1974, 89–104.

HUSEK 1997 — HUSEK Rezső: Bevezetés Liszt Ferenc leveleihez. A szekszárdi Liszt-kultuszról. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 6 (1997) 299–416.

KARÁCSON 1904 — KARÁCSON Imre: *Evlia cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* I. Budapest 1904.

MEHRWERT 1884 — MEHRWERT Ignác: *Jegyzőkönyv Tolnamegye monographiájának megírásához beszerzett adatokról Szekszárd nagyközséget illetőleg.* Paks 1884.

MÉSZÁROS 1967 — MÉSZÁROS Gyula: Árpád-kori és késő-középkori telepmaradványok Szekszárdon (Siedlungsreste aus der Árpádenzeit und dem Spätmittelalter in Szekszárd). *Archaeologiai Értesítő* 94 (1967) 87–97.

MIKLÓS 2007 — MIKLÓS Zsuzsa: *Tolna megye várai.* Budapest 2007. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.)

ÓDOR 2018 ÓDOR János Gábor: Régi idők emlékei. In: *Szekszárd, ahol élünk. Várostörténet mindenkinek.* Szerk. Viliminé Kápolnás Mária. Szekszárd 2018, 34–63.

PÉTERFI 1989 V. PÉTERFI Zsuzsa: Szekszárd a római korban. In: *Szekszárd város történeti monográfiája* I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1989, 11–16.

ROSNER 1989 ROSNER Gyula: Szekszárd korai története. In: *Szekszárd város történeti monográfiája* I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1989, 3–8, 349–356.

ROSNER 1989 ROSNER Gyula: Szekszárd a népvándorlás korában. In: *Szekszárd város történeti monográfiája* I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1989, 17–38, 357–361.

SUDÁR 2014 SUDÁR Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Magyar történelmi emlékek, adattárak.* Budapest 2014.

SUDÁR 2018 SUDÁR Balázs: *Szekszárd története a török korban (1541–1686.)* In: *Szekszárd, ahol élünk. Várostörténet mindenkinek.* Szerk. Viliminé Kápolnás Mária. Szekszárd 2018, 110–135.

TÖTTŐS 1986 TÖTTŐS Gábor: *Szekszárd.* Szekszárd 1985.

TÖTTŐS 2008 TÖTTŐS Gábor: *Szekszárd, mesélő útikönyv.* Paks 2008.

TUCSNI 1956 TUCSNI László: Liszt Ferenc emlékezete. *Tolnai Napló* 1956. október 18. (XIII. évf. 246. sz.) 4.

TURÁNYI – PATKÓ 1999 TURÁNYI Erzsébet – PATKÓ Sándor: Tolna megye védi műemlékeit. *Műemlékvédelem* 43/1 (1999) 115–122.

VERES 2006 VERES Lujza: Augusz-ház együttese. In: *Magyarország műemlékjegyzéke. Tolna megye.* Szerk. Lővei Pál. Budapest 2006, 98–99.

VIZI 2013 VIZI Márta: Jelentés a Szekszárd, Béla királyt tér 1. alatti vármegyeháza területén végzett megelőző feltárási munkákról (Lelőhely azonosító: 23371, műemléki törzssz.: M 4063). *Műemlékvédelem* LVII/6 (2013) 407–414.

VIZI – GERE 2017 VIZI Márta – GERE László: A szekszárdi vár története. Írott források, térképi adatok és az eddigi régészeti-műemléki kutatások alapján. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XXXIX (2017) 263–313.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd (MNL TML)

MNL TML V. 74. a.	Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Szekszárd város levéltára. Szekszárd (Rendezett Tanácsú, Megyei Jogú) Város Képviselőtestületének iratai. Testületi jegyzőkönyvek (1905–1950)
MNL TML X. 54.	Egyesületek, tömegszervezetek, pártok. Kulturális, népművelő és sportegyesületek. Szekszárdi Kaszinó iratai
MNL TML XIII. 2.	Családok. Augusz család iratai (1722–1893)
MNL TML XXXIII. 1.	Állami anyakönyvi másodpéldányok. Szekszárd Város halotti anyakönyve
MNL TML XXIX. 28.	Vállalatok. Ipari vállalatok. Tolna Megyei Tanácsi Építőipari Vállalat iratai. Tervtár

RÖVIDÍTÉSEK

MÉM MDK	Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest
MNL TML	Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd

The History of the Augusz House

The building complex known as the Augusz House represents a characteristic feature of the city centre of Szekszárd. The designation refers to three adjacent buildings of different periods constructed in close proximity to one another. This study presents the history of the building complex with the aim of reviewing all currently available information concerning the structure, including archival, cartographic, photographic, and other documentary sources. Documentation produced during restoration works has also been examined.

Earlier literature on local historical comprises the view (without citing relevant written sources) that the southern half of the Augusz House was identical with the eighteenth-century *Fekete Elefánt* (Black Elephant) Inn, while the central section of the building was believed to date from the 1820s. According to local tradition, the section supported by sandstone columns was erected on the basis of designs made by Mihály Pollack. The northern section is believed to have been modelled after Miramare Castle near Trieste, and was designed and built by Jakab Stann. However, archival research has not substantiated this rather "romantic" history of construction.

The First Military Survey of 1783 depicts a rectangular building with its longitudinal axis running parallel to Szent István Square at the corner of present-day Szent István Square and Széchenyi Street. This structure may have been the former Black Elephant Inn, which was destroyed in the fire of 1794. Following the fire, the building was either reconstructed or rebuilt and enlarged. However, little information survives regarding the circumstances of these works. It is known that, at the beginning of the nineteenth century, Antal Augusz the Elder first leased the property and subsequently acquired ownership of it. From that point onward, the history of the house became closely intertwined with the history of the Augusz family. The reconstructed southern building must have served as the residence of Antal Augusz at that time, although it was probably smaller than the section presently identified as Late Baroque. This is clearly demonstrated through a comparison of the Second Military Survey with the cadastral map of 1864.

The cadastral map of 1864 further indicates that the southern and wider part of the building complex had already reached the same length as the present-day southern and central sections, corresponding to those architectural elements currently identified as Classicist and Late Baroque. This strongly suggests that the former residential building was enlarged between 1856 and 1864, that is, between the dates of the two maps. During the same period, the northern section of the building complex became shorter and, in all probability, continued to serve as the postmaster's office until 1874. Around this time, the position of postmaster was held by members of the Augusz family.

The building underwent a complete reconstruction in 1866 based on the designs of Hans [Johann] Petschnig. Originally conceived in the Romantic style, the reconstruction was intended to affect all three sections of the building complex. The architectural plans for this renovation have survived to the present day, and comparison with the current structure clearly demonstrates which elements of the original design were ultimately realised.

In the mid-nineteenth century, the proprietor of the building complex was Baron Antal Augusz, *viceomes* (*alispán*) of Tolna County, who frequently hosted Ferenc Liszt there. Following his first

visit in 1846, Liszt returned to the town on several occasions and stayed at Baron Augusz's house in 1865 and 1870.

Antal Augusz's son, Imre Augusz (1859–1886), was the last descendant of the Augusz family line. He bequeathed the house to the town for museum purposes. From 1894 on, the Augusz House was leased by the Szekszárd Casino, during which period several further renovations and modernisations were undertaken.

After the Second World War, ownership of the building changed hands repeatedly, and its physical condition gradually deteriorated. The structure also sustained damage from an explosion that occurred in its immediate vicinity.

During the second half of the twentieth century, as part of the redesign of the town centre, the building was slated for demolition. Nevertheless, following prolonged debates, it was preserved and assigned a new function. In line with this new role, the building underwent further alterations and restoration works. Reflecting contemporary urban planning principles, the formerly enclosed building complex with its private garden was opened towards the east. The eastern wing of the northern section, together with additional parts deemed unnecessary, was demolished. An arcade was created on the ground floor, while the upper floor plan was transformed to accommodate its new functions. The upper floor housed both a music school and a memorial exhibition dedicated to Liszt. The latter was subsequently relocated to the County Hall, and the vacated space was taken over by the music school.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 339–364.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.13

T. KONKOLY LILLA

„Valamikor országszerte híres volt…”

Adalékok a Szegzárdi Dalárda történetéhez (19–20. század)

A hazai dalosmozgalom első nagy korszaka a 19. század elején, a nemzetté válás reformkori folyamataival szoros összefüggésben bontakozott ki. A reformkor eszmei közege – amelyben a függetlenségi törekvések, a polgárosodás igénye és a magyar nyelv megújításának programja egymást erősítve jelentek meg – kedvező feltételeket teremtett a közösségi éneklés új formáinak kibontakozásához. A kóruséneklés ekkor lépett túl az egyházi kereteken, és vált fokozatosan olyan világi mozgalommá, amely egyszerre bizonyult kulturális reprezentációnak és társadalmi-politikai állásfoglalásnak. Az 1830-as és 1840-es években létrejövő, többnyire alkalmi szerveződésű énekkarokat, valamint a nemzeti eszmét megfogalmazó kórusművek előadását társadalmi elismerés övezte. Népszerűvé azonban nem művészi teljesítményük miatt váltak, hanem azért, mert közösségformáló szerepük által a hazafias tartalmak közvetítésének hatékony formái voltak. Ezáltal pedig alkalmasak voltak arra, hogy a nemzeti eszme szélesebb társadalmi körökben is gyökeret verjen.

E folyamatok helyi megvalósulásának egyik példája a szekszárdi férfikari dalosélet kibontakozásának története, amely jól tükrözi a magyar dalosmozgalom 19. századi felívelését, majd válságát. A Szekszárdi Dalárda több mint egy évszázados működése során nemcsak a város kulturális arculatát formálta, hanem aktív részese lett annak az országos hálózatnak is, amelyben a közösségi éneklés a nemzeti önkifejezés egyik közvetítőjévé vált. Tanulmányomban a korabeli sajtó aktuális hírei mellett a Tolna Vármegyei Levéltár Szekszárdi Dalárdával kapcsolatos iratainak felhasználásával igyekeztem felvázolni a dalegylet életének fontosabb eseményeit. A dalárda 19. századi működéséről az egyesület 1870-es évekből származó alapszabálya(i) és az 1880–1890-es évekből töredékes formában fennmaradt jegyzőkönyvi bejegyzései nyújtanak részleges tájékozódást. A dalegylet 20. századból fennmaradt forrásai közül említésre méltóak azok a műsoros meghívók és plakátok, amelyekből a dalárda jórészt két világháború közti repertoárjáról tájékozódhatunk. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy melyek voltak a Szekszárdi Dalárda működésének legfontosabb állomásai, illetve milyen kihívásokkal, nehézségekkel, átmeneti krízisekkel kellett megküzdenie mindezen időszak alatt. Bár fennállása során többször küzdött időszakos válságokkal, mégis 1948. évi megszűnéséig Szekszárd zenei és társas életének egyik meghatározó tényezője maradt.

A POLGÁRI DALOSMOZGALOM KORAI SZAKASZA ÉS SZEKSZÁRDI GYÖKEREI

A világi kórusmozgalom kezdetei a 19. század első felének társadalmi és kulturális átalakulásaihoz köthetők. A polgárság megerősödése és a nemzeti identitás formálására irányuló törekvések olyan új közösségi formákat hívtak életre, amelyekben a közös éneklés kiemelt szerepet kapott. A dalosmozgalom kibontakozását ezzel összefüggésben jelentősen meghatározták a reformkor nyelvpolitikai és művelődéspolitikai törekvései, amelyek a magyar nyelv használatának kiterjesztését és a nemzeti kultúra önállósítását tűzték ki célul. E törekvések keretében a magyar nyelvű, hazafias tartalmú dalok nem pusztán esztétikai élményt nyújtottak, hanem a nemzeti önazonosság kifejezésének fontos eszközeivé is váltak.[1] A hazai kórusmozgalom azonban e korai szakaszban még nem rendelkezett intézményesült keretekkel. Az énekkarok működését többnyire lelkes polgári csoportok, egyesületi kezdeményezések határozták meg. Mindez azonban idővel megteremtette annak feltételeit, hogy a század közepére – szervezettebb formában, dalárdák, dalos egyesületek létrejöttével – kialakuljon a polgári dalosmozgalom.[2]

E folyamat korai mintáit a hazai kórusmozgalom elsősorban külföldi – mindenekelőtt a német nyelvterületen kialakult – szervezeti formák közvetítésével ismerte meg. Az első polgári dalostársaságok hazánkban a német nyelvterületről induló „Liedertafel"[3] – amatőr férfikari mozgalom – mintájára szerveződtek az 1830-as, 1840-es években. A reformkor polgárosodó közege kedvezett az új típusú társulási formák kialakulásának. A dalostársaságok így kezdetben főként városi polgári körökben létrejött férfikari társulatok voltak. Hazánkban legkorábban a német ajkú polgársággal rendelkező nyugati vármegyékben, így Győr, Sopron, illetve Pozsony vármegyében, valamint Pest-Buda és Pécs városokban jöttek létre férfikari társulatok, amelyek a német nyelvű darabok mellett már magyar dalokat, népies műdalokat is énekeltek.[4] E német Liedertafel-hagyomány közvetítésével megalakuló hazai dalegyletek a 19. század második felére már nem pusztán zenei társulások, hanem társadalmi és kulturális szervezetek voltak. Saját alapszabállyal, tisztikarokkal, repertoárral, versenyekkel és ünnepi rendezvényekkel rendelkeztek. Tevékenységükben a művelődés, a társasági élet és a nemzeti eszmerendszer egymást erősítő funkciókat kapott. Működésük érzékenyen reagált a politikai környezet változásaira, a szabadságharcot követő évtizedek korlátozásai éppúgy nyomot hagytak rajtuk, mint a kiegyezés utáni időszak új lehetőségei.[5]

A hazai férfikari mozgalom korai példája lehetett a hagyomány szerint 1833-ban megalakuló szekszárdi férfikar is, amelynek első karnagya a nagy zenei műveltségű Séner János[6] volt. A férfinégyes társulat alapító tagjai voltak még Séner János tanítón kívül Halász József,[7] Schuler József (hanti

---

1 TOKAJI é. n.

2 DOMOKOS 2001, 259; FÓNAGY – KOCSIS 2001, 427.

3 A Liedertafel-mozgalom egy Németországból induló férfikari mozgalom, amelyet Carl Friedrich Zelter (1758–1832) porosz zeneszerző indított útjára Berlinben 1809-ben. A zenei műveltség terjesztése mellett a nemzeti érzés erősítését volt hivatva képviselni a közös éneklés révén, az akkor nehéz időket élő Németország polgári társadalma körében. A mozgalom Európa szerte gyorsan elterjedt. Magyarországon dalármozgalomként honosodott meg, és hatással volt nemcsak a magyar zenei életre, hanem a nemzeti öntudat erősítésére is. MARÓTI 2001, 210–211; FAZEKAS 2007, 6.

4 FAZEKAS 2016, 12; FAZEKAS 2018, 14.

5 TOKAJI é. n.

6 Séner János 1816-ban született Szekszárdon Séner Ferenc és Gyimóthy Rozália gyermekeként. 1833–1848-ig a szekszárdi belvárosi iskola tanítója, majd 1852–1885-ig, nyugdíjazásáig a szekszárdi takarékpénztár pénztárosa. A zenéhez már gyermekkorától fogva *„különös szenvedéllyel ragaszkodott"*. Több hangszeren kitűnően játszott, requiemjével a fővárosi körök figyelmét is felkeltette. Részt vett az 1848/49-es szabadságharcban, amelyben mint honvéd-huszár a *„csákótól a sarkantyúig önmaga ruházta fel magát, még a lovat is ő maga vette"*. A szabadságharc leverését követően egy ideig bujdosott. Alapítója a szekszárdi férfikari társulatnak (1833). Az 1861-ben megalapított Szegzárdi Dalárda karnagya (1861–1872), haláláig az egyesület tiszteletbeli tagja. Séner János. Szekszárd és Vidéke 1889. május 2. (IX. évf. 19. sz.) 2.

7 Halász József 1823-tól állt a vármegye szolgálatában. 1847-től vármegyei számvevő, majd vármegyei főszámvevő (1861). 1848-ban Perczel Miklós tolnai zászlóaljának hadnagya, majd Perczel Mór Zrínyi zászlóaljának főhadnagya, később a tábornok titkára, majd kapitány, 1849. augusztusában őrnagy lett. A szabadságharc leverése után követte őt a száműzetésbe, előbb Törökországba, majd Londonba, onnan a tábornok családjával Jersey szigetére került. 1858-ban amnesztiát kérve hazatért Szekszárdra, ahol a társasági élet egyik fontos szervezője lett. Egy szabadságharcos halála Pesti Hírlap 1882. július 8. (IV. évf. 186. sz.) melléklet 5; Halász József.

kántor) és Kálmán Péter (birtokos). A négytagú férfikar eleinte főként egyházi szertartásokon és „magánkörökben" énekelt négy szólamban. Első nyilvános szereplésükre 1835-ben került sor Stann Erzsébet – a városi bíró nővérének – temetésén. A gyászszertartáson énekelt mű szövegét karnagyuk édesapja, Séner Ferenc belvárosi kántor írta. Létszámuk a következő években is csak lassan indult gyarapodásnak. 1841-ben hat főre, majd az 1848-as év elejére tíz főre emelkedett tagjainak száma.[8]

Nem zárható ki, hogy ez a társulat volt az, amely a Tolna vármegyébe 1841. november 22-én érkező Deák Ferenc – Zala vármegye követének – tiszteletére Augusz Antal kertjében, fáklyás szerenádot adott. *„Ezen nap Tolna ifjúsága is a megye nagy vendége s a hazafi érdem példánya iránt tisztelendő Augusz Antal tb. udvar-kertjében szövétnekes esti zenét adott a szegzárdi polgárság nemzeti egyenruhás hangászkara*[9] *által."*[10] Egy Szegzárdon működő *„hangász-egyesület"* meglétére egyébként a Tolna vármegyei közgyűlés is utalt 1842-ben.[11] Néhány évvel később az országos sajtó már *„a jeles szekszárdi hangászkar"* megjelöléssel tudósít működésükről az Életképek című újság lapjain, amely a pécsi iparvédő egylet táncvigalmán *„víg honi zene"* előadásával váltott ki nagy tetszést a pécsi Nemzeti Casino Hattyútermében.[12] A *„fél Magyarországban"* ismert, *„igen jeles szekszárdi hangászkar"* ekkoriban – ahogyan a korabeli lapok erről beszámoltak – *„a társaságok éltetadó vezéralakja"*, Halász József *„rendelkezése alatt"* állt.[13]

Az 1848/49-es szabadságharc leverése aztán jó időre megakasztotta a hazai dalosmozgalom terjeszkedését, teljesen megszüntetni azonban nem tudta. Bár a következő évek hangulatát az önkényuralom szigorú cenzúrája, a magyar zene, a tánc, a magyar nyelvű színjátszás háttérbe szorítása és a társas összejövetelek betiltása jellemezte,[14] titokban, zárt összejöveteleken azonban továbbra is szólt a magyar dal.

Az országos tendenciához hasonlóan a szekszárdi daltársulat működése is korlátok közé szorult ezekben az években. 1851-ben aztán ismét összejöttek, immáron nyolc taggal folytatva működésüket. Nyilvános fellépést azonban nem – vagy csak hatósági engedéllyel[15] – vállalhattak. Ráadásul 1853-ban – a szabadságharc leverését követően saját birtokára száműzött – Bezerédj István üdvözlésére Hidjára látogató daltársaságot – az elhangzott hazafias énekek miatt – a helyi hatóság újra eltiltotta *„minden nemű actiotól"*.[16] A feszült légkör lassú oldódásával aztán a következő években már nyilvános fellépést is vállalhattak. 1854-ben Garay János szekszárdi költő árváinak segélyezésére rendeztek jótékonysági hangversenyt. Nem sokkal később pedig Bátaszék és Dunaföldvár tűzkárosultjai javára szervezett dalosestjeik eredményeztek szép bevételt.[17] S ahogy a későbbi újság-

TK 1882. július 9. (X. évf. 28. sz.) 2–3.

[8] A Szegzárdi Dalárda történetéhez. TK 1883. április 29. (XI. évf. 18. sz.) 1.

[9] A korabeli források terminológiai ingadozása „hangászkar", „hangász-egyesület", „társulat" ugyanakkor óvatosságra int az egyértelmű azonosításban.

[10] Tolnavármegyének. Jelenkor 1841. december 8. (X. évf. 98. sz.) 1.

[11] Tolnamegyei közgyülés. Jelenkor 1842. szeptember 24. (XI. évf. 77. sz.) 556.

[12] Pécs. Életképek 1846. február 28. (IV. évf. 9. sz.) 1.

[13] Harkány. Életképek 1846. augusztus 29. (IV. évf. 9. sz.) 3.

[14] *„… az akkori napi sajtónak és irodalomnak mindig a sorok közt kellett írni s beszélni a közönséggel, hogy a mindenben gyanuskodó cenzúra és policáj rá ne tehesse kezét: ugy az 50-es évek magyar dalegyletinek is olyan régi magyar szövegeket énekelni, s olyan újakat megzenésíteni, melyek a kalitkába zárt búsongó madárról, az elköltöző gólya és fecskékről szóltak, de ez alatt persze az olmützi s kufsteini rabságban szenvedő hazafiakat, a kibújdosott honfiakat, a besorozott, a külföldre hurcolt honvédeket kellett érteni. S mint nyomás terhe alatt a pálma, úgy nőtt ezidőben a magyar dal s zeneirodalom is, kiváltképpen pedig a magyar férfikar-irodalom, mely addig teljesen parlagon hevert."* ÁBRÁNYI 1892, 9–10.

[15] 1853-ban Ferenc József magyarországi látogatása alkalmából a helyi hatóság engedélyével vehettek részt a Szekszárdon átutazó uralkodó köszöntésében.

[16] A Szekszárdi Dalárda történetéhez. TK 1883. április 29. (XI. évf. 18. sz.) 1. *„A főszolgabíró kijelentette, hogy a dalárda átlépte a tilalmat, amennyiben egy internált férfiúnak tüntetett. S ettől kezdve minden nemű actiótól eltiltatott a dalárda, de mégis sikerült azt kinyerni, hogy további önképzés céljából házilag tanulhatott."* Ezekben az években csatlakozott Ujfalussy Imre (1828–1911) – később jó nevű szekszárdi ügyvéd is – a kis dalostársasághoz, amelynek kiváló tenoristája lett a következő években. Ujfalusy Imre. TvmK 1911. március 20. (XXI. [VII.] évf. 23. sz.) 1–3.

[17] A Szekszárdi Dalárda történetéhez TK 1883. április 29. (XI. évf. 18. sz.) 1.

cikk összegzi korabeli működésüket, egyúttal utalva a néhány évvel később megalapított Szekszárdi Dalárda nevű egyesülettel való folytonosságra: *„Ettől kezdve megalapította magának* (…) *egyszer s mindenkorra azon hírnevét, melyet hosszú éveken át oly fényesen, oly tisztán, oly nemesen megőrzött a jelenkorig."*[18]

A SZEGZÁRDI DALÁRDA ALAPÍTÁSA – AZ ORSZÁGOS DALÁRÜNNEPEK INDULÁSA

A hazai polgári dalosmozgalom intézményesülése és nagyobb léptékű elterjedése a 19. század második felében gyorsult fel. A politikai légkör konszolidálódásával lassacskán megindult a társas élet szervezése, utat nyitva többek közt a szervezett dalármozgalom széles körű elterjedése számára is. Az 1860-as évektől már számos, később nagy hírű dalárda[19] alakult meg országszerte. Erről az akkor induló zenei hetilap, a Zenészeti Lapok[20] is tudósított korabeli híreiben: *„újabb időben alig van város, vagy népesebb hely, hol kisebb-nagyobb számú alkalmas egyénekből ún. dalárdaegyletek ne alakultak volna, melyek kisebb-nagyobb eredménnyel mind gyönyörű népdalaink betanulásán s terjesztésén fáradoznak."*[21] Az országszerte szaporodó dalegyletek alakulásával egyre inkább megnőtt az igény egy – a magyar dalárügy fellendítését célzó – nagyszabású dalártalálkozó szervezése iránt. Ennek eszméjét a szekszárdi Halász József vetette fel elsőként a Zenészeti Lapok 1862. augusztusi lapszámában.[22]

A következő évben Sopronban megszervezett első dalosünnepély azonban még jószerivel csupán a szomszédos osztrák és német férfikarok részvételével zajlott. Egy évvel később, az 1864 augusztusában megrendezett pécsi dalosversenyen azonban már magyar dalárdák mérték össze erőiket, igaz, hogy az ott megjelent dalegyletek nagy száma ellenére csupán öt kórus versenyzett. A versennyel egybekötött dalostalálkozók állandósításáról majd csak az 1865-ben Pesten megrendezett második országos dalárünnepély határozott.[23]

A polgári dalosmozgalom kiépülésében igazán nagy fordulatot az 1867-es év jelentett. A kiegyezés konszolidált politikai légkörében országszerte számos új egyesület és korábban működő új zenei társulás nyert legalizált kereteket. Ez év augusztusában alakult meg ünnepélyes keretek közt az Országos Magyar Daláregyesület (OMDE). Megalapítását id. Ábrányi Kornél – a dalármozgalom egyik legfáradhatatlanabb vezéralakja – indítványozta, aki az alapítástól 1889-ig látta el az egyesület vezértitkári teendőit. Az országos egyesület legfontosabb célkitűzése a magyar nyelv, a magyar zene és a magyar kultúra értékeinek megőrzése és közvetítése lett. Itt döntöttek arról, hogy a dalosmozgalom fejlődésének céljából rendezett országos találkozókat ezentúl kétéves gyakorisággal szervezik meg.[24]

Szekszárdon 1861-ben az emigrációból hazatérő Halász József (1805–1882) kezdeményezésére alakult meg a Szegzárdi Dalárda nevű férfikar.[25] Tagjai sorába döntően közhivatalnokok és tanítók

---

[18] A Szekszárdi Dalárda történetéhez. TK 1883. április 29. (XI. évf. 18. sz.) 1.

[19] A korabeli dalárdák működéséről Vajda Viktor ad átfogó képet *A magyar dalárdák története* című, 1870-ben kiadott művében.

[20] Az id. Ábrányi Kornél által alapított Zenészeti Lapok (1860–1876) a zenetörténeti írások mellett zeneművek elemzésével, továbbá a kórusélettel, hangversenyek közlésével foglalkozott, 1869–1872 közt az Országos Magyar Daláregyesület lapja.

[21] HALÁSZ 1862, 372.

[22] A Zenészeti Lapok 1862. augusztusi lapszámában megjelenő *Szózat a honi dalárdák érdekében* című cikke vetette fel elsőként az országban egy *„összes hazai dalárdákból kiválogatott s e célra összegyűlt"* többezer dalnokból álló hazai dalártalálkozó megszervezésének eszméjét.

[23] ÁBRÁNYI 1892, 29.

[24] VARGHA 1989, 20. A következő években ez az alábbi helyszíneken került megrendezésre. Debrecen (1868), Pest (1870), Nagyvárad (1872), Kolozsvár (1874), Szeged (1876). A feszült politikai légkör miatt a következő dalárünnep elmaradt. Kolozsvár (1880), Debrecen (1882), Miskolc (1884), Pécs (1886), Szeged (1889), Budapest (1892), Fiume (1894), Budapest (1896).

[25] A dalárda korabeli névsorát Bodnár István – szekszárdi író, költő, a dalárda későbbi tagja – közli a *Vidám epizódok a Szegzárdi Dalárda életéből* című művében. Eszerint az egyleti tagok Halász József mellett Kelemen József főszolgabíró, Boda Vilmos szolgabíró, később törvényszéki ülnök és képviselő, Schwarczkopf Alajos, Schöner Imre, Ujfalusy Imre, Ellman Miklós ügyvédek, Dicenty Pál orvos, Bohunitzky Albert plébános, Koszoru Isván, Kis Károly, Séner Ferenc, Polonyi, Ujhelyi tanítók, Németh Béla, Melczer hivatalnokok, Séner János takarékpénztári pénztárnok, továbbá Hayt Gábor, Fejős Imre, Kelecsényi Ambró, Háry László,

léptek, köztük megtalálni az előző évek kiváló énekeseit is.[26] 1865-ben a báró Augusz Antalhoz Szekszárdra látogató Liszt Ferenc is találkozott a helyi dalárdával, akinek köszöntésére Halász József üdvözlő szavait követően hazafias énekekkel adtak szerenádot karnagyuk, Séner János vezetésével. *„Liszt hazánkfiát az ifjúság nesztora Halász József rövid szavakban melegen üdvözölte, s reá a szegzárdi dalárda három kedvenc nótát: »Szent az érzet« – »Húzd rá cigány«, s a néphymnust: »Isten áld meg a magyart« a nép köztetszése közt zengedezte el* (…)"[27]

A dalegylet legfőbb célkitűzéseit és az egyesület működési elveit a Szegzárdi Dalárda 1872-ben megfogalmazott alapszabálya fektette le. A *„dal művelése és ezáltal a társas élet előmozdítása*" érdekében hetente kétszer próbát, évente négy alkalommal pedig hangversenyt (dalkört) szerveztek. Ezen felül persze számos alkalommal működtek közre egyházi szertartásokon és a városszerte megrendezett ünnepi eseményeken, jótékonysági esteken. A Séner János ideiglenes elnök aláírásával ellátott dokumentumot az év április 9-én hagyta jóvá a belügyminisztérium. Az 1872-ben elfogadott alapszabály a dalárda működésének alapvető irányvonalait jelölte ki. Bár a későbbiekben ez az eredeti dokumentum többször módosult, de – legfontosabb irányelveit tekintve – attól már lényegében nem tért el.

A tagság jellege szerint a dalárda működő, pártoló és tiszteletbeli tagokból állt. Az egyletbe lépéssel – az ekkori alapszabály értelmében – mind a működő, mind a pártoló tagok egyaránt 1 osztrák értékű (o. é.) forint[28] iktatódíjat fizettek. Működő tag az lehetett, aki a megfelelő zenei ismeretekkel rendelkezett, zenei tudásáról belépés előtt a karmester előtt számot adott. A választmány által történő végleges felvétel tehát csak akkor valósulhatott meg, ha a karnagy is jóváhagyta a jelentkező alkalmasságát. A pártoló tagok ezzel szemben belépésükkor vállalták, hogy a legalább hároméves tagságuk alatt negyedévente 1 osztrák értékű forint összeggel járulnak hozzá az egylet működéséhez. A pártoló tagság volt az, amely az egyesület hangversenyeit, fellépéseit, később utazásait finanszírozta. Létszámuk meghaladta az aktívan zenélőkét. Az esetleges kilépési szándékról – a három év leteltét követően – írásban volt köteles értesíteni az egyesület elnökét. A tiszteletbeli tagokat a választmány nevezte ki, akiket a többi taggal egyazon jogok illettek meg, anélkül, hogy kötelezettségeiket vállalniuk kellett volna. Az 1872-es névsorban Kliber György karmestert követően összesen 37 működő – és 72 pártoló tag aláírása található, többek közt Halász József, Séner János, Abaffy József (későbbi karnagy), Boda Vilmos és Ujfalussy Imre neve is olvasható. A működő tagok kötelesek voltak rendszeresen eljárni a próbákra és az egyleti eseményeken maradéktalanul részt venni. Ennek fejében a dalárda műsoros estjein családtagjaik kedvezményes jegyet kaptak. A dokumentum a próbákon való részvételre vonatkozó szabályozásokat is tartalmazott. *„A társas énekgyakorlatokon való szorgalmas és pontos megjelenést, valamint minden, az egylet által rendezett előadásokban való személyes közreműködést, az összes működő tagok kötelességükké teszik. A hanyag működő tagokat a karmester a választmánynak följelenti, mely a további teendők fölött határoz."* A tagok kizárására vonatkozó utalással azonban nem találkozunk a későbbi forrásokban. Mulasztásokkal kapcsolatos panaszokat viszont annál többször olvasni a helyi sajtó későbbi bejegyzéseiben.

Az egyesület legfontosabb döntéshozó szerve a közgyűlés volt, amelyet az egyesület elnöke hívott össze évente egyszer.[29] Feladatkörébe tartozott a tisztségviselők és a választmány megválasztása, a megüresedő tisztségek betöltése. Az egyleti tisztviselőket az egyleti év kezdetén választották a dalárda működő tagjainak sorából. Kivételt az elnök képezett, aki a pártoló és tiszteletbeli tagok közül is választható volt. Ennek megfelelően az évente választott tisztikar az alábbi módon épült

Kommandinger Mór, Untermüller Alajos és Ferger József óvodai alkalmazott voltak (BODNÁR é. n. 9–10)..

[26] Halász József, Séner János, Ujfalussy Imre.

[27] Különfélék. Pesti Napló 1865. szeptember 7. (XVI. évf. 4616. sz.) 2–3. Az országos lapok beszámolója mellett az eseményről részletesebben Augusz Anna írt naplójában. Közli: HADNAGY 1969, 235.

[28] Az osztrák értékű forint 1858. november 1-től volt az Osztrák Császárság, később Ausztria-Magyarország törvényes fizetőeszköze egészen 1892-ig.

[29] Az egyleti év minden évben május 1-jével kezdődött.

1. kép. Az 1861-ben alapított Szekszárdi Dalárda ébenfából készült, gyöngyház berakással díszített karnagyi pálcája (WMM Újkortörténeti tárgyi gyűjtemény, ltsz.: 1969.26.1.)

fel: elnök, alelnök, egy-egy első- és másodkarmester, jegyző, pénztárnok, továbbá hat szavazatképes működő és három pártoló tag. Az egyesület életében később nagy szerepet játszott Boda Vilmos elnök, Borzsák Endre alelnök, Klieber György, Abaffy József, Éber Márton és Linhardt Ignác karnagyok, Stockinger János pénztárnok stb. Az egyleti tisztségviselők alkották egyúttal a választmányt is. Az éves közgyűlések közti időszakban az elnök által összehívott választmányi üléseken tárgyalták meg az egylet fontosabb ügyeit. Itt határoztak többek közt a soron következő dalestélyek lebonyolításáról, a városi ünnepségeken való közreműködésükről, illetve az egyesület pénzügyeiről is. A választmány az egyesületi év lejártával a közgyűlésnek adott számot az évi működéséről. A közgyűlések és a választmányi ülések aktuális kérdéseiről jegyzőkönyv készült (1. kép).[30]

A 19. század utolsó harmadában a vidéki városokban gombamódra szaporodó dalegyletek mind gyakoribb résztvevőivé váltak az országos dalárünnepélyek megmérettetéseinek.[31] Az 1872-es nagyváradi dalosversenyre jelentkező tagegyletek között már ott találjuk a Szegzárdi Dalárdát is. Az Ábrányi Kornél szerkesztésében megjelenő Zenészeti Lapok korabeli hírei név szerint közlik az ünnepélyre bejelentett szegzárdi dalárokat polgári foglalkozásukkal egyetemben. Így a júliusi lapszámban Domsics Lajos árvaszéki elnökön (aki ekkor az egylet elnöke is volt) kívül Eötvös Károly megyei aljegyző, Séner János takarékpénztárnok, Mészöly Gerzson ügyvéd, Tafner Simon ügyvédjelölt, Knar Albert törvényszéki gyakornok, Laskó Gyula egyleti jegyző[32] nevei szerepelnek. A lap augusztusi számában pedig Thaly Dezső királyi járásbírósági írnok, Abaffy József elemi tanár, Schöner István királyi törvényszéki tisztviselő, Meisels Mór magánzó, Ujfalussy László királyi járásbírósági írnok, Győrffy János állami útbiztos, Brassay Mihály gyógyszerész neveit olvashatjuk.[33] Mindenesetre a jelentkezők foglalkozásából jól láthatjuk, hogy a szegzárdi dalegylet tagjai továbbra is a helyi értelmiség (ügyvédek, tanítók, tanárok, gyógyszerészek) közül kerültek ki.

S bár ekkor a nagyváradi utazás támogatásának jegyében, a hazai pályán – a Szegzárdi Casino kerthelyiségében – szervezett első dalárestélyük eredményességéről a Zenészeti Lapok is beszámolt,[34] a szeptember elején megrendezett nagyváradi dalosünnepen azonban a jelentkezés ellenére mégsem vett részt a Szegzárdi Dalárda.[35] A távolmaradás pontos okát nem ismerjük.

---

[30] A Szekszárdi Dalárda ébenfából készült, gyöngyházberakással díszített karnagyi pálcáját Németh Gyula (nyugalmazott evangélikus lelkész) ajándékozta a múzeumnak. Mészáros Gyula: Kik gyarapították 1958-ban a szekszárdi múzeum gyűjteményeit? Tolna Megyei Népújság 1959. március 10. (IV. évf. 58. sz.) 3.

[31] FAZEKAS 2018, 24.

[32] Kimutatása és névsora. ZL 1872. július 28. (XII. évf. 44. sz.) 687.

[33] Kimutatása és névsora. ZL 1872. augusztus 11. (XII. évf. 46. sz.) 722.

[34] *„a még alig négyhónapos dalárda"* fellépése kapcsán *„a közönség ama véleményének adok kifejezést, mely a megelégedés színével koronázta estélyünket s méltó elismeréssel adózott az egylet összes tagjainak, de főleg a két buzgó karmester: Kliber György és Séner Jánosnak, kik íly rövid idő alatt oly szellemet öntöttek az egyletbe, mely kitartás és buzgalommal, rövid idő múlva hazánk több kiváló dalegyletei mellett is helyt fog foglalhatni."* Vidéki dalár- és zeneélet. Szegszárd, aug. hó. ZL 1872. augusztus 11. (XII. évf. 46. sz.) 725.

[35] ÁBRÁNYI – KIRÁLYI 1872, 790.

A nagyváradi fellépés elmaradása ugyanakkor a tagok aktivitásával és az egylet belső fegyelmével kapcsolatos kérdéseket is felvetnek. Ezt támasztja alá az is, hogy a tagok *„hanyatló szorgalma"*[36] nem sokkal később már az alapszabály módosítását sürgette. Erről az 1874. szeptember 20-i közgyűlésén határozott a dalárda vezetése.[37] A Domsits Lajos elnöksége alatt módosított alapszabály szigorúan intézkedett a hanyag – az egyletből indok nélkül kilépő – tagok sorsáról. *„Azon működő tag, ki a 3 év letelte előtt az egyletből indokolatlanul kilép, vagy kötelességei makacs elmulasztása miatt kizáratik, 20 Ft kötbért köteles fizetni."* A távolmaradás tehát csak nyomós indok esetén volt lehetséges. A dalárda küldetését pedig a korábbi célkitűzések mellett a nemesebb irányú szórakozásban, a hazai műdarabok és műízlés terjesztésében, továbbá a jótékony célok előmozdításában jelölte meg.[38] Tudásukat a negyedévente rendezett dalestélyeken, illetve egyéb, jótékonycélú előadásokon mutatták be. Fellépéseikről a helyi lapok csaknem minden alkalommal tudósítottak.[39] Szükség is volt szerepléseik népszerűsítésére, hiszen a dalárda működését az éves tagdíjak mellett gyűjtésekből, adományokból, illetve az egylet által szervezett rendezvények – műsoros estek, táncvigalmak – bevételeiből finanszírozták.

A kezdeti lendület után az egylet működését – ahogy láthattuk is – a következő években eluralkodó belső torzsalkodások, ellenségeskedések feszítették szét. Többen kifogásolták az egyesületben eluralkodó széthúzást: *„dalárda alakul a dalárdában s a dalárda kifelé már nem a maga összességében szerepel, hanem csak egyes tagjaival."*[40] S bár karnagyuk, Séner János – édesapja Séner Ferenc[41] halálának évfordulójára írt gyászmiséjével 1875-ben – még a fővárosi zenekritikusok figyelmét is felkeltette, de talán éppen a belső szakadásnak lehetett az oka, hogy a művet a dalegylet mindössze csupán néhány tagjával[42] adta elő Szekszárdon. A dalárdában eluralkodó visszásságokról alig egy hónappal később a helyi sajtó is beszámolt: *„kicsinyes érzékenykedések és sajnos közönyösség odajuttaták a dalárdát, hogy a közönség iránti kötelezettségének már alig képes megfelelni és léte forog kockán."*[43] Az egyesület bomlását tehát az 1874-es alapszabály-módosítás szigorúbb intézkedései sem voltak képesek megállítani. Az egyesületi fegyelem lazulását 1876-ban Domsits Antónia[44] szenvedélyes hangvételű levélben tette szóvá: *„a helybeli dalegylet* (…) *alig hogy megküzdött a kezdet nehézségeivel, már beleunt működni és azóta nem a művészet, hanem a tétlenség oltárának áldoz.* (…) *A karnagy hiába jelent meg a kitűzött határidőre próbát tartandó. Az egyletet rendszeresen három, négy tagja képviselte csak a helyszínén. Nehéz feladat az oly egyletbe életet önteni, melyben nincs igyekezet életjelt adni!"*[45] Nem véletlen tehát, hogy az ez évben aktuális szegedi dalosünnepélyre (1876) sem jutott el Szekszárd. Helyette a bonyhádi dalegylet képviselte Tolna vármegyét az az évi országos megmérettetésen, ötödik helyezést érve el a rangsorban. [46]

Az egyesület eközben minden erejét latba vetve igyekezett felülemelkedni a dalárdában tapasztalható nehézségeken. 1878-ra némileg stabilizálódott működése. Dr. Steiner Lajos egyesületi tag közbelépésére a jobb hangú énekesek újra rendszeresítették a próbákat. E célból ekkoriban karnagyuk, Klieber György házában gyűltek össze.[47] A rendszeres „énekgyakorlatoknak" azonban nem

[36] A „szegzárdi dalárda". TK 1874. szeptember 23. (II. évf. 38. sz.) 3.
[37] A „szegzárdi dalárda". TK 1874. szeptember 23. (II. évf. 38. sz.) 3.
[38] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda módosított alapszabálya, 1874.
[39] A Szegzárdi Dalárda működéséről leggyakrabban az első vegyes tartalmú megyebeli hírlap, a Tolnamegyei Közlöny számolt be részletesen híreiben. A lap alapítója és főszerkesztője Boda Vilmos 1874 és 1916 között vezette az újságot. Boda Vilmos sokirányú közéleti tevékenységet folytatott, több cikluson át országgyűlési képviselő, a Szekszárdi Casino elnöke, egyúttal a Szekszárdi Dalárda tagja. Később mint annak elnöke (1874–1909), számtalan alkalommal tudósított lapjában a dalegylet aktuális ügyeiről.
[40] BODNÁR 1931, 11.
[41] HARAGÓ 1866, 209. Séner Ferenc (1788–1863) kántortanító, a szekszárdi belvárosi katolikus templom kántora 1814 és 1863 között.
[42] Gerenday Lajos, Jeszenszky Ákos, Szandtner Antal, Rüll Lajos és Schöner István tenorszólójával.
[43] A kisasszony napi estély. TK 1875. szeptember 15. (III. évf. 37. sz.) 3.
[44] Domsits Antónia (1843-1901) írónő, Abaffy József karnagy felesége.
[45] A szegzárdi dalárda ügyében. TK 1876. október 2. (IV. évf. 40. sz.) 2.
[46] Szeged ünnepnapjai. VÚ 1876. augusztus 27. (XXIII. évf. 35. sz.) 553.
[47] BODNÁR 1931, 12.

sokkal később már az újonnan felépült polgári fiú- és lányiskola épülete adott otthont.[48] Igyekezetüket jelzi, hogy a szokványos dalestek mellett ez évben már juniálist is rendeztek a Szekszárd melletti vámházi kiserdőben, amelyre a bátaszéki és bonyhádi dalárdák is meghívást kaptak.

A dalárda hírnevét ismert személyek pártfogásának megnyerésével igyekezett erősíteni. Tiszteletbeli tagjai között a korabeli hazai zenei élet több jelentős alakját találjuk, így id. Ábrányi Kornélt, Zimonyi Lászlót, Huber Károlyt. A tiszteletbeli tag címet azonban nem kizárólag külső pártfogók nyerték el, az egyesület vezetői közül is többen részesültek ebben az elismerésben. Jó példát jelent erre a dalárda jó nevű karnagya, Abaffy József, vagy a hosszú éveken át elnöki tisztséget betöltő Boda Vilmos, valamint Borzsák Endre alelnök személye.

Az egyleti dalestek mellett ekkoriban már számos alkalommal adtak szerenádot a vármegye, a város, illetve egyletük elöljáróinak. De tevékenyen részt vettek a város kulturális életében: egyházi szertartásokon, jótékonysági hangversenyeken, vagy éppen városi ünnepségeken, megemlékezéseken működtek közre. Máskor tagtársaik, vagy fontosabb közéleti személyek gyászmiséjén, búcsúztatásán énekeltek. A helyi fellépések mellett vidékre is eljártak vendégszerepelni, Bonyhádon, Dunaföldváron, Pakson, Tolnán is megfordultak a következő években. Szerepléseik alkalmával főként hazai szerzők műveit adták elő. Huber Károly, a közismert karmester, zeneszerző és hegedűművész műveit különösen kedvelték, ahogy a Tolnamegyei Közlöny korabeli összeállításában olvashatjuk: *„a helybéli dalárda szereti Hubert, s dalait, s annyira cultiválja, hogy bátran lehetne Huber dalárdának keresztelni."*[49] De Huber mellett gyakran szerepeltek repertoárjukban Ábrányi Kornél, Zimay László, Thern Károly, Erkel Ferenc, Engesszer Mátyás művei is.

Az 1870-es évek végére már az alábbiakat olvashatjuk a Szegzárdi Dalárdáról a Tolna vármegyei sajtó hasábjain: *„kitűnő hanganyaggal rendelkezik, mely kevés magyarországi dalárdánál előforduló szerencsés körülmény"*.[50] Nem véletlen tehát, hogy a helybéli szerepléseket követően a dalárda rövid időn belül országos ismertségre tett szert. Hírnevét elsősorban az 1880-as évek dalárünnepélyein alapozta meg, amikor az országos porondra lépve több nagyszabású hazai versenyen is sikeresen szerepelt.

KOLOZSVÁRTÓL FIUMÉIG – A SZEGZÁRDI DALÁRDA ORSZÁGOS SIKEREI

A dalárda első igazán jelentős megmérettetésére az 1880 augusztusában megrendezett kolozsvári dalárünnepélyen került sor, ahol a 18 tagú szekszárdi férfikar Abaffy József[51] karnagy vezényletével lépett színpadra.[52] A rendezvény hangulatáról és a fellépések színvonaláról a napilapok hasábjain megjelent dicsérő méltatások és lelkes tudósítások számoltak be. A szakértők, a közönség és a sajtó egybehangzó véleménye szerint *„a debreceni, a szegzárdi és a szegedi dalárdák előadása, mint legjobbak közt, nehéz volt a választás"*. [53] Egy másik kommentátor ugyanakkor azt emelte ki, hogy bár a szekszárdiak kiváló ellenfelekkel[54] szálltak versenybe, *„a legtöbb ovációban* [mégis] *a Szegzárdi*

[48] Különfélék. TK 1879. március 30. (VII. évf. 30. sz.) 3.

[49] Huber Jenő és Aggházy Károly. TK 1879. szeptember 7. (VII. évf. 36. sz.) 2.

[50] A szegzárdi dalárda. TK 1879. január 5. (VII. évf. 1. sz.) 2.

[51] Abaffy József (1847–1917) a szekszárdi belvárosi római katolikus elemi iskola tanítója 1864 és 1895 között. Tagja az 1872-ben újraalakuló Szegzárdi Dalárdának, 1873-ban már annak karnagya. Az 1880-as évek országos dalárversenyein három alkalommal is diadalra vezette a Szekszárdi Dalárdát (Kinevezés. TK 1893 augusztus 13. [XI. évf. 33. sz.] 3). 1885-től a Szegzárdi Dalárda tiszteletbeli karnagya (MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1885. május 3-i közgyűlésének jegyzőkönyvi bejegyzése). 1893-tól az Országos Magyar Daláregyesület választmányi tagja (Az „Országos Magyar Dalár-egyesület". TK 1893. november 12. [XXI. évf. 46. sz.] 4). A Földművelésügyi Minisztérium kinevezésével méhészeti vándortanító Baranya, Fejér, Győr, Moson, Sopron, Somogy, Tolna, Vas, Veszprém és Zala vármegyék, valamint Pécs, Sopron és Székesfehérvár szabad királyi városokra kiterjedő hatáskörrel (Hivatalos rész. Földmívelési Értesítő 1893. augusztus 6. [IV. évf. 32. sz.] 1.).

[52] I. tenor: Schöner István, Tóth Andor, Kontanczer József, Laskó Gyula. II. tenor: Boda Vilmos, Schubert János, dr. Steiner Lajos, Kálmán Károly. I. basszus: br. Wimmenrsperg Gedeon, Borzsák Endre, Stockinger János, Kenézy Csatár. II. basszus: Jeszenszky Ákos, Gerenday Lajos, Konta Sándor. MNL TML X. 508. A Szegzárdi Dalárda működő tagjai.

[53] A kolozsvári dalversenyen. TK 1881. augusztus 21. (IX. évf. 34. sz.) 2.

[54] A szabadon választott művekkel versenyző 11 dalegylet közt többek közt a jónevű debreceni, szegedi, nagyváradi dalárdákkal mérték össze tudásukat.

Dalárda részesült", s versenydarabját „*oly sikerrel adta elő, hogy az elsőséget minden mások felett kiküzdték*".[55]

A verseny lebonyolítása és az eredmények megállapítása elkülönített kategóriák szerint zajlott. A díjazás során külön csoportba sorolták a kitűzött versenydarabokkal pályázó, illetve a szabadon választott művekkel versenyző dalárdákat. A Szekszárdi Dalárda a szabadon választott kategóriában Huber Károly *Honfidal* című művével lépett fel, és ebben a mezőnyben elnyerte a legjobbaknak járó ezüst serleget.[56]

A hazatérő dalosokat itthon hatalmas ovációval fogadta a város apraja és nagyja. Fogadásukra a Szegzárdi Kaszinó háromtagú küldöttsége vonult hosszú kocsisorral a hajóállomásra. A polgári iskola előtti térre fáklyás menet kísérte az ünnepelteket, ahol érkezésükkor a város elöljárói mondtak üdvözlő beszédet. Itt koszorúzták meg ünnepélyes keretek közt a dalárda fehér selyemzászlaját a bátaszéki és bonyhádi dalárdák közreműködésével. Az ünnepség este 10 órakor folytatódott a szekszárdi kaszinóban, ahol koszorúk, diadalívek és ragyogó kivilágítás mellett mintegy kétszáz főre terített ünnepi asztal várta a dalosokat. A díszvacsorát követően hajnalig tartó mulatozás és pohárköszöntők hosszú sora következett, amelyek közül „*legviharosabb éljennel fogadtatott a szép mívű jutalomserlegből az egész vendégsereg által ivott azon áldomás, mely a hazát köszönté.*"[57]

A kolozsvári győzelmet két évvel később a debreceni országos dalárünnep eseményei követték. A nagyszabású rendezvény helyszínére – amelyen a résztvevő 41 dalárdából tizenhatan mérték összse erőiket – 1882. augusztus 14-én indultak el a szekszárdi dalosok. Versenyszereplésükről a Tolna vármegyei sajtó több lapszáma is tudósított: „*Az augusztus 16-i ismerkedési estélyen a szegzárdi és pécsi dalárdák keltek leginkább versenyre egymás ellen. A szegzárdi dalárdát zajos tapsvihar és a »Halljuk Szegzárdot!« kiáltásokkal fogadták.* (…) *a közönség* (…) *különösen a szegzárdiak mellett tüntetett.*"[58]

Az ezúttal kitűzött versenydarabbal is pályázó Szekszárdi Dalárda előadása akkora sikert aratott a közönség körében, hogy sokan biztosra vették, ebben a kategóriában Szekszárd az első díjazottak között fog szerepelni. A látványos közönségsiker ellenére az ünnepélyes eredményhirdetés azonban meglepetést okozott. A 11 tagú zsűri döntése nem tükrözte a közönség lelkes fogadtatását, és a részt vevő dalárdákat – köztük a szekszárdiakat – nem a várakozásoknak megfelelően díjazta.[59] A döntést nemcsak a szekszárdiak érezték igazságtalannak; több vidéki dalárda is felháborodott a méltánytalan ítéleten. Az elégedetlenségnek a korabeli sajtó is hangot adott: „*általános a vélemény, hogy a jury ítélete a lehető legnagyobb mértékben méltánytalan*".[60]

A verseny harmadik napján a Szekszárdi Dalárda a szabadon választott művek kategóriájában is színpadra lépett, amelynek keretében Engesser Mátyás *Szerettelek* című művét adta elő. A produkció rendkívüli hatást váltott ki; a beszámolók szerint „*óriási, frenetikus taps hangzott fel a színház minden zugából*",[61] a dalárdát egymás után kilencszer hívták vissza a színpadra, majd a szerzőt is vastapssal köszöntötték. A közönség lelkesedése ezúttal a zsűri döntésében is megmutatkozott, a szabadon választott mű kategóriában Szekszárdnak a második díjat ítélték.[62] Az elismerések sora ezzel még nem ért véget. A debreceni hölgyek nem sokkal később egy díszes babérkoszorút küldtek Szekszárdra, amelynek fehér-vörös szalagján aranybetűkkel ez a felirat állt: „*Debrecen város hölgyei a Szekszárdi Dalárdának emlékül*".

A debreceni dalosünnep nemcsak díjat, hanem új ismeretségeket is hozott a szekszárdiak szá-

[55] A diadalút. TK 1880. augusztus 29. (VIII. évf. 35. sz.) 1.
[56] BODNÁR 1931, 29–30; Az országos dalárünnepély Szegzárdon. TK 1880. augusztus 29. (VIII. évf. 35. sz.) 1–2.
[57] Az országos dalárünnepély Szegzárdon. TK 1880. augusztus 29. (VIII. évf. 35. sz.) 1–2.
[58] Országos dalárünnepély Debrecenben. TK 1882. augusztus 20. (X. évf. 34. sz.) 1–2.
[59] Helyezést itt a pécsi, losonci és a miskolci dalárdák értek el.
[60] Idézi az *Ellenzék* című lap véleményét a Tolnamegyei Közlöny: A dalárda fogadtatása. TK 1882. augusztus 27. (X. évf. 35. sz.) 2.
[61] A Dunántúli dalárok Debrecenben. TK 1882. augusztus 27. (X. évf. 35. sz.) 1.
[62] A debreceni dalár-ünnepély. VÚ 1882. augusztus 27. (XXIX. évf. 35. sz.) 554.

mára. Itt kötöttek szoros barátságot a nagy múltú Debreceni Dalárdával, amelynek tartósságát jól jelzi, hogy a debreceniek meghívást kaptak az 1882. évi szekszárdi szüretre. Októberben előbb Tolna, majd Szekszárd fogadta nagy ovációval a hosszú utat megtett vendégeket. A közös ünneplés mellett mindkét településen sor került a két dalárda közös fellépésére is, amely tovább erősítette a közöttük kialakult kapcsolatot.

A debreceni versenyt követő csalódás ugyan érzékelhető volt a dalárda tagjai körében, mindez azonban nem törte meg a közösség lendületét. Ennek jeleként az egyesület két évvel később a soron következő miskolci dalárversenyre is benevezett. A húszfős létszámmal fellépő szekszárdi férfikar Abaffy József karnagy vezetésével ismét jelentős sikert aratott, a szabadverseny kategóriában elnyerte az első díjat, amelyet ezúttal egy ezüst babérkoszorú jelképezett. Ez az eredmény Szekszárd számára nem pusztán szakmai elismerést jelentett, hanem a dalárda rangjának emelkedését is magával hozta. Az országos dalárünnepélyek ügyrendje értelmében a Szekszárdi Dalárda ezzel belépett az úgynevezett mintadalegyletek sorába.[63]

A miskolci dalárverseny visszhangjáról a Tolnavármegyei Közlöny több, Miskolcon és környékén megjelenő lap értékelését is összegyűjtve számolt be. A sajtó egybehangzóan elismeréssel szólt a Szekszárdi Dalárda teljesítményéről. Az *Emléklapok* című kiadvány például hangsúlyozta, hogy az együttes *„mit sem veszített hajdani híréből"*, s különösen a kifinomult előadásmódot és a precíz kivitelezést emelte ki, amelyet *„alig ért más úgy, mint ő."*[64] Hasonlóan részletes méltatást közölt a Borsod-Miskolci Közlöny is, amely szerint a szekszárdi dalegylet *„finomság tekintetében nemcsak a legkiválóbb, hanem a legsajátosabb is."* A lap értékelése rámutatott arra, hogy a dalárda zenei felfogása *„sokban eltér a többi dalegyletekétől, és működő tagjainak hangjában van valami sajátszerű lágyság és mélység, aminőt a többi dalárdáknál alig vehettünk észre."* Bár a kritika megjegyezte, hogy az együttes létszámából adódóan, *„erő"* tekintetében nem minden esetben vehette fel a versenyt a legnagyobb dalárdákkal, összességében mégis hazánk egyik legjobbjának nevezte, amely *„báj és kellem"* dolgában több vetélytársát is felülmúlta.[65]

A sikeres miskolci szereplést követően a dalárda hazafelé Gyöngyösön is megállt, ahol a helyi nőegylet javára adott nagy sikerű hangversenyt. Vendégszereplésükről az ottani lapok nagy elismeréssel nyilatkoztak, bár megítélésükhöz kétségtelenül az országos lapok aktuális hírei is hozzátettek. A *Gyöngyösi Lapok* című újság véleményét az alábbi beszámoló idézi: *„Ritkán vagyunk tanui oly fényes művészi diadalnak, aminőt a Szegzárdi Dalárda a műkedvelők egyesülete színkörében folyó hó 11-én aratott. E dalárda egyike hazánk legkitűnőbb dalárdáinak, amely már oly sok elismerést és babért aratott."*[66]

Kétségtelen, hogy ezek az évek voltak a Szekszárdi dalárda 19. századi múltjának legkiemelkedőbb évei. Az egyesület működése azonban az elért országos sikerek ellenére sem volt mentes a hullámvölgyektől. A dalárda iránt kezdődő érdektelenség nyomai Szekszárdon már a miskolci dalosverseny után megmutatkoztak, ugyanakkor az egyesület belső életében is válságos évek következtek.

Az ellentétek 1884 őszén törtek felszínre Boda Vilmos elnök és Abaffy József karnagy között. A novemberi választmányi ülésen mindketten bejelentették tisztségükről való lemondásukat. A köztük kialakult feszültség kiváltó okára azonban – a rendelkezésre álló jegyzőkönyvi bejegyzések alapján – sem derül fény. Mindenesetre a december 3-i választmányi ülés után egy, az egyesület tagjaiból álló háromtagú küldöttség jelent meg Boda Vilmosnál, amely során lemondásának visszavonására kérték *„szeretett elnöküket"*. Mire Boda *„a dalárok emez újabban megnyilvánuló bizalmát*

[63] E kategóriába azok az együttesek tartoztak, amelyek valamely országos versenyen első helyezést értek el, s ennek révén a következő dalárünnepélyen már külön, elkülönített kategóriában indulhattak.

[64] A „szegzárdi dalárda". TK 1884. augusztus 17. (XII. évf. 33. sz.) 3.

[65] A „szegzárdi dalárda". TK 1884. augusztus 17. (XII. évf. 33. sz.) 3.

[66] A szegzárdi dalárda által Gyöngyösön rendezett hangversenyről. TK 1884. augusztus 31. (XII. évf. 35. sz.) 2–3.

megköszönve" ígéretet tett arra, hogy amennyiben Abaffy *„az elnök lemondását okozó nyilatkozatáért elégtételt szolgáltat"*, megmarad elnöki tisztségében.[67] Úgy tűnik, ez meg is történt, hiszen alig egy hónappal később az országos daláregyesület rendkívüli közgyűlésén már Boda Vilmos elnök képviselte a Szegzárdi Dalárdát. A távozó Abaffy helyébe pedig, akit Konta Sándor váltott a *„karmesterségben"*, új társkarnagynak Krammer Kálmánt választották. Abaffy távozása után azonban még évekig gondot jelentett a karnagyi pozíció stabil betöltése. Ráadásul a feszült légkörben többen ki is léptek a dalárdából. Mindehhez anyagi gondok – az egyesületi pénztár deficitje – is társultak. A feszültségekkel kapcsolatos következtetések levonása a következő egyesületi év közgyűlésén is beszédtéma volt: *„a közönség azt a viszályt – mely állítólag dúlt a körbe, s a dalárda közt fennálló békében, – nem ismeri, de ha e hite nem volna is elég alapos, üdvösebbnek tartja a feledést, ennek utána pedig a következtetést, mert a közös célt csak közösen lehet megvalósítani."*[68] A közös célt szolgáló *„feledés"*, vagyis a béke megtartása egyáltalán nem volt mellékes körülmény a dalárda jövője szempontjából. Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy még ezen a közgyűlésen Abaffy Józsefet a dalárda tiszteletbeli tagjává nevezték ki.

Az egyesületi morál kérdésének alakulásáról nem sokkal később már az alábbiakat olvashatjuk a dalegylet jegyzőkönyvében: [az elnök, Boda Vilmos] *„azt még mindig szilárd alapokon nyugvónak tartja. Igaz, hogy missziójának teljesítése nehézséggel jár, mert a tenor prim hiányos, de mivel lehetőleg sikerül Nógrádi urat megnyerni, a pécsi országos versenyre is képesnek véli a testületet."*[69]

Az említett dalversenyen 1886-ban azonban mégsem vett részt a Szegzárdi Dalárda, bár annak pontos okát nem ismerjük. A két hónappal későbbi, július 5-i választmányi ülésről készült jegyzőkönyv csupán annyit közöl erről: *„Az elnök több alapos argumentummal bizonyítja, hogy a dalárda a pécsi országos dalárünnepélyen, mint versenyző részt nem vehet. Így vagy küldöttségileg, vagy képviseletileg lehet azon jelen. Mivel pedig a küldöttség tetemes összegű költséggel jár, elhatároztatott, hogy egy megbízott választatik, aki a dalárdát képviseli."*[70]

Aztán nemcsak a pécsi, hanem már a soron következő dalárversenyekre sem jelentkezett a szegzárdi dalosok társasága. Jó néhány évig a passzivitás, a tétlenség jellemezte az egylet működését. Bár próbálkozások voltak a *„régi alvó dalárdát álmából felkelteni"*,[71] azonban ezekben az években jószerivel csupán a vidéki dalárdák (Dunaföldvár, Gyönk, Bátaszék) alakulásáról, illetve megerősödéséről közöl híreket a helyi sajtó. A korabeli források által *„régi jó hírnévnek örvendő dalárdaként"*[72] emlegetett egyesület végül 1893-ban, *„néhány fáradhatatlan férfiú buzdítására"*[73] kezdte meg újbóli működését. Alakuló közgyűlését Boda Vilmos elnökletével július 12-én tartotta a szekszárdi Casino éttermében. Az újraszervezés után a dalegylet alig egy hónappal később már beadta jelentkezését az 1894-ben Fiumében megrendezésre kerülő országos dalosversenyre. A következő hónapok így a felkészülés jegyében teltek. A dalárda ekkor mintegy 25 működő és 170 pártoló taggal rendelkezett.[74]

Az intenzív felkészülési időszakot követően a dalárda körül érezhetően megnövekedett a várakozás, sokan tekintettek bizakodással a közelgő fiumei szereplés elé. Ez a várakozás tükröződött a helyi sajtó lapjain is: *„az új szegzárdi dalárdában van életrevalóság, tehetség és akarat, mely hova tovább a régi hírneves dalárda nyomaiba lépve, nemcsak megőrzi az általa szerzett babérokat, hanem még évek múlva, ha egyszer igazán megerősödött, újabbakkal is gazdagítani fogja."*[75] Ennek ellenére az 1894

[67] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1884. december 21-i választmányi ülésének jegyzőkönyvi bejegyzése.
[68] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1885. május 3-i közgyűlésének jegyzőkönyvi bejegyzése.
[69] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1886. május 2-i közgyűlésének jegyzőkönyvi bejegyzése.
[70] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1886. április 29-i közgyűlés jegyzőkönyvi bejegyzése.
[71] Közgyülés. TK 1890. december 7. (XVIII. évf. 49. sz.) 4.
[72] PALÁST 1890, 2.
[73] Lesz dalárda. TK 1893. július 2. (XXI. évf. 27. sz.) 5.
[74] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1894. július 5-i választmányi ülésének jegyzőkönyvi bejegyzése.
[75] Bemutató dalestély. TK 1894. április 22. (XXII. évf. 17. sz.) 1.

májusában megrendezett fiumei országos dalverseny nem hozta meg a várt sikert[76] a Szekszárdi Dalárda ezen a megmérettetésen díjat nem nyert. A versenyt követően az egyesület csendesen működött tovább, fennállásáról a következő időszakban csupán néhány fellépés tanúskodott.

Holott jobb hangú énekesekben ezekben az években sem volt hiány. Borzsák Endre (1844–1910)[77] alelnök például „*országszerte ismert gyönyörű bariton*" hangjáról volt ismert. „*Hangja még az erősebb érzelmeknek kifejezésekor sem éles, sem fülsértő, olyan gyöngéd, mintha a fuvola faburkolatából törne elő*" – foglalta össze a korabeli sajtó."[78] A jó hangú énekesek közé tartozott Szilágyi József, a dalárda első tenoristája is, akit a városban maradás érdekében még anyagilag is támogatott az egyesület.

Minden pozitívum ellenére azonban ezekben az években már a válság jelei mutatkoztak. Gondot jelentett többek közt a karnagyok személyének gyakori változása. Az 1890-es években egymást felváltó, illetve párhuzamosan működő Moudry Hugó, Éber Márton, Linhardt Ignác[79] mellett újból felkérték karnagynak az akkor már méhészeti vándortanítóként működő Abaffy Józsefet is. Az alelnöki tisztségről 1895-ben lemondó Borzsák Endre helyére pedig Götz Sándor[80] lépett. Ennek az időszaknak a hangulatáról az egyesülethez nem sokkal korábban csatlakozó Bodnár István visszaemlékezésében olvashatjuk az alábbiakat: „*A sok dicsőséget nyert dalárda el is pihent aztán sok ideig, mint csörgőkígyó a jóllakás után. A régi tagok elöregedtek, lusták lettek. Meghaltak. (Ez a legnagyobb lustaság…) Fiatalok is ritkán akadtak megfelelő hanggal. A politika is kezdte pártok szerint elkülöníteni az embereket.*"[81] Ez utóbbit tükrözte a dalárda tagjai sorában 1895-ben kialakult újabb ellentét, amely – a 48-as Függetlenségi Párt értekezletére tartó – Kossuth Ferenc szekszárdi fogadása körül robbant ki. A működő tagok nagy részének kérése volt, hogy a szeptember 20-i „*fáklyás menet alkalmával*" Kossuthot szerenáddal fogadja a dalárda. Götz Sándor alelnök azonban politikai állásfoglalásnak értékelve, ellenezte a dalárda szereplését az eseményen. A kérdést eldöntő szavazás nem hozott értékelhető eredményt, így a megjelenést illetően sem született egyértelmű állásfoglalás az üggyel foglalkozó választmányi ülésen. A dalárda végül mégis szerepelt a fenti eseményen, így Götz Sándor nemcsak alelnöki posztjáról mondott le, hanem a működő tagok sorából is kilépett. Helyébe Tóth Károlyt választották.

A politikai nézeteltérések mellett az általános érdektelenség is oka lehetett a dalárda fokozatos bomlásának. A dalegyletelnöke, Boda Vilmos az 1897-es közgyűlésen „*keserű hangon adott kifejezést azon érthetetlen közönynek, mellyel a közönség egy része az egyesület iránt viseltetik.*"[82] Hiszen, ahogyan a korabeli hírekben is olvashatjuk: „*régi dalárdánk jó hírneve és elért sikerei után törekvő újabbat* [a nagyközönség] *korántsem részesíti <u>abban</u> a támogatásban*."[83] Holott számos országos versenyről „*elsőrendű verseny díjjal koszoruzottan tért vissza s igy az sem lehet mentség, hogy a pártolást meg nem érdemelné.*"[84] – érvelt a Szegzárdi Dalárda *érdemei* mellett Boda Vilmos. Nem meglepő, hogy a Tolnamegyei Közlöny 1895. szeptember 15-i lapszáma már kifejezetten borúlátó képet rajzolt az egyesület jövőjéről, amikor így fogalmazott: „*e szép reményekkel kecsegtető dalárdának sírját a személyes gyűlölet ássa meg.*"[85]

---

[76] Ennek okát a korabeli vélekedések elsősorban a nagyobb létszámú és erősebb hátterű dalárdákkal való egyenlőtlen versenyhelyzetben látták.

[77] Borzsák Endre 1844-ben született Monoron. Teológiai tanulmányai után – melyet Pest-Budán végzett – rövid ideig Gyöngyösön (1872), majd Szekszárdon lett a református hitközség lelkésze (1873–1909). Már teológus hallgató korában ismert volt páratlan szép hangjáról. Szekszárdra kerülését követően a dalárda alelnöke, gyönyörű bariton szólójáról a helyi lapok is többször megemlékeztek. Utolérhetetlen szellemes humorával a vidéki hírlapírás meghatározó alakjává vált. Számos szépirodalmi folyóiratban, illetve helyi és egyházi lapban jelentek meg cikkei.

[78] Dalárestély. TK 1897. március 7. (XXV. évf. 10. sz.) 5–6.

[79] Izraelita kántor.

[80] Újvárosi plébános.

[81] BODNÁR 1931, 40.

[82] A dalárda közgyűlése. TK 1897. május 9. (XV. évf. 19. sz.) 4.

[83] Kisasszonynapi dalestély. TK 1895. szeptember 15. (XXIII. évf. 37. sz.) 2.

[84] A szegzárdi dalárda. TK 1897. május 9. (XV. évf. 19. sz.) 1.

[85] Kisasszonynapi dalestély. TK 1895. szeptember 15. (XXIII. évf. 37. sz.) 2.

Bár dalárdánk 1896-ban még csatlakozott a millenniumi ünnepségek alkalmából Budapesten megrendezett országos dalversenyhez – ahol a szekszárdiak Abaffy József karnagy vezényletével a szabadverseny kategóriában ismét elnyerték az első díjat[86] –, az egyesület működését azonban ezt követően már a lassú hanyatlás jellemezte. Ennek egyik meghatározó oka feltehetően a stabil karnagyi vezetés hiánya volt. Éber Márton lemondott, Abaffy József pedig más irányú elfoglaltságaira hivatkozva nem vállalta a karnagyi teendők folytatását, ami érzékenyen érintette a dalárda szakmai működését. A vidéki dalárdák esetében különösen élesen jelentkezett e probléma, mivel a megfelelő szakképzettséggel rendelkező karnagyok köre szűk volt, pótlásuk pedig nehézkes. A vezető hiánya ezért gyakran az aktivitás csökkenéséhez, majd az egyesületi élet átmeneti vagy tartós megszakadásához vezetett.

A hanyatló tendenciát tükrözi továbbá a következő évek dalestélyeiből származó silány bevételek egymásutánja is. Erre kiváló példa volt a budapesti dalárünnep költségeinek fedezésére rendezett dalárestély 1897. március 1-én, amely – ahogyan a sajtó azt jellemezte – *„a közönség közönyössége következtében teljesen megbukott"*.[87] A dalárda további működését tehát komoly pénzügyi problémák nehezítették: *„nemhogy, mint más vidéki dalegyletnek tőke pénzünk volna, hanem adósságunk van"*[88] – olvashatjuk az 1897-es év közgyűlési bejegyzésében. Ennek a helyzetnek az orvoslására a dalárda vezetősége nem sokkal később újabb pártoló tagok toborzását javasolja. Azonban, ahogy az 1899-es évi közgyűlés jegyzőkönyve megjegyzi, *„a tagok teljesen elkedvetlenedve a közönség hideg részvétlensége miatt"*[89] abbahagyták a próbák látogatását. Az egyesületi pénztár teljes kiürülésével a vezetés az egylet feloszlatását fontolgatta. A pénzügyi helyzet megoldatlanságát tükrözte, hogy az októberi választmányi ülést még mindig a három évvel korábbi, millenáris dalünnep adósságának törlesztése ügyében tartották. A budapesti utazással, majd az érdektelenségbe fulladt dalestélyek szervezésével sokasodó kiadások teljesen felborították a költségvetést. Más megoldás híján a közgyűlés a dalárda vagyonának értékesítéséről döntött.

A következő években – néhány kisebb fellépéstől eltekintve – a dalárda tevékenysége erősen visszaesett. Működésére csupán alkalomszerűen, egy-egy városi esemény kapcsán találunk utalásokat. Ezt a stagnálást sejteti a korabeli lapok dalárdával kapcsolatos híreinek csökkenése, végül a Tolna vármegye és a Közérdek 1907. november 24-i közlése: *„íme most ebben a fájdalmas korszakban nincs a megyénk legelőkelőbb, legtöbb művelt, tanult emberrel bíró városában egy dalárda sem."*[90] A következő év végére már úgy tűnt, a dalárda végleges megszűnése elkerülhetetlen. Az elnöki pozícióból leköszönő Boda Vilmos a dalárda legfontosabb jelvényeit – két drága ezüstserleget, két ezüst babérkoszorút és az egyesület fehér selyemzászlaját – Tolna vármegye múzeumában való elhelyezés céljából átadta a városi képviselő-testületnek. Ennek ellenére rövid átmeneti idő után – 1909 januárjában – az egyesület újbóli megalakulásáról számolnak be a helyi lapok. Boda Vilmost, az *„ősz vezért"*, *„kinek elnökségével kapcsolatban van a dalárda minden diadala"*, a január 30-i alakuló közgyűlésen *„örökös díszelnökké"* választották.[91] Helyébe a város akkori polgármestere, dr. Szentkirályi Mihály lépett. A karnagyi pozíciót ismét Klieber György és Linhardt Ignác töltötték be. Számos új tag bevonásával a dalárda működő tagjainak létszáma ismét harminc fölé emelkedett. A következő hónapokban a dalegylet ismét számos városi eseményen, jótékonysági rendezvényen szerepelt nagy sikerrel. A karnagyi pozícióból leköszönő Linhardt Ignác helyét Hiller Gyula[92] vette át. Repertoárjukban a legnagyobb újdonságot ekkoriban a vegyeskari művek előadása jelentette. A szekszárdi

[86] 32 dalárda közül az elsőrendű kitüntető díszoklevelet nyerte el.
[87] Dalárestély. TK 1897. március 7. (XXV. évf. 10. sz.) 6.
[88] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1897. május 2-i rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve.
[89] MNL TML X. 58. A Szegzárdi Dalárda 1899. május 8-i rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve.
[90] DICENTY 1907, 3.
[91] A szekszárdi dalárda ujjáalakulása. TvmK 1909. február 7. (XIX. évf. 6. sz.) 4.
[92] Újvárosi kántortanító.

2. kép. A Szekszárdi Dalárda jelmezes csoportképe az *Alkezlán szamara* című egyfelvonásos operett előadása után, 1914 (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 1984.78.1.)

„hölgyközönség" bevonásával már alkalmanként hatszólamú vegyeskarra írt darabokat is előadtak, amelyet követően *„a közönség csaknem tombolva követelte az újrázást."*[93] A vegyeskari fellépések állandósítására azonban – néhány alkalmi próbálkozást leszámítva – nem került sor (2. kép).

A háborút megelőző évben már úgy tűnt, hogy a dalárda működésében ismét megközelíti egykori hírnevét. 1913-ban a Bajai Sport Egyesület hangversenyén óriási sikert aratott, *„tanújelét adva annak, hogy tudásával és készültségével mindjobban közeledik ahhoz az országszerte elismert nívóhoz, amelyen a régi Szekszárdi Dalárda állott."*[94] – írták a korabeli lapok. A világháború előestéjén, 1914 májusában még bemutatta Virág István és Sztára József az *Alkezlán szamara* című[95] egyfelvonásos operettet, amelyet a nagy sikerre való tekintettel még abban a hónapban háromszor megismételtek. Az I. világháború kitörése azonban jó néhány évre megakasztotta a Szekszárdi Dalárda működését. Utolsó fellépése a korabeli feljegyzések szerint 1914. június 5-én a nagyvendéglő nyári helyiségében tartott kerti mulatság volt.

A HAZAI KÓRUSÉLET VÁLTOZÁSA A 20. SZÁZAD ELEJÉN

A férfikari dalosmozgalom 19. századi megszervezésében a korabeli magyar zenei élet meghatározó alakjai – Erkel Ferenc, Mosonyi Mihály, Ábrányi Kornél és Liszt Ferenc – vállaltak vezető szerepet, ami a kezdeti időszakban jelentős presztízst biztosított a dalárdáknak. A mozgalom gyors és robbanásszerű elterjedése azonban a század utolsó évtizedeire együtt járt a művészi igényesség fokozatos csökkenésével.[96]

[93] Dalárestély. TvmK 1911. március 2. (XXI. évf. 18. sz.) 4.
[94] A szekszárdi dalárda. TvmK 1913. január 7. (XXIII. évf. 2. sz.) 4.
[95] A darab az *Ezeregyéjszaka* egy meséjének feldolgozásán alapult.
[96] DOBSZAY 2001, 449.

A magasabb előadói felkészültséget igénylő, nagy lélegzetű kórusművek bemutatása – beleértve Liszt Ferenc alkotásait, valamint az európai zenekultúra reprezentatív darabjait – még a legjobb hazai dalárdák számára is komoly kihívást jelentett. A férfikari együttesek szervezeti keretei és a tagok zenei képzettségének hiánya nem tették lehetővé e művek rendszeres és igényes megszólaltatását.[97]

A 19. század végére a hazai kóruskultúra fejlődése új irányt vett, amely fokozatosan eltávolodott a férfikari dalárdák hagyományos modelljétől. Az európai zenekultúra értékeinek tudatosabb befogadása és közvetítése elsősorban a 20. század elején kapott lendületet. Kodály Zoltán, Bartók Béla és kortársaik fellépése alapvető szemléletváltást eredményezett, munkásságuk a hazai kórusmozgalom megújulását készítette elő, miközben éles kritikával illette a dalárdák addigi gyakorlatát.[98] Az 1900-as évek elején egymás után alakultak meg – vagy szerveződtek újjá – azok az egyesületek, amelyek vegyeskarokra és hangszeres együttesekre építve már igényesebb művek bemutatását is célul tűzték ki. Debrecenben, Győrben, Kecskeméten, Pécsett, Szegeden és Szombathelyen egyaránt olyan hangversenyek megszervezésére került sor, amelyek a polgári dalárdák hagyományos repertoárján túlmutató művészi törekvéseket képviseltek.[99]

E változásokkal szemben az Országos Magyar Daláregyesület – később Magyar Daláregyesületek Országos Szövetsége (MDEOSZ) – döntően megmaradt a 19. században kialakult hagyományos működési keretek között. Az egyesület továbbra is rendszeresen megrendezte országos ünnepségeit és dalosversenyeit, ám ezek művészi színvonala alig mutatott fejlődést. Az első világháború kitörése a hazai kóruskultúra egészéhez hasonlóan a dalármozgalom megújulási kísérleteit is megszakította. Bár az országos szervezet elnöki ülésein többször is felmerült a reform szükségessége, e törekvések tényleges megvalósulására csak a háborút követően, Kodály és Bartók hatásának erősödésével nyílt lehetőség.[100]

A SZEKSZÁRDI DALÁRDA ÚJRASZERVEZÉSE

A 20. század elején a szekszárdi dalosélet is a nagy változások korát élte. A város régen hírneves dalárdája egykori hagyományait megőrizve éledt újjá. Az első világháború kirobbanása, majd a mindezzel együtt járó gazdasági nehézségek és társadalmi változások a Szekszárdi Dalárda működését is nagymértékben befolyásolta. Férfiakból álló tagságának egy részét az első világháború vérzivataros időszakában vesztette el. Tagjainak nagy része bevonult. Közülük Hődl Gyula, Müller János, dr. Scharbert Vilmos, Wiesel Sándor életüket vesztették. Bár a dalárda tulajdonát képező harmóniumot és zongorát sikerült biztos helyre menekíteni, de a polgári fiúiskolában őrzött kottatára a tanácsköztársaság idején a tűz martalékává vált.[101] Hat évnyi hosszú szünet után 1920-ban Kovács Dávid[102] alelnök és Németh Gyula[103] karnagy vezetésével alakult újjá. Próbát hetente kétszer, kedd és pénteki napokon tartottak akkor még a városháza kistermében. Első fellépésük azonban csupán egy évvel később, a Turul Szövetség testnevelési alapjának javára szervezett rendezvényen volt. A fényes múlt újraélesztésére tett kísérlet azonban hamarosan meghiúsult. A következő években néhány kisebb szerepléstől eltekintve a Szekszárdi Dalárda nem tudott számottevő eredményt felmutatni. Bár a korabeli sajtó számos alkalommal hivatkozott a *„valamikor országszerte hírneves Szekszárdi Dalárda régi dicsőségére”*,[104] az egyesület ekkorra már csupán alkalomszerűen, egy-egy fellépés apropójából szerveződött újra kórussá. E töredezett működéssel párhuzamosan a közgyű-

[97] MARÓTI 2005, 169–170.
[98] MARÓTI 2005, 139.
[99] MARÓTI 2005, 189.
[100] MARÓTI 2005, 192–193.
[101] Dalárda közgyülés. TMU 1920. február 28. (II. évf. 9. sz.) 2. Kottatárának hiányosságai visszatérő témája volt a 20-as, 30-as évek éves közgyűléseinek, annak pótlására számos alkalommal szerveztek gyűjtést, dalosesteket.
[102] A szekszárdi polgári fiúiskola tanára.
[103] Evangélikus lelkész.
[104] Feléled a Szekszárdi Dalárda. TMU 1927. április 2. (IX. évf. 14. sz.) 5.

MEGHIVÓ.

A Szekszárdi Dalárda

1930. évi január hó 4-én,
szombaton délután 6 órakor

a vármegyeháza nagytermében, a forradalmas időkben tűzvész által elpusztitott kottatára pótlása céljára a **Szekszárdi Zeneegyesület** zenekarának közreműködésével

HANGVERSENYT

tart, melyre a dal és a zene hivéit és barátait tisztelettel meghivja

a Dalárda Elnöksége.

Műsor:

1. a) Pacius F.: **A fene dal.** (Buomen laulu.)
b) Lányi Ernő: **Népdalegyveleg.**
a) Száraz földből . . .
b) Árva csalán . . .
c) Az én galambom . . .
Előadja: a **Szekszárdi Dalárda.**
2. Offenbach J.: **Intermezzo és Barcarola.** (Hoffmann meséiből). Előadja: a **Szekszárdi Zeneegyesület** zenekara.
3. Gyulai Pál—Rényi Géza: **A bőrök sirja.** Előadja: a Szekszárdi Dalárda.
4. Szavalat. — Előadja: **Blézsik Iluska.**
5. a) Csokonai—Lavotta J.: **A reményhez.**
b) Petőfi—Radó Aladár: **Reszket a bokor.** (Műdal). — Előadja: a Szekszárdi Dalárda.
6. a) A. Czibulka: **Stephanie gavotte.**
b) Mozart A. W.: **Török indúló az A dur sonátából.** Előadja: a Szekszárdi Zeneegyesület zenekara.
7. Takonyi I.—Hoppe R.: **Magyar daleqyveleg.**
b) Kip, kop . . .
c) Dalol az ún . . .
Előadja: a Szekszárdi Dalárda.

A dalárda énekkarát **Németh Gyula,** a zenekart pedig **Berényi István** karnagyok vezénylik.

Helyárak: Ülőhely 1 pengő, karzatra diák- és levenlejegy 50 fillér • Felülfizetéseket hálás köszönettel fogadunk

3. kép. A Szekszárdi Dalárda hangversenyéről készült plakát (MNL TML X. 58.)

MEGHIVÓ.

A SZEKSZÁRDI DALÁRDA

1930. évi február hó 2-án, vasárnap, esti ½9 órai kezdettel a Polgári Olvasókör nagytermében

KOTTATÁRA GYARAPITÁSA CÉLJÁRA

DALOSESTET

tart, amelyre a t. Cimet és b. családját tisztelettel meghivja a Dalárda Elnöksége

Belépődij személyenkint 1 pengő

Egyesületünk nemes céljára való tekintettel felülfizetéseket hálás köszönettel fogadunk

4. kép. A Szekszárdi Dalárda meghívója (MNL TML X. 58.)

lések figyelme mind gyakrabban a dalárda tárgyi és szakmai feltételeinek hiányosságaira, elsősorban a kottagyűjtemény pótlásának szükségességére irányult. Ennek érdekében több alkalommal is gyűjtéseket és dalosesteket szerveztek (3–4. kép).

A valamelyest tartósabb szervezeti megerősödés azonban csak évekkel később valósult meg, amikor az egyesület Kovács Dávid alelnök kezdeményezésére 1927. április 3-án ismét újjáéledt. Az újraszerveződött dalárda elnökévé Szeghy Sándor gyógyszerészt választották, alelnöki tisztségét Seyfried József rendőrtanácsos töltötte be, míg a karnagyi feladatokat Gausser Rezső királyi tanfelügyelő látta el. A megújulást azonban nem követte azonnali szakmai áttörés; bár tervben volt, hogy a dalárda részt vesz a Dunántúli Dalosszövetség soron következő, 1928-ban Kaposváron megrendezendő dalosversenyén, erre végül nem került sor. Ez újabb válságot idézett elő az egyesület működésében. Szeghy Sándor lemondott elnöki tisztségéről, s helyére dr. Zsigmond Ferenc ügyvéd lépett.[105] E vezetőváltás nyomán a dalárda működése újabb lendületet vett, és ismét számos jótékonysági és társadalmi ünnepség közreműködője lett Szekszárdon. Több alkalommal vállalt vendégszereplést vidéki városokban (Bonyhádon, Tolnán), a Bajai Daloskörrel pedig kölcsönösen jó kapcsolatot alakított ki. 1930 őszén a Németh Gyula vezette negyventagú Szekszárdi Dalárda Baján adott nagy sikerű hangversenyt. A kritika is elismeréssel szólt az újjáéledt egyletről. A két világháború közötti időszak legjelentősebb sikereit ezekben az években, Németh Gyula karnagysága idején (1933-ig) érte el. Eredményei szorosan összefüggtek az általa kialakított, igényes műsorpolitikával,

[105] A dalárda 1928. december 22-én szerenád kíséretében adta át az egyesület ötvenéves selyemzászlaját az újonnan megválasztott elnöknek, dr. Zsigmond Ferencnek. Ekkor búcsúztatták a Szegedre – királyi tanfelügyelői pozícióba – áthelyezett Gausser Rezső karnagyot is. TMU 1929. január 5. (XI. évf. 1. sz.) 5.

5. kép. A Szekszárdi Dalárda csoportképe zászlóval, táblával fellépés után, 1920-as évek vége, 1930-as évek eleje (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2012.01.71.)

6. kép. A Szekszárdi Dalárda csoportképe a pécsi dalosversenyen, 1932 (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2012.01.72.)

amelyhez számos nagy sikerű előadás és vendégszereplés kapcsolódott. A magyar dalok széles választéka mellett, műsorán külföldi mesterek – többek közt Beethoven, Brahms, Mendelssohn – művei is szerepeltek.

Mindeközben az országos szervezet[106] munkáját a 20. század elején vissza-visszatérő belviszályok nehezítették. A dalosversenyeken tapasztalt feszültségek a decentralizációs igények erősödését hozták magukkal. Ennek lett következménye a kerületi dalosszövetségek megalakulása az 1890-es években és az 1900-as évek elején.[107] Később – a két világháború közti időszakban – vidéki daloskerületeink már a nagyobb városainkban összpontosulnak (Miskolc, Kecskemét, Szombathely, Debrecen, Szeged, Pécs, Székesfehérvár, Győr). Az országos szervezet és a vidéki kerületek által szervezett megmérettetésekhez alkalmilag a Szekszárdi Dalárda is csatlakozott. A debreceni országos dalosversenyen (1929) még a kezdők csoportjában lépett fel, egyedül képviselve Tolna vármegyét a rangos országos ünnepségen. A versenycsoportjában induló dalárdák sorában Szekszárd végül az első díjat érdemelte ki teljesítményével, elnyerve ezáltal a magyar király Belügyminisztérium ezüstserlegét (5–6. kép).

Három évvel később, a pécsi kerületi dalostalálkozón (1932) könnyűműdal-kategóriában ért el jó eredményt. Belviszályok azonban ebben az időszakban is hátráltatták a művészi munka zavartalan kibontakozását. Ahogyan a helyi sajtó utal később az egyesület újra visszatérő nehézségeire: *„A torzsalkodás, az intrika volt az…”*[108] – ami miatt a következő néhány évben ismételten szünetelt működésében.

A ZENEI ÉLET VÁLTOZÁSA – ÚJ DALEGYLETEK ALAKULÁSA

Az 1920-as években a Szekszárdi Dalárda mellett már számos más kórus is működött a városban. A kisebbek közé tartozott többek közt a Törekvés Dalárda vagy a felekezeti alapon szervezett református dalárda, akárcsak a Berta Antal római katolikus segédlelkész irányításával tevékenykedő Ceciliana Énekkar. A város zenei életének sokszínűségét ugyanakkor nem csupán az énekkarok, hanem az alkalmilag újraszerveződő hangszeres együttesek is gazdagították. Az 1921-ben bemutatkozó Szekszárdi Filharmonikusok mellett a magasabb színvonalú zenélést képviselte az 1928-ban megalakított Szekszárdi Zenei Egyesület is. A férfikari dalegyletek körét tovább bővítette az 1924. augusztus 25-én, Benau Lipót dirigálásával működését megkezdő Szekszárdi Dalkör, amely hat évvel később (1930) beolvadt a dr. Dulin Jenő ügyvéd elnökletével megalakuló Szekszárdi Iparos Dalkörbe. A kórus repertoárjában Lehár Ferenc, Schumann, Offenbach mellett Kodály Zoltán-művek is szerepeltek. Ugyancsak a húszas évek közepén kezdte meg működését a *„kisgazdákból alakult”*[109] Polgári Dalkör Petz Huber[110] dirigálásával.

A gazdasági világválság évei azonban a szekszárdi dalosegyletek működését is szétzilálták. A Szekszárdi Dalárda munkája ismét akadozott, a harmincas évek második harmadában pedig újra szünetelt. A másik két dalegylet (Iparos és Polgári Dalkör) – a fennmaradás érdekében – 1933-ban a fúzió mellett döntött és Szekszárdi Daloskör néven folytatta tovább szakmai munkáját. „(…) *a két szerényebb egyesületből feltámadt egy tehetséges szövetkezés* (…) *mely a siker minden reményével művelheti majd dalkultúrát ebben a városban, ahol ennek tiszteletreméltó hagyományai vannak*” (7–8. kép).[111]

[106] A hazai kórusmozgalom központi szerve az 1867-ben alakított Magyar Daláregyletek Országos Szövetsége (OMDE) volt, amely 1910-től Magyar Daláregyesületek Országos Szövetsége (MDEOSZ) néven folytatta működését. A dalárdák szakmai megmérettetésére – a korábbi gyakorlathoz hasonlóan, továbbra is – a két-három évente szervezett dalosversenyek nyújtottak lehetőséget.

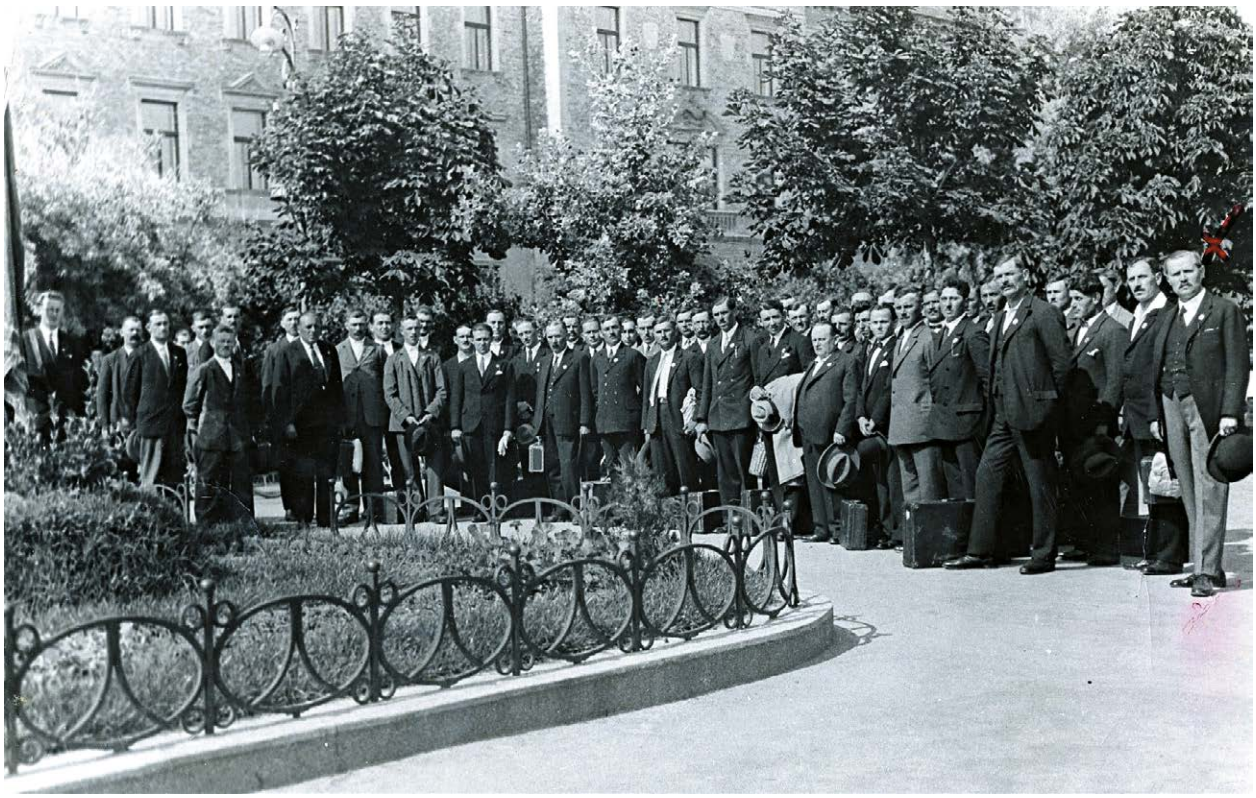
[107] 1892-ben a Dunántúli Dalosszövetség, majd 1900-ban a Tiszántúli, 1902-ben a Budapest és Vidéke Dalosszövetségek.

[108] Ujjáéled a szekszárdi dalárda. TMU 1937. május 26. (XIX. évf. 40–41. sz.) 3.

[109] Kulturmunka Szekszárdon. TMU 1926. március 13. (VIII. évf. 10. sz.) 6.

[110] Római katolikus kántor.

[111] A két szekszárdi dalegyesület fuziója. TMU 1933. június 17. (XV. évf. 47. sz.) 2.

7. kép. A Szekszárdi Daloskör csoportképe az 1933. évi országos dalárünnepélyen (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2017.5.1.)

8. kép. A Szekszárdi Daloskör zászlaja, 1933 (WMM Újkortörténeti tárgyi gyűjtemény, ltsz.: 1977.39.1.)

9. kép. A Szekszárdi Daloskör serlege a XXIII. Országos dalosversenyen, Budapest, 1933 (WMM Újkortörténeti tárgyi gyűjtemény, ltsz.: 2017.22.1.)

10. kép. A Szekszárdi Daloskör a VII. kerületi pécsi dalosversenyen nyert díja, 1935 (WMM Újkortörténeti tárgyi gyűjtemény, ltsz.: 2017.22.4.)

Az új kórus – amelynek elnöke vitéz Vendel István, társelnöke Dulin Jenő ügyvéd – Petz Huber karnagyságával gyors fejlődésnek indult. Ehhez a dalkör elnöke, Vendel István polgármester is hozzájárult, aki a rendszeres anyagi támogatást biztosította. Jelentős közéleti szereplők, pénzemberek, intézmények, testületek támogatták anyagilag ezekben az években országos versenyszerepléseik alkalmával a Tolna vármegye székhelyét akkoriban jobbára egyedül képviselő Szekszárdi Daloskört. Nem múlott el országos verseny úgy, hogy a Szekszárdi Daloskör ne szerepelt volna a legjobbak közt. Még az újjászervezésének évében (1933) rendezett budapesti országos dalosversenyen – a könnyűnépdal-kategóriában versenyző 44 dalárdából a négy első helyezett közt minősítve – elnyerte a Dalosszövetség első díját. Egy évvel később a Siófoki Országos Dalosversenyen „nehéz népdal" csoportban hozta el az előkelő harmadik díjat, egy ezüstserleget. *„Városunk e kiváló férfikara már két évben egymásután tér haza országos sikerrel, méltán sorolható most már az ország koncert-képes dalárdái közé. Reméljük, hogy ez a daloskör ezen a dicsőséges úton haladva a régi híres Szekszárdi Dalárda súlyával fogja Szekszárd nevét az országos dalos kultúrában képviselni."*[112] – írta róluk ekkor a korabeli sajtó. 1935-ben az Országos Dalosszövetség pécsi kerületi dalosversenyén ért el újabb sikert, elnyerve egy *„remekmívű hatalmas ezüst serleget"* (9–10. kép).

Három évvel később, 1938-ban Székesfehérváron a nehéznépdal-kategóriában szerepelt sikerrel, ahol a zsűri a harmadik díjjal jutalmazta az együttest. A versenyeredményt az egyesület vezetésének elismerése is kísérte. Vendel István polgármestert, az egyesület elnökét az Országos Szövetség díszközgyűlésén „igazgatósági aranytűvel" tüntették ki. A következő évben Kassán, majd 1940-ben Győrben ért el újabb sikereket; előbbi alkalommal Kassa város címerével ellátott aranyplakettet és egy ezüstserleget nyert el jutalmul (11. kép).

[112] A Szekszárdi Daloskör. TMU 1934. május 26. (XVI. évf. 40. sz.) 2.

Nemcsak Szekszárdon, hanem megyeszerte is számos férfikari egyesület jött létre a két világháború közti időszakban. *„Közel egy évtizeddel ezelőtt indult meg tervszerűen vármegyénkben a magyar dal kultusza* (…) *Az alig néhány helyütt működő dalárdák száma évről-évre nő s ma – úgyszólván — alig van község, melyben férfi-, vagy vegyeskar, sőt mind a kettő nem működnék.”*[113] A vármegyében működő dalegyletek összeírására 1932-ben, Szévald Oszkár alispán szorgalmazására került sor. Adatait a Tolnamegyei Ujság február 3-i lapszáma közli.

11. kép. A kassai Országos Dalárünnepély emlékplakettje, 1940 (WMM Újkortörténeti tárgyi gyűjtemény, ltsz.: 2017.22.7.)

I. Szekszárd megyei városban: 1. Szekszárdi Dalárda, 2. Szekszárdi Iparos Dalárda, 3. Polgári Dalkör.

II. Dombóvári járás: 1. Dombóvári Dalkör, 2. Máv, Fűtőházi Dalkör. Kocsola: Kocsolai Dalárda. Mucsi: 1. Férfi Dalárda, 2. Vegyes Dalárda. Új-dombóvár: Levente Dalárda.

III. Dunaföldvári járás: Dunaföldvár: Törekvés Ifj. Egyesület Dalárda. Dunakömlőd: Dunakömlődi Dalárda. Gerjen: Gerjeni Daloskör. Kajdacs: Ref. Dal- és Olvasókör. Németkér: Németkéri Róm. Kat. Egyházi Énekkar. Paks: 1. Református Dalárda, 2. Iparos Dalárda.

IV. Központi járás. Alsónána: Alsónánai Dalárda. Alsónyék: Református Dalárda. Bátaszék: Bátaszéki Dalárda. Decs: Decsi Dalárda. Őcsény: Őcsényi Református Dalkör. Tolna: 1. Vegyeskar, 2. Iparosok Olvasóegyletének Férfikara, 3. Tolnai Ifjúsági Közművelődési Egyesület Vegyeskara.

V. Simontornyai járás. Belecska: Ev. Dalosegylet. Hőgyész: Hőgyészi Dalárda. Kalaznó: Ev. Férfi Dalkör. Keszőhidegkút: Ev. Daloskör. Kölesd: Ref. Dalárda. Nagyszékely: Ref. Dalárda. Pálfa: Ref. Énekkar. Sárszentlőrinc: Dalegylet. Simontornya: 1. Róm. Kat. Dalárda, 2. Levente Egyesületi Dalárda, 3. Ref. Dalárda. Szárazd: Levente Ifjúsági Vegyes Dalárda. Udvari: Ev. Dal és Továbbképző Egyesületi Dalárda. Varsád: Dalárda.

VI. Tamási járás. Felsőireg: 1. Felsőiregi Róm. Kat. Dalárda, 2. Felsőiregi Református Dalárda. Tengőd: Református Énekkar. Felsőnyék: Felsőnyéki Dalkör. Nagyszokoly: Nagyszokolyi Ref. Dalárda.

VII. Völgységi járás. Bonyhád: 1. Bonyhádi Polgári Dal- és Zeneegyesület, 2. Bonyhádi Evangélikus Dalárda, 3. Bonyhádi R. K. Legényegyleti Dalárda. Izmény: Egyházi jellegű dalárda. Kismányok: Evangélikus Dalárda. Majos: Evangélikus Dalárda. Mórágy: 1. Mórágyi Ref. Egyházi Dalárda. 2. Levente Dalárda. Mucsfa: Mucsfai Ág. Ev. Dalárda. Szálka: Szálkai Dalárda. Grábóc: Grábóci Dalárda. Tevel: Levente Dalárda.[114]

Ez a felsorolás természetesen nem ad teljes képet a vármegyében a két világháború között működő valamennyi dalegyletről, hiszen a vizsgált időszakot megelőzően és azt követően is alakultak férfikari dalárdák és kórusok; nem is beszélve a női karokról, valamint az iskolai énekkarokról, amelyek a kor szellemének megfelelően tovább árnyalták a város zenei életének sokszínűségét.

Az országszerte tapasztalható szervezeti gazdagodás ellenére a polgári férfikari dalármozgalom a két világháború közötti időszakban is csak nehezen tudta meghaladni a 19. századból örökölt

[113] Ujjáéled a Szekszárdi Dalárda. TMU 1937. május 26. (XIX. évf. 40–41. sz.) 3.
[114] A dalosügy a vármegyében. TMU 1932. február 3. (XIV. évf. 10. sz.) 3.

12. kép. A Szekszárdi Dalárda csoportképe a győri dalosversenyen, 1941. A szemüveges Raffay Sándor karnagy (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2017.4.1.)

beidegződéseit.[115] A megújulás lehetséges irányait Kodály Zoltán kórusművészete és programadó írásai jelölték ki,[116] amelyben világosan megfogalmazta a polgári dalárdák történeti szerepének újraértékelését és meghaladásának szükségességét. Kodály szerint a férfikarok korszaka csupán előkészítő szakasznak tekinthető, amelynek meghaladását a fejlett vegyeskari kultúra kibontakozásától várta. E szemlélet hosszabb távon megteremtette annak feltételeit, hogy a magyar kóruskultúra a dalárdák hagyományaira támaszkodva új irányokba fejlődjön.[117]

Ennek ellenére a Szekszárdi Dalárda korábbi hagyományait megőrizve éledt újjá Raffay Sándor[118] karnagy vezetésével 1937-ben. Utolsó nagyszabású versenyszereplése a győri országos dalverseny (1940) volt, ahol *„a bíráló bizottság az összes vidéki dalárdákat megelőzve az 1. helyezettek élére állította"*[119] a harminctagú Szekszárdi Dalárdát. S bár ezzel jogot szerzett arra, hogy a következő országos megmérettetésen magasabb kategóriában szerepeljen, de arra a háborús viszonyok miatt már nem kerülhetett sor (12. kép).

1941-ben, a július elejére tervezett dalosestélyük a behívások miatt már elmaradt. Megmaradt tagságával közreműködött ugyan még néhány helyi eseményen, összességében azonban a következő éveket a dalárda működésének visszaesése, majd stagnálása jellemezte. Bár 1944-ben még szerepelt a zenei egyesületek országos nyilvántartásában,[120] az utolsó éveket azonban már csupán a fennmaradásáért való küzdelem jellemezte. A polgári kori egyesületeket megszüntető – 3830/1946 és a 7330/ 1946. M.E. sz. – rendeletek az ő sorsukat is megpecsételték. A Szekszárdi Dalárda feloszlatásáról szóló 1948. évi határozat indoklásában az alábbiakat olvashatjuk: *„A lefolytatott vizsgálat-*

[115] MARÓTI 2005, 234–235.
[116] HALÁSZ 2001, 220.
[117] MARÓTI 2005, 247–248.
[118] Római katolikus kántor.
[119] A szekszárdi dalárda győri nagy sikere. TMU 1940. július 3. (XXII. évf. 47. sz.) 3.
[120] PAPP 1943, 311.

ból az állapítható meg, hogy az egyesület szüneteltetni működését. A működésének szüneteltetésére engedélyt nem kért és nem kapott. Alapszabályszerű működés kifejtésére nem képes."[121] Az egyesület vagyonát felülvizsgáló jegyzőkönyv szerint a dalárda tulajdonát képező 82 műből álló férfikari partitúrán kívül más ingósága vagy ingatlana akkor már nem volt. A múzeumban őrzött egyesületi zászlója és a korábbi dalosversenyeken nyert serlegei a háborús események folytán semmisültek meg.[122] Megmaradt kottatárát, valamint a dalosigazolványokat, a *Magyar Dal* című folyóiratot és a győri dalosverseny emlékplakettjét belügyminisztériumi határozat alapján a Magyar Dolgozók Énekkarainak Országos Szövetsége kapta meg 1949-ben.[123]

ÖSSZEGZÉS

A hazai dalosmozgalom kialakulása szorosan összefonódott a polgárosodás és a nemzetté válás reformkori törekvéseinek folyamatával. A férfikari dalárdák a 19. század első felétől kezdve szervezeti keretet biztosítottak a közösségi éneklésnek, s ezzel hozzájárultak a nemzeti öntudat megerősítéséhez és a polgári nyilvánosság formálódásához. Későbbi működésüket ugyanakkor alapvetően meghatározta az a 19. századi örökség, amelynek kereteit a mozgalom később is csak korlátozott mértékben volt képes meghaladni.

A Szekszárdi Dalárda története jól érzékelteti a polgári dalárdák tipikus fejlődési ívét; a kezdeti kibontakozást követően, az 1848/49-es szabadságharc utáni politikai korlátozások hatását, majd a kiegyezés utáni évtizedek szervezeti megerősödését és országos beágyazódását. Az 1880-as évek országos dalárversenyein elért sikerei nemcsak a helyi egyesületek sorában, hanem országos viszonylatban is növelték presztízsét. A dalárda közhivatalnokokból és tanítókból álló tagsága, valamint a rendszeres próbák és hangversenyek a polgári egyesületi kultúra jellegzetes mintáit követte, miközben aktívan bekapcsolódott Szekszárd városi közéletébe is.

A 19. század végétől jelentkező válságjelenségek – belső konfliktusok, anyagi nehézségek, a művészi megújulás elmaradása – azonban rámutatnak a dalármozgalom szerkezeti korlátaira. A 20. század elején kibontakozó új kórusmozgalmi törekvések, különösen Kodály Zoltán és Bartók Béla programadó fellépése világossá tették, hogy a polgári férfikari dalárda mint kizárólagos szervezeti forma nem alkalmas a korszerű zenei igények kielégítésére. E felismerés ellenére az Országos Magyar Daláregyesület keretei között működő dalárdák jelentős része még a két világháború között sem tudott érdemi megújulást végrehajtani.

A Szekszárdi Dalárda 1920–30-as évekbeli átmeneti megerősödése e tágabb kontextusban értelmezhető. Nem egy új korszak kezdetét, hanem inkább egy szervezeti forma késleltetett fennmaradását jelzi. A második világháborút követő politikai fordulat, amely a polgári egyesületek felszámolásához vezetett, végleg lezárta a dalármozgalom klasszikus korszakát.

A polgári dalárdák – köztük a Szekszárdi Dalárda – jelentősége nem elsősorban művészi teljesítményükben, hanem közösségformáló és társadalomszervező szerepükben ragadható meg. Működésükkel olyan átmeneti szerepet töltöttek be a 19–20. század fordulójának magyar társadalomtörténetében, amely hidat képezett a reformkori nemzeti kultúra és a modern kóruskultúra kialakulása között, még akkor is, ha e hidat maga a mozgalom már nem volt képes tartósan fenntartani.

[121] MNL TML IV. 404. b Alisp. 1992/1949. A Szekszárdi Dalárda Egyesület felülvizsgálata. A szekszárdi Dalárda működésének felülvizsgálata (1948. június 28.)
[122] MNL TML IV. 404. b Alisp. 1992/1949. Jegyzőkönyv (1948. szeptember 10.)
[123] MNL TML IV. 404. b Alisp. 1992/1949. Átadási jegyzőkönyv (1949. február 22.)

IRODALOMJEGYZÉK

ÁBRÁNYI 1892 — ÁBRÁNYI Kornél, id.: *Az Országos Magyar Daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig.* Budapest 1892.

ÁBRÁNYI – KIRÁLYI 1872 — ÁBRÁNYI Kornél – KIRÁLYI Pál: Jelentés az országos magyar daláregyesület elnökségének a Nagyváradon 1872. szeptember 7-én tartott közgyűléshez. *ZL* 1872. szeptember 22. (XII. évf. 50. sz.) 785–790.

BODNÁR 1931 — BODNÁR István: *Vidám epizódok a szekszárdi dalárda életéből.* Szekszárd 1931.

DICENTY 1907 — DICENTY Lajos: Felhívás a szekszárdi dalárda tagjaihoz! *TvmK* 1907. november 24. (XVII. évf. 47. sz.) 3–4.

DOBSZAY 2001 — DOBSZAY Tamás: Mindennapi élet. In: *Magyar Kódex 5. Az Osztrák–Magyar Monarchia. Magyarország művelődéstörténete 1867–1914.* Főszerk. Szentpéteri József. Budapest 2001, 343–451.

DOMOKOS 2000 — DOMOKOS Zoltán: Zenetörténet – műzene. In: *Magyar Kódex 4. Reformkor és kiegyezés. Magyarország művelődéstörténete 1790–1867.* Főszerk. Szentpéteri József. Budapest 2000, 250–263.

FAZEKAS 2007 — FAZEKAS Ágnes: *Magyar zeneszerzők világi kórusművei a 20. század nagy zenei változásai előtt (a capella kórusművek gyermek- és női karra).* Doktori disszertáció. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskola, Kézirat. Budapest 2007.

FAZEKAS 2016 — FAZEKAS Ágnes: Polgári dalos mozgalom Magyarországon a 19. században. 1. rész. A kezdetek. *Parlando* 2016/6. https://www.parlando.hu/2016/2016-6/FazekasAgnes-dalos_mozgalom.htm (elérés: 2025. 12. 22.)

FAZEKAS 2018 — FAZEKAS Ágnes: „Tied vagyok, tied hazám…" A 19. századi kismesterek nyomában. *A Magyar Kodály Társaság Hírei* 39/2 (2018. június) 14–24.

FÓNAGY – KOCSIS 2000 — FÓNAGY Zoltán – KOCSIS Gyula: Mindennapi élet. In: *Magyar Kódex 4. Reformkor és kiegyezés. Magyarország művelődéstörténete 1790–1867.* Főszerk. Szentpéteri József. Budapest 2000, 409–431.

HADNAGY 1969 — HADNAGY Albert: Liszt szekszárdi kapcsolatairól. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és jegyzetekkel ellátta Prahács Margit. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* II (1969) 219–265.

HALÁSZ 1862 — HALÁSZ József: Szózat a honi dalárdák érdekében. *ZL* 1862. augusztus 21. (II. évf. 47. sz.) 372–373.

HALÁSZ 2001 — HALÁSZ Péter: Zenetörténet – műzene. In: *Magyar Kódex 6. Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete 1918–2000.* Főszerk. Szentpéteri József. Budapest 2001, 219–235.

HARAGÓ 1866 — HARAGÓ József: Séner Ferencz, szegzárdi kántortanító. *Kalauz a nevelés és oktatás terén.* 1866. január 5. (II. évf. 14. sz.) 209–212.

MARÓTI 2001 — MARÓTI Gyula: *Kóruskultúránk és Európa.* Budapest 2001.

MARÓTI 2005 MARÓTI Gyula: *Magyar kórusélet a Kárpát-medencében.* Budapest 2005.
PAPP 1943 *Magyar zenei almanach 1944.* Szerk. Papp Viktor. Budapest [1943].
PALÁST 1890 PALÁST [BORZSÁK Endre]: A bucsu (Csevegések). *TK* 1890. szeptember 14. (XVIII. évf. 37. sz.) 2.
TOKAJI é. n. TOKAJI András: *A világi énekkari élet 1900 és 1920 között. Dalármozgalom és kórusok és zeneegyesületek.* https://xn--tokajiandrs-t7a.hu/a-vilagi-enekkari-elet-1900-es-1920-kozott-dalarmozgalom-es-korusok-es-zeneegyesuletek/ (elérés: 2025. 12. 22.)
VAJDA 1870 *A magyar dalárdák története. Dalár-emlény a Pest-Budán 1870-ik év augusztus 18., 19., 20., 21. és 22-ik napjain tartott Orsz. Dalár- és Zeneünnepély emlékeül.* Szerk. Vajda Viktor. Pest 1870.
VARGHA 1989 VARGHA Dezső: Tizenhatan az alapítók közül. *Kóta* 19/4 (1989) 20.
VEHRER 2022 VEHRER Adél: Egyesületi élet hazánkban a 19. század második felében. *Polgári Szemle* 18/4–6 (2022) 203–216.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd (MNL TML)

MNL TML IV. 404. b. Tolna vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (Alisp.)
MNL TML X. 58. Egyesületek, tömegszervezetek, pártok. A Szegzárdi Dalárda iratai (1872–1933)

RÖVIDÍTÉSEK

MNL TML Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd
TK Tolnamegyei Közlöny, Szekszárd
TMU Tolnamegyei Ujság, Szekszárd
TvmK Tolna vármegye és a Közérdek, Szekszárd
ZL Zenészeti Lapok, Budapest

LILLA T. KONKOLY

"Once known throughout the country…"

Contributions to the History of the Szekszárd Choral Society (19th–20th Centuries)

This study explores the history of the Szekszárd Choral Society within the broader context of the rise and subsequent decline of the Hungarian civic choral movement. Organised on the model of the German *Liedertafel* movement, Hungarian choral societies became key institutions of communal singing alongside the processes of bourgeois transformation and nation building that characterised the nineteenth-century Reform Era.

In Szekszárd, an organised form of secular male choral singing emerged in 1833, which can be regarded as a precursor to the later Szekszárd Choral Society. Following its reestablishment in 1861, the association became one of the town's important bourgeois cultural organisations. Its golden age was marked by the successes it achieved at national choral competitions in the 1880s. Nevertheless, the society's activities were affected by recurring internal conflicts, financial difficulties, and structural constraints, which (despite temporary periods of consolidation) led to repeated crises in its operation during the nineteenth and early twentieth centuries. The political turn after the Second World War, which led to the dissolution of civic associations, ultimately brought about the definitive termination of the Szekszárd Choral Society in 1948.

The history of the Szekszárd Choral Society illustrates well the typical trajectory of civic choral associations: their emergence in the Reform Era, their heyday marked by integration into national networks, followed by the subsequent alternating periods of renewal and crisis. The significance of the society lies not primarily in its artistic achievements, but rather in its role in community formation and social organisation within the social and cultural history of Szekszárd in the nineteenth and early twentieth centuries.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 365–379.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.14

CSAPAI JÁNOS

Babus Jolán mesterségekkel kapcsolatos gyűjtései

Babus Jolán 1961-től néprajzos muzeológusként dolgozott a szekszárdi múzeumban, korai, 1967-ben bekövetkezett haláláig. Kassán született 1917-ben. Édesapja református lelkész volt. A trianoni diktátum után költözött a család Lónyára. A debreceni egyetemen földrajz–történelem szakos diplomát szerzett. A nyíregyházi Kálvineum felügyelő tanára, Lónyán a Néprajzi Múzeum vidéki munkatársa, ugyanott díjtalan tisztviselőjelölt is volt egy évet, mellette felügyelő tanár az Állami Erzsébet Nőiskola kollégiumában, később a lónyai általános iskola tanára, majd a vásárosnaményi Állami Általános Gimnázium alapító tanára, az ugyanott szervezett Járási Könyvtár könyvtárosa, végül szekszárdi néprajzos volt. Az egyetem elvégzése után kezdte néprajzi gyűjtéseit, bekapcsolódva a Néprajzi Múzeum gyűjtőhálózatába, a beregi nép életét, népművészetét vizsgálta, gimnáziumi tanárként néprajzi szakkört szervezett. Tervei között szerepelt egy gimnáziumi múzeum létrehozása, mely később egy beregi múzeum alapja lehetett volna. Szekszárdra kerülvén Tolna megye néprajza is felkeltette az érdeklődését, a sárközi gyűjtései mellett igen jelentősek a népi kismesterségekkel kapcsolatos gyűjtései.[1] Amint Domonkos Ottónak, a soproni múzeum igazgatójának írt levelében fogalmazott: *„Itteni munkám során megkezdtem – illetve folytattam elődeim nyomán – a kiveszőnépi kismesterségek tárgyi és szellemi emlékeinek megmentését. Eközben bukkantam rá a kékfestésre. Annyira megkedveltem ezt az iparágat, hogy szeretném tanulmány formájában feldolgozni a Tolna megyei kékfestés történetét, technikáját, kereskedelmi és viselettörténeti vonatkozásait."*[2] Halála után jegyzeteinek döntő többsége a nyíregyházi Jósa András Múzeumba került, de jelentős anyag maradt a szekszárdi múzeum néprajzi adattárában is, ami az eltelt évtizedek ellenére máig feldolgozatlan.

Múzeumunk 2023. évi évkönyvében a szekszárdi Lakos Lajos féle kékfestő műhellyel kapcsolatos munkásságát ismertettem az olvasókkal. Jelen írásomban a különféle mesterségekkel kapcsolatos gyűjtéseit adom közre. Gyűjtéseiben harminc mesterség szerepel, rövidebb-bővebb adatokkal. Ezen mesterségek döntő többsége mára már kiveszett. Bízom benne, hogy a közölt adatok jó alapok a jövő azon kutatóinak, akik kézműves, iparos emberek kutatásával kívánnak foglalkozni.

[1] BALÁZS KOVÁCS 2002.
[2] WMM NA 275-75, 782.

HAJÓÁCSOK

Tolnán sok hajóács élt. Babus Jolán fő adatközlője Gauzer Ferenc volt, akinek az édesapja is hajóács volt. Sok hajóács élt a településen. A munkásságuk révén eljutottak a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig.[3] Ludwig Flórián, Prajda Vendel, Buchmüller Péter is hajóács volt. A két utóbbi végül már halászcsónakokat készített. A Gauzer családból is több generáción keresztül kerültek ki hajóácsok. Amikor Tolnán megszűnt a hajóács munka, Kisdárdán vállaltak munkát a tolnai hajóácsok, voltak, akik oda is költöztek családjaikkal. Gauzer Ferenc apja is Kisdárdán folytatta mesterségét. A hajóácsok először ács inasok lettek, utána tanulhatták a hajóács mesterséget. Gauzer Ferenc is 16 éves koráig ács inas volt, ezt követően ment apja után Kisdárdára, ahol az apja keze alatt negyven-ötven hajóács dolgozott, ott tanulta ki ő is a mesterségét. Még a szépapja is hajóács volt. Büszke volt rá a család, hogy nem tartották meg a mesterségüket maguknak, szívesen adták tovább másoknak is a szakma fortélyait. A hajóácsok osztályokba sorolták magukat. Első osztályúnak tekintették a középkorúakat, másodosztályúnak az idősebb mestereket, harmadosztályúnak a fiatalokat. A tolnai *super*ok, amint a hajóácsokat nevezték, mindig híresek és keresettek voltak. A Duna-szabályozás következtében Tolnán fokozatosan megszűnt a mesterség, így kerültek előbb Apatinba, amit a hajóács ipar lelkének neveztek. A városban működtek a legjobb szerszámkovácsok is. Azonban Apatinban is elsorvadt az ipar, így nőtt meg Kisdárda jelentősége. Apatinban is kellett „előtanulmányokat" folytatni – mint Tolnán – annak, aki hajóácsnak akart tanulni. Ott előbb halásznak kellett lenni. A városban 1906-tól tíz éven át működött hajóács ipar. A trianoni határváltozás után félévente kellett engedélyt kérni a mestereknek a Kisdárdán tartózkodásra. Később többen dolgoztak Dunaharasztiban, ahol szintén hajójavító műhely működött. Fauszályokat, dereglyéket, ladikokat, csónakokat készítettek a hajóácsok, de vízimalmokat is építettek a vízimolnárok iránymutatásai alapján. A hajóácsok *super* elnevezése az egyik munkaművelet megnevezéséből alakult ki, amit *superuni*nak, *superolás*nak neveztek. Ez a vízijármű vázát borító deszkázat illesztéseinek tömítésére használt moha beverését jelentette az egyes deszkák közé.[4]

Gauzer Antal felsorolta a jellegzetes szerszámokat is. 1. Ketzer, németül *Tekszl,* a nyél köpűjétől kifelé hajló, széles faragó balta. Apatinban voltak a legjobb hajóács szerszámokat készítő kovácsok. Később az Erzsébet-híd roncsaiból származó acélból is készítettek Dunaharasztin ilyen ácsszerszámot. 2. Bárd, németül *Pratpajl.* 3. Harapófogó, németül *Pájszczange, Beisszzange*, Csiffári nevű kovács készítette őket. 4. A vésőket kopott ráspolyból kovácsolták, később gyáriakat használtak. 5. Szimpla gyalu, németesen *Schlichhobel.* 7. Dupla gyalu, *Toplhobel, Doppelhobel.* 8. Hosszú egyengetőgyalu, *Rópang, Raupang*. 8. Szarvas gyalu: két rövid fogó van mindkét végében, ketten húzták egymással szemben a gyalulandó gerendán. Gyakran gyalultak vele deszkát is. A gyaluk anyagának a legjobb a gyertyánfa volt. 9. Fakalapács. 10. Faék.

HAJÓSOK

Tolnán Réhm György a Bayerischer Lloyd társaság hajósa volt. Appelshoffer János a M. Kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt. (MEFTER) vállalat hajósa volt.[5]

HALÁSZOK

Ádám Ferenc, Fuchs János, Izsgum István és József, Jilling Ferenc, Ferenc Márton, Huiber Ferenc,[6] továbbá Réhm János és Frech Ferenc tolnai halászok voltak.[7] Utóbbi halászládája a néprajzi gyűjteményben található. A gyűjtések idején az akkor már nem élő Kriszt Antalt tartották a tolnaiak a

[3] WMM NA 275-75, 525.
[4] WMM NA 275-75, 699.
[5] WMM NA 576-79, 97.
[6] WMM NA 576-79, 92.
[7] WMM NA 576-79, 97.

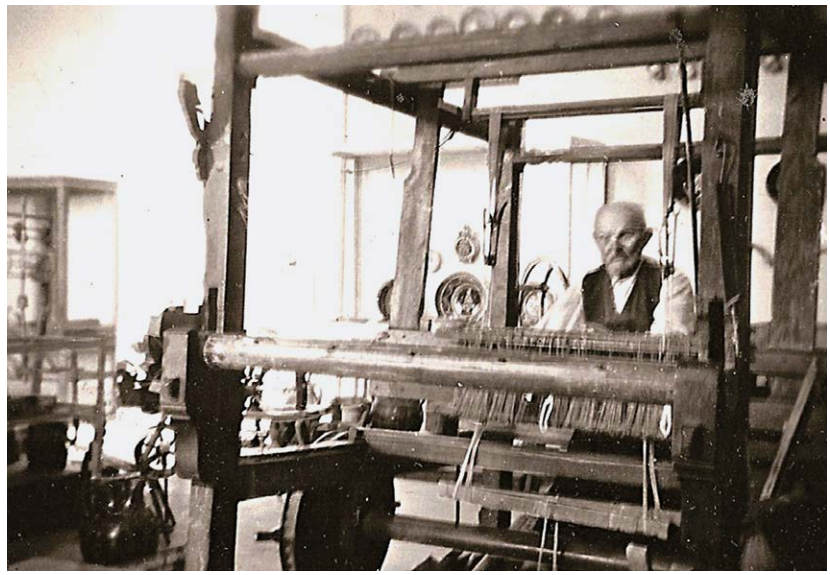
legrégibb halásznak.[8] A nagyhalászok favázas, sövényfonatos, sárral tapasztott halásztanyákat építettek. Egy-egy mesternek nyolc legénye volt. Általában kettő-négy halászgazda állt össze, ők létesítettek egy halásztanyát. A kishalászoknak nádkunyhója volt a halászóhelynél.[9]

TÍMÁROK

Molnár Sándor, Szekszárd, 1929/30.[10]

TAKÁCSOK

Szekszárdon Antal Mátyás dolgozott a Petőfi utca 27-ben, egy Baka nevezetű a Remetén, és Szabó István.[11] Antal Mátyás tanulóévei alatt Pápa, Veszprém, Esztergom és Takácsi mestereitől tanult. Az özvegyétől különféle vásznakat, bordát, nyüstöt és iratokat gyűjtött Babus Jolán.[12] Antal Mátyástól (1877–1966) 47 darab munkaeszközt és egy maga szőtte csíkos törölközőt (az utolsó, már maga számára tartogatott szőttesei közül) vásárolt a múzeum. Inaskorát is beleszámolva hetven éven át dolgozott az iparban. Három nemzedéknek szőtt, gyakran a nagymama vitte hozzá a menyasszony unokáját vásznakat rendelni. Szőtteseit mindig szabott áron adta, nem volt nála alku. Műhelyberendezését néhai mesterétől vásárolta. Tölgyfából készült szövőszékét kétszázötven évesnek saccolta. Mesterének volt egy hasonló 1705-ből való roskatag szövőszéke is. Antal mester Jászkisérről került fiatal korában Szekszárdra (1. kép).[13]

1. kép. A 85 éves Antal Mátyás szövőszékében, a múzeum készülő kiállításában, 1962 (WMM Néprajzi fotótár, F2648)

A Remete utcai Baka takácsmester 1965-ben halt meg. Négy fia közül egyik sem folytatta apjuk mesterségét. Késes és szobafestő fiai a második világháborúban elestek. Bakától Lakos Lajos kékfestő sok vásznat vásárolt méterárunak való megfestésre, mert szerették a szekszárdiak a munkáját.[14]

Sándor Istvánnak (1872–1942) a Wesselényi utca 18-ban volt a műhelye. Édesapja, Sándor János is takácsmester volt. Szabó István (1869–1947) a Kisbödő utca 12-ben lakott és dolgozott. Apja még céhes takács volt. Veje Konrád Dezső kőfaragó, aki vetélőt és vászonsimítót ajándékozott a múzeumnak apósa megmaradt eszközeiből.[15]

Szabó János és édesapja is takácsmester volt a Kisbödő utcában.[16]

Kiss István és fia, István is szekszárdi takácsok voltak a Bartina utcában. A gyűjtéskor az apa már nem élt, fia nem dolgozott. Két vetélőt és egy szalvétát adott apja emlékeiből a néprajzi gyűj-

[8] WMM NA 576-79, 101.
[9] WMM NA 576-79, 98.
[10] WMM NA 275-75, 539.
[11] WMM NA 275-75, 540.
[12] WMM NA 579-79, 23–24.
[13] WMM NA 87-74, 3.
[14] WMM NA 87-74, 3.
[15] WMM NA 275-75, 617.
[16] WMM NA 576-79, 82.

teménybe. Apja szövőszékének darabjaiból a deszkakapuját javította ki. Volt egy Kiss Károly nevű takácsmester is a Kiss János utca 19-ben. Özvegye két vetélőt és egy rokkaorsót ajándékozott a múzeumnak, más ekkor már nem is volt férje eszközeiből. A szövőszékkel a disznóólat javították ki.[17]

A szekszárdi takácsok és a helyi vásárlóik az adatközlések alapján a házi fonalból készült vásznakat szerették. Ezért a takácsok lányokkal, asszonyokkal fonattak alapanyagot. Azonban a kézimunkával foglalkozók közül fonás helyett sokan áttértek a hímzésre, kötésre, horgolásra, így nem volt házi fonal. A sárköziek is szövettek a szekszárdi takácsokkal kétszeles derékaljakat piros csíkosra, ún. sávolosra. A takácsok annak idején meg is különböztették magukat annak alapján, melyik mit szőtt leginkább. Voltak a „sávolos" és a „cifraszüvő" takácsok. Egymás mintáit sohasem használták, mindegyik a maga mintáival szőtt. A múzeumba került a szekszárdi takácsok céhládája, 1737-ből származó pecsétjük, szabadalmi levelük, céhkönyvük.[18]

Tolnán is több takács dolgozott Lakos Lajos közlése alapján. Az ő apósa szekszárdi takács volt. Halála után felszerelését egy Jakabovits nevű takács vásárolta meg. Az 1910-es években egy Felber nevezetű idős takácstól Hess György vette át a műhelyét, akinek a fia is folytatta az apja mesterségét, végül a textilgyárban dolgozott. Volt még egy Fusz és egy Burkovits Lőrinc nevű takácsmester is a városban.[19]

Faddon Szabó János és Szabó István volt takácsmester.[20]

Iregszemcsén egy Szentpéteri nevű takács működött, aki lepedőket, sütőabroszokat, kenyeres ruhákat és rongyszőnyeget szőtt.[21]

Sióagárdon a 19–20. század fordulóján Kovács Mihály és Gábriel István voltak az első takácsok,[22] később Balázs József és Fejős József. Utóbbi Babus Jolán gyűjtésekor már gátőrként dolgozott.[23]

MOLNÁROK

Mucsiban egy Hofbauer nevű molnár működött. Kettő, fából épült malma volt, az egyik daráló volt, a másikban őrölt.[24] Bonyhádon Égi Ádám korábbi szegkovácsból lett molnár.[25]

Bogyiszlón öt vízimolnár dolgozott az 1920-as évek közepéig. Révész Kálmán, Telegdi János, Horváth Mihály nevére emlékeztek az adatközlők. Babus Jolán gyűjtése idején még voltak vízimalom-maradványok a településen.[26]

A tolnai Duna-ágon a selyemgyár környékén volt az utolsó hajómalom. A Malom utcát valamikor molnárok lakták. Babus Jolán gyűjtései idején már csak a jugoszláviai Duna-szakaszon őrölt néhány hajómalom. A dunaföldvári és paksi hajómalmokat szétbontották, volt, ami a Dunába süllyedt.[27] Pakson valamikor ötven-hatvan vízimalom őrölt. Az 1950-es évek elején működött az utolsó. Ezt az 1956-os árvíz partra vetette. Az egyik paksi vízimolnár család Blatt nevű volt.[28]

Tevelen két vízimalom volt. A falu szélén egy Hauser nevű molnárnak volt malma. A falu közepén is volt egy, a gyűjtések idején darálóként működött már.[29]

Kakasd környékén több patakmalom is működött a Bonyhád felől folyó Malomárok mentén. A Lovinusz- és a Baumann-féle malom a gyűjtések idején már árammal működött. Volt egy Hilz- és egy Neugebauer-malom is, utóbbi molnár haltenyésztéssel is foglalkozott. Volt még egy paprika-

[17] WMM NA 87-74, 1.
[18] WMM NA 87-74, 4.
[19] WMM NA 579-79, 1–2.
[20] WMM NA 576-79, 116.
[21] WMM NA 577-79, 39.
[22] WMM NA 578-79. 4–5.
[23] WMM NA 577-79, 51.
[24] WMM NA 576-79, 35.
[25] WMM NA 576-79, 49.
[26] WMM NA 576-79, 86.
[27] WMM NA 576-79, 79.
[28] WMM NA 576-79, 102–104.
[29] WMM NA 575-79, 59.

malom is, melyet egy Kecskés nevű szekszárdi illető bérelt. Faludi Béla bonyhádi kovácsmester anyai ági, Hofbauer nevű felmenője, aki a 18. században települt Mucsiba, molnár volt. Ő építette Mucsiban az első vízimalmot. Faludi anyai nagyapjának, Brauernek hét malma volt. A családi hagyomány szerint olyan módos ember volt, hogy az 1870-es években kirabolta egy kisvejkeiekből összeállt rablóbanda, huszonhét kocsival vitték el a rabolt holmiját.[30]

PÉKEK

Szekszárdi pékek voltak Ágoston István, Benkő István, Dóra Lajos, Baka János és Erdős Nándor. Bakának a Béri Balogh Ádám utcában, Erdősnek a Rákóczi utcában volt a péksége.[31] A Bartinában egy Szigeti nevű pék dolgozott.[32] Tolnán a hagyomány szerint Egle János volt az első pék. Vele egy időben egy Breslmayer nevű pék is élt a településen.[33]

SZITÁSOK

Rottkay Árpád Szekszárdon.[34]

SZŰCSÖK

Deutsch Ármin, Mizerak István Szekszárdon.[35] Breuer Józsefnek Bonyhádon a Vörösmarty utca 24. szám alatt volt szűcsműhelye. Szájhagyományból tudta a mester, hogy a török előtt vidékünkön is voltak gubacsapók és viselt gubát is az itteni nép.[36]

SZŰRSZABÓ

Ottinger Ádám Tolnán.[37]

CSIZMADIA

Szily János Tolnán.[38]

MÉZESKALÁCSOSOK

Kovács János, Petrits József, özv. Petrits Gottfriedné, Petrits István Szekszárdon. Özv. Stoll Ferencné Bonyhádon.[39] Tolnán volt egy Klemschitz nevű mézeskalácsos. A Werlingeknek három generációja volt.[40]

HALÁSZOK

Srauf István tolnai halász 1921 óta foglalkozott halászattal.[41]

KÉKFESTŐK

Szekszárdon Nietschner Antal volt a 19. század végén, 20. század elején, az ő elődje egy Stohl nevű mester volt. Nietschner műhelyét a városba költöző Lakos Lajos vásárolta meg.

Dunaföldváron négy kékfestő volt: Nikelics István, Bán Gyula, Velis Béla és Oszpolik Imre.

30 WMM NA 575-79, 85–86.
31 WMM NA 275-75, 541.
32 WMM NA 576-79, 121.
33 WMM NA 576-79, 29.
34 WMM NA 275-75, 542.
35 WMM NA 275-75, 543.
36 WMM NA 276-75, 23.
37 WMM NA 576-79, 29.
38 WMM NA 576-79, 29.
39 WMM NA 275-75, 544.
40 WMM NA 275-75, 698.
41 WMM NA 576-79, 71.

2. kép. Kintner Ferenc kékfestő (WMM Néprajzi fotótár, F2632)

Bán Gyula műhelyét özvegye még továbbvitte egy ideig Fekete János segédletével, aki Lakos Lajosnál tanulta a mesterséget. Oszpoliknak nem voltak utódai, megszűnt a műhelye halála után. A Velis-műhelyt a mester lánya vitte tovább.[42] Gravencz Antal és Vadász István is rendelkezett műhellyel a városban.[43] Gravencz Bonyhádon tanulta a mesterséget, a Kaiser és Rosenfeld-üzemben.[44]

Fekete János kékfestő Pakson vagy Dunaszentgyörgyön (nem tudta pontosan Makk Jánosné, az adatközlő, aki Erényi kékfestő lánya), egy özvegy üzemét vette át, viszont fiatalon, nőtlenül halt meg autóbalesetben. Tanulókorában Erényi Adolfnál is dolgozott Tevelen. Makk Jánosné édesapja mintaszalagját és vásározó ládáját adományozta a múzeumnak (2. kép).[45]

Tolnán egy Wohlmuth nevű mester lehetett a legkorábbi kékfestő.[46] Utána a Kintner kékfestők három generációja folytatta a mesterséget a 19. században: György, Károly, Ferenc.[47] Kintner Ferenc özvegyét Oszpolik István vette feleségül, aki korábban már segéd volt a műhelyben.[48] A feleség halála után Oszpolik elvette a tolnai Egle pék lányát, Annát, azonban a család nem fogadta el a házasságot, mondván: *„Mi vagyonnal dolgozunk, nem krajcáros kiflivel."*[49] Újra nősült, a bátaszéki Preller József kékfestő özvegyét vette el. A bátaszéki műhelyt Preller fia vitte tovább. Az ő fia már nem folytatta a munkát. Az inasuk, Nagy József vette át a bátaszéki Preller-műhelyt, később onnan került Tolnára. Pincehelyen is volt egy kékfestő, Lővy Ármin. Simontornyán Fördős Jánosnak volt műhelye, aki inas és segéd nélkül dolgozott, utódja nem volt. Műhelyét Lakos Lajos akarta megvenni. Régi szerszámai voltak, nyomódúcai tenyérnyi nagyságúak voltak. Kisméretű, kézi hajtású mángorlója az udvaron volt szalmafedeles fészer alatt. Nagydorogon Rákóczi Ferenc foglalkozott kékfestéssel, de ő vásározni nem járt, akkor dolgozott, ha megrendelése volt. Volt egy Molnár nevezetű kelmefestő is Nagydorogon. Gyönkön Walterné dolgozott, de jobbára csak kötényeket festett, de rendes műhelye volt küpákkal, mángorlóval. Miután megöregedett, nem folytatta senki a tevékenységet a településen. Kölesden Varga József kékfestő halála után műhelyét Gáti Lajos vitte tovább, akinek sokszor segített Lakos Lajos szekszárdi mester. Kis kézi mángorlóval dolgozott, lóhajtású mángorló csak Tevelen és Tolnán volt. Hőgyészen Stokker József rendelkezett kékfestő műhellyel. Fia nem tanulta ki a mesterséget. Az idős mester után nem működött tovább a műhely. Felszerelését Lakos Lajos akarta megvásárolni, de nem sikerült üzletet kötni. Tevelen Schwabik Jakab alapított műhelyt a századfordulón, a műhelyét vője, Erényi Adolf üzemeltette tovább.[50] Erényi Prellernél tanult.[51] Erényi halála után az örökösök a műhely berendezésének zömét, köztük a lóhajtásos mángorlót is eltüzelték. A műhelyépület összedőlt. 104 kéziformát sikerült megmenteni a romokból, melyet Mayer Mátyás kovácsmester őrzött meg, tőle

[42] WMM NA 579-79, 7–8.
[43] WMM NA 275-75, 616.
[44] WMM NA 575-79. 37.
[45] WMM NA 275-75, 533.
[46] WMM NA 576-79, 31.
[47] WMM NA 275-75, 681.
[48] WMM NA 577-79, 55.
[49] WMM NA 576-79, 32.
[50] WMM NA 579-79, 7–18.
[51] WMM NA 575-79, 59.

a múzeum gyűjteményébe kerültek. Bonyhádon három műhely üzemelt: Deckert Károlyé, Lővy Adolfé és a Kaiser és Rosenfeld-műhely. Az első kettő a fiával dolgozott, az utóbbi páros kezdetben csak mángorolatlan kelméket árusított, mert nem rendelkeztek az anyag simításához mángorlóval.[52] Kaiserék üzeme 1946-ban tulajdonost váltott, Fuchs és Winkler vette át. Fuchs lisztkereskedő volt, Winkler rőfös, Rosenfeld veje volt.[53] Rosenfeld Henrikék idején az 1930-as években nagy üzemnek számítottak, 16–18 munkással dolgoztak. Cégjelzésük *Kékfestő ipar. Bonyhád* volt. 1934-től a kéziformás mintázás mellett már Perrotin-mintanyomógépet is alkalmaztak. A háború utáni tulajdonosváltástól a cégjelzés a *Kékfestőüzem. Bonyhád*ra változott. Rosenfeldet és Kaisert Auschwitzba deportálták. Az üzemet 1949-ben államosították. A régebbi kéziformákat Fuchs eltüzelte, a jó állapotúak Deckert Henrikhez, Dunaföldvárra Nagy Józsefhez és Bátaszékre Müller Ferenchez kerültek. A csavarógép a szekszárdi patyolathoz, a gőzkazán Dunaújvárosba került, a kalander-fényesítő- és a mángorlógép a MÉH-telepre került. Rosenfeld a kézi formákat Keszthelyen készíttette, 30–35 pengő volt darabja. Az egyik mintázógépük 1882-ben készült Németországban, ez sima végáru mintázására volt alkalmas. Ez a gép került Nagy Józsefhez az államosításkor Dunaföldvárra, majd onnan Tolnára. A Perrotin-gépet 1934-ben vásárolta az üzem. Volt egy jigger megnevezésű gépük is, melynél nem volt szükség a vászon küpában való megfestésére, a gép végezte el a festést. Több, az üzemben dolgozó személyről is maradt fenn több-kevesebb adat.

3. kép. A Kaiser és Rosenfeld-üzem munkásai 1936/37 táján (WMM Néprajzi fotótár, F2651)

Segédek voltak: Auber János, aki egy időben műhelyvezető is volt. Az üzem megszűnése után a bonyhádi malomban volt portás nyugdíjazásáig. Welber Zoltán a háború után Izraelbe költözött. Goldmann József, aki inas is lett, de abbahagyta, nem szabadult fel mesterré, munkaszolgálatosként halt meg. Sándor József Budapestre költözött. Grawenz Antal Dunaföldvárra került, önálló műhelyt alapított. Horváth József (Babus Jolán adatközlője), aki kékfestő mester lett, majd a zománcgyárban portás. Betanított munkások voltak: Pfeiffer Dániel, később a zománcgyárban dolgozott. Dürr János, Kimmer Jakab, kitelepítették Németországba őket. Laukó József Tótkomlóson önálló műhelyt alapított. Stern Artúr Izraelbe költözött. Bandl János Németországba települt. Bandl Ádám, az előbbi bátyja, a háborúban esett el (3. kép).[54]

Kintner Károly fia a tolnai műhelyben volt inas, ott is szabadult fel, néhány év hajón vállalt munka után volt Rosenfeldék műhelyvezetője is. Mórágyon egy Becker nevű mester dolgozott, felszerelését Müller Ferenc bátaszéki mester vásárolta meg. Váralján Lakos Lajos tanítványa, Wink János alapított műhelyt. Tamásiban egy zsidó vallású takács dolgozott, aki vállalt kelmefestést is a maga egyszerű eszközeivel, bográccsal, kazánnal, egy mosásra használt félfenekű hordóval és vasalóval.

[52] WMM NA 579-79, 7–18.
[53] WMM NA 575-79, 40.
[54] WMM NA 276-75, 1–2.

Mucsfán Deckert Károly Imrének volt műhelye. Voltak olyan festők is, akik csak pacskert festettek, Kakasdon, Mözsön, Bátaszéken is volt két-három ilyen. Ők végzettség és iparengedély nélkül működtek. Szekszárdon is volt egy Altinger nevű öregember, aki pacskereket festett. Bátaszéken Preller József után néhány forma maradt. Később Stengel János és Müller Ferenc nyitottak műhelyt a településen. Müller műhelyét elvették, utána vásárolta meg az újrakezdéshez az elszegényedett mórágyi Becker felszerelését.[55] Bátaszéken Stengel János műhelye az Erzsébet utcában, Müller Ferencé a Deák Ferenc utcában működött. Utóbbi 1935-ben kezdte a mesterségét.[56] Korábbról még két festőről van adat a településen, Auth Péterről és Winck Jánosról.[57] A korábban említett Preller József apja, András is kékfestéssel foglalkozott.[58]

A mucsfai Deckert Henrik az 1870-es években hozta létre a műhelyét. Babus Jolán gyűjtése idejére a műhelyét már lebontották, csak a mángorló volt meg.[59]

Lengyelen Hagelmann Jánosnak volt kisebb kékfestőműhelye.[60]

A németek kitelepítését követően a legtöbb műhely megszűnt, nem volt igény a kékfestő holmira. Lakos Lajos közlése szerint Szekszárd környékén is csak az agárdiak és a harciak vásárolták jobbára a kelméit. A faddiak és a bogyiszlóiak csak köténynek. A bogyiszlói időseknél divat volt a sárgával mintázott anyagból szoknyát készíteni. A sárköziek a bőgatyáikat, pöndőiket szokták festetni.[61]

Pakson Neumann Ignác volt kékfestő, halála után fia eladta a műhelyt és kitelepült Palesztinába. Bagó István Neumannéknál dolgozott, de csak kelmefestéssel foglalkozott a felszabadulása és műhelye létrehozása után.[62] 1943-ban bronzérmet kapott egy pesti iparkiállításon. Festett Bátyára, Kalocsára is, de gyakran ő festett Neumannéknak is, ők maguk nem nagyon dolgoztak, egy kocsisuk volt, aki a vásárokra hordta a portékát. Bagó mester nem sokkal Babus Jolán gyűjtőútja előtt halt meg festékmérgezésben, eszközeit a gyűjtés idejére már eltüzelték, kidobták.[63] Vadász István is kékfestéssel foglalkozott a településen. Ő hajósból vált kékfestőmesterré.[64] A bogyiszlóiak jobban szerették a termékeit, mint a tolnai mesterét, jó minőségben festett, jobban tartotta a színét.[65]

Gyönkön a bonyhádi Lővy Adolf testvérének volt kékfestőműhelye. Lengyelen egy Hagelmann nevű kékfestő működött. Tamásiban egy Vogl nevű mester volt, akinek az özvegye még tovább működtette a műhelyt. Dombóváron és Hőgyészen is volt egy-egy mester. Az előbbi Babus Jolán gyűjtései idején már árulta a műhelyét.[66] A hőgyészi kékfestőt Stockingernek hívták, aki Delvanikra magyarosított, deportálták.[67]

Pincehely-Görbőn több generációs zsidó kékfestő dinasztia működött.[68]

KALAPOS

Bonyhádon Herger János volt kalapos.[69]

BÁBOSMESTER

Ludwig Flórián (1848–1917) Tolnán.[70]

---

55 WMM NA 579-79, 7–18.
56 WMM NA 577-79, 55.
57 WMM NA 275-75, 616.
58 WMM NA 576-79, 32.
59 WMM NA 576-79, 50.
60 WMM NA 575-79, 80.
61 WMM NA 579-79, 7–18.
62 WMM NA 579-79, 9.
63 WMM NA 576-79, 113–114.
64 WMM NA 576-79, 116.
65 WMM NA 577-79, 27.
66 WMM NA 275-75, 616.
67 WMM NA 576-79, 114.
68 WMM NA 576-79, 29.
69 WMM NA 576-79, 45.
70 WMM NA 275-75, 681.

FAESZTERGÁLYOS

Glatt Mátyás (1828–1890) Tolnán működött esztergályosként. Babus Jolán tolnai gyűjtősegédje, Náhm Olga birtokában volt általa készített tinta-, porzó- és gyertyatartó.[71] Pajzs (Pautsch) Jánosnak Bonyhádon a Rákóczi utcában volt műhelye. Az apja is esztergályos volt, aki 1891-ben nyitotta meg a műhelyét. A fő profilja a tornácoszlopok készítése volt, szinte az egész országban volt megrendelése, nem csak Bonyhád környékén. Szerepelt az 1907. évi pécsi országos kiállításon is, az akkora készített reklámtáblája is megvolt Babus Jolán gyűjtése idején, de brüsszeli kiállításra is eljutott egy csutorája. Készített csillárokat is, vázákat is.[72] Szekszárdon Hepp József volt faesztergályos, rokkákat is készített.[73] Tevelen Hoffmann József készített rokkákat, ipartestületi elnök is volt.[74]

ASZTALOS

Nagydorogon Szendrei József asztalosként tevékenykedett.[75]

BOGNÁR

Reinwald János, Bonyhád.[76] Műhelyfelszerelése múzeumunk történeti gyűjteményébe került az 1980-as években (4–5. kép).

4–5. kép. Reinwald János cégére és mintadarab kis kocsija (WMM Történeti gyűjtemény, ltsz.: 87.22.118., 87.22.1.)

KÁDÁR

Szekszárdon az újvárosi templom mögött volt a műhelye Árvai Istvánnak.[77]

KOVÁCSOK, LAKATOSOK

Kovácsmester volt Tanos István Tolnán.[78] Jakabovits József régi, ismert lakatos volt Tolnán, kulcsalakú cégére a múzeum néprajzi gyűjteményébe került.[79] Egy Geiger nevű lakatosmester is működött Tolnán a 19. században (6–7. kép).[80]

Bonyhádon több lakatosmestert is feljegyzett: Faludi, Kaufmann. Utóbbi műhelyét egy Glázer

[71] WMM NA 275-75, 681.
[72] WMM NA 576-79, 38–39.
[73] WMM NA 575-79, 58.
[74] WMM NA 575-79, 111.
[75] WMM NA 575-79, 101.
[76] WMM NA 575-79, 101.
[77] WMM NA 576-79, 47.
[78] WMM NA 275-75, 698.
[79] WMM NA 275-75, 700.
[80] WMM NA 576-79, 29.

6. kép. Jakabovits József tolnai lakatos cégére (WMM Néprajzi gyűjtemény, ltsz.: 66.11.40.)

7. kép. Tanos István tolnai kovácsmester (WMM Néprajzi fotótár, F2638)

János nevű mester vitte tovább. Kaufmann toronyórát is készített. Egy fennmaradt számlapot, két mutatóval sikerült begyűjtenie Babus Jolánnak.[81] Lovasi Béla kovácsmester volt a Perczel Mór utcában, Schumann Nándor nevű anyai nagyapja is kovács volt, tőle tanulta a mesterséget. Schumann Egyházasdarócról került a házassága révén a településre. Apósa, Hartmann Márton is bonyhádi kovács volt. Hartmann szétvert, elkoptatott üllőjét a bonyhádi MÉH-telepről gyűjtötte be Babus Jolán.[82] Égi Ádám szegkovácsként működött Bonyhádon. Erdélyből származott, majd a Bánátba került, onnan költözött a településre. Fiai is a szegkovács mesterséget űzték, majd kőművesnek álltak, egyikből molnár lett.[83] A legrégebbi bonyhádi kovácsnak egy Szakolics nevű mestert tartottak.[84]

Bogyiszlón Pilisi István a 19. század közepétől volt kovács. A szabadságharc Pozsonyban érte, ahol vándorlegényként tanult éppen. Unokája, Gáspár Győző is kovács volt.[85]

RESZELŐKÉSZÍTŐ

Hofmeister Lajos bonyhádi reszelőkészítő volt.[86]

KÉSES

Bonyhádon Stampf Dániel késkészítő mester volt. Nevelt fia, Geiss Ferenc is késes volt, hadifogolyként halt meg 1945-ben. A bajai származású Zobik Péter is a mester tanítványa volt, ő is műhelyt alapított. Stampf apósa, Ulrich Vince is késes volt Bonyhádon.[87]

Szekszárdon Vanicsek volt a késkészítő. Járt a bonyhádi vásárra is árusítani, ahol gyakran hétnyolc késes is összejött. A legkeresettebbek Stampf kései voltak.[88]

[81] WMM NA 576-79, 35–36.
[82] WMM NA 576-79, 44.
[83] WMM NA 576-79, 48.
[84] WMM NA 576-79, 51.
[85] WMM NA 576-79, 86.
[86] WMM NA 576–79, 49.
[87] WMM NA 576-79, 43–44.
[88] WMM NA 576-79, 46.

RÉZMŰVESEK

Darázsy János Szekszárd, 1929–1930. Moizes László, Wagner Károly réz- és érczöntők voltak.[89]

ÓRÁS

Bonyhádon a Lachnet családnak három generációja órásmester volt.[90]

GOMBKÖTŐ, ROJTKÖTŐ

Őcsényben működött gomb és rojtkötő a 19. század második felében.[91] A szekszárdi Csabai József nála volt gyerekkorában inas. Kitanulta a rojtkötést, de nem szabadult fel, mert otthagyta idő előtt a mestert. Fischof Károly szekszárdi kereskedő felfigyelt Csabaira, adta neki az anyagot, ő kötötte a rojtokat. Annyira felfutott a rojtkötés, hogy Csabai szekszárdi és környékbeli lányokat bízott meg a rojtkötéssel. Ellátták Fischof Károllyal az egész megyét rojtokkal. Fischof az egész megye „Károly bácsija" lett.[92]

Szekszárdon Csabai József selyemrojt készítő volt a 19. század végén, 20. század elején. Fischof Károly kereskedőnek adta el a vállkendőre készült rojtokat. Mesterségét állítólag az őcsényi gombkötőtől tanulta. Mindkét mesterségről az adatokat egy 76 éves teremőr szolgáltatta Babus Jolánnak.[93]

SZAPPANOS

Pincehelyen egy Bergl nevű szappanfőző mester volt az utolsó. Tolnán is működött szappanfőző mester.[94]

KŐMŰVESEK

Pelczer kőműves Tolnán, aki Wosinsky Mór házát vásárolta meg.[95]

TEMPLOM- ÉS SZOBAFESTŐ

Tolnán élt Cserna Rezső templom- és szobafestő. Wosinsky Mórról képet festett. A dédapja lengyel katonatiszt volt, Wosinsky Mór apjával költöztek Magyarországra. Cserna Rezső 1944-ben katonai szolgálata alatt hősi halált halt. Az ő apja Károly és a fia is, Rudolf ebből a mesterségből élt.[96]

KŐFARAGÓ

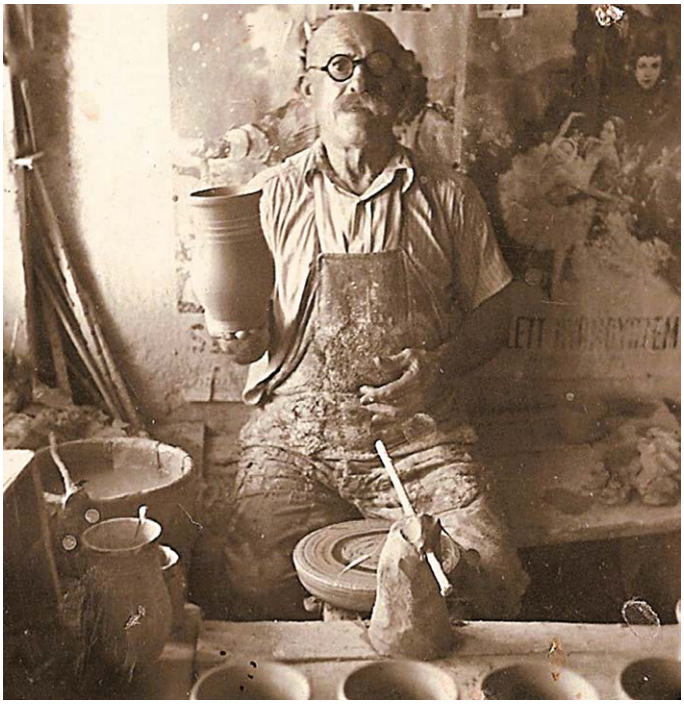
Híres szekszárdi kőfaragó volt Konrád Rezső.[97]

FAZEKAS

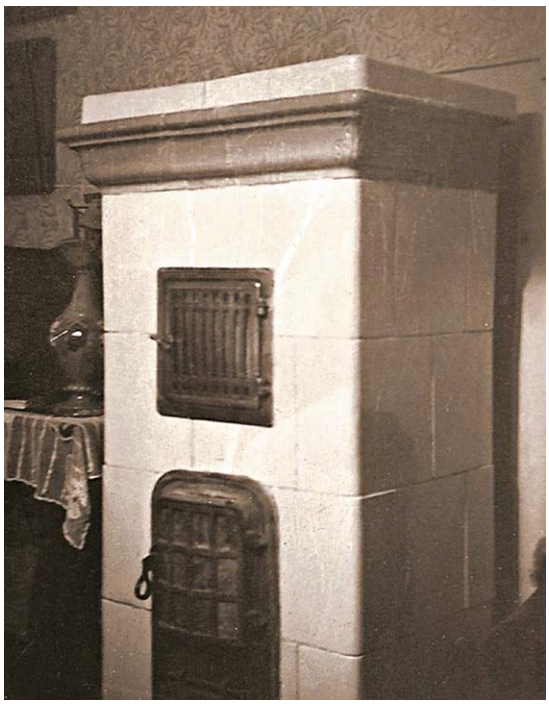
Szekszárdon Tamás József, Németh István és fia Lajos is fazekas volt. Utóbbi Steig István mellett dolgozott. Műhelye a Bartinában volt, Szigeti pék udvarának a végében.[98]

Tamás József teljes műhelyfelszerelését a múzeumnak ajándékozta. Így emlékezett vissza Babus Jolán: *„… és azt sem felejtem el, milyen szomorúan ballagott a kocsi után, a műhely berendezését ide a múzeumba hozó idős Tamás József fazekas bácsi. Csak azért adta el a régi kedves munkaeszközeit,*

[89] WMM NA 275-75, 538.
[90] WMM NA 576-79, 45.
[91] WMM NA 579-79, 24.
[92] WMM NA 576-79, 121.
[93] WMM NA 579-79, 24.
[94] WMM NA 576-79, 29.
[95] WMM NA 576-79, 31.
[96] WMM NA 576-79, 31.
[97] WMM NA 576-79, 82.
[98] WMM NA 576-79, 121.

8. kép. Tamás József szekszárdi fazekas mester (WMM Néprajzi fotótár, F2642)

9. kép. Weininger József által készített kályha, otthonában (WMM Néprajzi fotótár, F2627)

10. kép. Hahn bonyhádi pipakészítő jelzett pipatöredéke (WMM Néprajzi gyűjtemény, ltsz.: 61.17.1.)

mert a szeme meggyengült. De beteg nem volt. Két hónap múlva meghalt! A szeretett műhelyt, csak látni is, csak naponta egy kicsit rakosgatni benne: élet!" (8. kép).[99]

KÁLYHÁS

Bonyhádon a Bajcsy-Zsilinszky utcában hat kályhás működött. Kreschka János, Prisetzky Antal, Weininger István és testvére József, Schön Károly és egy Feik nevű mester. Egyik sem élt már Babus Jolán gyűjtése idején, de Schön műhelye még megvolt. Fia, István, aki Szentmiklósira magyarosította a nevét, három házzal odébb nyitott kályhásműhelyt. Egy fazekas végzettségű segéddel dolgozott.[100]

Szentmiklósi Weininger József sógora volt, dolgoztak együtt is. Készítettek sima felületű és mintás csempéket is. Weininger műhelye volt a nagyobb (9. kép).[101]

PIPÁS

Bonyhádon Faludi Béla lakatosmester házánál a 19. században egy Hahn nevű cseréppipa-készítő mester működött. Bonyhádon ő volt az egyetlen. Úgy tartották (1960-as évek), hogy száz-százhúsz

[99] WMM NA 275-75, 411–412.
[100] WMM NA 276-75, 4.
[101] WMM NA 576-79, 50.

évvel ezelőtt működhetett, az emlékezet szerint 82 éve halhatott meg, mert azóta Faludiék birtokában volt a József Attila utcai ház. Faludiék ásás közben sok hibás és töredékes pipát találtak, melyet Knabel Vilmos tanárnak adtak, akinek a fia az akkor működő bonyhádi múzeumnak adta. (A több száz pipatöredék a szekszárdi múzeumba került később.) Hahn mester Csehországból származott, családja nem volt. Pipáit *A. Hahn Bonyhád* jelzéssel látta el (10. kép).[102]

Ozorán sok csizmadia, varga és papucsos volt.[103]

[102] WMM NA 276–75, 3.
[103] WMM NA 576–79, 29.

IRODALOMJEGYZÉK

BALÁZS KOVÁCS 2002 — BALÁZS KOVÁCS Sándor: Babus Jolán. In: *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok.* Szerk. Élesztős László. Budapest 2002, 28.

FORRÁSOK

WMM NA 87-74 — Szekszárdi takácsok. WMM NA 87-74
WMM NA 275-75 — Babus Jolán hagyatéka. WMM NA 275-75
WMM NA 276-75 — Vegyes néprajzi gyűjtés. WMM NA 276-75
WMM NA 575-79 — Babus Jolán gyűjtőfüzete. WMM NA 575-79
WMM NA 576-79 — Babus Jolán gyűjtőfüzete. WMM NA 576-9
WMM NA 577-79 — Babus Jolán gyűjtőfüzete. WMM NA 577-79
WMM NA 579-79 — Babus Jolán gyűjtőfüzete. WMM NA 579-79

RÖVIDÍTÉS

WMM NA — Wosinsky Mór Múzeum Néprajzi adattára, Szekszárd

JÁNOS CSAPAI

Data on Crafts Gathered by Jolán Babus

With the untimely death of our museum's late ethnographer, Jolán Babus, a considerable number of unprocessed records were left in the repository of our ethnographic collection. In the 2023 volume of the museum's yearbook, I published a portion of this rich material: namely, records concerning Lajos Lakos's indigo-dyeing workshop in Szekszárd. In the present volume, I focus on Jolán Babus's records relating to a range of traditional crafts, which preserve memories of thirty trades in greater or lesser detail. The data collected by her refer to crafts that were still practiced at the time and to many that had already disappeared by then and have since fallen into obscurity. The craftsmen documented in the material include, for example, knife- makers, button-makers, shipwrights, boat-builders, cloak tailors, pipe-makers, as well as church and decorative painters. The information gathered by Jolán Babus may provide a valuable basis for future research into these crafts.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 381–404.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.15

JUHÁSZ BÁLINT

Egy megalkuvást nem tűrő művésznő

Mattioni Eszter szakmai kiteljesedése (1926–1943)

„Hollósné Mattioni Eszter a jövőbe tekintő magyar festőművészeknek egyik legerőteljesebb egyénisége."
(Ybl Ervin, 1936)[1]

ALAPTÉZIS

Kapuvári csipkemintázatú menyasszonyi ruha, erőteljes frontalitás, finoman rúzsozott ajkak, gondosan elrendezett hajviselet, népies motívumok, semleges háttér és archaizáló tekintet. Ezek a jellegzetességek rögtön szembetűnnek Mattioni Eszter Falusi parasztasszony című festményén (1. kép), amelyet 1937-ben André Dezarrois, a Musée du Jeu de Paume igazgatójának javaslatára vásároltak meg.[2] A mű formai értelmezése azonban jóval túlmutathat e sajátosságok puszta felsorolásán. A két nőalak feltehetően ugyanazt a modellt ábrázolja, karakterük, tekintetük és lelkiállapotuk azonban eltérőnek tűnik. Míg az egyik alak megjelenése kötelességtudó, fegyelmezett személyiséget sugall, addig a másik nő hallgatagabb, némileg rezignált tekintettel fordul a néző felé. Mindez felveti annak lehetőségét, hogy Mattioni tudatosan foglalkozott a női lelkiállapotok finom különbségeinek vizuális megjelenítésével. A „népies" karakterek ábrázolását ezért nem feltétlenül valamely hagyományos képi világ egyszerű továbbéléseként érdemes értelmezni, hanem egy összetettebb vizuális program részeként, amelyben a „nőiesség" és a „nőies" egymással összefüggő, ugyanakkor esetenként feszültségbe kerülő fogalmakként jelenhetnek meg. Ebben az összefüggésben különös jelentőséggel bír Mattioni 1937-es párizsi szereplése a Les Femmes Artistes d'Europe exposent au Musée du Jeu de Paume című nagyszabású kiállításon.[3] A tárlaton bemutatott műveiről Kanyó

[1] YBL 1936, 21.
[2] VÁSÁRHELYI 1937, 6.
[3] A nemzetközi kiállítás magyar szekciójában a rendezők összesen 61 műalkotást mutattak be, amelyek közül Mattioni Eszter kilenc művel – négy festménnyel és öt grafikával – szerepelt. Műveinek viszonylag magas száma önmagában is figyelemre méltó, és felveti annak kérdését, hogy Mattioni milyen pozíciót foglalt el a magyar művészet nemzetközi reprezentációjában.

1. kép. Mattioni Eszter: Falusi menyasszony, 1937 (Réunion des Musées Nationaux Grand Palais, ltsz.: JP 837 P)

2. kép. Mattioni Eszter: Falképterv az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjához, 1936–1937 (WMM KGy, ltsz.: 2024.35.1.)

Erzsébet a MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) lapjában úgy vélekedett, hogy *„finom színkultúrája, gazdag rajza és a szentimentalizmuson túli hangulata megragadta a bemutató”* közönségét.[4] Bár ez csupán rövid értékelés, mégis figyelemre méltó, hogy Mattioni művészetét éppen a *„szentimentalizmuson túli”* jelzővel jellemezte. A megfogalmazás különösen érdekes annak fényében, hogy a két világháború közötti magyar műkritikában a női képzőművészek munkásságának értékelését gyakran kapcsolták össze a nőiességgel, az érzelmességgel vagy a gyengédséghez kötődő sztereotípiákkal.[5] Az 1920-as, 1930-as és 1940-es évek magyarországi sajtóanyagának áttekintése alapján Mattioni olyan művészként jelenik meg, akinek munkásságát nehéz egyetlen, hagyományosan nőinek tekintett művészeti szerepkörbe besorolni. Műveinek korabeli stiláris és formai értékeléseiben ugyanakkor olyan megjegyzések is felfedezhetők, amelyek mögött az értelmiségi és művészi pályára lépő nőkkel kapcsolatos korabeli sztereotípiák húzódhattak meg. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó egy 1936-ban megjelent budapesti

[4] JAJCZAYNÉ 1937, 31. Jajczay János művészettörténész és műkritikus feleségének a fent említett cikkben megfogalmazott, helyenként cinikus álláspontját érdemes saját szakmai érdeklődésének összefüggésében is vizsgálni. A kortárs és történeti textilművészet iránti elkötelezettsége, valamint Ferenczy Noémi gobelinművészetének nagyra értékelése feltehetően értékválasztásaira és kritikai szempontrendszerére is hatással volt. Ennek következtében Ferenczy művészete olyan szakmai viszonyítási pontként jelenhetett meg számára, amelyhez más női képzőművészek teljesítményét is mérte. Épp ezért kritikája nem feltétlenül tekinthető a korszak magyar női művészetéről alkotott átfogó értékítéletnek.

[5] KOPÓCSY 2021, 23.

kritika, amely szerint a *„női festők inkább a gyengédségre hajlamosak”*, ezzel szemben *„H. Mattioni Eszter tárgyilagos és erős megfigyelő”*.[6] A megfogalmazás jól érzékelteti azt a kettősséget, amelyben a női művészek teljesítményét nem kizárólag szakmai vagy esztétikai szempontok alapján, hanem a nőiességről kialakított társadalmi elképzelésekhez viszonyítva is értelmezték. Ha Mattioni Eszter szakmai pályájának egyik legjelentősebb állomását, az 1937-es párizsi világkiállítás Magyar Pavilonjában való szereplését tekintjük, a jelenleg ismert forrásanyag alapján úgy tűnik, hogy az ott bemutatott műve (2. kép) nem részesült kiemelkedő hazai vagy nemzetközi sajtó- és műkritikai figyelemben. Annál figyelemreméltóbb, hogy Mattioni önálló falfelületet kapott, amely lehetőséget biztosított monumentális festészeti programjának kibontakoztatására.[7] A táblaképszerűen szervezett falképeken a népi kultúra motívumait olyan vizuális nyelvvé alakította, amely egyszerre törekedett a közérthetőségre, valamint stilizáló és absztraháló megoldások alkalmazására. Noha szereplésének kritikai visszhangja a rendelkezésre álló források alapján korlátozottnak tűnik, az elnyert Diplôme d’Honneur mégis szakmai pályafutásának meghatározó állomásaként értelmezhető.[8] Mindezek alapján olyan problémakör rajzolódik ki, amely kapcsolatba hozható azokkal a kérdésekkel, amelyeket Rozsika Parker és Griselda Pollock a női művészi identitás kialakulásával és társadalmi meghatározottságával összefüggésben vizsgált. E megközelítésből kiindulva a művészi identitás kibontakozásával létrejövő sajátos vizuális nyelv és jelrendszer nem választható el attól a társadalmi és kulturális közegtől, amelyben megszületik.[9] A művészi megszólalás lehetőségeit tehát a művész és a befogadó közötti viszonyrendszer, valamint az azt meghatározó szociokulturális, kultúrideológiai és kultúrtörténeti pozíciók egyaránt alakítják.

Az első világháborút követő társadalmi átalakulások a férfiak és nők közötti viszonyrendszerre, valamint a „női” és a „nőiesség” fogalmának kulturális értelmezésére is hatást gyakoroltak. A művészeti pályára lépő nőknek olyan szakmai közegben kellett érvényesülniük, amelyben teljesítményük megítélését továbbra is erőteljesen befolyásolhatták a nemükhöz kapcsolódó társadalmi elvárások. Mattioni esetében ezért különösen fontos annak vizsgálata, hogy a korabeli műkritika milyen módon próbálta művészetét a „nőiesség” kategóriáján keresztül értelmezni, illetve miként vált lehetővé számára, hogy szakmai teljesítményével részben átlépje e kategóriák határait. Ebben az összefüggésben Mattioni magánéleti és szakmai döntéseinek értelmezése is körültekintést igényel. Amennyiben a rendelkezésre álló források ezt alátámasztják, vizsgálható, hogy a házassághoz és az anyasághoz kapcsolódó korabeli társadalmi elvárások milyen viszonyban álltak az általa követett művészi életpályamodellel. A kérdés tágabb értelemben úgy is megfogalmazható: milyen kompromisszumokkal járhatott egy női művész számára a két világháború közötti, alapvetően férfiak által dominált művészeti és intézményi közegbe való belépés, és mindez milyen hatást gyakorolhatott művészi identitására és alkotói gyakorlatára?

Tanulmányom ezért arra vállalkozik, hogy felülvizsgálja a Mattioni Eszter két világháború közötti munkásságához kapcsolódó korábbi értelmezések egy részét, valamint árnyaltabb képet adjon a művész szakmai érvényesülése és a „nőiesség” mint szociokulturális és kultúrtudományi kategória közötti összetett viszonyrendszerről.[10]

---

[6] F. J. 1936, 6.

[7] Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának egyik kiállítóterét a Hangya Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet bemutatkozására alakították ki. A terem bejáratának monumentális dekorációját Mattioni Eszter freskói alkották.

[8] KISS 1971–1972, 334.

[9] PARKER – POLLOCK 1981, 115.

[10] Jelen tanulmány a *Gender and Motherhood in Eszter Mattioni’s Female Portraits of the 1930s* című, 2027. szeptember 25-én megtartott előadás absztraktjának kibővített és átdolgozott változata, amely a 2025-ös *Feminist Art History Conference* című tudományos konferencián hangzott el. A tanulmány elkészítése nem valósulhatott volna meg az alábbi személyek önzetlen segítsége és támogatása nélkül: Darányi István kőrestaurátor; Kiss Sándor József kereskedelmi diplomata (Academia Humana Alapítvány); ifj. Kiss Ákos sebészorvos (Life Flora Hospital, Johannesburg); valamint Lovas Csilla, a Wosinsky Mór Múzeum Történeti osztályának osztályvezetője. Segítségükért ezúton is őszinte köszönetemet fejezem ki.

1. EGY MŰVÉSZI IDENTITÁS KIBONTAKOZÁSA

Chiovini Márta, a Szolnoki Művésztelepen alkotó Chiovini Ferenc festőművész lánya visszaemlékezéseiben több alkalommal is megemlíti Mattioni Esztert, akire a telep művészközösségének egyetlen női alkotójaként emlékezett (3. kép).[11] Ez a körülmény önmagában is sajátos pozíciót biztosíthatott Mattioninak egy olyan közegben, amelyben az alkotók túlnyomó többsége férfi volt, míg a művésztelepen jelen lévő nők jelentős része elsősorban a férfi művészek házastársaként vagy családtagjaként kapcsolódott a közösséghez. Mattioni ezzel szemben önálló alkotóként vett részt a telep szakmai életében, ami különösen fontossá teszi szolnoki jelenlétét művészi és társadalomtörténeti szempontból egyaránt. A Szolnoki Művésztelep ugyanakkor nem pusztán Mattioni társadalmi és szakmai pozíciójának vizsgálata miatt lényeges. Az itt töltött évek művészi nyelvének átalakulásával is összefüggésbe hozhatók. Korábbi, posztcézanne-i és kubizáló formai kísérleteit az 1930-as évek folyamán fokozatosan egy archaizálóbb, dekoratívabb és hangsúlyosan frontális ábrázolásmód váltotta fel. Ennek kibontakozása az őszi tárlatokon bemutatott művein is egyre határozottabban érzékelhetővé vált. A stiláris átalakulás ugyanakkor nem választható el azoktól a szakmai változásoktól, amelyek Mattioni pályáját az 1933 és 1943 közötti évtizedben meghatározták. Mindez egy tágabb kérdés felvetését is indokolja. Miként tudott Mattioni Eszter az 1920-as évektől kezdve olyan önálló és fokozatosan kiteljesedő művészi pályát kialakítani, amely lehetővé tette számára, hogy egy alapvetően férfiak által dominált művészeti intézményrendszerben érvényesüljön? Szolnoki jelenléte ebből a szempontból nem egyszerűen életpályájának egyik állomásaként értelmezhető, hanem annak példájaként is, ahogyan egy női alkotó a korszak társadalmi és szakmai korlátai között saját művészi pozícióját kialakíthatta és fenntarthatta.

3. kép. Csoportportré a Szolnoki Művésztelepen: Chiovini Ferenc, Zádor István, Mattioni Eszter és Bernáth Aurél, 1941 (WMM KGy SzK, 2026/1 Album 16. oldal 3. fotó)

1.1. *„Rudnay Gyula növendéke voltam az Akadémián."*[12]

Mattioni Eszter sajátos pályát járt be a két világháború közötti magyar művészeti életben, amely több szempontból is eltért női művészkollégáinak életpályájától. Ennek részleteiről ugyanakkor viszonylag kevés információ került a hazai és a nemzetközi nyilvánosság elé. Mattioni annak az 1920-as években induló művészgenerációnak volt a tagja, amely nem az avantgárd radikális forma-

[11] A Chiovini Mártával 2018. augusztus 27-én folytatott beszélgetésem számos adalékkal szolgált a két világháború közötti Szolnoki Művésztelep szakmai és személyes kapcsolatrendszerének rekonstruálásához. Chiovini Ferenc festőművész lánya visszaemlékezésében Mattioni Eszter művésztelepen belüli elismertségét nem kizárólag szakmai teljesítményével, hanem karakteres személyiségével és közösségi jelenlétével is összefüggésbe hozta. Emlékei szerint Mattioni különösen jó kapcsolatot tudott kialakítani a telep idősebb, már jelentős szakmai múlttal rendelkező művészeivel, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy női művészekként is elfogadott és megbecsült tagjává váljon az alapvetően férfiak által dominált művészközösségnek.

[12] Nyilatkozik még egy képzőművésznő. Ujság 1938. január 1. (XIV. évf. 1. sz.) 39.

bontását tekintette elsődleges céljának, hanem a klasszikus és dekoratív művészeti hagyomány bizonyos elemeit igyekezett korszerű vizuális nyelvvé alakítani. E generáció tagjai művésztelepeken, kiállításokon és baráti társaságokban kerültek kapcsolatba egymással. Ebben a közegben találkozott többek között Aba-Novák Vilmos, Patkó Károly és Mattioni Eszter művészi pályája is. Alkotói törekvéseik egyik közös vonása egy olyan újfajta realista szemlélet kialakítása volt, amely képesnek mutatkozott a modernizmus formai eredményeinek befogadására anélkül, hogy teljes egészében szakított volna a figuratív ábrázolás hagyományával. Mattioni e művészeti közegbe vezető útjának számos részlete egyelőre tisztázatlan. A Szekszárdon született, észak-itáliai eredetű családból származó művész életének korábbi feldolgozásai elsősorban családi hátterére és pályakezdésének körülményeire helyezték a hangsúlyt. A rendelkezésre álló levéltári, múzeumi és családi források alapján jelenleg nem állapítható meg egyértelműen, milyen személyes indítékok vezették a művészi pálya választásához. Felvethető ugyanakkor annak lehetősége, hogy családjának kulturális emlékezete, így például távoli rokona, Giovanni Mattioni alakja és a hozzá kapcsolódó történetek is szerepet játszhattak érdeklődésének kialakulásában.[13] E feltételezés azonban további források hiányában egyelőre hipotézisként kezelendő. Művészi érdeklődésének korai kibontakozásához más élmények is hozzájárulhattak.

Lovas Csilla kutatásai szerint Mattioni a szekszárdi Kovácsné Nagy Lujza Polgári Leányiskola növendékeként egy, a Szekszárd Szálló nagytermében megrendezett iskolai színpadi előadásban is szerepelt. A művész hagyatékában fennmaradt fényképek tanúsága szerint az eseményen különféle táncokat és allegorikus jeleneteket mutattak be a helyi közönség előtt.[14] Ez az epizód Mattioni nyilvános szerepléseinek egyik korai példájaként értelmezhető, még ha közvetlen kapcsolatát későbbi képzőművészeti pályájával a jelenleg ismert források alapján nem is lehet bizonyítani. Szekszárd ugyanakkor az 1920-as években nem kínálhatott olyan intézményes művészeti közeget, amelyben Mattioni felsőfokú képzőművészeti tanulmányokat folytathatott volna. Pályája ezért Budapesten folytatódott: előbb a Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában tanult Helbing Ferenc növendékeként, majd Rudnay Gyula tanítványaként folytatta képzését a Képzőművészeti Főiskolán. A fővárosba kerülés nem pusztán földrajzi, hanem társadalmi és kulturális környezetváltást is jelentett számára. A főiskolai évek értelmezésekor különösen fontos figyelembe venni a női hallgatók intézményen belüli helyzetét. A Lyka Károly nevéhez kapcsolódó reformok és a koedukált művészképzés lehetőségei ellenére a női növendékek szakmai érvényesülése továbbra sem volt magától értetődő.[15] A hallgatói létszám, a felvételi gyakorlat és a női növendékek képességeiről alkotott oktatói vélemények egyaránt azt mutatják, hogy a művészeti felsőoktatás modernizációja nem jelentette automatikusan a nemek közötti egyenlőtlenségek megszűnését.[16] Ebből a szempontból különösen figyelemre méltók a Rudnay Gyulának tulajdonított, női növendékek szakmai teljesítményére vonatkozó kritikus megjegyzések. Mattioni szakmai pályája ugyanakkor a főiskolai tanulmányokat követően gyorsan kibontakozott. 1925 és 1928 között olyan művésztelepi közösségekhez kapcsolódott, amelyekben Aba-Novák Vilmos, Patkó Károly és Kelemen Emil is megfordult.[17] Ezekben a művészeti közegekben a stíluskeresés, valamint az avantgárd és a modernizmus formai eredményeinek feldolgozása meghatározó szerepet játszott. E korszak egyik figyelemre méltó alkotása Mattioni Fekvő akt a szabadban című festménye (4. kép). A női test elhelyezése, valamint a környezet geometrizáló, helyenként kubisztikus szervezése olyan formai és kromatikus kapcsolatot hoz

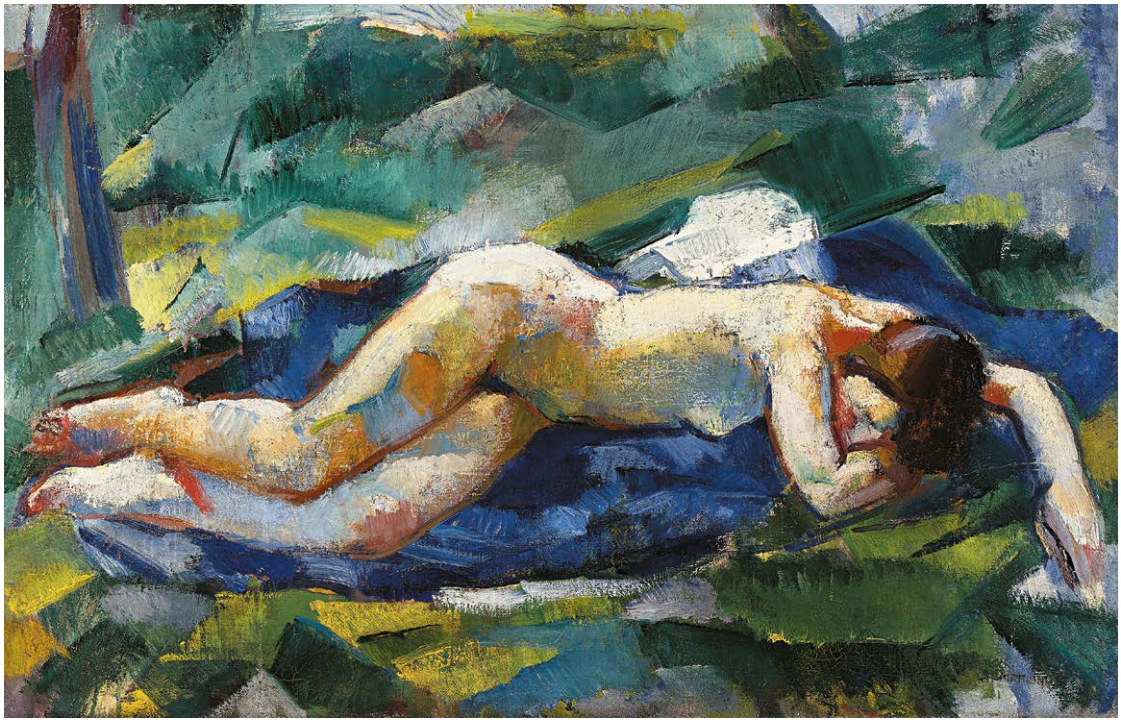
[13] Mindazonáltal Giovanni Mattioni életére és művészi tevékenységére vonatkozóan mindeddig viszonylag kevés adat került elő. Szakmai jelentőségére ugyanakkor utalhat, hogy a 19. század első felében két később jelentős udinei festő, Filippo Giuseppini (Udine, 1811–1862) és Giuseppe Malignani (Torreano di Cividale, 1812–Udine, 1878) is az irányítása alatt, illetve műhelyében dolgozott.

[14] LOVAS 2021, 60.

[15] KOPÓCSY 2021, 30.

[16] KOPÓCSY 2021, 30.

[17] SZŰCS – ZSÁKOVICS 2018, 26.

4. kép. Mattioni Eszter: Fekvő akt a szabadban, 1929 (magántulajdon)
(forrás: https://www.kieselbach.hu/alkotas/fekvo-akt-a-szabadban-1929-korul, elérés: 2026. 09. 01.)

létre, amely a korszak újklasszicizáló és árkádikus tendenciáival is összefüggésbe hozható. A mű ebben az értelemben a Szőnyi-körhöz kapcsolódó festők azon törekvéseivel állítható párhuzamba, amelyek a klasszikus képi hagyományt a modernizmus tapasztalataival kívánták összeegyeztetni. Jóval nehezebb rekonstruálni Mattioni társadalmi pozícióját e művésztelepi közösségeken belül. Egyelőre kevés olyan forrás ismert, amely választ adna arra, milyen személyes kapcsolatok révén került e körökbe, hogyan fogadták férfi kollégái, illetve milyen szerepet játszottak ezek a kapcsolatok későbbi szakmai érvényesülésében. Mindazonáltal feltételezhető, hogy a művésztelepekhez és az ott dolgozó művészekhez fűződő kapcsolatai hozzájárultak ahhoz, hogy munkái bekerüljenek a fővárosi kiállítási élet vérkeringésébe, és megjelenjenek olyan fontos intézményekben, mint a Nemzeti Szalon vagy az Ernst Múzeum. Mattioni pályakezdésének vizsgálatakor azonban nem hagyható figyelmen kívül az a társadalmi és kritikai közeg sem, amelyben női művészként kellett érvényesülnie. A korszak műkritikájában a női alkotók teljesítményének megítélését gyakran nemi sztereotípiák határozták meg. Jól példázza ezt a Nemzeti Ujság egyik, az 1928-as Tavaszi Szalonról szóló kritikája, amely a női kiállítók számának növekedését külön jelenségként tárgyalta, és egyes művek erejét azzal érzékeltette, hogy alkotójuk nemét csak a katalógusból lehetett megállapítani.[18] Az ilyen megfogalmazások arra utalnak, hogy a „férfias” erő és a „nőies” művészi karakter szembeállítása továbbra is jelen volt a korszak kritikai nyelvében. Ebben a kontextusban különösen fontos Mattioni kapcsolata a női művészek szervezett kiállítási kezdeményezéseivel. 1928-ban a budapesti Nemzeti Szalonban más női alkotókkal – többek között Kampis Margittal, Csabai Rott Margittal, Schaár Erzsébettel és Szemere Lenkével – együtt mutatta be műveit.[19] Később az Alkotó Művésznők Egyesületének működése már egy szervezettebb intézményi keretet teremtett a női művészek szakmai jelenlétéhez. Az egyesület 1931-es megszervezése és a Nemzeti Szalonban rendezett kiállítása azt mutatja, hogy a női alkotók szakmai érvényesülésének kérdése ekkorra nemcsak egyéni

[18] K. M. 1928, 12.
[19] M. J. 1928, 21.

életpályák, hanem intézményi szerveződés formájában is megjelent.[20] A kiállítás közönségsikere ugyanakkor nem feltétlenül jelentett azonos mértékű szakmai vagy állami elismerést. Ez a kettősség Mattioni pályájának értelmezésében is lényeges: miközben egyre jelentősebb kiállítási lehetőségekhez jutott, művészetének kritikai megítélésében továbbra is jelen voltak a női alkotókhoz társított kategóriák. Különösen tanulságos ebből a szempontból Hermann Lipót Mattioni művészetéről megfogalmazott értékelése. Kritikájában a művész egyik, népviseletbe öltözött anyát és gyermekét ábrázoló festményét erőteljes kompozícióként jellemezte, ugyanakkor annak monumentalitását és színhasználatát a *„gyengédség"* fogalmával kapcsolta össze.[21] Az efféle megfogalmazás nem pusztán esztétikai értékítéletként olvasható: egy olyan kritikai nyelv részeként is értelmezhető, amelyben a műalkotások formai sajátosságait a művész neméhez kapcsolódó kulturális képzetekkel hozták összefüggésbe. Éppen ezért Mattioni pályájának vizsgálatakor nem elegendő kizárólag műveinek stiláris változásait rekonstruálni. Legalább ilyen fontos annak feltárása, hogy a korszak műkritikája miként alkalmazta a „férfias" és „nőies" kategóriákat művészetének értékelésére, és hogyan változott ez a kritikai megközelítés szakmai pályájának előrehaladtával. Különösen fontos kérdés lehet ebből a szempontból az 1933 körüli időszak: vajon milyen művészeti, intézményi és társadalmi tényezők járultak hozzá ahhoz, hogy a hazai kritika ezt követően másként kezdte értékelni Mattioni Eszter művészi teljesítményét?

1.2. *„A művésznő imponáló termékenységgel dolgozik…"*[22]

Nem zárható ki, hogy Hermann Lipót 1931-ben megjelent, az új magyar női művészet helyzetét áttekintő tanulmánya nem feltétlenül kedvezett Mattioni Eszter szakmai megítélésének. Ennél azonban lényegesebb kérdés, hogy maga a kritikai szöveg milyen társadalmi és kulturális fogalomrendszerben értelmezte a női művészek teljesítményét. Érdemes ezért visszatérni ahhoz az alapvető problémához, hogy az első világháborút követő társadalmi átalakulások miként módosították a férfiak és nők közötti viszonyokat, illetve hogyan épültek be a „nőies", a „nőiesség" és az „ideális nő" fogalmai a két világháború közötti Magyarország szociokulturális gondolkodásába. Az első világháborút és a trianoni békeszerződést követően Magyarországon jelentős társadalmi, gazdasági és kulturális átrendeződés ment végbe. Az új helyzet azonban korántsem jelentette automatikusan a nők társadalmi és szakmai lehetőségeinek kiszélesedését. A felsőoktatáshoz és az értelmiségi pályákhoz való hozzáférés korlátozásai, valamint a női hallgatók növekvő jelenlétére adott intézményi reakciók azt mutatják, hogy a nők szakmai emancipációja továbbra is komoly akadályokba ütközött. Mindez a művészeti felsőoktatásban is érzékelhető volt: a női növendékek növekvő száma és szakmai érvényesülése egyes oktatók és intézményi szereplők részéről ellenállást váltott ki. Női művészként érvényesülni az 1920-as és 1930-as évek Magyarországán ezért nem pusztán művészi kvalitás, hanem társadalmi pozíció és intézményi lehetőségek kérdése is volt. A helyzetet tovább árnyalta a magyar műkritika szerepe. Konzervatív és progresszív fórumokon egyaránt megjelent az a szemlélet, amely a női alkotók művészi teljesítményét olyan nemileg kódolt kategóriák segítségével értelmezte, mint a „nőies", a „gyengéd", az „érzelmes", illetve ezek ellenpontjaként a „férfias" vagy „erőteljes".[23] A probléma tehát nem egyszerűen abban rejlett, hogy a női művészeket hátrányos megkülönböztetés érte, hanem abban is, hogy művészi identitásuk értelmezésébe folyamatosan beépültek a nőiességről alkotott társadalmi elképzelések. Az első világháború utáni új társadalmi *status quo* kialakulása ebből a szempontból sajátos ellentmondást teremtett. Miközben a nők egyre láthatóbbá váltak az oktatásban, a munka világában és a kulturális életben, a konzervatív társadalmi normák továbbra is meghatározták az „ideális nőhöz" társított szerepelvárásokat. A korszak populáris médiája – a

[20] AME. Uj Nemzedék 1931. április 30. (XIII. évf. 97. sz.) 8.
[21] HERMANN 1931, 572.
[22] Az Ernst-muzeum csoportos kiállítása. Ujság 1933. április 30. (IX. évf. 97. sz.) 12.
[23] KOPÓCSY 2021, 23.

5. kép. Enteriőrfotó az Ernst Múzeumból, 1936 (WMM KGy SzK, 2026/1 Album 23. oldal 1. fotó)

sajtó, a film, a rádió és a színház – ugyancsak részt vett e női szerepminták kialakításában és újratermelésében.[24] Ebben az összefüggésben különösen fontos kérdéssé válik, hogy Mattioni Eszter életművében és recepciójában milyen elfogadott vagy éppen vitatott női normák azonosíthatók. Pályája arra utal, hogy képes volt alkalmazkodni azokhoz az intézményi és társadalmi feltételekhez, amelyek között művészként érvényesülnie kellett. Ennél azonban még érdekesebb annak vizsgálata, hogy a „nőiesség" mint változó és többértelmű kulturális kategória milyen módon kapcsolódott modernista vizuális nyelvezetéhez. E problémához fontos adalék Mattioni egyik sajtónyilatkozata, amelyben saját művészi hitvallását a következőképpen fogalmazta meg: a *„festészetet önmagammal való örök-küzdés közbeni, harmónia utáni folyton megújuló és változó vágyaimnak kifejezéseként érzem"*.[25] E kijelentés különösen figyelemre méltó, mert az alkotást nem valamely kívülről meghatározott női szerep kifejeződéseként, hanem az individuum belső konfliktusainak, változó vágyainak és harmóniakeresésének folyamataként határozza meg. Az 1932–1933 körüli időszaktól Mattioni művészetének kritikai megítélésében is érzékelhetővé válik egy kedvezőbb tendencia.

Lázár Béla értékelésében például a művésznő által megfestett világ finom vonalvezetése, érzékeny színkezelése és festői kidolgozottsága kerül előtérbe.[26] Az ilyen megfogalmazások természetesen továbbra is magukban hordozhatják a női művészethez hagyományosan társított „finomság" és „érzékenység" fogalmait, ugyanakkor azt is jelzik, hogy Mattioni művészi teljesítménye egyre határozottabban vált önálló kritikai értékelés tárgyává. E változás nem feltétlenül jelentette korábbi kísérletező törekvéseinek egyszerű feladását. Helyesebb talán egy olyan stiláris átrendeződésről beszélni, amelynek során korábbi expresszívebb és modernista formai kísérletei fokozatosan egy dekoratívabb, monumentálisabb és reprezentatívabb képi nyelvbe épültek be. Ennek a folyamatnak egyik fontos állomását jelentette az Ernst Múzeumban 1936-ban rendezett csoportkiállításon

[24] PAPP – SIPOS 2017, 90–91.
[25] HERMANN 1931, 576.
[26] LÁZÁR 1933, 6.

való szereplése (5. kép). A bemutatott művek – köztük falképtervei – már egy kiteljesedettebb és ambiciózusabb művészi program körvonalait mutatták.[27] Mattioni ekkorra a Szolnoki Művésztelep közegéhez is rendszeresen kapcsolódott. Falképterveinek megjelenése ugyanakkor arra enged következtetni, hogy érdeklődése egyre inkább túllépett a hagyományos táblaképfestészet keretein. A monumentális festészet felé fordulás olyan művészi területre vezette, amelyen több, hozzá szakmailag közel álló kortársa – köztük Aba-Novák Vilmos – is jelentős eredményeket ért el. Mattioni számára ezért a monumentalitás nem pusztán új technikai feladatot, hanem szakmai pozíciójának kiszélesítését is jelenthette. A hazai érvényesülést rövidesen nemzetközi szereplések követték. Különösen fontos ebből a szempontból 1937-es párizsi bemutatkozása, ahol a magyar szekció keretében több művének prezentálására nyílt lehetősége. Nemzetközi jelenlétének további állomását jelentette az 1939-es milánói Fiera Campionaria (Nemzetközi Árumintavásár) magyar pavilonja, amelynek építészeti kialakításához kapcsolódva Mattioni monumentális művei is reprezentatív szerepet kaptak.[28] Ezek az alkalmak arra utalnak, hogy az 1930-as évek második felére művészete már nem kizárólag a hazai kiállítási élet keretei között értelmezhető. E szakmai sikertörténet mögött azonban egy összetettebb személyes életút húzódott meg.

A Mattioniról fennmaradt visszaemlékezések egy erős, karizmatikus és gondoskodó személyiség képét rajzolják meg. A róla kialakított emlékezetben visszatérő elem az anyai gondoskodás, amelyet – saját gyermek hiányában – környezetének fiatalabb tagjai felé is gyakorolt. Ezt azonban nem indokolt automatikusan valamiféle „beteljesületlen anyaság" bizonyítékaként értelmezni. Annak megállapításához, hogy Mattioni tudatosan mondott-e le az anyaságról szakmai pályája érdekében, személyes levelekre, naplókra vagy más, közvetlen forrásokra lenne szükség.[29] Éppen e bizonytalanság teszi azonban különösen érdekessé azt a kérdést, hogy a kortársak és a későbbi visszaemlékezők miként kapcsolták össze személyiségét a nőiség és az anyaság társadalmilag meghatározott képzeteivel. A női alkotó megítélésének ellentmondásosságát jól érzékelteti egy 1941-ben, a Film Színház Irodalom hasábjain megjelent értékelés is, amely Mattionit olyan festőként jellemezte, aki *„férfimértékkel mérhető"*, és ezen a mércén is képes megállni a helyét.[30] A látszólag rendkívül pozitív kijelentés mögött egy alapvető hierarchia húzódik meg: a művészi teljesítmény általános mércéjeként továbbra is a férfi alkotó szolgál, míg a női művész kiválóságát az bizonyítja, hogy képes megfelelni ennek a normának. A „nőiesség" fogalma ezért a két világháború közötti művészeti diskurzusban egyfajta változó jelentésű, szinte kaméleonszerű kategóriaként működött. Egyszerre jelenthetett társadalmi elvárást, kritikai minősítést, identitásképző tényezőt és olyan vizuális kategóriát, amelyhez meghatározott témákat, motívumokat vagy formai tulajdonságokat rendeltek. A 20. századi női művészek ugyanakkor nem egyszerűen elszenvedői voltak ennek a kategorizálásnak: különböző módokon tárgyalták újra, alakították át vagy utasították el a számukra kijelölt szerepeket. A feminista művészettörténet elmúlt évtizedeinek eredményeire támaszkodva Mattioni művészete ezért több, egymással összefüggő szempontból vizsgálható: a vizuális narratíva és a szimbolizmus, a háziasság és a szakmai önmegvalósítás közötti viszony, a társadalmi hovatartozás, a női test reprezentációja, az identitás és az intermedialitás, az ellenállás, valamint az anyaság kérdése felől. A

[27] Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a kiállításon bemutatott művek közül mindössze négy alkotás – a katalógusban 142. *Madonna-kompozíció*, 143. *Imádkozó asszonyok*, 144. *Zsákhordók* és 145. *Tehervivők* címen szereplő művek – esetében merülhet fel annak lehetősége, hogy valamely konkrét egyházi térhez készített falképtervekről lehetett szó. A jelenleg ismert források alapján azonban nem állapítható meg egyértelműen sem az, hogy a tervek mely épülethez vagy templomhoz készültek, sem pedig az, hogy létrejöttünk valamely nyilvánosan meghirdetett egyházművészeti pályázathoz kapcsolódott-e.

[28] Két magyar festőművész Svédországban. Ujság 1939. augusztus 22. (XV. évf. 191. sz.) 4.

[29] E ponton érdemes visszatérni ifj. Kiss Ákos visszaemlékezéseihez, aki édesapja, dr. Kiss Ákos révén került személyes kapcsolatba Mattioni Eszterrel. Visszaemlékezése szerint a művésznő életében a szakmai kiteljesedés iránti erőteljes igény és az anyaság lehetőségéhez való viszonya bizonyos esetekben belső érzelmi feszültséget teremthetett. Kiss Ákos emlékezetében Mattioni érzékeny, egyes élethelyzetekre intenzíven reagáló személyiségként jelenik meg, akinek számára a művészi önmegvalósítás és a magánéleti szerepek közötti egyensúly megtalálása feltehetően nem volt konfliktusoktól mentes.

[30] CSEMICZKY 1941, 14.

6. kép. Mattioni Eszter: Kettős arckép (© MNG–SZM 19–20. sz. FGY, ltsz.: 61.130T)

Pratibha Verma és Kanu Priya által alkalmazott szempontok ebben az értelemben nem merev kategóriarendszerként, hanem olyan elemzési keretként használhatók, amely lehetőséget teremt a „női" és a „nőiesség" modern vizuális kultúrán belüli újrakontextualizálására.[31]

Mattioni Eszter esetében tehát végső soron nem annak eldöntése a legfontosabb, hogy művészete mennyiben tekinthető „nőiesnek". Sokkal lényegesebb annak vizsgálata, hogy vizuális nyelve miként egyensúlyozott a női identitással kapcsolatos külső társadalmi és kritikai elvárások, az egyéni önmeghatározás, valamint a korszak modern művészetének változó formai és stiláris tendenciái között. Életművének ilyen megközelítése egyúttal lehetőséget teremt annak feltárására is, hogy egy női művész milyen stratégiákkal alakíthatta saját szakmai identitását a két világháború közötti magyar művészeti élet intézményi és társadalmi keretei között.

2. *„A LEGTISZTÁBB FESTŐI PROBLÉMÁK IZGATJÁK…"*[32]

Az 1936-os csoportkiállításon, amely az Ernst Múzeumban nyílt meg az év decemberében, a többi művészkollégájához – Marosán Gyula, Csáky József, Pohárnok Zoltán és Hevesi Margit – képest Mattioni Eszter kapta a legnagyobb figyelmet. A neves műkritikus és művészeti író, Ybl Ervin úgy jellemezte munkásságát a látott művek alapján, hogy egy feltörekvő és kísérletező szellemű művész ez a Mattioni Eszter, akinek a festői felfogása továbbra sem skatulyázható be, viszont a szigorú fenségesség és a dekorativizmus mellett művein egy erős hieratikusság és egy kötött ritmusú vonalvezetés megy végig. Egyes művein érződik egy eléggé elvont archaizálás, amely a műkritikus szerint hasonlít azoknak a művészeknek (pl. Aba-Novák Vilmos és Patkó Károly) a munkáira stilisztikailag, akik az itáliai Quattrocento műveiben láthatták egy új korszerű vizuális nyelvezet létrehozását az I.

[31] PRATIBHA – KANU 2025, 37.
[32] YBL 1936, 12.

világháború miatt elpusztult és újjászületendő világon belül.[33] Azonban Mattioni, aki az Ernst Múzeumon belül öt termet tudott megtölteni műveivel, e korabeli szakmai műkritika a tárlaton csakis művészetének fejlődését láthatta, azonban egyszer sem foglalkoztak azzal, hogy mekkora mértékben próbálja saját álláspontját hirdetni a nyilvánosság előtt mint nő. Emiatt műveiben a modernizmus különböző vizuális nyelvezetei gyakran csak áttételesen, egyes formai és stiláris részleteken keresztül jelentek meg. Mattioni e vizuális eszközöket saját tapasztalatain és művészi látásmódján átszűrve használta fel arra, hogy kifejezze a „nőiességről" alkotott felfogását, valamint a férfiak által dominált szakmai közegben megélt belső feszültségeit és az ezekhez kapcsolódó beidegződéseit. Egyik legkorai példaként említeném meg a *Kettős portré* című, 1928-ban elkészült festményt (6. kép), amelyet valószínűleg a törökkoppányi művésztelepen ért vizuális élmények révén festhetett olyan művészek mellett, mint például Aba-Novák Vilmos, Barcsay Jenő, Kelemen Emil, és Patkó Károly.[34] E kubista színszerkezettel ellátott festményen fontos motívumként jelenik meg a művésznő és a kutyája közötti viszony. Mattioni Esztert ismerő és élő személyek úgy vélekedtek, hogy a képzőművésznő és a háziállat közötti kapcsolat hasonló dinamikával rendelkezett, mint egy anya-fia kapcsolat. E képen, amely valószínűleg egy fotó alapján készült el, a doberman szinte családtagként szerepel. Nyilvánvaló, hogy a háziállat szerepe nemcsak olyan, mint kísérőelem, hanem egy elfojtott anyasági ösztön külön kivetülése amelynek egy másik példája az 1930 és 1931 között elkészült, erősen pasztózus színkezeléssel készült csoportportré, melyet Sióagárdon készített el a művésznő (7. kép). A képen látható gyermek szinte spontán ugrik az anyja nyakába, miközben az édesanya vigyázó szemekkel tekint egyetlen sarjára. Az eddigi visszaemlékezések mind alátámasztják azt a tézist a művésznő felől, hogy életében az anyaság iránti vágy nemcsak társadalmi elvárás volt, hanem egy olyan cél volt, amelyről nehézkesen mondott le. Mindemellett a nemi számkivetettség és a művészi öndefiníció sok esetben folyamatos önreflexióként jelent meg egyes művein, melynek hangulatát bensőleges és betekintő képi világ jellemezte, és némi hasonlóságot tudott mutatni Giorgio de Chirico 1920-as években festett metafizikus hangulatú festményeivel. Példaként említhető ez utóbbi festmény, amelyet de Chirico fel-

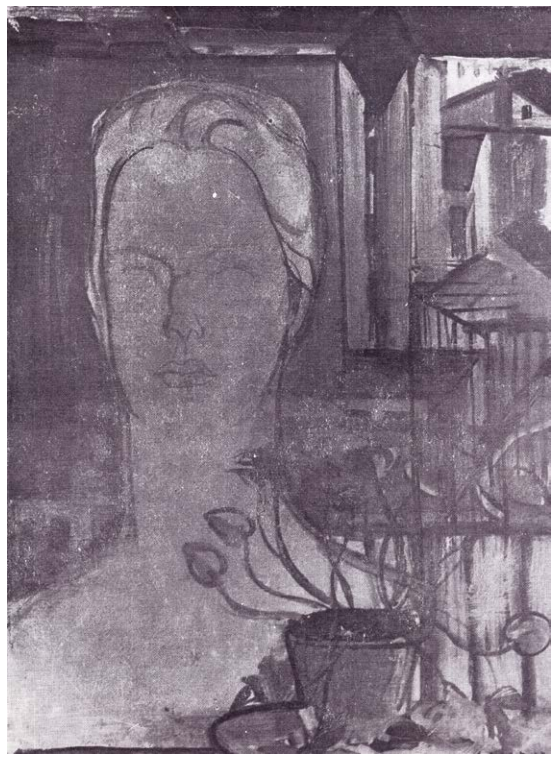
7. kép. Mattioni Eszter: Anya gyermekével, 1930
(WMM KGy SzK, 2026/1 Album 33. oldal 3. fotó)

[33] A művésznő notesznaplóiban szereplő bejegyzések arra utalnak, hogy Aba-Novák Vilmos és Patkó Károly egyaránt közeli ismeretségi köréhez tartoztak, és Mattioni több alkalommal is kapcsolatba került velük. Nem zárható ki, hogy a velük folytatott szakmai beszélgetések, valamint a műtermeikben megismert alkotások és munkafolyamatok fontos támpontokat jelenthettek Mattioni saját művészi gondolkodásának és vizuális nyelvének alakulásában.

[34] GRÉCZI 2017, 72. Gréczi Emőke muzeológus és művészettörténész kutatásai alapján feltételezhető, hogy Mattioni Esztert Kelemen Emil ajánlotta a törökkoppányi közös munkára, amelyben Aba-Novák Vilmos és Patkó Károly is részt vett.

8. kép. Giorgio de Chirico: Önarckép, kb. 1922 (TMA AC, ltsz.: 1930.204.)

9. kép. Mattioni Eszter: Szobor-önarckép, 1936 (magántulajdon)

10. kép. Mattioni Eszter: Kislány a tornácon, 1934 (© MNG–SZM 19–20. sz. FGY, ltsz.: 78.125T)

11. kép. Sárközi népviseletet viselő asszonyokról készült fénykép (WMM KGy SzK, 2020/12 2. fotó)

tehetően művészi pályájának egy olyan időszakában alkotott, amikor a múzeumi műalkotások intenzív tanulmányozása, valamint korábbi metafizikus festői nyelvének fokozatos kiüresedése egyfajta belső művészi válsághoz vezetett (8. kép).[35] Valószínűleg ez a kép lehetett a kiindulópontja az 1936-ban festett *Szobor-önarckép* című lappangó képnek (9. kép), melyen a művésznőt ábrázoló klasszicizáló stílusban elkészült büszt mellett egy gondosan öntözött virágcseréppel és a budapesti gangos udvarházak nyugodt légkörével szembesülünk. A művésznő és férje 1930 és 1940 között egy belvárosi gangos udvarházban laktak a budapesti IX. kerületen belül (Tompa utca 19.), amelynek légkörét nyugodtan jellemezhették az egyéni tragédiák, a szomszédok közötti perpatvarok, s valószínűleg féltékenységek is. Illetve a gangok világát sokszor a személyes kapcsolatok és a házastársi szerep terepjátszmája volt. Mindamellett a festményen érdekes dilemma jelenik meg, amely reflektál a házastársi kötelezettség és a művészi szerepkör kettősségére. A büsztszobor elhelyezkedése és a csendes hétköznapi környezet a spontaneitás rejtélyét és a felgyűlt feszültségeket próbálja elfedni. A rejtély kettősségét Giorgio de Chirico 1923-ban festett kettős portréján is láthatjuk, amely a művészi identitás és a mainstream művészvilághoz való hozzátartozás kettősségét mutatja be egy hiperrealista képi világon keresztül. A művész és a saját környezete közötti ambivalens interakciók és a rejtélyesség frusztrációja szintúgy megjelenik az 1934-ben lefestett *Kislány a tornácon* című festményen (10. kép), melyen világosan látszódik, ahogy a karakter, aki a szoba túlsó oldalán helyezkedik, szinte rezignált pózban viszonyul a belső teraszon lévő asztalhoz. A női figura, amely az eltolt horizont legvégén helyezkedik el, szinte képtelen megmozdulni a lehidegedett környezeten belül. Ezzel szemben már az 1930-as évek első felében Mattioni Eszter egyre alaposabban kezdi felfedezni a rurális és a fejlett civilizációtól elvágott magyar tájat, amelynek hangulata teljes ellentétben állt a művésznő által ismert kozmopolita és városias hangulattól. A művésznőnek e tanulmányútjai nemcsak a civilizációtól való elszakadásként is értelmezhetőek, hanem a *Heimat* fogalom újrafelfedezéseként is. A *Heimat* ebben az esetben nemcsak a nemzeti lokálpatriotizmus egyik elemeként, hanem a modern gondolkodástól való asszimilálódás félelmeként is értelmezhető. Eddigi kutatásaim alapján úgy vélem, hogy Mattioni Eszter antifeminista álláspontot képviselt, amelynek következményeként elutasította a mozgalom politikai indítékait. Ezzel szemben a női emancipáció szükségességét fontosnak tartotta, viszont a patriarchális társadalom keretén belül látta csak megvalósíthatónak. Papp Barbara kutatásai szerint ezt az álláspontot képviselte a MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) is.[36] Sajnos az eddigi kutatások nem bizonyították be, hogy Mattioni Eszter valaha is ténylegesen tagja volt az egyesületnek, viszont azt fontos kihangsúlyozni, hogy nemzetközi szinten ők adták meg neki azt a lehetőséget, hogy kijusson műveivel a párizsi nemzetközi női művészek kiállítására.[37] Ezzel szemben az 1930 és 1936 között festett, népi témájú csoportportréi szinte fényképszerű pontossággal dokumentálják a társadalmi modernizációból kimaradó vidéki közösségek életvilágát. Mattioni ugyanakkor olyan bensőséges közelséggel ábrázolja alakjait, mintha nem pusztán külső megfigyelőként tekintene rájuk, hanem maga is az általuk képviselt közösség részévé kívánna válni (11. kép). Ezzel szemben a festőművésznő marionettbábuként bánik saját szereplőivel és kedve szerint irányítja őket, miközben azok figyelmükkel próbálják megtisztelni az alkotóművészt. Egy másik példa erre a *Templomból jövet* című festmény (12. kép), amely nagy vonalakban összefoglalja a művésznő művészeti programját. Erős frontalitás, népies ruhában öltöz-

[35] A szekszárdi múzeumban őrzött Mattioni Eszter-hagyaték sajnálatos módon csak korlátozott számban tartalmaz olyan folyóiratokat és művészeti kiadványokat, amelyek eredetileg a művésznő magánkönyvtárához tartozhattak. Azonban a művésznő szakmai pályájának és a kortárs modern tendenciák iránti érdeklődésének ismeretében ugyanakkor felvethető, hogy Mattioni a magyar művészeti sajtón keresztül az európai modernizmus olyan jelentős alkotóinak munkásságával is találkozhatott, mint Giorgio de Chirico. Ennek egyik lehetséges közvetítő fóruma a *Magyar Művészet* lehetett, amely 1934-ben Giorgio di Castelfranco de Chirico művészetével foglalkozó tanulmányát is közölte. A forrás jelentősége abban rejlik, hogy dokumentálja: Giorgio de Chirico művészete és annak értelmezése az 1930-as évek közepén már jelen volt abban a magyar művészeti diskurzusban, amelyhez Mattioni szakmai közegén keresztül maga is kapcsolódott.

[36] PAPP – SIPOS 2017, 34.

[37] VÁSÁRHELYI 1937, 6.

12. kép. Mattioni Eszter: Templomból jövet (a festmény lappang) (forrás: HERMANN 1931, 575)

13. kép. Fejős Pál: Tavaszi zápor, 1932

tetett, klasszikus ábrázolási típus és pasztózus színkezeléssel rendelkező festmény. Az ábrázolt karakterek szinte meglepetésszerűen tekintenek a nézőre, miközben gesztusaik szinte természetesen nyilvánulnak meg. Mattioni nem szociográfiai szemmel tekintett a népies hagyományokat követő női alakokra, hanem önmagát képzelte el bennük. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni a hangos filmet, mint vizuális médiumot, amelynek aktív követője volt Mattioni Eszter. Az 1932-ben bemutatott Fejős Pál által rendezett *Tavaszi zápor* című film mindenki megdöbbenésére úgy vélekedett, hogy a rurális és mentalitásban elmaradott magyar vidéki élet érinthetetlensége nem mosódhat össze az urbánus és kozmopolita gondolkodású nagyvárosi léttel (13. kép). Ezt az ellentétet a film egy kamaszlány szemein keresztül érzékelteti, melynek tekintete hasonlóképp egy egyszerű és ártatlan lelki világot tükrözött, mint ahogy Mattioni Eszter népi ruhában öltözött szereplőinél láthatjuk. Ám mindezek mellett a művésznő mindig is szükségszerűnek látta saját szakmai karrierjének kiteljesedését, s emiatt 1938 és 1939 között kapta meg azt a lehetőséget a belterjes szakma részéről, hogy egy általa és kollégája – Pólya Iván – révén feltalált mozaiktechnikával képesek beugrani a belsőépítészeti iparba annak reményében, hogy az erkölcsi és a szakmai elismerés mellett komoly bevételeket produkáló hozzájárulást tudjanak nyújtani a modern magyar építészet számára is. Azonban e mozaikkészítési technika inkább egy sokkal fontosabb alapfeltevést fog majd felvetni, amit tulajdonképpen már egy sokkal igényesebb társaság fog majd véghezvinni.

3. *„... AZ ÉPÍTÉSZETNEK AKARJA ISMÉT SZOLGÁLATÁBA ÁLLÍTANI A KÉPÍRÁST."*[38]

A szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumban őrzött Mattioni Eszter-hagyaték különösen értékes forráscsoportját alkotják azok a noteszszerű naplófüzetek, amelyekben a művész különböző szakmai és személyes találkozásait rögzítette.[39] A feljegyzések alapján részben rekonstruálható Mattioni

[38] YBL 1936, 12.

[39] A Mattioni Eszter hagyatékában fennmaradt, naplószerű személyes noteszek vezetését és az azokban szereplő adatok rendszeres frissítését jelentős részben Hollós Antal végezte el felesége helyett. A bennük rögzített nagyszámú bejegyzés ugyanakkor értékes adalékokkal szolgál Mattioni szakmai és személyes kapcsolathálójának rekonstruálásához. A feljegyzések alapján női művészkollégái közül különösen Pollatschek Lilivel tarthatott fenn rendszeresebb személyes kapcsolatot, míg férfi pályatársai közül többek

14. kép. Mattioni Eszter: Mátrai búcsú, 1936 (WMM KGy, Mattioni-letét, ltsz.: 1981.28.1.)

kapcsolatrendszere, valamint azoknak a művészeknek a köre, akikkel hosszabb-rövidebb ideig kollegiális vagy személyes kapcsolatot ápolhatott. Közülük különösen fontos Aba-Novák Vilmos és Patkó Károly személye, akikhez Mattionit feltehetően több éven át szoros szakmai, illetve baráti kapcsolat fűzte. A fennmaradt feljegyzések ugyanakkor nem teszik lehetővé annak pontos rekonstruálását, hogy a velük folytatott beszélgetések milyen közvetlen hatást gyakoroltak Mattioni művészi gondolkodására. Éppen ezért Aba-Novák hatása sem állapítható meg egyértelműen. A két életmű bizonyos formai és művészetelméleti párhuzamai alapján azonban indokolt felvetni annak lehetőségét, hogy Aba-Novák monumentális festészetről vallott elképzelései hozzájárulhattak Mattioni érdeklődésének a falképművészet felé fordulásához.

Aba-Novák Vallomás című, programszerű írásában a modernizmus formai és stiláris kísérleteinek jelentőségét egyúttal a művész megváltozó társadalmi szerepével kapcsolta össze. Gondolatmenete olyan időszakban született, amikor a hagyományos művészeti értékrend és a radikálisan átalakuló társadalmi környezet közötti feszültség a művész társadalmi pozíciójának újragondolását is szükségessé tette. Aba-Novák monumentális művészetről alkotott elképzelésében ezért különösen fontossá vált a szélesebb közönség megszólításának lehetősége. Az epikus történetek elbeszélésére alkalmas falkép olyan nyilvános médiumként jelenhetett meg, amely túllépett a hagyományos táblakép és a műkereskedelem által meghatározott befogadási kereteken. Ennek fényében érdemes

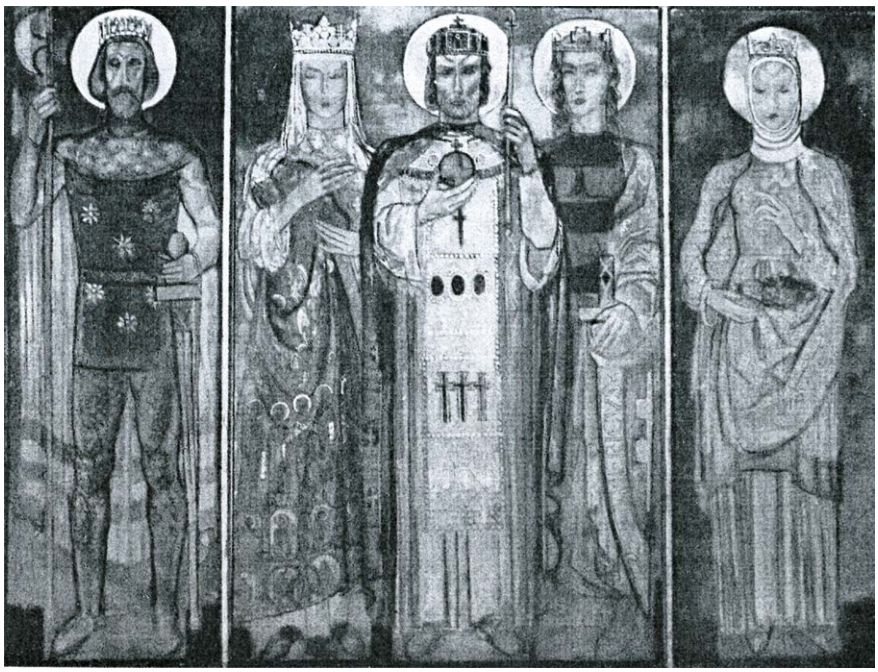
között Aba-Novák Vilmossal, Patkó Károllyal, Paizs Goebel Jenővel és Barcsay Jenővel találkozott visszatérően. A noteszek bejegyzései arra is utalnak, hogy ezek a kapcsolatok nem korlátozódtak kizárólag formális szakmai érintkezésekre. Mattioni rendszeresen látogatta pályatársai kiállításait, egyes kollégáival pedig kulturális és társas programokon – többek között mozilátogatásokon – is részt vett.

összevetni Aba-Novák bizonyos kompozíciós megoldásait Mattioni Eszter Mátrai búcsú című festményével (14. kép). A művön a szakrális esemény résztvevői egy kiszélesített, mozgalmas kompozíciós tér szereplőiként jelennek meg. Az egyes figurák önálló karaktere részben alárendelődik a tömegjelenet egészének, miközben a kompozíció ritmusa szinte filmszerűen vezeti végig a néző tekintetét a jeleneten. Hasonló térszervezési elv figyelhető meg Aba-Novák Körmenet című (15. kép), az 1930-as évek elején készült művén is. Amennyiben igazolható, hogy Mattioni ismerte ezt az alkotást, a két mű közötti kompozíciós rokonság felvetheti a közvetlen inspiráció lehetőségét is. Ennek hiányában azonban helyesebb formai párhuzamról, illetve közös művészeti problémára adott rokon válaszokról beszélni. Mattioni pályáján az 1930-as évek folyamán egyre hangsúlyosabbá vált a monumentális és egyházművészeti feladatok iránti érdeklődés. Az állami és egyházi megrendelések, valamint az Országos Egyházművészeti Tanácshoz kapcsolódó pályázati lehetőségek olyan szakmai területet jelenthettek számára, amely a művészi presztízs növelésének lehetőségét is magában hordozta. Ennek a folyamatnak egyik jelentős állomása az 1940-ben készült, mintegy két méter magas, az Árpád-házi magyar szenteket ábrázoló pannó (16. kép). A mű hieratikus, frontális alakjai már jól felismerhetően hordozzák Mattioni monumentális stílusának sajátosságait. Ugyanakkor érdemes összevetni őket Aba-Novák Vilmosnak az 1934-es római Nemzetközi Egyházművészeti Kiállításhoz (II. Mostra Internazionale d'Arte Sacra di Roma) kapcsolódó falképtervével is (17. kép). A figurák karakterizálása, frontális megjelenítése és a monumentális felülethez igazodó kompozíciós rend bizonyos formai rokonságot mutat. E párhuzam ismét nem feltétlenül jelent közvetlen átvételt, sokkal inkább arra világíthat rá, hogy Mattioni ugyanannak a korszaknak a monumentális festészeti problémáira keresett saját megoldást. Ebből a szempontból különösen jelentős az Ernst Múzeum 1936-os csoportkiállítása (18. kép). Mattioni ekkor már nem kizárólag a vidéki élethez és a figurális festészethez kapcsolódó művekkel jelent meg a fővárosi közönség előtt, hanem freskóterveket is bemutatott. Ez a műfaji nyitás arra utal, hogy tudatosan igyekezett kiszélesíteni saját művészi kompetenciáját. A monumentális festészet felé fordulás egyúttal generációs összefüggésben is értelmezhető. Mattioni olyan művészközeghez tartozott, amelynek több tagja a falképfestészetben a modern művész társadalmi szerepének megújítási lehetőségét látta. A monumentális mű ugyanis – legalábbis elméletben – lehetőséget kínált arra, hogy az alkotó kilépjen a magángyűjtők és a műkereskedelem által meghatározott táblaképfestészet kereteiből, és közvetlenebb kapcsolatot alakítson ki az építészettel, a közösségi térrel és a nyilvánossággal. Mattioni esetében ennek további jelentősége is lehetett. A monumentális művészet területére való belépés olyan szakmai pozíció elfoglalását jelentette, amelyet a korszakban jelentős részben férfi alkotók uraltak. Így a műfajváltás nemcsak stiláris vagy technikai kísérletként, hanem szakmai önállósodásának egyik állomásaként is értelmezhető. Ennek a folyamatnak sajátos kiteljesedését jelentette a Pólya Ivánnal közösen kidolgozott hímeskő-technika. Az 1930-as évek második felében kialakított eljárás Mattioni számára lehetőséget teremtett arra, hogy a festészet, a mozaik, az iparművészet és az építészeti dekoráció határterületein hozzon létre önálló vizuális nyelvet. Egy 1938. január 1-jén megjelent interjúban maga Mattioni is hangsúlyozta, hogy Pólya Ivánnal közösen kialakított működdekoráció egyik alapvető célja a „*mai építészet dekorációjába*" való bekapcsolódás volt.[40] Ez a megfogalmazás lényeges szemléletváltásról tanúskodik. Mattioni számára a hímeskő nem egyszerűen egy új képzőművészeti technikát jelentett, hanem az építészeti térrel szerves kapcsolatba kerülő dekoratív művészet lehetőségét. Az eljárás a falkép és a mozaik bizonyos tulajdonságait egyesítette: a különböző kövek és anyagok felhasználásával egyszerre lehetett változatos szín-, fény- és felületi hatásokat kialakítani. A többrétegű technikai kivitelezés eredményeként létrejövő sima, ellenálló felület ráadásul az eljárást nemcsak esztétikai, hanem gyakorlati szempontból is alkalmassá tette építészeti alkalmazásra. A hímeskő tehát Mattioni művészetében az intermedialitás sajátos formájaként értelmezhető. Egy-

[40] Nyilatkozik még egy képzőművésznő. Ujság 1938. január 1. (XIV. évf. 1. sz.) 39.

15. kép. Aba-Novák Vilmos: Körmenet, 1931 (© MNG–SZM 19–20. sz. FGY, ltsz.: 61.20T)

16. kép. Mattioni Eszter: Árpád-házi szentek szárnyasoltár, 1940 (forrás: GEREVICH 1941, 40)

17. kép. Aba-Novák Vilmos: Árpád-házi Magyar Szentek, 1933–1934 (KEMKI ADK F, ltsz.: MNG.14049.1960.100)

18. kép. Enteriőrfotó az Ernst Múzeumból, 1936 (WMM KGy SzK, 2026/1 Album 23. oldal 3. fotó)

19. kép. Mattioni Eszter: A csokoládé története, 1942–1943 (WMM KGy SzK, 2016/1 Album 15. oldal 1. fotó)

szerre kapcsolódott a festészethez, a mozaikművészethez, az iparművészethez és a belsőépítészethez, miközben egyik kategóriába sem illeszkedett maradéktalanul. Éppen ez a műfaji átjárhatóság tette lehetővé, hogy Mattioni a modern építészet dekorációjának részeként határozza meg az új eljárást. A technika intézményes és jogi önállósodásának fontos állomását jelentette annak későbbi szabadalmaztatása. A jelenleg rendelkezésre álló források alapján azonban további vizsgálatot igényel, hogy a Pólya Iványal közösen megkezdett kísérletek és a végleges szabadalmi eljárás között milyen technikai, szakmai vagy személyes változások történtek. Különösen figyelemre méltó, hogy Pólya neve a későbbi dokumentációból már hiányzik.[41] Ennek okára azonban megfelelő források nélkül nem indokolt személyes vagy szakmai konfliktusból következtetni.

A hímeskő szélesebb körű szakmai recepciójában fontos szerepet játszott az *1942* című kiállítás.[42] A Nemzeti Szalon modern belsőépítészeti és képzőművészeti törekvéseket bemutató tárlatán az eljárás már olyan önálló dekorációs technikaként jelent meg, amelyben a cementalapba illesztett márvány- és kődarabok sajátos anyag- és színhatást hoztak létre. A technika ezzel fokozatosan kilépett a kísérletezés fázisából, és konkrét építészeti megbízások számára is alkalmazhatóvá vált. Ennek egyik fontos példája a budapesti Stühmer Csokoládégyár Rt. központi épületének előcsarnokához készített hímeskő-dekoráció (19. kép). A megbízás különösen jól mutatja az eljárás eredeti programjának kiteljesedését: a hímeskő itt már nem autonóm, kiállításra szánt műtárgyként, hanem az építészeti tér szerves részeként működött. Mattioni ezzel olyan területre lépett, ahol a

[41] Annak ellenére, hogy az 1938-as és 1939-es magyar sajtóban Pólya Iván neve Mattioni Eszter mellett több alkalommal is megjelent a „hímes műkő" technika egyik kidolgozójaként, 1939–1940 folyamán személye fokozatosan háttérbe szorult az eljárással kapcsolatos nyilvános kommunikációban. A jelenleg ismert források alapján azonban nem állapítható meg egyértelműen, hogy ez a változás a sajtó következetlen tájékoztatásának, a technika fejlesztésében bekövetkezett munkamegosztásnak, Pólya szerepe megváltozásának vagy Mattioni egyre tudatosabb szakmai önpozícionálásának volt-e a következménye.

[42] Ennek egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása az 1941. január 9-én jóváhagyott hímeskő-szabadalom esetében figyelhető meg: míg a technika korábbi fejlesztésével kapcsolatban Mattioni Eszter és Pólya Iván neve még együttesen jelent meg, a szabadalmi dokumentációban Pólya már nem szerepelt Mattioni mellett.

képzőművészet, az iparművészet és a modern belsőépítészet közötti hagyományos műfaji határok fokozatosan feloldódtak. Mattioni monumentális művészet felé fordulása és a hímeskő kidolgozása ezért nem egyszerűen technikai fejlődéstörténetként értelmezhető. Sokkal inkább egy olyan szakmai emancipációs folyamat részeként, amelynek során a művész fokozatosan túllépett a női festő számára hagyományosan elfogadott műfaji és intézményi kereteken. Míg az 1920-as években elsősorban egy férfiak dominálta művészközeg résztvevőjeként kereste helyét, addig az 1930-as évek végére egy olyan saját technikai és vizuális eljárás kialakításában vett részt, amelynek révén már nem pusztán alkalmazkodott a korszak monumentális művészeti tendenciáihoz, hanem maga is alakítójuk kívánt lenni.

4. VÉGSŐ GONDOLATOK

Az 1920-as, 1930-as és 1940-es évek magyarországi műkritikájában és közvéleményében megjelenő, Mattioni Eszter művészetére vonatkozó értelmezések nemcsak egy alkotói pálya változó megítéléséről tanúskodnak, hanem arról is, hogy a korszak milyen eltérő elvárásokat támasztott a női művészekkel szemben. Mattioni pályájának első két évtizede ebből a szempontból egy fokozatos szakmai önpozicionálás történeteként is értelmezhető: olyan művészeti és társadalmi közegben kellett kialakítania önálló alkotói identitását, amelyben a női művész szakmai érvényesülése továbbra sem volt magától értetődő. Pályájának alakulása ugyanakkor korántsem írható le töretlen sikertörténetként. Az 1930-as évektől számos jelentős szakmai eredményt ért el: 1931-ben elnyerte a Nemes Marcell utazási ösztöndíjat, 1933-ban a KUT tagjává választották, 1934–1935 folyamán ösztöndíjasként Itáliában tartózkodott, 1940-ben pedig törzstagi státuszt szerzett a Szolnoki Művészeti Egyesületben. E sikerek mellett azonban pályáját kudarcok és elmaradt elismerések is kísérték. Több jelentős szakmai díj és tagság megszerzésére tett kísérletet – többek között a Szinyei Merse Pál Társasághoz való csatlakozásra, valamint a Ferenc József festészeti díj elnyerésére –, ezek azonban nem vezettek eredményre.[43] Éppen a sikerek és kudarcok egymásmellettisége teszi különösen érdekessé Mattioni szakmai pályáját. Miközben bizonyos intézményi struktúrák befogadták és támogatták, más szakmai fórumok elismerése továbbra is elérhetetlen maradt számára. Nemzetközi kapcsolatainak erősödését jelzi ugyanakkor, hogy 1939-ben bekapcsolódott a svéd–magyar képzőművészeti kapcsolatok előmozdítását szolgáló művészeti csereprogramba.[44] Az 1940-es évek elején pedig egyre nagyobb szerepet vállalt a hímeskő-technika hazai elfogadtatásában és szakmai népszerűsítésében. Pólya Iván halálát követően e technika képviselete fokozatosan Mattioni önálló művészi programjának részévé vált. Mindezzel párhuzamosan vizuális nyelve is jelentős átalakuláson ment keresztül. Korábbi modernista formai kísérleteit fokozatosan archaizáló, dekoratív és monumentális tendenciák egészítették ki, majd ezek mellett az építészeti térhez kapcsolódó intermediális megoldások is megjelentek. E stiláris változások ellenére bizonyos tematikai problémák következetesen végigkísérték életművét. Az anyaság, a női identitás és a nő modern társadalomban elfoglalt helyének kérdése mellett a lokális kötődés, a vidéki közösség és a nemzeti identitás reprezentációja is visszatérő motívumként jelentkezett művészetében. Ezek értelmezésekor azonban különösen fontos annak vizsgálata, hogy a vidéki élet és a lokális identitás megjelenítése milyen kapcsolatban állt a korszak modernista vizuális nyelvével, és mennyiben tekinthető a *Heimat* fogal-

[43] Darányi István kőrestaurátor visszaemlékezéseiből Mattioni Esztert egy határozott, ambiciózus és saját szakmai érvényesüléséért következetesen fellépő művészként ismertem meg. E visszaemlékezések szerint Mattioni nem csupán tudatosan építette pályáját, hanem kitartóan törekedett azoknak a szakmai pozícióknak megszerzésére, amelyekhez férfi pályatársai sok esetben könnyebben férhettek hozzá. Példaként kiemelhető a Szinyei Merse Pál Társaság tagságának megszerzésére irányuló igénye volt. Erre azonban csak a második világháborút követően került sor. Mattioni ezt nem egyszerűen megkésett szakmai sikerként élte meg: sérelmezte, hogy felvételére csak a háború után került sor. A történet különös ellentmondása, hogy a hosszú ideig áhított tagság csak viszonylag rövid időre biztosíthatott számára szakmai elismerést, mivel a Társaság 1949-ben megszűnt. Arra vonatkozóan azonban, hogy Mattioni miként élte meg az egylet felszámolását, közvetlen forrás hiányában nem lehet biztos következtetést levonni.

[44] Nagy sikert aratott Magyarország a milánói tavaszi vásáron. Felvidéki Magyar Hirlap 1939. április 14. (II. évf. 84. sz.) 11.

mával rokon kulturális konstrukciónak. Mattioni pályája ezért nem pusztán egy sikeres női művész egyéni élettörténeteként értelmezhető. Életműve lehetőséget teremt annak vizsgálatára is, hogy egy női alkotó milyen szakmai stratégiák segítségével tudott érvényesülni a két világháború közötti magyar művészeti intézményrendszerben, miként alakította saját vizuális identitását a modernizmus különböző tendenciái között, és hogyan viszonyult azokhoz a társadalmi és nemi szerepelvárásokhoz, amelyek kortárs recepcióját is meghatározták.

A további kutatás egyik fontos feladata ezért Mattioni Eszter életművének nemzetközi összefüggésekben történő újraértelmezése lehet. Nem egyszerűen arról van szó, hogy életművét „vissza kell helyezni" a magyar művészeti kánonba, hanem annak vizsgálatáról, hogy milyen történeti és művészettörténeti mechanizmusok határozták meg korábbi kanonikus pozícióját, majd későbbi háttérbe szorulását. Nemzetközi szerepléseinek, művészeti kapcsolatainak, monumentális munkáinak és a hímeskő-technika intermediális karakterének együttes vizsgálata pedig lehetőséget teremthet arra, hogy Mattioni művészete ne kizárólag a két világháború közötti magyar festészet történetében, hanem az európai modernizmus, a monumentális művészet és a női alkotói identitás tágabb összefüggésrendszerében is értelmezhetővé váljon.

IRODALOMJEGYZÉK

CSEMICZKY 1941 — CSEMICZKY: Nyolc művész kiállítása. *Film Színház Irodalom* 1941. január 31.–február 6. (IV. évf. 5. sz.) 14.

F. J. 1936 — F[ÓTHY] J[ános]: Két kiállítás (Ernst Múzeum). *Pesti Hírlap* 1936. december 20. (LVIII. évf. 291. sz.) 6.

GEREVICH 1941 — *Magyar Egyházművészeti Kiállítás*. Szerk. Gerevich Tibor. Budapest 1941.

GRÉCZI 2017 — GRÉCZI Emőke: A hímeskő női mestere. Mattioni Eszter művészete. *Artmagazin* XV (2017) 70–77.

HERMANN 1931 — HERMANN Lipót: Néhány női festőművészről. *Magyar Művészet* 7 (1931) 569–577.

JAJCZAYNÉ 1937 — JAJCZAYNÉ Kanyó Erzsébet: Képzőművészet. A magyar képzőművésznők Párizsban. *Magyar Női Szemle* III (1937) 31.

K. M. 1928 — K. M.: Tavaszi Szalon. *Nemzeti Ujság* 1928. április 26. (X. évf. 95. sz.) 12.

KISS 1971–1972 — KISS Ákos: Mattioni Eszter művészete. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* II–III (1971–1972) 333–350.

KOPÓCSY 2021 — KOPÓCSY Anna: *Új Nyolcak. Festőnők a modern művészet sodrában*. Budapest 2021.

LÁZÁR 1933 — LÁZÁR Béla: Hollósné Mattioni Eszter. In: *Batthyány Gyula, Hollós-Mattioni Eszter, Koffán Károly és Lehel Mária festőművészek gyűjteményes kiállítása.* A kiállítást rendezték Ernst Lajos – Lázár Béla. [Budapest] 1933, 1–7. (Az Ernst Múzeum kiállításai CXL.)

LOVAS 2021 — LOVAS Csilla: Mattioni Eszter polgári leányiskolai csoportképe, 1914. In: *A hónap műtárgya. Időszaki kiállítások a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban 2016–2020.* Szerk. K. Németh András. Szekszárd 2021, 60–61. (A Wosinsky Mór Múzeum Kiállításai 6.)

M. J. 1928 — M. J.: A Képzőművészeti Főiskola kiállítása. *Magyarság* 1928. május 20. (IX. évf. 95. sz.) 21.

PAPP – SIPOS 2017 — PAPP Barbara – SIPOS Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban.* Budapest 2017.

PARKER – POLLOCK 1981 — PARKER, Rozsika – POLLOCK, Griseld: *Old mistresses: Women, Art and Ideology*. London 1981.

PRATIBHA – KANU 2025 — PRATIBHA, Verma – KANU, Priya: Feminism in Art: The role of women artists in addressing gender inequality, body politics, and intersectional issues through visual narratives. *Journal of Research in Humanities and Social Science* 13/1 (2025) 37–51.

SZŰCS – ZSÁKOVICS 2018 — SZŰCS György – ZSÁKOVICS Ferenc: Klasszikus mesterek nyomában: Aba-Novák Vilmos, Nagy Imre és művészbarátaik. In: *Aba-Novák Vilmos, Nagy Imre és művészbarátaik*. Szerk. Szűcs György. Csíkszereda 2018, 6–38.

YBL 1936 — YBL Ervin: H. Mattioni Eszter és Csáky József kiállítása az Ernst Múzeumban. *Budapesti Hírlap* 1936. december 20. (LVI. évf. 291. sz.) 12.

VÁSÁRHELYI 1937 VÁSÁRHELYI Júlia: Európa legjobb művésznői. *Délmagyarország* 1937. június 17. (XIII. évf. 135. sz.) 6.

RÖVIDÍTÉSEK

KEMKI ADK F	Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet, Archívum és Dokumentációs Központ, Fotótár
ltsz.	leltári szám
MNG–SZM, 19–20. sz. FGy	Magyar Nemzeti Galéria–Szépművészeti Múzeum, 19–20. századi Festészeti Gyűjtemény
TMA AC	Toledo Museum of Art, Art Collection
WMM KGy	Wosinsky Mór Múzeum, Képzőművészeti gyűjtemény
WMM KGy SzK	Wosinsky Mór Múzeum, Képzőművészeti gyűjtemény, Szekrénykataszter

BÁLINT JUHÁSZ

A Woman Artist Who Refused to Compromise
Eszter Mattioni's Professional Fulfilment

"*And if the technique of stone mosaic making becomes even more refined and achieves the international fame that experts predict and that it deserves, our grandchildren may one day walk and live in colourful dream cities, and remember with gratitude the Hungarian woman artist who first carved her images into stone.*" Judging from this optimistic statement, addressed to the Hungarian public, Eszter Mattioni believed that the *hímeskő* (stone mosaic) technique would not only gain professional recognition through its integration into modern Hungarian architecture, but would also enter public consciousness as a marketable brand. Despite her confidence, achieving such recognition required years of sustained effort and professional perseverance within a predominantly male artistic environment. Following her graduation from the Collage of Fine Arts, Mattioni found herself in a special position between the 1920s and the early 1940s. In the early 1930s, she exhibited her works as a member of Hungarian women artists' associations. Over time, however, it became increasingly evident that her professional survival and the preservation of her female identity depended on extensive networking and continuous artistic production. "*Among our painters, she was a serious woman artist who could be measured by male standards and who could hold her own among them…*" A turning point in her career came with her participation in the 1936 Christmas group exhibition hosted by Ernst Museum, which marked the beginning of a new phase in her life. In 1937, she participated in the International Exhibition of Women Artists in Paris. The same year, at the Paris World's Fair of 1937, her gate-design fresco was displayed at the Hungarian Pavilion. Her work received recognition comparable to the interior design murals by artists such as Béla Kontuly, Jenő Medveczky, Pál Molnár C., and Vilmos Aba-Novák. Between 1937 and 1939, she also secured a patent for the *hímeskő* technique on collaboration with Iván Pólya.

Despite these achievements, Mattioni did not once receive the Franz Joseph Painting Prize during the 1930s or early 1940s. She had to content herself with the Nemes Marcell Travel Grant and the Grand Prize of the Szinyei Merse Pál Society. This tension was further shaped by contemporary art criticism, in which the notion of "femininity" (as both a cultural and socio-historical construct) significantly influenced the artist's career. In this context, the present study seeks to reassess Eszter Mattioni's professional achievements by examining her work through the lens of femininity as it functioned within the cultural and socio-political framework of the Horthy regime.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 405–422.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.16

RUNDA MARGIT

„Szeretnénk már rácegresiek lenni”[1]

Befejezetlen kísérlet Illyés pusztájának faluvá válására

„A puszta magyarul nemcsak azt a regényesen szabad, tengervégtelenség legelőt jelenti, amelyen Petőfi méneseinek körme dobog; (…) *a Dunán túl a nagybirtokok közepén épült, és néha egész faluszámba menő cselédlakások, istállók, fészerek és magtárak együttesét jelenti, amelyet azért nem lehet tanyának nevezni, mert a tanyán egy-két család él, ezeken meg néha száz-kétszáz is. A dunántúli pusztán van iskola, van templom, vagy legalább kápolna, rendszerint a kastély egyik szárnyához ragasztva. Van tehát kastély is…”*[2]

Ezeknek a pusztáknak a sorába tartozott Illyés Gyula Felső-, és kicsit távolabb Lázár Ervin Alsórácegrespusztája Sárszentlőrinc és Pálfa között. A birtok és így a puszta tulajdonosai 1945 előtt az Apponyiak voltak.

1945 után az Apponyiak rácegresi kis kastélya körül található, lakó- és gazdasági épületekből álló majorság, a puszta az állami gazdaság és a megalakulást követően a Felsőrácegrespusztai Földműves Szövetkezet, majd az Illyés Gyula III. típusú TSzCs tulajdonába került.

Az ötvenes évekre a puszta épületeinek hajdani képe még megőrződött, annak ellenére, hogy több épületet addigra lebontottak. Mint ahogy felszámolásra került a Pálfa–Rácegres–Simontornya lóré is.

1953-ban a régi puszta sorsa végleg megpecsételődött. Döntés született, hogy az uradalom több családot befogadó hajdani cselédházai helyett épüljön egy új, önálló családi házakból álló Rácegres település.

Ennek a döntésnek a következtében Illyés Gyula pusztáját 1953–1955-ben gyakorlatilag teljesen lebontották, építőanyagát felhasználták a valamennyivel tőle északabbra újonnan létrejövő Rácegres házainak építéséhez. A rendszerváltást követően a megmaradt pusztai épületek is végleg az enyészeté lettek.

A kor településfejlesztési politikájának a helyi sajátosságokkal módosított megvalósulását mu-

[1] SIMÁNDI 1951, 3.
[2] ILLYÉS 1985, 5.

1. kép. Balaskó Lajos

tatja be a tanulmány, kitérve Illyés Gyula helyieket segítő tevékenységére is. Aminek eredményeként nem vált a teljes enyészetté a régi puszta, hanem egészen egyedi módon annak helyétől nem messze létrejött egy új puszta. Az alapítók szándékaival ellentétben viszont sosem érte el a hőn áhított önálló falu státuszt.

A régi uradalom cselédházai helyett Rácegres falu létrehozása már az ötvenes évek elején komoly szándéka volt az itt élőknek, de *„nem kaptak rá engedélyt."*[3] Az itteniek *„sokszáz éven át laktak az uraságéban, mostmár a magukéban szeretnének élni. És vezet végig* [Balaskó Lajos szövetkezeti elnök] *a hatalmas majorudvaron. Magyarázza, hogyan térképezték fel az egészet. Itt is két házsor, amott is. A hegyoldalban is utca lenne. Itt középen tanácsházat szeretnének és iskolát. Mert hát tudja, falu szeretne lenni a puszta – teszi még hozzá. – Most csak a nagy távolságaink vannak meg, a 24 kilométeres szekerezés, hogy a boltunkat is el tudjuk látni áruval, oszt valójában sehová se tartozunk. Szeretnénk már rácegresiek lenni."*[4]

„Pusztának lenni kicsit szégyen volt, a talajtalanságot, a földönfutást jelentette… A pusztai őslakók vágyódva pillantgattak e falvak felé, hogy melyikben és végre mikor vethetnek horgonyt egy életig tartó hányódás után."[5]

1953-ban végül lehetőség nyílt arra, hogy a puszta faluvá válhasson. A vidék lakossága számára 1950-től létező állami lakásépítési hitelprogramba be tudott kapcsolódni Felsőrácegrespuszta, és a szövetkezet vezetése, élén Balaskó Lajos elnökkel (a jelentős politikai kapcsolatokkal rendelkező Illyés Gyula segítsége nyomán) engedélyt kapott a puszta régi cselédházainak megszüntetésére. Többféle elképzelés született az ott élők elhelyezésére. Az elsődlegesen javasolt terv az volt, hogy a pusztán lakók költözzenek be a szomszédos falvak valamelyikébe, de a helyiek akarata érvényesült, és végül Rácegres maradt az építkezések helyszíne.

„Felszólították az ott lakókat, hogy választhatnak, hova akarnak építeni (Sárszentlőrinc vagy Pálfa). Mindenki ragaszkodott Rácegreshez, mivel a juttatott földek a puszta körül voltak. Balaskó Lajos elnök felkereste Gyula bácsit… Megígérte, hogy segít… Dobi István, Erdei Ferenc és Mihályi Ernő társaságában megjelent Rácegresen. Szüleimnél szálltak meg, ott csakhamar kimondták, hogy Rácegrest tanyaközponttá nyilvánítják, rövidesen küldik a mérnököket újabb házhelyeket mérni. Csakhamar megjelentek és egy beépítetlen területet – a pusztától északra – jelöltek ki. Már 1954-ben megkezdődött a volt uradalmi épületek, lakások bontása."[6]

Az ötvenes években a tanyák fejlesztését a központi irányelveknek megfelelően tiltották. 1949-ben az MDP vezetésében az a vélemény került előtérbe, hogy a tanyák, aprófalvak és majorok a mezőgazdaság szocialista átszervezésének gátját képezik. Ezért a tanyasi lakosságot a városokba, községekbe és az új belterületként működő tanyaközpontokba kell koncentrálni, a tanyáktól minden fejlesztési forrást meg kell vonni.[7]

Tolna megyében 1945-ben 422 puszta, major és kisebb település volt.[8]

A külterületi építkezések korlátozásáról, illetve tilalmáról szóló 1300/1949. számú kormányrendelet értelmében csak a tanyaközpontokban engedélyezték az építkezéseket, ennek megfelelően

[3] SIMÁNDI 1951, 3.
[4] SIMÁNDI 1951, 3.
[5] ILLYÉS 1985, 5.
[6] HARGITTAI – MISZLAI 1982, 61.
[7] Ö. KOVÁCS 2012, 100–101.
[8] VADAS 1987, 64.

volt szükséges Rácegres tanyaközponttá történő átminősítése. A Tanyai Tanácsnak – amelynek hatásköre volt a tanyaközpontok kijelölése – az elnöke 1953-ig Erdei Ferenc volt,[9] aki Illyés Gyula Rácegrest támogató projektjeit végig segítette.

Kapcsolatuk a két világháború közötti időszakra nyúlt vissza. A Centrál kávéházban más népi szociográfusokkal együtt Illyést és a politikai szempontból radikálisabb nézeteket valló Erdeit is ott találjuk, 1945 után pedig mindketten jelentős politikai szerepet is vállaltak a parasztság helyzetének javítása érdekében. Illyés kapcsolata Erdeivel hosszú időn át megmaradt.[10] Erdei 1953-ig földművelési miniszter volt, majd Nagy Imre igazságügyi minisztere, utána ismét földművelési miniszterként tevékenykedett.

A hatékony kapcsolatoknak köszönhetően az új Rácegres megépítése nem ütközött adminisztratív akadályokba.

Ez a szándék egybeesett az állami irányelvekkel, amik ideológiai szándékok mentén, nem utolsósorban hangulatjavító céllal az első ötéves tervben az egyéni lakásépítések állami támogatásában öltöttek testet.

A szocializmus kezdeti időszakában a központi narratíva a falusi lakosság urbanizálására épült, ami azonban a városokba történő belső átvándorlás következtében súlyos lakáshiányhoz vezetett. A lakhatási lehetőségek szűkössége azonban a vidék Magyarországára is jellemző volt. *„Hatvan család él a pusztán* [Rácegres]*, a legtöbben hat-nyolc gyerek. 72 iskolás van.* (…) *a más munka többet is elhívott az iparba a puszta fiataljai közül."*[11]

A politikai rendszer hibáiból fakadó, lakhatást érintő, a közhangulatot rontó működési nehézségeken a központi irányítás a lakóházépítés támogatásával, a helyi infrastruktúra fejlesztésével kívánt felülkerekedni.[12] Ugyanakkor az ideológiavezérelt gazdaságfejlesztésre és a szocialista mezőgazdaság megteremtésére mozgósított források egyértelmű kapacitáselvonást jelentettek a terület számára.[13]

A hangulatjavító céllal született állami szabályozások és a helyi szándékok egybeesése indította be az új Rácegres megépítésének folyamatát. Rácegres tanyaközponttá történt átminősítése lehetővé tette a munkálatok megkezdését.

Ennek első lépéseként szükséges volt a tulajdonjogi problémák rendezésére is a régi puszta építményeivel kapcsolatban.

A problémáról a Tolnai Napló is beszámolt egy cikkben *Tanácsszerveink „segítsége" a rácegresi Illyés Gyula termelőszövetkezetnek* címmel. A cikk (propagandaelemekkel sűrűn megtűzdelve, az aktuális politikai helyzetnek megfelelően támadást intézve a megyei tanács ellen) összefoglalja a rácegresi puszta tulajdonviszonyainak változását. Eszerint eredetileg sok örököse volt a tanyának, 1952-ben minden rácegresi termelőszövetkezeti tag lett (ekkor jött létre a termelőszövetkezet), ezért a puszta a téeszé lett. Viszont az erről szóló döntőbírósági jegyzőkönyv időközben eltűnt. Ennek azért lett jelentősége, mert egyrészt az állami gazdaság is részesült juttatásban a pusztából, viszont több épületet elbontottak és az építőanyagot hasznosították. Másrészt 1953-ban többen kiléptek a téeszből. Ők is részesedni szerettek volna a pusztán található épületekből. Erlich Imre egyéni gazdálkodó pl. kapott a megyei tanácstól egy „írást", hogy övé a ház, amiben lakik és részesül a többi, a téesz által a pusztán birtokolt vagyonból is.[14]

Ez a bizonyos „írás" a Megyei Tanács VB elnökének 1954-es határozata, ami az állami gazdaság által korábban le nem bontott, még a tulajdonában lévő valamennyi épületet az Illyés Gyula TSznek juttatta a következők szerint.

[9] BRAY – KOVÁCS 2021, 10.
[10] BOGNÁR 2009,148.
[11] SIMÁNDI 1951, 3.
[12] SZABÓ 2024, 34.
[13] SZABÓ 2024, 129.
[14] Tanácsszerveink „segítsége" a rácegresi Illyés Gyula Termelőszövetkezetnek. TN 1954. május 26. (XI. évf. 123. sz.) 5.

Az állami gazdasági dolgozók és egyéni parasztok számára a majorban található ingatlanokra vonatkozó juttatást megvonta, a megvonás miatt állami tulajdonná vált juttatási részarányokat a termelőszövetkezetnek átadta. Így a termelőszövetkezet ezekre a majorban lévő épületekre is bontási engedélyt kérhetett, amennyiben biztosította az állami gazdasági dolgozók és az egyéni vállalkozó számára is a lakhatást. Az érintett állami gazdasági épületekben lakók: ifj. Böndör Lajos, Nedves János, Fehér István, Szabó János, Leimszider Ignác, Farkas János, Tömör Mihály és az egyéni gazdálkodó Elrich Imre.[15]

A következő lépést az új település helyének kijelölése jelentette. Az új puszta elhelyezkedésére vonatkozóan több elképzelés is született. Magának Illyésnek is volt javaslata Rácegres új helyére vonatkozóan: *„… másnap már Rácegresen voltam. Elmentem persze a régi falu helyére is (mert én a mostanit is oda szerettem volna telepíteni s sajnálom, hogy sikertelenül); ezt az én gyerekkoromban Fekete Saroknak hívták."*[16] Ennek a volt Sió-híd melletti résznek mai is ez az elnevezése. A híd már nincs meg, a területen termőföldek vannak.

Végül az itteniek akarata szerint a kövesút mellett, a régi pusztától valamivel északabbra jött létre az új település.

Az építkezéshez a forrás egy részét az ötvenes években a falusi lakosság segédmunka erejét is felhasználó fentebb említett országos önépítési hitelprogram adta. A program szervezett lebonyolításával a központi költségvetés közvetlenül a Belügyminisztérium alá tartozó Falusi Lákóházépítési Gazdasági Irodát (FAGI) bízta meg.

A program alapjául a Népgazdasági Tanács 317/17/1950 számú határozata szolgált. A Tanyai Tanács jelölte ki azokat a tanyaközpontokat, amelyekre az akció kiterjedt. Az akció során az előkészítést, irányítást és lebonyolítást a FAGI-nak kellett végeznie. A mindennapokban ez azt jelentette, hogy ők készítették az űrlapokat, tervrajzokat, költségterveket, rendelkezésre bocsátották a maximum 15 ezer Ft-os hitelkeret (3%-os kamat és 15 éves futamidő mellett), a FAVI bonyolította az építőanyagok vasúton történő szállítását, helyi építési ellenőrt küldött, akit a helyileg illetékes megyei építési ellenőr ellenőrzött.

Helyi szinten ennek a lakóházépítési akciónak a végrehajtó szervei DÉFOSZ (Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége) helyi szervei, helyi földműves szövetkezetek, az Országos Szövetkezeti Hitelintézet illetékes helyi szerve voltak.[17] A politika sikerként könyvelte el a hitelprogramot, a sajtó lelkesen számolt be arról, hogy országos szinten 1950–1956 között 12 ezren kaptak az akció keretében hitelt összesen 215 millió Ft összegben.[18]

1954-ben az Illyés Gyula TSzCs szervezésében a hajdani majorsági épületekben lakó termelőszövetkezeti tagok közül húsz család vett fel hitelt új ház építésére.

A FAGI-val az Illyés Gyula III. TSzCs elnöke, Balaskó Lajos, illetve Rüll Gyula és Wiszberger Mihály kötötte meg a bonyolítói szerződést.[19]

Balaskó Lajos elnökként fontos szerepet játszott a puszta életében, hiszen a projekt helyi lebonyolításában a termelőszövetkezetnek jelentős feladatai voltak. *„Nekem kedves emberem volt Balaskó Lajos Rácegresen… Szövetkezeti felügyelő voltam. Mindenféle jó megmozdulásban benne volt, pl. a cselédházak lebontásában. Azt is megszervezte, hogy Rákosi Mátyás volt Rácegresen, s azt, hogy Rácegres ilyen most, azt ő akkor szervezte meg."*[20]

1954. február 3-án először húsz, majd május 15-én újabb 14 ház megépítésére született szerződés. (Ez utóbbira csak a szerződés született meg.) A program keretében az első húsz ház készült el. A húsz ház megépülését követően a település többi épülete már az építők költségén és egyéni

[15] MNL TML XXX. 783.
[16] HARGITTAI – MISZLAI 1982, 76.
[17] SOÓS 1950, 15.
[18] 215 millió forint kölcsön 12 ezer falusi lakóház. Tolna Megyei Népújság 1957. február 12. (II. évf. 36. sz.) 1.
[19] MNL TML XXX. 783.
[20] HARGITTAI – MISZLAI 1982, 34.

szervezésében valósult meg. A szerződésben szerepelnek a termelőszövetkezet és a FAGI kötelezettségei a következők szerint:

– a Földművelésügyi Minisztérium hosszú lejáratú építési hitelt biztosít a téesz dolgozóinak 20 db típustól eltérő lakóház építésére;

– a téesz biztosítja: az építésszervezést, a szükséges építési anyagok beszerzését, az építési munkálatok irányítását, vezetését, ellenőrzését a 355-9/1953. P. M. számú rendelet és az ÁGEM útmutató alapján;

– a hitelmegszavazást követő harminc napon belül a téesz gondoskodik dolgozói számára a szükséges házhelyekről azok időbeni birtokba adásáról, kiméréséről;

– vállalják a vasúton Vajta állomásra érkező építőanyagok kocsiállásmentes kirakodását, befuvarozását önköltségi áron (a fuvarozásban a nagydorogi gépállomás vontatói vettek részt);[21]

– valamint az építési anyagok raktározását, őrzését, az építkezők közötti szétosztását, nyilvántartását 300 Ft házankénti kezelési költség ellenében;

– lehetővé teszik, hogy a lakóház építésnél szükséges segédmunkákat a dolgozóik megfelelő időben elvégezhessék;

– valamint, hogy a lakóházak terv szerinti ütemezésben időre elkészüljenek.

Az építkezéshez a minisztérium biztosítja az építésvezetőt (aki kiszámolja a szükséges anyagokat, irányítja a munkákat), az építkezők hitelszámlája és a kontingens terhére az építőanyagot, ami másra nem használható.[22]

Bene Józsefet bízták meg a FAGI részéről az anyagszükséglet megtervezésével és az építésvezetői feladatokkal.

A téesz a munkálatok megkezdéséhez a kastély és a majorság épületeitől északra a termelőszövetkezet földjeit parcellázta fel és juttatta az így kapott telkeket az építkező termelőszövetkezeti tagok számára (A későbbi ütemben építkezők is térítésmentesen kaptak telket a téesztől az építkezéshez.). A házhelyek felmérését, a megosztási vázrajz elkészítését és egyéb mérnöki, adminisztratív feladatokat Bene József építésvezető és László Aladár okleveles mérnökök végezték. Munkájukért házanként 50 forintot kaptak.[23]

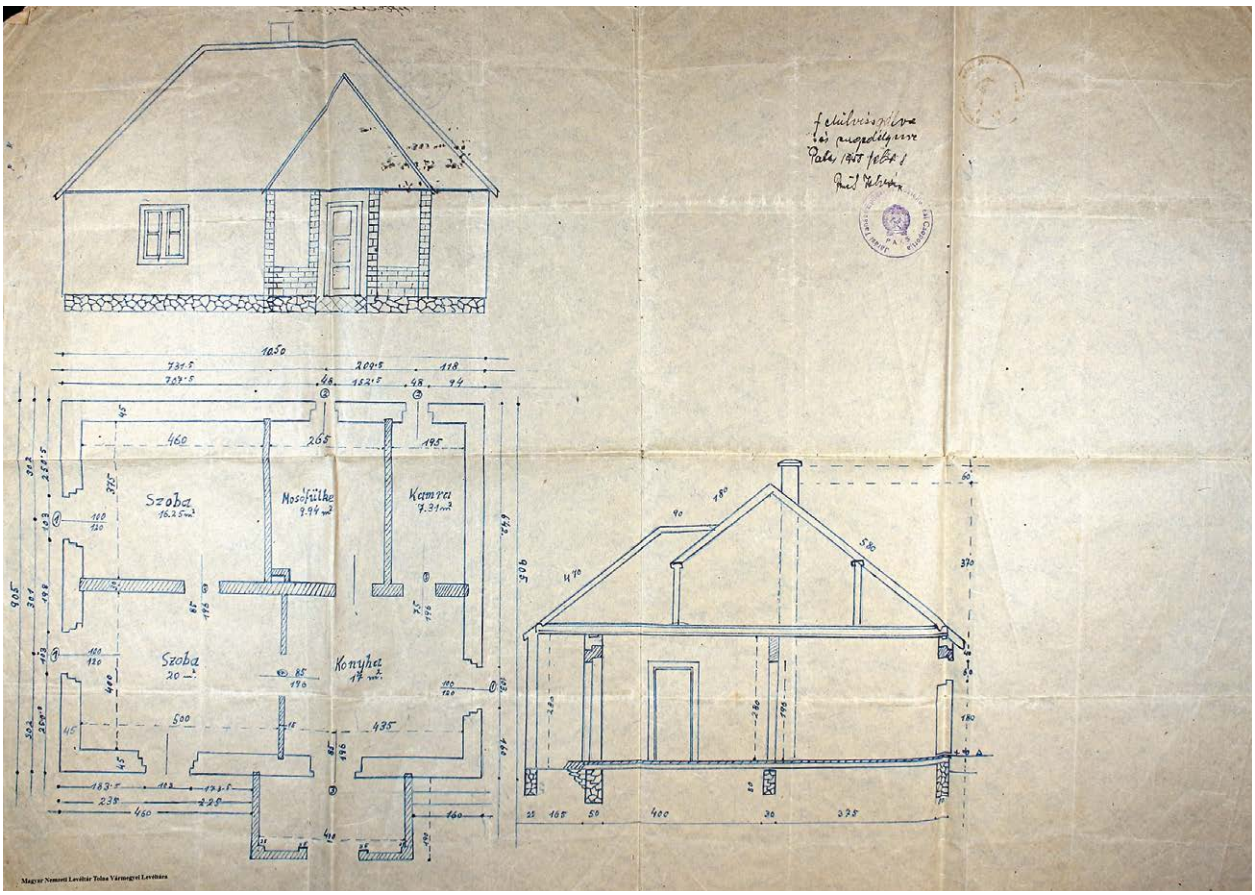
A földek kiparcellázása és az első húsz ház építésének logisztikai feladatait a FAGI és a termelőszövetkezet együttesen végezték. Az építtetők Bene József építésvezetővel és az építési munkák kivitelezőivel Borbás Vendellel és Papp Józseffel a házak megépítésének szakmunkájára külön-külön részletes kivitelezési szerződést kötöttek. A szerződés, ahogyan ezt a fentiekben láttuk, viszonylag nagy részletességgel szabályozta az építéssel kapcsolatos feladatokat. Az építő a részmunkák befejezésekor kapta a megfelelő részmunkadíjat. Az építő gondoskodott a szerszámokról, az építtető pedig szakmunkánként két segédmunkaerőről. A kőművesmunkák végösszege 3000 Ft volt.[24]

A termelőszövetkezet által vezetett nyilvántartásokból látjuk az akkori árakat. Munkálatok átalányaraira néhány példa: belső oldalfalvakolás vályog- vagy vertfal felületen pelyvával kevert sárhabarccsal két szobára számítva 300 Ft, alapfalazás 200 Ft, ácsszakmunka cserépfedéssel 1200 Ft, lépcsők téglából történő megépítése habarccsal 30 Ft.[25]

A megépítendő házak típusházak voltak. Technikai leírásuk is dokumentált, ami alapján megállapítható, hogy a FAGI által megvalósított állami önépítési hitelprogram keretében megépült házak igencsak minimalista megoldást képviseltek.

A leírás szerint a házak négyzet alaprajzúak, van bennük két szoba (20 és 16,25 m^2-es), egy konyha (17 m^2), egy kamra (7,31 m^2) és egy mosófülke (9,94 m^2), az alapozás kőből készül, a lába-

[21] Tanácsszerveink „segítsége" a rácegresi Illyés Gyula Termelőszövetkezetnek. TN 1954. május 26. (XI. évf. 123. sz.) 5.
[22] MNL TML XXX. 783.
[23] MNL TML XXX. 783.
[24] MNL TML XXX. 783.
[25] MNL TML XXX. 783.

2. kép. Az új lakóházak tervrajza (forrás: MNL TML XXX. 783.)

3. kép. Az első ütemben az első kimért házhelyre épült kockaház a Kölcsey utcában (fotó: Diallo Stefánia)

4. kép. A második ütemben épült hosszú ház a Kölcsey utcában (fotó: Diallo Stefánia)

zat és a válaszfalak téglából, az épület sátortetős, az árnyékszék tégla, kút nem épül, külső vakolás nincs, belső vakolás malter, a konyha és tornác burkolata tégla és döngölt agyag, a szobáké döngölt agyag.[26]

Az új házak *„…nem régimódú hosszúkásak, hanem csaknem kivétel nélkül kocka alakúak. A tornácot, oszlopsort a ház egyik sarkába illesztett nyitott vagy beüvegezett veranda helyettesíti.”*[27]

Rácegresen az első ütemben elkészült típusházak mindegyike úgynevezett ólas kockaház volt.

[26] MNL TML XXX. 783.
[27] ILLYÉS é. n.

Az utca felé kertvárosias jelleg, az udvar hátsó része felé pedig a paraszti gazdálkodás épületei jellemzik ezt az épülettípust. A portahasználat kettőssége mutatja, hogy a szövetkezeti munkássá váló rétegek saját portájukon megtartották az önálló paraszti lét elemeit.[28] *„Az illetményföldek kiadása Rácegresen az új dunántúli faluban a kertek végében történt."*[29]

A kockaház a korszellemet tükrözi. A szocialista rendszer vidékellenessége mutatkozik meg ennek a kevésbé „parasztos" házformának a népszerűségében.[30]

A FAGI irányításával megépült első ütemet követően a többi önerőből épült ház már vegyesebb képet mutat, mivel ezek esetében már nem volt kötelező a központilag előírt kockaház vázrajz. Vannak ugyan közöttük kockaházak, de paraszti hosszú tornácos házak is.

Az építkezés érdekes aspektusa, hogy 1953–1954 folyamán, élve a jogszabályok adta lehetőséggel, különböző indokokkal többen kiléptek a termelőszövetkezetből.

„8-cadik holnapja feleségemel együt dolgozom ezidáig munkaegység előlegbe nem részesültem. És így 3 gyermekem felruházását és eltartását biztosítani nem tudom."[31]

„…egyedüláló aszony vagyok otthon nincs senki aki segitsen kint és bent is minden munka az enyém (…) *korom után is minden nap gyengéb és erötleneb vagyok továb nem todok versenyezni a fiatalokal."*[32]

„…becsülettsértés miat azonnal kilépek…"[33]

A kimért építési telkeket ugyanakkor a kilépők is megkapták, illetve azok is megtarthatták, akik később, 1954 nyarán és őszén léptek ki. A kilépésekkel párhuzamosan belépések és visszalépések is történtek a parcellázáskor és az építkezések beindulásakor.

Az építkezések alatt a termelőszövetkezet részletes mennyiségi nyilvántartást vezetett a beérkezett és az építkezőknek kiadott anyagokról a hitelkeret terhére.

Külön került vezetésre az A és a B hitelkeret, az első a felhasznált anyagok, a második a szakmunkák nyilvántartására szolgált.

Az építési költségek hitelkeretének nagyságrendje kb. 14 ezer forint körüli összeget tett ki. (Pl. Müller Jakab esetében 14 082,36 Ft-ot, Ungerbiller János, Wiszberger Mátyás esetében 14 080,80-at.)[34]

Az építkezők kaptak: terméskövet (szerződés szerint ezt kellett volna kapniuk, de helyette tégla érkezett), téglát, cementet, meszet, cserepet, szigetelőt, bitument (ragacsot), nyílászárókat üvegezéssel, nádpallót, szeget, vashuzalt, hálót és kéményanyagot.

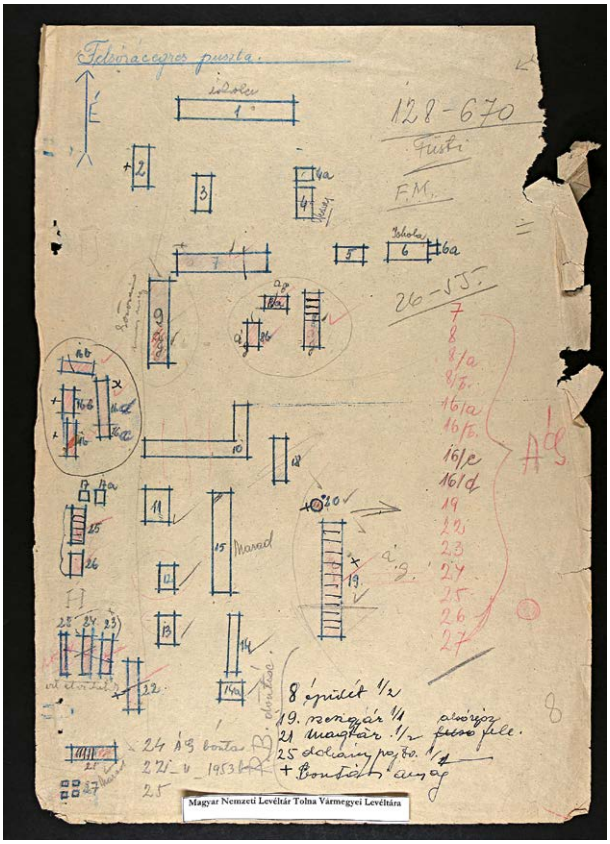
Az anyag- és forinttervben szereplő paraméterek szerint van a közelben agyagbánya (agyag nyerésére szolgáló hely), a tömésfalakhoz.[35]

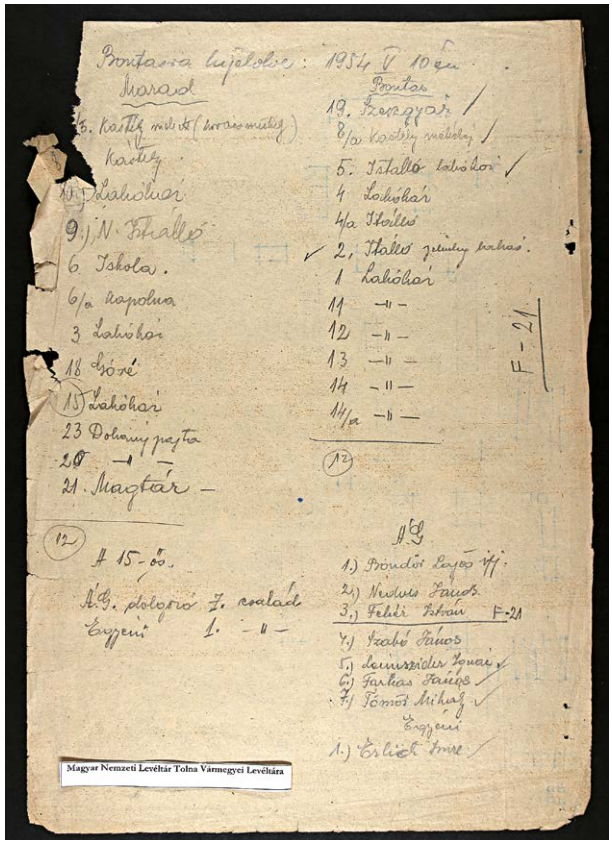
A régi uradalmi lakóházak bontása elkezdődött és a bontási anyag felhasználásra került az új lakóházak építésekor.

Az uradalmi időkből megmaradt lakóépületek minden komfortot nélkülöztek, viszont a belőlük nyert építőanyagokat jól lehetett hasznosítani.

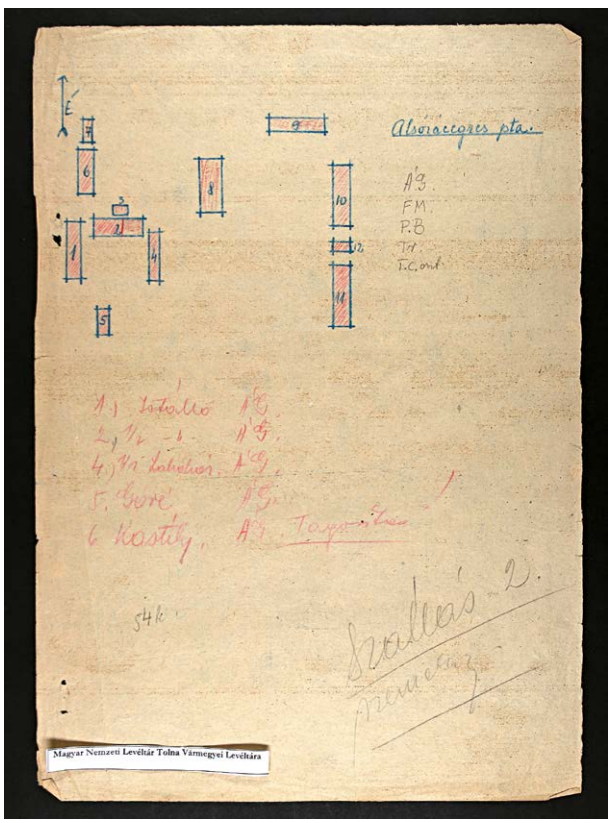
Ezek a régi cselédházak általában olyan épületek voltak, amelyek kétszer négy lakóegységből álltak és a lakóegységeken belül négy család lakott egy-egy szobában. Ezt hívták „hosszi háznak". Eredetileg a „hosszi házban" a bejárat egy közös konyhába nyílt.[36] *„A konyhában négy darab téglából készült tűzhely volt. A szabad kéményes konyhából négy szoba nyílott, mintegy húsz-huszonnégy négyzetméter alapterülettel. Ezekben a kis alapterületű szobákban élt a család, nem kis létszámmal,*

[28] TAMÁSKA – SZOLNOKI 2021, 15.
[29] BALÁZS 1963, 469.
[30] TAMÁSKA – SZOLNOKI 2021, 18.
[31] MNL TML XXX. 783.
[32] MNL TML XXX. 783.
[33] MNL TML XXX. 783.
[34] MNL TML XXX. 783.
[35] MNL TML XXX. 783.
[36] Balog Gyuláné (Leimszieder Katalin) és Balog Gyula visszaemlékezése.

5a-b. kép. Felsőrácegrespuszta épületeiről készült vázlat. A bontási munkálatok megkezdése előtti állapot (forrás: MNL TML XXIV. 224. c. 205.)

5c. kép. Alsórácegrespuszta épületeiről készült vázlat. A bontási munkálatok megkezdése előtti állapot (forrás: MNL TML XXIV. 224. c. 205.)

együtt a fiatalokkal, az idősebbekkel."[37] Még az ötvenes évek elején is több generáció élt együtt ezekben a lakásokban.[38]

Voltak ettől kisebb lakóépületek is, amelyekben ettől kevesebb család élt (Illyés szülőháza is ez utóbbi típushoz tartozott, ott 1954-ben két család lakott, Ungerbiller János és özv. Csiszár Ferencné családja.)[39]

1954. április 3-án az Illyés Gyula TSzCs rövid idő alatt engedélyt kapott a Paksi Járási Tanács Építési és Közlekedési Csoportjától, hogy a Rácegres 3–10 helyrajzi szám alatti, a szakértő által *„élet veszélyesnek minősített építést"* lebontsa.[40] A helyrajzi számok részletes beazonosításához nem áll rendelkezésre forrás.

A bontás és építkezés anyaga jól dokumentált. A bontást megelőzően készült kézzel készült vázlatrajz alapján rekonstruálható a régi Felső- és Alsórácegrespuszta 1954-es, bontás előtti utolsó állapota.

Figyelembe véve, hogy ez egy méretarányok nélküli vázlatos kézirajz a puszta épületeiről, több helyen nem jelöli az épületek funkcióját, vagy hibásan adja meg azokat, esetenként nem szerepelnek rajta épületek. Az itt élők visszaemlékezéseivel összevetve helyenként az elhelyezkedés és méretek tekintetében is pontatlan.[41] Ezeket figyelembe véve néhány fontosabb épület pontosítva a rajzon: a 4. sz. épület a Ruzsaház; a 6. sz. épület az iskola, mögötte, vele egybeépítve a kápolna (6a); a 7. sz. épület a „hosszi ház"; a 8. sz. épület a kastély; a 14. sz. épület Illyés Gyula szülőháza; a 19. sz. épület a szeszgyár; a ma is álló Borászház nem szerepel a rajzon.

Így nézett ki a régi puszta. A *„…sok toldás, pótlás és csere – a sok további terv – képtelen házösszevisszasággá tette. Cselédház, istálló kocsiszín, műhely, újabb cselédház, olyanformán sarkalltak egymástól és egymás felé, mint amikor az asztalon maradt dominókat dominózni nem tudó gyermekek állítgatják föl."*[42] Ugyanakkor a hajdani uradalomhoz viszonylagos közelségben, kb. fél kilométerre létezett a mai Felsőrácegres területén az Újmajor nevű hely, ahol szintén lakóházak álltak. Itt lakott az a Tóth család is, akik Illyés távoli rokonai voltak. Néha náluk szállt meg az író.[43]

1953–1954-ben az épületek többségét elbontották. A rendelkezésre álló nyilvántartások csak néhány épület lebontását követik le. Pl. az 1948-ban keletkezett sárszentlőrinci *Leltár és juttatási-tervezet*be utólag bejegyzésre került, hogy 1953-ban elbontottak két dohánypajtát, egy dohánysimítót, egy istállót. Az 1953–1954-es teljes bontási eseményt ez a dokumentum nem tartalmazza.[44] A kastély, az iskola a kápolnával, az ököristálló, a Ruzsaház vagy Rózsaház (mindkét nevet használják az itt lakók), a Borászház, a dombtetőn egy dohánypajta és a magtár maradt meg, de a rendszerváltás után a privatizációt követően minden épület elbontásra került az iskola és a kápolna kivételével, ahol ma múzeum található. Ugyancsak megmaradt, de jelentős változáson ment át (bontás, hozzáépítés) a mai Kölcsey utca 3. szám alatt található Borászház. A Borászházra vonatkozó 1957-es adatok szerint ezt a házat három család kapta juttatásként: id. Győri János, ifj. Győri János és Nedves János. Mivel a két Győri család a házrészét lebontotta, csak a Nedves János-féle házrész maradt fenn.[45] A későbbiekben a Szabó család tulajdonába került házhoz hozzáépítettek.[46]

Arra vonatkozóan, hogy milyen állapotban voltak 1954-ben a régi puszta épületei, hiányos adatok állnak rendelkezésre. Az épületek kora és a lakók elbeszélése alapján joggal feltételezhető, hogy állaguk jelentősen leromlott, viszont építőanyagként valamennyi bontásra ítélt építményt újra lehetett hasznosítani.

---

37 HARGITTAI – MISZLAI 1982, 54.
38 Balog Gyula, Balog Gyuláné (Leimszieder Katalin) visszaemlékezése.
39 Balog Gyula, Balog Gyuláné (Leimszieder Katalin) és Kránicz Istvánné (Balaskó Julianna) visszaemlékezése.
40 MNL TML XXX. 783.
41 Balog Gyula, Balog Gyuláné (Leimszieder Katalin) és Kránicz Istvánné (Balaskó Julianna) visszaemlékezése.
42 ILLYÉS é. n.
43 HARGITTAI – MISZLAI 1982, 54.
44 MNL TML XXIV. 224. c. 205.
45 MNL TML XXIV. 224. c. 205.
46 Balog Gyuláné (Leimszieder Katalin) és Balog Gyula visszaemlékezése.

6. kép. A régi Rácegrespusztából megmaradt iskola épülete, benne a kápolnával (fotó: Diallo Stefánia)

A használaton kívüli szeszgyár állapotát központi utasítás alapján felmérő, 1950. május 12-én keletkezett jegyzőkönyv szerint az 1947-ben keletkezett juttatási határozat több, mint ötven tételt tartalmazó leltára jelentős hiányokat mutat, így a szeszgyár funkcionálisan nem működtethető. Jelentős hiányok mutatkoznak a gépek terén: a kazánt tápszivattyúval együtt a Tolna Vármegyei Földhivatal az Iregszemcsei Földműves Szövetkezetnek juttatta. A malátazúzó az ügyvezető elnök szerint Pálfán, ismeretlen személynél van. A villanymotor a pálfai kendergyárhoz került.[47]

A kastélyról, mint a régi puszta központi épületéről 1962-ben ezt írták: *„Másnak képzeltem el, őszintén mondom, ezt a kastélyt. Sok mindenre hasonlít, kivéve a kastélyra, arra nem hasonlít, még a kúriára sem. Egy meglehetősen földbe roskadt, olyan rossz kinézetű épület volt, hogy egy pillanatra meg is hökkentem."*[48]

Az építmények általános leromlott állapota törvényszerűnek volt mondható, hiszen a központi direktívák szerint *„a mezőgazdasági területek infrastrukturális fejlesztését a mezőgazdasági üzemek feladatának tartották."*[49] Forrás a fejlesztésekhez nem állt rendelkezésre.

Az általánosan leromlott állapot mellett indult meg a major épületeinek bontása. A bontási anyagok az új puszta első húsz házába kerültek beépítésre. Csakúgy, mint a lóré felszedett sínjei.

„Igazánból csak az az új bennük {az új házakban}, amit a régi házakból nem tudtak magukba olvasztani, meg amit az új vágy kívánt. Új a tető, a redőny, de ami ajtó s ablak egy kicsit használható volt, az megjavítva, szépen beföstve itt forog megbízható vén zsanérjain. A régi gerendákból egyet sem dobtak el. A régi puszta épületei a (szűk voltuk miatt) szörnyű cselédlakások anyaga is tégla és cserép volt, tölgyfa gerenda. Ezért verték szét utolsó morzsáig, igen helyesen, ezeket."[50]

Nem lehet tudni, hogy az Illyés Gyula egykori szülőházában a bontáskor lakó Ungerbiller János

[47] MNL TML XXIV. 224. c. 205.
[48] HARGITTAI – MISZLAI 1982, 41.
[49] GYENEI 1990, 51.
[50] ILLYÉS é. n.

és felesége, Müller Erzsébet, valamint özv. Csiszár Ferencné az író szülőházának bontási anyagát a mai Viola utca 1. és 3. szám alatti épületekbe építették-e be, ahogyan ez a helyiek későbbi generációinak emlékezetében él. Illyés Gyula ezt írja: *„Jólesik tudnom, hogy szülőházam téglái fél kilométerre ide egészséges házak alapfalaiban sorakoznak, s külön jólesik, hogy nem tudom, melyikben is vannak."*[51] Ez utóbbit látszik alátámasztani, hogy az építkezések sorrendjét sorshúzással döntötték el, a régi építmények bontását a termelőszövetkezet döntése alapján végezték. A bontás során keletkezett anyagokat az új építések sorrendjében osztották ki.[52]

7. kép. A lóré sínei a Kölcsey (az ötvenes években Dózsa György) utca egyik házának melléképületében (fotó: Runda Margit)

Maga az építkezés számos akadályba ütközött. Bene József építésvezető heti építési naplóbejegyzései sorra az építőanyag, a szak- és segédmunkaerő hiányára panaszkodnak: *„Szakmunkadíjak lelkiismeretlen kezelése miatt az összes szakmunkás áll, és odamennek dolgozni ahol pénzt is látnak a munkájukér. Ajtók ablakok szállítása és cserép nagyon sürgős, 5-10 épületnek a készre készítése szükséges ahhoz, hogy a további építkezéshez a bontási anyagot feldolgozhassuk, de a bontandó épületben még laknak, és addig míg be nem költözhetnek az újba, addig nem bonthatunk. Tessék ezt figyelembe venni és a szállításokat úgy beosztani hogy az ne hátráltasson a terv teljesítésében, hanem elősegítsen."* (1954. július 16.) *„Az aratási betakarítási munkák miatt, a munka üteme gyönge."* (1954. július 22.)

A harmincadik héttől kilenc héten át folyamatosan kéri az építésvezető, hogy kapjon terméskövet, mert nem tudnak alapozni. 1954. szeptember 25. után a kőhiányt úgy oldották meg, hogy téglával kezdték el az alapozást.

„A tető készítés 2 hét óta áll, géphiány miatt a fafeldolgozás is szünetel." (1954. augusztus 26.)

„A T.Sz. lemaradott gazdasági munkái miatt nem tud megfelelő mennyiségű segédmunkást biztosítani, ez miatt az építkezés nagyon lassú ütemben halad." (1954. december 4.)[53]

Jelentéseiben az építkezést rendszeresen felügyelő ellenőr is beszámol az építkezést akadályozó tényezőkről.

Főépítésvezetői ellenőrzés, 1954. július 22.: *„Az építési munka jól halad annak ellenére hogy a F.A.G.I. részéről kevés támogatást kaptak. 6 épület nincs elkezdve kőhiány miatt… Mivel kőlábazat helyett téglát építettek be a kő felesleget vissza kell rendelni."* [54]

Újabb főépítésvezetői ellenőrzés szeptember 10-én: *„Az építési munka előre haladásában csökkenés észlelhető."* Ennek oka a segédmunka rossz szervezése. További megállapítása, hogy a terven felül szakmunkát tilos végezni. Ismételten megállapítja a terméskő hiányát.[55]

Az, hogy a falusi lakóházépítési akció nem halad gördülékenyen, 1954 elején a sajtóban is megjelent. A megfogalmazott kritika szerint a FAGI-nak hatékonyabban kell végeznie a munkáját, fel kell gyorsítania az építkezéseket. Az 1954-re áthúzódó építkezéseket be kell fejeznie, valamint biz-

[51] ILLYÉS é. n.
[52] Balog Gyuláné (Leimszieder Katalin) és Balog Gyula visszaemlékezése.
[53] MNL TML XXX. 783.
[54] MNL TML XXX. 783.
[55] MNL TML XXX. 783.

tosítani kell az építőanyagokat. Eközben négyezer családi házat terveztek építeni 1954-ben, immár három típusterv alapján.[56] Az országos 50 milliós építési keretet 80 millióra emelték.[57]

A nehézségek ellenére az első szakaszban mind a húsz ház elkészült. A Tolnai Napló beszámolt az építkezés lezárultáról, dicsérve a termelőszövetkezeti tagok kitartását, akik a napi munka után az építkezésnél segédkeztek. Valamint beszámoltak arról is, hogy még 19 ház készül majd el 1955-ben.[58]

A termelőszövetkezetek népszerűsítésének és a puszta népe grófi kizsákmányolás feletti győzelmének propagandisztikus mintapéldájává vált az új Rácegres. Lehetett mit megmutatni a környező települések téesztagjainak. 1955 szeptemberében pl. a kistápéiak jártak itt egy vontatóval és *„nagyon tetszett nekik a sok új ház"*.[59]

Az új Rácegresre az országos villamosítási program során az építkezéseket követően néhány évvel Illyés hatékony közreműködésének köszönhetően bevezették az áramot. A *Kortárs* 1960. júliusi számában megjelent Illyés Gyula *Hasznos akarat* című verse, amiben sürgette a villany bevezetését Rácegresre. 1960. augusztus 1-én Miszlai Istvánnak levelet írt: az *„… egresiek újra meg újra megkértek, hogy csináljunk valamit a villanyuk dolgában. Ők semmit sem tudnak arról, hogy én ezt az utat választottam, ügyük elősegítésére."* Kérte továbbá Miszlait, hogy a rácegresiek és Prantner József megyei első titkár bevonásával próbáljanak tenni az ügy elősegítésére.[60]

A rácegresi hivatalos villanyavatásra 1962. november 4-én, két nappal Illyés hatvanadik születésnapját követően került sor.[61]

Az új puszta ötvenes években épült házainak lakóit az alábbi táblázat mutatja a jelenlegi utcanevekkel és házszámokkal. (A nevek írása a termelőszövetkezeti levéltári anyagokban eléggé szabadon történt, ezért szükségessé vált néhány helyen azoknak a Paksi Körzeti Földhivatal 3233. számú tulajdoni lap bejegyzései alapján [1959][62] történő, illetve a leszármazottak általi pontosítása.[63])

Háztulajdonosok	**Lakcím** (a jelenlegi utcaelnevezésekkel és házszámokkal)
Wiszberger György és Németh Ilona	Kölcsey u. 17.
id. Wiszberger Mátyás és Cetmeister (helyesen Zechmeister) Anna	Kölcsey u. 19.
Balogh Sándor és Jaksa Mária	Kölcsey u. 21.
Deres József és Siák Katalin	Kölcsey u. 23.
Ungerbiller János és Müller Erzsébet	Viola u. 1.
özv. Csiszár Ferencné (Tóth Mária)	Viola u. 3.
Farkas Gyula és Balogh Erzsébet	Viola u. 5.
ifj. Wiszberger Mátyás és Hofmann Katalin	Viola u. 7.
Ocsovai János és Győri Mária	Viola u. 9.

[56] Ankét a falusi lakóházépítés meggyorsítására. Szabad Nép 1954. január 7. (XII. évf. 7. sz.) 2.
[57] Ankét a falusi lakásépítés meggyorsítására. Északmagyarország 1954. január 7. (X. évf. 5. sz.) 2.
[58] Ahol a múltnak csak néhány nyoma van. TN 1955. március 6. (XII. évf. 55. sz.) 6.
[59] Az I-es típusu Béke Új Élet néven termelőszövetkezetté alakult TN 1955. szeptember 20. (XII. évf. 221. sz.) 1.
[60] HARGITTAI – MISZLAI 1982, 78.
[61] HARGITTAI – MISZLAI 1982, 45.
[62] MNL TML XXIV. 224. b. 293.
[63] Balog Gyula, Balog Gyuláné (Leimszieder Katalin), Kránicz Istvánné (Balaskó Julianna) Wiszberger Istvánné (Bartus Rózsa) és Jósvai Józsefné (Bór Edit) visszaemlékezése.

Szegfű János és Győri Margit	Viola u. 11.
Győri István és Barkóci Erzsébet	Viola u. 13.
Wiszberger Mihály és Németh Mária	Viola u. 16.
Kóbor József és Győri Teréz	Viola u. 14.
Bregovics János és Kocka Teréz	Viola u. 12.
Bíró Kálmán és Bartos Ilona	Viola u. 10.
Farkas Ignác és Szabó Vilma	Viola u. 8.
Hofmann Ádám és Margburger Éva	Viola u. 6.
Reng József és Botos Mária	Viola u. 4.
özv. Győri Józsefné (Tóth Anna)	Viola u. 2.
Manzinger József és Csótár Etel	Kölcsey u. 37.
ifj. Liczer István és Deres Katalin	Kölcsey u. 35.
Tóth Lajos és Manzinger Anna	Kölcsey u. 33.
Tóth János és Enyedi Katalin	Kölcsey u. 31.
Bartos Sándor és Liczer Anna	Kölcsey u. 29.
Győri János és Szabó Katalin	Kölcsey u. 27.
Bór János és Maier Ida	Kölcsey u. 25.
Ocsovai Józsefné (Manhalt Mária)	Kölcsey u. 36.
Vódli József és Horvát Mária	Kölcsey u. 34.
Szegfű Sándor és Herman Erzsébet	Kölcsey u. 32.
Liczer János és Szekeres Anna	Kölcsey u. 30.
özv. Horváth Istvánné (Drinóczi Katalin)	Kölcsey u. 28.
Győri Sándor és Mecseki Ilona	Kölcsey u. 26.
Balaskó Lajos és Hosnyánszki Mária	Kölcsey u. 24.
özv. Nagy Istvánné (Herman Ilona)	Kölcsey u. 22.
Huflesz Mihály és Wimmer Zsuzsanna	Kölcsey u. 20.
Kránicz István és Bóta Rozália	Kölcsey u. 18.
Rompos István és Böndör Mária	Kölcsey u. 16.
Rüll Henrik Gyula és Rückersz (helyesen Rückers) Katalin	Kölcsey u. 14.
Müller Jakab+ és Lofink Erzsébet	Kölcsey u. 12.

1. táblázat

A táblázatban vastag betű jelöli az első ütemben felépült házak tulajdonosait, a többiek a második ütemben építették a házaikat a jelenlegi Kölcsey (korábban Dózsa György) és Viola utcákban (ez utóbbi utcának az elnevezése az építés óta nem változott). Felsőrácegres jelenlegi harmadik utcájá-

nak, a Simontornyai útnak az épületei nem az ötvenes években épültek, hanem később. Néhányat közülük Alsórácegres megszűnését követően emeltek.

A táblázatban aláhúzás jelöli azokat a személyeket, akik az új puszta első lakói közül életük végéig itt éltek. Sokan közülük viszont az évek folyamán, a puszták lakóira általában jellemző módon elköltöztek. Az elvándorlást az is elősegítette, hogy Felsőrácegresnek a későbbiekben csökkent a megtartó ereje: nem tudott önálló faluvá válni, a termelőszövetkezete is beolvadt a pálfai téeszbe és az állami gazdaság is számtalan összeolvadási folyamaton ment keresztül az évtizedek alatt.

Balaskó Lajos hajdani tervei csak részben valósultak meg. Az új Rácegres megépült ugyan, de nem az eredeti nagyszabású elképzelések szerint. Soha nem lett önálló falu, közigazgatásilag először Sárszentlőrinchez, 1966. december 21-től Pálfához tartozott. Ma is ez utóbbi községnek a külterülete. Nem épült tanácsháza és iskolaként a régi uradalmi iskola épülete szolgált, amíg az is meg nem szűnt, és össze nem vonták a pálfai iskolával. A falustátuszhoz elengedhetetlen funkcionális elemek nem épültek meg. Az 1952-ben megalakult, majd 1957-ben újból megalakult Illyés Gyula Termelőszövetkezet,[64] amely végső soron Rácegres életének szervezésében meghatározó szerepet játszott, beolvadt a pálfai termelőszövetkezetbe. Az ötvenes évek építési lendülete abbamaradt, a lakosság elvándorlása, az itt maradó lakosság elöregedése megkezdődött. Az új pusztát is kísérti a múlt. A településre nem nagy számban ugyan, de szerencsére vannak betelepülők is. A Puszták népe és a „gyüttmentek" dacolnak a múlttal és életben tartják Felsőrácegrest.

A régi Rácegrespuszta Illyés és Lázár Ervin műveiben él tovább, az új puszta megszületésének emlékét pedig őrzik a házak és néhányan a régi *Puszták népé*nek leszármazottai közül, egy Magyarországon valószínűleg egyedi településfejlődésnek még élő tanúi.

[64] VADAS 1987, 79.

IRODALOMJEGYZÉK

BALÁZS 1963 — BALÁZS Árpád: Kathy Imre „A falu jövője" c. cikkéhez. *Természettudományi Közlöny* VII (XCIV)/10 (1963. október) 469–470.

BOGNÁR 2009 — BOGNÁR Bulcsu: A paraszti válság és a harmadik utas válaszok Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában. *Korall* 36/10 (2009. július) 141–159.

BRAY – KOVÁCS 2021 — BRAY Ágnes – KOVÁCS Teréz: Alföldi tanyák és tanyapolitikák a múltban és a jelenben. *Acta Sociologica. Pécsi Szociológiai Szemle* VII/1 (2021) 4–23. https://journals.lib.pte.hu/index.php/actasociologica6article/download64847/4685/8797 (elérés: 2026. 01. 25.)

GYENEI 1990 — GYENEI Márta: Munkás-paraszt „szövetség" és településpolitika (1950–1956). II. rész. *Szociológia. Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata* 1990/1–2. sz. 29–62.

HARGITTAI – MISZLAI 1982 — *Szülőföld vonzásában. Illyés Gyula Tolnában. Ajánló bibliográfia.* Szerk. Hargittai Anikó – Miszlai Sarolta. Szekszárd 1982.

ILLYÉS 1985 — ILLYÉS Gyula: *Puszták népe.* Budapest 1985.

ILLYÉS é. n. — ILLYÉS Gyula: *Rácegresi füzet.* Digitális Irodalmi Akadémia, https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02118/illyes02157/illyes02157.html (elérés: 2026. 02. 10.)

Ö. KOVÁCS 2012 — Ö. KOVÁCS József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest 2012. (Korall *Társadalomtörténeti* Monográfiák 2.)

SIMÁNDI 1951 — SIMÁNDI Béla: Falu szeretne lenni a puszta... *Kis Újság* 1951. október 11. (5. évf. 237. sz.) 3.

SOÓS 1950 — SOÓS Imre: Falusi lakóházépítési akció. *Falu és Város. Közigazgatási és községpolitikai szemle* 1950. augusztus 1. (IV. évf. 15. sz.) 15.

SZABÓ 2024 — SZABÓ Árpád: *A magyarországi államszocialista lakáspolitika társadalomalakító hatásai.* Doktori értekezés. Kézirat. Pécs 2024. https://pea.lib.pte.hu/server/api/core/bitstreams/611358fd-2961-4fa0-8344-47c6f3f71997/content (elérés: 2026. 03. 04.)

TAMÁSKA – SZOLNOKI 2021 — *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.* Szerk. Tamáska Máté – Szolnoki József. Budapest 2021. (TÉRformák–TÁRsadalomformák 8.)

VADAS 1987 — VADAS Ferenc: *Illyés Gyula első iskolája.* Szekszárd 1987. (Múzeumi Füzetek)

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (MNL TML)

MNL TML XXIV. 224. b. 293.	Paksi Körzeti Földhivatal. Telekkönyvi betét. Sárszentlőrinc
MNL TML XXIV. 224. c 205.	Paksi Körzeti Földhivatal. Sárszentlőrinc. Földrendezés
MNL TML XXX. 783.	Sárszentlőrinc-Felsőrácegres pusztai „Illyés Gyula" Termelőszövetkezet iratai

RÖVIDÍTÉSEK

TN	Tolnai Napló, Szekszárd

MARGIT RUNDA

"We wish so much to be residents of Rácegres"
An Incomplete Attempt to Transform Illyés's Puszta into a Village

The history of Rácegrespuszta is closely intertwined with the names of two major figures of twentieth-century Hungarian literature, Gyula Illyés and Ervin Lázár. Their works provide us with an image of the puszta as a distinctive form of settlement and of the people living there. However, Rácegrespuszta, where Illyés spent his childhood, does not exist today. Its former owners, the Apponyi family, do not live there any more, either. Only the former school, annexed to the chapel, and the reconstructed Borászház ('Winery House') evoke the past, together with the people themselves – the heirs of the *People of the Puszta* (original title: *Puszták népe*) presented by Illyés. Yet Rácegrespuszta did not disappear without a trace. North of the old *puszta*, a new settlement was built from its bricks, which is present-day Felsőrácegres.

By the 1950s, the peasant policies of the Rákosi era had plunged the world of farmsteads and pusztas into crisis. Population numbers declined as people migrated to the cities, while development projects were not permitted on farmsteads and pusztas. Forced collectivization and the inefficient operation of the newly established collective farms further intensified the dissatisfaction of rural population in the area. The government sought to compensate for this discontent by launching a state-supported rural housing-loan programme.

Rácegrespuszta was able to join this house-building programme only after it had been reclassified as a farmstead centre. In connection with the programme, local residents saw an opportunity to create the conditions for transforming their settlement into an independent village: they could use building materials salvaged from the old servants' quarters, obtain construction loans, and erect their houses on plots of land provided free of charge by the collective farm.

In 1954, the local collective farm, which organised community life, and its chairman were able, with substantial political support from Gyula Illyés, to begin constructing the new settlement in accordance with central regulations. However, the nationwide housing programme itself was far from being efficient. Shortages of building materials and labour hampered construction, and only the first twenty houses could be finished in the framework of the programme. The collective farm allocated a free plot to every household undertaking construction, but after the completion of the first phase, most subsequent building was carried out using the residents' own resources. This was also reflected in the appearance of the new *puszta*. The houses constructed in the first phase were standardised cube houses, built according to mandatory plans, whereas those erected later comprised a mixture of cube houses and long traditional peasant houses.

Propaganda presented it as a success that, on the site of Rácegrespuszta – a symbol of oppression within the former manorial system – the rural working peasants could now live in modern houses. Unfortunately, Gyula Illyés's birthplace did not escape the fate of the other buildings of the old *puszta* either; it was also demolished.

However, the dream of the people of the *puszta* – that the new settlement would become an independent village – did not come true. Development came to a halt. In the absence of buildings serving community functions and, from the 1960s onward, lacking an independent collective

farm, the settlement never achieved administrative independence. The establishment of new Rácegrespuszta represents a unique model of settlement development in the history of twentieth-century Hungary, while also bearing many of the distinctive characteristics of the 1950s.

Despite all the hardship it endured, Illyés's Rácegrespuszta still exists today.

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE • 47. (2025) 423–449.
DOI: https://doi.org/10.55022/WMME.2025.17

MÁCSAINÉ IVÁN ÉVA

Szekszárd sportja a Kádár-korszakban

Az 1956-os forradalom a sport területén is változásokat hozott. Elsöpörte a szovjet típusú sportszervezeti formákat, az *egyesület* és *próbarendszer* (MHK, LMHK) elnevezéseket.[1] A forradalom idején leváltották az OTSB vezetőit, megszüntették az MHK mozgalmat és támogatták a régi polgári sportklubok újbóli megalakulását. Egyértelmű volt, hogy a sport területén is szükség van a megújulásra. Az 1956. december 15-i 10054/1956. számú határozat rögzítette az – 1951. évi 2. törvényerejű rendelettel létrehozott – OTSB megszüntetését, és elrendelte, hogy az országos sportfőhatóság feladatait az Oktatási és Kulturális Ügyek Minisztériuma vegye át. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. december 19-én kiadott, az egyes minisztériumok összevonásáról szóló 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelete létrehozta az új oktatási és kulturális ügyekért felelős tárcát, a Művelődésügyi Minisztériumot, az Oktatásügyi és a Népművelési Minisztérium összevonásával. A rendelet megerősítette továbbá az OTSB – 1956. december 31. hatállyal történő – megszűnését, és annak korábbi feladatkörét a Művelődésügyi Minisztérium hatáskörébe rendelte.[2]

A SPORT ÁTSZERVEZÉSE 1956 UTÁN

Az 1956-os forradalom leverése után a Kádár János vezette Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a sport területén is tett bizonyos engedményeket. Elnézőbbek lettek a civil szerveződésekkel szemben és visszakapták nevüket az egykori polgári sportegyesületek, például az FTC, az MTK, az UTE, vagy a MAFC. Az engedményekre szükség volt, mivel a sport nagymértékben hozzájárult a pártállami hatalom legitimációjához és konszolidációjához.[3] Az 1956 utáni konszolidáció a sportmozgalomban valójában fokozatos visszarendeződést jelentett. A testnevelési és sportmozgalom vezetésére, irányítására és ellenőrzésére – a megszűnt TSB rendszer helyébe – új szerveket hoztak létre. 1957. január 17-én héttagú kormánybizottság alakult a sportügyek ideiglenes intézésre. A sportapparátus létszámát a központban és vidéken is jelentősen csökkentették.[4] A testnevelés és a sport irányítása továbbra is állami feladat maradt. Az iskolai testnevelés és sport kérdéseivel is a sport átszervezésével és ügyeinek vitelével megbízott kormánybizottság foglalkozott. Abban mindenki

[1] KUN 1998, 613.
[2] RIGÓ 2024.
[3] TAKÁCS 2018.
[4] FÖLDES – KUN – KUTASSI 1989, 470.

egyetértett, hogy az iskolai testnevelés és sport fejlesztése az egész magyar sportmozgalom egyik kulcskérdése, ezért döntést hoztak többek között az iskolai testnevelési órák számának felemeléséről és a testnevelés oktatás fejlesztéséről.[5]

A Minisztertanács a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alatt, önálló jelleggel 1957-ben létrehozta a Magyar Testnevelési és Sporthivatalt (MTSH),[6] 1958-ban pedig a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1958. évi 4. számú törvényerejű rendelete értelmében a Magyar Testnevelési és Sport Tanácsot (MTST),[7] amelynek alsóbbrendű szervezetei, a TST-k minden megyében, megyei jogú városban, járásban, járási jogú városban, budapesti kerületben megalakultak. Az MTST elnöke Hegyi Gyula lett, az elnökségbe pedig bekerültek a megszüntetett OTSB korábbi tagjai.[8] 1962-ben Hegyi Gyula nyugdíjazásakor történt némi változás az állami sportirányítás élén, azonban továbbra is túlsúlyban voltak a Rákosi-korszakból itt maradt, pozíciójukat őrző vezetők.[9] Az állami (hivatali) szervezet legfőbb irányítása mellett szükség volt öntevékenyebb társadalmi munkára, így a hivatali szerv mellett a társadalmi szervekre hárult az egyes sportágak tényleges irányítása. Az MTSH feladata az iskolán kívüli testnevelés, valamint a sport állami irányítása, ellenőrzése volt. Az MTST feladata pedig az, hogy a magyar testnevelés és sport társadalmi vonatkozású kérdéseiben meghatározza a testnevelés és sport elvi célkitűzéseit és feladatait. Ellenőrzést gyakorolt, állást foglalt és javaslatot tett az állami szerveknek. Minden megyében a legjobb szakemberek bevonásával igyekeztek létrehozni a 10–15 tagú helyi Testnevelési és Sport Tanácsot. A Magyar Testnevelési és Sporthivatal (MTSH) megyei szerve a Megyei Testnevelési és Sportfelügyelőség volt, amely kettős irányítás alatt állt. Szakmai szempontból az MTSH, a helyi feladatok megoldása tekintetében pedig a helyi tanács végrehajtó bizottságának irányítása és ellenőrzése alá tartozott.[10] 1957 januárjában Tolna megyében is megkezdődött a tanácsapparátus átszervezése, „racionalizálása". A Megyei Testnevelési és Sportbizottságot felszámolták, amely közel öt esztendőn át irányította a megye sportéletét. Megyei szinten az MTSB munkáját a tanács művelődési osztálya keretében működő előadó és egy testnevelési szakfelügyelő látta el a továbbiakban. Egyes sportköröket megszüntettek, mások a lényegesen kevesebb támogatás miatt nem tudták biztosítani a fennmaradásukat. A szakosztályok működtetésére sportáganként szakszövetségeket kellett létrehozni a megyékben. A sport állami irányítását a megyei sporthivatal látta el.[11] A Tolna megyei Testnevelési és Sporttanács 1958 márciusában alakult meg, elnöke Lépő László, az 1957-ben megszüntetett MTSB korábbi elnöke lett.[12] Az országos példához hasonlóan Szekszárdon is pozícióban maradtak a Rákosi-rendszerből itt maradt sportvezetők.

Az egységes rendszerű szakszervezeti sportegyesületek felszámolásáról 1956 decemberében rendelkezett a SZOT. Az ötvenes évek elején alakult központi sportegyesületek megszűntek az 1956-os, 1957-es év során és a sportköröket szakszervezeti irányítás alá vonták. A szakszervezetek anyagi támogatást nyújtottak az egyesületeknek, papíron vagy ténylegesen foglalkoztatták a hivatalosan amatőr játékosokat. Újjászerveződtek a szakszervezeti ágazatok, ennek alapján a sportegyesületek jelentős részét tizenkilenc szakszervezetbe tömörítették, de megmaradtak a Spartacus, a Dózsa és

[5] A kormánybizottság határozata az iskolai testnevelésről. TMN 1957. március 6. (II. évf. 55. sz.) 6.
[6] 1087/1957. sz. határozat a sport irányításáról. FÖLDES – KUN – KUTASSI 1989, 471.
[7] Az Elnöki Tanács 1958. évi 4. számú törvényerejű rendelete. FÖLDES – KUN – KUTASSI 1989, 471.
[8] Martin Ferenc (az OTSB volt tagja), Barcs Sándor (az OTSB volt tagja), dr. Hepp Ferenc (az OTSB Módszertani Osztályának volt munkatársa), Kutas István (az OTSB Sportoktatási Hivatala korábbi vezetője), Fehérvári Béla (Kutas István korábbi helyettese), Molnár József (az OTSB Elnöki Osztályának korábbi vezetője), Béres Tibor (az OTSB Szervezési Főosztályának volt vezetője), Perlusz József (az OTSB hajdani osztályvezetője), Soós István (az OTSB Helyi TSB-k és Egyesületi Osztályának előadója), Sajgál Gyula (a budapesti TSB egykori elnöke), Rózsa László (a Honvéd Sportközpont és a HM Testnevelési és Sportosztályának vezetője, a Testnevelési Főiskola igazgatója), Antal József (volt OTSB tag), Németh Imre (a Népstadion igazgatója), Terényi Imre (az MDP, majd az MSZMP sportreferense).
[9] FÖLDES – KUN – KUTASSI 1989, 363–368.
[10] Sportéletünk új szervezései rendszere. TMN 1957. március 12. (II. évf. 60. sz.) 4.
[11] A Megyei Testnevelési és Sport Hivatal közleménye. TMN 1957. március 10. (II. évf. 59. sz.) 8.
[12] Megalakult a Tolna megyei Testnevelési és Sporttanács. TMN 1958. március 9. (III. évf. 58. sz.) 10.

a Honvéd sportklubok, valamint önálló csoportot alkottak a községi, főiskolai és az iskolai sportegyesületek.[13] A sportkörök[14] önállóan működhettek az alapszabályuk szerint, melyet a sportkör sajátosságainak figyelembevételével készítettek el, alapszabály nélkül egyetlen sportkör sem működhetett. Új irányelvek születtek a szakszervezeti sportéletben. A szakszervezeti sportmozgalom a korábbi évhez képest mindössze húsz százalékos támogatást kapott, ami jelentős anyagi kiesés volt. Megszüntették az üzemek kulturális és sportalapját. A sportklubokat társadalmi alapra kívánták helyezni, ennek érdekében igyekeztek megszüntetni a *„gyámkodást és a túlzottan központi vezetést"*. Szintén új irányvonal volt az a célkitűzés, hogy ne forgácsolják szét az erőket, hanem a városi ipar jellegétől és nagyságától függően a kisebb városokban egy, legfeljebb két sportklub működjön.[15]

Az 1945 után létrejött szekszárdi sportkörök közül a Petőfi, a Dózsa és az Építők volt a legjelentősebb. Már 1956 decemberében megkezdődtek a tárgyalások egy egységes szekszárdi labdarúgócsapat létrehozásáról. Az MTSB egyik utolsó intézkedéseként közölte, hogy a város valamennyi sportkörét feloszlatják és Szekszárdi SE néven sportegyesületet hoznak létre.[16] Elvi megállapodás született három szekszárdi sportkör – a Szekszárdi Bástya, a Szekszárdi Építők és a Szekszárdi Dózsa – egyesüléséről.[17] Az egyesülés végül a Petőfi (volt Bástya) és a Dózsa között ment végbe 1957 februárjában. Az új egyesület neve Szekszárdi Sport Club lett, az egyesület sportolói a város színeiben, kék-fehérben versenyeztek. [18] Az új egyesület labdarúgó-, kosárlabda-, atlétikai és ökölvívó-szakosztály működtetését határozta el, így a Dózsa atlétái és ökölvívói is az új sportkörben folytathatták a sportmunkát.[19] Egyelőre a Szekszárdi Építők sem szűnt meg létezni, habár az egyesülésből kihagyták, tovább működtette labdarúgócsapatát.[20]

1957-ben újjászervezték a Szekszárdi Spartacus sportkört is. A vezetőség teljesen önálló sportklubot kívánt létrehozni, amely továbbra is a Spartacus nevet viselte. A szövetkezeti és a kisiparos érdekképviseleti szervek támogatták a sportklub működését.[21] A Spartacus a Vörös Meteor megszűnése után átvette a sportkör úszószakosztályát. 1958-ban az Építők sportkörének megszűnése után pedig a Spartacus vezetősége felajánlotta, hogy a KISZÖV alagsorában lévő helyiségben helyet ad a birkózószakosztálynak is.[22] 1957-től Gerendai János lett a Spartacus kerékpáros szakosztályának edzője, aki szívvel-lélekkel fogott hozzá a munkához és jelentős eredményeket ért el. 1957 nyarán a városban lévő idősebb labdarúgók létrehozták a Szekszárdi Öreg Fiúk labdarúgócsapatot,[23] vasárnaponként barátságos mérkőzéseket játszottak.[24]

A szekszárdi sportolók az 1950-es évek végén országos bajnokságokon is megjelentek. 1957-ben szekszárdi siker született az országos ifjúsági ökölvívó-bajnokságon. A Szekszárdi SC Leposa edző vezetésével három versenyzőt (Dorogi, Kálmán,[25] Kappel) indított a versenyen. Dorogi Ferenc és Kálmán János bajnokságot nyert, Kappel a negyedik helyen végzett. A háromfőnyi szekszárdi csapat huszonhat egyesület között a hatodik helyen végzett a pontversenyben. Ebben az évben a szekszárdiak közül Pintér Márta és Bakó Ferenc atlétikában[26] lett országos bajnok. 1958-ban Tolna

[13] KISS – MITROVITS, 2023 702–704.
[14] Sportkör alakulhatott az alábbiak szerint: üzemi, hivatali; testületi (honvédelmi, belügyminisztériumi); iskolai; szakszervezeti; szövetkezeti; falusi.
[15] Új irányelvek a szakszervezeti sportéletben. TMN 1957. január 31. (II. évf. 26. sz.) 4.
[16] Megkezdődtek a tárgyalások az egységes szekszárdi labdarúgócsapat létrehozásáról. TMN 1956. december 7. (XIII. évf. 286. sz.) 4.
[17] Elvi megállapodás a három szekszárdi sportkör egyesülésére vonatkozóan. TMN 1956. december 8. (XIII. évf. 287. sz.) 4.
[18] Egyesül a Petőfi és a Dózsa. TMN 1957. február 1. (II. évf. 27. sz.) 6.
[19] T. L. 1957, 1.
[20] S. N. 1957, 4.
[21] Ujjászervezik a Szekszárdi Szpartakusz Sportkört. TMN 1957. január 29. (II. évf. 24. sz.) 4.
[22] A birkózók otthonra találtak. TMN 1958. március 13. (III. évf. 61. sz.) 4.
[23] Az öregfiúk csapatában a következő játékosok kaptak helyet: Garai (Ganczer), Spanicsek, Fridrich, Nagy, Jenővári, Fehér, Német, Korsós Lajos, Korsós Dezső, Major, Tischler, Lépő, Zsoldos, Mihók, Sárosi.
[24] „Új" labdarúgócsapat Szekszárdon. TMN 1957. július 4. (II. évf. 155. sz.) 4.
[25] Kálmán János tagja volt a magyar ifjúsági ökölvívó válogatottnak, Dorogival együtt 1958-ban a Budapesti Dózsához igazoltak.
[26] A Szekszárdi SC-ben az atléták edzője Mozolai János volt.

megye legeredményesebb versenyzői között számos szekszárdi sportolót[27] találunk. A Szekszárdi SC atlétikai szakosztálya az országos értékelés szerint a százötvenhat sportkör közül a harminckettedik helyen végzett, ezzel II. osztályú egyesület lett. Két szekszárdi kötődésű – de nem a város színeiben versenyző – sportoló, Gyulay György és Rajcsányi Mária világcsúcsot ért el 1958-ban, mindketten az ejtőernyőzésben jeleskedtek.[28]

1957-ben a Dózsa és a Petőfi egyesülését nagy reményekkel fogadták a városban, azonban a fúzió nem bizonyult hosszúéletűnek. A Dózsa sportkör már 1958-ban újraalakult, céllövő, ökölvívó, atlétika és labdarúgó szakosztállyal.[29] A Dózsa komoly konkurenciát jelentett a Szekszárdi SC-nek, mivel jobb anyagi helyzetéből adódóan kedvezőbb feltételeket tudott biztosítani a sportokóinak. Elsősorban a Szekszárdi SC ökölvívói igazoltak át nagy számban a Dózsához, ami komoly gondot okozott.[30] 1959-ben a Szekszárdi SC Petőfire változtatta a nevét. A névváltoztatásra azért volt szükség, mert a sportkör a Dózsa újraalakulását követően már nem képviselte Szekszárd egész sportját.[31] A sportkör számos névváltozást megélt. 1952-ben alakult meg Petőfi néven, 1955-től Bástyára változtatták a nevét, 1957-től ismét Petőfi néven működött, majd a Dózsával való egyesüléssel létrejött a Szekszárdi Sport Club, végül 1959-ben ismét a Petőfi név mellett döntöttek a sportkör vezetői.

1. kép. Szekszárdi kerékpárosok az 1960-as években. Gazdag István, Virág József, Auth László, Tóth Ferenc, Bokros József, Vajda Ferenc, középen elöl Gerendai János edző (forrás: Szabó-Kovács János)

SZEKSZÁRD SPORTÉLETE 1959 ÉS 1979 KÖZÖTT

1960-ban a politikai vezetés egy új testnevelési mozgalom megszervezéséről és beindításáról döntött. A tervek szerint ezt a mozgalmat Toldi Miklósról kívánták elnevezni. A mozgalmat az MHK és a VIT jelvényszerző mozgalmak mintájára és azok tapasztalataiból kiindulva akarták meghirdetni 1961 elején.[32] 1960 végére a Magyar Testnevelési és Sporttanács összeállította és jóváhagyta az új magyar testnevelési mozgalom szabályzatát. Az új sportmozgalmat végül nem Toldi Miklósról, ha-

[27] Felnőtt sportolók: Kálmán János ökölvívó (Szekszárdi Dózsa), Dorogi Ferenc ökölvívó (Szekszárdi Dózsa), Győrffy Mária atléta (Szekszárdi SC), Illyés János motorversenyző (Szekszárdi MHS), Gerendai János kerékpáros (Szekszárdi Spartacus). Ifjúsági sportolók: Szabó Miklós atléta (Szekszárdi SC), Markos Mátyás ökölvívó (Szekszárdi Dózsa), Alpár Miklós kerékpáros (Szekszárdi Spartacus), Földes József úszó (Szekszárdi Spartacus). Serdülő sportolók: Bakó Ferenc atléta (Szekszárdi SC), Pelényi Attila atléta (Szekszárdi SC), Schneider Konrád kerékpáros (Szekszárdi Spartacus).

[28] Tolna megye 1958. évi legeredményesebb csapatai, sportolói. TMN 1959. január 8. (IV. évf. 6. sz.) 4.

[29] Megalakul Szekszárdon a Dózsa SK. TMN 1958. május 11. (III. évf. 110. sz.) 10.

[30] Élénk vita a Szekszárdi SC csütörtöki taggyűlésén. TMN 1958. július 13. (III. évf. 164. sz.) 10.

[31] Hírek. Népsport 1959. február. 16. (XV. évf. 33. sz.) 6.

[32] Néhány gondolat a Toldi Miklós testnevelési mozgalomról. TMN 1960. július 19. (V. évf. 169. sz.) 5.

nem Kilián Györgyről nevezték el.[33] A mozgalmat 1961. május 1-gyel indították és igyekeztek minél több résztvevőt bevonni a sportba általa.[34] A Kilián Mozgalomban – ugyanúgy, mint korábban az MHK-ban vagy a VIT-ben – leginkább az általános és középiskolás korosztály bizonyult mozgósíthatónak. Ez a korosztály azonban egyébként is többet mozgott, sportolt az átlagosnál, hiszen az iskolákban testnevelési órákon és úttörőfoglalkozásokon vettek részt. A Kilián Testnevelési Mozgalom elsődleges céljának tekintette, hogy azok számára is biztosítsa a rendszeres testmozgást, akik korábban egyáltalán nem sportoltak. Ezt a célt azonban a mozgalom – mint ahogyan a korábbi és a későbbi hasonló kezdeményezések sem – nem volt képes megvalósítani. Szekszárdon a sportegyesületek közül a Honvéd SE bizonyult a legaktívabbnak a Kilián Mozgalomban való részvételt illetőleg. A Szekszárdi Honvéd Sportegyesület 1960-ban alakult meg a városban, ekkor helyezték Szekszárdra a 9. Önálló Vegyvédelmi Zászlóaljat. 1962-ben jött létre a városban az 5. Önálló Vegyisugárfelderítő Század. 1962-ben az egyesület valamennyi tagja – míg az alakulat 89%-a – megszerezte a Kilián-jelvényt, és ebből 19-en nem is álltak meg az aranyfokozatig. Az egyesületnek öt szakosztálya volt, labdarúgó, kézilabda, röplabda, atlétika és asztalitenisz. Elsődleges céljuk a szekszárdi alakulat tagjainak sportoltatása volt, jelentősebb sportsikereket nem könyvelhettek el – labdarúgó csapatuk a megyei II. osztályban szerepelt –, de rendszeresen tartottak sportbemutatókat Szekszárdon és a környékbeli településeken.[35]

A Szekszárdi SC szétesése után, a Dózsa és a Petőfi mellett továbbra is működtek, vagy újraszerveződtek Szekszárd korábbi egyesületei: a Spartacus, az Építők,[36] a Vörös Meteor és a kórházi sportkör. Az 1950-es évek végén létrejött kis sportkörök közül a Bőrdíszmű és a Gépjavító Vállalat sportköre érdemel említést, valamint az 1960-ban létrehozott Szekszárdi Honvéd. Ezek a kisebb sportkörök többnyire csupán labdarúgó csapatot tartottak fenn és az 1960-as évek végén már alig hallunk róluk, megszűntek vagy beolvadtak valamelyik nagyobb szekszárdi sportkörbe. A Kádár-korszakban a város – és egész Tolna megye – legjelentősebb sportegyesülete a Szekszárdi Dózsa Sportegyesület volt. A lila-fehér klub bázisszervként a Tolna megyei Rendőr-főkapitányságra támaszkodhatott. Amikor az egyesület 1958-ban kivált a Szekszárdi Sport Clubból, a céllövő, az ökölvívó, az atlétika és a labdarúgó-szakosztály kezdte meg működését. 1961-ben a Szekszárdi Dózsa ökölvívóinak sikerült kiharcolnia az NB II-be jutást. Az ökölvívók nevelő edzője 1950-től Leposa Ferenc volt, aki eredményes versenyzői pályafutása befejeztével – bátyja, Dezső példáját követve – lett a fiatal ökölvívók edzője. A harmadik Leposa testvér, Béla is a szakosztályt segítette. Leposa Ferenc részt vett a megyei ökölvívó szövetség munkájában is. A szekszárdi ökölvívók a sportág hazai élvonalába tartoztak és hosszú éveken keresztül a „Leposa-iskola" jelentette a hazai élvonalban az elit mezőnyt. Leposa Ferenc volt az edzője az Európa-bajnok Orbán Lászlónak[37] és az 1980-as évek mesteredzőjének, Csötönyi Sándornak is.[38] Orbán László, a Szekszárdi Dózsa korábbi versenyzője 1969-ben – a Budapesti Honvéd színeiben – Bukarestben pehelysúlyban Európa-bajnok lett. Orbán 1968 és 1972 között három magyar bajnoki címet szerzett, 1971-ben Európa-bajnoki bronzér-

[33] Kilián Györgyöt kommunista politikai agitációs tevékenységéért börtönbüntetésre ítélték a Horthy-korszakban. 1939-ben Jugoszláviába, majd Görögországon és Törökországon keresztül a Szovjetunióba utazott. Moszkvában egy óragyárban dolgozott, ahol nemsokára sztahanovista lett, megválasztották szakszervezeti bizalminak. Amikor a háború elérte a Szovjetuniót, jelentkezett a Vörös Hadseregbe, harcolt a doni fronton, de nem a magyar oldalon. A hadifogolytáborokban *„politikai felvilágosító munkát"* végzett, majd a kurszki fronton a német katonák felé közvetítette a szovjet parancsnokság felhívásait. 1943 nyarán Magyarországra küldték, hogy itthon folytassa a kommunista agitációt, Lengyelországban azonban nyoma veszett. Ismerjük meg a magyar ifjúság példaképét: Kilián Györgyöt. TMN 1960. december 7. (X. évf. 288. sz.) 5.

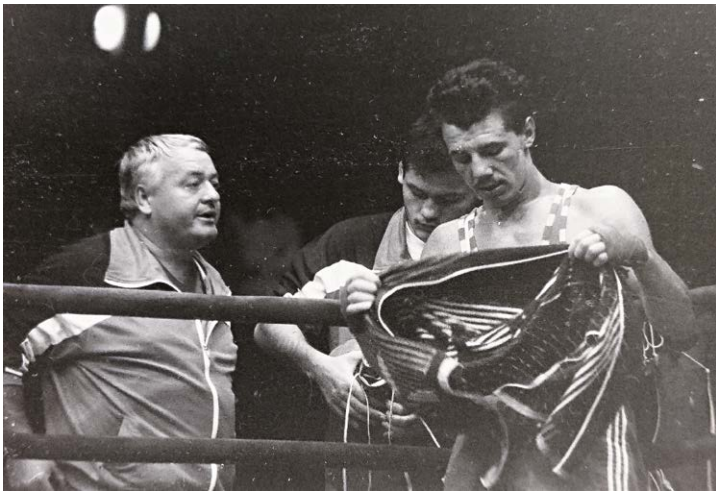
[34] Az MTST Elnökségének 22/1960 (XI. 10.) számú határozata a Kilián Testnevelési Mozgalom bevezetése és szabályzata. Népsport. 1960. november 27. (XVI. évf. 242. sz.) 3.

[35] Ahol valamennyi sportoló megszerezte a Kilián-jelvényt. TMN 1963. január 25. (XIII. évf. 20. sz.) 6.

[36] A Szekszárdi Építők 1966-ban megszervezte kézilabda-szakosztályát, így már négy szakosztályban (asztalitenisz, labdarúgó, sakk, kézilabda) sportolhattak a Tolna megyei Építőipari Vállalat dolgozói.

[37] A szekszárdiak csak úgy emlegették Orbán Lászlót, hogy Ducó. Orbán a Vasipari Vállalat autójavító részlegénél dolgozott, ott tanult szakmát. A Szekszárdi Dózsa versenyzőjeként országos bajnokságot nyert. 1968-ban bevonult katonának, ekkor a Budapesti Honvéd igazolta. Első komoly nemzetközi sikerét a Dobó István nemzetközi viadalon szerezte Egerben, pehelysúlyban első lett.

[38] A „Leposa-iskola" második alapítója is elköszönt. TMN 1989. május 24. (XXXIX. évf. 120. sz.) 6.

2. kép. Orbán László edzőként (balra) a IX. Atom Kupán Pakson 1989-ben (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény)

mes, 1972-ben könnyűsúlyban olimpiai ezüstérmes volt.[39] Elvégezte a Testnevelési Főiskola ökölvívóedző szakát, és szülővárosába visszatérve, 1975-től a Szekszárdi Sportiskola ökölvívó-szakosztályának edzője lett.[40]

1972-ben a Szekszárdi Dózsa labdarúgói bejutottak az NB I-be. A csapat 1973-ban is meg tudta őrizni pozícióját, és továbbra is az NB I/B-ben szerepelt.[41] A város – és a megye – közvéleménye a labdarúgó-szakosztály munkáját – sikereit és kudarcait – kísérte a legnagyobb figyelemmel. Ennek oka egyrészt a sportág népszerűsége volt, másrészt pedig az a tény, hogy ez volt Tolna megye egyetlen NB-s szintű labdarúgó-szakosztálya.[42] Az OTSH 17/1974 számú utasítás rendelkezett a sportegyesületi szakosztályok kategóriába sorolásáról. A Szekszárdi Dózsa SE labdarúgó-szakosztályát „A" kategóriába[43] sorolták. A Szekszárdi Dózsa SE cselgáncsszakosztálya 1968-ban alakult, 1974-ben B kategóriás besorolást nyert. A cselgáncsot, mint olimpiai egyéni sportágat az SE társadalmi és hivatásos vezetése kiemelten kezelte, a szakosztály vezetőedzője Varga Ferenc volt.[44] Az egyesület a súlyemelő-szakosztályt 1975-ben szüntette meg, a versenyzőket és a felszerelést a Városi Sportiskola vette át.[45] 1975 novemberében a városi sportfelügyelő, Várkonyi Béla javaslatot tett a Bőrdíszmű SK és a Vasas fúziójára. A javaslat lényege az volt, hogy a Vasas sportegyesület vegye át a Bőrdíszmű kézilabda-szakosztályát. A kézlabda csapat az NB I/B-ben szerepelt, és ahhoz, hogy meg tudja tartani pozícióját, olyan anyagi és személyi feltételekre volt szükség, amelyet a Bőrdíszmű SE már nem tudott biztosítani. 1974-ben Szekszárd még hét sportegyesülettel[46] rendelkezett, ez a szám tovább csökkent a Bőrdíszmű és a Vasas fúziójával. Végül ez az összevonás sem tudta megmenteni az egyre nehezebb helyzetben lévő Vasas Sportegyesületet.

A magyarországi testnevelési és sportmozgalmat a korszakban tömegszervezeti alapokra kívánták helyezni. 1963-ban átszervezték a Magyar Testnevelési és Sporttanácsot, új neve Magyar Testnevelési és Sportszövetség (MTS) lett.[47] Az MTS-t 1968-ban a sportegyesületek szövetségévé alakították át.[48] A Kádár-korszak sportpolitikáját alapvetően két irányvonal jellemezte. Egyrészt igyekeztek a társadalmi sportot (sportmozgalmat) decentralizálni, másrészt ragaszkodtak az élsport centralizációjának fenntartásához. A sport és a sportpolitika a Kádár-korszakban is az államszocialista

[39] NÁDORI 1986, 702.

[40] NYAKAS 1975, 8.

[41] MNL TML XXIII. 114.b. A Szekszárdi Dózsa SE labdarúgó-szakosztályának beszámolója az 1973. évi őszi bajnokság eredményeiről, illetve az 1974. évi tavaszi felkészülésről. Szekszárd, 1974. január 23. Paszler József (a Dózsa labdarúgó-szakosztályának elnöke).

[42] MNL TML XXIII. 114.b. A Szekszárdi Dózsa SE 1977. évi küldött közgyűlési beszámolója.

[43] A sportegyesületi szakosztály „A" kategóriájú: *„amennyiben a szakosztályban nemzetközi szintű felkészítési munka folyik, sportolói a nemzetközi középmezőnynek megfelelő eredményeket érnek el, a szakosztály eleget tesz a sportági szakszövetség által meghatározott szakmai követelményeknek."* MNL TML XXIII. 114.b.

[44] MNL TML XXIII. 114.b. Beszámoló a Szekszárdi Dózsa SE cselgáncsszakosztályának munkájáról.

[45] MNL TML XXIII. 114.b. Testnevelési és Sportosztály iratai. Daróczy Balázs SK elnök.

[46] Szekszárd sportegyesületei 1974-ben: Bőrdíszmű SE (kézlabda-szakosztály), Dózsa SE (atlétika-, ökölvívó-, cselgáncs-, labdarúgó-, súlyemelő-szakosztály), Építők SE (röplabda-, sakk-, tekeszakosztály), Kórház SE (vívó-, asztalitenisz-, kézilabda-szakosztály), Központi SE (kajak-kenu, torna-, asztalitenisz-szakosztály), Szövetkezeti Spartacus SE (kerékpár, kézilabda), Vasas SE (kosárlabda-, kézilabda-, súlyemelő-szakosztály).

[47] VÁMOS 2021, 234–237.

[48] NYERGES 1994, 163.

rendszer szerves része maradt.[49] Az 1970-es évek elején újabb szervezeti változás következett be a magyar sportéletben. Az Elnöki Tanács 1973. évi 9. számú rendelete és a kormány 2010/1973. (IV. 1.) számú végrehajtási utasítása megszüntette a Magyar Testnevelési és Sportszövetséget (MTS) és megalakította az Országos Testnevelési és Sport Hivatal (OTSH). Ez a rendelkezés azt jelentette, hogy újra az állami sportirányításhoz tértek vissza.[50] A határozat az iskolai testnevelés és sport szerepének fokozását irányozta elő az ifjúság nevelésében. A szocialista sportban elsőbbséget kellett volna élveznie az ifjúsági sportnak, a tömegsportnak, a határozat célkitűzései azonban ennek épp az ellenkezőjét bizonyították. A szocialista sportot – elviekben – az különböztette meg a kapitalista sporttól, hogy a társadalmi sport (értsd: tömegsport) kiemelt támogatásban részesül. A propaganda és a valóság között azonban éles szakadék tátongott. Továbbra is problémát jelentett az iskolai testnevelés minősége, a testnevelőtanár-hiány és a sportlétesítmények hiánya.[51]

A társadalmi sport népszerűsítésében nagy szerepe volt a kampányszerű tömegsportmozgalmaknak. 1970-ben hazánk „felszabadulásának" 25. évfordulója alkalmából meghirdették a Felszabadulási Sportjelvényszerző mozgalmat. A program célja az volt, hogy biztosítsa az évforduló *„méltó megünneplését"*, másrészt pedig alkalmat teremtsen a *„tömegek sportba való bekapcsolására"* – magyarul a tömegsport statisztikáinak javítására. A Felszabadulási Sportjelvény megszerzéséhez négy követelményt[52] kellett teljesíteni, a feladatok között nem volt előírt sorrend. A jelvényszerzést nem kötötték sem szintekhez, sem teljesítményhez, csupán a részvétel számított.[53] A Sporthíradó 1970. júniusi számából azt is megtudhatjuk, mennyire volt sikeres Szekszárdon a kezdeményezés. A városban összesen 3119 ember vett részt a jelvényszerző mozgalomban, akiknek nagy része (87%) általános[54] vagy középiskolás[55] korú volt. A felnőttek körében nagyon kicsi volt a részvételi arány.[56]

A kampányszerű megmozdulások, rendezvények tovább folytatódtak, a tömegsport továbbra is kiemelt figyelmet kapott Szekszárdon, számos programot[57] szerveztek a városban.[58] Az OTSH Testnevelési és Sportfőosztálya, a KISZ KB Honvédelmi és Sportosztálya, a SZOT és az OKISZ Testnevelési és Sportosztálya 1976-ban például azzal a felhívással fordult a sportegyesületekhez, a szakszervezetekhez, valamint a KISZ és a szövetkezeti szervekhez, hogy a XXI. nyári olimpia ideje alatt rendezzenek nyílt sportnapokat. A kezdeményezést a *„Ne csak nézd – csináld is!"* szlogennel hirdették meg. Igyekeztek a tömegsportrendezvényekre, versenyekre, túrákra, kirándulásokra minél több résztvevőt mozgósítani.[59] A tömegsportban résztvevők száma 1978-tól lassan emelkedő tendenciát mutatott. A résztvevőknek azonban közel 80%-a továbbra is iskolás korú volt, a fennmaradó rész a tömegsport csoportokban, sportegyesületek szakosztályaiban, honvédelmi sportklubokban végzett sporttevékenységet. A tömegsportban résztvevők számának eloszlása rétegenként és területenként eltérő volt, de elsősorban a fiatalabb korosztályok és a városlakók voltak aktívak.

[49] BAKONYI 2007, 41–48.
[50] FÖLDES – KUN – KUTASSI 1989, 477.
[51] BAKONYI 2007, 48–54.
[52] Piros színű emléklapért: a *Felszabadító Vörös Hadsereg nyomában* 10 km-es gyalogtúra, vagy 20 km-es kerékpártúra, vagy 10 km-es evezőstúra. Fehér színű emléklapért: részvétel úttörő olimpia, munkahelyi és falusi szpartakiád helyi, körzeti, járási versenyein. Zöld színű emléklapért: részvétel a jubileum tiszteletére rendezett egyéb sportversenyen. A negyedik követelmény: részvétel az 1970. évi megyei úttörő-olimpia, munkahelyi vagy falusi szpartakiád döntőjén.
[53] MNL TML X. 94. Kiadványok. Sporthíradó (A Magyar Testnevelési és Sportszövetség Tolna megyei Tanácsának tájékoztatója) 1970. január (XIII. évf. 1. szám.).
[54] A résztvevő általános iskolások száma: 1538 fő.
[55] A résztvevő középiskolások száma: 1177 fő.
[56] MNL TML X. 94.. Kiadványok. Sporthíradó. 1970. június (XIII. évf. 6. sz.).
[57] MEDOSZ sportnap, pedagógus sportnap, ÉDOSZ sportnap, Építők sportnap, közalkalmazott sportnap, orvos-egészségügyi sportnap, HVDSZ sportnap, SZMT sportnap, Ifjúmunkás sportnap, kereskedelmi és vendéglátóipari tanulók sportnapja, szakmunkástanulók TM sportnapja, Építők tanulók sportnapja, Baranya-Somogy-Tolna megyék szakmunkástanulóinak sportnapja, Havanna 78. sportnap, „Edzett Ifjúságért" sportnap, KISZÖV „EIM" sportnap, Vasas üzemek sportnapja, Országos Sportnapok (OSN), munkahelyi szpartakiád.
[58] MNL TML XXIII. 114.b. Szekszárd Városi Tanács VB Testnevelési és Sportfelügyelősége 1978. évi tömegsportprogram tervezete.
[59] MNL TML XXIII. 43. h. 1976. Szekszárd, 1976. június 25. Méhes János (a Testnevelési és Sportfelügyelőség vezetője).

Szerepe volt ebben mindannak, hogy a központi rendezvények nagyobb húzóerőt képviseltek a tömegsportban való részvételre.

A Szekszárdi Dózsa Sportegyesület 1977-ben átvette a Vasas női kosárlabda-szakosztályát (az atlétika-, cselgáncs-, súlyemelő-, ökölvívó-, labdarúgó-szakosztály mellé). Szekszárdon egyre népszerűbbé vált a kosárlabdasport, viszonylag népes közönség látogatta a mérkőzéseket. 1960-ban a Petőfi női kosárlabdacsapata volt a megye egyetlen NB II-es csapata. A csapat edzője, Szabó Ödön 1958-ban érkezett Szekszárdra, korábban Székesfehérváron, majd Békéscsabán kosárlabdázott és edzősködött.[60] 1974-ben a Szekszárdi Vasas Sportkör kizárólag saját nevelésű játékosaiból álló együttese megnyerte az NB II-es bajnokságot, feljutva ezzel az első osztályba. Két NB I-es szezon után azonban a csapat újra az NB II-ben találta magát. A Szekszárdi Vasas SE nem tudta tovább fejleszteni és működtetni a sikeres szakosztályt, ezért 1977 januárjában a női és férfi kosárlabdacsapatot is átadata a Szekszárdi Dózsa SE-nek, amely biztosítani tudta a szükséges feltételeket. Ezzel egyidőben a labdarúgó-szakosztály átadásáról is döntöttek. A Vasas súlyemelő-szakosztálya már 1975-ben megszűnt, a használható súlyemelő felszereléseket átadták a Szekszárd Városi Sportiskola súlyemelő-szakosztályának. A labdarúgó-szakosztályt az Építők SE vette át 1977-ben, ezzel a fúzióval a Vasas Sportegyesület beolvadt az Építők Sportegyesületbe, amelynek új neve: Tolna megyei Állami Építőipari Vállalat Sportkör, rövidítve: TÁÉV SK lett. Várkonyi Béla, a Városi Sportfelügyelőség vezetője a két sportkör egyesülésével egyidejűleg megállapította a Szekszárdi Vasas SE megszűnését.[61] A TÁÉV sportkörnél központi szerepet kapott a tömegsport, labdarúgó-szakosztálya a Vasas labdarúgó-szakosztályával történt fúzióval nyert jogot a megyei I. osztályban való versenyzésre.[62] 1977-ben a Szekszárdi Dózsa 259 igazolt versenyzővel rendelkezett, akik közül 127 főnek volt valamilyen minősítése, és 27 dózsás versenyző volt tagja különböző válogatott kereteknek. Az igazolt sportolók között 78 nő volt, akik az atlétika- és a kosárlabda-szakosztályban versenyeztek.[63] Az egyesület legeredményesebb szakosztálya egyéni sportágban az atlétika és a súlyemelés, csapatsportágban pedig a kosárlabda volt.[64] A Dózsa 1979-ben indította be az NB II-es férfi kosárlabda-szakosztályt, és átvette a Városi Sportiskola tornaszakosztályát.

A Petőfi érdemben nem tudott versenyezni a jobb anyagi helyzetben lévő és jóval nagyobb taglétszámú Dózsával a szétválást követően. Nem egészen egy évtizeddel később egyesült a Szekszárdi Gépjavító Vállalat sportkörével, amelyet innentől kezdve Szekszárdi Vasas Sportegyesület néven tartottak számon. 1967 januárjában megtartotta első közös közgyűlését a Szekszárdi Petőfi és a Szekszárdi Vasas. A két egyesület fúziójára azért került sor, mert a megyeszékhely vezetősége úgy ítélte meg, hogy *„szükség van az erők koncentrációjára a célok megvalósítása érdekében"*, tehát ahhoz, hogy eredményeket érjen el a város a sportban, célszerűbb volt kevesebb – nagyobb létszámú – egyesületet működtetni, mint fenntartani a sok kis egyesületet. A Szekszárdi Vasas nyolc szakosztály (labdarúgó, kosárlabda, teke, röplabda, asztalitenisz, sakk, tenisz és súlyemelő) megszervezését irányozta elő, [65] de az 1970-es évek közepén már csak négy szakosztály működött az egyesületnél. A labdarúgó-szakosztály csapataiban 50–60 fiatal sportolt.

A Dózsa után a Szövetkezeti Spartacus SK volt a város legsikeresebb sportegyesülete. A Spartacusnál az 1970-es évek második felére a legeredményesebb szakosztály a kerékpáros szakosztály volt. A szekszárdi kerékpársport igazi aranykora az 1970-es és 1980-as évek voltak. Számos kiváló kerékpáros versenyzett ebben az időszakban szekszárdi színekben. Schneider Konrád tanítványai

[60] Bemutatjuk a megye egyetlen NB II-es csapatát. TMN 1960. február 6. (V. évf. 31. sz.) 5.
[61] MNL TML XXIII. 114.a. Határozat a Szekszárdi Vasas SE megszűnéséről. Szekszárd, 1977. március 30. Várkonyi Béla (a Városi Sportfelügyelőség vezetője).
[62] MNL TML XXIII. 114.b. A Költségvetési Üzem SK 1976. évi beszámolója.
[63] MNL TML XXIII. 114.b. A Szekszárdi Dózsa SE 1977. évi küldött közgyűlési beszámolója.
[64] MNL TML XXIII. 114.b. Szekszárdi Dózsa Sportegyesület középtávú terve 1981–1985.
[65] A közgyűlés hozzájárult a Petőfi és a Vasas fúziójához. TMN 1967. január 7. (XVII. évf. 6. sz.) 6.

közül négy olimpikon[66] és egy Ifjúsági Barátság Verseny-győztes,[67] számos felnőtt és utánpótlás országos bajnok került ki. Schneider Konrád 1977-ben megkapta a Magyar Népköztársaság Sportérdemérem bronz fokozatát edzői munkája elismeréseként.[68] A sportkör 1957-ben átvette az Építőktől a birkózószakosztályt, amely tíz évig működött, a vidéki és az országos bajnokságokban is szép eredményeket értek el a sportolói. Megszűnését végül az anyagi támogatás hiánya és a teremhiány okozta. A szakosztály vezetője és edzője ifj. Hussy Károly volt, csak az utolsó évben helyettesítette – bevonulása miatt – Sümegi Vilmos. A sportkör természetjáró szakosztálya 1961-ben alakult meg Berger Mihály vezetésével, a tekeszakosztályt Radó Géza vezette. Nem feledkezhetünk meg az úszókról és vízilabdázókról, akik szintén szakosztály keretében működtek a sportkörnél. 1971-ben a Spartacus fuzionált a Vörös Meteorral – az OKISZ, a SZÖVOSZ és az OSZT irányelvei alapján – és az országban elsőként alakult meg új felállásban a Szekszárdi Szövetkezeti „Spartacus" Sportkör. A Vörös Meteor tornaszakosztállyal gazdagította a sportkört, és ekkor vette át a Spartacus a Kórház sportkörétől a férfi kézilabda-szakosztályt. A Spartacus sportkörnél 1975-ben szűnt meg a tekeszakosztály, amelynek oka a játékosok átigazolása volt. Az Építőknél elkészült ugyanis az új automata tekepálya, ahol a játékosok lényegesen jobb körülmények között tudtak edzeni és versenyezni. A Spartacus játékosai jelezték átigazolási szándékukat és a sportkör elnöksége úgy döntött, elengedi őket, megszüntetve a szakosztályt, így esélyét látták annak, hogy az Építőknél a következő évben egy ütőképes csapatot tudnak összekovácsolni.[69] 1976-ban került sor az újabb – és legnagyobb – fúzióra a sportkör történetében, amikor hozzájuk került a Központi Sportegyesület asztalitenisz- és kajak-kenu szakosztálya.[70] A két egyesület fúziójára a politikai vezetés utasítására került sor. Az irányelv az volt, hogy kevesebb egyesületben koncentráltabban foglalkozzanak a sporttal, nagyobb egyesületek jöjjenek létre, ahol több sportolót foglalkoztatnak, ne aprózzák el az energiákat kicsi, kevés sportolóval működő egyesületekben.[71]

A megyei kórház sportköre még 1953-ban alakult egyetlen szakosztállyal, az akkor a járási bajnokságban szereplő labdarúgó-szakosztály vezetője Pelényi Károly volt. A vívószakosztály 1954-ben alakult meg, Tamás András vívómester vezetésével. Kétéves működés után, 1956-ban tevékenységük átmenetileg szünetelt, majd 1958-ban újraalakulva, mint a sportkör legrégibb szakosztálya tovább működött. A sportkörnél az évek során volt kajak-kenu, úszó-, sakk-, íjászszakosztály, de ezek működése hosszabb-rövidebb idő után megszűnt. 1967-ben alakult meg a kézilabda-szakosztály, amely 1975-ig működött. A kórházi sportkör legkisebb létszámú szakosztálya az asztalitenisz-szakosztály volt, amely 1970-ben alakult meg, dr. Takács Béla vezetésével.[72] Az 1970-es évek végén a kórházi sportkörnek már csak két szakosztálya (vívó, asztalitenisz) működött. A vívószakosztály létszáma csökkenő tendenciát mutatott, az utánpótlással komoly gondok voltak. Az asztalitenisz-szakosztály a megyei bajnokságban szerepelt. A szakosztályok mellett ebben a sportkörben is fontos szerepet töltött be a tömegsport. A kórház dolgozói számos tömegsportrendezvényen vehettek részt, férfi és női kispályás labdarúgó-mérkőzéseken, női kézilabda-bajnokságon, városi sakkbajnokságon, asztalitenisz-bajnokságon.[73]

Ha sportáganként vizsgáljuk a helyzetet, akkor az országos átlagnak megfelelően a mennyisé-

[66] Halász László, Halász Zoltán, Pálinkás Csaba a moszkvai olimpián vett részt 1980-ban, Steig Csaba pedig Barcelona olimpikonja volt 1992-ben.

[67] Sajó Péter 1981-ben nyert Ifjúsági Barátság Versenyt (IBV) Bukarestben, amely a szocialista országok legjelentősebb ifjúsági sportversenye volt abban az időszakban.

[68] MNL TML XXIII.114.b. 1974–1990. Beszámoló a Szekszárdi Szövetkezeti Spartacus Sportkör 25 éves működéséről és az 1977. évi eredményeiről. Pálinkás István elnök, 1978. április 17.

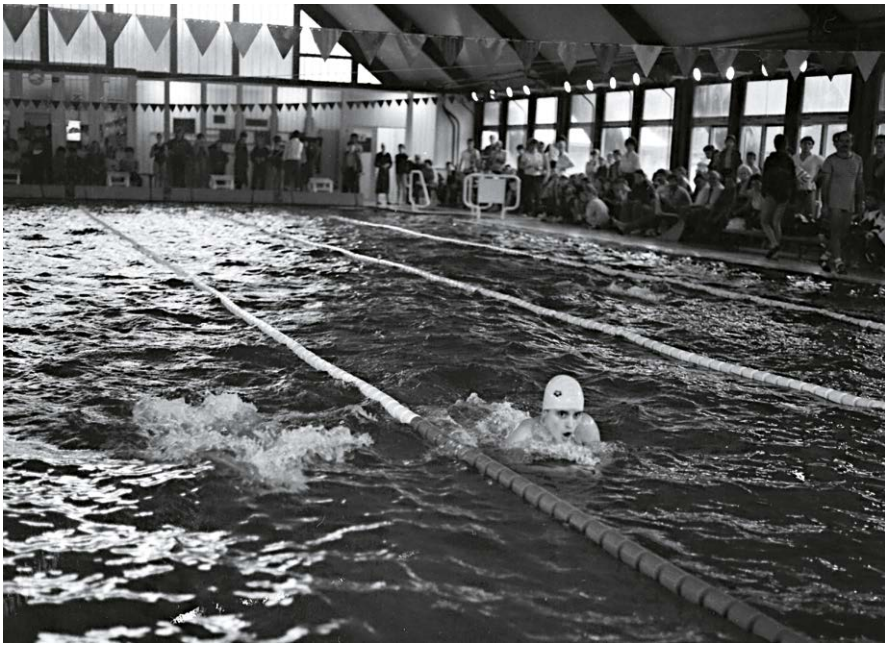
[69] MNL TML XXIII. 114.b. Jegyzőkönyv. Készült a Tolna megyei Szolgáltató Ipari Szövetkezet helyiségében. 1975. augusztus 15. Pálinkás István elnök.

[70] MNL TML XXIII. 114.b. Szekszárdi Szövetkezeti Spartacus 1977. évi beszámolója.

[71] Egyesült a Szekszárdi KSE a Szekszárdi Spartacussal. TMN 1976. január 24. (XXVI. évf. 20. sz.) 4.

[72] MNL TML XXIII. 114.b. Jegyzőkönyv a Szekszárd Kórház Sportkör 1983. évi ünnepi közgyűléséről. Szekszárd, 1984. február 17.

[73] MNL TML XXIII. 114.b. Elnökségi beszámoló a Szekszárdi Balassa János Kórház Sportkör 1978. évi közgyűlésére.

3. kép. Sipos Márton nemzetközi úszó emlékverseny 1986-ban Szekszárdon (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, fotó: Gottvald Károly)

gi mutatók szerint Szekszárdon is a labdarúgás kerül az első helyre. Ez alól a minősített sportolók száma kivételt képez, a minősített sportolók 35%-át az atléták tették ki. Ha a minőségi faktorokat nézzük az összesítésben, akkor az atlétika és az ökölvívás volt eredményes az 1970-es évek elején a városban. 1967-ben készült el a szekszárdi strandfürdő 50 méteres medencéjének építkezése. Az új versenymedence a nemzetközi szabályoknak is megfelelt, szélessége 20 méter, mélysége 0,85 és 2,95 méter közötti volt. Nyolc úszópálya állt a sportolni vágyók rendelkezésére.[74] 1970-es években a városban nem volt úszószakosztály, a fedett uszoda építése évekig elhúzódott, a Városi Sportfelügyelőség pedig csak az uszoda megépítése után kívánt foglalkozni az úszósport kérdéseivel. Az 1970-es évek végén épült meg Szekszárd régóta várt fedett uszodája a strandfürdő felújításával. Az uszodában 33 1/3 méter hosszú medence létesült.[75] Az uszoda 1979 novemberében nyitotta meg kapuit.

1956-ra készült el Szekszárdon a Városi Sporttelep, amelyen a következő létesítmények kaptak helyet: egy nagyméretű labdarúgópálya, egy labdarúgó-edzőpálya, három röplabdapálya, két kosárlabdapálya, három teniszpálya, egy salakos motorpálya, egy atlétikai pálya, egy MHK akadálypálya.[76] A korábbi leventeotthon épületét sokan csak Sportszékházként ismerik Szekszárdon, hiszen a kilencvenes évek elejéig a megyei sportirányítás otthonaként működött. A második világháború után kultúrotthonként funkcionáló épület sportcélokra történő felhasználásáról 1960-ban döntött a megyei tanács VB. A Hunyadi utcai épületet felújították, és a sportrendezvények megtartására is alkalmas épületbe költözött a Megyei Testnevelési és Sporttanács (MTST) hivatala, valamint a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) megyei szervezete. Később az épületben kapott helyet a Városi Sportiskola (SPORI) is az 1970-es években. A Városi Sporttelep sportlétesítményei és a rendelkezésre álló néhány iskolai tornaterem nem bizonyult elegendőnek az – egyre növekvő számú[77] – szekszárdi lakosság sportigényének kielégítésére. Szekszárd népessége rohamos ütemben növekedett a korszakban, az 1970-es években – a leggyorsabb ütemű növekedést produkáló évtizedben – évente 3,36 %-kal nőtt. A város népessége 1945 és 1990 között majdnem megháromszorozódott. Új sportlétesítményekre volt tehát szükség a városban. A BM sporttelepet a városi sporttelep mögötti vásártéren építették fel a fegyveres testületek dolgozói 1961-ben.[78] A városi tanács VB a Dózsa kérésére 12 hold területet biztosított az építkezéshez. A BM ötszázezer forintot adott az építési

[74] FERTŐI 1967, 5.
[75] K. Z. 1978, 1.
[76] MNL TML XXIII.114.a. 1954–1956. Beszámoló. Kárpáti András (VTSB elnök) Szekszárd, 1954. január 10.
[77] Szekszárd népességi adatai: 1949-ben 16.354 fő, 1960-ban 19.433 fő, 1970-ben 24.872 fő, 1980-ban 34.625 fő, 1990-ben 36.840 fő.
[78] Új sporttelep épül Szekszárdon társadalmi munkával. TMN 1960. szeptember 18. (V. évf. 221. sz.) 9.

4. kép. A Szekszárdi Dózsa labdarúgói 1989-ben (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, fotó: Gottvald Károly)

anyagok megvásárlására és a szállítási költségekre, az MTST pedig az atlétikai pálya elkészítéséhez szükséges salak megvásárlására biztosított harmincötezer forintot.[79] A BM sporttelepet 1962 nyarán, országos Dózsa atlétikai bajnoksággal adták át a közönségnek. 1961 júniusában kezdődött meg Szekszárdon a városi sporttelepen a kétpályás, nagygolyós, modern tekepálya építése. Az év végére fejeződtek be a munkálatok, a pálya avatásán 1962 márciusában a magyar tekeválogatott is részt vett.[80] A Szekszárdi Vasas Sportegyesület elnökségének kezdeményezésére 1971-ben a Megyei Tanács, a Megyei KISZ, a Városi Tanács, a Városi KISZ társadalmi összefogással, a város északkeleti részén, a Pollack Mihály utca és a vasútvonal közötti területen az Ifjúsági Sporttelep létrehozását tervezte. A terv 1974-re valósult meg, amikor is augusztus 20-án átadták a város negyedik sporttelepét. A létesítmény azzal a céllal épült, hogy a városban élő és tanuló fiatalok számára biztosítsa a kulturált körülmények közötti tömegsport és versenysport-rendezvények lebonyolításának lehetőségét. A TÁÉV sporttelepén, amelyet 1973-ban avattak fel, egy négysávos tekepálya, egy labdarúgópálya és egy kézilabdapálya várta a sportolókat.

SZEKSZÁRD SPORTJA 1979 ÉS 1989 KÖZÖTT

Miközben a propaganda továbbra is azt sulykolta, hogy „sportnemzet" vagyunk, a valóságban a társadalom túlnyomó többsége szinte egyáltalán nem sportolt. Az iskolai testnevelés hatékonysága nem volt megfelelő, a tömegsport iránt pedig csekély volt az érdeklődés, a magyar sportéletet passzivitás jellemezte. Egy kimutatás szerint az általános és középiskolásoknak csupán a 13%-a sportolt rendszeresen. A politikai vezetés a sportélet hiányosságaiért már nem a szervezeti, személyi és politikai tényezőket tette felelőssé, hanem az elégtelen tárgyi feltételeket. Az államszocialista rendszer válságba jutott és a válságjelek egyre erőteljesebben jelentkeztek a sportéletben is. A

[79] Épül a Szekszárdi Dózsa új sporttelepe. TMN 1961. július 26. (XI. évf. 174. sz.) 5.
[80] Befejezés előtt a szekszárdi új tekepálya. TMN 1961. november 19. (XI. évf. 273.) 10.

sportban a szükséges változtatást, a reformokat azonban továbbra is fentről, a politikai vezetéstől várták, nem a sportvezetőktől és a sportban tevékenykedő szakértőktől. A sport közvetlen pártirányítása az 1980-as évek közepére megszűnt, de a hazai sportélet nem tudott mit kezdeni a váratlan szabadsággal.[81]

Szekszárdon a régi egyesületek közül a nagy túlélők továbbra is működtek. Ilyen volt a megye legnagyobb egyesülete, a Szekszárdi Dózsa Sportegyesület, a Szekszárdi Szövetkezeti Spartacus Sportkör és a Balassa János Kórházi Sportkör. A Dózsa 1979-ben indította be az NB II-es férfi kosárlabda-szakosztályt, és átvette a Városi Sportiskola tornaszakosztályát. A női kosárlabdacsapat hamarosan ismét bekerült az NB I-be és ott is maradt az élmezőnyben. 1980-ban – a fedett uszoda megépítését követően – úszó-vízilabda szakosztály is alakult az egyesületnél. Az utánpótlás-nevelést beépítették az SE szervezetébe a Szekszárd Városi Sportiskola jogutódjaként. A hosszabb távon eredménytelenné váló ökölvívó- és tornaszakosztályt végül megszüntették az 1980-as évek elején, így a Dózsában hat szakosztályban folyt tovább a munka.[82] Az egyesület ekkor már 386 igazolt versenyzővel rendelkezett, az országos sportegyesületi rangsorban pedig – a 250 egyesület között – a 36. helyen állt.[83] Az 1980-as évek elejére kiderült, hogy Tolna megyében lehetetlen fenntartani és egyformán támogatni minden sportegyesületet. A Párt jóváhagyásával a Megyei Sporthivatal vezetése úgy döntött, hogy a Szekszárdi Dózsa Sportegyesület lesz Tolna megye kiemelten kezelt egyesülete. A kiemelés nemcsak a megkülönböztetést, de a magasabb szakmai feladatok ellátását is maga után vonta. A Szekszárdi Dózsa Sportkör, mint megyeileg legrangosabb és megkülönböztetett sportegyesület, területileg egész Tolna megyére támaszkodhatott. Szakosztályaiban 1985-ben összesen 640 fő sportolt. A legnépesebb szakosztály a labdarúgó volt 191 fővel, majd az atlétika és a kosárlabda következett 168 és 102 fővel. A súlyemelő-szakosztály létszáma 86 fő volt, a cselgáncs-szakosztályé 74 fő. A legkevesebben az úszószakosztályban sportoltak, mindössze 29 fő létszámmal működött, amit kiegészített a 64 fő úszóiskolás. Az elmúlt évekhez képest ez a létszám 30–40 fővel volt kevesebb, és az aktív sportolók többsége (80%) továbbra is utánpótláskorú volt. A legjobb eredményeket továbbra is az atléták és a kosárlabdázók érték el.[84] A Szekszárdi Dózsa SE súlyemelő-szakosztálya 1985-ben fennállása óta a legeredményesebb évét zárta, a szakosztály vezetője Scherer Sándor volt. Az 1980-as évek közepén a Dózsa súlyemelő-szakosztályának igazolt versenyzői között magas volt a magasabb minősítésű – I. osztályú, aranyjelvényes – sportolók aránya. A szakosztály legeredményesebb versenyzője Dallos Péter és Bertus Gábor volt ebben az időszakban.[85] Bertus Gábor kiemelkedő eredményt produkált, válogatott és olimpiai kerettag volt, nemzetközi szinthez közeli teljesítménnyel.[86]

1982-ben a Szekszárdi Szövetkezeti Spartacus Sportkör asztalitenisz-szakosztályában 32 fő, kajak-kenu szakosztályában 54 fő, kerékpár-szakosztályában 50 fő, kézilabda-szakosztályában 46 fő, természetjáró szakosztályában pedig 28 fő sportolt. Az egyesület 1983-ban meg is szüntette a női asztalitenisz-szakosztályát, majd hamarosan a férfi kézilabda-szakosztályát is.[87] A kerékpáros szakosztályon belül 1982-ben indult a női kerékpáros szakág. Halászné Jéhn Éva személyében társadalomi edző irányította az edzéseket, a női versenyzők[88] pedig jelentős sikereket értek el az országos versenyeken. 1983-ban Spanicsek Tünde és Varjas Erika országúti országos bajnok lett.[89]

[81] BAKONYI 2007, 55–63.
[82] PERLAI 1983, 185–187.
[83] FEKETE 1979b, 14.
[84] MNL TML XXIII. 114.a. Tájékoztató az utánpótlás-nevelés helyzetéről. Szekszárdi Dózsa SE. Szekszárd, 1985. november 12. Zalakovics Gábor.
[85] MNL TML XXIII. 114.a. Jegyzőkönyv. Szekszárd, 1985. december 16.
[86] MNL TML XXIII. 114.b. Beszámoló a Szekszárdi Dózsa SE súlyemelő-szakosztályának 1986. évi munkájáról.
[87] MNL TML XXIII. 114.a. Szekszárd, 1980. január 25. Kardos György (Városi Sportfelügyelőség vezetője).
[88] Varjas Erika, Hettich Gyöngyi, Spanicsek Tünde, Szabó-Kovács Beáta.
[89] MNL TML XXIII.114.b. 1974–1990. A Szekszárdi Szövetkezeti Spartacus Sportkörnél felvett felügyeleti vizsgálati jegyzőkönyv. Várkonyi Béla a Városi Sportfelügyelőség főelőadója, 1983. november 22.

A Balassa János Kórház Sportkörnek 1982-ben négy szakosztálya működött, a tenisz, a vívó, az asztalitenisz és a természetjáró. A sportkör legfiatalabb szakosztálya, a tenisz másfél évvel korábban alakult. A vívószakosztály 1985-ben női tőrvívókkal bővült. Az egyesületnél a tömegsportban résztvevők száma csökkent az 1980-as évek közepén, ebben közrejátszott, hogy a kórház területén lévő kispályát hosszú időn át nem tudták használni, ezért a házi rendezvényeket sem lehetett megtartani.[90] A szabványméretű bitumenes kislabdapálya (tenisz-, kézilabda-, kosárlabda-játékokhoz szükséges felfestéssel) 1987-ben készült el.

A régi egyesületek mellett az 1980-as évek elején néhány új sportegyesület alakult a városban, ekkor hozták létre a Szekszárdi Vízitársulat Sportegyesületet, és ekkor jött létre a Pedagógus SE is Jakab Géza vezetésével. Az 1980-as évek elején a BHG (Beloiannisz Híradástechnikai Gyár) szekszárdi gyárának sportkörében is színes sportélet alakult ki. A Szekszárdi Vízitársulat Sportegyesület 1981-ben alakult meg a Szekszárd-Paksi Vízitársulatnál. Az egyesület két szakosztályt hozott létre, a motocrosst és a tekét. A motoros szakosztály edzője Csötönyi Ferenc, korábbi motorversenyző lett, de tanácsadóként a munkát segítette Ivicz Géza is, aki többszörös országos bajnok, az ötvenes évek kitűnő versenyzője volt.[91] Az egyesület titkárát, dr. Partos Jánost beválasztották a Magyar Autó-Motorsport Szövetség motocross szakbizottságába. 1986-ban a szakosztály – eredményei elismeréseként – lehetőséget kapott arra, hogy idénynyitó nemzetközi versenyt rendezzen és megkapta a Béke Barátság Kupa magyarországi futamának rendezési jogát is. A szakosztály érdeme, hogy sikerült újjáéleszteniük a városban komoly hagyományokkal rendelkező motorsportot. 1987-ben az egyesület létrehozta lövészszakosztályát, amely az MHSZ kihelyezett szakosztályaként működött, hat versenyzővel.[92] Ugyanebben az évben megszűnt a motocross-szakosztály az egyesületnél. A Vörös Lobogó SE (Tolna) létrehozta saját motocross-szakosztályát, mintegy átvéve a szekszárdi motorosokat. A szakosztály továbbra is Szekszárdon működött, a Szekszárd-Szőlőhegyen lévő versenypálya használati jogát a városi tanács elnöke átadta az új szakosztálynak.

Míg az 1950-es években a sportnak kitüntetett helye volt a szabadidő eltöltésében, addig az 1980-as évekre erről a helyről kiszorították az új – kényelmesebb – szabadidős tevékenységek. A kampányszerű jelvényszerző sportmozgalmaknak is leáldozott ekkorra és a spotágak közötti népszerűségi rangsorban is jelentős változás állt be. Az egyénileg űzhető szabadidősportok – például az úszás, kocogás, kerékpározás – kerültek előtérbe a tömegsporttal szemben és megjelentek új, divatos sportágak is, például az aerobik vagy a testépítés.[93] Az 1980-as években nemcsak új egyesületek, hanem új sportágak is megjelentek Szekszárdon. Ilyen volt például az aerobik. A TÁÉV sportkör felkarolta a divatos aerobik tanfolyamot, amelynek keretében negyven-ötven nő foglalkozott rendszeresen testedzéssel. A sportág egyre népszerűbb lett a városban, ezért a Szövetkezeti Spartacus Sportkör is szeretett volna létrehozni egy aerobik csoportot 1983 szeptemberében. Kardos György, a városi sportfelügyelőség vezetője azonban nem engedélyezte a tanfolyamot, mivel a tanfolyam vezetője nem rendelkezett a megfelelő képesítéssel. Rendelet szabta meg, hogy az aerobik tanfolyamot csak testnevelő tanárok, tornaedzők, gyógytornászok vagy táncpedagógusok vezethetik.[94] Szekszárdon kilenc sportegyesület és nyolc diáksportkör működött az 1980-as évek közepén, és folyamatban volt a városi sportcsarnok építése.[95] A csarnokot korszakunk végén, 1989. május 27-én avatták fel. A megyeszékhelyek közül Szekszárd volt az utolsó, ahol sportcsarnok épült, és a város sportolóinak ekkor már nagy szüksége volt erre a létesítményre.[96]

[90] MNL TML XXIII. 114.b. Szekszárd Városi Tanács – Sportigazgatás iratai.
[91] Évadzáró a Vízitársulat SE-nél. TMN 1981. december 4. (XXXI. évf. 284. sz.) 6.
[92] MNL TML XXIII. 114.b. Jegyzőkönyv. Készült a Szekszárdi Vízitársulat Sport Egyesülete évadzáró közgyűlésén 1988. január 29.
[93] ROMSICS 2010, 511.
[94] MNL TML XXIII. 114.b. Szekszárd, 1983. szeptember 29.
[95] MNL TML XXIII. 114.a. Szekszárd város és a városkörnyék testnevelési és sport mozgalmának 1985–1990 közötti időszakra vonatkozó fejlesztési koncepciója.
[96] FEKETE 1989, 6.

1986-ban megszűnt a sportfőhatóság állampárti különállása, az állami sportirányítást (OTSH) összevonták az ifjúságpolitikával (Állami Ifjúsági Bizottság), létrehozva így az Állami Ifjúsági és Sporthivatalt (ÁISH).[97] Az 1980-as évek harmadik harmadában Szekszárdon is az átalakítás időszaka következett, a sportot viharos gyorsasággal igyekeztek társadalmi mozgalommá fejleszteni. 1986 és 1988 között új sportegyesületek sora alakult Szekszárdon. Az MMG AM Műszergyára Sportegyesület 1986-ban jött létre, a városi sportfelügyelőség vezetője áprilisban vette nyilvántartásba. A Tolnatej Sportegyesület 1987 februárjában tartotta alakuló közgyűlését, az egyesület elnöke Szommer István lett. A Szekszárdi Lakótelepi Szabadidő Sportegyesület áprilisban, a Babits Mihály Diáksport Egyesület májusban, az Egészségvédők Sportegyesület júniusban, a Húsipari Sportegyesület és az Atlétikai Club augusztusban, a Szekszárdi Vízmű SE és a Shotokan Karate Diák-Sport Egyesület pedig szeptemberben alakult. 1987 decemberében vették nyilvántartásba a Megyei Tanács Szabadidős Sportegyesületet, amelynek célja az volt, hogy asztalitenisz, tenisz, női torna- és természetjárás-sportágakban tömegsport-csoportokat hozzon létre rendszeres sportolás érdekében. 1988 novemberében létrehozták a város önálló veterán atlétikai sportegyesületét, a Szenior Atlétikai Clubot. A Szekszárdi KSZE Sakk Klubot szintén 1988-ban vették nyilvántartásba. A Szekszárdi Diák és Szabadidősport Egyesület 1988 decemberében alakult meg. Az egyesületalapítási láznak köszönhetően 1989-re Szekszárdnak már több, mint két tucat sportegyesülete volt, még úgy is, hogy a Pedagógus Természetjáró Sportegyesület az év márciusában megszűnt.[98] A Szekszárdi Dózsa életében az 1988-as év volt a nagy vízválasztó. A Szekszárdi Dózsa SE kiemelt nagy egyesületből egy (labdarúgó) szakosztályos kis egyesületté zsugorodott. A kosárlabda-szakosztály is önállósodott, a Szekszárdi Kosárlabda Sport Clubot 1988 februárjában vették nyilvántartásba.[99]

5. kép. Szabó Ödön mesteredző instrukciókkal látja el a Szekszárdi KSC játékosait a XX. Sió Kupán 1989-ben (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, fotó: Gottvald Károly)

A Húsipari Sportegyesületet 1987-ben jött létre. A piros-fehér-fekete színeket viselő egyesület célja a súlyemelő-, az asztalitenisz- és a kézilabda-versenysport fejlesztése, valamint a sportolás lehetőségének biztosítása volt a Szekszárdi Húsipari Vállalat dolgozói részére. Az egyesület 1987 augusztusában tartotta alakuló közgyűlését, a Szekszárdi Dózsától kivált súlyemelő-szakosztály és a vállalati tömegsportszakosztály létrehozásával. A tömegsportszakosztály az alapítástól kezdve átvette azokat a feladatokat, amelyeket korábban az egyes vállalati szervezetek sportbizottságai végeztek. A sportágak közül a létszámot és a színvonalat tekintve a kispályás labdarúgás és a horgászat emelkedik ki.[100] Az egyesület keretein belül megjelent a lovaglás – amelyet csupán néhány fő űzött

[97] BAKONYI 2007, 55–63.

[98] Atlétikai Club, ÁG. MEDOSZ, Dózsa SE, 3. sz. Babits Mihály Ált. Isk. DSE, Főiskolai DSE, Egészségvédők SE, Húsipari SE, Kórház SE, Kosárlabda SC, KSZE Sakk Club, Megyei Tanács Szabadidő SE, MMG AM Műszergyár SE, Pedagógus Természetbarát SE, Szenior AC, Shotokan Karate DSE, Spartacus SK, Tolnatej SE, Vendéglátóipari DSE, Vízmű SE, Vízitársulat SE, TÁÉV SE, Lakótelepi Szabadidős SE, Városi Úttörőház DSE, Szekszárdi Diák és Szabadidősport Egyesület.

[99] MNL TML XXIII. 114.a. Határozat. Szekszárd, 1988. február 18.

[100] 1987 és 1990 között közel kétszáz fő vett részt rendszeresen a horgászversenyeken, amelyek közül kiemelt népszerűségnek örven-

kitartóan – és az úszás, amely egyre nagyobb népszerűségre tett szert. A tömegsport-szakosztályon belül a kézilabda volt az egyetlen olyan sportág, amelyet kizárólag nők játszottak. A súlyemelő-szakosztályt a Húsipari SE a Szekszárdi Dózsától vette át, ahol évek óta jól együttműködő edzői gárda irányította a munkát. A vezetőedző azonban nem kötött szerződést az új egyesülettel, a szakosztály új vezetőedzője Szalai György lett.[101] A súlyemelő-szakosztálynál női szakág is működött, amely hivatalosan 1987-ben alakult meg – még a Szekszárdi Dózsában. 1984-ben fogadták a női súlyemelést hivatalos szakágnak, az OTSH 1986. május 12-i hatállyal engedélyezte a szakág létrehozását Magyarországon. Szekszárdon a női versenyzők – akiknek edzője Farkas István volt – komoly eredményeket értek el.[102] 1987-ben a súlyemelő-szakosztály egészében sikeres évet zárt. A legeredményesebb versenyzői Bertus Gábor (felnőtt EB VI. helyezett), Szalontai Tibor (junior EB–VB VI. helyezett), Szegedi Zsolt (IBV VII. helyezett), a női szakágban pedig Kollmann Klára (IBV VI. helyezett), Tóbiás Veronika és Spanicsek Tünde voltak.[103]

Az ÁISH 1989-ben megbízta a Sporttudományos Tanácsot egy sporttörvény előkészítésével. Az ÁISH-t 1989-ben átszervezték, a Művelődésügyi Minisztériumon belül, új néven működött tovább, mint Országos Sport Hivatalként (OSH).[104] A rendszerváltás után az állam és a politika kivonult a sportból. A magyar sportélet szervezetei egyesületekké alakultak át, azonban ezek a sportszervezetek csak formálisan voltak egyesületek, mivel nem önkéntesen szerveződtek, hanem felülről hozták létre őket.[105]

A város legjelentősebb sportegyesületeinek köszönhetően Szekszárd rangos sportesemények házigazdájává vált. A Szekszárdi Városi Tanács VB Testnevelési és Sportfelügyelősége kiemelt feladatának tekintette a hagyományos nemzetközi rendezvények lebonyolításának támogatását. Ilyen rendezvény volt a Gemenci Nagydíj nemzetközi országúti kerékpárverseny, a Sió Kupa kosárlabdatorna, a Sárköz Kupa nemzetközi asztalitenisz-verseny, a Szekszárd Kupa nemzetközi sakk villámverseny, a Gemenc Kupa nemzetközi vitorlázóverseny és a Sipos Márton nemzetközi úszóverseny.[106] Szintén kiemelkedő sportesemény volt a Gemenc Kupa ökölvívóverseny, a Húsos Kupa súlyemelő bajnokság és a korszak végén létrehozott SporTolna triatlonfesztivál. 1968-ban rendezték az első Gemenc Kupát Szekszárdon, amely innentől kezdve minden évben a városba gyűjtötte az ökölvívás versenyzőit. 1970-től a Sió Kupa nemzetközi női kosárlabdatorna is színesítette a város sportéletét. 1981-től kezdődően rendezték meg Szekszárdon a súlyemelő Húsos Kupát, amely először meghívásos nemzetközi versennyé, majd 1990-ben világkupává fejlődött, igazi fénykorát az 1990-es években élte. 1984-ben Czencz Péter – a Vasi Vasember és a szolnoki Tisza Nonstop versenyek hatására – vetette fel az ötletét a szekszárdi triatlon-bajnokságnak.[107] A program kidolgozásában Csutorás József és Nemes Miklós segítette, így jött létre a SporTolna triatlonfesztivál.[108] A szekszárdi úszók a kezdetektől példaképüknek tekintették Sipos Mártont[109] és emlékére úszóversenyeket rendeztek a városban,[110] melyek közül kiemelkedik az 1979-től megrendezésre kerülő Sipos Márton nemzetközi úszó emlékverseny.[111] Szekszárd sportrendezvényei közül kiemelkedik a Gemenci Nagydíj nemzetközi kerékpárverseny, amelyet 1975-ben rendeztek meg először a városban. Kitűnik a versenyeken

dett az évente megrendezett családi horgászverseny.

[101] MNL TML X. 86. Szekszárdi Húsipari Vállalat Sportegyesületének iratai.

[102] MNL TML X. 86. Tájékoztató a női súlyemelés helyzetéről. Szekszárd, 1987. március 9. Készítette: Balogh László vezetőedző.

[103] MNL TML X. 86. Szekszárdi Húsipari Vállalat Sportegyesületének iratai.

[104] NYERGES 1994, 1963.

[105] BAKONYI 2007, 55–63.

[106] MNL TML XXIII. 114.b. Szekszárd Városi Tanács VB Testnevelési és Sportfelügyelőség 1986. évi munkaterve.

[107] 1978 februárjában rendezték meg az első Ironmant Oahu szigetén. A triatlon kitalálója John Collins tengerésztiszt volt, az első versenyen tizenöten indultak. Hazánkban 1984-bne rendeztek először triatlonversenyt Szombathelyen Vasi Vasember elnevezéssel.

[108] MÁTÉ 1989, 5.

[109] Sipos Márton hirtelen robbant be az 1920-as évek úszósportjának világába. Úszótechnikájával megelőzte korát és korai haláláig meghatározó személyisége volt a magyar úszósportnak. 1922-ben százméteres mellúszásban világrekordot állított fel.

[110] Sok induló a Sipos Márton-emlékversenyen. TMN 1966. augusztus 18. (XVI. évf. 195. sz.) 6.

[111] FEKETE 1979a, 6.

6. kép. A Gemenci Nagydíj megnyitója előtti zászló-felvonásra a négy legjobb szekszárdikerékpáros (Halász László, Halász Zoltán, Pálinkás Csaba, Liska Pál) viszi a nagydíj zászlaját, előttük Pálinkás István, hátuk mögött Schneider Konrád vonul (forrás: Szabó-Kovács János)

7. kép. Iskolai testnevelésóra az 1950-es években (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 1984.268.106.)

résztvevő sportolók és a versenyekre a városba látogató közönség számában is. A hozzá kapcsolódó kísérő rendezvények által pedig generációkat mozgatott meg a szekszárdiak közül.

IFJÚSÁGI SPORT, ISKOLAI TESTNEVELÉS

A Kádár-korszakban is odafigyeltek az ifjúság rendszeres sportra, mozgásra nevelésére. Az egészséges életmódra nevelés társadalmi és honvédelmi szempontból is fontos volt. A sporttal igyekeztek fejleszteni a fiatalok állóképességét és mellette a szabadidő aktív (ellenőrizhető) eltöltésére ösztönözték őket. Nem volt elhanyagolható szempont az ideális szocialista ifjúság képét és egységét mutató propaganda lehetősége sem, amelyet a sportban elért sikerek által közvetíthettek. A kádári vezetés minden alkalmat megragadott, hogy irányítsa és felügyelje az ifjúság szocializációját, mert az volt a célja, hogy olyan generációkat neveljen fel, amelyek politikáját tovább vihetik. 1957-ben létrehozták a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetséget (KISZ), amely az MSZMP közvetlen irányí-

8. kép. Úttörőtáborban asztaliteniszező gyerekek 1958-ban (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2021.1.12.2., fotó: Jantner János)

tása alatt állt.[112] Az iskolai és a főiskolai testnevelés, valamint a falusi ifjúság sportjának irányítása a KISZ feladatává vált. Megalakult a KISZ saját sportszervező és irányító központja, az Országos Ifjúsági Sportbizottság (OISB).[113] Az OISB Egyetemi és Főiskolai Sport Tanácsának elnöke Kutassi László volt. Az OISB bekapcsolódott a Nemzetközi Egyetemi Sport Szövetség munkájába és felkarolta a *Jó tanuló – jó sportoló* mozgalmat. 1960-ban az MTST döntött a Kilián Testnevelési Mozgalom létrehozásáról.[114] A mozgalom 1961 májusában indult be, célját – hogy a sport és a mozgás minden korosztály számára evidenciává váljon – nem érte el, a résztvevők túlnyomó többsége az iskolás korosztályból került ki.

Az 1960-as évek második felében – az egészségügybe áramló jelentős állami támogatás, valamint a javuló gyógyászati ellátás ellenére – a magyar lakosság korábban javuló tendenciát mutató egészségügyi állapota stagnált. Erre az időszakra jellemzővé vált a magas szénhidrát- és zsírtartalmú ételek fogyasztása, ráadásul mindezt a társadalom nagy része mozgásszegény életmóddal kombinálta. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom körében rendkívül magassá vált a szív- és érrendszeri megbetegedések aránya. Az állami vezetés ezért egyre nagyobb figyelmet fordított az ifjúság fizikai nevelésére. Erre vonatkozó utalást a kisdobosok hat pontja és az úttörők tizenkét pontja is tartalmazott: *„A kidobos/úttörő edzi testét és óvja egészségét."*[115] 1965-ben rendezték meg Magyarországon az első úttörő-olimpiát, amely az ifjúsági sportversenyek legmagasabb szintjének számított és elsősorban a tömegsport népszerűsítését célozta. Az MTS, a Magyar Úttörők Szövetsége és a Magyar Rádió és Televízió 1965-ben fogadta el a határozatot az úttörő-olimpia megrendezéséről. Az első évben Tolna megyéből 250 úttörő vett részt az olimpián, 1968-ben pedig már 3701 fő tolnai fiatal versenyzett a meghirdetett tíz sportágban.[116]

[112] VÁMOS 2021, 231–234.
[113] KUN – SIPOS 1979, 64–65.
[114] 22/1960./XI. 10. sz. rendelet. FÖLDES – KUN – KUTASSI 1989, 472.
[115] A kisdobosok 5. pontja és az úttörők 11. pontja.
[116] MNL TML X. 94. Kiadványok. Sporthíradó. 1969. április (XII. évf. 4. sz.) 4–5.

9. kép. Zászlófelvonás az 1986-os úttörőolimpián (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, fotó: Gottvald Károly)

1965-ben négy szakosztállyal megkezdte működését a Szekszárdi Sportiskola. A szakosztályokban 230 tanuló került beiskolázásra.[117] A Sportiskola központi támogatás nélkül kezdett dolgozni, később az MTS Országos Tanácsa támogatást nyújtott az intézménynek. Szekszárd alacsony lakosságszáma azonban nem tette lehetővé az évjáratonkénti csoportok megszervezését, a sportiskola így nem tudott eleget tenni az MTS OT határozatának, ezért a támogatást megvonták. Létrejött a sportiskola utódja, a Szekszárdi Központi SE, amely folytatta az utánpótlás-nevelő munkát. 1970-ben azonban a megye sportvezetése úgy döntött, hogy a következő évtől újra kell indítani a városban a sportiskolát. A Szekszárd Városi Sportiskola 1971-től kezdte működött, a munka az első években nem ment simán, mert a szakmai feltételek nem voltak megfelelőek. A városban kevés volt a szakember, a mellékfoglalkozást megtiltották. A sportiskola léte gyakorlatilag néhány megszállott sportrajongó edzőnek volt köszönhető, hiszen legalább kétszer annyi sportvezetőre lett volna szükség az intézményben, mint ahányan rendelkezésre álltak. Mindezek ellenére a sportiskola eredményei egyre jobbak voltak. A nyári időszakban is lehetőséget biztosítottak a tanulóifjúságnak a sportolásra. A hat és tizennégy év közötti gyerekeknek nyári sportnapközit szerveztek a városban. Az edzők igyekeztek a napköziben is kiszűrni a legtehetségesebb fiatalokat, akiket ezután a sportegyesületek és a sportiskola különböző szakosztályaiba irányítottak.[118] Az ökölvívó-szakosztály 1974-ben az ország második legjobb sportiskolai szakosztálya volt a Magyar Ökölvívó Szövetség értékelése alapján, és az atlétika-szakosztály eredményei is javuló tendenciát mutattak.[119] A sportiskola 1976-ban megszüntette tornaszakosztályát. A megszüntetésre azért került sor, mert a városban nem volt felnőtt tornaszakosztály, ezért értelme sem volt az utánpótlás nevelésének. Az addig a tornára fordított forrásokat a Sportiskola a későbbiekben egy olyan olimpiai sportág utánpótlásának biztosítására szerette volna fordítani, amelynek jó színvonalú felnőtt szakosztálya is volt Szekszárdon, ezért a megszüntetéssel párhuzamosan létrehozták a cselgáncsszakosztályt.[120] 1976 januárjában a labdarúgó-szakosztály is megkezdte működését a Sportiskolában. A szakosztály támogatását a Szekszárdi Dózsa garantálta, a sportiskola és a sportegyesület közösen működtette a szakosztályt, a végzős labdarúgók a Dózsához igazoltak az iskolai képzés után. Már a szakosztály elindításakor kiderült, hogy mindez komoly gondot okoz a város labdarúgó-szakosztállyal rendelkező sportegyesületeinek az utánpótlás nevelés megoldását illetően. A Vasas és az Építők nem tudott még egy fél csapatra való gyereket sem toborozni.[121]

Az országos sportpolitika középpontjában is az ifjúság egészségre és sportra nevelése állt. Versenyfelhívásokkal, tömegsportakciókkal és egyre szélesebb körű propagandával igyekeztek rábírni az ifjúságot a rendszeres testmozgásra. A nyári szünetekben a gyerekek a Pajtás Kupán mérethették

[117] T. L. 1966, 10.
[118] MNL TML XXIII. 43. h. 1974–1975. Szekszárd, 1975. május 21. Móra Zoltán módszertani főelőadó (Tolna megyei Tanács VB. Testnevelési és Sporthivatala).
[119] MNL TML XXIII. 114.b. Feljegyzés a városi TSF vezetőjének. Szekszárd, 1974. szeptember 6. Fertőszögi Béla sportiskolai igazgató.
[120] MNL TML XXIII. 114.b. A tornaszakosztály megszüntetésének bejelentése Várkonyi Béla részére. Szekszárd, 1976. január 13.
[121] MNL TML XXIII. 114.b. Feljegyzés. Fertőszögi Béla (a Sportiskola igazgatója).

meg magukat. Plakátokon és egyéb fórumokon hirdették a *Mozgás–Sport–Egészség* fontosságát, tudatosítva a társadalomban ennek a három fogalomnak a szoros összetartozását. 1975-ben debütált a televízióban a *Tévétorna* című műsor, amelynek célja szintén a mozgás, a sport, az egészséges életmód iránti érdeklődés felkeltése volt. 1977-ben vezették be hazánkban az Edzett Ifjúságért mozgalmat a hat és huszonhat év közötti fiatalok részére. A mozgalmat a KISZ, a Magyar Úttörők Szövetsége, az Oktatási Minisztérium és az Országos Testnevelési és Sporthivatal szervezte, és célja az volt, hogy az ifjúságot a rendszeres mozgásra és sportra ösztönözze.[122] Ebben az időszakban jelent meg Makk Marci és Makk Marcsi a gyerekeknek szánt propagandaanyagokban. A makkból készült figurákkal – és kis, meseszerű történeteikkel – igyekeztek népszerűsíteni az egészséges életmódot és ezen belül a mozgást, kirándulást, sportot is.[123]

A Szekszárdi Városi Sportfelügyelőség 1977. évi munkaértékelő jelentésében azt olvashatjuk, hogy az utánpótlás-nevelés volt a legelhanyagoltabb terület a város társadalmi egyesületeinél. Az elhanyagoltságot elsősorban a szakemberek hiányával, a sportvezetők rossz szemléletével és a gya-

10. kép. Repülősök vitorlázógéppel 1958-ban (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2015.2.38.111.)

korlat hiányával magyarázták. Mindez tökéletesen egybevág a központi sportpolitika aktuális álláspontjával a magyar sportmozgalmat illetően. 1977-ben a város két legnagyobb egyesületében (Dózsa, Szövetkezeti Spartacus) lépéseket tettek az utánpótlás tervszerű nevelésének évfolyamos rendszerben történő biztosításáról, elsősorban és legeredményesebben a női kosárlabda (Dózsa) és a kerékpár (Spartacus) sportágakban. A sportiskola apparátusa 1977-ben alakult ki véglegesen, és az intézmény öt szakosztályában (labdarúgó, súlyemelő, torna, atlétika, ökölvívás) biztosítani tudta bázisegyesületének, a Szekszárdi Dózsának az utánpótlást. 1980 őszén a sportiskolát hozzácsatolták a Szekszárdi Dózsához. A fúzió logikus lépés volt, hiszen az intézményben végzett fiatalok már korábban is többnyire a Dózsához igazoltak. A városi sportiskolából Dózsa sportiskola lett.[124]

[122] VÁMOS 2021, 231.
[123] VÁMOS 2021, 237.
[124] MNL TML XXIII. 114.b. Tolna megyei sportiskolák 1981. évi értékelése.

Egy – az 1985-ös és 1986-os évet vizsgáló – felmérés alapján megállapítható, hogy Szekszárdon a sportköri múlttal rendelkező középfokú oktatási intézmények valamennyi tanulója DSK tag volt, az általános iskolákban ez a folyamat az 1986/1987-es tanévben indult meg. A Garay János Gimnáziumban versenyszerűen sportolt a tanulók 30-32%-a, ami kiemelkedőnek tekinthető. A tanulók között az alkalomszerűen sportolók aránya volt a meghatározó, átlagosan 68-71%. A felmentett tanulók száma emelkedő tendenciát mutatott, és az átlagos mértéket jelentősen meghaladta a Garay Gimnázium eredménye. Minden oktatási intézmény rendelkezett tornateremmel vagy tornaszobával, azonban felszereltségük, nagyságuk, minőségük eltérő volt. A testnevelőtanár-ellátottság az intézményekben általában jó volt. Az oktatási intézmények és a sportegyesületek kapcsolatrendszere közvetlen, az utánpótlás biztosítása érdekében igyekeztek a tehetséges fiatalokat az egyesületi munkába célirányosan bevonni.[125]

A HONVÉDELMI SPORT

Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei a honvédelmi sportot sem kímélték. A Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség (MÖHÖSZ) kettészakadt.[126] Az események Tolna megye területén is szétrombolták a volt MÖHOSZ szervezeteket, több MÖHOSZ dolgozó, aktivista a forradalomhoz csatlakozott, a felszerelési eszközökben is anyagi kár keletkezett. Az MSZMP Központi Vezetősége 1957. május 28-i határozata alapján létrejött a Magyar Honvédelmi Sportszövetség. A párthatározat kimondta*: „az MHS politikai tömegszervezet, s alapszervezeteinek feladata a politikai tömegmunka, melyet a párt honvédelmi politikájának megfelelően fejt ki a dolgozók között."*[127] Az MHS feladata szerteágazó volt, magában foglalta a tartalékos tisztek összefogását és továbbképzését, a katonai szolgálatra bevonuló fiatalok katonai előképzését, a néphadsereg népszerűsítését, és közreműködött a lakosság légvédelmi, atom- és hidrogénfegyverek elleni védekezésre való felkészítésében. A katonai kiképzéseken kívül a szövetség irányította azokat a sportágakat, amelyek honvédelmi jellegűek voltak: repülés, ejtőernyőzés, motorozás, lövészet, íjászat, modellezés stb.[128]

A Szekszárdi Repülő Klub[129] 1957. május 11-én jött létre. A Lótenyésztési Főigazgatóságtól kapott szárítópajtát lebontották, az őcsényi repülőtéren pedig eredeti formájában felépítették hangárnak.[130] 1961 decemberében az MHS szekszárdi repülőklubja felvette Gyulai György[131] – a nem sokkal korábban elhunyt ejtőernyős – nevét.[132] Pem Vilmos volt a szekszárdi ejtőernyős szakosztály vezetője. Az évről-évre megrendezett őcsényi repülőnapon légoltalmi bemutatót, különböző mentési, balesetvédelmi, elsősegélynyújtási gyakorlatokat, ejtőernyős és légibemutatót, motoros akrobatákat is láthatott a közönség. A rendezvény nagyon népszerű volt, sok nézőt vonzott nemcsak Szekszárdról, hanem a környékbeli településekről is.

Az MHS Tolna megyei motoros klubjának versenyzői jól szerepeltek[133] a területi bajnokságokon.

---

[125] MNL TML XXIII. 114.b. Összefoglaló jelentés *Az iskolai sportlétesítmények hasznosítása Szekszárd város és városkörnyéki községekben* című vizsgálatról.

[126] KUN SZABÓ 2018a, 36.

[127] Erősítenünk kell a béke védelmére való felkészülést. TMN 1958. március 23. (III. évf. 70. sz.) 3.

[128] BACSA 1957, 3.

[129] A klub megalakulásáig a repülés szekszárdi kedvelői Sztálinvárosba jártak repülni.

[130] Klubház épül a szekszárdi sportrepülőknek. TMN 1958. február 5. (III. évf. 30. sz.) 1.

[131] Gyulai György (1928–1961): ejtőernyős, az 1958-as VB-n aranyérmet nyert magyar csapat tagja, az egyéni versenyben második helyet szerzett. Négyszeres magyar bajnok. Az *Ég és föld között* című film felvételei közben, késleltetett ugrásnál vesztette életét. NÁDORI 1985, 321.

[132] Gyulai György nevét vette fel a szekszárdi repülőklub. TMN 1961. december 14. (XI. évf. 294. sz.) 6.

[133] 1957-ben a területi bajnokságon Illyés János az 500 cc-s kategóriában az első helyen, Valkay Lajos pedig a második helyen végzett. 125 cc-s kategóriában Bay Endre második lett.

11. kép. Motoros akrobaták az őcsényi repülőnapon 1961-ben
(WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2017.1.371.17., fotó: Jantner János)

1958-ban új motorokkal[134] bővült a gépparkja.[135] A hatvanas évek elején az MHS szekszárdi motorosklubjának legsikeresebb versenyzője Ivicz Géza – a magyar válogatott tagja – volt.

A Magyar Honvédelmi Sportszövetség Tolna megyei Intéző Bizottsága 1959. évi munkaterve elkészítésénél az MHS Országos Elnökség határozatát vette alapul, amely szerint a Párt honvédelmi politikájának a dolgozó tömegekig történő eljuttatása szükségessé tette a propaganda fejlesztését. Az évre összesen 250 előadást szerveztek Szekszárdon és a járásokban különböző honvédelmi jellegű témakörökből. A propagandamunka egyik fő célja az MHS célkitűzéseinek ismertetése és mind nagyobb tömegek bevonása a honvédelmi munkába. 1959-ben Szekszárdon négy gyorsasági és négy túra-, valamint két terepgyorsasági versenyt rendeztek, ezektől a versenyektől a sportág népszerűsítését várták. Továbbfejlesztették a honvédelmi napok[136] szervezését.

A Megyei Nőtanács segítségével igyekeztek minél több nőt bevonni a honvédelmi munkába. A repülős és ejtőernyős sportban elsősorban azokat a fiatalokat foglalkoztatták, akik az MHS valamelyik kiképzési ágában már alapfokú kiképzésben részesültek, tagjai voltak a KISZ-nek és a repüléshez szükséges általános műveltséggel is rendelkeztek.[137] Országszerte egyre népszerűbbé váltak és ezreket, tízezreket mozgattak meg az összetett honvédelmi versenyek, honvédelmi napok. Az MHS összetett honvédelmi versenyén részt vevő fiatalok futásban, kézigránátdobásban, kúszásban, egyensúlyozásban és kötélmászásban adtak számot felkészültségükről.

1967-ben határozat született az MHS átszervezéséről. A Honvédelmi Sportszövetséget megszüntették és annak jogutódaként létrehozták a Magyar Honvédelmi Szövetséget.[138] Az új szervezetet az egyszemélyi vezetés és felelősség elvét bevezetve, társadalmi alapokra kívánták helyezni.

[134] Öt darab 125 cc-s gyorsasági Csepel, kettő darab 125 cc-s túra Csepel, egy darab 250 cc-s gyorsasági Jawa, kettő darab túra Jawa, egy darab 350 cc-s gyorsasági Jawa és egy darab 500 cc-s gyorsasági Norton.
[135] Újból láthatunk motorversenyeket. TMN 1958. augusztus 24. (III. évf. 199. sz.) 10.
[136] A honvédelmi napokon különböző szakágak, repülősök, ejtőernyősök, motorosok, rádiósok és íjászok mutatták be tudásukat.
[137] A Magyar Honvédelmi Sportszövetség jövő évi terveiből. TMN 1958. december 31. (III. évf. 307. sz.) 3.
[138] B. I. 1967, 3.

Már nem alapszervezetek – mint az MHS-ben –, hanem klubok jöttek létre, élükön kinevezett vezetőkkel. Az MHSZ élén a főtitkár állt, a – városokban, községekben, munkahelyeken, üzemekben, hivatalokban működő – klubokat pedig a klubtitkár és a klubtanács irányította.[139] Az MHSZ mint az MHS jogutódja, átvette annak létesítményeit, berendezéseit, felszerelését, vagyontárgyait, folytatta munkáját a fiatalok katonai szolgálatra történő felkészítésében, a lakosság polgári védelmi oktatásában.

Szekszárdon is működött az MHS modellező szakköre, amelynek keretében a fiatalok a hajó-modellépítéstől a modellező repülőgépig minden gépet maguk készítettek. Az MHS szekszárdi modellező klubja 1964-ben kezdte meg működését a megyeszékhelyen tizenhat taggal. A Puskás Mihály vezette klub 1968-ban felvette az Alisca modellező klub nevet. A régi tagok szinte teljesen lecserélődtek a négy év alatt, az alapítók közül már csak két modellező maradt a csapatban. Ez nem meglepő, mivel a modellezést elsősorban a fiatalok (középiskolások, ipari tanulók) űzték.[140] A rádióamatőrök és a modellezők sem maradtak versenyek[141] nélkül Szekszárdon.[142]

12. kép. Az MHS szekszárdi lövészklubjának női versenyzői 1961-ben (WMM Újkortörténeti archívfotó-gyűjtemény, ltsz.: 2017.1.339.25., fotó: Jantner János)

Az MHSZ – csakúgy, mint korábban az MHS – szakágai között kiemelten kezelt sportág volt a céllövészet. Az MHSZ szakosztályaiban űzött sportágak közül a lövészet volt az egyetlen, amelyből olimpiai versenyszámot rendeztek. A lövészsportban a minőségi versenysportot a Magyar Sportlövő Szövetség, a tömegsportot pedig a Magyar Honvédelmi Sportszövetség – majd annak utóda, a Magyar Honvédelmi Szövetség – képviselte. 1964-ben új lövészeti rendszert vezettek be az MHS-ben, amelynek feladatául szánták, hogy valamennyi sorköteles fiatal sajátítsa el a lövészeti alapokat, hogy a honvédségnél már eredményesen tudjon bánni a fegyverrel. A határozat szerint a lakosság számára – köztük a legfiatalabb, általános iskolás korosztály számára is – lehetővé kellett tenni a versenyszerű lövészet lehetőségét. Az iskolákban légpuskás szakosztályokat kellett alakítani és az úttörőmozgalom keretében bajnokságokat kellett szervezni.[143] A tervek végrehajtására már az MHSZ idejében 1971-ben került sor, amikor elkezdődött az általános iskolák 5–8. osztályos tanulói számára a lövészszakkörök szervezése.[144] Mindez Szekszárdon elég nehezen volt kivitelezhető megfelelő lőtér hiányában. Egyre sürgetőbbé vált egy kispuskalőtér kialakítása a városban. Hosszas várakozás után, végül 1972 nyarán adták át az új harmincnégy lőállásos lőteret a Lisztes-völgyben. A megye legmodernebb és legnagyobb sportlőtere három és fél millió forintos költségből készült el, a költségek nagy részét az MHSZ fedezte, kiegészítve a megyei tanács és a szekszárdi vállalatok támogatásával.[145]

[139] KUN SZABÓ 2018b, 255.
[140] B. I. 1968, 5.
[141] Rádióamatőr versenyek: rádióforgalmi éterverseny, rádiómérő megyebajnokság, rádiótávírász és rádiótöbbtusa versenyek. Modellezőversenyek: repülőmodellezés (szabadonrepülő, rádióirányítású), hajómodellezés (vitorláshajó) és autómodellezés.
[142] MNL TML X. 94. Tolna megyei Tanács VB Ifjúsági és Sport osztálya 1989. év versenynaptára.
[143] Új lövészeti rendszer az MHS-ben. TMN 1964. június 20. (XIV. évf. 143. sz.) 6.
[144] SIMICSKÓ – SZABÓ 2022, 68–69.
[145] B. I. 1972, 7.

A motorosok évtizedek óta színesítették Szekszárd sporttörténetét, az 1970-es évek elejére mégis leáldozóban volt a motorsport sorsa a városban. 1976-ban fiatalok egy csoportja arra vállalkozott, hogy ismét felélessze a városban a motorsportot. A Szekszárdi Spartacus Sportkör hozzájárult, hogy szekszárdi fiatalok természetjáró szakosztályuk túramotorosaiként versenyezzenek.[146] A Spartacus azonban csak nevet tudott adni a motoroscsoportnak, egyéb támogatást sajnos nem. A motorosok két évvel később a TÁÉV-nél találtak otthonra. 1978-ban alakult meg a TÁÉV MHSZ alapszervezetének motorosklubja. A szakosztály vezetője Rácz László, az edző Hauszknecht Antal lett. A vállalatnál korábban is működött MHSZ klub, de technikai sportággal addig nem foglalkoztak.[147]

1976-ben kötelező tették a fiatalok számára a honvédelmi nevelésben való részvételt. A honvédelmi oktatásban az általános iskolák 7. és 8. évfolyamán tanulók, valamint a középfokú oktatási intézmények tanulói és a felsőoktatási intézmények hallgatói vettek részt. A honvédelmi oktatás elméleti és gyakorlati foglalkozásokból állt, amelyeket az oktatási intézményekben és az MHSZ szaktanfolyamain kellett megtartani.[148] Az MHSZ klubokban egyszerre foglalkoztak tömegsporttal, honvédelmi oktatással és politikai propagandatevékenységgel. Megnőtt az MHSZ klubok és a klubtagok száma is. 1978-ban 4912 klubban 197 ezer klubtagot tartottak nyilván, és ez a szám 1987-re több, mint 330 ezer főre növekedett. Az 1989-es rendszerváltás a Magyar Honvédelmi Szövetséget sem hagyta érintetlenül.[149] A Minisztertanács 1022/1990. (II. 4.) MT határozata 1990. október 1. hatállyal megszüntette a Magyar Honvédelmi Szövetséget, ezzel egyidejűleg támogatását fejezte ki arra vonatkozóan, hogy az MHSZ szervezetei – az egyesülési jogról szóló törvény rendelkezései alapján – önkéntes alapon társadalmi szervekké alakuljanak át.[150]

[146] Közkedveltek a motorosversenyek. TMN 1976. november 24. (XXVI. évf. 278. sz.) 6.
[147] Otthonra találtak a motorosok. TMN 1978. március 30. (XXVIII. évf. 75. sz.) 6.
[148] 2/1976. (VI. 17.) HM rendelet a honvédelemről szóló törvény végrehajtására kiadott 6/1976. (III. 31.) MT rendelet végrehajtásáról. https://jogkodex.hu/jsz/1976_2_hm_rendelet_1458343 (elérés: 2025. 03. 06.)
[149] KUN SZABÓ 2018b, 255–256.
[150] A Minisztertanács1022/1990. (II. 14.) MT határozata a Magyar Honvédelmi Szövetségről szóló 1024/1967. (VIII. 8.) Korm. határozat hatályon kívül helyezéséről és az ezzel kapcsolatos további feladatokról. Magyar Közlöny 1990. február 14. (14. sz.) 303–304.

IRODALOMJEGYZÉK

B. I. 1967 — B. I.: Egyre inkább kiszélesednek a honvédelmi nevelés feladatai. *TMN* 1967. augusztus 11. (XVII. évf. 188. sz.) 3.

B. I. 1968 — B. I.: Alisca Klub – Alisca Kupa. *TMN* 1968. január 3. (XVIII. évf. 1. sz.) 5.

B. I. 1972 — B. I.: Épül a szekszárdi lőtér. *TMN* 1972. március 12. (XXII. évf. 61. sz.) 7.

BACSA 1957 — BACSA József: A szocialista haza védelmében. *TMN* 1957. december 6. (II. évf. 287. sz.) 3.

BAKONYI 2007 — BAKONYI Tibor: *Állam, civil társadalom, sport.* Budapest, 2007.

FEKETE 1979a — FEKETE László: Az első verseny a szekszárdi fedettben. *TMN* 1979. december 5. (XXIX. évf. 284. sz.) 6.

FEKETE 1979b — FEKETE László: Az ország egyetlen ügyvezető elnöknője. *TMN* 1979. március 11. (XXIX. évf. 59. sz.) 14.

FEKETE 1989 — FEKETE László: Sportcsarnokot avattak Szekszárdon. *TMN* 1989. május 29. (XXXIX. évf. 124. sz.) 6.

FERTŐI 1967 — FERTŐI Miklós: Csak a „főidényre" készül el. *TMN* 1967. május 19. (XVII. évf. 116. sz.) 5.

FÖLDES – KUN – KUTASSI 1989 — FÖLDES Éva – KUN László – KUTASSI László: *A magyar testnevelés és sport története.*[3] Budapest 1989.

K. Z. 1978 — K. Z.: Uszodakomplexum Szekszárdon. *TMN* 1978. január 12. (XXVIII. évf. 10. sz.) 1.

KISS – MITROVITS 2023 — KISS László – MITROVITS Miklós: A sport és a szakszervezetek – a sportegyesületi struktúra átalakítása Kelet-Közép-Európában. *Századok* 157/4 (2023) 683–709.

KUN – SIPOS 1979 — KUN László – SIPOS Attila: *A sport Magyarországon.* Budapest 1979.

KUN 1998 — KUN László: Sport. In: *Magyarország a XX. században III. Kultúra, művészet, sport és szórakozás.* Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd 1998, 573–634.

KUN SZABÓ 2018a — KUN SZABÓ István: A katona a társadalom különleges tagja. *Honvédségi Szemle* 146/6 (2018) 26–40.

KUN SZABÓ 2018b — KUN SZABÓ István: Honvédelmi nevelés történeti távlatokban. *Hadtudományi Szemle* XI/3 (2018) 250–261.

MÁTÉ 1989 — MÁTÉ Réka: A szekszárdi diák- és szabadidősport egyesületről. *TMN* 1989. január 21. (XXXIX. évf. 18. sz.) 5.

NÁDORI 1985–1986 — *Sportlexikon I–II.* Főszerk. Nádori László. Budapest 1985–1986.

NYAKAS 1975 — NYAKAS István: Ismét Szekszárdon Orbán László. *TMN* 1975. január 21. (XXV. évf. 17. sz.) 8.

NYERGES 1994 — NYERGES Mihály: A testnevelés és sport szervezeti kereti s a lehetséges módosítási irányok. *Kalokagathia* 1994/1, 160–165.

PERLAI 1983 — *A magyar sport zsebkönyve.* Főszerk. Perlai Rezső. Budapest 1983.

RIGÓ 2024 — RIGÓ Balázs: „Bürokratikus vízfej volt". Az 1956-os forradalom és szabadságharc következményei az állami sportirányításban. *Valóság* LXVII/4 (2024) 38–56.

ROMSICS 2010 — ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században.*[4] Budapest 2010.

S. N. 1957 — S. N.: Nem szűnik meg az Építők. *TMN* 1957. február 5. (II. évf. 30. sz.) 4.

SIMICSKÓ – SZABÓ 2022 — SIMICSKÓ István – SZABÓ Zoltán: A sportlövészet jelentősége és szerepe a hazafias és honvédelmi nevelésben (2.) *Honvédségi Szemle* 150/2 (2022) 68–80.

T. L. 1957 — T. L.: Közös erővel az új úton Szekszárd sportja. *Népsport* 1957. március 1. (XIII. évf. 42. sz.) 1.

T. L. 1966 — T. L.: Megkezdte működését a szekszárdi sportiskola. *TMN* 1966. március 27. (XVI. évf. 73. sz.) 10.

TAKÁCS 2018 — TAKÁCS Ferenc: A koalíciós és a pártállami sportmodell kialakulása (1948–1956) In: *Sport, életmód, egészség.* Szerk. Szatmári Zoltán. Budapest 2018. https://doi.org/10.1556/9789634541219

VÁMOS 2021 — VÁMOS Gabriella: Az edzett ifjúságért a Kádár-korszakban. In: *Gyermekélet egykor és ma.* Szerk. Deáky Zita – Bali János. Budapest 2021, 231–248.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára, Szekszárd (MNL TML)

MNL TML X. 86.	Szekszárdi Húsipari Vállalat Sportegyesületének iratai
MNL TML X. 94.	Szekszárdi Dózsa Sportegyesület iratai (r. XXVIII. 204.)
MNL TML XXIII. 43. h.	Testnevelési és Sportfelügyelőség iratai
MNL TML XXIII. 114. b.	Szekszárd Városi Tanács. Sportigazgatás iratai. Testnevelési és Sportosztály iratai

RÖVIDÍTÉSEK

AC	Atlétikai Club
BM	Belügyminisztérium
DSE	Diáksport Egyesület
ÉDOSZ	Élelmezésipari Dolgozók Szakszervezeteinek Szövetsége
EIM	Edzett Ifjúságért Mozgalom
FTC	Ferencvárosi Torna Club
HM	Honvédelmi Minisztérium
HVDSZ	Helyiipari és Városgazdasági Dolgozók Szakszervezete
KISZ	Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség
KISZÖV	Kisiparos Szövetkezetek Szövetsége
LMHK	Légy Munkára Harcra Kész

MAFC	Műegyetemi Atlétikai és Football Club
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MEDOSZ	Mezőgazdasági, Erdészeti és Vízügyi Dolgozók Szakszervezete
MHK	Munkára Harca Kész/Munkára Honvédelemre Kész
MHS	Magyar Honvédelmi Sportszövetség
MHSZ	Magyar Honvédelmi Szövetség
MÖHOSZ	Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MT	Minisztertanács (Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa)
MTK	Magyar Testgyakorlók Köre
MTS	Magyar Testnevelési és Sportszövetség
MTSH	Magyar Testnevelési és Sporthivatal
MTST	Magyar Testnevelési és Sporttanács
OISB	Országos Ifjúsági Sportbizottság
OKISZ	Országos Kisipari Szövetség
OSN	Országos Sportnapok
OSZT	Országos Szövetkezeti Tanács
OTSB	Országos Testnevelési és Sportbizottság
OTSH	Országos Testnevelési- és Sport Hivatal
SC	Sport Club
SE	Sportegyesület
SK	Sportkör
SZMT	Szakszervezetek Megyei Tanácsa
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
SZÖVOSZ	Szövetkezetek Országos Szövetsége
TÁÉV	Tolna megyei Állami Építőipari Vállalat
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
TMN	Tolna Megyei Népújság
TSB	Testnevelési és Sportbizottság
UTE	Újpesti Tornaegylet
VB	Világbajnokság
VIT	Világifjúsági Találkozó
VTSB	Városi Testnevelési és Sportbizottság
WMM	Wosinsky Mór Múzeum

ÉVA MÁCSAI IVÁN

Sports in Szekszárd during the Kádár Era

The principal features of the official sports policy during the Kádár Era can also be traced in the sporting life of Szekszárd. The post-1956 consolidation in Szekszárd, as in other parts of the country, brought about a gradual process of restoration: the abolished Physical Education and Sports Committees were replaced by a sports administration structure that, in practice, closely resembled the earlier system. The municipal authorities of sport sought, as far as possible, to comply with the central regulations and guidelines. However, the provincial and predominantly agrarian character of Szekszárd, together with its limited financial resources, often hampered the development of local sporting life. The present study examines the organisational framework of the urban sports administration, the sports clubs operating in Szekszárd, their main sporting disciplines, and changes in sports-related infrastructure. It also considers the situation of youth sports activities and physical education at schools, as well as the development of defence-related sporting activities in Szekszárd during the period.

SZERZŐINK

B. Kovács Péter
történész, doktorvárományos,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola
e-mail: peti610@gmail.com

dr. Balázs Kovács Sándor
ny. etnográfus
e-mail: balkovacs54@gmail.com

Csapai János
néprajzos muzeológus, Wosinsky Mór Múzeum
e-mail: csapai.janos@womm.hu

dr. Fazekas Ferenc
régész főmuzeológus, múzeumigazgató,
Paksi Városi Múzeum – egyetemi adjunktus,
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Történettudományi Intézet Régészet Tanszék
e-mail: muzeum.igazgato@paks.hu; fazekas.ferenc@pte.hu

Gere László
ny. régész kutató, örökségvédelmi szakértő
e-mail: gere.laszlo57@gmail.com

Juhász Bálint
kurátor, muzeológus
e-mail: valentino.pastore@gmail.com

dr. K. Németh András
régész főmuzeológus, Wosinsky Mór Múzeum
e-mail: knemeth.andras@womm.hu

K. Tóth Gábor
régész muzeológus, Wosinsky Mór Múzeum
e-mail: toth.gabor@womm.hu

dr. Lénárd Tibor
mesteroktató, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Német és Német Nemzetiségi Tanszék
e-mail: lenard.tibor@szte.hu

Lóki Róbert
régész, tudományos segédmunkatárs
Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Régészettudományi Intézet
e-mail: loki.robert@btk.ppke.hu

Mácsainé Iván Éva
történész muzeológus, Wosinsky Mór Múzeum
e-mail: macsaine.ivan.eva@womm.hu

Rácz Miklós
régész, épületkutató
e-mail: raczmik@outlook.com

Runda Margit
ny. középiskolai vezetőtanár
e-mail: margitrunda@gmail.com

Sárossy Péter
művészettörténész,
Társadalmi Kapcsolatokért és Kultúráért Felelős Minisztérium,
Műemléki Tudományos Főosztály
e-mail: peter.sarossy@tkkm.gov.hu

†**Solt Péter**
ny. geológus

Sümegi József
történész, igazgató, II. Géza Gimnázium
e-mail: sumegi60@gmail.com

dr. Szabó Máté
régész, Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet
e-mail: szabo.mate@hnm.hu

Szőts Gellért
régész segédmuzeológus, Wosinsky Mór Múzeum
e-mail: szots.gellert@womm.hu

T. Konkoly Lilla
történész muzeológus, Wosinsky Mór Múzeum
e-mail: konkoly.lilla@womm.hu

dr. Takács Melinda
régész, Jósa András Múzeum
e-mail: mtakacs86@gmail.com

Vindus Melinda
régésztechnikus, Wosinsky Mór Múzeum
e-mail: vindus.melinda@womm.hu

Vizi Márta PhD
ny. régész főmuzeológus
e-mail: vizimarta@gmail.com

